

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

Καθηγήτρια Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Αντιπαραθετική ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

Θεωρητικά ζητήματα και εφαρμογές στη διαγλωσσική σύγκριση

ΚΑΛΛΙΠΟΣ
Σειριακά
αντικείμενα
εκδόσεων
ακαδημαϊκές

Εθνικό
Πρόγραμμα
Ανάπτυξης
2021-2025

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ
Καθηγήτρια Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Αντιπαραθετική (αντιπαραβολική) γλωσσολογία

Θεωρητικά ζητήματα και εφαρμογές στη διαγλωσσική σύγκριση

Αντιπαραθετική (αντιπαραβολική) γλωσσολογία
Θεωρητικά ζητήματα και εφαρμογές στη διαγλωσσική σύγκριση

Συγγραφή

Γιαννούλα Γιαννουλοπούλου

Συντελεστές έκδοσης

Γλωσσική Επιμέλεια: Γιάννης Γαλανόπουλος

Γραφιστική Επιμέλεια: Χαρά Παπαδάτου

Κεντρική Ομάδα Υποστήριξης

Γλωσσικός Έλεγχος: Δημήτρης Κονάχος

Γραφιστικός Έλεγχος: Χρήστος Κεντρωτής

Βιβλιοθηκονομική Επεξεργασία: Αλέξανδρος Ηλιάκης

Copyright © 2023, ΚΑΛΛΙΠΟΣ, ΑΝΟΙΚΤΕΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
(ΣΕΑΒ + ΕΛΚΕ-ΕΜΠ)

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Αν τυχόν κάποιο τμήμα του έργου διατίθεται με διαφορετικό καθεστώς αδειοδότησης, αυτό αναφέρεται ρητά και ειδικώς στην οικεία θέση.

ΚΑΛΛΙΠΟΣ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

ISBN: 978-618-5726-93-5

Βιβλιογραφική Αναφορά: Γιαννουλοπούλου, Γ. (2023). *Αντιπαραθετική (αντιπαραβολική) γλωσσολογία – Θεωρητικά ζητήματα και εφαρμογές στη διαγλωσσική σύγκριση* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-222>

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

Το βιβλίο αποτελεί εισαγωγή στις βασικές έννοιες της αντιπαραθετικής (αντιπαραβολικής) γλωσσολογίας (contrastive linguistics), ενός κλάδου της θεωρητικής αλλά και της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας που αναπτύσσεται με σημαντικό ρυθμό τις τελευταίες δεκαετίες. Η αντιπαραθετική γλωσσολογία είναι ένας από τους κλάδους της σύγκρισης των γλωσσών. Άλλοι κλάδοι είναι η ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία και η τυπολογία των γλωσσών, με τους οποίους η αντιπαραθετική γλωσσολογία αφενός μοιράζεται κοινούς στόχους, αφετέρου διαθέτει μεθοδολογικές διαφορές. Η αντιπαραθετική γλωσσολογία συγκρίνει μικρό αριθμό γλωσσών (συνήθως δύο έως τέσσερις) σε συγχρονικό επίπεδο και ανεξάρτητα από τη γενετική συγγένεια που εμφανίζουν οι συγκρινόμενες γλώσσες.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου αναλύονται οι βασικές έννοιες και η μεθοδολογία της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, περιγράφονται οι σχέσεις της τόσο με την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία όσο και με την τυπολογία των γλωσσών και συζητείται ο τρόπος με τον οποίο οι βασικές γλωσσολογικές θεωρήσεις (οι γενετικές και οι λειτουργιστικές) διαφοροποιούνται ως προς την αντιπαραθετική ανάλυση.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου περιέχονται συγκεκριμένες αντιπαραθετικές αναλύσεις γλωσσικών φαινομένων σε τέσσερις γλώσσες (ελληνική, ιταλική, γαλλική, γερμανική). Η επιλογή της σύγκρισης της ελληνικής με την ιταλική, τη γαλλική και τη γερμανική έγινε διότι οι τρεις αυτές γλώσσες είναι από τις ερευνώμενες στα πανεπιστημιακά τμήματα ξένων γλωσσών, αλλά και ευρέως διδασκόμενες ως ξένες στην ελληνική εκπαίδευση.

Τα γλωσσικά φαινόμενα που περιλαμβάνονται είναι: α) το οριστικό άρθρο, στο οποίο εμπλέκονται η σύνταξη, η σημασιολογία αλλά και η μορφολογία και β) η σύνθεση των λέξεων, φαινόμενο της μορφολογίας αλλά και της σημασιολογίας.

Η θεώρηση των γλωσσικών φαινομένων είναι κατά βάση συγχρονική, ωστόσο για κάθε φαινόμενο περιλαμβάνεται και διαχρονική θεώρηση, για λόγους ερμηνευτικής πληρότητας.

Το κάθε μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με ένα επαναληπτικό κεφάλαιο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α: ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ	17
1.1 Εισαγωγή-Ορισμός	17
1.2 Το πρόβλημα της συγκρισιμότητας των γλωσσών	18
1.3 Η χρησιμότητα της διαγλωσσικής σύγκρισης	19
1.4 Τα δεδομένα της συγκριτικής μελέτης	21
1.5 Σύγκριση γλωσσών: επί ποίου <i>tertium comparationis</i> ;.....	21
Βιβλιογραφία	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ	25
2.1 Αντιπαραθετική φωνολογική/φωνητική ανάλυση	26
2.1.1 Διπλά σύμφωνα στην ελληνική και στην ιταλική	26
2.2 Αντιπαραθετική μορφοσυντακτική ανάλυση	27
2.2.1 Μορφολογία: Το φαινόμενο της σύνθεσης λέξεων στην ελληνική και στην ιταλική	27
2.2.2 Σύνταξη: Η σειρά των όρων στην Ονοματική Φράση της ελληνικής και της ιταλικής.....	28
2.2.3 Η κλίση στην ελληνική και στην τουρκική	29
2.2.4 Η κλίση στην ιταλική	32
2.2.5 Η κλίση της ελληνικής	32
2.2.5.1 Επισκόπηση της παρουσίας της κλίσης στις γραμματικές της νέας ελληνικής	39
2.2.5.2 Συστηματοποίηση της ονοματικής κλίσης της νέας ελληνικής	40
2.2.6 Διδακτικές προεκτάσεις	46
2.2.6.1 Ιεράρχηση των χαρακτηριστικών της κλίσης για διδακτικούς στόχους.....	46
2.2.6.2 Ιεράρχηση των λαθών	47
2.3 Κριτική στην εφαρμοσμένη συγκριτική ανάλυση.....	48
2.4 Θεωρητική συγκριτική ανάλυση	49
2.4.1 Συγκριτική πραγματολογία	50
Βιβλιογραφία	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ	55
3.1 Αφετηρία της αντιπαραβολικής/αντιπαραθετικής γλωσσολογίας	55
3.2 Η διαχρονική εξέλιξη της σύγκρισης των γλωσσών.....	56
3.2.1 Αντιπαραβολική σύνταξη στο θεωρητικό πλαίσιο της κλασικής γενετικής μετασηματιστικής γραμματικής: οι ερωτήσεις ολικής αγνοίας στην κινεζική και στην αγγλική (P. van Buren 1980).....	58
3.2.2 Οι αντιπαραβολικές μελέτες μετά τη γλωσσολογία των σωμάτων κειμένων	65
3.2.3 Οι αντιπαραβολικές μελέτες στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα	66
3.2.3.1 Ευάγγελος Β. Πετρούνιας ([1984] 2002, 2005).....	66
3.2.3.2 Διδακτορικές διατριβές – Διπλωματικές εργασίες – Ερευνητικές εργασίες.....	69
3.2.3.3 Περιοδικό Γλωσσολογία, 26 (2018)	69

3.2.3.4 Μια ιδιαίτερη περίπτωση: αντιπαραβολική μελέτη της αρχαίας και της νέας ελληνικής.....	70
3.2.3.5 Αντιπαραβολική μελέτη γλωσσών, διαλέκτων και διαλεκτικών θυλάκων	74
3.3 Η «τυπολογική στροφή»	80
3.4 Οριοθέτηση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας από τους άλλους κλάδους της σύγκρισης των γλωσσών ..	81
3.5 Ζητήματα ορολογίας	82
Βιβλιογραφία	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ-ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ ...	87
4.1 Η ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία ως η πρώτη διαγλωσσική σύγκριση	87
4.2 Η συγκριτική μέθοδος ως βασική διαδικασία στην ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία	88
4.3 Η άποψη του Makaen (1969)	90
4.4 Η διαχρονική διάσταση της σύγκρισης των γλωσσών.....	90
4.5 Γλωσσική αλλαγή – Η περίπτωση της σύνταξης.....	90
4.6 Η ιστορία των λεξικών ως ιστορία της σχέσης των ανθρώπινων γλωσσών με τις γλώσσες	91
4.6.1 Η πρωτοϊστορία των λεξικών: αρχαιότητα.....	91
4.6.2 Η λεξικογραφία στον Μεσαίωνα	94
4.6.3 Τα λεξικά στην εποχή της Αναγέννησης και της ανάδυσης των εθνικών γλωσσών	97
4.6.4 Η άνθηση της λεξικογραφίας στους νεότερους χρόνους.....	102
4.6.5 Η λεξικογραφία της νέας ελληνικής	106
Βιβλιογραφία	109
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ	113
5.1 Ορισμοί και εμβέλεια του όρου <i>τυπολογία</i>	113
5.2 Διαγλωσσική σύγκριση: το παράδειγμα της μορφολογικής τυπολογίας.....	114
5.3 Μελέτη των γλωσσικών προτύπων (patterns)	115
5.4 Τυπολογική μελέτη και καθορισμός γλωσσικών περιοχών	115
5.5 Η τυπολογία του Greenberg (1963): Συντακτική και μορφολογική τυπολογία	116
5.6 Bybee J., Perkins R. και Pagliuca W. (1994). <i>Η διαγλωσσική σύγκριση του γραμματικού χρόνου, της όψης και της τροπικότητας μέσα από τη θεωρία της γραμματικοποίησης</i>	118
5.7 Η άποψη του van der Auwera (2012) για τη σχέση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας με την τυπολογία των γλωσσών	124
Βιβλιογραφία	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ.....	127
6.1 Τα θεωρητικά μοντέλα και η αντιπαραβολική γλωσσολογία	127
6.2 Εσωτερικές και εξωτερικές ερμηνείες στη γλωσσολογία.....	128
6.3 Διάλογος μεταξύ γενετικής θεωρίας και λειτουργισμού στο επίπεδο της μορφολογίας	129
6.4 Η εισαγωγή του δομισμού και της γενετικής θεωρίας στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα	130
6.5 Οι γλωσσολογικές θεωρίες και η αντιπαραβολή γλωσσών	134
6.5.1 Η γλωσσολογική σκέψη της Ιταλίας: σημαντικοί σταθμοί.....	135
6.5.2 Η γλωσσολογία στην Ελλάδα και ο ρόλος του ελληνικού πανεπιστημίου	141

6.5.3 Ιδεολογήματα σχετικά με την εκμάθηση της δεύτερης/ξένης γλώσσας: η περίπτωση της ιταλικής ως Γ2	144
6.5.4 Μπορεί η αντιπαραβολική ανάλυση να συμβάλει στη διδασκαλία μιας γλώσσας ως ξένης; Η περίπτωση της ιταλικής.....	147
6.6 Κυρίαρχες και μη κυρίαρχες απόψεις στη σύγχρονη γλωσσολογία	149
6.7 Από τη θεωρητική γλωσσολογία στη διδασκαλία της γλώσσας, στις παιδαγωγικές εφαρμογές και στην πολιτική πράξη	151
Βιβλιογραφία	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΕΠΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ (ΚΕΦΑΛΑΙΑ 1-6) – ΑΣΚΗΣΕΙΣ.....	157
7.1 Επανάληψη κεφαλαίων 1-6	157
7.2 Ασκήσεις.....	158
7.2.1 Ασκήσεις στις βασικές έννοιες της σύγκρισης των γλωσσών	158
7.2.2 Άσκηση αντιπαραβολικής κλιτικής μορφολογίας για διδακτικούς στόχους	159
7.2.3 Ασκήσεις αντιπαραβολικής/αντιπαραθετικής γλωσσικής ανάλυσης.....	160
Βιβλιογραφία	167
ΜΕΡΟΣ Β: ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΣΤΗ ΔΙΑΓΛΩΣΣΙΚΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ.....	169
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΤΟ ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ.....	171
8.1 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στη νέα ελληνική	171
8.2 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στην ιταλική	174
8.3 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στη γαλλική	179
8.4 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στη γερμανική	180
8.5 Συμπέρασμα για τη συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες.....	180
8.6 Γλωσσολογικές αναλύσεις του άρθρου	181
8.6.1 Παραδοσιακές αναλύσεις.....	181
8.6.2 Christophersen (1939).....	181
8.6.3 Γενετική θεωρία	184
8.6.3.1 Chomsky (1962), Postal (1966), Perlmutter (1970), de Boer (1972)	184
8.6.3.2 Moravcsik (1969), Sommerstein (1972), Thorne (1972).....	185
8.6.3.3 Yotsukura (1970)	185
8.6.3.4 Jackendoff (1977)	186
8.6.3.5 Longobardi (1994)	186
8.6.3.6 Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007).....	188
8.6.3.7 Κριτική επισκόπηση των γενετικών προσεγγίσεων.....	189
8.6.4 Krámský (1972).....	191
8.6.5 Hawkins (1978, 1991).....	192
8.6.6 Chesterman (1991).....	194
8.6.7 Lyons (1999)	196
8.6.8 Τυπολογικές-Λειτουργικές προσεγγίσεις	197

8.6.8.1 Greenberg (1978)	198
8.6.8.2 Givón (1978, 1981)	199
8.6.8.3 Laury (1997).....	200
8.6.8.4 Diessel (1999)	201
8.6.9 Ανάλυση των άρθρων και γλωσσολογική ερμηνεία	202
Βιβλιογραφία	203
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΤΟ ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ.....	207
9.1 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στην ελληνική.....	207
9.1.1 Ομηρικά κείμενα	209
9.1.2 Ιστορικά κείμενα Θουκυδίδη και Ξενοφώντα (5ος αι. π.Χ.).....	209
9.1.3 Ευκλείδης, «Στοιχεία» (3ος αι. π.Χ.)	213
9.1.4 Καινή Διαθήκη (1ος μ.Χ.)	215
9.1.5 Ιωάννης Μαλάλας, <i>Χρονογραφία</i> (6ος αι. μ.Χ.)	215
9.1.6 Μιχαήλ Ψελλός, <i>Χρονογραφία</i> (11ος αι. μ.Χ.).....	216
9.1.7 Άννα Κομνηνή, <i>Αλεξιάς</i> (11ος αι. μ.Χ.)	217
9.1.8 <i>Το Χρονικόν του Μορέως</i> (14ος αι. μ.Χ.)	218
9.1.9 Ιωαννίκιος Καρτάνος, <i>Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη</i> (16ος αι. μ.Χ.)	219
9.1.10 Μακρυγιάννης, <i>Απομνημονεύματα</i> (19ος αι.)	219
9.2 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στην ιταλική	220
9.2.1 Προϊστορία του οριστικού άρθρου της ιταλικής.....	220
9.2.2 <i>La parodia della 'lex salica'</i> (8ος αι. μ.Χ.).....	222
9.2.3 Dante, <i>La Divina Commedia</i> (13ος αι.).....	223
9.2.4 Giovanni Boccaccio, <i>Il Decameron</i> (14ος αι.).....	224
9.2.5 Galileo Galilei, <i>Dialogo dei massimi sistemi</i> (17ος αι.)	225
9.2.6 Alessandro Manzoni, <i>I Promessi Sposi</i> (19ος αι.).....	225
9.2.7 Οι διάφοροι τύποι του ιταλικού άρθρου	226
9.3 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στη γαλλική	226
9.3.1 Guillaume (1919, 1945).....	226
9.3.2 Epstein (1994)	227
9.4 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στη γερμανική	228
9.4.1 Himmelmann (1997)	228
9.4.2 Η τυπολογική πρόταση του Nocentini (1996)	229
9.5 Ο «κύκλος του οριστικού άρθρου» (Greenberg 1978) και τα οριστικά άρθρα της ελληνικής, της ιταλικής, της γαλλικής και της γερμανικής	230
Βιβλιογραφία	232
Πηγές πρωτότυπων κειμένων	235

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΛΕΞΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ.....	237
10.1 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στη νέα ελληνική.....	238
10.2 Τύποι συνθέτων της νέας ελληνικής.....	239
10.3 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στην ιταλική	240
10.4 Τύποι συνθέτων της ιταλικής.....	241
10.5 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στη γαλλική	241
10.6 Τύποι συνθέτων της γαλλικής.....	243
10.7 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στη γερμανική.....	243
10.8 Τύποι συνθέτων της γερμανικής.....	244
10.9 Η νεοκλασική σύνθεση στις ευρωπαϊκές γλώσσες.....	245
10.10 Η μεταφορική σημασία στη σύνθεση	249
10.11 Η σύνθεση στη θεωρία της γραμματικοποίησης.....	250
10.12 Σημασιολογικές επισημάνσεις για τη σύνθεση στη νέα ελληνική	253
Βιβλιογραφία	256
Λεξικά	258
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ.....	259
11.1 Η διαχρονική εξέλιξη της σύνθεσης στην ελληνική, στην ιταλική, στη γαλλική και στη γερμανική	259
11.2 Ο ρόλος της διαχρονίας στη μορφολογική ανάλυση	263
11.3 Η διάκριση σύνθεσης και παραγωγής και οι οριακές περιπτώσεις μορφημάτων	264
11.4 Ανάλυση των οριακών μεταξύ της παραγωγής και της σύνθεσης μορφημάτων	265
11.5 Οι οριακές περιπτώσεις στη μορφολογία ως κρίσιμο θεωρητικό ζήτημα.....	267
11.6 Η παρουσία των οριακών μορφημάτων στην ελληνική βιβλιογραφία.....	269
11.7 Η παρουσία των οριακών μορφημάτων στην ιταλική βιβλιογραφία	279
Βιβλιογραφία	286
Λεξικά	289
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΕΠΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΕΡΟΥΣ (ΚΕΦΑΛΑΙΑ 8-11) – ΑΣΚΗΣΕΙΣ....	291
12.1 Επανάληψη κεφαλαίων 8-11	291
12.2 Ασκήσεις.....	292
12.2.1 Ασκήσεις επί του οριστικού άρθρου για διδακτική χρήση	292
12.2.2 Ασκήσεις μορφολογικής ανάλυσης.....	295
12.2.3 Ασκήσεις διαχρονικής εξέλιξης του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες.....	296
Βιβλιογραφία	306
Γενική Βιβλιογραφία όλων των κεφαλαίων.....	307
Λεξικά	324
Πηγές πρωτότυπων κειμένων	325

ΜΕΡΟΣ Α: ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου αναλύονται οι βασικές έννοιες και η μεθοδολογία της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, περιγράφονται οι σχέσεις της τόσο με την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία όσο και με την τυπολογία των γλωσσών και συζητείται ο τρόπος με τον οποίο οι βασικές γλωσσολογικές θεωρήσεις (οι γενετικές και οι λειτουργιστικές) διαφοροποιούνται ως προς την αντιπαραθετική ανάλυση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 1 πραγματοποιείται η εισαγωγή στις βασικές έννοιες της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, της συγχρονικής κατά βάση σύγκρισης δύο έως τεσσάρων γλωσσικών συστημάτων. Ως τέτοιες έννοιες συζητούνται: το πρόβλημα της συγκρισιμότητας των γλωσσών, η χρησιμότητα της διαγλωσσικής σύγκρισης, τα δεδομένα της διαγλωσσικής σύγκρισης, η σχέση γενίκευσης και επιμέρους γλωσσικής εξέτασης, το τρίτο στοιχείο με βάση το οποίο πραγματοποιείται η σύγκριση (*tertium comparationis*) και οι διάφορες θεωρητικές απόψεις επί αυτού.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές έννοιες της γλωσσολογίας: επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (φωνητική/φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία), διάκριση *langue – parole*, διάκριση συγχρονίας – διαχρονίας, διάκριση γλωσσικής ικανότητας – γλωσσικής επιτέλεσης.

1.1 Εισαγωγή-Ορισμός

Η συγκριτική γλωσσολογία (ή αλλιώς συγκριτική ανάλυση) αναφέρεται στη συστηματική σύγκριση των συστημάτων δύο ή περισσότερων γλωσσών. Ο συγκεκριμένος κλάδος στα ελληνικά ονομάζεται και αντιπαραβολική ή αντιπαραθετική γλωσσολογία, προκειμένου να διακριθεί από την ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία.

Παρόμοιες διαφοροποιήσεις ορολογίας υπάρχουν και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Π.χ. στην αγγλική υπάρχουν οι όροι *historical comparative linguistics* για την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία και *contrastive linguistics* για τη συγκριτική/αντιπαραθετική/αντιπαραβολική γλωσσολογία, ενώ στη γερμανική υπάρχουν οι όροι *kontrastive Grammatik* και *konfrontative Grammatik* που αφορούν τη συγκριτική/αντιπαραθετική/παραβολική γλωσσολογία.

Η συγκριτική/αντιπαραθετική/αντιπαραβολική γλωσσολογία εξετάζει συγκριτικά τα γλωσσικά συστήματα δίνοντας έμφαση στη συγχρονική μορφή, ενώ η ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία αποτελεί συγκεκριμένο κλάδο της διαχρονικής μελέτης των γλωσσών, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα.

Από εδώ και στο εξής, στη συνέχεια του συγγράμματος, με τον όρο «συγκριτική γλωσσολογία/ανάλυση» θα εννοούμε τη συγχρονική συγκριτική εξέταση, δηλαδή την αντιπαραβολική/αντιπαραθετική εξέταση.

1.2 Το πρόβλημα της συγκρισιμότητας των γλωσσών

Το πρώτο θεμελιακό ερώτημα της συγκριτικής γλωσσολογίας είναι κατά πόσο οι γλώσσες μπορούν να συγκριθούν. Εάν, δηλαδή, κατά τη συγκριτική ανάλυση συγκρίνουμε γλωσσικές δομές ή συγκρίνουμε σημασιακές μονάδες. Ας δούμε, για παράδειγμα, τις προτάσεις:

Das gefällt mir (γερμανικά)

I like this (αγγλικά)

Cela me plaît ~ J'aime cela (γαλλικά)

Questo mi piace (ιταλικά)

Esto me gusta (ισπανικά)

Αυτό μου αρέσει

Όλες μπορούν να αποδοθούν στα ελληνικά με το 'αυτό μου αρέσει', επομένως εκφράζουν το ίδιο σημασιακό περιεχόμενο. Εάν, ωστόσο, απομονώσουμε τα ρήματα των προτάσεων, θα δούμε ότι τα μεν *gefällen*, *to like*, *plaire*, *αρέσω* παρουσιάζουν περισσότερες σημασιολογικές ομοιότητες μεταξύ τους, αντιστοιχούν σημασιολογικά στο 'αρέσω', τα δε *aimer*, *piacere*, *gustar* επίσης παρουσιάζουν σημασιολογικές ομοιότητες μεταξύ τους, αντιστοιχούν σημασιολογικά στο 'με ευχαριστεί, αγαπώ'. Ωστόσο οι προτάσεις που σχηματίζουν και τα μεν και τα δε εκφράζουν το ίδιο νοητικό περιεχόμενο. Επομένως, οι λεξικές μονάδες μπορεί να αποκλίνουν σημασιολογικά, αλλά κατά τις συνταγματικές τους σχέσεις (που και εδώ υπάρχουν διαφορές δομής στα παραπάνω παραδείγματα) μπορεί να συνεισφέρουν στο ίδιο σημασιολογικό αποτέλεσμα.

Ας δούμε επίσης ένα παράδειγμα για τη δήλωση του τόπου (ονόματα πόλεων) στα λατινικά, στα ισπανικά και στα ιταλικά.

Πίνακας 1.1 Η δήλωση του τόπου σε τέσσερις γλώσσες.

λατινικά	ισπανικά	ιταλικά	ελληνική απόδοση
Romae	en Roma	a Roma	στη Ρώμη
Romam	a Roma		στη Ρώμη
Romā	de Roma	da Roma	από τη Ρώμη

Τα ισπανικά μοιάζουν με τα ιταλικά στο επίπεδο των συστατικών, αφού και τα μεν και τα δε χρησιμοποιούν εμπρόθετο, ενώ τα ισπανικά μοιάζουν με τα λατινικά στο λειτουργικό επίπεδο, αφού διαθέτουν τριμελές σύστημα δήλωσης, σε αντίθεση με τα ιταλικά, που διαθέτουν διμελές. Τα ισπανικά διαφέρουν από τα λατινικά στο επίπεδο των συστατικών, αφού ό,τι στα λατινικά εκφράζεται με απλή πτώση στα ισπανικά εκφράζεται με εμπρόθετο. Τα ισπανικά διαφέρουν από τα ιταλικά στο λειτουργικό επίπεδο, αφού τα ισπανικά διαθέτουν τριμελές σύστημα αντίθεσης, ενώ τα ιταλικά διμελές.

Επομένως, οι διαφορές και οι ομοιότητες ανάμεσα στις γλώσσες μπορούν να εκφράζονται σε διαφορετικά επίπεδα. Οι ίδιες δομές μπορεί να παρουσιάζουν ομοιότητα ανάμεσα στις γλώσσες στο λειτουργικό επίπεδο και διαφορές στο επίπεδο των συστατικών, και το αντίστροφο.

Από τα δύο παραπάνω παραδείγματα έγινε φανερό ότι κατά τη συγκριτική ανάλυση το ερώτημα του αν μπορούν οι γλώσσες να συγκριθούν προκαλεί μια επαναδιατύπωση του στόχου της συγκριτικής ανάλυσης. Το ερώτημα δεν είναι *Πώς λέγεται κάτι «με τον ίδιο τρόπο» στη γλώσσα Β, αλλά Πώς λέγεται στη γλώσσα Β σε μια ανάλογη κατάσταση το ίδιο νοητικό περιεχόμενο.*

Στη σύγχρονη δε συγκριτική ανάλυση, μετά την κριτική που διατυπώθηκε ως προς την αποτελεσματικότητά της (δες παρακάτω), έχει γίνει πια σαφές ότι όλα τα επίπεδα της γλωσσολογικής ανάλυσης (φωνολογία, σύνταξη, μορφολογία, σημασιολογία, πραγματολογία) πρέπει να συνεξεταστούν προκειμένου να επιτευχθούν επιτυχείς διαγλωσσικές συγκρίσεις.

1.3 Η χρησιμότητα της διαγλωσσικής σύγκρισης

Το δεύτερο εξίσου θεμελιακό ερώτημα για τη συγκριτική ανάλυση είναι: Τι περισσότερο προσφέρει η διαγλωσσική σύγκριση στη γενικότερη γλωσσολογική ανάλυση; Ποιος είναι ο ρόλος της σε αυτήν; Τι περισσότερο προσφέρει η διαγλωσσική σύγκριση που δεν προσφέρεται από τη μελέτη μιας μόνο γλώσσας;

Θα δούμε πώς η διαγλωσσική σύγκριση θέτει στην ερμηνεία των γλωσσικών φαινομένων μια νέα, διαφορετική και χρήσιμη προοπτική. Ας δούμε το παράδειγμα της κατανομής του οριστικού και του αόριστου άρθρου στην αγγλική και στη γαλλική γλώσσα:

Πίνακας 1.2 Κατανομή του οριστικού και του αόριστου άρθρου στην αγγλική και στη γαλλική.

1	He broke a vase	Il a cassé un vase	Έσπασε ένα βάζο
2	He broke the vase	Il a cassé le vase	Έσπασε το βάζο
3	The concert will be on Saturday	Le concert sera samedi	Το κοντσέρτο θα γίνει το Σάββατο
4	He went to the bank	Il est allé à la banque	Πήγε στην τράπεζα
5	I drank wine	J'ai bu du vin (du = de+le)	Ήπια κρασί
6	The French love glory	Les Français aiment la gloire	Οι Γάλλοι αγαπούν τη δόξα
7	He showed extreme care	Il montra un soin extrême	Έδειξε εξαιρετική φροντίδα
8	I love artichokes and asparagus	J'aime les artichauts et les asperges	Μου αρέσουν οι αγκινάρες και τα σπαράγγια
9	Birds have wings	Les oiseaux ont des ailes (des = de+les)	Τα πουλιά έχουν φτερά
10	His brother became a soldier	Son frère est devenu soldat	Ο αδερφός του έγινε στρατιώτης
11	Dogs were playing in the yard	Des chiens jouaient dans le jardin	Τα σκυλιά έπαιζαν στην αυλή

Μπορούμε να κάνουμε μια ανάλυση που θα περιγράφει την κατανομή του οριστικού και του αόριστου άρθρου (και της απουσίας τους) σε καθεμιά από τις δύο γλώσσες. Μια τέτοια ανάλυση μπορεί να είναι συντακτική, σημασιολογική ή πραγματολογική, ή συνδυασμός και των τριών διαστάσεων. Και βέβαια μπορούμε να προσθέσουμε και άλλα στοιχεία στην ανάλυση εάν αυξήσουμε τις προτάσεις.

Οι έντεκα προτάσεις της αγγλικής μάς δίνουν τις εξής έντεκα χρήσεις των άρθρων (και της απουσίας τους): 1) εξειδικευμένο αόριστο, 2) εξειδικευμένο και οριστικό, 3) κύριο όνομα, 4) μη εξειδικευμένη αναφορά σε ένα συχνά αναφερόμενο μέρος ή θεσμό, 5) μεριστικό ή όνομα δηλωτικό μάζας, 6) γενικευμένο όνομα, 7) εξειδικευμένη εκδήλωση μιας αφηρημένης ποιότητας, 8) γενικευμένο ενός μετρήσιμου ουσιαστικού, 9) γενικευμένο ενός αόριστου αριθμού κάποιου μετρήσιμου ουσιαστικού, 10) ονοματικό κατηγορημα, 11) εξειδικευμένος αλλά αόριστος αριθμός ενός μετρήσιμου ουσιαστικού.

Η ανάλυση των γαλλικών δεδομένων μάς δείχνει την πιο εκτεταμένη χρήση του οριστικού άρθρου, την εμφάνιση του μεριστικού δείκτη *de* + οριστικό άρθρο, καθώς και την απουσία του γαλλικού αόριστου άρθρου στις κατηγορηματικές ονοματικές δομές.

Αυτή η στοιχειώδης δια-γλωσσική σύγκριση της κατανομής του άρθρου (και της απουσίας του) μας δείχνει ότι στις τέσσερις πρώτες περιπτώσεις η κατανομή του άρθρου είναι κοινή, ενώ στις υπόλοιπες επτά υπάρχει διαφοροποίηση. Με την εξαίρεση του (4) (η οποία είναι μάλλον σπάνια) και του (11), οι διαφορετικές χρήσεις αφορούν συμφραζόμενα γενικευμένης δήλωσης και ονομάτων δηλωτικών μάζας. Αυτό μας οδηγεί στο πρώτο απλοϊκό συμπέρασμα ότι σε συμφραζόμενα ονοματικών φράσεων με ειδική σημασία υπάρχει κάποια ενότητα ανάμεσα στις διάφορες γλώσσες, ενότητα που δεν παρατηρείται σε συμφραζόμενα ονοματικών φράσεων με γενική σημασία. Προφανώς, η εξέταση και άλλων γλωσσών θα βελτίωνε αυτό το πρώτο συμπέρασμα.

Ωστόσο, από αυτό το παράδειγμα μπορούν να αντληθούν δύο συμπεράσματα:

α. Δεν είναι εφικτή η γενίκευση εάν δεν εξεταστούν περισσότερες από μία γλώσσες.

β. Η γενίκευση οφείλει να είναι μέρος της εξέτασης της κάθε γλώσσας. Αυτή η διατύπωση σημαίνει στο παράδειγμά μας ότι για τη μελέτη της κατανομής του άρθρου σε οποιαδήποτε γλώσσα είναι χρήσιμη η ανεύρεση των καθολικών χαρακτηριστικών αυτής της κατανομής, ούτως ώστε να διαφανεί το πώς η κάθε γλώσσα εκδηλώνει τα καθολικά διαγλωσσικά χαρακτηριστικά και ποια από τα φαινόμενα είναι ιδιαίτερα δικά της.

Ας δούμε και ένα ακόμα παράδειγμα της χρησιμότητας της διαγλωσσικής σύγκρισης.

Τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική οι προθέσεις *με* και *with* χρησιμοποιούνται σε μια πληθώρα σημασιών:

1α. Πήγα στην Πάτρα *με* τη μητέρα μου. (συνοδεία)

2α. Άνοιξα την πόρτα *με* το κλειδί. (όργανο)

3α. Γράφω *με* ενθουσιασμό (τρόπος)

1β. I went to New York *with* John. (συνοδεία)

2β. He opened the door *with* a crowbar. (όργανο)

3β. He swims *with* ease. (τρόπος)

Το γλωσσικό μας αισθητήριο μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι υπάρχει κάποια σημασιολογική σχέση ανάμεσα στις τρεις διαφορετικές χρήσεις των προθέσεων στις δύο γλώσσες. Εάν, ωστόσο, επεκτείνουμε τη σύγκριση και σε άλλες γλώσσες, θα παρατηρήσουμε ότι αυτές οι χρήσεις στην ίδια παρά-θεση (adposition) ή με την ίδια πτώση είναι αρκετά κοινές και σε άλλες γλώσσες. Ας δούμε τα παραδείγματα της γλώσσας Hausa (αφροασιατική οικογένεια) [1γ, 2γ, 3γ] και της κλασικής μογγολικής [1δ, 2δ, 3δ]:

1γ. na harbe shi *dà* bindinga

εγώ πυροβόλησα αυτόν *με* όπλο

‘εγώ τον πυροβόλησα *με* όπλο’

2γ. mun ci àbinci tare *dà* shi

εμείς φάγαμε τροφή μαζί *με* αυτόν

‘φάγαμε μαζί *του*’

3γ. ya gudu *dà* sauri

αυτός τρέχει *με* ταχύτητα

‘τρέχει γρήγορα’

1δ. kuol -iyer giški-

πόδι -*με* περπατώ

‘να περπατάς *με* τα πόδια’

2δ. manu morin tegün -ü morin -iyar belcimüi

εγώ (α’ ενικ. γενικ.) άλογο αυτού (γ’ ενικ. γενικ.) άλογο -*με* βόσκω

‘το άλόγό μας βόσκει *με* το άλόγό του’

3δ. türgeren -iyer gabumui

ταχύτητα -*με* πηγαίνει

‘πηγαίνει γρήγορα’

Η διαγλωσσική έρευνα του φαινομένου μπορεί να αποδείξει ότι η σύνδεση των τριών χρήσεων των προθέσεων *με* και *with* στα ελληνικά και στα αγγλικά, αντίστοιχα, σχετίζεται με τις αιτιακές σχέσεις ανάμεσα σε συμμετέχοντες και ιδιότητες, οι οποίες απαντούν και σε άλλες γλώσσες χωρίς γενετική συγγένεια ή τοπική εγγύτητα με την ελληνική ή την αγγλική και οι οποίες αφορούν καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά.

Το τρίτο ενδιαφέρον συμπέρασμά μας από τα τελευταία παραδείγματα είναι ότι: γ. γλωσσικά φαινόμενα που μπορεί σε κάποιες γλώσσες να θεωρούνται περιορισμένα μπορεί να αποδειχθούν καθολικά και να ερμηνευτούν με καθολικούς όρους εάν η σύγκριση επεκταθεί σε περισσότερες γλώσσες.

Ανακεφαλαιώνοντας, επομένως, συμπεραίνουμε ότι η διαγλωσσική σύγκριση και η τυπολογική μελέτη είναι χρήσιμη γιατί:

α. Δεν είναι εφικτή η γενίκευση εάν δεν εξεταστούν περισσότερες από μία γλώσσες.

β. Η γενίκευση οφείλει να είναι μέρος της εξέτασης της κάθε γλώσσας.

γ. Γλωσσικά φαινόμενα που μπορεί σε κάποιες γλώσσες να θεωρούνται περιορισμένα μπορεί να αποδειχθούν καθολικά και να ερμηνευτούν με καθολικούς όρους εάν η σύγκριση επεκταθεί σε περισσότερες γλώσσες.

Η σύγκριση μεταξύ των γλωσσών, επομένως, προσφέρει στη γενικότερη γλωσσολογική έρευνα γιατί συμβάλλει: α) να εντοπιστούν και να εξεταστούν προβλήματα στην κάθε συγκεκριμένη γλώσσα, β) να διαπιστωθούν μέσα στην ποικιλία οι γενικές (καθολικές) αρχές που ισχύουν σε όλες τις γλώσσες, γ) να διαπιστωθεί ότι υπάρχουν ομάδες γλωσσών με περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά και να ερευνηθεί σε ποια ομάδα ανήκει η κάθε γλώσσα, δ) να διαπιστωθεί ποια είναι τα βασικά κοινά στοιχεία σε κάθε γλώσσα και ποια τα ειδικά χαρακτηριστικά της καθεμιάς.

1.4 Τα δεδομένα της συγκριτικής μελέτης

Απαραίτητο για τη διαγλωσσική σύγκριση είναι ένα corpus γλωσσικών δεδομένων των εξεταζόμενων γλωσσών κατά φαινόμενα ή συνολικά. Οι συγκριτικές μελέτες που βασίζονται στη γενετική γραμματική στηρίζονται περισσότερο στη διαίσθηση των φυσικών ομιλητών για το τι είναι γραμματικό σε μια γλώσσα και χρησιμοποιούν βοηθητικά τα corpora. Οι συγκριτικές μελέτες που ακολουθούν άλλα μοντέλα ανάλυσης (και κυρίως τα λειτουργικά-τυπολογικά) στηρίζονται πιο συστηματικά σε αντιπροσωπευτικά corpora των γλωσσών που συγκρίνουν. Τα αρχικά δεδομένα στα οποία πρέπει να στηριχτεί η συγκριτική μελέτη των συστημάτων δύο ή περισσότερων γλωσσών είναι: α) οι γραμματικές περιγραφές της Γλώσσας 1¹ (Γ1) και της Γλώσσας 2 (Γ2), β) τα λάθη όσων μαθαίνουν τη Γ1 ή τη Γ2, που βοηθούν στο να εντοπιστούν οι άξιες συγκριτικής διερεύνησης γλωσσικές δομές, γ. αντιπροσωπευτικό corpus τόσο για τη Γ1 όσο και για τη Γ2.

Στις θεωρητικές μελέτες που στηρίζονται στη διαγλωσσική σύγκριση για να ανεύρουν τα γλωσσικά καθολικά, αυτές δηλαδή που ονομάζονται *τυπολογικές*, το corpus αποτελείται συνήθως από γλώσσες χωρίς γενετική συγγένεια και χωρίς τοπική εγγύτητα, προκειμένου να δίνει αξιόπιστα αποτελέσματα.

1.5 Σύγκριση γλωσσών: επί ποίου *tertium comparationis*;

Όπως διατυπώνεται από τον Chesterman (1998: 29), κάθε σύγκριση μεταξύ γλωσσών πρέπει να πραγματοποιείται εντός «ενός πλαισίου αναφοράς που παρέχεται από έναν τρίτο όρο κάποιου είδους», δηλαδή ενός *tertium comparationis*. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι αντιπαραθετικές μελέτες επί της μορφολογίας δεν είναι πάρα πολλές. Όπως σημειώνει ο Hüning (2009: 183), «ο σχηματισμός των λέξεων δεν φαίνεται να είναι πολύ δημοφιλής στην αντιπαραθετική γλωσσολογία». Παρόμοιο σκεπτικισμό εκφράζει και ο Gaeta (2005: 168) σε εργασία του σχετική με τον σχηματισμό των λέξεων και την τυπολογία: «Δεν μοιάζει να αναδύεται κάποια ομογενής εικόνα που να αφορά είτε τις κατηγορίες της παραγωγής που εξετάστηκαν ή τις μορφολογικές τεχνικές που εμπλέκονται. Από την άλλη πλευρά, μια προσέγγιση βασισμένη σε τυπικές ιδιότητες της παραγωγικής μορφολογίας έχει παραγάγει ως τώρα λίγα συγκεκριμένα αποτελέσματα για να χρησιμοποιηθούν ως οδηγό για τυπολογική (ή απλώς θεωρητική) έρευνα με ικανοποιητικό τρόπο». Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν αρκετές έρευνες αντιπαραθετικής μορφολογίας οι οποίες χρησιμοποιούν οπωσδήποτε κάποιο *tertium comparationis*.

Στο Willems et al. (2004: 5-6) και στο σχετικό με τη μορφολογία τμήμα η εστίαση είναι στο «ερώτημα του πώς η αντιστοίχιση μεταξύ της σημασίας του επιθηματοποιημένου τύπου των παράγωγων ονομάτων σε διαφορετικές γλώσσες μπορεί να συγκριθεί. Ειδική προσοχή δίνεται στα ονόματα που εμπλέκουν κάποιον βαθμό *ιδιότητας του δράστη* (agentivity). Αυτό είναι ένα θέμα άξιο έρευνας, γιατί σε πολλές γλώσσες υπάρχει μια παραγωγική διαδικασία που είναι ειδικά αφιερωμένη στον σχηματισμό ονομάτων δράστη σε βάσεις ρηματικών λεξημάτων». Με άλλα λόγια, στην εν λόγω έρευνα θεωρούνται άξιες σύγκρισης οι γλώσσες επί τη βάση ενός μορφοσημασιολογικού *tertium comparationis*, του επιθηματοποιημένου τύπου και της ιδιότητας του δράστη. Με παρόμοιο τρόπο, η Van Goethem (2007) συγκρίνει τα ρηματικά προθήματα της γαλλικής και της ολλανδικής σε μορφοσυντακτικό και σημασιολογικό επίπεδο, ενώ οι Lefter και Cartoni (2011) προτείνουν μια σημασιο-κεντρική αντιπαραθετική μεθοδολογία για τη μελέτη της προθηματοποίησης στην αγγλική, στη γαλλική και στην ιταλική. Επομένως, οι παραπάνω μελέτες ακολουθούν τη «σημασιο-συντακτική» ισορροπία

¹ Γλώσσα 1 ονομάζεται η μητρική γλώσσα αυτού που μαθαίνει μια ξένη γλώσσα, ενώ Γλώσσα 2 ονομάζεται η ξένη γλώσσα την οποία μαθαίνει.

σε συνδυασμό με τη «μεταφραστική ισορροπία» από τα διάφορα είδη *tertium comparationis* που έχουν χρησιμοποιηθεί από την αντιπαραθετική γλωσσολογία (πρβ. James 1980, Chesterman 1998).

Μια κάπως διαφορετική προσέγγιση ακολουθείται από τον Gast (2008), ο οποίος συγκρίνει τα σύνθετα ρήματος και ονόματος στην αγγλική και στη γερμανική και συσχετίζει τις διαφορές τους με εξωγλωσσικούς (γλωσσική επαφή) και εσωγλωσσικούς παράγοντες. Η ανάλυση του Gast εμπλέκει την «ισορροπία συστήματος», δηλαδή τη σχέση που υπάρχει «ανάμεσα σε παραδείγματα που είναι συγκρίσιμα χάρη σε μια κοινή γραμματική κατηγορία (label)» (Chesterman 1998: 31, ακολουθώντας τον Krzeszowski 1990).

Στην αντιπαραθετική ανάλυση της σύνθεσης μεταξύ της ελληνικής και της ιταλικής ακολούθησα την «ισορροπία συστήματος», την «ισορροπία κανόνων» και εισήγαγα ένα ακόμη *tertium comparationis*, την «ισορροπία μορφολογικής ηλικίας» (Giannoulorouliou 2015). Με την «ισορροπία μορφολογικής ηλικίας» λειτουργικοποιείται ο διαχρονικός παράγοντας στις μορφολογικές διαδικασίες και υποστηρίζεται ότι η παλαιότητα ή η νεότητα της σύνθεσης ως διαδικασίας σχετίζεται τόσο με την αναλυσιμότητα ή την αδιαφάνεια των συνθέτων όσο και με την εμφάνιση νέων τύπων συνθέτων στις γλώσσες, χαρακτηριστικά που ερμηνεύουν διαφορές και ομοιότητες μεταξύ των συνθέτων των γλωσσών. Η πρόταση αυτή ακολουθεί την άποψη της Bybee (1988: 375) σύμφωνα με την οποία:

«Η διαχρονική διάσταση χαράσσει μονοπάτια ανάπτυξης των γραμματικών φαινομένων μέσα στον χρόνο και η συγχρονική διάσταση συμπληρώνει τα μικρά βήματα κατά μήκος αυτών των μονοπατιών, αναφερόμενη στον τρόπο με τον οποίο οι χρήστες της γλώσσας χειρίζονται τις γλωσσικές συμβάσεις που έχουν κληρονομήσει για τους δικούς τους εννοιακούς και επικοινωνιακούς στόχους».

Σε κάθε περίπτωση, η σύγκριση μεταξύ γλωσσών και διαλέκτων, καθώς και η σύγκριση μεταξύ διαλέκτων πρέπει να γίνεται επί ορισμένων *tertia comparationis*, και συγκεκριμένα την «ισορροπία συστήματος», την «ισορροπία κανόνων» και την «ισορροπία μορφολογικής ηλικίας».

Βιβλιογραφία

- Bybee, J. L. (1988). "The diachronic dimension in explanation". Στο John Hawkins (επιμ.), *Explaining Language Universals* (σσ. 350-379). Oxford: Blackwell.
- Chesterman, A. (1998). *Contrastive Functional Analysis*. Amsterdam: Benjamins.
- Gaeta, L. (2005). "Word Formation and Typology: Which Language Universals?" Στο G. Booij, E. Guevara, A. Ralli, S. Sgroi & S. Scalise (επιμ.), *Morphology and Linguistic Typology. On-line Proceedings of the Fourth Mediterranean Morphology Meeting (MMM4), Catania 21-23 September 2003*, University of Bologna. <http://morbo.lingue.unibo.it/mmm/>
- Gast, V. (2008). "Verb-noun compounds in English and German". *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik (ZAA)*, 56(3), 269-282.
- Giannouloupoulou, G. (2015). "Morphological Contrasts between Modern Greek and Italian: the Case of Compounding". *Languages in Contrast*, 15(1), 65-80.
- Hüning, M. (2009). "Semantic niches and analogy in word formation. Evidence from contrastive linguistics". *Languages in Contrast*, 9(2), 183-201.
- James, C. 1980. *Contrastive Analysis*. Essex: Longman.
- Krzeszowski, T. (1990). *Contrasting Languages. The Scope of Contrastive Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lefer, M-A. & B. Cartoni (2011). "Prefixes in Contrast. Towards a meaning-based contrastive methodology for lexical morphology". *Languages in Contrast*, 11(1), 87-105.
- Van Goethem, K. (2007). "French and Dutch preverbs in contrast. A case study of French *sur-* and Dutch *op-* and *over-*". *Languages in Contrast*, 7(1), 83-99.
- Willems, D., Defrancq, B., Coleman, T. & D. Noël (επιμ.), (2004). *Contrastive Analysis in Language. Identifying Linguistic Units of Comparison*. New York: Palgrave Macmillan.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 2 περιγράφεται η μεθοδολογία με την οποία η αντιπαραθετική γλωσσολογία προσεγγίζει τα γλωσσικά δεδομένα, και συγκεκριμένα η άντληση δεδομένων από σώματα κειμένων (*corpora*), από τις γραμματικές περιγραφές των προς σύγκριση γλωσσών, αλλά και από τα σώματα κειμένων των λαθών που κάνουν όσοι μαθαίνουν μία από τις συγκρινόμενες γλώσσες ως ξένη. Στη συνέχεια αναλύεται ο τρόπος που τα δεδομένα εντάσσονται στη συγκριτική περιγραφή προκειμένου να διατυπωθούν οι ομοιότητες αλλά και οι διαφορές μεταξύ των γλωσσικών συστημάτων.

Εκτός της μεθοδολογίας, στο κεφάλαιο αναλύονται και οι στόχοι της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, οι οποίοι έγκεινται στη λεπτομερή περιγραφή των συστημικών χαρακτηριστικών των προς σύγκριση γλωσσών, στην ερμηνεία τους για λόγους θεωρητικούς, αλλά και για λόγους περαιτέρω χρήσης τους στην εφαρμοσμένη γλωσσολογία (π.χ. διδακτική ξένης γλώσσας, μετάφραση).

Στο Κεφάλαιο 2 συζητείται, επίσης, η ιδιαίτερη μεθοδολογία με την οποία η αντιπαραθετική γλωσσολογία μελετά τους διαφορετικούς τομείς γλωσσικής ανάλυσης (φωνητική/φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία) μέσα από συγκεκριμένα φαινόμενα: α) τα διπλά σύμφωνα στην ιταλική και στην ελληνική, β) τη σύνθεση λέξεων στην ελληνική και στην ιταλική, γ) τη σειρά των όρων του Ονοματικού Συντάγματος στην ελληνική και στην ιταλική, δ) την κλίση της τουρκικής, της ελληνικής και της ιταλικής, και ε) τα πραγματολογικά μόρια της γερμανικής και τις αντίστοιχες φορμουλαϊκές εκφράσεις της αγγλικής.

Δίνεται έμφαση στη σχέση της αντιπαραθετικής μελέτης των υποσυστημάτων και του όλου γλωσσικού συστήματος.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές αρχές γλωσσολογίας: επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (φωνητική/φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία).

Βασικές αρχές διδακτικής της δεύτερης/ξένης γλώσσας: Γλώσσα 1 / Γλώσσα 2, διαγλώσσα, ανάλυση λαθών.

Εφαρμοσμένη συγκριτική ανάλυση – Μικρογλωσσολογική μελέτη

Είναι γνωστό ότι οι μαθητές με διαφορετική πρώτη γλώσσα (Γ1) αντιμετωπίζουν διάφορα προβλήματα κατά την εκμάθηση της ίδιας δεύτερης γλώσσας (Γ2). Είναι εύκολο να αναγνωρίσουμε τη μητρική γλώσσα κάποιου από την προφορά σε μια δεύτερη γλώσσα. Επίσης, οι ομιλητές μιας συγκεκριμένης μητρικής γλώσσας κάνουν συνήθως τα ίδια γραμματικά λάθη κατά την εκμάθηση μιας δεύτερης γλώσσας. Η βασική ιδέα που χαρακτήρισε τη συγκριτική γλωσσολογία στο ξεκίνημά της ήταν ότι μια λεπτομερής συγκριτική και αντιπαραθετική μελέτη της Γ1 και της Γ2 θα αποκάλυπτε ακριβώς ποια προβλήματα οι ομιλητές της οποίας Γ1 θα αντιμετώπιζαν κατά την εκμάθηση της Γ2. Με άλλα λόγια, θεωρήθηκε ότι εκείνες οι πλευρές στις οποίες διέφεραν οι γλώσσες θα παρείχαν τα περισσότερα μαθησιακά προβλήματα και θα απαιτούσαν ιδιαίτερη έμφαση κατά τη διδασκαλία.

Το έργο του Uriel Weinreich *Languages in Contact* (1953) και το έργο του Robert Lado *Linguistics across Cultures* (1957) υπήρξαν πρωτοπόρα στη συγκριτική γλωσσολογία. Η πρώιμη συγκριτική γλωσσολογία είχε επομένως έναν καθαρά πρακτικό στόχο: τη βελτίωση της γλωσσικής διδασκαλίας μέσω της πρόβλεψης των δυσκολιών των μαθητών. Τα πορίσματα της συγκριτικής γλωσσολογίας θα έπρεπε να μορφοποιηθούν σε αναλυτικά προγράμματα γλωσσικής διδασκαλίας και σε διδακτικό υλικό. Στη συγκριτική γλωσσολογία της δεκαετίας του 1960 και του 1970 δόθηκε έμφαση στη γραμματική (σύνταξη, μορφολογία) και στη φωνολογία, ενώ παραμερίστηκαν οι λεξιλογικές και σημασιολογικές μελέτες. Προφανής λόγος για αυτό είναι το γεγονός

ότι τα κλειστά συστήματα της γραμματικής και της φωνολογίας προσφέρονταν για συστηματική συγκριτική μελέτη πολύ περισσότερο από ό,τι το λεξιλόγιο και η σημασιολογία. Από την άλλη πλευρά, αυτή η προτίμηση αντανακλά επίσης το πού δινόταν γενικά έμφαση στις γλωσσολογικές μελέτες εκείνες τις δεκαετίες.

2.1 Αντιπαραθετική φωνολογική/φωνητική ανάλυση

Η περιοχή της φωνολογίας είναι εκείνη στην οποία λειτουργούν καλύτερα οι προβλέψεις της συγκριτικής ανάλυσης. Στο ξεκίνημα της εκμάθησης μιας ξένης γλώσσας οι μαθητές δείχνουν πολύ χαμηλή φωνητική ικανότητα στη γλώσσα-στόχο. Τα πρότυπα της μητρικής τους γλώσσας είναι εμφανή τόσο στον ρυθμό όσο και στον τόνο και στον επιτονισμό, καθώς και στους μεμονωμένους φθόγγους της δεύτερης γλώσσας που μαθαίνουν. Επομένως, η συγκριτική φωνολογική/φωνητική ανάλυση μπορεί να βοηθήσει τη διδασκαλία της φωνητικής της δεύτερης γλώσσας παράγοντας ασκήσεις που θα βοηθήσουν τον μαθητή ανάλογα με τη μητρική του γλώσσα. Οι διάφορες γλώσσες όχι μόνο δεν έχουν τον ίδιο αριθμό φωνηέντων, αλλά και όταν τύχει να παρουσιάζουν αντιστοιχίες, σπάνια συμβαίνει ένα φωνήεν να προφέρεται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο με το «αντίστοιχο» φωνήεν μιας άλλης γλώσσας. Προφανώς, ο ομιλητής της γλώσσας με λιγότερα φωνήεντα θα έχει προβλήματα σε γλώσσα με περισσότερα. Ιδιαίτερα χρήσιμη στη διδασκαλία προφοράς είναι η αρχή των ελάχιστων ζευγαριών, γιατί με αυτήν ο σπουδαστής συνηθίζει στη διάκριση των φθόγγων της ξένης γλώσσας. Π.χ. αγγλ. beat / bit, γερμ. bieten / bitten.

Εξίσου χρήσιμη είναι η φωνητική/φωνολογική σύγκριση όταν διδάσκουμε την ιστορία μιας γλώσσας, γιατί οι αλλαγές σε επίπεδο φθόγγων, καθώς και σε επίπεδο τονισμού συνεμφανίζονται με τις μορφολογικές αλλαγές και ερμηνεύουν πλήθος γλωσσικών φαινομένων. Ειδικά η ιστορία της ελληνικής από την αρχαία μέσω της μεσαιωνικής στη νέα ελληνική δεν μπορεί να διδαχθεί χωρίς τη σύγκριση των φωνητικών συστημάτων της κάθε ιστορικής περιόδου. Επιμέρους θέματα, όπως π.χ. τα ορθογραφικά συστήματα που ακολουθήθηκαν σε κάθε περίοδο ερμηνεύονται επίσης με τη μελέτη των φθογγικών αλλαγών.

2.1.1 Διπλά σύμφωνα στην ελληνική και στην ιταλική

Είναι γνωστό ότι η φωνολογία της ιταλικής επιτρέπει την ύπαρξη διπλών συμφώνων στο θέμα της λέξης και στις περισσότερες περιπτώσεις αυτό αποτυπώνεται και στην ορθογραφία με δύο όμοια γράμματα. Π.χ. nonno ‘παππούς’, folla ‘πλήθος’. Η ύπαρξη διπλών συμφώνων στην ιταλική επιτελεί φωνηματική διακριτική λειτουργία και γι’ αυτό υπάρχουν ελάχιστα ζευγάρια λέξεων, όπως τα nonno ‘παππούς’ / nono ‘έναντος’, folla ‘πλήθος’ / fola ‘μύθος’.

Η φωνολογία της κοινής νέας ελληνικής δεν επιτρέπει διπλά σύμφωνα, σε αντίθεση με τη φωνολογία της αρχαίας ελληνικής, στην οποία επιτρέπονταν διπλά σύμφωνα στο θέμα της λέξης, π.χ. αρχ. ελλην. *Ελλάς* /*hellás*/. Τα δύο όμοια γράμματα συμφώνων που υπάρχουν στην ορθογραφία της νέας ελληνικής αποτυπώνουν στην ιστορική ορθογραφία την παλιά φωνολογική κατάσταση, αλλά δεν αντιστοιχούν σε προφορά διπλών συμφώνων.

Επομένως, ένας Έλληνας που μαθαίνει την ιταλική το συνηθέστερο λάθος που θα κάνει σε αυτό το σημείο είναι να αγνοήσει την ύπαρξη διπλών συμφώνων και να προφέρει ένα σύμφωνο όταν διαβάζει μια λέξη με δύο όμοια γράμματα συμφώνων. Αντίστροφα, ένας Ιταλός που μαθαίνει την ελληνική είναι πιθανόν κατά την ανάγνωση λέξεων με δύο όμοια γράμματα συμφώνων να προφέρει διπλό σύμφωνο, όπως συμβαίνει στο φωνολογικό ρεπερτόριο της μητρικής του γλώσσας.

Η συστηματική διδασκαλία της φωνολογίας της ξένης γλώσσας συγκριτικά με τη μητρική του μαθητή, καθώς και η επισήμανση από τον δάσκαλο της διαφοράς που υπάρχει ανάμεσα στα φωνολογικά και στα ορθογραφικά συστήματα της κάθε γλώσσας, είναι επομένως απαραίτητη.

Σημαντική συμβολή στη διδασκαλία μπορούν να έχουν τα δεδομένα από τις διαλέκτους μιας γλώσσας. Π.χ., ενώ στην κοινή νέα ελληνική δεν υπάρχουν διπλά σύμφωνα στο θέμα της λέξης, σε νοτιοανατολικές διαλέκτους, όπως τα ροδίτικα και τα κυπριακά, υπάρχουν, π.χ. θάλασσα /*thálassa*/. Ο δάσκαλος μπορεί, σε περίπτωση που έχει διαλεκτόφωνους μαθητές, να χρησιμοποιήσει τις γνώσεις τους από τη φωνολογία της διαλέκτου τους για να εξηγήσει την προφορά των διπλών συμφώνων μιας ξένης γλώσσας, όπως της ιταλικής.

2.2 Αντιπαραθετική μορφοσυντακτική ανάλυση

Η μεθοδολογική αρχή της συγκριτικής ανάλυσης είναι να αντιπαραθέτει τις δομές δύο ή περισσότερων γλωσσών μέσω του ίδιου θεωρητικού μοντέλου. Ωστόσο, θεωρητικά μοντέλα που έχουν αναπτυχθεί για μια συγκεκριμένη γλώσσα (συνήθως την αγγλική) δεν είναι πάντοτε κατάλληλα για την περιγραφή άλλων γλωσσών. Αυτό γίνεται πιο σαφές εάν οι δύο γλώσσες είναι γενετικά άσχετες. Έτσι, αναζητήθηκε συχνά από τους γλωσσολόγους ένα μέτρο σύγκρισης με το οποίο θα μελετώντο οι ομοιότητες και οι διαφορές, ένα *tertium comparationis*. Ένα τέτοιο μέτρο σύγκρισης είναι δύσκολο να βρεθεί στα μορφολογικά και στα συντακτικά φαινόμενα. Η αντιστοιχία στη μετάφραση προτάθηκε συχνά ως *tertium comparationis*, αλλά και πάλι υπάρχουν προβλήματα στην εξειδίκευση των πραγματολογικών και σημασιολογικών χαρακτηριστικών της μεταφραστικής αντιστοιχίας.

2.2.1 Μορφολογία: Το φαινόμενο της σύνθεσης λέξεων στην ελληνική και στην ιταλική

Η σύνθεση λέξεων είναι ένα μορφολογικό φαινόμενο κατά το οποίο από δύο ήδη υπαρκτές λέξεις ή από τα θέματα δύο ήδη υπαρκτών λέξεων δημιουργείται μια τρίτη λέξη με νέα μορφή και σημασία. Η ελληνική και η ιταλική εμφανίζουν ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές μεταξύ τους όσον αφορά το φαινόμενο της σύνθεσης λέξεων. Ορισμένες από αυτές θα παρουσιαστούν στη συνέχεια:

α) *Λεξικές κατηγορίες συνθετικών*: Οι δύο γλώσσες δεν εμφανίζουν μεγάλες διαφορές όσον αφορά τις κατηγορίες λέξεων που μπορούν να μετέχουν ως συνθετικά στη σύνθεση λέξεων. Στη νέα ελληνική οι περισσότερες κατηγορίες λέξεων μπορούν να είναι πρώτα και δεύτερα συνθετικά, π.χ. *καρεκλ- [Όνομα], -ποδαρ-ο [Όνομα]* στη λεξική μονάδα *καρεκλοπόδαρο*, *ανεβ- [Ρήμα], κατεβ-αίνω [Ρήμα]* στη λεξική μονάδα *ανεβοκατεβαίνω*, *πισω- [Επίρρημα]* στη λεξική μονάδα *πισώπλατα*, *-πέρα [Επίρρημα]* στη λεξική μονάδα *παραπέρα*. Στην ιταλική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων μπορούν να αποτελούνται από συνθετικά της κατηγορίας του Ονόματος, π.χ. *camro-* στη λεξική μονάδα *camposanto*, του Επιθέτου, π.χ. *alto* στη λεξική μονάδα *altoriano*, του Ρήματος, π.χ. *salì* στη λεξική μονάδα *saliscendi*, της Πρόθεσης, π.χ. *senza* στη λεξική μονάδα *senzattetto*.

β) *Λεξικές κατηγορίες συνθέτων*: Σημαντικές, ωστόσο, είναι οι διαφορές που εμφανίζουν οι δύο γλώσσες όσον αφορά τις κατηγορίες λέξεων που είναι σύνθετες. Στη νέα ελληνική οι σύνθετες λέξεις μπορούν να ανήκουν σε όλες τις βασικές κατηγορίες λέξεων. Π.χ. *καρεκκλοπόδαρο [Όνομα], στενόμακρος [Επίθετο], ανεβοκατεβαίνω [Ρήμα], καλόκαρδα [Επίρρημα]*. Ενώ στην ιταλική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων ανήκουν είτε στην κατηγορία του Ονόματος, π.χ. *camposanto*, *lavariatti*, είτε στην κατηγορία του Επιθέτου, π.χ. *agrodolce*, ανεξάρτητα από το ότι τα συνθετικά μπορούν να ανήκουν και στις κατηγορίες του Ρήματος ή της Πρόθεσης, π.χ. *[[salì]V [scendi]V]N* 'το ανεβοκατέβασμα' 'ο σύρτης', *[[senza]P [tetto]N]N* 'ο άστεγος'.

γ) *Σύνθεση θεμάτων ή λέξεων*: Στη σύνθεση της ελληνικής μετέχουν θέματα λέξεων και η σύνθετη λέξη που προκύπτει έχει κλιτικά επιθήματα που μπορεί να ταυτίζονται ή και να διαφέρουν από τα αντίστοιχα κλιτικά επιθήματα των λέξεων που αποτελούν τα συνθετικά μέρη. Π.χ. στη λεξική μονάδα *παλιοκαρέκλα* το κλιτικό επίθημα ταυτίζεται με το κλιτικό επίθημα του δεύτερου συνθετικού *καρέκλα*, ενώ στη λεξική μονάδα *καρεκκλοπόδαρο* το κλιτικό επίθημα δεν ταυτίζεται με το κλιτικό επίθημα του δεύτερου συνθετικού *ποδάρι*. Στην ελληνική οι σύνθετες λέξεις αποτελούν μια νέα οντότητα και σε επίπεδο τονισμού, και γι' αυτό συχνά διαθέτουν τόνο που δεν ταυτίζεται με τον τόνο κανενός από τα δύο συνθετικά, π.χ. *καρεκκλοπόδαρο*. Στην ιταλική, από την άλλη, στη σύνθεση μετέχουν λέξεις και όχι θέματα, και γι' αυτό οι σύνθετες λέξεις διαθέτουν το κλιτικό επίθημα της λέξης που είναι δεύτερο συνθετικό, π.χ. *camro+santo* → *camposanto*, *caro+stazione* → *capostazione*, *agro+dolce* → *agrodolce*, *lava+riatti* → *lavariatti*, *alto+piano* → *altoriano*.

δ) *Συνθετικό φωνήεν*: Ορίζον χαρακτηριστικό της ελληνικής σύνθεσης –που παρατηρείται σε όλη τη διαχρονική της εξέλιξη– είναι η ύπαρξη του συνθετικού φωνήεντος -ο-, το οποίο συνδέει τα δύο συνθετικά, π.χ. *τρελ-ό-παιδο*. Στον κανόνα του συνθετικού φωνήεντος υπάρχουν βέβαια κάποιες εξαιρέσεις, όπως π.χ. στη λεξική μονάδα *παλιάνθρωπος*, όπου το -ο- δεν εμφανίζεται για φωνολογικούς λόγους. Στην ιταλική δεν εμφανίζεται παρόμοιο φαινόμενο συνθετικού φωνήεντος κατά τη σύνθεση λέξεων, π.χ. *camposanto*. Σε ορισμένα σύνθετα της ιταλικής, τα οποία ονομάζονται

νεοκλασικά και προέρχονται από την αρχαία ελληνική ή από τη λατινική, μπορεί να εμφανιστούν τα συνθετικά φωνήεντα -ο- της αρχαίας ελληνικής ή -i- της λατινικής, π.χ. από την αρχαία ελληνική *bi-ografia*, *talass-o-crazia*, από τη λατινική *centr-i-fugo*, *mult-i-forme*. Όμως, τα νεοκλασικά σύνθετα δεν αποτελούν συγχρονικό παραγωγικό πρότυπο σύνθεσης στην ιταλική.

ε) *Θέση της κεφαλής του συνθέτου*: Κεφαλή μιας σύνθετης λέξης ονομάζεται εκείνο το στοιχείο, δηλαδή εκείνο το συνθετικό, που καθορίζει την κατηγορία λέξης στην οποία ανήκει η σύνθετη λέξη, τόσο από σημασιολογική όσο και από συντακτική πλευρά. Π.χ. η σημασία της λεξικής μονάδας *ομορφόπαιδο* είναι ότι το δηλούμενο πρόσωπο είναι μια περίπτωση παιδιού. Επομένως, το δεύτερο συνθετικό -παιδ- καθορίζει τόσο σημασιολογικά όσο και από πλευράς κατηγορίας λέξης όλο το σύνθετο. Το στοιχείο -παιδ- ονομάζεται «κεφαλή του συνθέτου». Υπάρχουν, βέβαια, και σύνθετες λέξεις στις οποίες δεν είναι εύκολο να ανευρεθεί κεφαλή, και αυτό συνήθως παρατηρείται σε εκείνες τις σύνθετες λέξεις όπου η σχέση των δύο συνθετικών είναι παρατακτική, π.χ. στη λεξική μονάδα *μαχαιροπίρουνα* κατανοούμε ότι κανένα συνθετικό δεν έχει θέση κεφαλής, αφού η σημασία της λέξης είναι 'σύνολο αντικειμένων που χρησιμοποιούνται σε γεύμα', δηλαδή η λέξη δηλώνει και *πιρουνία* και *μαχαίρια*, και όχι 'μα υποκατηγορία μαχαιριών ή πιρουνιών'. Η ελληνική και η ιταλική διαφέρουν ως προς τη θέση της κεφαλής των σύνθετων λέξεων. Στην ελληνική σε γενικές γραμμές η κεφαλή βρίσκεται στα δεξιά του συνθέτου, ενώ στην ιταλική σε γενικές γραμμές η κεφαλή βρίσκεται στα αριστερά του συνθέτου. Π.χ. στη λεξική μονάδα *σκυλόψαρο* η κεφαλή είναι το δεύτερο συνθετικό -ψαρο και βρίσκεται στα δεξιά του συνθέτου, ενώ στην αντίστοιχη ιταλική *pescescane* η κεφαλή είναι το πρώτο συνθετικό *pesce-* και βρίσκεται στα αριστερά του συνθέτου. Όσα αναφέρουμε για τη θέση της κεφαλής στις δύο γλώσσες αφορούν τη γενική τάση και όχι όλα τα σύνθετα, και επίσης αφορούν τα συγχρονικά παραγωγικά πρότυπα σύνθεσης και όχι σύνθετες λέξεις που δεν αναλύονται συγχρονικά.

Οι διαφορές που εμφανίζουν οι δύο γλώσσες στη σύνθεση σχετίζονται με ευρύτερες διαφορές δομής που αφορούν προφανώς και τη σύνταξη, μιας και οι γραμματικές πληροφορίες που δίνονται από τη μορφολογία και τη σύνταξη είναι αλληλένδετες.

2.2.2 Σύνταξη: Η σειρά των όρων στην Ονοματική Φράση της ελληνικής και της ιταλικής

Η Ονοματική Φράση (ή Ονοματικό Σύνταγμα / *Sintagma Nominale*, όπως συνηθίζεται στην ιταλική βιβλιογραφία) μπορεί να περιέχει Όνομα (Ο) και Επίθετο (Ε). Η σειρά με την οποία οι δύο αυτοί όροι τίθενται εμφανίζει διαφορές ανάμεσα στην ελληνική και στην ιταλική.

Στην ιταλική η ασημάδευτη (αμαρκάριστη) σειρά του Ονόματος και του Επιθέτου όταν το Επίθετο προσδιορίζει το Όνομα είναι: Όνομα + Επίθετο, π.χ. *i campi verdi*. Στην ελληνική είναι η αντίστροφη: Επίθετο + Όνομα, π.χ. *οι πράσινες πεδιάδες*. Ως ασημάδευτη θεωρούμε τη σειρά που δεν δηλώνει κάποια έμφαση από τον ομιλητή, περιγράφει με τρόπο ουδέτερο και αντικειμενικό, αυτήν δηλαδή που θα αναμέναμε σε μια απλή καταφατική πρόταση.

Και οι δύο γλώσσες αντιστρέφουν τη σειρά των όρων τους και ακολουθούν σημαδεμένη (μαρκαρισμένη) σειρά όρων εάν χρειάζεται να δηλωθεί κάποια απόκλιση είτε σε επίπεδο λειτουργικό είτε σε επίπεδο ύφους είτε εάν θέλουν να δηλώσουν μεγαλύτερη εμπλοκή του ομιλητή. Π.χ. η φράση *ο κάμπος ο πράσινος* με τη σημαδεμένη σειρά δηλώνει είτε λογοτεχνικό ύφος είτε μεγαλύτερη εμπλοκή του ομιλητή στην περιγραφή.

Η φράση *ampio viale* που έχει τη σημαδεμένη σειρά στην πρόταση: *s'anviarono silenziosi nell' ampio viale* έχει την επιπρόσθετη λειτουργία τού να θεωρείται το Επίθετο «εξάρτημα» του Ονόματος.

Προφανώς, η ανάλυση είναι πολύ περιπλοκότερη όταν συνεξεταστεί και η θέση των άρθρων. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι η σειρά των όρων της Ονοματικής Φράσης σχετίζεται τόσο με τη σύνθεση των λέξεων όσο και με τα γενικότερα χαρακτηριστικά δομής της πρότασης σε κάθε γλώσσα.

2.2.3 Η κλίση στην ελληνική και στην τουρκική

Φαινόμενα κλίσης στην τουρκική

Η αντιπαραβολική ανάλυση μεταξύ γλωσσών για αντίστοιχα φαινόμενα έχει μια αυτονόητη αξία για τη γλωσσολογική θεωρία, μιας και επιτρέπει να διαφωτιστούν οι διαφορές και οι ομοιότητες μεταξύ των γλωσσών και να γίνει κατανοητός ο τρόπος που οι διάφορες γλώσσες γραμματικοποιούν τις σημασιο-συντακτικές σχέσεις.

Αυτή η αντιπαραβολική ανάλυση –και η παρεπόμενη χρησιμότητά της για τη διδακτική της γλώσσας, κυρίως ως δεύτερης– αποκτά αυξημένη χρησιμότητα όταν οι προς εξέταση γλώσσες ανήκουν σε διαφορετικές οικογένειες από γενετική άποψη και σε διαφορετικούς τύπους από τυπολογική άποψη.

Στην εξέταση της τουρκικής απαντούν αυτά τα χαρακτηριστικά, αφού αυτή αφενός δεν ανήκει στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες και αφετέρου είναι μια ισχυρά συγκολλητική γλώσσα.

Θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια ορισμένες διαστάσεις της κλίσης του ρήματος στην τουρκική, όπως αναλύονται από τον Bassarak (1985).

Στη συγκεκριμένη μελέτη δηλώνεται ότι συνήθως η μελέτη της τουρκικής χρησιμοποιεί «ως παράδειγμα τη γερμανιστική γραμματική παράδοση» (Bassarak 1985: 4), ενώ τονίζεται ότι στόχος του συγγραφέα είναι να αυτονομηθεί η εξέταση της τουρκικής γλώσσας από τα παραδείγματα ανάλυσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, «στη Γραμματική του Swift (1963) μια σειρά τύπων που έως τώρα παραδοσιακά (και αυτό σημαίνει κατά το δυνατόν σύμφωνα με τη μη συνειδητή εντύπωση των ινδοευρωπαϊκών τρόπων μελέτης) αντιμετωπιζόνταν ως κλιτικοί κατατάσσονται στην παραγωγή» (Bassarak 1985: 3).

Συγκεκριμένα, από τον Bassarak εξετάζονται οι εξής ρηματικές κατηγορίες: *αυτοπάθεια* (Reflexiv), *αλληλοπάθεια* (Reziprok), *αιτιακότητα* (Kausativ), *παθητική* (Passiv), *άρνηση* (Negation), *δυνατικότητα* (Possibilitiv), *μη δυνατικότητα* (Impossibilitiv), *ρηματικά επιρρήματα* (Verbaladverbien), *απαρέμφατο* (Infinitiv), *ρηματικά ονόματα* (Verbalnomina) και *μετοχές* (Partizipien). Η εξέταση αφορά το αν οι γραμματικοί τύποι που πραγματώνουν τις παραπάνω κατηγορίες ανήκουν στην κλίση ή στην παραγωγή και περαιτέρω εάν τα όρια ανάμεσα στην κλίση και στην παραγωγή είναι σαφή και αυστηρά ή, αντίθετα, είναι ασαφή και διαβαθμιζόμενα, οπότε θα ήταν καλύτερα να περιγραφούν ως συνεχές.

Ο Bassarak χρησιμοποιεί ένα σύνολο 16 κριτηρίων με τη μορφή ερωτημάτων και με βάση τα περισσότερα από αυτά χαρακτηρίζει τους εξεταζόμενους γραμματικούς τύπους:

1. *Ακολουθία / Σειρά* (Reihenfolge): Είναι ο (μέγιστος) αριθμός θέσης του επιθήματος μεγαλύτερος από το 5;
2. *Προβλεψιμότητα της σημασίας* (Bedeutungsvorhesagbarkeit): Συνάγεται η σημασία του τύπου χωρίς εξαιρέσεις και κανονικά;
3. *Δυνατότητα σχηματισμού* (Bildbarkeit): Σχηματίζεται ο τύπος από όλα τα ρήματα;
4. *Ομοιογένεια* (Uniformität): Σχηματίζεται ο τύπος πάντοτε με το ίδιο επίθημα;
5. *Μορφολογική εξίσωση* (Morphologischer Ausgleich): Δεν μπορεί να εφαρμοστεί το κριτήριο σε συγκολλητικές γλώσσες. Αφορά τη σταδιακή εξομάλυνση των τύπων ενός παραδείγματος που διαφοροποιούνται, όπως, π.χ., την εξέλιξη στη γερμανική των τύπων *ich sehe, du siehst, er sieht* σε *ich sehe, du siehst, er sieht*.
6. *Φωνολογική δομή του μορφήματος* (Phonologische Struktur der Morpheme): Δεν εφαρμόζεται στην τουρκική.
7. *Σταθερότητα του μέρους του λόγου* (Wortartkonstanz): Διατηρείται η συντακτική κατηγορία του ρήματος;
8. *Πώς συντάσσονται* (Rektion): Συντάσσονται όλες οι ρηματικές καταλήξεις με την ίδια πτώση;
9. *Τροποποίηση* (Modifikation): Δεν χρησιμοποιείται το κριτήριο.
10. *Μη αντικαταστασιμότητα* (Nichtersetzbarkeit): Μπορεί ο τύπος να αντικατασταθεί από απλά (simplicia) σε ίδια δομή πρότασης;
11. *Εμφάνιση σε ρηματικούς τύπους* (Auftreten in verbalen Formen): Δεν χρησιμοποιείται το κριτήριο ως αυτονόητο.
12. *Σημασιολογική «καταλληλότητα» ως κλιτική κατηγορία* (Semantische “Eignung” als Flexionskategorie): Ενοποιείται με επόμενα σημασιολογικά κριτήρια.

13. Υποχρεωτική εξειδίκευση κατηγορίας (Verbindliche Kategorienspezifizierung): Πρέπει η κατηγορία να εξειδικευτεί υποχρεωτικά εντός της συναρμογής της;

14. Αφαιρετικότητα (Abstaktheit): Είναι η σημασία του τύπου σχετικά αφηρημένη (όχι συγκεκριμένη);

15. Συσχετιστικότητα (Relationalität): Δεν εφαρμόζεται το κριτήριο.

16. Αποθήκευση ως ολότητα (Ganzheitliche Speicherung): Δεν χρησιμοποιείται το κριτήριο.

Η ανάλυση με βάση τα παραπάνω κριτήρια καταλήγει στα εξής συμπεράσματα για τους εξεταζόμενους τύπους (το + δηλώνει ότι ο τύπος διαθέτει κυρίως κλιτικά χαρακτηριστικά, ενώ το - δηλώνει ότι δεν διαθέτει κλιτικά χαρακτηριστικά) (Bassarak 1985: 44).

Πίνακας 2.1 Κλιτικά μορφήματα της τουρκικής κατά τον Bassarak (1985).

τύπος	Αυτοπ. (Reflexiv) /αλληλοπαθ. (Reziprok)	Αιτιακ. (Kaus)	Παθητ.	Άρν.	Δυνητ./ μη δυνητικ.	Ρημ. Επιρρ.	Απαρ.	Ρημ. ονομ.	Μετοχ.	Προσωπ. επιθ.
κριτήριο										
αριθμός θέσης	1	2	3	4	5	6	6	6	6	9-12
I. ακολουθία	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+
II. προβλεψιμότητα της σημασίας	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
III. δυνατότητα σχηματισμού	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
IV. ομοιογένεια	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
V. σταθερότητα του μέρους του λόγου	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+
VI. πώς συντάσσεται	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+
VII. μη αντικαταστασιμότητα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
VIII. υποχρεωτική εξειδίκευση κατηγορίας	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+
IX. αφαιρετικότητα	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+

Από τον παραπάνω πίνακα ο Bassarak (1985: 45-46) συνάγει ορισμένα τελικά συμπεράσματα:

1. Στην περιοχή των επιθημάτων «που δομούν τη ρίζα» (θέση 1 έως 5) υπάρχει μια καθαρή πορεία από τα λιγότερο κλιτικά στα ισχυρότερα κλιτικά, η οποία συμφωνεί με τον ανερχόμενο αριθμό θέσης. Πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η πορεία προέκυψε από τα άλλα κριτήρια ανεξάρτητα από τον αριθμό της θέσης, αφού ο αριθμός της θέσης πήρε για όλους τους τύπους την αρνητική τιμή (-).

2. Στην περιοχή αυτής της καθαρής, αλλά όχι πολύ απότομης, πορείας δεν είναι δυνατόν να τραβηχτεί σε κάποια θέση ένα αυστηρό σύνορο. Εάν η οριοθέτηση μεταξύ της κλίσης και της παραγωγής έχει νόημα και εάν πρέπει να γίνει σε αυτές τις περιοχές, απαιτούνται αντίστοιχα επιχειρήματα.

3. Η διαφορά ανάμεσα στους εξεταζόμενους τύπους και στον καθαρά κλιτικό χαρακτήρα των προσωπικών επιθημάτων που έχουν τοποθετηθεί στον πίνακα για να γίνει η σύγκριση είναι προφανής. Από αυτό δεν προκύπτει ωστόσο για κανέναν τύπο ότι δεν θα μπορούσε να αποκτήσει περισσότερο κλιτικό χαρακτήρα.

4. Στην περιοχή των ρηματικών τύπων που αλλάζουν κατηγορία (θέση 6) δεν υπάρχει καμιά σημαντική διαφορά. Ελεύθερα τα ρηματικά επιρρήματα δείχνουν να είναι ακόμα λιγότερο κλιτικά από τους κανονικούς ρηματικούς τύπους.

5. Δεν είναι σαφές εάν και σε ποιον βαθμό είναι συγκρίσιμες οι τιμές των τύπων που αλλάζουν κατηγορία με εκείνους της παθητικής, της άρνησης και της δυνητικότητας / μη δυνητικότητας.

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια σύγκριση των τύπων που εξετάζονται από τον Bassarak με τους αντίστοιχους της ελληνικής:

Πίνακας 2.2 Σύγκριση κλιτικών μορφημάτων της τουρκικής και της ελληνικής.

Γραμματική κατηγορία	Δεδομένα της τουρκικής	επίθημα της τουρκικής ²	δεδομένα της ελληνικής	έκφραση της κατηγορίας στην ελληνική
1. Αυτοπαθής / αλληλοπαθής	saklamak 'κρύβω' / saklanmak 'κρύβομαι' / anlatmak 'καταλαβαίνω' / anlatmak 'γίνομαι αντιληπτός'	αυτοπαθής: (-i)n / αλληλοπαθής: -(i)s	κρύβω / κρύβομαι	δεν υπάρχει γραμματική έκφραση της κατηγορίας χρησιμοποιούνται οι τύποι της μέσης φωνής για αυτές τις σημασίες
2. Αιτιακότητα	ölmek 'πεθαίνω' / öldürmek 'σκοτώνω'	-ar / -ür	-	δεν υπάρχει γραμματική έκφραση της κατηγορίας
3. Παθητικό	yarılmak 'κολλάω' / yapistirilmek 'κολλιέμαι'	-il-	πλύθηκα, γράφτηκα	Υπάρχει κλιτικό επίθημα της παθητικής, -θη-, -τη- χρησιμοποιούνται επίσης σε αυτήν τη σημασία όλοι οι τύποι της μέσης φωνής του ρήματος
4. Άρνηση	olmak 'είμαι' / olmamak 'δεν είμαι'	-ma	είμαι / δεν είμαι	ελεύθερη γραμματική λέξη: <i>δεν, μην</i>
5. Δυνητικότητα / μη δυνητικότητα	Bunu yarabilirsin 'μπορείς να το κάνεις' / Bunu yaramazsin 'μπορείς να μην το κάνεις'	-abil-	-	δεν υπάρχει γραμματική έκφραση της κατηγορίας
6. Ρηματικά επιρρήματα	Ali cantasini alip cikti 'ο Αλί πήρε την τσάντα του και βγήκε'	-ip χρησιμοποιείται στις παρατακτικές σημασίες	-	δεν υπάρχει γραμματική έκφραση της κατηγορίας
7. Απαρέμφατο	okumak 'το να διαβάσεις, το διάβασμα'	-mak	-	δεν υπάρχει γραμματική έκφραση της κατηγορίας
8. Ρηματικά ονόματα	Orhan annesini ariyor 'Ο Οράν ψάχνει τη μητέρα του' / Orhan'ın annesini aradığını biliyoruz 'Γνωρίζουμε το ψάξιμο της μητέρας του Οράν' / 'Γνωρίζουμε ότι ο Οράν ψάχνει τη μητέρα του'.	-dik	ψάξιμο, τρέξιμο	συνδυασμός παραγωγικού (-ιμ-) και κλιτικού επιθήματος (-ο)
9. Μετοχή	Annesini arayan Orhan korkuyor 'Ανησυχεί για τον Οράν, που ψάχνει τη μητέρα του'	-an: επίθημα της μετοχής ενεργητικού ενεστώτα	βαμμένος, κουρασμένος	υπάρχει μετοχή στον παθητικό παρακείμενο που εκφράζεται με το κλιτικό επίθημα -μένος, -η, -ο

Από την παραπάνω σύγκριση προκύπτει ότι από τις εννέα γραμματικές κατηγορίες του ρήματος που συζητήθηκαν:

² Δίνεται μόνο ένα επίθημα σε κάθε περίπτωση και το αντίστοιχο παράδειγμα, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν περισσότερα από ένα επιθήματα, γιατί στόχος δεν είναι η εξαντλητική παρουσίαση των τουρκικών επιθημάτων, αλλά η παραδειγματική σύγκριση με την ελληνική. Για λόγους απλοποίησης, επίσης, δεν δίνονται οι διαφορετικές εκδοχές ενός επιθήματος ανάλογα με την αρμονία των φωνηέντων που υπάρχει στην τουρκική.

α) Στις πέντε δεν υπάρχει καμιά αντιστοίχιση ανάμεσα στην ελληνική και στην τουρκική. Δηλαδή, αυτό που εκφράζεται κλιτικά (λιγότερο ή περισσότερο) στην τουρκική δεν γραμματικοποιείται στην ελληνική με κλιτικό επίθημα, αλλά εκφράζεται με λεξικό τρόπο.

β) Σε μία (την 4) υπάρχει στην ελληνική ελεύθερη γραμματική λέξη για αυτό που εκφράζεται κλιτικά στην τουρκική.

γ) Σε μία (την 8) υπάρχει στην ελληνική συνδυασμός παραγωγικού και κλιτικού επιθήματος για αυτό που εκφράζεται κλιτικά στην τουρκική.

δ) Σε μία (την 3) υπάρχει και στην ελληνική κλιτικό επίθημα.

ε) Σε μία (την 9) υπάρχει και στην ελληνική κλιτικό επίθημα, αλλά η αντιστοίχιση είναι μερική, μιας και δεν υπάρχουν μετοχές για όλους τους χρόνους.

Από μια περιορισμένη σύγκριση ορισμένων γραμματικών κατηγοριών του ρήματος διαφαίνεται ότι οι αντιστοιχίσεις μεταξύ των γλωσσών δεν είναι ούτε προφανείς ούτε αυτονόητες, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για γλώσσες γενετικά διαφορετικές. Χρειάζεται ωστόσο να γίνει κατανοητό ότι δεν υπάρχουν σημασίες ή λειτουργίες που δεν εκφράζονται ή δεν είναι δυνατόν να εκφραστούν στις γλώσσες. Ότι εκφράζεται γραμματικά σε μια γλώσσα μπορεί να εκφραστεί λεξικά σε μια άλλη, χωρίς αυτό να συνεπάγεται κανενός είδους αξιολόγηση ή ιεράρχηση.

Απαιτείται ωστόσο εμβάθυνση –και μάλιστα αντιπαραβολική– στον τρόπο που γραμματικοποιούνται οι σημασίες, προκειμένου, μεταξύ άλλων, να διευκολυνθεί η διδασκαλία τους.

2.2.4 Η κλίση στην ιταλική

Στη *Nuova Grammatica della lingua italiana* (1997/2001: 278) σε αυτόνομο κεφάλαιο, και αφού έχει παρουσιαστεί το όνομα, το επίθετο και η αντωνυμία πριν παρουσιαστεί το ρήμα, δίνονται συγκεκριμένες πληροφορίες για την κλίση: «Το ρήμα διαθέτει ένα οργανικό και σύνθετο σύστημα τύπων για να εκφράσει τις κατηγορίες του *τρόπου* (modo), του *χρόνου* (tempo), του *προσώπου* (persona) και του *αριθμού* (numero). Αυτό το σύστημα ονομάζεται *συζυγία* (coniugazione). Στη γραμματική ορολογία η λέξη *κλίση* (flessione) δείχνει γενικά οποιαδήποτε διαδικασία τροποποίησης μιας ρίζας μέσω της προσθήκης των *παραθημάτων* (affissi). Με πιο εξειδικευμένη σημασία μιλάμε για *συζυγίες* (coniugazioni) σε σχέση με τις διαδικασίες της ρηματικής κλίσης και για *κλίσεις* (declinazioni) σε σχέση με τις διαδικασίες της ονοματικής κλίσης. Θα πούμε, επομένως, ότι μια ρηματική βάση ή ρίζα (π.χ. scriv-) ‘συζεύγνυται’ με συγκεκριμένα ληκτικά επιθήματα (-o, -i κ.λπ.) που δείχνουν τον τρόπο, τον χρόνο, το πρόσωπο, τον αριθμό του ρήματος (scrivo, scrivi κ.λπ.), ενώ μια ονοματική βάση ή ρίζα (π.χ. το λατινικό ros-) κλίνεται, δηλαδή ‘κλίνει, λυγίζει’ προκειμένου να εκφράσει διαφορετικές λειτουργίες μέσω των επιθημάτων των διαφορετικών πτώσεων: την ονομαστική (-a, rosa ‘το τριαντάφυλλο’ υποκείμενο), τη γενική (rosae ‘του τριαντάφυλλου’ συμπλήρωμα εξειδίκευσης) κ.λπ.»

Διακρίνουμε ότι σε μια γραμματική, η οποία στοχεύει στη σχολική χρήση και δεν είναι μια εξειδικευμένη μελέτη, δίνονται οι απαραίτητες πληροφορίες για την ερμηνεία των φαινομένων κλίσης, οι οποίες έχουν μια διπλή χρησιμότητα: αφενός δημιουργούν στον Ιταλό σπουδαστή τη μεταγλωσσική συνείδηση που χρειάζεται για να κατανοήσει αντίστοιχα φαινόμενα σε άλλες γλώσσες και αφετέρου βοηθούν τον αλλόγλωσσο σπουδαστή να κατανοήσει ποιες είναι οι γραμματικές λειτουργίες που στα ιταλικά εκφράζονται με την κλίση και να κάνει τις απαραίτητες συσχετίσεις με τη δική του γλώσσα.

2.2.5 Η κλίση της ελληνικής

Η παρουσία της κλιτικής μορφολογίας στις γραμματικές της νέας ελληνικής

Μολονότι τα όρια ανάμεσα σε περιγραφικές και σε ρυθμιστικές γραμματικές της νέας ελληνικής δεν είναι πάντοτε σαφή, με την έννοια ότι σε πολλές περιγραφές της νέας ελληνικής υπεισέρχονται στοιχεία ρύθμισης, ενώ και οι ρυθμιστικές γραμματικές αναγκαστικά βασίζονται στα γλωσσικά δεδομένα, θεωρούμε απαραίτητο να κάνουμε αυτήν τη στοιχειώδη διάκριση στην παρουσίαση της κλίσης, γιατί η ελληνική είναι μια γλώσσα με παρελθόν κοινωνικής διγλωσσίας, γεγονός που έχει καθορίσει τόσο την επιστημονική περιγραφή της όσο και την περιγραφή της για διδακτική χρήση.

α) Ρυθμιστικές / Σχολικές γραμματικές

1. Τριανταφυλλίδης Μ. ([1941] 1991). *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.

Στη *Νεοελληνική Γραμματική* του Τριανταφυλλίδη [(1941) 1991: 209] παρουσιάζονται τα μέρη του λόγου. Κατά την παρουσίαση διακρίνονται σε κλιτά και άκλιτα. Τα κλιτά μέρη του λόγου (άρθρο, ουσιαστικό, επίθετο, αντωνυμία, ρήμα, μετοχή) παρουσιάζονται ως κλιτά γιατί «κλίνονται, δηλαδή παρουσιάζουν το καθένα τους στον λόγο ποικίλες μορφές (αριθμός, πτώση, πρόσωπο, έγκλιση κτλ.)». Επιπλέον δηλώνεται ότι «οι διάφορες μορφές που παίρνει μια κλιτή λέξη στην ομιλία λέγονται τύποι αυτής της λέξης».

Η όλη πραγμάτευση των κλιτών μερών του λόγου (σσ. 211-376) στηρίζεται σε πληροφορίες για την κλίση. Έτσι, διαιρούνται τα ουσιαστικά και τα επίθετα σε «κλίσεις», τα ρήματα σε «συζυγίες», ενώ δίνονται πληροφορίες για το γένος, τον αριθμό και τις πτώσεις των ονομάτων και για τις εγκλίσεις, τους χρόνους, τους τρόπους, τους αριθμούς και τα πρόσωπα του ρήματος.

Τα ουσιαστικά διακρίνονται σε τρεις κλίσεις σύμφωνα με το γένος τους: στην πρώτη ανήκουν τα αρσενικά, στη δεύτερη τα θηλυκά και στην τρίτη τα ουδέτερα. Περαιτέρω, τα ουσιαστικά της κάθε κλίσης διαιρούνται σε ισοσύλλαβα και ανισοσύλλαβα (σ. 225). Τα επίθετα θεωρείται ότι ακολουθούν την κλίση των ουσιαστικών, εκτός από τα αρσενικά των επιθέτων σε -ύς, -ής, που ακολουθούν δική τους κλίση και σχηματίζουν τη γενική του ενικού και τον πληθυντικό κατά τα ονόματα σε -ος, -ο: ο βαθύς / του βαθιού / οι βαθιοί (σ. 261).

2. Τσοπανάκης Αγ. (1994). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Παρόμοια παραδοσιακή παρουσίαση ακολουθεί και η κατά πολύ πιο πρόσφατη *Νεοελληνική Γραμματική* του Τσοπανάκη (1994), στην οποία μάλλον θα αναμενόταν μια περισσότερο ενημερωμένη αντιμετώπιση του θέματος της κλίσης για μια κατεξοχήν κλιτική γλώσσα όπως η ελληνική.

Στο πρώτο γενικό μέρος αυτής της γραμματικής στο υποκεφάλαιο της μορφολογίας (σσ. 44-45) αναφέρεται ότι «κάθε μια από τις κατηγορίες μπορεί να κλίνεται (*τρέχ-ω-εις, άνθρωπ-ος-ου*) ή όχι (*εμπρός, χτες, από*), να δηλώνει ένα πράγμα ή πολλά (*άνθρωπος, άνθρωποι*), να δηλώνει το γένος τους, αν είναι δηλ. αρσενικό ή θηλυκό (*άνδρας – γυναίκα, καλός, καλή*) ή ούτε αρσενικό ούτε θηλυκό, δηλ. ουδέτερο (*το παιδί, το καλό*), να αναφέρεται στο παρελθόν, το παρόν, ή το μέλλον (*τρέχω, έτρεξα, θα τρέξω*) και άλλα πολλά» (σ. 45).

Όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα, ως κλίση θεωρείται η ύπαρξη των πτώσεων κυρίως των ονομάτων, ενώ για τις άλλες πληροφορίες (π.χ. γένος, αριθμός) αφήνεται ασαφές εάν ανήκουν στην κλίση ή όχι.

Η γραμματική του Τσοπανάκη βρίσκεται στο σημείο αυτό ένα βήμα πίσω από τη γραμματική του Τριανταφυλλίδη, η οποία τουλάχιστον ενοποιεί τα φαινόμενα κλίσης ονομάτων και ρημάτων.

Όταν μάλιστα στην εν λόγω γραμματική γίνεται αναφορά στην «πολυτυπία και ποικιλία της μορφολογίας» (σ. 45), η ορολογία των αρχαίων, που θα μπορούσε να διαφωτίσει τη συζήτηση, αντιμετωπίζεται με τρόπο που μάλλον τη συσκοτίζει.

Αναφέρεται συγκεκριμένα ότι «οι αρχαίοι ονόμαζαν στην αρχή πτώσεις και τις καταλήξεις του ρήματος, γρήγορα όμως κατάλαβαν ότι το *πηγαίνω-εις-ει* με τη μεταβολή που παρουσιάζει στο τέλος δεν αλλοιώνει καθόλου τη σημασία του, αλλά μεταβάλλει το πρόσωπο που κάμνει κάτι. Αντίθετα, στο ουσιαστικό ο *άνθρωπος*, ο τύπος αυτός είναι κάτι, από το οποίο περιμένουμε να δούμε τι θα κάμη (περπατά), ενώ η γενική του *ανθρώπου* αλλοιώνει τη σχέση προς το γύρω κόσμο» (σ. 45). Έτσι, στο σύνολο του έργου παρουσιάζονται τα κλιτά και τα άκλιτα μέρη του λόγου και ακολουθείται η παραδοσιακή θεώρηση για τις πτώσεις, τα γένη, τους αριθμούς, τις κλίσεις και τα πρόσωπα.

Κατά τη γραμματική του Τσοπανάκη (σ. 215), «με μερικούς συμβιβασμούς οι κλίσεις των ουσιαστικών της ΝΕ μπορούν να προσδιορισθούν σε τρεις». «Στην πρώτη κλίση κατατάσσονται ονόματα ισοσύλλαβα, αρσενικά σε -ας, παροξύτονα και προπαροξύτονα. Σε -ης, οξύτονα και παροξύτονα. Θηλυκά σε -α και -η οξύτονα, παροξύτονα και προπαροξύτονα και θηλυκά σε -ω οξύτονα και παροξύτονα. Μερικά αρσενικά σε -(έ)ας και θηλυκά σε -η σχηματίζονται με μερική ανισοσύλλαβα».

«Η δεύτερη κλίση περιλαμβάνει ονόματα ισοσύλλαβα αρσενικά, θηλυκά και ουδέτερα οξύτονα, παροξύτονα και προπαροξύτονα, που λήγουν σε -ος τα αρσενικά και τα θηλυκά, και σε -ο και -ι και -ος τα ουδέτερα. Όλα τα ονόματα σχηματίζουν γενική σε -ου με μίαν διαφορά: στις τρεις πρώτες κατηγορίες η γενική σε -ου προστίθεται στο θέμα, ενώ στην τέταρτη σχηματίζεται μετά το -ι» (σ. 224).

«Η τρίτη κλίση περιλαμβάνει ονόματα ανισοσύλλαβα αρσενικά, θηλυκά και ουδέτερα. Τα αρσενικά λήγουν στην ονομαστική σε -ας, -ης, -ες και -ους, τα θηλυκά σε -α, -ου και -ε και τα ουδέτερα σε -μα, -ιμο, -ας, -ος και -ον. Στην ονομαστική του πληθυντικού τα αρσενικά έχουν κατάληξη -ηδες, -αδες, τα θηλυκά -δες και τα ουδέτερα -τα» (σ. 233).

β) Περιγραφικές γραμματικές

1. Thumb Al. (1910). *Handbuch der Neugriechischen Volkssprache*. Strassburg: Trübner.

Ήδη ο Thumb (1910) διακρίνει τρεις κλίσεις και επιπλέον υποδιαίρεσεις τους για τα ουσιαστικά της νέας ελληνικής. Τα κριτήρια διάκρισης που χρησιμοποιεί είναι: α) *Το γένος*, με το οποίο διακρίνει τις τρεις κλίσεις (στην 1η τα αρσενικά, στη 2η τα θηλυκά και στην 3η τα ουδέτερα). β) *Τα κλιτικά επιθήματα* με βάση τα οποία υποδιαιρεί περαιτέρω τις κλίσεις. Την 1η σε δύο υποκατηγορίες, εκείνη των αρσενικών σε -ος και εκείνη των αρσενικών σε -ας και την 3η σε τρεις υποκατηγορίες, εκείνη των ουδετέρων σε -ο, εκείνη των σε -ος και εκείνη των σε -α. γ) *Ο αριθμός των συλλαβών*, το αν δηλαδή σε κάποιες πτώσεις τα ονόματα εμφανίζουν μεγαλύτερο αριθμό συλλαβών από εκείνον της ονομαστικής του ενικού. Με βάση αυτό το κριτήριο, όλες οι κλίσεις και οι υποδιαίρεσεις τους, εκτός από τα αρσενικά σε -ος, διαιρούνται σε ισοσύλλαβα και ανισοσύλλαβα ονόματα.

Η κατηγοριοποίηση του Thumb δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο γένος, διαθέτει σαφήνεια και διασώζει γλωσσικούς τύπους που πιθανόν στη σημερινή μορφή της νέας ελληνικής να φαίνονται περιθωριακοί ή διαλεκτικοί, αλλά αποτελούν χρήσιμες ενδείξεις για την εξέλιξη της νέας ελληνικής πριν την εκτεταμένη επανεισαγωγή από τη λόγια γλώσσα λέξεων και γραμματικών μορφών. Π.χ. γεν. πληθ. *αθρωπώνε*, γεν. ενικ. *ονομάτου*, ονομ. πληθ. *γειτόνοι*.

Χαρακτηριστικό είναι ότι στο τμήμα για τα παραθετικά των επιθέτων (σ. 72) αναφέρονται στον υπερθετικό βαθμό τύποι όπως *το πιο καλύτερο*, *το πιο χειρότερα*, οι οποίοι σήμερα συχνά καταδικάζονται από μορφωμένους ομιλητές.

2. Householder F., Kazazis K., & Koutsoudas A. (1964). *Reference Grammar of Literary Dhinotiki*. Bloomington: Indiana University / Mouton & Co.

Η γραμματική αυτή –στο πλαίσιο της πρώιμης γενετικής θεωρίας– εγκαθιστά μια αρχική διάκριση των κλιτών τύπων μεταξύ ρημάτων και μη ρημάτων. Ρήματα είναι οι κλιτοί τύποι που εμφανίζουν διακρίσεις προσώπου, όψης, χρόνου και ορισμένες φορές φωνής, ενώ τα μη ρήματα δεν εμφανίζουν στην κλίση τους καμία από τις παραπάνω κατηγορίες, αλλά τη διάκριση της πτώσης, και σε αυτά περιλαμβάνονται τα ουσιαστικά, τα επίθετα, τα διάφορα είδη των αντωνυμιών και τα άρθρα (σ. 28).

Τα ονόματα διακρίνονται σε ουσιαστικά και σε επίθετα, από τα οποία τα πρώτα διαθέτουν γραμματικό γένος και κλίνονται κατά αριθμό και πτώση, ενώ τα δεύτερα κλίνονται κατά γένος, αριθμό και πτώση (σ. 45). Συμπεραίνουμε δηλαδή ότι σε αυτήν τη θεώρηση το γένος για τα ουσιαστικά θεωρείται εγγενής κατηγορία, ενώ για τα επίθετα όχι.

Οι ταξινομήσεις της κλίσης των ονομάτων (ουσιαστικών και επιθέτων) που προτείνονται λαμβάνουν υπόψη τους το γένος, τη θέση του τόνου (οξύτονα, παροξύτονα, προπαροξύτονα) και την ισοσυλλαβία/ανισοσυλλαβία μεταξύ όλων των τύπων του κλιτικού παραδείγματος.

Με βάση αυτά τα κριτήρια διακρίνονται οι εξής τάξεις:

Πίνακας 2.3 Ανισοσύλλαβα (αρσενικά και θηλυκά) ονόματα κατά τους Householder, Kazazis και Koutsoudas (1964).

Ενικός	Θηλυκό	Ενικός αρσενικού	Πληθυντικός
Ονομ.	-Φ	-Φς	-΄Φδες
Γεν.	-Φς	-Φ	-΄Φδων
Αιτ.	-Φ	-Φ	-΄Φδες

Όπου με το Φ δηλώνεται κάθε φώνημα φωνήεντος.

Πίνακας 2.4 Ισοσύλλαβα (αρσενικά και θηλυκά) ονόματα κατά τους Householder, Kazazis και Koutsoudas (1964).

Ενικός θηλυκού	Ενικός αρσενικού	Πληθυντικός
-Φ	-Φς	-ες
-Φς	-Φ	-ων

Πίνακας 2.5 Κλίση των θεμάτων σε -ο κατά τους Householder, Kazazis και Koutsoudas (1964).

	Ενικ. Αρ. (Θ)	Ενικ. Ουδ.	Πληθ. Αρ. (Θ)	Πληθ. Ουδ.
Ονομ.	-os	-o	-i	-a
Γεν.	-u	-u	-on	-on
Αιτ.	-o	-o	-us	-a
Κλητ.	-e, -o	-o	-i	-a

Πίνακας 2.6 Κλίση των θεμάτων σε -γο κατά τους Householder, Kazazis και Koutsoudas (1964).

	Ενικ. Αρ. (Θ)	Ενικ. Ουδ.	Πληθ. Αρ. (Θ)	Πληθ. Ουδ.
Ονομ.	-is	-i	-yi	-ya
Γεν.	-yu	-yu	-yon	-yon
Αιτ.	-i	-i	-yus	-ya
Κλητ.	-i	-i	-yi	-ya

Σε κάθε τάξη και υπο-τάξη δίνονται βεβαίως οι υποπεριπτώσεις και οι ιδιαίτερες μορφές και επίσης διακρίνεται μια μεγάλη κατηγορία (σ. 60 και εξής) των κλίσεων με μερική ή ολική κλίση σύμφωνα με την καθαρεύουσα.

Η κατηγοριοποίηση των Householder, Kazazis και Koutsoudas είναι σημαντική γιατί θέτει ως πρωταρχικό της στόχο την οικονομία της συγχρονικής περιγραφής και ξεφεύγει από τις κατηγοριοποιήσεις των παραδοσιακών γραμματικών και την πρόσδεση στις παραδοσιακές κλίσεις των γραμματικών της αρχαίας ελληνικής.

3. Sotiropoulos D. (1972). *Noun Morphology of Modern Demotic Greek. A descriptive Analysis*. Paris: Mouton.

Στη μελέτη αυτήν, όπως δηλώνεται και στον τίτλο, ο στόχος είναι η μορφολογική ανάλυση, και αυτό συνεπάγεται τη θεώρηση του ονόματος ως μιας ακολουθίας μορφημάτων. Όπως δηλώνεται (σ. 34), «το όνομα στη δημοτική της ελληνικής ορίζεται μορφολογικά ως μια ακολουθία συγκεκριμένων μορφημάτων με σταθερή τακτοποίηση θέσης, το σύνολο της οποίας [ακολουθίας] συνιστά μια μοναδική μορφολογική κατασκευή. Αυτή η κατασκευή αποτελείται από δύο μέρη: το θέμα και την κατάληξη. Το θέμα αποτελείται από μια βάση (ή λιγότερο συχνά από δύο βάσεις) ή από μια βάση μαζί με επιθήματα, ενώ η κατάληξη αποτελείται από επιθήματα».

Τα ονόματα της δημοτικής διακρίνονται σε τρεις τάξεις και αυτές με τη σειρά τους σε οκτώ υπο-τάξεις. Τα κριτήρια για αυτήν την ταξινόμηση βασίζονται στα κλιτικά μορφήματα που εμφανίζουν τα ονόματα. Η 1η τάξη περιλαμβάνει τα αρσενικά, η 2η τα θηλυκά και η 3η τα ουδέτερα. Ωστόσο, για τον Sotiropoulos (1972: 37) «το γεγονός ότι οι τρεις τάξεις της ανάλυσης συμπίπτουν με τα τρία γένη της διαχρονικής και παραδοσιακής ταξινόμησης είναι απολύτως συμπτωματικό». Τα δικά του κριτήρια είναι σαφώς η κατανομή των κλιτικών μορφημάτων και ερμηνεύονται στο πλαίσιο της κατανομής των αναλύσεων της μορφολογίας εκείνης της περιόδου, αλλά ο συγγραφέας δεν παρέχει καμιά ερμηνεία για την εντυπωσιακή –τουλάχιστον– σύμπτωση με την παραδοσιακή ταξινόμηση.

Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, «η τυπική αντίθεση ανάμεσα στα θέματα της 1ης τάξης και της 2ης στον ενικό είναι η αντίθεση των αλλόμορφων -s και ∅. Το αλλόμορφο -s εμφανίζεται με τα θέματα της πρώτης τάξης ως ο δείκτης της ονομαστικής του ενικού, ενώ το αλλόμορφο ∅ εμφανίζεται με τα θέματα της δεύτερης τάξης ως ο δείκτης της ίδιας πτώσης. Στη γενική συμβαίνει το αντίθετο: το αλλόμορφο -s μαρκάρει τη γενική του ενικού των θεμάτων της 2ης τάξης, ενώ το αλλόμορφο ∅ μαρκάρει τη γενική του ενικού της Β υπο-τάξης των θεμάτων της 1ης τάξης (η Α υπο-τάξη της 1ης τάξης έχει διαφορετικό δείκτη, το αλλόμορφο -u).

Ο τυπικός δείκτης για την ονομαστική του ενικού των θεμάτων της 3ης τάξης είναι κυρίως το αλλόμορφο ∅ (των δύο υπο-τάξεων), το οποίο βρίσκεται σε αντίθεση με το -s της 1ης τάξης, και

δευτερευόντως το αλλόμορφο -s (μιας υπο-τάξης), το οποίο βρίσκεται σε αντίθεση με το ∅ των θεμάτων της 2ης τάξης. Στη γενική τα αλλόμορφα -us, -u και -os βρίσκονται σε αντίθεση με το -s της 2ης τάξης και με το ∅ της Β υπο-τάξης της 1ης τάξης και τα αλλόμορφα -us και -os βρίσκονται σε αντίθεση με το -u της Α υπο-τάξης της 1ης τάξης» (σ. 37).

4. Petrounias Ev. (1976). "The Modern Greek Language and Diglossia". Στο Spyros Vrionis jr (επιμ.), *Byzantina kai Metabyzantina*, 1 (σσ. 195-220). Malibu, Cal.

Στη μελέτη αυτήν κυρίως αναλύεται πώς η καθαρεύουσα αποκλίνει από τους κανόνες του συστήματος της νέας ελληνικής σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης και αποτελεί μια τεχνητή γλώσσα.

Στο τμήμα της μορφολογικής ανάλυσης προτείνεται (σ. 205) η διάκριση των ονομάτων σε τέσσερις ομάδες: η ομάδα Α περιλαμβάνει αρσενικά το θέμα των οποίων λήγει σε -ο, η ομάδα Β περιλαμβάνει αρσενικά το θέμα των οποίων λήγει σε οποιοδήποτε άλλο φωνήεν, η ομάδα Γ περιλαμβάνει όλα τα θηλυκά και η ομάδα Δ περιλαμβάνει όλα τα ουδέτερα. Οι διακρίσεις αυτές αφορούν τη μορφή της γλώσσας που ο συγγραφέας ονομάζει «Προ-Κοινή Νέα Ελληνική» ("Pre-Common Modern Greek"), δηλαδή τον κοινό παρονομαστή του 19ου αιώνα, το υπόστρωμα της Κοινής Νέας Ελληνικής.

Πίνακας 2.7 Συσχετισμός των ομάδων στον σχηματισμό των πτώσεων κατά τον Petrounias (1976).

Ονομ. ενικού	ΑΒ / ΓΔ	Ονομ. πληθ.	[Α/Δ]ΒΓ
Γεν. ενικ.	[ΑΔ / Β] / Γ	Γεν. πληθ.	ΑΒΓΔ
Αιτ. ενικ.	ΑΒΓΔ	Αιτ. πληθ.	[Α/ΒΓ]Δ

Στην ονομαστική του ενικού, δηλαδή, οι ομάδες Α και Β αντιτίθενται στις ομάδες Γ και Δ, στη γενική του ενικού οι ομάδες Α και Δ αντιτίθενται στην ομάδα Β και οι υπόλοιπες τρεις ομάδες αντιτίθενται στην ομάδα Γ κ.λπ. Στην αιτιατική του ενικού όλες οι ομάδες λήγουν οι φωνήεν, στη γενική του πληθυντικού όλες οι ομάδες λήγουν σε -ων. Στην πλειοψηφία των ονομάτων η αιτιατική του ενικού αντιπροσωπεύει την υποκείμενη μορφή. Όπως δηλώνεται στη μελέτη (σ. 220), «η αιτιατική του ενικού είναι η συνηθέστερη μορφή των ονομάτων. Ιστορικά, η κανονικοποίηση του ονομαστικού συστήματος έγινε στη βάση της αιτιατικής του ενικού (όπως στις ρομανικές γλώσσες)».

Πίνακας 2.8 Παραδείγματα του παραπάνω συσχετισμού των ομάδων.

γιατρός, άντρας / κόρη, βουνό	[γιατροί / βουνά] / άντρες, κόρες (παπάδες, γιαγιάδες)
[γιατρού, βουνού / άντρα] / κόρης	γιατρών, αντρών, κορών, βουνών
γιατρό, άντρα, κόρη, βουνό	[γιατρούς / άντρες, κόρες] / βουνά (παπάδες, γιαγιάδες)

Για να σχηματίσουν την ονομαστική του ενικού, τα αρσενικά προσθέτουν -s, ενώ τα θηλυκά και τα ουδέτερα δεν προσθέτουν τίποτα (δίνονται και όλες οι εξαιρέσεις). Για να σχηματιστεί η γενική προστίθεται ένα /u/ στα ουσιαστικά των ομάδων Α και Δ, προστίθεται ένα /s/ στα ουσιαστικά της ομάδας Γ, ενώ στα ουσιαστικά της ομάδας Β δεν προστίθεται τίποτα. Οι επιπλέον κανόνες που εφαρμόζονται κατά τον σχηματισμό της γενικής είναι: α) το ο εκπίπτει πριν από τελικό u, β) η δεύτερη συλλαβή παίρνει τόνο εάν έχει προστεθεί συλλαβή, γ) το τελικό φωνήεν γίνεται u εάν υπάρχει τόνος στην τρίτη συλλαβή και ο τόνος μετακινείται από την τρίτη στη δεύτερη συλλαβή, δ) το i γίνεται ημίφωνο πριν από τελικό φωνήεν.

Η ανάλυση του συγγραφέα στηρίζεται στο επιχείρημα ότι η Κοινή Νέα Ελληνική βασίζεται στην Προ-Κοινή Νέα Ελληνική, αλλά «φέρει λιγότερο ή περισσότερο ισχυρές επιδράσεις από την καθαρεύουσα» (σ. 201). Οι επιδράσεις αυτές ως προς το σύστημα του ονόματος συνίστανται σε:

α) ονομαστική: «Ορισμένα αρσενικά αντί να τελειώνουν σε -onas τελειώνουν σε -on (π.χ. ο αρχιτέκτων). Ορισμένα θηλυκά αντί να τελειώνουν σε -i τελειώνουν σε -is (π.χ. η πόλις). Τα θηλυκά γεωγραφικά ονόματα σε -ο προσθέτουν -s για τον σχηματισμό της ονομαστικής του ενικού (π.χ. η Σάμος) και άλλα θηλυκά ουσιαστικά μπορεί να ακολουθούν το ίδιο πρότυπο. Ο αριθμός των ουδετέρων σε -os έχει αυξηθεί σημαντικά σε σχέση με την Προ-Κοινή Νέα Ελληνική. Υπάρχουν ουδέτερα ονόματα σε -on ή σε -an (π.χ. το παν, το μέλλον)» (σ. 208).

Παρατηρούμε ότι στη σύγχρονη μορφή της νέας ελληνικής έχει επικρατήσει κανονικοποίηση συγκριτικά με ό,τι παρατηρεί ο συγγραφέας και εμφανίζονται νεο-δημοτικοί τύποι όπως ο

αρχιτέκτονας, ενώ οι τύποι των θηλυκών σε -is βρίσκονται σε υποχώρηση (π.χ. κυριαρχεί το η πόλη έναντι του η πόλις).

β) γενική: «Η ομάδα παραμένει η ίδια όπως στην Προ-Κοινή Νέα Ελληνική. Στην ομάδα Β υπάρχει μια εναλλακτική δυνατότητα, να υπάρχει κατάληξη σε υ εάν είναι τονισμένη η συλλαβή μετά το /t/ (π.χ. του μαθητού). Λίγα αρσενικά σε -onas μπορεί να έχουν γενική σε -onos (π.χ. του αρχιτέκτονος). Στην ομάδα Γ των θηλυκών υπάρχουν οι εναλλακτικοί τύποι η δύναμις / της δυνάμεως. Στην ομάδα Δ των ουδετέρων εμφανίζονται πολύ περισσότεροι τύποι όπως το βιβλίο. Στα ουδέτερα στόμα, όνομα, φέριμο η γενική είναι στόματος, ονόματος, φερσίματος. Έχει προστεθεί μια ειδική κατηγορία με γενική σε -ndos (π.χ. του παντός, του μέλλοντος)» (σ. 211).

Από τις επισημάνσεις του συγγραφέα παρατηρούμε ότι για τις δύο πρώτες υπάρχει κανονικοποίηση στη σύγχρονη μορφή της νέας ελληνικής, κυριαρχούν δηλαδή τύποι όπως του αρχιτέκτονα, της πόλης.

5. Mackridge P. (1985). *The Modern Greek Language. A descriptive analysis of Standard Modern Greek*. Oxford: Oxford University Press.

Στο έργο του Mackridge (1985) αφιερώνεται ένα κεφάλαιο στην ονοματική κλίση και ένα στη ρηματική. Δίνονται τα κυριότερα κλιτικά παραδείγματα των ονομάτων και οι συζυγίες των ρημάτων, καθώς και οι αποκλίσεις από τις κανονικότητες (τα «ανώμαλα» ρήματα και ουσιαστικά).

Ο συγγραφέας ακολουθεί την άποψη του Mirambel (1959: 71-77) ότι οι βασικές διαφορές ανάμεσα στη μορφολογία των ονομάτων και των ρημάτων στη νέα ελληνική βρίσκονται στα εξής σημεία α) το γένος απαντά μόνο στο όνομα και όχι στο ρήμα (εκτός από τις παθητικές μετοχές), β) ο πληθυντικός έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά στο όνομα και στο ρήμα, γ) το βασικό θέμα των ονομάτων είναι πάντοτε αδιαφοροποίητο, ενώ ορισμένα ρήματα διαφοροποιούν το θέμα τους και δ) ο τόνος μπορεί να ανυψωθεί στην κλίση των ρημάτων (κινείται προς την αρχή της λέξης), αλλά μπορεί μόνο να χαμηλώσει στην κλίση των ονομάτων.

Η κατηγοριοποίηση του Mackridge θα αποτελέσει τη βάση για την παρουσίαση του φαινομένου που θα γίνει στη συνέχεια, οπότε εκεί θα δοθούν περισσότερες λεπτομέρειες για αυτήν.

6. Joseph B. & Philippaki-Warbuton I. (1987). *Modern Greek*. London: Routledge.

Στο έργο γίνεται μια πλήρης παρουσίαση των φαινομένων της κλίσης στην ελληνική, η οποία διαιρείται σε κλίση ουσιαστικών, αντωνυμιών, ρημάτων, επιθέτων, προθέσεων, αριθμητικών και ποσοτικών δεικτών, επιθέτων και κλιτικών λέξεων.

Ο προσανατολισμός της συγκεκριμένης ανάλυσης είναι συντακτικός, παρουσιάζονται δηλαδή εκείνες οι πληροφορίες της κλίσης που συνάπτονται άμεσα με τις συντακτικές λειτουργίες που επιτελούνται από τις κλιτές λέξεις.

Παρουσιάζονται επίσης και συντακτικές λειτουργίες οι οποίες δεν γραμματικοποιούνται στην ελληνική, δεν εκφράζονται δηλαδή με γραμματικά μέσα. Π.χ. δηλώνεται (σ. 154) ότι στα ουσιαστικά της ελληνικής δεν δηλώνεται με συγκεκριμένο γραμματικό τρόπο η *ετεροαναφορικότητα* (obviation)³ ή ότι (σ. 184) στο ρήμα της ελληνικής δεν εκφράζεται στην έγκλιση η *δυναμικότητα* (potential).

Η παρουσίαση είναι εξαντλητική για τα πλαίσια ενός θεωρητικού έργου, αλλά δεν έχει αποτελέσει αφετηρία για πιο απλουστευμένες παρουσιάσεις που θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν τη διδασκαλία της νέας ελληνικής.

Ο προσανατολισμός του συγκεκριμένου έργου δεν είναι μορφολογικός, ωστόσο δίνονται οι βασικές καταλήξεις των ονομάτων ως εξής (σ. 122):

³ Ως ετεροαναφορικότητα ορίζεται η διάκριση των πιο σημαντικών δραστών από τους λιγότερο σημαντικούς.

Πίνακας 2.9 Βασικές καταλήξεις των ονομάτων κατά τους Joseph και Philippaki-Warburton (1987).

Αρσενικά			
Ονομ. ενικ.	-s	Ονομ. πληθ.	-es
Γεν. ενικ.	∅	Γεν. πληθ.	-on
Αιτ. ενικ.	∅	Αιτ. πληθ.	-es
Θηλυκά			
Ονομ. ενικ	∅	Ονομ. πληθ.	-es
Γεν. ενικ.	-s	Γεν. πληθ.	-on
Αιτ. ενικ.	∅	Αιτ. πληθ.	-es
Ουδέτερα			
Ονομ. ενικ	∅	Ονομ. πληθ.	-a
Γεν. ενικ.	-u	Γεν. πληθ.	-on
Αιτ. ενικ.	∅	Αιτ. πληθ.	-a

7. Holton D., Mackridge P., & Philippaki-Warburton I. (1997). *Greek. A Comprehensive Grammar of the Modern Language*. London: Routledge.

Στην πρόσφατα εκδομένη γραμματική στο τμήμα της μορφολογίας αφιερώνονται συγκεκριμένα κεφάλαια στην κλίση των ονομάτων (ουσιαστικών και επιθέτων), των αντωνυμιών και των προσδιοριστών, των αριθμητικών και των ρημάτων.

Η ταξινόμηση των ουσιαστικών (κεφ. 2 του τμήματος της μορφολογίας) γίνεται με βάση αρχικά το γένος. Στη συνέχεια, τα ουσιαστικά κατανέμονται με βάση το κλιτικό παράδειγμα και συχνά θεωρείται αναγκαίο να ταξινομηθούν με βάση τον τόνο της ονομαστικής του ενικού σε οξύτονα, παροξύτονα και προπαροξύτονα. Στο εσωτερικό της κάθε τάξης γίνεται επιπλέον διάκριση σε ισοσύλλαβα και ανισοσύλλαβα ουσιαστικά.

Τα επίθετα (κεφ. 3 του τμήματος της μορφολογίας) κατανέμονται σε 12 κατηγορίες με βάση τις καταλήξεις τους, ενώ δίνεται από την αρχή η χρήσιμη πληροφορία ότι «υπάρχει ισχυρή τάση για τον τόνο των επιθέτων να παραμένει στην ίδια συλλαβή σε όλη την κλίση (στηλοειδής τόνος), αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε πολλές από τις κλίσεις των ουσιαστικών» (σ. 73).

8. Κλαίρης Χ., & Μπαμπινιώτης Γ. (1998). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής (Δομολειτουργική Επικοινωνιακή)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Στον πρώτο τόμο του έργου (*Το όνομα της νέας ελληνικής. Αναφορά στον κόσμο της πραγματικότητας*) υπάρχει μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της μορφολογίας του ονόματος.

Ήδη από την εισαγωγή (σ. 3) επισημαίνεται ότι «το όνομα στην ελληνική, όπως και το επίθετο, το άρθρο και οι περισσότερες αντωνυμίες, μορφολογικά χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι τα στοιχεία που δηλώνουν βασικές λειτουργίες επιτάσσονται στο όνομα υπό μορφήν καταλήξεως, διαμορφώνοντας τις πτώσεις. Αυτό σημαίνει ότι το πρώτο κομμάτι της λέξης, το θέμα (ή λεξικό μόρφημα), δηλώνει σταθερά τη σημασία που επιλέγει ο χρήστης –χωρίς αυτό να αποκλείει ενδεχόμενη μορφική ποικιλία του θέματος–, ενώ η κατάληξη αλλάζει για να δηλώσει τη λειτουργία (ρόλο) που επιτελεί το όνομα στην πρόταση. Οι διαφορετικές μορφές που προκύπτουν από το θέμα και την κατάληξη αποτελούν την κλίση του ονόματος. Το σύνολο των κλίσεων αποτελεί το μορφολογικό σύστημα του ονόματος».

Σε διακριτό κεφάλαιο (κεφ. 4, «Μορφολογικό σύστημα του ονόματος») ταξινομούνται τα ονόματα με βάση την κλίση τους, δίνονται πίνακες καταλήξεων, πληροφορίες για τον τονισμό, και αναφέρονται οι διάφορες ιδιαιτερότητες που εμφανίζουν ορισμένα ονόματα κατά την κλίση τους. Η κατάταξη των ονομάτων στο συγκεκριμένο έργο γίνεται με βάση: α) το γραμματικό γένος (αρσενικά / θηλυκά / ουδέτερα), β) το αν κάθε βασική πτώση δηλώνεται με διαφορετική κατάληξη ή εάν η ίδια μορφή χαρακτηρίζει δύο διαφορετικές πτώσεις (τρικατάληκτα / δικατάληκτα) και γ) τον αριθμό των συλλαβών που εμφανίζουν τα ονόματα στις διάφορες πτώσεις (ισοσύλλαβα / ανισοσύλλαβα). Τα ονόματα επομένως με την κατάταξη αυτή (σ. 17) διακρίνονται σε:

Πίνακας 2.10 Κατάταξη των ονομάτων κατά τους Κλαίρη και Μπαμπινιώτη (1998).

ΟΝΟΜΑΤΑ							
Δικατάληκτα						Τρικατάληκτα	
Ισοσύλλαβα			Ανισοσύλλαβα			Ισοσύλλαβα	
Αρσ.	Θηλ.	Ουδ.	Αρσ.	Θηλ.	Ουδ.	Αρσ.	Θηλ.

Εισάγεται η χρήσιμη έννοια της βασικής πτώσης (ονομαστική, γενική και αιτιατική) και στη βάση αυτής γίνεται η διάκριση σε δικατάληκτα (π.χ. *ο ταμίας / του ταμία / τον ταμία*) και τρικατάληκτα (π.χ. *ο φίλος / του φίλου / τον φίλο*) ονόματα ανάλογα με τις καταλήξεις που εμφανίζει κάθε βασική πτώση.

Στα επόμενα κεφάλαια αναλύονται ο αριθμός (κεφ. 5), οι πτώσεις (κεφ. 6), το φυσικό και το γραμματικό γένος (κεφ. 7) κυρίως από συντακτική και σημασιολογική πλευρά. Θα ήταν ίσως χρήσιμη η κοινή αντιμετώπιση όλων αυτών των χαρακτηριστικών υπό τον τίτλο *μορφολογικό σύστημα* και η επιπλέον εξειδίκευσή τους στη συνέχεια, ώστε να ενοποιείται στη συνείδηση του αναγνώστη/μαθητή ο τύπος των σημασιο-συντακτικών πληροφοριών που μπορούν να δοθούν με τα μορφολογικά μέσα. Επίσης, θα ήταν χρήσιμη η ενοποίηση της ορολογίας της σχετικής με τα γραμματικά μορφήματα. Στο έργο χρησιμοποιείται ο παραδοσιακός όρος *κατάληξη* για τα κλιτικά επιθήματα (σ. 16), ενώ ο όρος *επιθήματα* αναφέρεται στα παραγωγικά είτε του γένους (σσ. 69-70) είτε σε εκείνα που παράγουν ονόματα από άλλες γραμματικές κατηγορίες (σσ. 80-89).

Ωστόσο –παρά αυτά τα επιμέρους προβλήματα– η παρουσίαση της μορφολογίας του ονόματος στο συγκεκριμένο έργο παραμένει οικονομική και συνεκτική και μπορεί επίσης να αποτελέσει βάση για τη διδασκαλία του και σε αλλόγλωσσους.

Στον δεύτερο τόμο του έργου (1999), *Το ρήμα – Η οργάνωση του μηνύματος*, αφιερώνεται ιδιαίτερο κεφάλαιο στη μορφολογία του ρήματος. Προτείνεται (σ. 122) «μια διπλή κατηγοριοποίηση της μορφολογίας του ρήματος: α) σε τρία θέματα με βάση την κατανομή του ποιού ενεργείας, και β) σε 23 σύνολα καταλήξεων με βάση τις καταλήξεις προσώπου, αριθμού, χρόνου, φωνής και τροπικότητας».

9. Ralli A. (2000). "A feature-based analysis of Greek nominal inflection". *Glossologia*, 11-12, 201-227.

Στην εργασία της η Ralli αναλύει την ονομαστική κλίση της ελληνικής στο θεωρητικό πλαίσιο της λεξικής μορφολογίας, σύμφωνα με το οποίο η κλίση πραγματοποιείται στο λεξικό, συστατικό το οποίο αποτελείται από τη λίστα μορφημάτων και από το τμήμα του σχηματισμού λέξεων. Τα βασικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην ονομαστική κλίση της ελληνικής είναι η γραμματική κατηγορία, το γένος, η πτώση, ο αριθμός και η κλιτική τάξη. Θεωρείται ότι η κλίση της ελληνικής στηρίζεται στην παραθηματοποίηση και υποστηρίζεται ότι «η κλίση μπορεί να ενταχθεί στο λεξικό χρησιμοποιώντας αντιπροσωπεύσεις χαρακτηριστικών (feature representations) και έναν αριθμό συμβάσεων που εφαρμόζονται σε αυτές τις αντιπροσωπεύσεις» (σ. 207).

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ανάλυση, οι κλιτικές τάξεις του ονόματος της ελληνικής είναι πέντε: Στην πρώτη ανήκουν αρσενικά και θηλυκά ονόματα, όπως τα *άνθρωπος, ψήφος*, στη δεύτερη μόνο αρσενικά, όπως τα *ταμίας, μαχητής, καφές*, στην τρίτη μόνο θηλυκά, όπως τα *μητέρα, αυλή*, στην τέταρτη θηλυκά όπως το *πόλη* και στην πέμπτη ουδέτερα, όπως τα *βουνό, σπίτι, κράτος*.

2.2.5.1 Επισκόπηση της παρουσίας της κλίσης στις γραμματικές της νέας ελληνικής

Συνοψίζοντας την παρουσία του φαινομένου της κλίσης στην ελληνική βιβλιογραφία διακρίνουμε ότι:

α) Η παραδοσιακή θεώρηση της νεοελληνικής γραμματικής στηρίζεται ή –ακριβέστερα– θεωρεί αυτονόητη την ύπαρξη της κλίσης στη νέα ελληνική, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που ο φυσικός ομιλητής της ελληνικής υποσυνείδητα αντιλαμβάνεται τη λέξη ως κλιτή, ως περιέχουσα κλιτική πληροφορία. Δεν εμφανίζεται επομένως στην παραδοσιακή θεώρηση καμιά αποστασιοποιημένη –και επομένως γενικευτική– παρουσίαση των χαρακτηριστικών της κλίσης στη νέα ελληνική. Η έλλειψη αυτή κυρίως έγκειται στο ότι δεν εμφανίζεται κάποια σύνδεση των κλιτικών χαρακτηριστικών με τη συντακτική πληροφορία.

β) Οι γλωσσολογικές περιγραφές περιγράφουν και ερμηνεύουν τα φαινόμενα κλίσης με τρόπο περισσότερο γενικευτικό και σύμφωνο με τις εξελίξεις της θεωρίας, αλλά αυτές δεν έχουν τροφοδοτήσει τις γραμματικές περιγραφές της κλίσης για διδακτικούς στόχους.

γ) Οι πιο πρόσφατα εκδομένες γραμματικές (κυρίως των Holton, Mackridge & Philippaki-Warbuton 1997 και των Κλαίρη & Μπαμπινιώτη 1998: 1999) αποτελούν συστηματοποιημένες παρουσιάσεις που μετέχουν στη γλωσσολογική συζήτηση, αλλά δεν έχουν πλήρως απεμπλακεί από την παραδοσιακή θεώρηση των φαινομένων κλίσης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι παραδοσιακοί όροι *κλίσεις* και *καταλήξεις* χρησιμοποιούνται και σε αυτές τις παρουσιάσεις, παρόλο που σε άλλα φαινόμενα (π.χ. παραγωγή) χρησιμοποιούνται πιο σύγχρονοι και σαφείς όροι, όπως *επιθήματα*, *προθήματα* κ.λπ. Η ερμηνεία αυτής της επιλογής είναι διπλή: αφενός εξηγείται από την ισχυρή παράδοση της παραδοσιακής γραμματικής ορολογίας στους Έλληνες μορφωμένους ομιλητές και αφετέρου από το ότι η περιγραφή της νέας ελληνικής δεν είχε έως τώρα ως ερέθισμα τη διδασκαλία της σε αλλόγλωσσους, πράγμα που θα απαιτούσε την ερμηνεία των αυτονόητων για τον φυσικό ομιλητή γραμματικών χαρακτηριστικών.

Ωστόσο, οι γραμματικές αυτές καλύπτουν σημαντικό κενό στη σύγχρονη βιβλιογραφία και αποτελούν χρήσιμη αφετηρία για την περαιτέρω επεξεργασία των φαινομένων της κλίσης – και για τη διδασκαλία σε αλλόγλωσσους.

2.2.5.2 Συστηματοποίηση της ονοματικής κλίσης της νέας ελληνικής

Θα παρουσιάσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά κλίσης της νέας ελληνικής όπως αυτά εμφανίζονται στα ονόματα (ουσιαστικά και επίθετα).

Η ταξινόμηση που ακολουθεί στηρίζεται αρχικά στο κριτήριο του αριθμού των διαφορετικών κλιτικών επιθημάτων που εμφανίζει το όνομα στον ενικό αριθμό και στη συνέχεια στο γένος των ονομάτων.

Από τις περιγραφές που παρουσιάστηκαν παραπάνω παρόμοιες ταξινομήσεις ακολουθούνται από τους Mackridge (1985) και Κλαίρη και Μπαμπινιώτη (1998). Συγκεκριμένα, η πρώτη από τις δύο χρησιμεύει ιδιαίτερα στην παρούσα παρουσίαση.

Θεωρούμε ότι το κριτήριο του αριθμού των διαφορετικών κλιτικών επιθημάτων προσφέρει ενοποίηση χρήσιμη για διδακτικούς σκοπούς, ενώ το κριτήριο του γένους ικανοποιεί ένα ορίζον και διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό των ονομάτων της ελληνικής. Περαιτέρω γίνονται και άλλες διακρίσεις με βάση την ισοσυλλαβία ή την ανισοσυλλαβία.

Η κλίση στα ονόματα ουσιαστικά

Τα ουσιαστικά της ελληνικής γραμματικοποιούν με κλιτικά επιθήματα τις κατηγορίες του γένους, του αριθμού και της πτώσης. Η οριστικότητα και η αοριστία εκφράζονται με ελεύθερες γραμματικές λέξεις, τα οριστικά (*ο, η, το*) και τα αόριστα άρθρα (*ένας, μία, ένα*) αντίστοιχα.

Τα ουσιαστικά της ελληνικής μπορούν να διαιρεθούν με βάση τα κλιτικά τους χαρακτηριστικά σε τρεις βασικές τάξεις:

1η Τάξη

Σε αυτήν ανήκουν αρσενικά και θηλυκά που εμφανίζουν δύο τύπους στον ενικό και δύο τύπους στον πληθυντικό αριθμό. Τα κλιτικά επιθήματα του πληθυντικού είναι ίδια για όλα τα ουσιαστικά της 1ης τάξης. Στον ενικό αριθμό τα αρσενικά εμφανίζονται με διαφορετικά κλιτικά επιθήματα από τα θηλυκά, και έτσι διακρίνονται δύο υποκατηγορίες της 1ης τάξης.

Τα αρσενικά στην ονομαστική του ενικού αποτελούνται από το θέμα + θεματικό φωνήεν (κάθε φωνήεν εκτός από το -ο-) και από το κλιτικό επίθημα -ς (π.χ. *άνδρ-α-ς / φράχτ-η-ς*). Κατά την κλίση στις άλλες πτώσεις το κλιτικό επίθημα -ς φεύγει, και έτσι η γενική, η αιτιατική και η κλητική εμφανίζονται χωρίς αυτό (π.χ. *του άνδρ-α, τον άνδρ-α, άνδρ-α / του φράχτ-η, τον φράχτ-η, φράχτ-η*).

Τα θηλυκά της 1ης τάξης εμφανίζονται στην ονομαστική του ενικού με το θέμα + το θεματικό φωνήεν (π.χ. *γυναίκ-α / τέχν-η*). Κατά την κλίση στις άλλες πτώσεις, στη γενική εμφανίζεται το κλιτικό επίθημα -ς, ενώ η αιτιατική και η κλητική είναι ίδιες με την ονομαστική (π.χ. *της γυναίκ-α-ς, τη γυναίκ-α, γυναίκ-α / της τέχν-η-ς, την τέχν-η, τέχν-η*). Έτσι, η αιτιατική και η κλητική έχουν ίδια κλίση για τα αρσενικά και τα θηλυκά, ενώ η ονομαστική και η γενική διαφέρουν μεταξύ των δύο γένων.

Στον πληθυντικό τα κλιτικά επιθήματα για όλα τα ουσιαστικά της 1ης τάξης είναι -ες για την ονομαστική, αιτιατική και κλητική (π.χ. *άνδρ-ες, φράχτ-ες, γυναίκ-ες, τέχν-ες*) και -ων για τη γενική (π.χ. *ανδρ-ών, φραχτ-ών, γυναικ-ών, τεχν-ών*).

Διαμορφώνεται επομένως το παρακάτω κλιτικό παράδειγμα:

Πίνακας 2.11 1η Τάξη των ουσιαστικών.

ΕΝΙΚΟΣ		
	Αρσενικά	Θηλυκά
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ	-ς	∅
ΓΕΝΙΚΗ	∅	-ς
ΑΙΤΙΑΤΙΚΗ	∅	∅

ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΟΣ	
	Αρσενικά και θηλυκά
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ	-ες
ΓΕΝΙΚΗ	-ων
ΑΙΤΙΑΤΙΚΗ	-ες

Ορισμένες βασικές παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν στην παραπάνω ταξινόμηση:

Τα ουσιαστικά της 1ης τάξης διακρίνονται σε ισοσύλλαβα και ανισοσύλλαβα. Τα πρώτα εμφανίζουν τα κλιτικά επιθήματα του πληθυντικού αμέσως μετά από το θέμα, ενώ τα δεύτερα εμφανίζουν στον πληθυντικό την εκτεταμένη μορφή του θέματος με το επενθετικό -δ-. Π.χ. στα ισοσύλλαβα έχουμε *ο κλέφτης / οι κλέφτες, η μητέρα / οι μητέρες*, ενώ στα ανισοσύλλαβα *ο καφές / οι καφέδες, η κυρά / οι κυράδες*. Δεν είναι εύκολο να προβλεφθεί από την ονομαστική του ενικού ποια ουσιαστικά είναι ισοσύλλαβα και ποια ανισοσύλλαβα, και αυτό δυσκολεύει τον αλλόγλωσσο μαθητή της ελληνικής. Υπάρχουν, ωστόσο, ορισμένες κανονικότητες στην ισοσυλλαβία και στην ανισοσυλλαβία, οι οποίες τακτοποιούν κάπως την κατάσταση. Οι κανονικότητες αυτές κατά τον Mackridge (1985: 136) είναι:

Τα περισσότερα θηλυκά σε -α και όλα τα θηλυκά σε -η είναι ισοσύλλαβα, ενώ όλα τα θηλυκά σε -ε και -ου είναι ανισοσύλλαβα (π.χ. *η γλωσσού / οι γλωσσούδες*).

Τα οξύτονα αρσενικά σε -άς, -ές, -ούς είναι ανισοσύλλαβα (π.χ. *ο παπάς / οι παπάδες, ο μιναρές / οι μιναρέςδες, ο παπούς / οι παπούδες*).

Τα περισσότερα παροξύτονα και προπαροξύτονα αρσενικά σε -ας (με λίγες εξαιρέσεις) είναι ισοσύλλαβα (π.χ. *ο άνδρας / οι άνδρες, ο φύλακας / οι φύλακες*).

Ισοσύλλαβα επίσης είναι τα περισσότερα αρσενικά σε -ης (εκτός από τα σε -άρης, -ιέρης, -άκης, -ούλης). Π.χ. *ο κλέφτης / οι κλέφτες*, ενώ *ο ταβερνιάρης / οι ταβερνιάρηδες, ο μικρούλης / οι μικρούληδες*.

Από τα οξύτονα, τα σε -της είναι σχεδόν όλα ισοσύλλαβα, ενώ τα σε -τζής, -τής είναι ανισοσύλλαβα. Π.χ. *ο ασκητής / οι ασκητές*, ενώ *ο ταξιτζής / οι ταξιτζήδες, ο παπουττής / οι παπουτσήδες*.

Περαιτέρω διαφοροποιήσεις εμφανίζονται μεταξύ των ουσιαστικών της 1ης τάξης ανάλογα με τη θέση του τόνου κατά την κλίση. Στα ισοσύλλαβα ο τόνος της ονομαστικής του ενικού διατηρείται στο ίδιο φωνήεν σε όλο τον ενικό και σε όλο τον πληθυντικό, εκτός από τη γενική του (π.χ. *άνδρας, άνδρα, άνδρες, ανδρών*). Το ίδιο συμβαίνει και με τα ανισοσύλλαβα, με την εξαίρεση των προπαροξύτων, τα οποία μεταφέρουν τον τόνο στην προπαραλήγουσα στον πληθυντικό.

Η γενική του πληθυντικού των ισοσύλλαβων είναι η πιο προβληματική. Ενώ τα προπαροξύτονα σε -ας κατεβάζουν τον τόνο στην παραλήγουσα σε αυτήν την πτώση, τα ουσιαστικά σε -ίας και -ίστας καθώς και τα δισύλλαβα παροξύτονα τον κατεβάζουν στη λήγουσα (π.χ. *ο ταμίας / των ταμιών, ο γραφίστας / των γραφιστών, ο άνδρας / των ανδρών*).

Υπάρχει μια κατηγορία αρσενικών σε -έας και -ης καθώς και μια κατηγορία θηλυκών σε -η που διαθέτουν διαφορετικά κλιτικά επιθήματα στον πληθυντικό από την υπόλοιπη 1η τάξη. Τα αρσενικά σε -έας σχηματίζουν τον πληθυντικό σε -είς, -έων (π.χ. *συγγραφέας / συγγραφείς, συγγραφέων*), ενώ τα σε -ης σχηματίζουν τον πληθυντικό σε -είς, -ών (π.χ. *συγγενείς, συγγενών*). Από τα θηλυκά αυτά που τελειώνουν συνήθως σε -ση έχουν πληθυντικό σε -εις, -εων, με τον τόνο να βρίσκεται πάντα στην τελευταία συλλαβή του θέματος (π.χ. *κυβερνήσεις / κυβερνήσεων*).

Όπως φαίνεται από την παραπάνω ταξινόμηση, εμφανίζεται στην τάξη αυτή –αλλά και στις επόμενες– συγκρητισμός, ταύτιση δηλαδή των κλιτικών επιθημάτων διαφορετικών γενών και διαφορετικών πτώσεων. Για να επιτευχθούν οι απαραίτητες διαφοροποιήσεις που έχουν ουδετεροποιηθεί με τον συγκρητισμό, άλλα γραμματικά μέσα χρησιμοποιούνται, όπως, π.χ., «το άρθρο (οριστικό και αόριστο), ή η σειρά των όρων και ο επιτονισμός της πρότασης» (Joseph & Philippaki 1987: 123).

2η Τάξη

Τα ουσιαστικά της τάξης αυτής χαρακτηρίζονται από την παρουσία του κλιτικού επιθήματος -ου στη γενική του ενικού. Μπορούν να υποδιαιρεθούν σε τρεις υπο-τάξεις, από τις οποίες η πρώτη (2α) αποτελείται κυρίως από αρσενικά και μια μειοψηφία θηλυκών και οι άλλες δύο (2β, 2γ) από ουδέτερα.

Η υπο-τάξη 2α αποτελείται από αρσενικά που στον ενικό εμφανίζουν τέσσερις διαφορετικούς τύπους, ενώ στον πληθυντικό τρεις. Τα κλιτικά επιθήματα για αυτήν την υπο-τάξη είναι:

Πίνακας 2.12 Υπο-τάξη 2α.

	ΕΝΙΚΟΣ	ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΟΣ
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ	-ος (άνθρωπ-ος)	-οι (άνθρωπ-οι)
ΓΕΝΙΚΗ	-ου (ανθρώπ-ου)	-ων (ανθρώπ-ων)
ΑΙΤΙΑΤΙΚΗ	-ο (άνθρωπ-ο)	-ους (ανθρώπ-ους)
ΚΛΗΤΙΚΗ	-ε (άνθρωπ-ε)	-οι (άνθρωπ-οι)

Παρατηρούμε ότι και σε αυτήν την υπο-τάξη τα αρσενικά εμφανίζουν -ς στην ονομαστική του ενικού, ενώ αποβάλλουν το -ς στην αιτιατική του ενικού, όπως συμβαίνει και στα αρσενικά της 1ης τάξης. Σε αυτήν την υπο-τάξη ανήκουν και ορισμένα θηλυκά λόγια κυρίως καταγωγής, τα οποία διαφοροποιούνται από τα βασικά χαρακτηριστικά της κλίσης των θηλυκών που περιγράφηκαν στην 1η τάξη και κλίνονται με τα κλιτικά επιθήματα του παραπάνω πίνακα (π.χ. η έξοδος, η οδός, η ψήφος).

Η υπο-τάξη 2β αποτελείται από ουδέτερα που, όπως όλα τα ουδέτερα, έχουν τα ίδια κλιτικά επιθήματα στην ονομαστική, στην αιτιατική και στην κλητική τόσο του ενικού όσο και του πληθυντικού. Τα κλιτικά επιθήματα σε αυτήν την υπο-τάξη είναι:

Πίνακας 2.13 Υπο-τάξη 2β.

	ΕΝΙΚΟΣ	ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΟΣ
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ	-ο (γραφεί-ο)	-α (γραφεί-α)
ΓΕΝΙΚΗ	-ου (γραφεί-ου)	-ων (γραφεί-ων)
ΑΙΤΙΑΤΙΚΗ	-ο (γραφεί-ο)	-α (γραφεί-α)
ΚΛΗΤΙΚΗ	-ο (γραφεί-ο)	-α (γραφεί-α)

Σε αυτήν την υπο-τάξη ανήκουν όλα τα ουδέτερα σε -ο, εκτός από εκείνα σε -σιμο, που θα εξεταστούν στην 3η τάξη.

Στην υπο-τάξη 2γ ανήκουν ουδέτερα που στην ονομαστική του ενικού εμφανίζουν το κλιτικό επίθημα -ι, ενώ στις άλλες πτώσεις προσθέτουν τα κλιτικά επιθήματα της υπο-τάξης 2β μετά από το -ι. Τα κλιτικά επιθήματα σε αυτήν την υπο-τάξη είναι:

Πίνακας 2.14 Υπο-τάξη 2γ.

	ΕΝΙΚΟΣ	ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΟΣ
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ	-ι (παιδ-ί)	-ι-α (παιδι-ά)
ΓΕΝΙΚΗ	-ι-ου (παιδι-ού)	-ι-ων (παιδι-ών)
ΑΙΤΙΑΤΙΚΗ	-ι (παιδ-ί)	-ι-α (παιδι-ά)
ΚΛΗΤΙΚΗ	-ι (παιδ-ί)	-ι-α (παιδι-ά)

Σε όσες περιπτώσεις υπάρχει φωνήεν πριν από το -ι της ονομαστικής ενικού, τότε στις άλλες πτώσεις προστίθεται ένα -γ- πριν το -ι (π.χ. το μοιρολόι, του μοιρολογιού, τα μοιρολόγια).

Όσον αφορά τον τόνο, τα ουσιαστικά των υπο-τάξεων 2α και 2β έχουν την ίδια συμπεριφορά. Τα οξύτονα και τα παροξύτονα διατηρούν τον τόνο της ονομαστικής του ενικού σε όλες τις πτώσεις. Τα

προπαροξύτονα ποικίλλουν ανάλογα με τον αν κατεβάζουν τον τόνο στην προτελευταία συλλαβή στις γενικές (π.χ. *το Πανεπιστήμιο / του Πανεπιστημίου*, αλλά *το ξέφωτο / του ξέφωτου*). Οι διαφοροποιήσεις εμφανίζονται και για το ίδιο ουσιαστικό μεταξύ διαφορετικών ομιλητών ή και στον ίδιο ομιλητή (π.χ. *του Πανεπιστημίου* αλλά και *του Πανεπιστήμιου*).

Στην υπο-τάξη 2γ τονίζεται πάντοτε η τελευταία συλλαβή στις γενικές, ενώ ο τόνος των άλλων πτώσεων εξαρτάται από το πού βρίσκεται ο τόνος στον ενικό (π.χ. *παιδί / παιδιά, αγόρι / αγόρια*).

3η Τάξη

Η 3η τάξη συγκεντρώνει ουδέτερα που δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμιά από τις δύο προηγούμενες τάξεις. Υποδιαιρείται σε δύο υπο-τάξεις, την 3α των ανισούλλαβων και την 3β των ισοσύλλαβων.

Η 3α περιέχει ουδέτερα με το κλιτικό επίθημα -μα στην ονομαστική του ενικού, τα οποία, όπως όλα τα ουδέτερα, έχουν τον ίδιο τύπο στην ονομαστική, αιτιατική και κλητική του ενικού και στην ονομαστική, αιτιατική και κλητική του πληθυντικού. Στη γενική του ενικού καθώς και σε όλο τον πληθυντικό εμφανίζονται με μια διαφοροποιημένη μορφή του θέματός τους, το εκτεταμένο θέμα που λήγει σε -τ-. Τα κλιτικά επιθήματα για αυτήν την υπο-τάξη είναι τα ακόλουθα:

Πίνακας 2.15 Υπο-τάξη 3α.

	ΕΝΙΚΟΣ	ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΟΣ
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ	-α (όνομ-α)	-α (ονόματ-α)
ΓΕΝΙΚΗ	-ος (ονόματ-ος)	-ων (ονομάτ-ων)
ΑΙΤΙΑΤΙΚΗ	-α (όνομ-α)	-α (ονόματ-α)
ΚΛΗΤΙΚΗ	-α (όνομ-α)	-α (ονόματ-α)

Παρόμοια είναι η κλίση και για τα ουδέτερα σε -σιμ-ο (π.χ. *γράψιμο*), που εμφανίζουν το εκτεταμένο θέμα (π.χ. *γραψιματ-*) στη γενική του ενικού και σε όλο τον πληθυντικό και διαθέτουν τα ίδια κλιτικά επιθήματα όπως τα προηγούμενα.

Η 3α περιέχει επίσης μια μικρή ομάδα ουδετέρων σε -ας (π.χ. *κρέας*) με εκτεταμένο θέμα (*κρέατ-*) και τα ίδια κλιτικά επιθήματα όπως παραπάνω.

Τέλος, στην 3α ανήκουν και ορισμένα ουδέτερα σε -ον με εκτεταμένο θέμα -οντ- (π.χ. *παρόν / παρόντος*) και τα ίδια κλιτικά επιθήματα.

Στην υπο-τάξη 3β ανήκουν τα ουδέτερα σε -ος που εμφανίζονται με τα ακόλουθα κλιτικά επιθήματα:

Πίνακας 2.16 Υπο-τάξη 3β.

	ΕΝΙΚΟΣ	ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΟΣ
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ	-ος (έδαφος)	-η (εδάφη)
ΓΕΝΙΚΗ	-ους (εδάφους)	-ων (εδαφών)
ΑΙΤΙΑΤΙΚΗ	-ος (έδαφος)	-η (εδάφη)
ΚΛΗΤΙΚΗ	-ος (έδαφος)	-η (εδάφη)

Όσον αφορά τον τόνο, τα παροξύτονα της 3α έχουν τον τόνο στην παραλήγουσα της γενικής πληθυντικού (π.χ. *σώμα / σωμάτων*) και τα προπαροξύτονα έχουν επίσης στην ίδια θέση τον τόνο της γενικής πληθυντικού, αλλά επίσης έχουν τον τόνο στην προπαραλήγουσα στη γενική του ενικού και στην ονομαστική, στην αιτιατική και στην κλητική του πληθυντικού (π.χ. *ονόματος / ονόματα*). Σε δύο από τα τρία μονοσύλλαβα της 3α (*φως, παν*) ο τόνος παραμένει στη θέση της ονομαστικής ενικού, εκτός από τη γενική του ενικού, όπου κατεβαίνει στην τελευταία συλλαβή (π.χ. *φως / φωτός / φώτα*).

Στην 3β ο τόνος πηγαίνει πάντα στην τελική συλλαβή στη γενική πληθυντικού (π.χ. *εδαφών*). Επίσης, τα προπαροξύτονα έχουν τον τόνο στην παραλήγουσα της γενικής ενικού και στην ονομαστική, στην αιτιατική και στην κλητική του πληθυντικού (π.χ. *το όνειδος, των ονειδων, τα ονειδη*).

Η κλίση στα επίθετα

Τα επίθετα παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τα ουσιαστικά τόσο στη μορφολογία τους όσο και στη συντακτική τους συμπεριφορά. Πολύ συχνά ένα επίθετο συμπεριφέρεται σαν ουσιαστικό, «ουσιαστικοποιείται», όπως λέμε με την παραδοσιακή ορολογία, π.χ. *Ο ξανθός έφτασε τρέχοντας*.

Δεν είναι σπάνια και η αντίστροφη πορεία, δηλαδή η συντακτική συμπεριφορά ενός ουσιαστικού να είναι επιθετική, π.χ. Ο Κώστας είναι λίγο *απατεώνας*.

Πολλές έννοιες διαθέτουν δύο ετυμολογικά συνδεδεμένες λέξεις, από τις οποίες η μία ταξινομείται ως ουσιαστικό και αναφέρεται στα πρόσωπα και η άλλη ταξινομείται ως επίθετο και αναφέρεται στα μη ανθρώπινα. Π.χ. ο *πολύγλωσσος* ομιλητής / η *πολυγλωσσική* κατάσταση.

Κατά τον Mackridge (1985: 140) υπάρχουν δύο λόγοι για τους οποίους οι γραμματικές διατηρούν τη διάκριση μεταξύ των ουσιαστικών και των επιθέτων: «α. Τα ουσιαστικά δεν έχουν ουδέτερο, ενώ τα επίθετα έχουν και β) η μορφολογική αντιστοιχία αρσενικού και θηλυκού στα ουσιαστικά είναι διαφορετική από την αντιστοιχία των επιθέτων, στο ότι τα θηλυκά των ουσιαστικών εμφανίζονται να παράγονται από τα αρσενικά και επομένως δεν βρίσκονται σε ιεραρχικά ισοτιμή θέση με αυτά».

Η εννοιολογική διαφοροποίηση αποτελεί κατά τη γνώμη μας επίσης ισχυρή αιτία για την ξεχωριστή κατάταξη, παρά τις ομοιότητες και τις αλληλοεπικαλύψεις μεταξύ των δύο κατηγοριών που προαναφέρθηκαν.

Τα περισσότερα επίθετα εμφανίζονται με το κλιτικό επίθημα -ος στην ονομαστική του ενικού του αρσενικού και κλίνονται όπως οι τάξεις 2α – 2β – 1θ(ηλυκά) των ουσιαστικών.

Από αυτά τα αρσενικά επίθετα κλίνονται όπως η τάξη 2α των ουσιαστικών, τα θηλυκά κλίνονται όπως τα ουσιαστικά θηλυκά της 1ης τάξης και τα ουδέτερα όπως η τάξη 2β των ουσιαστικών.

Η γενική τάση των επιθέτων είναι να διατηρούν τον τόνο στην ίδια συλλαβή με την ονομαστική του αρσενικού στον ενικό, να δημιουργούν δηλαδή στηλοειδή τόνο. Π.χ. ο *καλός*, η *καλή*, το *καλό* / ο *όμορφος*, η *όμορφη*, το *όμορφο*.

Όσον αφορά τα κλιτικά επιθήματα των τριών γενών, τα ουδέτερα διαφοροποιούνται από τα αρσενικά στο ότι αποβάλλουν το τελικό -ς. Στα θηλυκά εμφανίζεται μεγαλύτερη πολυτυπία. Η ονομαστική του ενικού μπορεί να παρουσιάσει τα κλιτικά επιθήματα -ή, -ά και -ιά. Τα θηλυκά των οποίων το θέμα τελειώνει σε σύμφωνο ή σε άτονο φωνήεν εκτός από το -ι- συνήθως εμφανίζουν το κλιτικό επίθημα -η (π.χ. *όμορφος* / *όμορφη*). Εκείνα των οποίων το θέμα τελειώνει σε -ι- ή σε τονισμένο φωνήεν εμφανίζουν το κλιτικό επίθημα --α (π.χ. *άξιος* / *άξια*).

Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα παροξύτονα στα οποία δεν είναι εύκολο να προβλεφθεί εάν θα εμφανιστούν με -η ή -α στο θηλυκό (π.χ. *σκέτος* / *σκέτη*).

Τέλος, το κλιτικό επίθημα -ιά των θηλυκών εμφανίζεται σε επίθετα των οποίων το θέμα τελειώνει σε υπερωικό σύμφωνο (π.χ. *γλυκός* / *γλυκιά*). Υπάρχει ωστόσο μια ποικιλομορφία σε αυτές τις περιπτώσεις (π.χ. *φρέσκος* / *φρέσκια* και *φρέσκη*, *μαγικός* / *μαγική* και *μαγικιά*).

Περισσότερο προβληματική στην κατάταξη είναι η κατηγορία των επιθέτων που εμφανίζονται στην ονομαστική του ενικού του αρσενικού με το επίθημα -ής / -ύς.

Αυτά διακρίνονται σε τρεις υπο-ομάδες: η πρώτη (2γ – 1θ) τονίζεται πάντοτε στην τελική συλλαβή, σχηματίζει το θηλυκό σε -ιά και ορθογραφικά εμφανίζεται με τους τύπους -ύς, -ής στο αρσενικό της ονομαστικής του ενικού (π.χ. *βαθύς* / *βαθιά*, *πορτοκαλής* / *πορτοκαλιά*). Το θηλυκό αυτής της κατηγορίας ακολουθεί την τάξη 1θ, ενώ το ουδέτερο την τάξη 2γ. Το αρσενικό εμφανίζει ομοιότητες με την τάξη 2α στο ότι η αιτιατική του ενικού αποβάλλει το τελικό -ς της ονομαστικής του ενικού και στο ότι ο πληθυντικός εμφανίζει -ιοί και -ιούς στην ονομαστική και αιτιατική αντίστοιχα. Η γενική όλων των γενών και των δύο αριθμών εμφανίζεται με το κλιτικό επίθημα -ιών και χρησιμοποιείται σπάνια. Αλλά και στη γενική του αρσενικού και του ουδέτερου υπάρχουν οι τύποι σε -ί και σε -ιού.

Η δεύτερη υπο-ομάδα επιθέτων σε -is αποτελείται από παροξύτονα των οποίων η ονομαστική του ενικού ορθογραφείται σε -ης (π.χ. ο *ζηλιάρης* / η *ζηλιάρα* / το *ζηλιάρικο*). Το αρσενικό κλίνεται όπως τα ανισοσύλλαβα της 1ης τάξης των ουσιαστικών. Το θηλυκό (σε -α ή σε -ικη) κλίνεται όπως τα ισοσύλλαβα της 1θ. Το ουδέτερο όπως τα ουσιαστικά της 2β. Δεν υπάρχει ούτε σε αυτά τα επίθετα αλλαγή του τόνου στο παράδειγμα.

Η τρίτη υπο-ομάδα αποτελείται από οξύτονα και παροξύτονα σε -is (γράφονται -ής) (π.χ. *ακριβής*), στα οποία το αρσενικό και το θηλυκό ταυτίζονται και το ουδέτερο τελειώνει στην ονομαστική του ενικού σε -ές (π.χ. *ακριβές*). Το αρσενικό και το θηλυκό κλίνεται όπως τα ουσιαστικά σε -ής της τάξης 1α, ενώ το ουδέτερο εμφανίζει ομοιότητες με την τάξη 3β.

Το ανώμαλο επίθετο *πολύς*: Το θηλυκό *πολλή* κλίνεται όπως η τάξη 1θ των ουσιαστικών.

Υπάρχει, τέλος, μια μικρή ομάδα επιθέτων σε -ων, η οποία μπορεί να υποδιαιρεθεί σε δύο υπο-ομάδες. Η πρώτη, που αποτελείται από λίγα επίθετα (γύρω στα 12), έχει το θηλυκό σε -ουσα και κλίνεται όπως η τάξη 1θ των ουσιαστικών. Το αρσενικό και το ουδέτερο εμφανίζουν σημαντικές ομοιότητες με τα ουσιαστικά σε -ων / -ον της τάξης 3α, αλλά στις πλάγιες πτώσεις τους εμφανίζουν το επενθετικό -ντ- (π.χ. *ο ενδιαφέρων / του ενδιαφέροντος / η ενδιαφέρουσα / το ενδιαφέρον*). Η δεύτερη υπο-ομάδα αποτελείται από έναν παρόμοιο μικρό αριθμό παροξύτωνων (π.χ. *μετριόφρων*), των οποίων το θηλυκό και το αρσενικό ταυτίζονται και το ουδέτερο είναι σπάνιο. Σε όλα τα επίθετα σε -ων ο τόνος είναι στηλοειδής, εκτός από το αρσενικό και το ουδέτερο, που στη γενική του πληθυντικού τονίζονται πάντα στην παραλήγουσα.

Η σύγκριση των επιθέτων

Η εννοιολογική υπόσταση των επιθέτων είναι τέτοια που επιτρέπει τη βαθμίδωση της ιδιότητας ή της ποιότητας που εκφράζεται από αυτά.

Η βαθμίδωση αυτή μπορεί να εκφραστεί με την ελεύθερη γραμματική λέξη *πιο* όταν αφορά τον συγκριτικό βαθμό και με την παράταξη του άρθρου και του *πιο* όταν αφορά τον υπερθετικό βαθμό, π.χ. *καλός / πιο καλός / ο πιο καλός*.

Η βαθμίδωση της έννοιας όμως μπορεί να εκφραστεί και με δεσμευμένο παραγωγικό επίθημα, οπότε σχηματίζονται τα ονομαζόμενα από την παραδοσιακή γραμματική «παραθετικά των επιθέτων».

Το παραγωγικό επίθημα του συγκριτικού βαθμού είναι το -τερος και του υπερθετικού βαθμού το -τατος για τα περισσότερα επίθετα. Αυτά τα επιθήματα δεν μπορούν να τεθούν στα ανισοσύλλαβα επίθετα σε -ής καθώς και στα επίθετα σε -ων με το επενθετικό -ντ-. Τα επίθετα σε -ων χωρίς το επενθετικό -ντ- προσθέτουν τα επιθήματα -έστερος, -έστατος και στο ουδέτερο της ονομαστικής του ενικού. Οι τύποι σε -τερος και -τατος συμπεριφέρονται μορφολογικά όπως τα επίθετα σε -ος.

Τονισμός

Η θέση του τόνου στα ονόματα της ελληνικής είναι ένα σημείο που μπορεί να προξενήσει δυσκολίες στον αλλόγλωσσο μαθητή. Τα ονόματα στην ελληνική ακολουθούν τον νόμο της τρισυλλαβίας, ο τόνος δηλαδή μπορεί να μπει σε οποιαδήποτε από τις τρεις τελευταίες συλλαβές της λέξης.

Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί σε ποια από τις τρεις τελευταίες συλλαβές βρίσκεται ο τόνος και γι' αυτό πρέπει να διδαχτεί ως βασική πληροφορία για τη λέξη. Όμως, όπως αναφέρεται και στο Sotiropoulos (1972: 49), «ο τόνος είναι μορφοφωνημικά προβλεπτός, δηλαδή, εάν ξέρουμε τη βασική θέση του τόνου, μπορούμε να προβλέψουμε τη μετακίνησή του».

Οι βασικές κανονικότητες που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της κατανομής του τόνου, όπως δίνονται από τον Sotiropoulos (1972: 49-50), είναι:

1. Ο τόνος της ονομαστικής του ενικού θεωρείται ο βασικός τόνος και υπάρχει η τάση στο ονομαστικό σύστημα να τον διατηρεί σε όλο το παράδειγμα.
2. Στον πληθυντικό, ως γενικός κανόνας –με την εξαίρεση της γενικής– δεν υπάρχει μετακίνηση του τόνου.
3. Όλα τα ουσιαστικά που τελειώνουν σε -μα δεν τονίζονται ποτέ στην τελευταία συλλαβή, αλλά, αντίθετα, είτε σε αυτήν που βρίσκεται δίπλα στην τελευταία (π.χ. *ψέμα*) ή στη δεύτερη από το τέλος (π.χ. *εύρημα*). Αυτά που τελειώνουν σε -σιμο τονίζονται πάντοτε στη δεύτερη από το τέλος συλλαβή (π.χ. *ψήσιμο*).
4. Ένα όνομα που τονίζεται στη δεύτερη από το τέλος συλλαβή (τρίτο φωνήεν) μετακινεί τον τόνο σε μια συλλαβή πλησιέστερα στο τέλος κάθε φορά που εμφανίζεται με ένα κλιτικό επίθημα που περιέχει φωνήεν, προκειμένου να διατηρήσει τον τόνο στην τρίτη συλλαβή (π.χ. του *ψησίματ-ος*).
5. Τα ονόματα που ανήκουν στα σε -ος και τονίζονται στη δεύτερη από το τέλος συλλαβή (τρίτο φωνήεν) μετακινούν τον τόνο τους στην προτελευταία συλλαβή όταν εμφανίζονται με τα αλλόμορφα -ου, -ους και -ν (π.χ. *άνθρωπος / ανθρώπου / ανθρώπους / ανθρώπων*).
6. Τα ονόματα σε -ση που τονίζονται στη δεύτερη από το τέλος συλλαβή (τρίτο φωνήεν) μετακινούν τον τόνο τους στην προτελευταία συλλαβή όταν εμφανίζονται με τα αλλόμορφα -ς και -ων (π.χ. *παράδοση / παραδόσεις / παραδόσεων*).

2.2.6 Διδακτικές προεκτάσεις

Η πολυτυπία του μορφολογικού συστήματος του ονόματος της ελληνικής, η μετακίνηση του τόνου, η ύπαρξη πολλών ιδιόκλιτων ονομάτων λόγιας καταγωγής και χρήσης είναι μερικές από τις βασικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αλλόγλωσσοι μαθητές κατά την εκμάθηση της κλίσης του ονόματος στην ελληνική.

Οι δυσκολίες αυτές διαφοροποιούνται ανάλογα με τη μητρική γλώσσα του μαθητή και το πόσο αυτή διαθέτει ανάλογα κλιτικά συστήματα με την ελληνική ή όχι.

Στην παρούσα υποενότητα θα συζητήσουμε ορισμένες από αυτές τις δυσκολίες και θα κάνουμε ορισμένες προτάσεις διδακτικής προσέγγισης των φαινομένων κλίσης. Οι προτάσεις αυτές δεν μπορεί παρά να είναι γενικού χαρακτήρα και εστιάζονται κυρίως στο πώς οι κανονικότητες της ονοματικής κλίσης που εμφανίστηκαν κατά την περιγραφή μπορούν να αποτελέσουν τη βάση της διδακτικής προσέγγισης του φαινομένου.

Όπως αναφέρουν οι Καψαμπέλη, Κωσταντάκης και Τζεβελέκου (1998: 10-14), βασικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μειονοτικοί μαθητές της Θράκης είναι η παρατεταμένη απουσία οριστικών κυρίως άρθρων αλλά και αόριστων, τα προβλήματα στη χρήση του γένους σε όλα τα επίπεδα σχηματισμού της ονοματικής φράσης, οι δυσκολίες στον σχηματισμό του πληθυντικού, η αδυναμία διαφοροποίησης μεταξύ της ονομαστικής και της γενικής, δηλαδή η αδυναμία διαφοροποίησης μεταξύ της λειτουργίας του υποκειμένου και του αντικειμένου, καθώς και η δυσκολία στη χρήση της γενικής.

Πολλά από αυτά τα προβλήματα άπτονται της συνολικότερης διδασκαλίας της ελληνικής (δομής της πρότασης, σημασιολογίας), αλλά σαφώς εξαρτώνται και από τη διδασκαλία της ονοματικής κλίσης.

Είναι επομένως αναγκαίο να ιεραρχήσουμε τα χαρακτηριστικά της κλίσης για διδακτικούς στόχους με τρόπο ώστε η ιεράρχηση αυτή να τροφοδοτήσει τις συγκεκριμένες διδακτικές προσεγγίσεις ανάλογα με το εκάστοτε μαθητικό κοινό.

2.2.6.1 Ιεράρχηση των χαρακτηριστικών της κλίσης για διδακτικούς στόχους

α) Αναγνώριση/διάγνωση της λειτουργίας

Πρώτος διδακτικός στόχος είναι η αναγνώριση της λειτουργίας της κλίσης και η ταυτοποίηση από την πλευρά του μαθητή της μορφής (κλιτικά επιθήματα) με τη λειτουργία (διαφοροποίηση του ονόματος κατά το γένος, τον αριθμό και την πτώση).

Η αναγνώριση/διάγνωση της λειτουργίας δυσχεραίνεται επιπλέον για τον αλλόγλωσσο μαθητή από το χαρακτηριστικό του συγκρητισμού στην ελληνική. Είναι, δηλαδή, πιθανόν ο αλλόγλωσσος μαθητής να ταυτίσει το κλιτικό επίθημα -ος με το αρσενικό αλλά όχι αναγκαστικά με την ονομαστική πτώση.

Στην αναγνώριση/διάγνωση της λειτουργίας ανήκει και η σύγκριση των επιθημάτων από τα παραγωγικά παραθήματα. Η σύγκριση δεν ωφελεί μόνο τη μεταξύ τους διαφοροποίηση αλλά και την αναγνώριση του κάθε είδους παραθήματος.

β) Αναγνώριση της σημασιο-συντακτικής λειτουργίας

Δεύτερος διδακτικός στόχος είναι η σύνδεση του κλιτικού επιθήματος με τη σημασιο-συντακτική του λειτουργία. Οι δυσχέρειες που προκύπτουν από τον συγκρητισμό αντιμετωπίζονται σε αυτό το επίπεδο με αντιπαραβολές μεταξύ των διαφόρων λειτουργιών που εκφράζονται από τα κλιτικά επιθήματα. Προηγούνται οι τύποι λέξης στους οποίους ο συγκρητισμός είναι περιορισμένος (π.χ. τα τρικατάληκτα ουσιαστικά) και έπονται εκείνοι στους οποίους είναι μεγαλύτερος (π.χ. δικάτάληκτα).

Η σύνδεση με τη σημασιο-συντακτική λειτουργία γίνεται μέσα από προτάσεις και φράσεις που πρωτοτυπικά την εκφράζουν (π.χ. η ονομαστική διδάσκεται στη λειτουργία της ως πτώση του υποκειμένου, η γενική διδάσκεται αρχικά από τη γενική κτητική και στη συνέχεια από άλλες εκδοχές της κ.ο.κ.).

Η ιεραρχία με την οποία διδάσκονται οι λειτουργίες προκύπτει από μορφολογικά κριτήρια. Ακολουθείται η λογική της συνηθέστερης πτώσης (δες Petrounias 1976: 220), διδάσκεται επομένως πρώτα η αιτιατική και στη συνέχεια οι άλλες πτώσεις. Ξεχωριστό και διακριτό τμήμα της διδασκαλίας μπορεί να αποτελέσει η κλητική, με την ιδιαίτερη λειτουργικότητά της στους διαλόγους και στις προσφωνήσεις.

γ) Εκμάθηση του κλιτικού παραδείγματος

Ως κεφαλαιοποίηση των δύο προηγούμενων στόχων έρχεται ο τρίτος, δηλαδή η εκμάθηση του κλιτικού παραδείγματος με τρόπο ώστε οι προτάσεις που δημιουργεί ο μαθητής σε πιο προχωρημένο επίπεδο γνώσης της γλώσσας να τροφοδοτούνται από την ανάκληση των παραδειγματικών σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών τύπων του λεξήματος.

Κατά τη διδασκαλία του κλιτικού παραδείγματος μπορεί να ακολουθηθεί η ιεραρχία: Ονομαστική / Γενική / Αιτιατική και να μην προηγείται η αιτιατική ως η συχνότερη πτώση, κυρίως για να διευκολυνθεί η γνώση των ανισοσύλλαβων που εμφανίζουν το εκτεταμένο θέμα στη γενική. Σε αυτήν τη φάση της εκμάθησης διδάσκονται ολοκληρωμένα και οι βασικές κανονικότητες που αφορούν τον τονισμό.

Κατά τη διδασκαλία του κλιτικού παραδείγματος είναι καλό το ουσιαστικό να συνοδεύεται από το οριστικό άρθρο, για να πραγματοποιηθεί από τον μαθητή η σύνδεση μεταξύ άρθρου και ουσιαστικού.

2.2.6.2 Ιεράρχηση των λαθών

Η όποια διδακτική πρόταση λαμβάνει υπόψη της την ανατροφοδότηση από την ανάλυση λαθών. Είναι επομένως χρήσιμο να μπορούμε να προβλέψουμε από την ανάλυση της κλίσης τα πιθανά λάθη των μαθητών και να τα ιεραρχήσουμε. Είναι αυτονόητο ότι η ανάλυση των λαθών δεν μπορεί να γίνει μόνο με βάση την ανάλυση της κλίσης αλλά πρέπει να εμπλουτιστεί από corpus μαθητικών κειμένων.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε στην παρούσα έκθεση μπορούμε να διατυπώσουμε μια πρώτη ιεράρχηση των πιθανών λαθών που συνεπάγεται και αντίστοιχη ιεράρχηση της αντιμετώπισής τους.

α) Λάθη που αφορούν το σύστημα

1. Η αδυναμία διάκρισης του ενικού από τον πληθυντικό

Π.χ. *Στα Ελληνικά έχουμε δύο βιβλίο* (Καψαμπέλη, Κωσταντάκης & Τζεβελέκου 1998: 13).

Αυτά τα λάθη θεωρούνται βασικότερα, π.χ., από την αδυναμία διάκρισης των πτώσεων, γιατί τα περισσότερα ονόματα της ελληνικής διακρίνουν μορφολογικά τον ενικό από τον πληθυντικό, ενώ η διάκριση των πτώσεων δεν είναι εξίσου μορφολογικά σημαδεμένη. Δηλαδή θα ήταν «μικρότερο» λάθος η παραγωγή: *έχω δύο αδελφοί*, αφού σε αυτήν την περίπτωση ο μαθητής θα είχε κατακτήσει τη διάκριση ενικού και πληθυντικού και δεν θα διέκρινε την ονομαστική από την αιτιατική, πράγμα που στα θηλυκά και στα ουδέτερα δεν θα δημιουργούσε πρόβλημα (θα μπορούσε να παραγάγει τις σωστές προτάσεις *έχω δύο βιβλία / έχω δύο αδελφές*).

2. Λάθη στις πτώσεις

Όπως αναφέρουν οι Καψαμπέλη, Κωσταντάκης και Τζεβελέκου (1998: 14), «η πιο διαδεδομένη απόκλιση είναι η ευθυγράμμιση με τον πιο συνηθισμένο τύπο που είναι ο τύπος της αιτιατικής».

Η απόκλιση αυτή είναι όμως μια καλή αφετηρία διόρθωσης του λάθους, μιας και η αιτιατική είναι ο βασικός τύπος από τον οποίο μπορούμε να παράγουμε τους υπόλοιπους.

Π.χ. στον διάλογο (Καψαμπέλη, Κωσταντάκης & Τζεβελέκου 1998: 13):

ΕΡ. *Ποιο μάθημα σ' αρέσει;*

ΑΠ. *Τη Γλώσσα.*

απαιτείται η εξήγηση από τον δάσκαλο της ορθής σύνταξης του ρήματος *αρέσει*, που θα οδηγήσει τον μαθητή στη σωστή εκφορά. Είναι όμως φανερό ότι εδώ το πρόβλημα έγκειται στην ιδιόμορφη σύνταξη του ρήματος. Και βέβαια το πρόβλημα θα ήταν πολύ πιο περίπλοκο εάν ο μαθητής (πράγμα μάλλον απίθανο) είχε απαντήσει με γενική πτώση.

3. Λάθη στην εκφορά του γένους

Από τα λάθη αυτά αντιμετωπίζονται πρώτα εκείνα που αφορούν τα επίθετα, γιατί εκεί το γένος μπορεί να παραχθεί, έπειτα εκείνα που αφορούν τις περιπτώσεις ταύτισης φυσικού και γραμματικού γένους (π.χ. *η δασκάλα*) και τέλος όσα αφορούν τη συμβατική απόδοση γένους (π.χ. *η καρέκλα*).

Για την αντιμετώπιση αυτής της κατηγορίας λαθών μπορεί να χρησιμοποιηθεί η βασική θέση ότι αυτό που σε μια γλώσσα εκφράζεται με γραμματικό επίθημα σε μια άλλη εκφράζεται λεξικά, και να δημιουργηθούν γέφυρες μεταξύ των γλωσσών. Π.χ., όπως αναφέρει η Σελλά-Μάζη (1993: 128), η τουρκική «η μόνη διάκριση που αναγνωρίζει είναι του φύλου και αυτή επιτυγχάνεται ή από τα συμφραζόμενα ή με τη

χρησιμοποίηση λέξεων θηλυκού ή αρσενικού φύλου ως επιθετικών προσδιορισμών, π.χ. erkek 'άρρην', kız 'κόρη' / erkek kardes 'αδερφός' και kız kardes 'αδερφή'».

Επομένως, η επισήμανση ότι το erkek αντιστοιχεί στα ελληνικά με τη συνύπαρξη του άρθρου ο και του κλιτικού επιθέματος -ος ενώ το kız με τη συνύπαρξη του άρθρου η και του κλιτικού επιθέματος -η μπορεί να είναι επωφελής.

β) Λάθη υπερδιόρθωσης

Λιγότερο σημαντικά και γι' αυτό αντιμετωπίσιμα σε προχωρημένο επίπεδο εκμάθησης είναι τα λάθη που προκύπτουν από την εφαρμογή των κανόνων που μαθαίνει ο αλλόγλωσσος μαθητής και σε περιπτώσεις όπου αυτοί δεν ισχύουν, δηλαδή τα λάθη υπερδιόρθωσης. Τέτοια λάθη κάνει και ο φυσικός ομιλητής της γλώσσας, είτε σε νεαρή ηλικία κατά τη διαδικασία κατάκτησης της γλώσσας είτε σε άλλες περιστάσεις.

Τέτοιου τύπου λάθη είναι τα σχετικά με τον τόνο. Π.χ. η εκφορά ανθρώποι εκδηλώνει την τάση του μαθητή να κανονικοποιήσει τον τόνο του πληθυντικού και να τον βάλει στην ίδια θέση με τις άλλες πτώσεις του πληθυντικού (ανθρώπων, ανθρώπους), δηλαδή να δημιουργήσει στηλοειδή τόνο.

γ) Λάθη που αφορούν ιδιαιτερότητες κλίσης

Αυτή η κατηγορία είναι η λιγότερο σημαντική και γι' αυτό αντιμετωπίζεται τελευταία. Περιπτώσεις όπως η εκφορά των θηλυκών σε -ος με άρθρο αρσενικού γένους, ή σε φράση με επιθετικό προσδιορισμό αρσενικού γένους (π.χ. ο ψήφος, μεγάλος οδός) βρίσκονται στα όρια του γλωσσικού λάθους, εκφέρονται συχνά και από φυσικούς ομιλητές και μάλλον απηχούν την τάση του συστήματος να ομαλοποιήσει τις «εξαιρέσεις» που σε μεγάλο βαθμό είναι λογικές επιβιώσεις ή επανεισαγωγές.

2.3 Κριτική στην εφαρμοσμένη συγκριτική ανάλυση

Οι θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές που υπόκεινται στην εφαρμοσμένη συγκριτική μελέτη έχουν δεχτεί πολλές κριτικές. Τα σημαντικότερα σημεία κριτικής αφορούν τη χρησιμότητα της συγκριτικής μελέτης στη διδακτική πράξη, και ιδιαίτερα στη διδασκαλία μιας γλώσσας ως δεύτερης ή ξένης. Είναι τα ακόλουθα:

1. Η προβλεπτική ισχύς της συγκριτικής ανάλυσης είναι αμφισβητούμενη.

Δεν οφείλονται στην επιρροή της Γ1 όλα τα λάθη που κάνουν οι μαθητές, ενώ τα προβλήματα που έχουν οι μαθητές δεν είναι πάντοτε προβλέψιμα από τη ΣΑ. Η εμπειρία των δασκάλων, καθώς και οι έρευνες δείχνουν ότι τα πραγματικά λάθη που κάνουν οι μαθητές δεν αφορούν τα γλωσσικά φαινόμενα στα οποία διαφοροποιείται η Γ1 από τη Γ2. Η πραγματική αναλογία των λαθών των μαθητών που οφείλονται στην επιρροή της Γ1 έχει δεχτεί διάφορες εκτιμήσεις: κάποιες έρευνες ελαχιστοποιούν τον αριθμό των λαθών που οφείλονται στην επιρροή της Γ1, ενώ άλλες επιμένουν ότι η πληθώρα των λαθών στη Γ2 που γίνονται από τους μαθητές οφείλονται στην επιρροή της Γ1. Αυτό δεν είναι αξιοπερίεργο, δεδομένου ότι τα λάθη που γίνονται κατά την εκμάθηση μιας δεύτερης ή ξένης γλώσσας εξαρτώνται από πλήθος παραγόντων, αλλά οι διαφορές των εκτιμήσεων προκάλεσαν πλήθος μεθοδολογικών κριτικών.

2. Η διαφορά των γλωσσών δεν εξισούται με τη δυσκολία στην εκμάθηση.

Η συνάφεια των καθαρά γλωσσικών περιγραφών με τα πραγματικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μαθητές της Γ2 είναι υπό αμφισβήτηση. Το γεγονός ότι ένα γλωσσικό χαρακτηριστικό της Γ2 είναι διαφορετικό από το αντίστοιχο χαρακτηριστικό της Γ1 δεν συνεπάγεται ότι αυτό το χαρακτηριστικό είναι δύσκολο να μαθευτεί. Για παράδειγμα, στη φινλανδική υπάρχει μόνο μια αντωνυμία, η hän, που αντιστοιχεί στα αγγλικά he και she. Αυτό συνεπάγεται ότι οι Φινλανδοί που αρχίζουν να μαθαίνουν αγγλικά (αλλά και άλλες γερμανικές γλώσσες) έχουν συχνά δυσκολίες στο να επιλέξουν τη σωστή αντωνυμία όταν αρχίζουν να μαθαίνουν αγγλικά. Αντίθετα, για τους Άγγλους που μαθαίνουν φινλανδικά η χρήση του τρίτου προσώπου των προσωπικών αντωνυμιών τούς προξενεί ελάχιστη δυσκολία.

Το ζήτημα του αν οι μονάδες που χρησιμοποιούνται από τους γλωσσολόγους για να περιγράψουν τις γλώσσες και τις ενδεχόμενες ομοιότητες και διαφορές τους είναι και ψυχολογικά πραγματικές για

τους ομιλητές είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο. Επομένως, η εξίσωση της γλωσσικής διαφοράς με τη δυσκολία εκμάθησης δεν μπορεί να γίνει τόσο εύκολα.

3. Δεν είναι πραγματικά δυνατόν να συγκριθούν και να αντιπαρατεθούν οι γλώσσες ως όλον.

Οι γλωσσολόγοι μπορούν μόνο να συγκρίνουν υποσυστήματα και υπο-υποσυστήματα και να περιγράψουν διαγλωσσικές διαφορές και ομοιότητες μόνο στο μικρο-επίπεδο. Ωστόσο, οι γλώσσες είναι σύνθετα συμπλέγματα προτύπων, «συστήματα συστημάτων», και κατά συνέπεια μια πλήρης συγκριτική ανάλυση του «όλου» δύο ή περισσότερων γλωσσικών συστημάτων δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί.

4. Η Συγκριτική Ανάλυση βασίζεται σε μια υποκείμενη στατική αντίληψη για τη γλώσσα, όπου κάθε γλωσσική μεταβλητή απομονώνεται, χωρίς να τοποθετείται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς.

Όταν απομονώνονται οι γραμματικές και φωνολογικές μεταβλητές από τα συμφραζόμενα της περιστασης στα οποία πραγματώνονται τα εκφωνήματα, τότε δίνεται μια ιδιαίτερα στατική εικόνα της γλώσσας. Οι διακρίσεις σε φωνολογικό, γραμματικό, λεξικό, κειμενικό και πραγματολογικό επίπεδο είναι πολύ σημαντικές και χρήσιμες για τον γλωσσολόγο, αλλά κατά την πραγματική επικοινωνία τα διάφορα επίπεδα συνυπάρχουν. Επομένως, μια συγκριτική προσέγγιση δεν θα έπρεπε να εστιάζεται απλώς στη γλώσσα ως σύστημα, αλλά θα πρέπει να μελετά και τη γλώσσα σε χρήση.

5. Η Συγκριτική Ανάλυση αναλύει τα γλωσσικά προϊόντα ιδεατών γλωσσικών συστημάτων για να διασαφηνίσει μια ψυχολογολογική διαδικασία, δηλαδή την εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας.

Η πρώτη συγκριτική ανάλυση ανέλυε τα προϊόντα ιδεατών γλωσσικών συστημάτων χωρίς να λαμβάνει υπόψη της τα πραγματικά προβλήματα των μαθητών. Οι νεότερες θεωρήσεις τονίζουν ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην εξέταση οι υποκείμενες ψυχολογολογικές διαδικασίες της γλωσσικής εκμάθησης, καθώς και οι γλωσσικές ανάγκες όπως εκφράζονται από τους μαθητές. Οι μαθητές μιας δεύτερης ή ξένης γλώσσας εξάλλου δεν αποτελούν ένα αδιαφοροποίητο όλο, αλλά παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλότητα ως προς τις γνωστικές και γλωσσικές δυνατότητες και ανάγκες τους. Αυτές οι κριτικές στην πρώτη συγκριτική ανάλυση ώθησαν τις συγκριτικές γλωσσολογικές σπουδές σε διερεύνηση νέων κλάδων, που εδώ απλώς θα αναφερθούν, όπως:

α. η ανάλυση λαθών (error analysis),

β. η ανάλυση της διαγλώσσας (interlanguage), δηλαδή της γλώσσας που αναπτύσσει ο μαθητής της Γ2 επηρεαζόμενος από τη Γ1,

γ. η ανάλυση της μεταβίβασης (transfer analysis), δηλαδή της μεταβίβασης στοιχείων της Γ1 στη Γ2 που πραγματοποιεί ο ομιλητής κατά την εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας και

δ. η συγκριτική ανάλυση λόγου και η συγκριτική πραγματολογία (contrastive discourse and pragmatics), όπου δίνεται βάρος στην ικανότητα του μαθητή να προσαρμόζεται στην κάθε περίπτωση επικοινωνίας της Γ2.

2.4 Θεωρητική συγκριτική ανάλυση

Η συγκριτική ανάλυση των γλωσσών, ωστόσο, δεν έχει μόνο πρακτική αφετηρία και διδακτικό προσανατολισμό, αλλά μπορεί να έχει και θεωρητική στόχευση. Αρκετά συγκριτικά ερευνητικά προγράμματα μεγάλης κλίμακας ξεκίνησαν στην Ευρώπη στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και ορισμένα συνεχίζονται ακόμη και τώρα. Φαινόμενα της πολωνικής, της σερβοκροατικής, της ρουμανικής, της φινλανδικής, της γερμανικής και άλλων γλωσσών συγκρίνονται συνήθως με τα αντίστοιχα φαινόμενα της αγγλικής.

Η εμβάθυνση στις διαφορές και στις ομοιότητες μεταξύ των γλωσσών που παρέχεται από τη θεωρητική συγκριτική μελέτη σχετίζεται με τη μελέτη της τυπολογίας των γλωσσών, της καθολικής γραμματικής και της θεωρίας της μετάφρασης, καθώς επίσης και με τη διατύπωση ακριβών περιγραφών των μεμονωμένων γλωσσών.

2.4.1 Συγκριτική πραγματολογία

Θα ασχοληθούμε, στη συνέχεια, με έναν κλάδο της συγκριτικής γλωσσολογίας, τη *συγκριτική πραγματολογία*, που δεν έχει γνωρίσει ιδιαίτερη ανάπτυξη αλλά που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ιδιαίτερα εάν στόχος μας είναι η σύγκριση των γλωσσών ως καθολικών συστημάτων.

Με τον όρο *πραγματολογία* εννοούμε εκείνο τον κλάδο της γλωσσολογικής έρευνας που εξετάζει τη γλώσσα σε συνθήκες χρήσης υπό το πρίσμα της αρχής του Wittgenstein (1953) ότι η σημασία μιας λέξης είναι η χρήση της στη γλώσσα. Σε αυτό το πλαίσιο χρήση γλώσσας σημαίνει επιτέλεση γλωσσικών πράξεων.

Η βασική μονάδα της πραγματολογίας είναι η *γλωσσική πράξη*, δηλαδή μια πράξη που επιτελούμε με τον λόγο, π.χ. υπόσχεση, ανακοίνωση, παράκληση κ.λπ.

Με άλλα λόγια, η γλωσσολογική πραγματολογία ασχολείται με το πώς συνδέεται ο λόγος με τα δυναμικά ή τα πραγματικά περιβάλλοντα χρήσης του.

Ας δούμε ένα παράδειγμα ενός διαλόγου:

A: *Μήπως βλέπεις το ρολόι;*

B: *Δεν δουλεύει.*

Προκειμένου να ερμηνεύσουμε αυτόν τον διάλογο, πρέπει να κατανοήσουμε για ποια στόχευση εκφωνήθηκαν αυτές οι προτάσεις, καθώς και τι αναμένεται να κάνουν οι συμμετέχοντες στον διάλογο. Στην προκειμένη περίπτωση, συνάγουμε ότι ο ένας συμμετέχων θέλει να μάθει την ώρα αλλά δεν είναι σε θέση να δει το ρολόι. Ο δεύτερος συμμετέχων κατανοεί τη στόχευση του πρώτου και του δίνει μια σχετική απάντηση.

Είναι καθαρό από το παράδειγμα ότι η γνώση των σημασιών των λέξεων, η γνώση του πώς είναι ο εξω-γλωσσικός κόσμος και η γνώση των πιθανών επικοινωνιακών στόχων συνεισφέρουν όλες εξίσου στην εικόνα του κόσμου που παίρνουμε όταν ερμηνεύουμε το όποιο κείμενο.

Στο πεδίο της πραγματολογικής μελέτης ανήκουν οι φράσεις ευγενείας, οι φορμουλαϊκές εκφράσεις, οι υφολογικοί δείκτες κ.ά.

Είναι κατανοητό ότι η συγκριτική ανάλυση δεν έχει επιμείνει ιδιαίτερα στην πραγματολογική πλευρά, γιατί αυτή θεωρείται –και συχνά με υπερβολικό και λανθασμένο τρόπο– ότι ανήκει περισσότερο στις πολιτισμικές, εξωγλωσσικές παραμέτρους της επικοινωνίας και όχι στο γλωσσικό σύστημα καθαυτό.

Εδώ θα παρουσιάσουμε, ωστόσο, μια από τις σπάνιες μελέτες συγκριτικής πραγματολογίας, του Fillmore (1981), στην οποία συγκρίνονται φορμουλαϊκές εκφράσεις της αγγλικής και πραγματολογικά μόρια της γερμανικής.

Η πρώτη απαραίτητη μεθοδολογική διάκριση είναι μεταξύ γενικών πραγματολογικών προτύπων (μεγάλων γεγονότων) και ειδικών πραγματολογικών πρακτικών (μικρών γεγονότων).

Στα γενικά πραγματολογικά πρότυπα εντάσσονται τα συστήματα ευγένειας, τα πρότυπα πλαγιότητας, ρεπερτόρια διαφορών επιπέδου ύψους, πρότυπα στη ρητορική οργάνωση του λόγου, τα ειδικά τεχνάσματα με τα οποία οι γλώσσες δομούν τα αφηγηματικά κείμενα κ.λπ.

Οι ειδικές πραγματολογικές πρακτικές αφορούν αντικείμενα που μπορούν να διδαχθούν. Π.χ. οι Σουηδοί χρησιμοποιούν ρήματα σε παρελθοντικό χρόνο για να τονίσουν τον θαυμασμό τους για την τρέχουσα εμπειρία. Οπότε κατά την εκμάθηση της αγγλικής είναι λογικό να πουν “It was cold today” αντιμετωπίζοντας το πρωινό κρύο, ενώ στην αγγλική σε τέτοιες περιπτώσεις χρησιμοποιείται ο ενεστώτας. Εδώ έχουμε το παράδειγμα μιας μικρής πραγματολογικής πρακτικής που μεταφέρθηκε εσφαλμένα από τη μια γλώσσα στην άλλη.

Η πραγματολογική σύγκριση που μελετάμε εδώ αφορά μια ειδική πραγματολογική πρακτική που στην αγγλική εκφράζεται με τις φορμουλαϊκές εκφράσεις (π.χ. *it's not what you think, you should talk* / ελληνικά αντίστοιχα: *δεν είναι αυτό που νομίζεις, εσύ τι λες για αυτό*);).

Οι φορμουλαϊκές εκφράσεις διαθέτουν τρία βασικά χαρακτηριστικά:

α) Οι πραγματολογικές τους λειτουργίες ανακαλούνται εύκολα. Αυτό σημαίνει ότι, εάν ρωτήσουμε έναν φυσικό ομιλητή της γλώσσας σε ποιες περιστάσεις επικοινωνίας χρησιμοποιούνται αυτές, μπορεί εύκολα να μας περιγράψει τέτοιες, ενώ αυτός που μαθαίνει τη γλώσσα ή τη γνωρίζει σαν δεύτερη αντιμετωπίζει δυσκολίες να περιγράψει τέτοιες καταστάσεις.

β) Η επίδραση της χρήσης τους είναι πολύ ανεπαίσθητη, σπάνια συμπίπτει στις γλώσσες και μπορεί να προξενήσει παρεξηγήσεις ανάμεσα σε ομιλητές διαφορετικών γλωσσών. Π.χ. η έκφραση της

αμερικανικής αγγλικής *I thought you'd never ask* ('νόμιζα ότι δεν θα ρωτούσες'), που αποτελεί ένα αθώο αστείο, μπορεί σε συγκεκριμένες περιστάσεις να ακουστεί προσβλητική, π.χ. όταν αποτελεί απάντηση στην προσφορά ενός ποτού από τον οικοδεσπότη στον καλεσμένο. Αυτό που στα συμφραζόμενα της αμερικανικής αγγλικής είναι ένα αστείο, ισοδύναμο με «ευχαριστώ, χαίρομαι», εάν μεταφραστεί σε άλλη γλώσσα που δεν διαθέτει αυτόν τον κώδικα, θα ακουστεί προσβλητικό.

γ) Επειδή εμπλέκουν ένα είδος δευτερεύουσας συμβατικοποίησης του νοήματος, η παρουσία τους σε ένα κείμενο (γραπτό ή προφορικό) δεν γίνεται αισθητή. Εάν ένας ξενόγλωσσος ομιλητής δεν τις καταλάβει, δεν χάνει πολλά στοιχεία από το πληροφοριακό περιεχόμενο του κειμένου. Οι φυσικοί ομιλητές που γνωρίζουν τις συμβατικοποιημένες εκφράσεις όμως κατανοούν πλευρές του κειμένου τις οποίες ένας «αθώος» ξενόγλωσσος δεν έχει καν υποπτευτεί.

Συχνές φορμουλαϊκές εκφράσεις της αγγλικής είναι: *It's not what you think* (δεν είναι αυτό που νομίζεις), *this hurts me more than it hurts you* (εμένα με στενοχωρεί περισσότερο από εσένα), *I'll tell you what* (να σου πω κάτι), *you should talk* (εσύ θα 'πρεπε να μιλήσεις).

Γερμανικά πραγματολογικά μόρια

Στη γερμανική συναντώνται αρκετά συχνά ορισμένα μόρια, τα οποία στις μεταφράσεις γερμανικών κειμένων σε άλλες γλώσσες μένουν συνήθως αμετάφραστα, και είναι πιο κοινά στην καθημερινή ομιλία και στα ανέκδοτα. Συχνά τέτοια πραγματολογικά μόρια της γερμανικής είναι: *doch*, *zwar*, *etwa*, *nämlich*, *ja*, *denn*. Τα γερμανοελληνικά λεξικά αποδίδουν αυτά τα μόρια ως εξής αντιστοίχως: 'όμως, αληθώς, μήπως, δηλαδή, ναι, γιατί'.

Τα μόρια αυτά έχουν πραγματολογική λειτουργία, γιατί οι φυσικοί ομιλητές συνήθως δεν μπορούν να περιγράψουν τη σημασία τους, μπορούν όμως να πουν εάν ταιριάζουν ή όχι σε ένα εκφώνημα, καθώς και να αναπαραστήσουν περιστάσεις επικοινωνίας στις οποίες αυτά χρησιμοποιούνται.

Θα εξετάσουμε τα τρία από αυτά, τα *ja*, *nämlich* και *doch* ('ναι, δηλαδή, όμως' αντίστοιχα).

Και στις τρεις περιπτώσεις των γερμανικών προτάσεων (δες τον παρακάτω πίνακα) που περιέχουν τέτοια μόρια τα εκφωνήματα θεωρούνται ότι είναι μέρος μιας εξήγησης που δίνει ο ένας ομιλητής στον άλλον. Δεν θα μπορούσε δηλαδή να αρχίζει μια συνομιλία με τις προτάσεις αυτές. Εάν, λοιπόν, στις παρακάτω προτάσεις θεωρήσουμε ότι υπάρχει ο ομιλητής Α και ο ακροατής Β, τότε στην πρόταση με το *ja* ο Α ξέρει ότι ο Β ξέρει αυτό που λέει η πρόταση. Στην πρόταση με το *nämlich* ο Α πιστεύει ότι ο Β αγνοεί την πληροφορία που δίνει η πρόταση, και στην πρόταση με το *doch* ο Α προτείνει ότι η κατάσταση δείχνει ότι ο Β έχει απόψεις ασύμβατες με αυτό που εκφράζει η πρόταση και ότι θα όφειλε να έχει άλλες απόψεις.

Τις πληροφορίες για τις σχετικές περιστάσεις επικοινωνίας στις οποίες αντιστοιχεί το κάθε μόριο προφανώς δεν τις παίρνουμε από τα λεξικά, αλλά από φυσικούς ομιλητές της γερμανικής.

Εάν τώρα θελήσουμε να βρούμε με ποιον τρόπο εκφράζονται αυτές οι πραγματολογικές λειτουργίες στην καθημερινή αγγλική, θα πρέπει να κατασκευάσουμε περιστάσεις επικοινωνίας σαν και αυτές που προαναφέρθηκαν ως προς το τι θεωρεί ο Α ότι ξέρει ή πρέπει να ξέρει ο Β.

Από αυτήν την έρευνα προκύπτει ότι παρόμοιες πραγματολογικές λειτουργίες στην αγγλική έχουν ορισμένες από τις φορμουλαϊκές εκφράσεις, και συγκεκριμένα η έκφραση *you know* ('ξέρεις') αντιστοιχεί στο μόριο *ja*, η έκφραση *you see* ('βλέπεις') αντιστοιχεί στο *nämlich* και η έκφραση *after all* ('άλλωστε') αντιστοιχεί στο *doch*.

Βεβαίως, οι αντιστοιχίσεις δεν είναι πληρέστερες, κάθε γλώσσα δομεί μια δική της πραγματικότητα του κόσμου, αλλά οι συγκρίσεις είναι εφικτές.

Έτσι, ένα γενικό πραγματολογικό πρότυπο της γερμανικής είναι ότι η καθημερινή γλώσσα απαιτεί πραγματολογικά μόρια που απηχούν τις επιλογές του ομιλητή ως προς το πώς τα μεμονωμένα εκφωνήματα τοποθετούνται σε συμφραζόμενα λόγου. Στην αγγλική το αντίστοιχο πραγματολογικό πρότυπο εκδηλώνεται με φορμουλαϊκές εκφράσεις.

Όμως υπάρχει μια καίρια διαφορά ανάμεσα στις δύο γλώσσες: στη γερμανική το γενικό πρότυπο εκδηλώνεται με γραμματικό μόρφημα (με μόρια), ενώ στην αγγλική οι αντίστοιχες μορφές δεν ενσωματώνονται γραμματικά στην ίδια πρόταση αλλά αποτελούν φορμουλαϊκή έκφραση.

Αυτή η απλή σύγκριση θα μπορούσε να γεννήσει έναν ευρύτερο θεωρητικό προβληματισμό, που δεν θα μας απασχολήσει εδώ: Τι κοινό παρουσιάζουν στο επίπεδο της λειτουργίας οι φορμουλαϊκές εκφράσεις και τα μόρια αφού επιτελούν παρόμοιες πραγματολογικές στρατηγικές;

Πίνακας 2.17 Φορμουλαϊκές εκφράσεις και πραγματολογικά μόρια.

Γερμανικά	Αγγλικά	Ελληνική απόδοση
Ich bin <i>ja</i> dein Vater	I am your father, <i>you know</i>	<i>Βέβαια</i> είμαι ο πατέρας σου.
Ich bin <i>nämlich</i> dein Vater	<i>You see</i> , I'm your father	<i>Έχε υπόψη σου</i> ότι είμαι ο πατέρας σου.
Ich bin <i>doch</i> dein Vater	I am, <i>after all</i> , your father	<i>Μην ξεχνάς</i> ότι είμαι ο πατέρας σου.

Συμπέρασμα

Η επιτυχής ένταξη στα πραγματολογικά πλαίσια μιας δεύτερης γλώσσας απαιτεί από τον ομιλητή ένταξη στο συμφραστικό πλαίσιο (context) και στα συστατικά του: τη στάση του ομιλητή, τις σχέσεις ακροατή και ομιλητή, τους στόχους του λόγου, το θεσμικό περιβάλλον, τα γεγονότα στον περίγυρο, τις απόψεις για τις αμοιβαίες γνώσεις. Ακόμα και όταν τα «μικρά» γεγονότα περιγράφονται προσεκτικά και με ακρίβεια για τις δύο γλώσσες, η συγκριτική πλευρά της όλης περιγραφής παραμένει ατελής. Αυτά τα «μικρά» γεγονότα είναι συχνά συγκεκριμενοποιήσεις των γενικότερων («μεγάλων») πρακτικών, στις οποίες οι γλώσσες διαφέρουν σημαντικά.

Η περιγραφή αυτών των «μεγαλύτερων» πρακτικών φαίνεται τόσο δύσκολη όσο και να περιγράψεις δύο διαφορετικούς πολιτισμούς. Όμως ποιο νόημα έχει μια γλωσσολογική περιγραφή εάν αφήνει έξω από το πεδίο της τις πολύ ιδιαίτερες στρατηγικές επικοινωνίας, τόσο τις καθολικές όσο και τις ιδιαίτερες για κάθε πολιτισμό, που δίνουν σχήμα στη γλώσσα και στη δομή της;

Βιβλιογραφία

- Bassarak, Ar. (1985). "Zur Abgrenzung zwischen Flexion und Derivation (anhand türkischer Verbformen)". *Linguistische Studien (Akademie der Wissenschaft der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft)*. A 126, 1-50.
- Dardano, M., & P. Trifone (1997), (ανατύπωση 2001). *La Nuova Grammatica della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Fillmore, Ch. (1981). "Remarks on contrastive pragmatics". Στο J. Fisiak (επιμ.), *Contrastive Linguistics. Prospects and Problems* (σσ. 119-141). The Hague: Mouton.
- Holton, D., Mackridge, P., & I. Philippaki-Warbuton (1997). *Greek. A Comprehensive Grammar of the Modern Language*. London: Routledge.
- Householder, F., Kazazis, K., & A. Koutsoudas (1964). *Reference Grammar of Literary Dhimotiki*. Bloomington: Indiana University / Mouton & Co.
- Joseph, B., & I. Philippaki-Warbuton (1987). *Modern Greek*. London: Routledge.
- Καψαμπέλη, Κ., Κωσταντάκης, Ν., & Μ. Τζεβελέκου (1998). «Μειονοτικά σχολεία Θράκης: Δυσκολίες του μαθητικού κοινού στην εκμάθηση της ελληνικής (Παραδοτέο Π1)». Στο *Λογισμικό για την εκμάθηση της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης*. Αθήνα: Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου.
- Κλαίρης, Χ., & Γ. Μπαμπινιώτης (1998). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής (Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή)*, τόμ. I, *Το όνομα της νέας ελληνικής. Αναφορά στον κόσμο της πραγματικότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κλαίρης, Χ. & Γ. Μπαμπινιώτης (1999). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής (Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή)*, τόμ. II, *Το ρήμα – Η οργάνωση του μηνύματος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Lado, R. (1957). *Linguistics across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers*. University of Michigan Press.
- Mackridge, P. (1985). *The Modern Greek Language. A descriptive analysis of Standard Modern Greek*. Oxford: Oxford University Press.
- Mirambel, A. (1959). *La langue grecque moderne: description et analyse*. Paris: Klincksieck.
- Petrounias, Ev. (1976). "The Modern Greek Language and Diglossia". Στο Spyros Vrionis jr (επιμ.), *Byzantina kai Metabyzantina*, 1 (σσ. 193-220). Malibu, Cal.
- Ralli, A. (2000). "A feature-based analysis of Greek nominal inflection". *Glossologia*, 11-12, 201-227.
- Σελλά-Μάζη, Ελ. (1993). *Στοιχεία αντιπαραβολικής γραμματικής ελληνικής – τουρκικής*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Sotiropoulos, D. (1972). *Noun Morphology of Modern Demotic Greek. A descriptive Analysis*. Paris: Mouton.
- Thumb, Al. (1910). *Handbuch der Neugriechischen Volkssprache*. Strassburg: Trübner.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1941] 1991). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τσοπανάκης, Α. (1994). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*. Oxford.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 3 αναλύεται η ιστορική εξέλιξη του κλάδου της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας. Η γέννηση του κλάδου χρονολογείται στη δεκαετία του 1950, με στόχευση τη διευκόλυνση της διδασκαλίας του μαθήματος της ξένης γλώσσας. Αναλύεται, ωστόσο, και η «προϊστορία» της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας, μιας και η σύγκριση γλωσσών υπήρξε κομβικό σημείο κάθε γλωσσολογικής διερεύνησης, και επιχειρείται η διατύπωση των ορίων μεταξύ της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας και των άλλων κλάδων της σύγκρισης των γλωσσών.

Μελετάται η διαχρονική εξέλιξη της σύγκρισης των γλωσσών, εκκινώντας από τις προεπιστημονικές απόπειρες και με έμφαση στη σύγχρονη εποχή. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στην αντιπαραβολή της ελληνικής με άλλες γλώσσες, αλλά και σε μια ειδική περίπτωση σύγκρισης, εκείνη της νέας ελληνικής με την αρχαία ελληνική. Επιπλέον, εξετάζεται η αντιπαραβολή γλωσσών, διαλέκτων και διαλεκτικών θυλάκων. Στη συνέχεια αναλύονται η απομάκρυνση της θεωρίας της διδακτικής από την αντιπαραθετική ανάλυση των γλωσσών και η αυτόνομη εξέλιξη της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας ως κλάδου της θεωρητικής και της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας από τη δεκαετία του 1980 και μετά, με την επέκτασή της σε όλους τους τομείς γλωσσικής ανάλυσης.

Προαπαιτούμενη γνώση

Στοιχεία για την ιστορία της γλωσσολογίας από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Βασικά επιστημολογικά χαρακτηριστικά των γλωσσολογικών θεωριών.

3.1 Αφετηρία της αντιπαραβολικής/αντιπαραθετικής γλωσσολογίας

Η διδακτική στόχευση, και συγκεκριμένα η διδασκαλία των ξένων γλωσσών, υπήρξε η αφετηρία της αντιπαραβολικής ή αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, που ονομάστηκε έτσι προκειμένου να διακριθεί από την ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία. Με αυτήν την έννοια η αντιπαραβολική γλωσσολογία είναι ένας οριακός κλάδος της επιστήμης μας. Βρίσκεται στα όρια ανάμεσα στη θεωρητική και στην εφαρμοσμένη γλωσσολογία, αφού η αφετηρία της υπήρξε η διδασκαλία των ξένων γλωσσών (πρβ. James 1980), αλλά στη διάρκεια του χρόνου έχει αποκτήσει σαφές και διακριτό θεωρητικό στάτους και μεθοδολογία (πρβ. Fisiak 1980). Συναντά, επίσης, με έναν περίεργο τρόπο τις απαρχές της επιστήμης της γλωσσολογίας, η οποία ξεκίνησε ως ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία (πρβ. Μακαέν 1969) και στη συνέχεια στηρίχτηκε στη διάκριση –και πολλές φορές στη διχοτομία– διαχρονίας και συγχρονίας.

Οι περισσότεροι συγγραφείς στη σύγχρονη βιβλιογραφία (δες μεταξύ άλλων Fisiak 1984, Koliouroulou & Leuschner 2014) τοποθετούν την έναρξη της Αντιπαραβολικής Γλωσσολογίας ή Αντιπαραβολικής Ανάλυσης στα μέσα της δεκαετίας του 1950 και στις πρωτοποριακές εργασίες των Fries (1945) και Lado (1957). Ο Wardhaugh (1970) στο έργο του *Contrastive Analysis Hypothesis* συνοψίζει επαρκώς αυτές τις απόψεις: η θέση ότι τα καλύτερα υλικά για τη διδασκαλία της ξένης γλώσσας βασίζονται σε μια αντιπαραβολή των δύο «ανταγωνιστικών» γλωσσικών συστημάτων υπήρξε για καιρό ιδιαίτερα δημοφιλής στη διδασκαλία της γλώσσας. Η θέση αυτή υπάρχει σε ισχυρές και ασθενείς εκδοχές: οι ισχυρές προκύπτουν από τις αποδείξεις για τη διαθεσιμότητα μιας μεταθεωρίας της αντιπαραβολικής ανάλυσης, οι ασθενείς προκύπτουν από τις αποδείξεις για τη γλωσσική παρεμβολή.

Ο Ringbom (1994: 737-738) επίσης θεωρεί τα έργα των Weinreich (1953) και Lado (1957) πρωτοπόρα στην αντιπαραβολική ανάλυση και εξηγεί ότι «η βασική ιδέα που υπέκειτο στην αντιπαραβολική ανάλυση αρχικά ήταν ότι μια λεπτομερής συγκριτική και αντιπαραβολική μελέτη της Γ1 και της Γ2 θα μπορούσε να αποκαλύψει ακριβώς ποια προβλήματα θα αντιμετώπιζαν οι μαθητές με την ίδια Γ1 κατά την εκμάθηση της Γ2».

Οι απαρχές της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας στη διδασκαλία των ξένων γλωσσών, καθώς και η αυξανόμενη οξεία κριτική που δέχτηκε η αντιπαραβολική ανάλυση από τη δεκαετία του 1970 και μετά (π.χ. Alatis 1968) είναι κοινός τόπος στη βιβλιογραφία της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας και μπορεί να εντοπιστεί σε διάφορες εισαγωγές στο πεδίο, ιδιαίτερα σε ευρωπαϊκά και αμερικανικά συμφραζόμενα.

Όπως διατυπώνει ο Fisiak (1980: 2): «Η αντιπαραβολική γλωσσολογία έχει πολύ πιο μακρινές ρίζες από τη δεκαετία του 1950 ή του 1940. Παρόλο που δεν ονομαζόταν έτσι μέχρι τον Whorf (1941), φτάνει μέχρι τουλάχιστον την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα».

Ωστόσο, ο Whorf, παρόλο που είναι ο εισηγητής του όρου *contrastive linguistics*, δεν αναφέρεται τόσο συχνά ως ο ιδρυτής του συγκεκριμένου κλάδου. Αυτό οφείλεται στο ότι η θεωρητική υπόθεση που διατύπωσε μαζί με τον μέντορά του Sapir (Sapir-Whorf hypothesis) ταυτίστηκε με τον γλωσσικό σχετικισμό και εγκαταλείφθηκε από την επόμενη γλωσσολογική θεωρία. Συγκεκριμένα, η υπόθεση αυτή πρέσβευε ότι η γλώσσα καθορίζει τη σκέψη και ως εκ τούτου οι γλωσσικές διαφορές απηχούν διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα, συμπεριφορές και τρόπους σκέψης. Ανεξάρτητα πάντως από τη μη αποδοχή της θεωρίας του, ο Whorf, που αρχικά είχε σπουδάσει χημικός μηχανικός και μόλις τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του επικεντρώθηκε στις γλωσσικές μελέτες, εξέδωσε μια γραμματική της γλώσσας Hopi, μελέτες των διαλέκτων Nahuatl, της γραφής των Μάγια, ενώ επιχείρησε και μια πρώτη ανασύνθεση της Ουτο-αζτεκικής γλώσσας.

Επιστρέφοντας στη συνοπτική περιοδολόγηση του Fisiak (1980), εκεί αναφέρεται ότι οι πρώτες εκδομένες εργασίες ήταν κυρίως θεωρητικές (παρά την αντίθετη διαδεδομένη άποψη), ενώ η εφαρμοσμένη πλευρά, παρόλο που δεν ήταν εντελώς παραμελημένη, ήταν περιφερειακή. Θεωρητικές συγκριτικές μελέτες πραγματοποιούνταν από τα τέλη της δεκαετίας το 1920 και σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο από τη Σχολή της Πράγας και αργότερα μέχρι τη δεκαετία του 1960 από τους ακολούθους της.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος αύξησε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον για την εκμάθηση και τη διδασκαλία ξένων γλωσσών στις ΗΠΑ. Οι αντιπαραβολικές μελέτες θεωρήθηκαν ένα σημαντικό μέρος της διδασκαλίας των ξένων γλωσσών και έτσι αναπτύχθηκαν οι εφαρμοσμένες εκδοχές τους. Ωστόσο δεν έπαψαν να διεξάγονται και αντιπαραβολικές μελέτες θεωρητικής κατεύθυνσης. Η κριτική που αναπτύχθηκε στις εφαρμοσμένες συχνά αφορούσε με έναν γενικευτικό τρόπο και τις θεωρητικές.

Στην Ευρώπη η κατάσταση υπήρξε αρκετά διαφορετική. Εκτός από τη Σχολή της Πράγας, πολλοί θεωρητικοί γλωσσολόγοι συνέχισαν να διεξάγουν θεωρητικές αντιπαραβολικές μελέτες, παρά το ότι η κριτική συζήτηση των ΗΠΑ άσκησε επιρροή και στην ευρωπαϊκή έρευνα. Μεταξύ του 1965 και του 1975 διεξήχθησαν οργανωμένες αντιπαραβολικές έρευνες, όπως, π.χ., μεταξύ γερμανικής και αγγλικής, σερβοκροατικής και αγγλικής, πολωνικής και αγγλικής, φιλανδικής και αγγλικής, δανικής και αγγλικής, ενώ γράφτηκαν πάνω από 1.000 άρθρα και μονογραφίες σχετικά με τέτοιες γλωσσικές συγκρίσεις (Fisiak 1980: 3).

3.2 Η διαχρονική εξέλιξη της σύγκρισης των γλωσσών

Μια μη δυτική οπτική γωνία, όπως αυτή των Wenguo και Wai Mun (2007), ωστόσο, μπορεί να ανανεώσει την οπτική μας για τις γενικές ταξινομίες. Οι Wenguo και Wai Mun υποστηρίζουν ότι οι απαρχές της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας πρέπει να αναζητηθούν τουλάχιστον 130 χρόνια πριν και ότι ο Humboldt θα έπρεπε να θεωρηθεί ο ιδρυτής της επιστήμης (δες για λεπτομέρειες Sun & Rong 2009). Οι Κινέζοι μελετητές αναφέρονται στο έργο του Humboldt (1822) *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* και υποστηρίζουν ότι ο πρώτος μελετητής που εφάρμοσε τις αντιπαραβολικές απόψεις του Humboldt στη μελέτη της γλώσσας ήταν ο Jespersen στο έργο του *Philosophy of Grammar* (1924), όπου χρησιμοποίησε αντιπαραβολικές μεθόδους για να συγκρίνει και να αντιπαραβάλει περισσότερες από είκοσι γλώσσες. Σύμφωνα με τους Wenguo και Wai Mun (2007), η δυτική αντιπαραβολική ιστορία μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση (1820-1940) αναδύθηκε ένα εύρος θεωρητικών αντιπαραβολικών ζητημάτων και κυριάρχησαν μελετητές όπως οι Humboldt, Jespersen και Whorf. Στη δεύτερη φάση (1940-1970) ο στόχος της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας ήταν να υπηρετήσει τη γλωσσική διδασκαλία και την εκμάθηση σε μικρο-επίπεδο, με τους Lado και di Pietro ως αντιπροσωπευτικούς μελετητές. Η τρίτη φάση (μετά το 1980) σηματοδοτήθηκε από την επιστροφή στη μακρο-προοπτική και αντιπροσωπεύτηκε από τα έργα των James, Fisiak και Krzeszowski.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι μια τέτοια μη δυτική οπτική γωνία θα μπορούσε να είναι πολύ χρήσιμη και παρά το ότι το συγκριτικό στοιχείο είναι πανταχού παρόν στη γλωσσολογία από την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία μέσα από το έργο του Sapir *Language* (1921) και μέχρι σήμερα, είναι καλύτερα να θεωρήσουμε ως ημερομηνία γέννησης της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας τη δεκαετία του 1950 και τη συσχέτισή της με τις πρακτικές ανάγκες της διδασκαλίας γλωσσών και της μετάφρασης. Αυτή η σύνδεση με πρακτικές ανάγκες και στοχεύσεις προσφέρει στην αντιπαραβολική γλωσσολογία μια διαφορετική οπτική γωνία, εκείνη της διαλεκτικής σχέσης (και έντασης) μεταξύ της θεωρίας και της πράξης. Μια τέτοια αλληλοσυσχέτιση δεν είναι εύκολα ορατή σε άλλες υποδιαίρεσεις της επιστήμης που εμπλέκουν τη σύγκριση των γλωσσών. Κάθε φάση και εκδοχή αυτής της σύγκρισης είναι ενδογενώς συνδεδεμένη με τα γλωσσολογικά ζητήματα, την έρευνα και τα επιστημολογικά παραδείγματα που κυριαρχούσαν σε κάθε εποχή.

Για παράδειγμα, η φιλοσοφική/γλωσσολογική σκέψη του Humboldt αφορούσε ζητήματα όπως: *'Kategorien des Denkens anregt, da das Positive das Negative, der Theil das Ganze, die Einheit die Vielheit, die Wirkung die Ursach, die Wirklichkeit die Möglichkeit und Nothwendigkeit, das Bedingte das Unbedingte'* (Κατηγορίες σκέψης, όπως το θετικό και το αρνητικό, το μέρος και το όλον, την ενότητα και την πληθυντικότητα, την επίδραση και την αιτία, την πραγματικότητα, την πιθανότητα και την αναγκαιότητα, την προϋπόθεση και το απροϋπόθετο).

Όταν στη δεκαετία του 1980 η γενετική θεωρία κυριαρχούσε στο πεδίο, η αντιπαραβολική γλωσσολογία, που ήταν βασισμένη στη θεωρία, συζητούσε θέματα εσωτερικά της θεωρίας. Ο Van Buren (1980: 94), παραδείγματος χάρη, αναφέρει: «Έχουμε συγκρίνει τρεις προσεγγίσεις της αντιπαραβολικής ανάλυσης, δηλαδή μία τεχνική κενού στο πλαίσιο (slot-in-frame technique) που βασίζεται σε μια δομιστική προσέγγιση της γλώσσας, μία γενετική-μετασηματιστική προσέγγιση που ακολουθεί τον Chomsky (1965) και τέλος μία οπτική γωνία που θα μπορούσε να ονομαστεί «εννοιολογική» στην αντιπαραβολική ανάλυση». Και παρόλο που ο Van Buren υποστηρίζει μια γενετική-μετασηματιστική θεώρηση, καταλήγει ότι «πρέπει να επιτρέψουμε τη δυνατότητα σε διαφορετικές εργασίες να απαιτούν διαφορετικό εργαλείο». Είναι ενδιαφέρον ότι η Lipinska (1980: 170), από την άλλη πλευρά, επιλέγει να υποστηρίξει τη γενετική σημασιολογία έναντι της γενετικής-μετασηματιστικής προσέγγισης στο πεδίο της αντιπαραβολικής ανάλυσης, διότι σύμφωνα με αυτήν «η κοινή συντακτική βάση (με την έννοια του Chomsky [1965]) είναι κάτι που μένει να αποδειχθεί, και επομένως δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως πεδίο αναφοράς στη σύγκριση των γλωσσών. Από την άλλη πλευρά, η δυνατότητα της έκφρασης της ίδιας σημασίας σε διαφορετικές γλώσσες μπορεί λογικά να υποτεθεί με ασφάλεια».

Οι απαρχές της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας απασχόλησαν και τον Krzeszowski (1990), ο οποίος αναφέρει την *Grammatica* του Aelfric, περίπου στα 1000 μ.Χ., η οποία παρουσιάζει τα γραμματικά συστήματα της λατινικής και της αγγλικής μαζί, θεωρώντας ότι η γνώση της γραμματικής μιας γλώσσας θα διευκολύνει την εκμάθηση μιας άλλης γλώσσας. Ο πρώτος όμως μελετητής, κατά τη γνώμη του Krzeszowski, που εξέφρασε καθαρά την άποψη ότι η γνώση της μητρικής γλώσσας μπορεί είτε να διευκολύνει είτε να δυσχεράνει την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας ήταν ο John Hewes στο έργο του *A perfect survey of the English tongue taken according to the use and the analogie of the Latine* (1624). Επομένως, επιβεβαιώνεται ότι οι απαρχές της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας είχαν ισχυρό παιδαγωγικό κίνητρο και προσανατολισμό.

Παρόμοιοι προβληματισμοί για την προϊστορία της αντιπαραβολικής μελέτης των γλωσσών διατυπώνονται και για την κινεζική έρευνα. Σύμφωνα με τους Jia και Tian (2012), η αντιπαραβολική μελέτη της κινεζικής με άλλες γλώσσες ξεκινά ήδη από τη δυναστεία των Χαν (γύρω στον 1ο αιώνα) και τη μετάφραση των βουδιστικών σούτρας, εκατό χρόνια αργότερα. Οι μεταφραστές εντόπισαν διαφορές μεταξύ της σανσκριτικής και της κινεζικής σε όλα τα επίπεδα της γλωσσικής ανάλυσης. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι ιεραποστολές, με πρώτο γνωστό έργο εκείνο του Ιταλού ιεραπόστολου Matteo Ricci *Wonder of Western Writing* (1605), που εξετάζει τα φωνολογικά χαρακτηριστικά της κινεζικής και το σύστημα γραφής. Το 1898 εκδίδεται από τον Ma μια γραμματική της κινεζικής γλώσσας για διδακτικούς σκοπούς. Επομένως, σε όλες τις γλωσσολογικές παραδόσεις η αντιπαραβολή γλωσσών ήταν υπαρκτή πολύ πριν τη συγκρότηση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας όπως την αντιλαμβανόμαστε στη Δύση μετά τον 20ό αιώνα.

Στον 19ο αιώνα οι ιστορικοί γλωσσολόγοι χρησιμοποίησαν τη σύγκριση των γλωσσών προκειμένου να εγκαταστήσουν γενετικές σχέσεις μεταξύ ολόκληρων ομάδων γλωσσών. Ως αποτέλεσμα αυτής της ιστορικής συγκριτικής γραμματικής, όπως ονομάστηκε και στην οποία θα αναφερθούμε αναλυτικά στο 4ο κεφάλαιο,

είναι σήμερα κοινά αποδεκτό ότι ένας αριθμός γλωσσών από την Ινδία, οι ιρανικές γλώσσες, καθώς και οι περισσότερες γλώσσες που ομιλούνται στην Ευρώπη, οι σλαβικές γλώσσες, η ελληνική, οι ρομανικές γλώσσες, η λατινική, η αλβανική, οι βαλτικές γλώσσες ανήκουν σε μια μεγάλη οικογένεια γλωσσών, την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια. Η συγκρότηση οικογενειών γλωσσών περιλαμβάνει ιστορική έρευνα και την ανασύνθεση μιας υποθετικής αρχαίας γλώσσας που ονομάζεται πρωτογλώσσα.

Η αντιπαραβολική γλωσσολογία της δεκαετίας του 1950 γινόταν αντιληπτή ως μια υποδιαίρεση του συμπεριφορισμού, ο οποίος είχε επηρεάσει σημαντικά τη διδασκαλία και την εκμάθηση των γλωσσών εκείνη την περίοδο. Θεωρούνταν ότι τα χαρακτηριστικά της γλώσσας του μαθητή (της γλώσσας-πηγής) που διέφεραν από τη γλώσσα που διδασκόταν (τη γλώσσα-στόχο) αποτελούν σοβαρό εμπόδιο στη διαδικασία της γλωσσικής εκμάθησης. Επομένως, η αντιπαραβολική γλωσσολογία χρησιμοποιούνταν ως μια μέθοδος να προβλεφθούν τα πιθανά λάθη που θα γίνονταν κατά την εκμάθηση μιας οποιασδήποτε ξένης γλώσσας. Παρόλο που στη συνέχεια διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει καμία σχέση μεταξύ της διαφοράς των γλωσσών και της δυσκολίας στη διδασκαλία, η θεωρία της γλωσσικής εκμάθησης λαμβάνει υπόψη της όλες τις γλώσσες που ήδη ξέρει ο μαθητής, καθώς οι γλωσσικές κατηγορίες που ήδη γνωρίζει ο μαθητής επηρεάζουν τη διαδικασία της κατανόησης μιας νέας γλώσσας.

Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, με την ανάπτυξη της γενετικής γλωσσολογίας, οι αντιπαραβολικές μελέτες επικεντρώθηκαν κυρίως στις τυπικές αντιστοιχίσεις μεταξύ των γλωσσών, ειδικά τις συντακτικές. Ωστόσο, με την ανάπτυξη νέων γλωσσολογικών θεωριών και συλλήψεων της γλώσσας, η αντιπαραβολική γλωσσολογία άρχισε να αλλάζει και να αναπτύσσεται. Στη σημερινή εποχή διεξάγονται μελέτες και υπό το πρίσμα της λειτουργιστικής γλωσσολογίας, καθώς και της γνωστικής γλωσσολογίας ή της γλωσσολογίας των σωμάτων κειμένων. Επομένως, οι σύγχρονες αντιπαραβολικές μελέτες αντιπροσωπεύουν διαφορετικές μεθοδολογίες και διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα: τυπικά, λειτουργιστικά, γνωστικά, κοινωνιογλωσσολογικά και ανθρωπολογικά.

3.2.1 Αντιπαραβολική σύνταξη στο θεωρητικό πλαίσιο της κλασικής γενετικής μετασχηματιστικής γραμματικής: οι ερωτήσεις ολικής αγνοίας στην κινεζική και στην αγγλική (P. van Buren 1980)

Ας δούμε ένα παράδειγμα συγκριτικής μελέτης στο πλαίσιο της κλασικής γενετικής-μετασχηματιστικής γραμματικής που αφορά τις ερωτήσεις ολικής αγνοίας στην κινεζική και στην αγγλική, καθώς και τα προβλήματα που η σύγκριση έθεσε στους ερευνητές.

Πίνακας 3.1 Γλωσσικά δεδομένα της κινεζικής και της αγγλικής.

	Κινεζική		Αγγλική
K1	Ta gao (he- tall)	A1	He's tall
K2	Ta gao ma? (he- tall-Q)	A2	Is he tall?
K3	Ta gao bu gao? (he-tall-not-tall)	A3	Is he tall?
K4	*Ta gao bu gao ma?		
K5	Ta shi Yingguo ren (he-be-Englishman)	A4	He is an Englishman
K6	*Ta Yingguo ren	A5	Is he an Englishman?
K7	*Ta shi gao	A6	Is he an Englishman?
K8	Ta shi Yingguo ren ma?	A7	Is he an Englishman?
K9	Ta shi bu shi Yingguo ren (he-be-not-be-Englishman)	A8	He bought a book
K10	Ta shi Yingguo ren bu shi? (he-be-Englishman-not-be)	A9	Did he buy a book?
K11	Ta mai shu? (he-buy-book)	A10	Did he buy a book?

K12	Ta mai shu ma?	A11	Did he buy a book?
K13	Ta mai bu mai shu?	A12	He can buy a book
K14	Ta mai shu bu mai?	A13	Can he buy a book?
K15	Ta hui mai shu (he-can-buy-book)	A14	Can he buy a book?
K16	Ta hui mai shu ma?	A15	Can he buy a book?
K17	Ta hui bu hui mai shu?	A16	He wants to buy a book
K18	Ta hui mai shu bu hui?	A17	Does he want to buy a book?
K19	Ta yao mai shu	A18	Does he want to buy a book?
K20	Ta yao mai shu ma?	A19	Does he want to buy a book?
K21	Ta yao bu yao mai shu?		
K22	Ta yao mai shu bu yao?		
K23	Ta bu X ma? (όπου το X είναι κάθε ρηματικό κατηγορήμα)		
K24	*Ta bu X bu bu X?		

[Q: ερωτηματικό μόριο]

Κατάλογος προβλημάτων

1. Η ερωτηματικότητα στην κινεζική άλλοτε μαρκάρεται από ένα μόριο (ma), άλλοτε από μια διάζευξη (X-bu-X).
2. Στην κινεζική δεν υπάρχει συνδετικό ρήμα με τα μη ονοματικά κατηγορήματα.
3. Στην αγγλική το συνδετικό ρήμα «φέρει» και τον γραμματικό χρόνο και τον αριθμό.
4. Στην κινεζική δεν υπάρχουν εμφανείς δείκτες για τη συμφωνία του γραμματικού χρόνου και του αριθμού.
5. Στην κινεζική δεν υπάρχουν άρθρα.
6. Στην αγγλική το βοηθητικό do εμφανίζεται στις ερωτηματικές προτάσεις όταν δεν υπάρχουν ούτε το have ούτε το be ούτε κάποιο τροπικό ρήμα.
7. Τα προ-ρηματικά στοιχεία στην κινεζική εμφανίζονται αμέσως πριν το κύριο ρήμα.
8. Το to στην αγγλική είναι μια αυτόματη συνέπεια του σύνθετου κατηγορήματος με το want.
9. Στην κινεζική το ma είναι ο μόνος ερωτηματικός δείκτης για τα αρνητικά κατηγορήματα.

Ανάλυση

Η ανάλυση γίνεται στο θεωρητικό πλαίσιο της μετασχηματιστικής-γενετικής γραμματικής (Chomsky 1965), γιατί περιέχει την έννοια του στοιχείου της βάσης (της βαθιάς δομής), την έννοια των μετασχηματισμών, καθώς και την ερμηνευτική σαφήνεια μέσω της περιγραφής. Ωστόσο, το θεωρητικό μοντέλο τροποποιείται για τις ανάγκες της συγκριτικής μελέτης. Αρχικά περιγράφεται η φραστική δομή της κάθε γλώσσας, όπως δίνεται από τα δεδομένα.

Γραμματική Φραστικής Δομής για την κινεζική (ΓΦΔΚ):

- i) S → #NP + VP#
 - ii) VP → Adj.
 - iii) NP → Pron
- κ.λπ.

Γραμματική Φραστικής Δομής για την αγγλική (ΓΦΔΑ):

- i) S → #NP + VP#
 - ii) VP → Aux + Cop + Adj
 - iii) Aux → Tense
 - iv) Tense → {past, present}
- κ.λπ.

[S: πρόταση, NP: ονοματική φράση, VP: ρηματική φράση, Adj: επίθετο, Pron: αντωνυμία, Aux: βοηθητικό, Cop: συνδετικό ρήμα, Tense: γραμματικός χρόνος, Past: παρελθοντικός, Present: ενεστωτικός]

Υπάρχουν τρεις τρόποι για να συσχετιστούν η ΓΦΔΚ και η ΓΦΔΑ με την έννοια της κοινής βάσης και να ικανοποιήσουν την απαίτηση της κοινής υποκείμενης βάσης, της κοινής βαθιάς δομής: α) να θεωρηθεί ως βάση η ΓΦΔΚ, β) να θεωρηθεί ως βάση η ΓΦΔΑ και γ) να μην θεωρηθεί καμία από τις δύο ως βάση.

Η πρώτη δυνατότητα αποδίδει μια ληκτική σειρά (ας την ονομάσουμε β1) που υπόκειται τόσο στην K1 όσο και στην A1. Εάν βάση είναι η ΓΦΔΚ, τότε το β1 δεν περιέχει συνδετικό ρήμα ή γραμματικό χρόνο. Και τότε, για να παραγάγουμε την A1, θα πρέπει να παραγάγουμε αυτές τις κατηγορίες της αγγλικής «αλλού».

Η δεύτερη δυνατότητα αποδίδει μια ληκτική σειρά (ας την ονομάσουμε β2) που υπόκειται τόσο στην K1 όσο και στην A1 και η οποία περιέχει συνδετικό ρήμα και γραμματικό χρόνο. Με συγκεκριμένους μετασχηματισμούς θα απαλειφθούν οι κατηγορίες του συνδετικού ρήματος και του γραμματικού χρόνου και θα φτάσουμε στη δομή επιφάνειας K1.

Εάν ακολουθήσουμε την πρώτη δυνατότητα, πώς θα εμφανίζονται στην επιφανειακή δομή της αγγλικής συντακτικές κατηγορίες (π.χ. γραμματικός χρόνος) που δεν παράγονται στη βάση; Εάν ακολουθήσουμε τη δεύτερη, πώς θα παράγονται στη βάση συντακτικές κατηγορίες (π.χ. γραμματικός χρόνος) που δεν εμφανίζονται ποτέ στην επιφανειακή δομή της κινεζικής;

Υπάρχουν βεβαίως προηγούμενες περιπτώσεις στη μετασχηματιστική θεωρία όπου κατηγορίες της επιφανειακής δομής δεν παράγονται στη βάση. Ένα παράδειγμα είναι η κατηγορία των συμπληρωματικών δεικτών: στην πρόταση της αγγλικής *He discovered that Mary left* 'ανακάλυψε ότι έφυγε η Μαρία' η λέξη *that* δεν εμφανίζεται στη βάση. Και αυτό γιατί: α) εξαρτάται από άλλες κατηγορίες που παράγονται στη βάση και β) δεν έχει σημασιολογικό εισαγόμενο.

Επομένως, οι ανάγκες της συγκριτικής ανάλυσης απαιτούν να οριστεί η συνθήκη της ταυτότητας των συγκρινόμενων γλωσσών στο στοιχείο της βάσης ως εξής: *όλες και μόνο οι κατηγορίες που παράγονται στο στοιχείο της βάσης είναι σημασιολογικά συναφείς*. Συνέπεια αυτού είναι ότι δεν παράγονται στη βάση κατηγορίες οι οποίες εξαρτώνται από την ύπαρξη άλλων κατηγοριών της βάσης. Οι κατηγορίες που παράγονται στη βάση ορίζονται ως *πρωτεύουσες κατηγορίες*, ενώ εκείνες που δεν παράγονται στη βάση ορίζονται ως *δευτερεύουσες κατηγορίες*.

Κατά συνέπεια, στα εξεταζόμενα δεδομένα πρέπει να αποδείξουμε ότι οι κατηγορίες του γραμματικού χρόνου και του συνδετικού ρήματος (στα αγγλικά) είναι κατά κάποιον τρόπο εξαρτώμενες από άλλες κατηγορίες που παράγονται στη βάση.

Η ύπαρξη του συνδετικού στα αγγλικά είναι άμεσα σχετισμένη με την ύπαρξη του ρηματικού χρόνου. Στα ρηματικά κατηγορήματα ο χρονικός δείκτης είναι χωρίς εξαίρεση τμήμα του πρώτου ρηματικού στοιχείου στη ρηματική φράση. Ο γραμματικός χρόνος δεν προσαρτάται ποτέ σε «μη ρηματικά» στοιχεία της αγγλικής. Π.χ. **He tall*, **He Englishmanned*. Αφού ο γραμματικός χρόνος πρέπει να εκφραστεί στα αγγλικά, συνεπάγεται ότι πρέπει να υπάρχει μια κατηγορία της οποίας η λειτουργία είναι να «φέρει» τον υποχρεωτικό χρονικό δείκτη όταν απουσιάζουν τα ρηματικά στοιχεία. Αυτή είναι η κατηγορία του συνδετικού. Αλλά το συνδετικό δεν «φέρει» απλώς τον γραμματικό χρόνο. Ενσωματώνει επίσης το πρόσωπο και τον αριθμό. Επομένως, το συνδετικό εξαρτάται από την ύπαρξη τουλάχιστον μιας κατηγορίας και δεν θα έπρεπε να παράγεται στη βάση.

Στην κινεζική τώρα πρέπει να εξηγήσουμε την απουσία δεικτών ρηματικού χρόνου. Η κινεζική παρουσιάζει μια γενική τάση προς την οικονομία. Αυτό εκδηλώνεται με τη γενική απουσία των σημασιολογικά μη συναφών κατηγοριών στην επιφανειακή δομή. Αφού ο γραμματικός χρόνος και το συνδετικό είναι δευτερεύουσες κατηγορίες, δεν είναι μέρος του κινεζικού συστήματος.

Επομένως, η ΓΦΔΚ είναι πολύ πλησιέστερη στην απαίτηση της κοινής βάσης, της κοινής βαθιάς δομής, από ό,τι η ΓΦΔΑ. Η κοινή βάση για τα αγγλικά και τα κινεζικά διατυπώνεται ως εξής:

Κοινή βάση για τα αγγλικά και τα κινεζικά δεδομένα

1. S → #{Q, Decl} (Neg) Nucleus#
2. Nucleus → NP + VP (Time)
3. VP → {Pred. Nom, (modal) V + NP}
4. Pred Nom → NP

5. NP → {N, #S#, Pron}
6. Adj → CS
7. V → CS
8. N → CS
9. Time → [+/- Pro]
10. Time → [+/- Past]
11. Pron → [+/- Sing]
12. Pron → [+/- 3]

Επεξήγηση 1:

[S: πρόταση, Q: ερώτηση, Decl: δήλωση, Neg: αρνητικό, Nucleus: πυρήνας, Pred: κατηγορημα, Nom: ονομαστικό, Modal: τροπικό, Pron: αντωνυμία, Adj: επίθετο, V: ρήμα, N: όνομα, CS: σύνθετα σύμβολα, Time: χρόνος, Pro: προ-τύπος, Past: παρελθοντικός, Sing: ενεστώτας]

Επεξήγηση 2:

[An και δεν περιλαμβάνονται στα δεδομένα αρνητικές προτάσεις, το Neg: αρνητικό είναι απαραίτητο για τη διατύπωση του διαζευκτικού ερωτηματικού σχηματισμού στην κινεζική. Επίσης, το προαιρετικό συστατικό Time: χρόνος στον δεύτερο κανόνα μαρκάρει τη διάκριση μεταξύ γενικευτικών και μη γενικευτικών προτάσεων και μπορεί να απαλειφθεί εάν το χαρακτηριστικό Pro προσδεθεί.]

Λεξικό

ta / he [+pron, + [+3],]
 gao / tall [+Adj, + _____ #,....]
 yao / want [+V, + _____ #S#, + _____ N,]
 mai / buy [+V, + _____ N,....]
 hui / can [+Modal,....]
 Yingguo ren / Englishman

Ωστόσο, οι κανόνες του στοιχείου της βάσης, όπως είναι, δεν παράγουν γραμματικά αποδεκτές προτάσεις ούτε στην κινεζική ούτε στην αγγλική και γι' αυτό χρειάζονται επιπρόσθετοι κανόνες. Στη μετασηματιστική-γενετική θεωρία τέτοιοι κανόνες τοποθετούνται στο συστατικό των μετασηματισμών, αλλά αυτή η διαίρεση του συντακτικού στοιχείου σε δύο μέρη (δηλαδή φραστική δομή και μετασηματιστικοί κανόνες) *δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς τροποποίηση στη συγκριτική ανάλυση, αφού πρέπει να ικανοποιηθεί: α) η συνθήκη της ταυτότητας των συστατικών της βάσης και για τις δύο γλώσσες και β) η απαίτηση για κάθε τύπο γραμματικής ότι η γραμματική πρέπει να εκφράζει πραγματικές γενικεύσεις.*

Με άλλα λόγια, πώς θα παραγάγουμε τις δευτερεύουσες κατηγορίες, όπως τα βοηθητικά, τα συνδετικά και τα άρθρα για την αγγλική πρόταση; Εάν το κάνουμε μόνο με μετασηματιστικούς κανόνες, είτε θα χάναμε όλες τις συντακτικές γενικεύσεις που η μετασηματιστική θεωρία έχει διατυπώσει για αυτές τις κατηγορίες στα αγγλικά είτε θα ήταν τεχνικά αδύνατο γιατί μη ληκτικά συστατικά, όπως το βοηθητικό ή οι προσδιοριστές, δεν μπορούν ούτε να μετασηματιστούν ούτε να επανεγγραφούν με μετασηματιστικό κανόνα.

Για να επιλυθούν αυτά τα προβλήματα στη μετασηματιστική συγκριτική ανάλυση θεωρείται, επομένως, αναγκαίο να διατυπωθεί ένα επιπρόσθετο συστατικό του οποίου οι κατηγορίες θα είναι ενιαίες σε κάθε συγκρινόμενη γλώσσα και το οποίο θα έχει τη θέση σύνδεσης μεταξύ του κοινού συστατικού της βαθιάς δομής και των συγκεκριμένων μετασηματιστικών στοιχείων. Με άλλα λόγια, ενός στοιχείου που θα παράγει τις δευτερεύουσες κατηγορίες, θα τις εξαπλώνει και θα «εμβολιάζει» τους προκύπτοντες κλάδους στα δέντρα που παράγονται από το συστατικό της βάσης.

Η όλη ανάλυση μπορεί να αναπαρασταθεί γραφικά ως εξής:

Συστατικό Βάσης

Εμβόλιμο Συστατικό για Χ

Εμβόλιμο Συστατικό για Ψ

Συστατικό Μετασχηματισμών για Χ

Συστατικό Μετασχηματισμών για Ψ

Ως κοινή βάση θεωρείται αυτή που περιγράφηκε παραπάνω και στη συνέχεια η ανάλυση προχωρά με τη διατύπωση εμβόλιμου συστατικού και συστατικού μετασχηματισμών για την κάθε συγκρινόμενη γλώσσα.

Εμβόλιμο συστατικό για την κινεζική

Δεν είναι αναγκαίοι κανόνες εμβολισμού για τα κινεζικά δεδομένα που εξετάζουμε εδώ. Σημειώστε ότι η κοινή βάση είναι πολύ πλησιέστερη στη ΓΦΔΚ.

Συστατικό μετασχηματισμών για την κινεζική

1. T-shi-ενσωμάτωση (υποχρεωτικό)

#NP + NP# → #NP + shi + NP#

Με τον κανόνα αυτό μετασχηματίζεται η σειρά της βάσης Ta Yingguo ren (he Englishman) σε Ta shi Yingguo ren. Το shi προκύπτει από συνεπαγωγή, καθώς δεν διαθέτει λεξικό περιεχόμενο και κατά συνέπεια δεν εμφανίζεται στο λεξικό.

2. T-ερωτηματικό 1 (υποχρεωτικό εάν δεν επιλεγεί ο κανόνας 3)

#Q + X – Nucleus (πυρήνας)# → #X + Nucleus (πυρήνας) # ma#

Το Χ μπορεί να είναι οτιδήποτε, συμπεριλαμβανομένου του μηδενικού. Προκύπτει από τον κανόνα 1 της βάσης ότι το Χ μπορεί να είναι αρνητικό (Neg). Έτσι, ο μετασχηματισμός σωστά επιτρέπει στο ma να επικοληθεί στις αρνητικές ερωτήσεις. Οι κανόνες 2 και 3 σχηματίζουν ένα ζευγάρι από το οποίο θα επιλεγεί ένας εναλλακτικός κανόνας εάν η βάση περιέχει το σύμβολο Q. Σημειώστε ότι το Q απαλείφεται.

3. T – ερωτηματικό 2 (υποχρεωτικό εάν δεν επιλεγεί ο κανόνας 2)

#Q – Nucleus# → #Nucleus# Neg - Nucleus# #

1 2 3 4 5 6

όπου 2 3 6

Η συνθήκη 'όπου 2 3 6' εκφράζει την απαίτηση ότι οι τρεις εμφανίσεις του πυρήνα είναι οι ίδιες.

Ο κανόνας αυτός προσφέρει μια απλή υποκείμενη μορφή για όλα τα διαζευκτικά ερωτηματικά που συζητούνται εδώ. Πιο συγκεκριμένα, επιβεβαιώνει ότι οι δύο εναλλακτικές μορφές Ta mai shu bu mai (He buy book not buy = Is he buying the book? = Αγοράζει το βιβλίο;) και Ta mai bu mai shu παράγονται από την ίδια υποθετική πηγή, δηλαδή την *Ta mai shu bu ta mai shu (He buy book not he buy book). Αυτή η άμεση δομή ακολούθως χρησιμεύει ως εισαγόμενο σε έναν πολύ γενικό τύπο μετασχηματισμού ο οποίος απαλείφει ισοδύναμες ονοματικές φράσεις (NP), στην περίπτωσή μας είτε την πρώτη είτε τη δεύτερη εμφάνιση του shu και ακολούθως τη δεύτερη εμφάνιση του ta.

4. T-equi-NP απαλοιφή 1 (προαιρετικό)

W + NP + X # Y + NP + Z → W + X# Y + NP + Z

1 2 3 4 5 6 7

όπου

α. W και Y δεν είναι μηδενικά

β. NP NP

2. 6

Αυτός ο μετασχηματισμός συνδέεται με τον κανόνα 5 στο ότι μεταφέρει τις απαραίτητες λειτουργίες απαλοιφής κατά μήκος των ορίων πρότασης στις δομές που παράχθηκαν από τον κανόνα 3. Απαλείφει την πρώτη εμφάνιση ενός ζευγαριού ταυτόσημων ονοματικών φράσεων σε θέση αντικειμένου. Το γεγονός ότι πρόκειται για τις ονοματικές φράσεις σε θέση αντικειμένου και όχι σε θέση υποκειμένου επιβεβαιώνεται από τη συνθήκη ότι τα W και Y δεν πρέπει να είναι μηδενικά (όπως θα μπορούσαν να είναι οι ονοματικές φράσεις σε θέση υποκειμένου). Πιο καθαρά, μετασχηματίζει τη NP *mai NP # Neg NP mai NP* σε *NP mai # Neg NP mai NP*. Ο μετασχηματισμός ισχύει για όλες τις μεταβατικές και ισοδύναμες προτάσεις στην κινεζική, συμπεριλαμβανομένων των ονοματοποιημένων αντικειμένων, όπως τα *NP γαο Νρ # Neg NP γαο NP*. Δηλαδή καταλήγει σε:

Τα *γαο # τα mai shu # # Neg τα γαο # τα mai shu #*

Σημειώνεται ότι αυτός ο μετασχηματισμός είναι προαιρετικός. Εάν δεν επιλεγεί, τότε επιλέγεται ο κανόνας 5. Αυτό καλύπτει το γεγονός ότι υπάρχουν δύο δυνατότητες για τις διαζευκτικές ερωτήσεις: είτε απαλείφουμε το πρώτο ταυτόσημο αντικείμενο είτε το δεύτερο (αλλά όχι και τα δύο, ούτε και κανένα από τα δύο), παράγοντας είτε *NP mai # neg NP mai NP* ή *NP mai NP # Neg NP mai*. Η πρώτη δυνατότητα εκφράζεται με το T-equi-NP απαλοιφή 1. Η δεύτερη δυνατότητα, όπου το δεύτερο αντικείμενο equi-NP απαλείφεται, δεν χρειάζεται να εκφραστεί χωριστά, αφού, ως τυπική διαδικασία, ταυτίζεται με την απαλοιφή του υποκειμένου equi-NP, η οποία στην κινεζική (και στην αγγλική) μπορεί να επιδράσει μόνο στη δεύτερη εμφάνιση της NP σε θέση υποκειμένου (σύγκρισε το *he wants to go*, αλλά όχι * *Wants he to go*).

5. T-equi-NP απαλοιφή 2 (υποχρεωτικό, επαν-εφαρμόζεται εάν είναι αναγκαίο)

$W + NP + X \# Y + NP + Z \rightarrow W + NP + X \# Y + Z$

1 2 3 4 5 6 7

όπου

α. W Y

β. τα W και Y πρέπει να είναι είτε και τα δύο μηδενικά είτε και τα δύο μη μηδενικά

γ. NP NP

2 6

Αυτός ο μετασχηματισμός απαλείφει όλες τις δεύτερες equi-NP που εμφανίζονται κατά μήκος των ορίων των προτάσεων, δηλαδή όλες τις ονοματικές φράσεις σε θέση υποκειμένου που βρίσκονται σε δεύτερη θέση, και εάν δεν έχει επιλεγεί ο κανόνας 4 για όλες τις ονοματικές φράσεις σε θέση αντικειμένου που βρίσκονται σε δεύτερη θέση. Ο μετασχηματισμός δεν λειτουργεί μόνο σε διαζευκτικές ερωτηματικές, αλλά επίσης σε όλες τις δομές που περιέχουν equi-NP κατά μήκος των ορίων της πρότασης, π.χ. *τα γαο # τα mai shu* → *Τα γαο # mai shu*. Ενδιαφέρον είναι ότι αυτός ο μετασχηματισμός εφαρμόζεται και στην αγγλική (με ελαφρά διαφοροποιημένες συνθήκες) και παράγει *He want # go* από το *He want # he go*.

6. T-απαλοιφή Χρόνος (προαιρετικό)

$X - \text{Χρόνος} [+pro] - Y \rightarrow X - Y$

Η ακόλουθη παραγωγή δείχνει τη λειτουργία και την εφαρμογή των κανόνων που διατυπώθηκαν.

Πρόταση: Τα *γαο bu γαο mai shu*

Σειρές βάσης: Q τα *γαο # τα mai shu #*

Με τον κανόνα 3: Τα *γαο # τα mai shu # Neg τα γαο # τα mai shu*

Με τον κανόνα 4: Τα *γαο # Neg τα γαο # τα mai shu*

Με τον κανόνα 5: Τα *γαο # Neg γαο # mai shu*

Αυτό που απομένει είναι να απαλειφθούν τα όρια των εσωτερικών προτάσεων και να πραγματωθεί το αρνητικό (Neg) με το *bu*.

Εμβόλιμο συστατικό για την αγγλική

1. α. Βοηθ. → γραμματ. χρόνος (τροπικό) (have+en) (be+ing)

β. γραμματ. χρόνος → {παρατατικός, ενεστώτας}

2. άρθρο → {οριστικό, αόριστο}

3. T-εμβόλιμο-βοηθ. (υποχρεωτικό)

$X - VP - Y \rightarrow X - \text{Βοηθητ.} + VP - Y$

όπου το X δεν είναι Y # Z

Προϋποθέσεις: α. Παρατατικός / 1 Χρόνος + παρελθόν

2 ***

β. Ενεστώτας / 1 – Χρόνος

2 ***

γ. τροπικό / ***

δ. have + en / ***

ε. be + ing / ***

Η συνθήκη 'όπου το X δεν είναι Y # Z' είναι μια οδηγία να μην εμβολιστεί το Βοηθ. στο δέντρο της βάσης το οποίο περιέχει ένα ονοματοποιημένο αντικείμενο. Πρόκειται να εφαρμοστεί σε σειρές όπως οι He want # he buy book. Δεν υπάρχει προφανώς καμία λογική στο να εμβολιστεί το βοηθητικό στη δεύτερη VP (π.χ. he buy book) εάν αυτό δεν πρόκειται να εμφανιστεί στην επιφάνεια (σύγκρινε το αντιγραμματικό *He wants to went). Η συνθήκη, όπως είναι, είναι πολύ γενική, αφού υπάρχουν πολλές περιπτώσεις στην αγγλική όπου τα βοηθητικά είναι μέρος ενός επαναδρομικού αντικειμένου.

4. Τ-εμβόλιμ.-Άρθρο

$X + N \rightarrow \text{άρθρο} + X + N$

Προϋποθέσεις: α. αόριστο / ***

b. οριστικό / ***

5. Δημιουργία παρεμβαλλόμενων κόμβων εάν είναι αναγκαίο

Συστατικό μετασχηματισμών για την αγγλική

1. Τ-ενσωμάτωση του BE (incorporation)
2. Τ-συμφωνία αριθμού (number-agreement)
3. Τ-ερωτηματικό (interrogative)-yes/no
4. Τ-ρηματική επιθηματοποίηση (verbal-suffixation)
5. Τ-όριο λέξης (word-boundary)
6. Τ-εισαγωγή του do (do-insertion)
7. Τ-equi-NP-απαλοιφή (deletion)
8. Τ-συμπληρωματικός δείκτης to (to-complementization)
9. Τ-απαλοιφή Pro-Χρόνος (delete-Pro-Time) προαιρετικό (optional)
10. etc. διάφοροι μορφοφωνημικοί κανόνες

Αυτού του τύπου η συγκριτική ανάλυση θεωρείται επιτυχής στο πλαίσιο της μετασχηματιστικής-γενετικής θεωρίας γιατί: α) διατυπώνει σαφείς κανόνες, β) εγκαθιστά τη διαφορά μεταξύ βαθιάς και επιφανειακής δομής, γ) ικανοποιεί τη συνθήκη της κοινής βάσης των συγκρινόμενων γλωσσών και δ) προσπαθεί να εγκαταστήσει ισχυρές συντακτικές γενικεύσεις για καθεμία από τις συγκρινόμενες γλώσσες.

Η μετασχηματιστική εκδοχή εγκαταλείφθηκε στην ανάπτυξη της γενετικής θεωρίας. Ωστόσο, και στην ανάλυση που παρουσιάστηκε και στις επόμενες εκδοχές της γενετικής θεωρίας η αντιπαραβολή γλωσσών έχει ως κεντρικό στόχο την επιβεβαίωση των βασικών αρχών της θεωρίας (είτε γίνεται χρήση της διάκρισης σε βαθιά δομή και επιφανειακή δομή είτε όχι) που αφορούν την καθολικότητα των γλωσσικών δομών. Επιχειρείται, επομένως, να διατυπωθούν όλοι οι πιθανοί κανόνες που μπορεί να ερμηνεύσουν την ποικιλομορφία των γλωσσικών δεδομένων, ακόμα και σε γλώσσες τόσο αποκλίνουσες τυπολογικά, όπως η αγγλική και η κινεζική. Η στόχευση προς τη διατύπωση καθολικών κανόνων δεν είναι σαφώς προνόμιο της γενετικής θεωρίας. Το χαρακτηριστικό της γενετικής θεωρίας είναι ότι έχει ως αφετηρία τους κανόνες και με αυτούς αντιμετωπίζει τα δεδομένα, σε αντίθεση με άλλες προσεγγίσεις που ξεκινούν από τα δεδομένα. Περισσότερα για τη σχέση γλωσσολογικών θεωριών και αντιπαραβολικής ανάλυσης θα αναλυθούν στο 6ο κεφάλαιο.

3.2.2 Οι αντιπαραβολικές μελέτες μετά τη γλωσσολογία των σωμάτων κειμένων

Καθοριστική συμβολή για την ανάπτυξη της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας –με νέους όρους– είχε η τεχνολογική εξέλιξη στη δημιουργία ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων (corpora), η οποία ξεκινά από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα. Ιδιαίτερα στην αντιπαραβολική γλωσσολογική μελέτη συνέβαλαν τα παράλληλα σώματα κειμένων. Βεβαίως, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι ήδη από την αρχαιότητα οι γλώσσες που διέθεταν γραπτή μορφή εμφάνιζαν και παράλληλα κείμενα. Παραδείγματος χάρη, είναι γνωστό ότι στην Ασσυρία βρέθηκαν πινακίδες με παράλληλα κείμενα στη σουμεριακή και στην ακκαδική ήδη από τη 2η χιλιετία π.Χ.

Ωστόσο, επιστρέφοντας στη σύγχρονη εποχή, τη δεκαετία του 1970 μια ερευνητική ομάδα από την πρώην Γιουγκοσλαβία μετέφρασε τμήματα από το Brown Corpus και συνέθεσε ένα παράλληλο σώμα κειμένων. Την ίδια δεκαετία, ο Jan Svartvik, ένας από τους πρωτοπόρους της γλωσσολογίας των σωμάτων κειμένων ξεκίνησε ένα πρόγραμμα με τον τίτλο “The Swedish-English Contrastive Studies Project” (Svartvik 1973) στο Πανεπιστήμιο της Λούνδης.

Σημαντικές εξελίξεις σημειώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την ανάπτυξη των παράλληλων σωμάτων κειμένων και την αντιπαραβολική ανάλυση που στηρίχτηκε σε αυτά. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η γλωσσολογία των σωμάτων κειμένων είχε εγκαθιδρυθεί ως ερευνητικό παράδειγμα, κυρίως όμως για μονόγλωσσα σώματα κειμένων, και είχε στραφεί στην ανάπτυξη εργαλείων για την επεξεργασία αυτών. Ήταν, επομένως, θέμα χρόνου γλωσσολόγοι όπως ο Stig Johansson, που ενδιαφερόταν και για την αντιπαραβολική γλωσσολογία, να διερευνήσουν εάν ορισμένες από τις τεχνικές και τα εργαλεία που είχαν αναπτυχθεί για τα μονόγλωσσα σώματα κειμένων θα μπορούσαν να επεκταθούν σε δίγλωσσα και πολύγλωσσα σώματα κειμένων, ήδη από τη δεκαετία του 1970. Η Φινλανδή γλωσσολόγος Kari Sajavaara είχε εγκαίρως διαπιστώσει ότι θα απαιτούνταν χρόνος για την επέκταση αυτή και υποστήριξε: «Δεν είναι πλέον απαραίτητο για την αντιπαραβολική γλωσσολογία να εφευρίσκει παραδείγματα. Είναι δυνατόν τώρα να αντλούμε από σώματα κειμένων, όπου τα σχετικά παραδείγματα μπορούν να βρεθούν από αυτόματους ερευνητές. [...] Αφού ένα δίγλωσσο σώμα κειμένων είναι διαφορετικό από ένα μονόγλωσσο, είναι λογικό ότι οι αρχές για τη σύνθεσή του είναι επίσης διαφορετικές. Είναι προφανές ότι μέσα στα επόμενα λίγα χρόνια θα έχουμε περισσότερες πληροφορίες για αυτό το πρόβλημα» (Sajavaara 1996: 31).

Περίπου την ίδια εποχή που η αντιπαραβολική γλωσσολογία στράφηκε προς τα σώματα κειμένων το ίδιο έκαναν και οι μεταφραστικές σπουδές. Η ανάγκη δε για την ανάπτυξη των μεταφραστικών ισοδυναμιών μέσω των σωμάτων κειμένων έδωσε νέα ώθηση στην αντιπαραβολική πραγματολογία. Όπως αναφέρει η Kranich (2016: 4) στη μελέτη της για την αντιπαραβολική πραγματολογία (μεταξύ της αγγλικής και της γερμανικής), απαιτείται συνδυασμός των όρων *αντιπαραβολική πραγματολογία* (contrastive pragmatics) και *πραγματολογικές αντιθέσεις* (pragmatic contrasts). Οι ομιλητές (αλλά και οι συγγραφείς) διαφορετικών γλωσσών διαθέτουν διαφορετικά μέσα και στρατηγικές για να μεταφέρουν σκοπούμενα νοήματα, πεποιθήσεις, στόχους και σκοπούς μέσω των επικοινωνιακών δραστηριοτήτων τους. Η διαδικασία της μετάφρασης διακρίνεται σε *συγκεκριαυμμένη* (covert) και *φανερή* (overt). Ενώ η δεύτερη αφορά τα συστημικά γλωσσικά χαρακτηριστικά, η πρώτη αφορά όσα δεν είναι ορατά εκ πρώτης όψης και διαπιστώνονται από την αντιπαραβολική πραγματολογία, η οποία διακρίνει τα πολιτισμικά φίλτρα των γλωσσικών πράξεων. Στην έρευνα της Kranich χρησιμοποιούνται σώματα κειμένων εκλαϊκευμένης επιστήμης, τα οποία αποτελούνται από πρωτότυπα αγγλικά κείμενα, από τις γερμανικές μεταφράσεις τους και από γερμανικά πρωτότυπα κείμενα. Είναι προφανές ότι τέτοιου τύπου έρευνες αντιπαραβολικής πραγματολογίας δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν πριν από την ανάπτυξη των σωμάτων κειμένων.

Όπως ορθά διαπιστώνει ο Ebeling (2016: 11-12): «Είμαστε πλέον σε θέση να απαντήσουμε το ερώτημα γιατί η αντιπαραβολική ανάλυση υπό τη νέα προοπτική των σωμάτων κειμένων έγινε εφικτή το 1994. Ήταν η σύμπτωση ανθρώπων, ιδεών και τεχνολογίας. Οι άνθρωποι ήταν κυρίως οι Stig Johansson, Bengt Altenberg, Karin Aijmer, Knut Hofland. [...] Ως προς την τεχνολογία, τα σώματα κειμένων που αρχίσαμε να συνθέτουμε το 1994 δεν θα μπορούσαν να είχαν φτιαχτεί στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, πριν την έλευση του προσωπικού υπολογιστή και την ανάδυση νέων ειδικεύσεων, όπως η υπολογιστική γλωσσολογία και η ανάλυση φυσικής γλώσσας».

Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, εκτεταμένες αντιπαραβολικές μελέτες πραγματοποιήθηκαν –εκτός των πιο διαδεδομένων ευρωπαϊκών γλωσσών– και στις γλώσσες της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και στις σκανδιναβικές γλώσσες, πιθανότατα εκκινώντας από τις πρακτικές ανάγκες της διδασκαλίας και της μετάφρασης κατά την επαφή τους με την αγγλική, επαφή που είχαν ανάγκη οι σχετικά «ασθενείς» αυτές γλώσσες. Η περίπτωση της νέας ελληνικής και των αντιπαραβολικών μελετών με αυτήν απαιτεί μια ιδιαίτερη αναφορά.

3.2.3 Οι αντιπαραβολικές μελέτες στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα

Ο αυξημένος ρόλος της γλωσσομάθειας στην ελληνική κοινωνία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο και ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1980 οδήγησε στην ανάπτυξη των αντιπαραβολικών μελετών άλλων γλωσσών με τη νέα ελληνική, βεβαίως μέσα στα γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής γλωσσολογικής έρευνας. Η αναφορά σε συγκεκριμένες μελέτες που ακολουθεί δεν είναι εξαντλητική, αλλά γίνεται με τρόπο ενδεικτικό για την ανάπτυξη αυτών των μελετών. Κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη κατέχει το έργο του Ευάγγελου Πετρούνια.

3.2.3.1 Ευάγγελος Β. Πετρούνιας ([1984] 2002, 2005)

Νεοελληνική Γραμματική και Συγκριτική («αντιπαραθετική») Ανάλυση. Τόμος Α΄ Φωνητική και Εισαγωγή στη Φωνολογία. Μέρος Α΄ Θεωρία. Θεσσαλονίκη: Ζήτης.

Ευάγγελος Β. Πετρούνιας (1999). *Νεοελληνική Γραμματική και Συγκριτική («αντιπαραθετική») Ανάλυση. Τόμος Α΄ Φωνητική και Εισαγωγή στη Φωνολογία. Μέρος Β΄ Ασκήσεις, θεματικός κατάλογος.* Θεσσαλονίκη: Ζήτης.

Το έργο είχε εκδοθεί το 1984 (εκδόσεις University Studio Press), επανεκδόθηκε σε ανανεωμένη και εμπλουτισμένη μορφή το 2002 (εκδόσεις Ζήτη) και επανεκτυπώθηκε το 2005. Είναι ο πρώτος τόμος ενός ευρύτερου έργου, ο οποίος και αποτελείται από δύο μέρη (Α΄ Θεωρία και Β΄ Ασκήσεις).

Ο όρος *γραμματική* στον τίτλο του συγκεκριμένου έργου δεν πρέπει να νοηθεί με την τρέχουσα σημασία που παραπέμπει στη ρυθμιστική γραμματική των διδακτικών εγχειριδίων, αλλά με τη σημασία της επιστημονικής ανάλυσης και ερμηνείας της γλώσσας, και πιο συγκεκριμένα της ελληνικής συγκριτικά με άλλες γλώσσες.

Παρόλο που έχουν συμπληρωθεί σχεδόν σαράντα χρόνια από τη συγγραφή του έργου, αυτό παραμένει επίκαιρο και πρωτοπόρο ως προς την επιστημονική του ανάλυση, γεγονός που οφείλεται σε δύο παράγοντες: αφενός στη στέρεη επιστημονική μεθοδολογία της συγκεκριμένης γραμματικής και αφετέρου στο ότι τα πορίσματα της γλωσσολογικής επιστήμης δεν έχουν μπολιάσει όσο θα αναμενόταν την ελληνική πρακτική για τη σύνταξη γραμματικών, οπότε οι γλωσσολογικές γραμματικές παραμένουν λίγες.

Ο συγγραφέας του έργου υπήρξε καθηγητής Γλωσσολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Από τις γνωστότερες εργασίες του είναι η σύνταξη των ετυμολογιών του *Λεξικού της Κοινής Νεοελληνικής* του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη (Θεσσαλονίκη 1998).

Η γραμματική έχει εισαγωγικό χαρακτήρα σε ζητήματα γλωσσολογικής ανάλυσης, αλλά καθορίζεται από έναν σημαντικό στόχο που ο συγγραφέας περιγράφει ως εξής (σ. 23): «Παράλληλα η εργασία αυτή έχει ακόμα έναν ίσως πιο δυσπρόσιτο, αλλά απαραίτητο στόχο: να βοηθήσει να διορθωθούν οι προκαταλήψεις που έχει ο μέσος αναγνώστης, και μάλιστα ο μορφωμένος Έλληνας σχετικά με τη γλώσσα». Είναι αυτός ο δυσπρόσιτος στόχος που επιβάλλει πολλές από τις επιλογές του συγγραφέα και που καθιστά το έργο όχι μόνο χρήσιμο, αλλά και ιδιαίτερο.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου (*Γενικό Μέρος*) εκτίθενται με τρόπο απλό και προσιτό γενικές αρχές της γλωσσολογικής ανάλυσης με βάση κυρίως τις παραδοχές του δομισμού και της γενετικής θεωρίας. Ωστόσο, στο έργο δεν γίνονται θεωρητικές εξειδικεύσεις ούτε ακολουθείται τυφλά κάποιο βραχύβιο γλωσσολογικό μοντέλο. Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι στη μεθοδολογία του Πετρούνια τα γλωσσικά δεδομένα είναι ο οδηγός για τη θεωρία και όχι το αντίστροφο, όπως συχνά συμβαίνει στις γλωσσολογικές μελέτες.

Στόχος του πρώτου μέρους είναι να συνειδητοποιήσει ο αναγνώστης ότι οι φυσικές γλώσσες αποτελούν οργανωμένα συστήματα και ότι η ανάλυση της μητρικής γλώσσας είναι η συνειδητοποίηση φαινομένων που ο ομιλητής ξέρει υποσυνείδητα.

Στο τμήμα που αφορά τη γραμματική (σσ. 135-167) τονίζεται ότι γραμματική είναι ο μηχανισμός που παράγει όλες τις σωστές προτάσεις μιας γλώσσας και δίνεται έμφαση στη διαφορά της περιγραφικής γραμματικής (δηλαδή της ακριβούς περιγραφής των κανόνων που ισχύουν σε μια γλώσσα) από τη ρυθμιστική γραμματική (που προβλέπει ποια είναι η «καλή» χρήση μιας γλώσσας).

Για την κοινή αντίληψη, όπως έχει διαμορφωθεί από την εκπαίδευση, γραμματική σημαίνει είτε το στρυφνό μάθημα, είτε το σχετικό βιβλίο, είτε την αυστηρή προειδοποίηση να μην κάνουμε λάθη που θα μας καταχωρίσουν στους «αμόρφωτους». Χρέος της επιστήμης είναι να καταρρίψει αυτές τις προκαταλήψεις, να απαλλάξει τους ομιλητές από ενοχές γύρω από τη γλώσσα που μιλάνε.

Όπως σημειώνει ο συγγραφέας (σ. 27): «Οι προκαταλήψεις σε γλωσσικά θέματα είναι πιο δύσκολο να διορθωθούν από ό,τι σε άλλες επιστήμες... Ίσως αυτό οφείλεται στο ότι [...] μέσο και αντικείμενο έρευνας δεν είναι εύκολο να διακριθούν. Επίσης πολλές προκαταλήψεις μας εντυπώνονται από σφαλερή σχολική διδασκαλία, καθώς και από τις λογής λογής παραδοξότητες που κάθε τόσο διακηρύσσουν διάφοροι αυτόκλητοι γλωσσονομοθέτες. Το κακό είναι ότι πολύ σπάνια επιστήμονες γλωσσολόγοι ενδιαφέρονται να δια φωτίσουν το κοινό σχετικά με διάφορες προκαταλήψεις».

Στη συνέχεια της ανάλυσης διακρίνονται τα συστατικά μέρη ή τομείς της γλώσσας, οι οποίοι αντιστοιχούν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης της γλωσσολογίας. Ως τέτοιοι δίνονται ο φωνολογικός, ο συντακτικός, ο μορφολογικός, ο μορφοσυντακτικός και ο μορφοφωνολογικός τομέας. Έχει προηγηθεί η ανάλυση του λεξιλογίου τόσο ως προς τη λειτουργικότητα όσο και ως προς τη σημασία των λέξεων.

Σημαντικό τμήμα του πρώτου μέρους κατέχει η ανάλυση της σχέσης γλώσσας και διαλέκτου (σσ. 110-134), καθώς και η ανάλυση της διγλωσσίας (σσ. 169-229). Ο συγγραφέας αποδεικνύει το πώς η ανάδειξη μιας γεωγραφικής διαλέκτου σε γλώσσα είναι ιστορικά καθορισμένο γεγονός και δεν συνεπάγεται κάποια εγγενή «ανωτερότητα» της διαλέκτου που αναδείχθηκε σε κοινή έναντι των υπολοίπων.

Στο κεφάλαιο για τη διγλωσσία γίνεται μια ευρεία περιγραφή των φαινομένων διγλωσσίας, με έμφαση στα φαινόμενα *εσωτερικής διγλωσσίας*, όπως αυτό που για χρόνια υπήρχε στην ελληνική, η συνύπαρξη δηλαδή μιας *υπέρθετης ποικιλίας* (της καθαρεύουσας) και μιας *χαμηλής ποικιλίας* (της ομιλούμενης ελληνικής). Αφού αναφέρονται παρόμοια φαινόμενα σε άλλες γλώσσες, αναλύεται ιδιαίτερα η ελληνική περίπτωση, τόσο ως προς τις ιστορικές της αιτίες όσο και κυρίως ως προς τα γλωσσικά χαρακτηριστικά. Ο συγγραφέας δίνει έμφαση στο ότι «μια καθαρεύουσα δε μπορεί να έχει κανονικότητα», αφού «δε δημιουργείται και δε μαθαίνεται υποσυνείδητα με προφορική επικοινωνία μέσα σε μια γλωσσική κοινότητα, αλλά με συστηματικό ψάξιμο σε παλιά κείμενα, σε λεξικά και σε γραμματικές» (σ. 173). Αυτή η σαφής τοποθέτησή του, ωστόσο, δεν τον εμποδίζει να διακρίνει στη σημερινή γλωσσική παραγωγή «κακόζηλες εκφράσεις και γλωσσικά λάθη» (σ. 52), όπως «το νοσοκομείο του *Río*, η γέννηση της *Μαρία Κάλλας*», που κατ' αυτόν οφείλονται σε «εναπομένοντες ή σε καινούργιους καθαρευουσιανισμούς», αλλά και στο ότι συχνά ο γραπτός λόγος δεν λαμβάνει ιδιαίτερη προσοχή, όπως θα έπρεπε, αφού «δεν είναι σκέτος μετασχηματισμός του προφορικού, αλλά αναγκαστικά δημιουργεί τις δικές του συμβάσεις» (σ. 52).

Η ανάλυση των σχέσεων γλώσσας και διαλέκτου καθώς και η ανάλυση των φαινομένων διγλωσσίας είναι από τα σημαντικά πλεονεκτήματα του έργου. Τα ζητήματα αυτά σύμφωνα με την τρέχουσα πρακτική δεν συμπεριλαμβάνονται στις γραμματικές αλλά σε εγχειρίδια Κοινωνιογλωσσολογίας. Η επιλογή του συγγραφέα να τα συμπεριλάβει στη γραμματική έχει βαρύτητα, γιατί δείχνει ότι η ανάλυση των γλωσσικών συστημάτων δεν μπορεί να γίνει ανεξάρτητα από τις κοινωνικές και ιστορικές τους συνιστώσες. Με άλλα λόγια, υποβάλλει την άποψη ότι η –απαραίτητη μεθοδολογικά– διάκριση ανάμεσα σε εσωγλωσσικά και εξωγλωσσικά χαρακτηριστικά δεν πρέπει να γίνεται διχοτομία.

Στο δεύτερο και πιο εξειδικευμένο μέρος του βιβλίου (*Ειδικό Μέρος*) ο συγγραφέας πραγματεύεται ζητήματα φωνητικής και φωνολογίας, με δεδομένα από την ελληνική, την ιταλική, τη γαλλική, την αγγλική και τη γερμανική. Εδώ περιέχεται και η επιστημονική τεκμηρίωση γιατί το σημερινό μονοτονικό ή, κατά τον συγγραφέα, «μονοτον-ατονικό» σύστημα είναι ένα μηχανιστικό σύστημα. Χωρίς να υπεραμύνεται του παλιού πολυτονικού, ο συγγραφέας θεωρεί ότι τα βασικά μειονεκτήματα του σημερινού μονοτονικού είναι δύο: α) τα τονικά σημάδια δεν αντιστοιχούν πάντα στην προφορά των λέξεων (άτονες λέξεις γράφονται με

τονικό σημάδι, τονισμένες γράφονται χωρίς), και β) με το να μην αντιστοιχούν τα τονικά σημάδια στην πραγματική προφορά δημιουργούνται αδικαιολόγητα ομόγραφα, π.χ. η γραφή <γιατί> μπορεί να δηλώνει είτε τον άτονο αιτιολογικό σύνδεσμο είτε τον τονισμένο ερωτηματικό σύνδεσμο (σ. 548). Αξίζει να σημειωθεί ότι το βιβλίο είναι γραμμένο με το σύστημα που ο συγγραφέας θεωρεί λογικό μονοτονικό.

Το βιβλίο συμπληρώνεται από πλούσια βιβλιογραφία και συνοδεύεται από ένα τεύχος ασκήσεων εμπέδωσης, ιδιαίτερα χρήσιμο για τους φοιτητές, μιας και χρησιμοποιείται στη διδασκαλία των μαθημάτων Γλωσσολογίας σε αρκετά πανεπιστημιακά τμήματα.

Η γραμματική του Πετρούνια είναι ένα αναμφισβήτητο χρήσιμο βιβλίο για τους φοιτητές, τους φιλόλογους αλλά και για όποιον ενδιαφέρεται για ζητήματα γλώσσας και γλωσσολογίας. Η συνολική της, ωστόσο, αποτίμηση μπορεί και πρέπει να γίνει στο πλαίσιο της ελληνικής δημόσιας συζήτησης για τη γλώσσα, η οποία εμφανίζει ιδιαιτερότητες, που σχετίζονται με το παρελθόν της κοινωνικής διγλωσσίας και με τον έντονα ιδεολογικό –έως και ιδεοληπτικό– χαρακτήρα που αυτή η συζήτηση διέθετε και διαθέτει.

Στόχος της συγκεκριμένης γραμματικής είναι να επαναφέρει τη συζήτηση για τη γλώσσα στο έδαφος της επιστήμης, και μάλιστα μιας επιστήμης που μπορεί να εκλαϊκευτεί. Αυτό λογικά θα έπρεπε να είναι ο αυτονόητος στόχος κάθε επιστημονικού έργου, θα ήταν κάτι που δεν θα συζητιόταν καν σε ένα π.χ. γερμανικό περιβάλλον. Ωστόσο, στα ελληνικά συμφραζόμενα δεν είναι εξίσου αυτονόητο.

Το παρελθόν του γλωσσικού ζητήματος, οι χρόνιες στρεβλώσεις και καθυστερήσεις, αλλά και συγκεκριμένες ιδεολογικές και πολιτικές στάσεις έχουν οδηγήσει τον μέσο μορφωμένο Έλληνα να θεωρεί τη νέα ελληνική μια ελλειμματική γλώσσα σε σχέση με την αρχαία ελληνική. Επομένως να θεωρεί ότι επαρκής περιγραφή, ερμηνεία και διδασκαλία της νεοελληνικής δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο ως συμπλήρωμα της μελέτης της αρχαίας ελληνικής.

Αυτήν την επιστημονικά λανθασμένη αντίληψη –που συχνά δεν καταδικάζεται από τους επιστήμονες– καταρρίπτει η γραμματική του Πετρούνια. Όλο το βιβλίο απηχεί την αγωνία ενός επιστήμονα γλωσσολόγου –αλλά και κλασικού φιλόλογου– να τεκμηριώσει με επιστημονικά σύγχρονο τρόπο τη φράση από τον *Αλκιβιάδη* του Πλάτωνα ότι «του ελληνίζει αγαθοί διδάσκαλοι οι πολλοί». Και η τεκμηρίωση γίνεται επιτυχημένα.

Το εξίσου αγωνιώδες ερώτημα είναι εάν αυτός ο γόνιμος δρόμος γλωσσολογικής μελέτης θα έχει συνέχεια και από τις επόμενες γενιές των γλωσσολόγων.

Όπως αναφέρεται και στην ιστοσελίδα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας «Πύλη για την ελληνική γλώσσα», «η *Νεοελληνική Γραμματική* του Πετρούνια αποτελεί ένα από ένα από τα πλέον πρωτοπόρα έργα της σύγχρονης νεοελληνικής γλωσσολογικής επιστήμης, μια σύνθεση της ιστορικής με τη βιωματική μέθοδο, που καταφέρνει θαυμάσια να δέσει όλα τα προηγούμενα στοιχεία σε μια ενότητα. Διασυνδέει συστηματικά την ανάλυση του γλωσσικού συστήματος με τις κοινωνικές και ιστορικές τους συνιστώσες, μην αποφεύγοντας μάλιστα να προχωρήσει με συνετή τόλμη και ακρίβεια και στην αναίρεση πολλών από τις αγλωσσολόγητες προκαταλήψεις των πολλών που ακόμη κυκλοφορούν ανεύθυνα. Το έργο περιέχει μια από τις αρτιότερα επεξεργασμένες ελληνοφώνες αναλύσεις των σχέσεων γλώσσας και διαλέκτου αφενός, και των φαινομένων διγλωσσίας (νεοελληνικής διγλωσσίας ειδικότερα) αφετέρου. Έπειτα, το έργο, δομημένο για να λειτουργεί και ως έργο αναφοράς και ως υλικό επιμόρφωσης των φιλόλογων, αναφέρεται και στις δύο όψεις της δουλειάς του φιλόλογου, που είναι η διδασκαλία της γλώσσας και ως μητρικής και ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας. Με ιδιαίτερη, μάλιστα, σαφήνεια διαφωτίζει τη λογική της διδασκαλίας της γλώσσας ως δεύτερης/ξένης, χάρη στη διαρκή αντιπαράθεση που υποβάλλει τη δική μας προς τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες που διδάσκονται στο σχολείο. Με αυτούς τους όρους, μπορούμε να μιλήσουμε για ένα ολιστικό εξηγητικό μοντέλο, κάτι που και η επιστήμη και η σχολική πράξη, στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα των μικτών μαθητικών ακροατηρίων, το έχουν απόλυτη ανάγκη. Τίποτε ανάλογο με τους δύο επιβλητικούς και πολυσέλιδους τόμους της Γραμματικής αυτής δεν υπάρχει στη νεοελληνική βιβλιογραφία».

Ο επιστήμονας Ευάγγελος Πετρούνιας, που έφυγε από τη ζωή το 2016, επιδεικνύει εδώ και το άλλο σπάνιο προνόμιο που διέκρινε την πολυετή ακαδημαϊκή του διδασκαλία: την ικανότητα να ομιλεί για την επιστήμη του αναλύοντας το πλέον εξειδικευμένο εννοιολόγιο της σημερινής γλωσσολογίας, έτσι όπως για δεκαετίες το έκανε για τους φοιτητές του: με την άνεση του φυσικού σχεδόν θα λέγαμε ομιλητή. Και μάλιστα όχι με τρόπο αφηρημένο για τα αφηρημένα, αλλά κατεβαίνοντας από το ύψος της θεωρητικής θέασης και λαμβάνοντας υπόψη το άμεσα πρακτέο.

3.2.3.2 Διδακτορικές διατριβές – Διπλωματικές εργασίες – Ερευνητικές εργασίες

Η ανάπτυξη των αντιπαραβολικών μελετών άλλων γλωσσών με τη νέα ελληνική αποδεικνύεται και από το πλήθος των μεταπτυχιακών εργασιών και των διδακτορικών διατριβών που έχουν εκπονηθεί σε αυτήν τη θεματολογία τις τελευταίες δεκαετίες, μέρος μόνο των οποίων θα αναφερθεί εδώ.

Ήδη το 1995 η Ιωάννα Μαλαγαρδή εκπονεί διατριβή με θέμα «Συγκριτική ανάλυση 'να' και 'για να' δομών της νέας ελληνικής με αντίστοιχες δομές της γερμανικής και εφαρμογή στη μηχανική μετάφραση», ενώ το 1999 ολοκληρώνεται η διατριβή του Anastasios Tsangalidis με θέμα «Will and Tha: A Comparative Study of the Category Future» και της Γιαννούλας Γιαννουλοπούλου με θέμα «Μορφοσημασιολογική σύγκριση παραθημάτων και συμφυμάτων στα νέα ελληνικά και τα ιταλικά» (2000).

Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, η έκδοση του συλλογικού τόμου *Γενετική Γραμματική και Συγκριτική ανάλυση* (2001, σε επιμέλεια των Κοτζιά, Ευθυμίου & Τσόκογλου), ο οποίος περιλαμβάνει μελέτες σύγκρισης συντακτικών φαινομένων της ελληνικής και της γερμανικής γλώσσας στο θεωρητικό πλαίσιο της γενετικής θεωρίας.

Στη δεκαετία του 2000 ο αριθμός των διατριβών αυξάνει και ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής:

Γαλανοπούλου Νικολέτα (2003), «Αντιπαραβολική ανάλυση των ιδιωτισμών της Νέας Ελληνικής και της Αγγλικής Γλώσσας»,

Μέλλα Αλεξάνδρα (2006), «Η ανάλυση της διαγλώσσας που παράγεται από Έλληνες φοιτητές κατά την εκμάθηση της ισπανικής ως ξένης γλώσσας»,

Παλασκώνης Χρήστος (2006), «Αντιπαραβολική ανάλυση: η περίπτωση του οριστικού άρθρου στη νέα ελληνική, τη γερμανική, την ισπανική, την αγγλική και τη ρωσική γλώσσα»,

Βλάχου Ευαγγελία (2007), «Choix libre dans et hors contexte: sémantique et distribution des termes de choix libre en français, grec et anglais».

Από το 2010 και μετά οι εργασίες αυξάνονται ακόμη περισσότερο, απλώς ενδεικτικά αναφέρονται η διδακτορική διατριβή της Μαρίας Κολιοπούλου (2013), «Θέματα σύνθεσης της ελληνικής και της γερμανικής: συγκριτική προσέγγιση», καθώς και οι μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες:

Αναγνωστόπουλος Παναγιώτης (2014), «Αντιπαραβολική ανάλυση της προτασιακής δομής και της ρηματικής μορφοσύνταξης στην αλβανική και την ελληνική»,

Ελσαφούρη Γιούσεφ (2019), «Συγκριτική μελέτη φωνολογίας και φωνητικής στην ελληνική και την αραβική: θεωρητική προσέγγιση και διδακτικές προτάσεις»,

Μοχάμεντ Ιμπραήμ (2019), «Συγκριτική μελέτη απόδοσης του γένους στην ελληνική και στην αραβική: θεωρητική προσέγγιση και διδακτικές προτάσεις»,

Ασημακοπούλου Βασιλική (2021), «Η υποτακτική στα ισπανικά και τα νέα ελληνικά»,

Ρήγας Ιωάννης (2022), «Η σύνθεση λέξεων στην ελληνική και την ιταλική: μια αντιπαραβολική μελέτη».

Οι παραπάνω αναφορές είναι απλώς ενδεικτικές. Πλήθος αντιπαραβολικών μελετών διεξάγονται στα ελληνικά πανεπιστήμια και κυρίως στα τμήματα ξένων γλωσσών και φιλολογιών των φιλοσοφικών σχολών του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

3.2.3.3 Περιοδικό *Γλωσσολογία*, 26 (2018)

Τον Μάιο του 2017 διεξήχθη στην Αθήνα το 8ο Διεθνές Συνέδριο Αντιπαραβολικής Γλωσσολογίας, με ευθύνη του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και σε συνεργασία με άλλα τμήματα της Φιλοσοφικής Σχολής του ίδιου πανεπιστημίου. Χαρακτηριστικές αντιπαραβολικές μελέτες από εκείνο το συνέδριο περιλήφθηκαν στον τόμο 26 του περιοδικού *Γλωσσολογία*.

Ο τόμος 26 του περιοδικού *Γλωσσολογία/Glossologia* έχει ως θέμα του την «Ελληνική υπό τη σκοπιά της Αντιπαραβολικής Γλωσσολογίας» (επιστημονική επιμελήτρια Γ. Γιαννουλοπούλου). Περιλαμβάνει έξι επιλεγμένες εργασίες από όσες παρουσιάστηκαν στο 8ο Διεθνές Συνέδριο Αντιπαραβολικής Γλωσσολογίας που διεξήχθη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον Μάιο του 2017. Σε όλες τις εργασίες η ελληνική αποτελεί το ένα μέλος του ζεύγους γλωσσών ή του αστερισμού γλωσσών που αντιπαραβάλλονται.

Συγκεκριμένα, οι Kotzoglou, Prokou και Saklica-Rigatos εξετάζουν τη γραμματική κατηγορία των ρηματικών επιρρημάτων (converbs) στην τουρκική και στην ελληνική στο πλαίσιο της γενετικής θεωρίας. Η

αντιπαραβολική εξέταση εκκινεί από την περιγραφή των ομοιοτήτων και των διαφορών που εμφανίζουν τα ρηματικά επιρρήματα στις δύο γλώσσες και στοχεύει στην ερμηνεία των ρηματικών επιρρημάτων ως «μεικτών προβολών που εμπλέκουν τόσο ρηματικά, όσο και ονοματικά λειτουργικά στρώματα».

Οι Fykiás, Karantzola και Samranis διερευνούν περιπτώσεις συνδυασμών συμπληρωματικών (ή συναφών) δεικτών με μια συμπληρωματική πρόταση σε δεδομένα της ελληνιστικής κοινής, της σύγχρονης αλβανικής, της πρώιμης νέας ελληνικής του 16ου αιώνα, λαμβάνοντας υπόψη και δεδομένα διαλέκτων της γερμανικής. Η αντιπαραβολική εξέταση των δεδομένων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η συνύπαρξη συμπληρωματικών (ή συναφών) δεικτών με συμπληρωματική πρόταση είναι χαρακτηριστικό ασταθών σταδίων (ή σταδίων μετάβασης) στην ιστορία των γλωσσών, ενώ οι προτυποποιημένες γλωσσικές ποικιλίες συνήθως δεν επιτρέπουν τέτοιους συνδυασμούς.

Η Kazala μελετά σε γλωσσικά δεδομένα ελληνικών μεταφράσεων από τη γαλλική την έκφραση της άρνησης. Συγκεκριμένα, ερευνά το γαλλικό επίρρημα *ne*, το οποίο αποδίδεται από τους μεταφραστές με συντακτική άρνηση στην ελληνική. Η αντιπαραβολική εξέταση αφορά σημασιολογικά και συντακτικά φαινόμενα όπως αυτά εμφανίζονται στα δεδομένα της διαγλωσσικής μετάφρασης.

Επίσης, από τις μεταφράσεις εκκινεί και η μελέτη των Βασιλάκη και Δελβερούδη, οι οποίες μελετούν τους δείκτες *encore* και *même* της γαλλικής όπως αποδίδονται στις ελληνικές μεταφράσεις του έργου του Καμύ *Ο Ξένος*. Ο κύριος στόχος, ωστόσο, της εργασίας τους είναι σημασιολογικός και πιο συγκεκριμένα είναι η ερμηνεία της πολυσημίας των δεικτών μέσω του εντοπισμού ενός αφηρημένου σχήματος που να συμπλέκει τις διαφορετικές σημασίες των δεικτών *encore* και *même* διαγιγνώσκοντας τη συνοχή τους μέσα από την ποικιλότητα.

Στη μελέτη της η Μάρκου αποπειράται να μελετήσει αντιπαραθετικά την ελληνική και τη βουλγαρική φρασεολογία. Η αντιπαραθετική μελέτη των φρασεολογισμών πραγματοποιείται στο εννοιολογικό πεδίο της 'φτώχειας' υπό το θεωρητικό πρίσμα της γνωσιακής γλωσσολογίας. Η συγκεκριμένη έρευνα εντάσσεται σε ένα σχετικά πρόσφατο πεδίο γλωσσολογικής έρευνας, και ως εκ τούτου υποχρεωτικά επιμένει και σε μεθοδολογικά ζητήματα.

Στο τελευταίο άρθρο του τόμου, οι Andria και Hijazo-Gascón εξετάζουν τα δεικτικά ρήματα κίνησης 'πάω' και 'έρχομαι' στην ελληνική αντιπαραβολικά με τα αντίστοιχά τους στην ισπανική και στην καταλανική. Η εξέταση, εκτός της παρουσίας των διαφορών χρήσης, κυρίως στοχεύει στο να μελετήσει τη χρήση των ρημάτων αυτών κατά την κατάκτηση της ελληνικής ως Γ2 από μαθητές με Γ1 την ισπανική ή/και την καταλανική. Ανήκει, επομένως, στην αντιπαραβολική γλωσσολογία με διδακτική στόχευση.

Τα άρθρα του τόμου αποδεικνύουν ότι η νέα ελληνική μελετάται αντιπαραβολικά με πλήθος γλωσσών, σε όλα τα πεδία γλωσσικής ανάλυσης και υπό διαφορετικές θεωρητικές οπτικές γωνίες.

3.2.3.4 Μια ιδιαίτερη περίπτωση: αντιπαραβολική μελέτη της αρχαίας και της νέας ελληνικής

Μια ιδιαίτερη περίπτωση αντιπαραβολικής μελέτης στα ελληνικά συμφραζόμενα είναι εκείνη μεταξύ της αρχαίας και της νέας ελληνικής. Στις περισσότερες γλώσσες της Ευρώπης οι λέξεις *ελληνικός*, *ελληνικά*, *ελληνική γλώσσα* έχουν τη σημασία *αρχαιοελληνικός*, *αρχαία ελληνικά*, *αρχαία ελληνική γλώσσα*. Αντίστοιχα, στα σχολεία της Ευρώπης η επαφή με την ελληνική γλώσσα ισοδυναμεί με τη γνωριμία με τα προϊόντα της κλασικής αρχαιοελληνικής γραμματείας. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει παρά μόνο μία απόγονος της αρχαίας ελληνικής (η νέα ελληνική), καθώς και το ελληνικό αλφάβητο, που διαφέρει από το λατινικό, που χρησιμοποιούν οι άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, καθιστά τη σύνδεση αρχαίας και νέας ελληνικής πολύ ισχυρή για τον μέσο Ευρωπαίο, αλλά συχνά και για τον ειδικευμένο μελετητή.

Παρόλο που τα τελευταία χρόνια λειτουργούν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες έδρες νεοελληνικών σπουδών και νεοελληνικής γλώσσας, η αναμφισβήτητη αίγλη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού δεν έχει επιτρέψει να αποκτήσει η νέα ελληνική γλώσσα και γραμματεία τη διάδοση που θα έπρεπε. Βεβαίως, οι αιτίες για αυτήν τη μικρή διάδοση είναι πολλές και δεν σχετίζονται μόνο με την ύπαρξη της ένδοξης προγόνου, της αρχαίας ελληνικής, αλλά κυρίως με την άνιση κατανομή ισχύος των γλωσσών στον σύγχρονο κόσμο και στη σύγχρονη Ευρώπη.

Το αποτέλεσμα, πάντως, αυτής της κατάστασης στο καθημερινό επίπεδο είναι ότι, όταν εμείς οι Έλληνες (ερευνητές ή όχι) συνομιλούμε με άλλους Ευρωπαίους φίλους μας, η συνηθέστερη ερώτηση που μας απευθύνουν είναι σε τι διαφέρει η γλώσσα μας από τα αρχαία ελληνικά. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να

δοθούν κάποια στοιχεία απάντησης σε αυτό το επαναλαμβανόμενο ερώτημα, περιορίζοντας το θέμα στην ιστορική διαμόρφωση της νέας ελληνικής.

Καταγωγή / Οικογένειες γλωσσών

«Τα ελληνικά είναι μία από τις δύο ή τρεις γλώσσες με τη μεγαλύτερη γνωστή ιστορία: γραπτές μαρτυρίες έχουμε συνεχώς από τον 7ο αι. π.Χ., ενώ με την αποκρυπτογράφηση των μυκηναϊκών πινακίδων διαθέτουμε πληροφορίες και για την περίοδο γύρω στο 1200 π.Χ.» (Πετρούνιας 2002: 166).

Η νέα ελληνική ανήκει μαζί με την πρόγονό της, την αρχαία ελληνική, στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Στην ίδια οικογένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών ανήκει και η λατινική, καθώς και οι ρομανικές γλώσσες που προέρχονται από αυτήν. Μπορούμε να φέρουμε στον νου μας τη σχέση μεταξύ της λατινικής και της ιταλικής και να την παραλληλίσουμε με τη σχέση μεταξύ της αρχαίας ελληνικής και της νέας ελληνικής. Είναι φανερό ότι, όπως η ιταλική προέρχεται από τη λατινική, έτσι και η νέα ελληνική προέρχεται από την αρχαία. Όμως το εύλογο ερώτημα είναι: Γιατί στην πρώτη περίπτωση μιλάμε για δύο διαφορετικές γλώσσες, ενώ στη δεύτερη (της ελληνικής) για μια γλώσσα με παλιότερη και νεότερη μορφή; Σε κάθε περίπτωση, συγκεκριμένοι λόγοι, τόσο εξωγλωσσικοί (ποιοι και πόσοι μιλούν μια γλώσσα και για ποιον σκοπό, σε τι επαφή έρχονται με άλλες γλώσσες) όσο και εσωγλωσσικοί (ποιες δομές διατηρούνται, ποιες μετατρέπονται και προς ποια κατεύθυνση), οδηγούν σε μεγαλύτερη ή σε μικρότερη διαφοροποίηση.

Με τα λόγια του Thomson (1989: 91-92): «Στη δυτική Ευρώπη, αντίθετα από την ανατολική, η καταστροφή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τους Γερμανούς κατακτητές είχε σαν αποτέλεσμα να σχηματιστούν τα ξεχωριστά βασίλεια απ' όπου κατάγονται τα διάφορα έθνη της σημερινής Ευρώπης και έτσι να διαμορφωθούν οι διαφορετικές των γλώσσες. Αυτό εξηγεί γιατί οι νεολατινικές γλώσσες είναι πολλές, ενώ η ελληνική παραμένει μία».

Στο επίπεδο της γλωσσικής δομής, «βασικό χαρακτηριστικό στην εξέλιξη των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών κατά τις τελευταίες χιλιετίδες είναι η βαθμιαία αλλαγή από περισσότερο συνθετική προς περισσότερο αναλυτική μορφή. Ο ρυθμός της εξέλιξης όμως διαφέρει σημαντικά. Τα ελληνικά και οι περισσότερες σλάβικες γλώσσες ακολουθούν πολύ αργό ρυθμό στην εξέλιξή τους· στο αντίθετο άκρο οι ρομανικές γλώσσες (προπαντός τα γαλλικά) και ακόμη περισσότερο τα αγγλικά έχουν αλλάξει τους τελευταίους αιώνες με πολύ γρήγορο ρυθμό» (Πετρούνιας ό.π.: 166). Αυτός ο διαφορετικός ρυθμός εξέλιξης των δομών εξηγεί γιατί μιλάμε για διαφορετικές γλώσσες στην περίπτωση της λατινικής και των νεολατινικών (ή ρομανικών) γλωσσών, ενώ μιλάμε για παλιότερη και νεότερη μορφή μιας γλώσσας στην περίπτωση της ελληνικής.

Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουν σημειωθεί αλλαγές στην πορεία από την αρχαία στη νέα ελληνική ή ότι η εκμάθηση των δύο μπορεί να είναι ενιαία. Οι αλλαγές –κυρίως στο επίπεδο της προφοράς, αλλά και της μορφολογίας– είναι σημαντικές και έχουν λάβει χώρα ήδη στην ελληνιστική εποχή.

Η μετάβαση από την αρχαία ελληνική στην ελληνιστική κοινή

Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο υπάρχει η αίσθηση και η συνείδηση της γλωσσικής ενότητας, παρόλο που η ελληνική γλώσσα είναι ένα σύνολο διαλέκτων. Ήδη από τον 5ο αιώνα ξεχωρίζει η αττική διάλεκτος, που μιλιέται στην πόλη-κράτος των Αθηνών, το κράτος που ηγεμόνευε πολιτικά και πολιτιστικά στον αρχαιοελληνικό κόσμο.

Η αττική διάλεκτος μιλιέται και στην αυλή των Μακεδόνων βασιλέων, και έτσι με τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τη μακεδονική ηγεμονία γίνεται η βάση για ένα πανελλήνιο όργανο έκφρασης αλλά και για τον εξελληνισμό άλλων λαών. Αυτή η ελληνιστική κοινή μιλιέται σε μεγάλο γεωγραφικό εύρος, από τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο ως την Ινδία και το Αφγανιστάν. «Η κοινή γίνεται η ηγεμονική γλώσσα, η *lingua franca* της «οικουμένης» και ανταγωνίζεται με επιτυχία την άλλη μεγάλη *lingua franca* της αρχαιότητας, την αραμαϊκή. Κάτω από την ελληνική πολιτική και γλωσσική ηγεμονία, οι αυτόχθονες πληθυσμοί μετατρέπονται σε σημαντικό ποσοστό σε δίγλωσσες κοινότητες. [...] Η διγλωσσία δεν είναι όμως το μόνο σύμπτωμα της επιρροής της κοινής πάνω σε αλλόγλωσσους πληθυσμούς. Υπάρχει και το οριακότερο φαινόμενο της πλήρους εγκατάλειψης της μητρικής τους γλώσσας: ο γλωσσικός εξελληνισμός. Έτσι, η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης στα ελληνικά (η μετάφραση των Εβδομήκοντα) κατά την περίοδο αυτή γίνεται πιθανότατα για να εξυπηρετήσει τους ελληνόφωνους, πια, Εβραίους της Αιγύπτου» (Χριστίδης 1996: 14).

Είναι αυτονόητο ότι η ελληνιστική κοινή που διαμορφώθηκε στα χείλη πλήθους ανθρώπων που δεν τη μιλούσαν σαν μητρική γλώσσα παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από την παλιά αττική διάλεκτο. Στην ελληνιστική κοινή και στις μεγάλες δομικές αλλαγές που τη συνοδεύουν πρέπει να αναζητήσουμε τις ρίζες της σύγχρονης νέας ελληνικής.

Οι σημαντικότερες αλλαγές στο σύστημα της γλώσσας παρατηρούνται στα εξής επίπεδα:

Φωνολογικό επίπεδο

α) Εξάλειψη της διάκρισης μακρών και βραχέων φωνηέντων, ή αλλιώς κατάργηση της προσωδίας. Η κλασική αττική διάλεκτος διέθετε 5 βραχέα και 7 μακρά φωνήεντα. Στην ελληνιστική εποχή έχουμε την εξέλιξη σε ένα εξαμελές φωνητικό σύστημα (a, o, e, u, ü, i), που στη νέα ελληνική εξελίχθηκε σε πενταμελές (a, o, e, u, i).

β) Μονοφθογγισμός των διφθόγγων, π.χ. στις διφθόγγους au, eu, μακρόχρονες και βραχύχρονες, το δεύτερο στοιχείο έγινε τριβόμενος φθόγγος: -av, -ev.

γ) Ανακατάταξη στο συμφωνικό σύστημα. Π.χ. αντί των p, b, ph έχουμε p, v, f, αντί των t, d, th έχουμε t, δ, θ και αντί των k, g, kh έχουμε k, γ, χ.

Μορφοσυντακτικό επίπεδο

α) Στο σύστημα του ρήματος παρατηρείται τάση για αναλυτική (περιφραστική) δήλωση αντί της συνθετικής (μονολεκτικής), που χαρακτήριζε την κλασική αττική. Π.χ. αντί του αττικού *γέγραφα* δημιουργείται το *έχω γράψαι*, από όπου το σύγχρονο *έχω γράψει*.

β) Στο σύστημα του ονόματος έχουμε την αντικατάσταση ανώμαλων ουσιαστικών από τα συνώνυμά τους. Π.χ. το *ύδωρ*, του *ύδατος* αντικαταστάθηκε από το *νηρόν* (*νεαρόν ύδωρ*). Ο δυϊκός αριθμός υποχωρεί και γενικά χρησιμοποιούνται ομαλότεροι τύποι είτε στα επίθετα είτε στα συγκριτικά των επιθέτων.

Τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω δεν είναι παρά μόνο ελάχιστα παραδείγματα της σημαντικότητας αναδιάρθρωσης του συστήματος της ελληνικής κατά την ελληνιστική εποχή. Χρειάζεται εδώ να σημειωθεί ότι η μεγάλη εξάπλωση της κοινής, η εκτεταμένη διγλωσσία και άλλοι ιστορικοί παράγοντες δημιουργούν ήδη από τον 1ο αιώνα π. Χ. μια τάση επιστροφής στην «καθαρή» γλωσσική μορφή της αττικής. Αυτό το νοσταλγικό και κλασικιστικό κίνημα ορισμένων μορφωμένων που επιδιώκει την επιστροφή στην «καθαρή» μορφή ονομάζεται «αττικισμός» και κυριαρχεί στον γραπτό λόγο. Αυτός είναι και η αιτία που έχουμε λίγα γραπτά μνημεία από την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής.

Ο αττικισμός θέτει τις βάσεις για τη διγλωσσία που χαρακτήρισε και ταλαιπώρησε την ελληνική γλώσσα και τη διανοητική παραγωγή σχεδόν μέχρι τα μισά του 20ού αιώνα.

Μεσαιωνική ελληνική

Η μεγάλη περίοδος διαμόρφωσης της κοινής ελληνιστικής θεωρείται ότι τελειώνει γύρω στον 6ο αι. μ.Χ., όταν ο Ιουστινιανός κάνει επίσημη γλώσσα του βυζαντινού κράτους την ελληνική αντί της λατινικής. Από την ίδια περίπου εποχή έχουν διασωθεί κείμενα (π.χ. του Ιωάννη Μόσχου, του Ιωάννη Μαλάλα) που περιέχουν τη γλωσσική μορφή της μεσαιωνικής ελληνικής.

Η μακρά βυζαντινή περίοδος από τον 6ο έως τον 18ο αιώνα χαρακτηρίζεται από σημαντικά ιστορικά γεγονότα με αντίστοιχες γλωσσικές συνέπειες. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους (1204) και η πολιτική διάσπαση του βυζαντινού κράτους επιταχύνουν τη δημιουργία των νεοελληνικών διαλέκτων. Παράλληλα, η Φραγκοκρατία είχε και άλλες συνέπειες: μειώνει το κύρος της λόγιας γλώσσας, αφού ολόκληρος ο κρατικός μηχανισμός που χρησιμοποιούσε τη λόγια ελληνική παραμερίστηκε.

Και αυτό έφερε δύο αντιφατικά αποτελέσματα: από τη μια το αυξημένο κύρος στην ελληνική, που ήταν η γλώσσα της αρχαιοελληνικής σοφίας αλλά και του χριστιανικού δόγματος, αλλά από την άλλη το παράδειγμα των Φράγκων που χρησιμοποιούσαν τη λαϊκή γλώσσα για φιλολογικούς και διοικητικούς σκοπούς λειτούργησε προωθητικά για τη χρήση και της ομιλούμενης ελληνικής για ανάλογους σκοπούς.

Η τελευταία βυζαντινή περίοδος αρχίζει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους (1453) και φτάνει στις αρχές πια της νεοελληνικής γλώσσας. Στη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας πρέπει να σημειώσουμε την ανυπαρξία οργανωμένης σχολικής παιδείας, αλλά και δύο σημαντικά γεγονότα: την

ανάπτυξη τοπικών λογοτεχνιών (κρητικής, ροδιακής, κυπριακής, επτανησιακής), που χρησιμοποιούσαν τις ομιλούμενες διαλεκτικές ποικιλίες της ελληνικής, και την εμφάνιση του νεοελληνικού διαφωτισμού.

Το κίνημα του νεοελληνικού διαφωτισμού ως κίνημα εθνικής συνειδητοποίησης έθεσε στο κέντρο του ενδιαφέροντός του ζητήματα παιδείας και γλώσσας. Στους κόλπους του οι γλωσσικές αντιπαραθέσεις ήταν καιρίες και αποτέλεσαν τη βάση για το νεότερο «γλωσσικό ζήτημα» (questione della lingua).

Στη βυζαντινή περίοδο ολοκληρώνονται οι αλλαγές που είχαν επέλθει στο σύστημα της ελληνικής από τα ελληνιστικά χρόνια. Σιγάται το τελικό -ν των λέξεων, π.χ. *τη ψυχή* και όχι *την ψυχήν*, συμβαίνει συνίζηση του ι και του ε με το φωνήεν που ακολουθεί, π.χ. *του παιδιού* και όχι *του παιδίου*.

Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας αξιοσημείωτος είναι επίσης ο λεξιλογικός δανεισμός από την τουρκική.

Η δημιουργία εθνικής γλώσσας

Εάν επιμείνουμε στη σύγκριση με την ιταλική, θα αναζητούσαμε και για τα ελληνικά μια Τοσκάνη και έναν Δάντη που να προσέδιδε κύρος με το έργο του και με τις απόψεις του στη λαϊκή γλώσσα (volgare) και να την αναδεικνυε σε βάση για τη δημιουργία της εθνικής γλώσσας. Αυτό δεν συνέβη για τα ελληνικά.

Ίσως η Κρήτη θα μπορούσε να είχε παίξει έναν τέτοιο ρόλο, μιας και εκεί είχε αναπτυχθεί ακμαία κρητική λογοτεχνία και νέα λογοτεχνική γλώσσα που βασιζόταν στην προφορική ομιλία της Κρήτης. Υπήρχαν επίσης εκεί τα αστικά κέντρα που διέθεταν το κοινό για μια τέτοια εξέλιξη. Όμως το 1669 η Κρήτη κυριεύεται από τους Τούρκους και έτσι ανακόπτεται μια παρόμοια εξέλιξη.

Στα Επτάνησα, που δεν έγιναν ποτέ οθωμανικά και ήταν υπό βενετική κατοχή, αναπτύχθηκε επίσης τοπική λογοτεχνία και δημιουργήθηκαν οι όροι για την ανάδειξη της λαϊκής γλώσσας ως βάσης για την εθνική.

Πράγματι, αρκετά αργά (19ος αιώνας) ο Διονύσιος Σολωμός, και η γενιά του που ζει στα Επτάνησα και έχει άμεση σχέση με την Ιταλία και τις ευρωπαϊκές ιδέες διακηρύσσει τα δίκαια της λαϊκής γλώσσας, γράφει στη δημοτική και επιχειρεί να ξεκόψει από τη λόγια βυζαντινή γλώσσα.

Ήταν αυτό το τελευταίο επεισόδιο προς την ανάδειξη μιας ελληνικής εθνικής γλώσσας; Όχι. Ο 19ος και ο μισός 20ός αιώνας θα σφραγιστούν από τη γλωσσική αντιπαραθέση. Οι νέες άρχουσες τάξεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (που δεν σημαίνει ότι είχαν λάβει μέρος και στον απελευθερωτικό αγώνα) προωθούσαν την αρχαϊζουσα μορφή και τη «βαθμιαία επιστροφή στην αρχαία»! Έτσι θεωρούσαν ότι θα αποκτούσαν κύρος στη Δυτική Ευρώπη, η οποία θαύμαζε την αρχαία Ελλάδα και ένιωθε απέχθεια για οτιδήποτε ανατολικό, βυζαντινό, ορθόδοξο.

Με αυτόν τον τρόπο, όμως, οι λόγιοι του νεοσύστατου ελληνικού κράτους προσπαθούσαν να κατασκευάσουν ένα εθνικό παρελθόν αποκαθαρισμένο από τις ανατολικές επιρροές και μια αντίστοιχη «καθαρεύουσα» γλώσσα.

Οι πλέον ριζοσπάστες διανοούμενοι, τα ανερχόμενα αστικά στρώματα αλλά και τα λαϊκά στρώματα υπερασπίστηκαν τη δημοτική τόσο ως σύμβολο της νεοελληνικής συνείδησης όσο και ως μέσο για την κοινωνική τους άνοδο.

Η σύγχρονη εποχή έχει να αντιμετωπίσει άλλα προβλήματα, άλλες αντιθέσεις, άλλες γλωσσικές ηγεμονίες.

Όμως, εάν η ιστορική γνώση έχει μια αξία, για την ιστορία της ελληνικής συνοψίζεται ως εξής: η νέα ελληνική διαμορφώνεται με τις αλλαγές που συμβαίνουν στη γλώσσα στην ελληνιστική εποχή κυρίως στην προφορά και κατά δεύτερο λόγο στη μορφολογία. Στους επόμενους αιώνες οι περισσότερες αλλαγές αφορούν το λεξιλόγιο.

Η ιστορική της διαμόρφωση δείχνει την πολυπλοκότητα, τη διαρκή ρευστότητα και τελικά την έλλειψη γραμμικότητας στην εξέλιξη των γλωσσικών φαινομένων.

Σήμερα η νέα ελληνική έχει ξεφύγει πια από τον θανάσιμο εναγκαλισμό του λογιολατρισμού και είναι μια ζωντανή γλώσσα που αναπτύσσεται σε πολλούς τομείς.

Η μακρόχρονη ιστορία της την κάνει ενδιαφέρουσα για τον επιστήμονα και γοητευτική για ανθρώπους σε όλο τον κόσμο. Το παρόν της όμως είναι αυτό που θα αποδείξει την ανθεκτικότητά της στον χρόνο και στις σύγχρονες γλωσσικές (πολιτιστικές και πολιτικές) ηγεμονίες.

3.2.3.5 Αντιπαραβολική μελέτη γλωσσών, διαλέκτων και διαλεκτικών θυλάκων

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα και η αντιπαραβολική μελέτη γλωσσών με διαλέκτους ή διαλέκτων μεταξύ τους, ή ακόμα και διαλεκτικών θυλάκων με διαλέκτους και γλώσσες (για παραδείγματα δες το Γιαννουλοπούλου 2019).

Η διάκριση γλώσσας και διαλέκτου στη βάση κοινωνιογλωσσολογικών κριτηρίων, όπως μάλιστα αποτυπώνεται στην εμβληματική διατύπωση του Max Weinreich: «γλώσσα είναι μια διάλεκτος που υποστηρίζεται από στρατό και στόλο», είναι κοινή παραδοχή για τη γλωσσολογική έρευνα. Ωστόσο, οι μεθοδολογικές συνέπειες αυτής της διάκρισης δεν λαμβάνονται πάντοτε υπόψη. Αυτό δεν αποτελεί έλλειμμα μόνο της ελληνικής γλωσσολογικής έρευνας, αλλά και γενικότερο (δες Bisang 2004 για την ευρύτερη συζήτηση).

Ως μεθοδολογικές συνέπειες της διάκρισης εννοούνται:

α) Το εξεταζόμενο γλωσσικό υλικό των διαλέκτων είναι συχνά προφορικό ή αντλείται από δευτερογενείς πηγές (συνήθως λεξικά και ορισμένες φορές γραμματικές) που δεν έχουν συνταχθεί πάντοτε με επιστημονικό τρόπο. Το εξεταζόμενο υλικό των γλωσσών, από την άλλη, αντλείται από έγκυρα έργα, αφού οι γλώσσες (δηλαδή οι κοινές και πρότυπες) έχουν υποστεί τη διαδικασία της τυποποίησης και της προτυποποίησης. Στις εξεταζόμενες γλώσσες υπάρχει άμεση πρόσβαση και σε φυσικούς ομιλητές ή και στη γλωσσική διαίσθηση του ερευνητή, ενώ στις διαλέκτους η πρόσβαση σε φυσικούς ομιλητές –αν υπάρχουν– πραγματοποιείται με διαμεσολαβημένο τρόπο (π.χ. ερωτηματολόγια, ηχογραφήσεις), γεγονός με αυτονόητες συνέπειες για την εγκυρότητα των δεδομένων. Μέρος του προβλήματος είναι και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των πληροφορητών για τα διαλεκτικά δεδομένα. Όπως διατυπώνουν οι Chambers και Trudgill (1998: 29): «Τα κριτήρια για την επιλογή [των πληροφορητών] υπόκεινται σε αξιολογούμενη διαφοροποίηση, αν και ο πρωτοτυπικός πληροφορητής στην πλειοψηφία των μελετών για τη διαλεκτική γεωγραφία τείνει να είναι ένας άνδρας μη κινητικός, ηλικιωμένος και αγρότης».

β) Το διαφορετικό καθεστώς χρήσης μεταξύ γλωσσών και διαλέκτων. Οι ομιλούμενες γλώσσες διαθέτουν έναν αξιολογούμενο αριθμό ομιλητών που τις χρησιμοποιούν σε μεγάλο εύρος συμφραζομένων και λειτουργιών, ενώ οι διάλεκτοι –ακόμα και εάν είναι ενεργές και ομιλούμενες– χρησιμοποιούνται σε περιορισμένα περιβάλλοντα (π.χ. σε οικείες συνομιλίες, στο σπίτι ή στο χωριό) και όχι σε κάθε περίπτωση επικοινωνίας. Αυτή η διαφοροποίηση, που αυτονόητα δηλώνεται από την κοινωνιογλωσσολογική έρευνα, είναι πιθανόν να έχει και συνέπειες για ορισμένα συστημικά χαρακτηριστικά των γλωσσών και των διαλέκτων. Π.χ. οι διαδικασίες γραμματικοποίησης ενός γλωσσικού στοιχείου προαπαιτούν αύξηση της χρήσης του, η οποία οδηγεί στην επέκτασή του και στην υποχρεωτικότητά του. Όπως διατυπώνεται από την Bybee (2006: 730):

«Η χρήση τροφοδοτεί τη δημιουργία της γραμματικής ακριβώς τόσο όσο η γραμματική καθορίζει το σχήμα της χρήσης. Η ενεργή γλωσσική χρήση δεν μπορεί να παραλειφθεί από τη μελέτη της γραμματικής, διότι συνιστά μεγάλο μέρος της ερμηνείας τού γιατί οι γλώσσες έχουν γραμματική και ποια μορφή παίρνει η γραμματική».

Υπό αυτήν την οπτική γωνία, ένας γραμματικός τύπος με χαμηλή συχνότητα σε έναν διαλεκτικό θύλακο με ελάχιστους ομιλητές δεν μπορεί να συγκριθεί με έναν αντίστοιχο τύπο μιας ομιλούμενης γλώσσας, εάν δεν ληφθεί υπόψη αυτή η θεμελιώδης διαφορά χρήσης μεταξύ των δύο.

Επιπλέον δυσκολίες για την αντιπαραθετική διαλεκτολογία και την ένταξή της στην αντιπαραθετική γλωσσολογία δημιουργούν:

α) Η διαφορετική κατάσταση των διαλέκτων, ειδικά της ελληνικής. Κάποιες διάλεκτοι δεν ομιλούνται παρά από ελάχιστους ομιλητές και πιθανόν να είναι πλέον περιπτώσεις γλωσσικού θανάτου (π.χ. η *grecanico* της Καλαβρίας), άλλες διάλεκτοι υπόκεινται σε διαδικασίες αναβίωσης και επομένως βρίσκονται υπό την επιρροή κάποιας κοινής (π.χ. η *grico* στην περιοχή του Σαλέντο και η επιρροή της από την κοινή νέα ελληνική τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια). Ήδη μία εικοσαετία και περισσότερο νωρίτερα η Προφίλη (1999: 31) αναφέρεται σε έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σύμφωνα με την οποία «οι ομιλητές της ελληνικής στη νότια Ιταλία εμφανίζονται ως μία από τις δεκαπέντε περισσότερο απειλούμενες γλωσσικές ομάδες».

Κάποιες διάλεκτοι είναι απομεινάρια παλαιότερων διαλεκτικών διαφοροποιήσεων της ελληνικής (π.χ. τσακωνική) και έχουν το καθεστώς διαλεκτικών θυλάκων (πρβ. την έκδοση του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας *Διαλεκτικοί Θύλακοι της ελληνικής*, 1999).

β) Το χαμηλό επίπεδο της διαλεκτολογικής έρευνας στην Ελλάδα, που δεν μας παρέχει πλήρεις κατά το δυνατόν περιγραφές των διαλέκτων. Η περιορισμένη μελέτη των νεοελληνικών διαλέκτων (δες και Τζιτζιλής 2000) έχει, οπωσδήποτε, αρχίσει να αναστρέφεται τα τελευταία είκοσι χρόνια με τις πρόσφατες γλωσσολογικές μελέτες των διαλέκτων (π.χ. από το Εργαστήριο Νεοελληνικών Διαλέκτων του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, από τις εκδόσεις του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας). Ωστόσο, τα ζητούμενα με επείγοντα χαρακτήρα που έθετε ο Τζιτζιλής (2000: 21) παραμένουν: «1) Χαρτογράφηση των ελληνικών διαλέκτων, 2) Συνέχιση της επιτόπιας έρευνας σε περιοχές που δεν έχουν ερευνηθεί, 3) Μελέτη των εξωελλαδικών διαλέκτων, 4) Προετοιμασία εργασιών που θα καλύπτουν με πληρότητα όλα τα επίπεδα ανάλυσης των διαλέκτων, 5) Σύνταξη λεξικού των νεοελληνικών διαλέκτων».

γ) Η ταύτιση της έννοιας της ποικιλότητας με τη γεωγραφική γλωσσική διαφοροποίηση, χαρακτηριστικό που, αν και δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό, έχει μια ιδιαίτερη εμφάνιση στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα. Ενώ αναγνωρίζεται πλέον ότι η γλωσσική ποικιλότητα έχει πολλαπλές αφετηρίες, ωστόσο οι περισσότερες έρευνες ακόμα και των τελευταίων είκοσι ετών ταυτίζουν την ποικιλότητα με την παραδοσιακή γεωγραφική διαλεκτολογία. Είναι χρήσιμο σε αυτό το σημείο να υπενθυμιστεί η θεωρητική πρόταση του Berruto (1993) για την ανάλυση της γλωσσικής ποικιλότητας στην ιταλική, σύμφωνα με την οποία εντοπίζονται τέσσερις διαστάσεις της γλωσσικής ποικιλότητας: η *διατοπική* (στον γεωγραφικό άξονα), η *διαστρωματική* (στον κοινωνικό άξονα), η *διαφασική* (στον άξονα της κατάστασης επικοινωνίας) και η *διαμεσική* (στον άξονα του διαύλου επικοινωνίας). Υποστηρίζω ότι στον εντοπισμό της ποικιλότητας της ελληνικής πρέπει να συνυπολογιστούν οι τέσσερις παραπάνω διαστάσεις, καθώς και εκείνη της διαχρονικής ποικιλότητας, με την αποκρυστάλλωση που αυτή έχει λάβει στη συγχρονία της νέας ελληνικής διακρίνοντας το λόγο από το λαϊκό επίπεδο. Ας σημειωθεί, παρενθετικά, ότι η επαφή με την ιταλική γλωσσολογική έρευνα μπορεί να είναι πολύ χρήσιμη σε ζητήματα ποικιλότητας, λόγω τόσο του παρελθόντος όλων των μορφών ποικιλότητας στην ιταλική όσο και της παρεπόμενης θεωρητικής επεξεργασίας από την ιταλική έρευνα ήδη από τον 19ο αιώνα.

Όλες οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν διατυπώνονται για να οδηγήσουν σε ακύρωση της αντιπαραθετικής γλωσσολογικής μελέτης μεταξύ γλωσσών και διαλέκτων, αλλά για να λαμβάνονται υπόψη κατά τη σύγκριση και κυρίως γιατί μπορούν να αποτελέσουν στοιχείο της ερμηνείας. Αυτονόητο είναι ότι από τις διακρίσεις που διατυπώθηκαν προκύπτει ότι η σύγκριση μεταξύ γλωσσικών συστημάτων μπορεί να υποδιαιρεθεί σε: α) σύγκριση μεταξύ γλωσσών, β) σύγκριση μεταξύ διαλέκτων, γ) σύγκριση μεταξύ διαλέκτων και γλωσσών, δ) σύγκριση μεταξύ διαλεκτικών θυλάκων και γλωσσών, ε) σύγκριση μεταξύ διαλεκτικών θυλάκων και διαλέκτων.

Όλες οι υποδιαίρεσεις της σύγκρισης δεν μπορούν να αποφύγουν τις τυπολογικές διαστάσεις ούτε και τη συμπερίληψη διαχρονικών ερμηνειών. Δεν μπορούν, επίσης, να αποφύγουν τον ορισμό του κρισιμότερου στοιχείου κάθε σύγκρισης, του τρίτου στοιχείου της σύγκρισης, πιο γνωστού ως «*tertium comparationis*».

Οι κατηγορίες της *γλώσσας*, της *διαλέκτου* και του *διαλεκτικού θυλάκου* και μάλιστα ως αλληλεξαρτώμενες έχουν εξεταστεί κυρίως ως προς την κοινωνιογλωσσολογική τους διάσταση, δηλαδή ως προς το πώς συσχετίζουν το γλωσσικό σύστημα και τη χρήση του με την κοινωνική ή την εθνική ή την εθνοτική ταυτότητα.

Εάν θέλουμε να τις εξετάσουμε στο πλαίσιο της «γλωσσικής αλλαγής» ή της «γλωσσικής διατήρησης», να επιχειρήσουμε δηλαδή να απαντήσουμε στο ερώτημα αν υπάρχει γλώσσα που δεν αλλάζει ή να δούμε αν η γλωσσική αλλαγή ακολουθεί ενιαίους ρυθμούς ή κάποιες κανονικότητες, θα παρατηρήσουμε ότι η μεθοδολογική μας απεμπλοκή από την κοινωνιογλωσσολογική θεώρηση θα συναντήσει τα όριά της και θα χρειαστεί να επανέλθουμε σε αυτήν εκόντες άκοντες.

Οι δύο βασικές και πιο γνωστές μας έννοιες, *γλώσσα* και *διάλεκτος*, διακρίνονται μεταξύ τους άλλωστε μόνο κοινωνιογλωσσολογικά και ουδόλως συστημικά. Δηλαδή, αυτό που ονομάζουμε και αντιλαμβανόμαστε ως κοινή γλώσσα ξεκινά ιστορικά από μια τοπική διάλεκτο, ξεπερνά στη συνέχεια τα γεωγραφικά της όρια

και εάν συμβάλουν οι εξωγλωσσικές συνθήκες (π.χ. ύπαρξη εθνικού κράτους, τυποποίηση και προτυποποίηση της γλώσσας) αποκτά το στάτους της πρότυπης γλώσσας, της εθνικής γλώσσας, δηλαδή της «γλώσσας».

Παραδείγματος χάρη, η κοινή νέα ελληνική διάλεκτος/γλώσσα παρουσιάζεται περίπου προς τα τέλη της Τουρκοκρατίας και στηρίζεται στα γλωσσικά χαρακτηριστικά των ιδιωμάτων της Πελοποννήσου και των μεγάλων αστικών κέντρων της εποχής, Σύρος, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι (οι λόγοι είναι προφανώς ιστορικοί).

Η κοινή γαλλική στηρίχτηκε στη διάλεκτο του Παρισιού, η κοινή γερμανική αποτέλεσε τη συνισταμένη διάφορων νότιων διαλέκτων (Hochdeutsch, λόγω του ότι μιλιόνταν «ψηλά» στις Άλπεις), η κοινή ιταλική στην τοσκανική κ.λπ. Εννοείται ότι η ανάδειξη μιας διαλέκτου σε γλώσσα προϋποθέτει και τη χρήση και καλλιέργειά της σε ένα υψηλό επίπεδο λόγου (λογοτεχνία, επιστήμη).

Κοινή γλώσσα δεν είναι απαραίτητο να αναπτυχθεί σε μια γλώσσα, για παράδειγμα στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχε κοινή διάλεκτος/γλώσσα μέχρι το τέλος της κλασικής εποχής.

Από τη στιγμή που η κοινή γλώσσα παίρνει και το στάτους πρότυπης εθνικής, κυρίως μετά την ανάδειξη των εθνικών κρατών στην Ευρώπη, ο όρος *διάλεκτος* μένει να ταυτίζεται με τη γεωγραφική διαφοροποίηση της γλωσσικής χρήσης. Χρειάζεται ωστόσο να επισημανθεί ότι δεν υπάρχει γλωσσική χρήση χωρίς διαφοροποίηση. Η μελέτη της γλώσσας έχει δείξει ότι η γλώσσα διαθέτει δύο κύριες πλευρές: το γλωσσικό σύστημα και τη γλωσσική χρήση. Το γλωσσικό σύστημα ενώνει και η γλωσσική χρήση διακρίνει. Και το πολύ ενδιαφέρον για τη γλωσσολογία είναι ότι αυτό συμβαίνει παράλληλα και ταυτόχρονα. Με το γλωσσικό σύστημα της κοινής μας διαλέκτου/γλώσσας αντιλαμβανόμαστε όλες τις ποικιλίες της, με την ενδιάθετη γλωσσική μας ικανότητα μπορούμε να μάθουμε (με μικρότερη ή μεγαλύτερη προσπάθεια) οποιαδήποτε ανθρώπινη γλώσσα. Με τη γλωσσική χρήση διαφοροποιούμαστε. Διαφοροποιούμαστε γεωγραφικά (μιλάμε τη διάλεκτο της περιοχής μας), διαφοροποιούμαστε κοινωνικά (μιλάμε την κοινωνιόλεκτό μας ως νέοι, ως επαγγελματίες, ως αργκό), διαφοροποιούμαστε ατομικά (μιλάμε την ιδιόλεκτό μας ως πρόσωπα).

Ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι ότι η αναπόδραστη ποικιλότητα στη γλωσσική χρήση είναι ο κύριος παράγοντας που ευθύνεται για τη γλωσσική αλλαγή. Δηλαδή, η ποικιλομορφία της συγχρονίας οδηγεί στην ποικιλομορφία της διαχρονίας, στη γλωσσική αλλαγή. Και εδώ ίσως βρίσκεται το σημείο που οι δύο πλευρές της γλώσσας που προαναφέρθηκαν –το σύστημα και η χρήση– συναντιούνται. Συναντιούνται με την έννοια ότι η διαρκής, επαναλαμβανόμενη και επαναληπτική χρήση γλωσσικών στοιχείων τα καθιστά αυτόματα και «ρουτινιάρικα» (routinized) και τα εισάγει στο σύστημα.

Θεωρητικά μια γλώσσα χωρίς γεωγραφικές και κοινωνικές διαλέκτους θα μπορούσαμε να τη φανταστούμε σαν γλώσσα που μιλιέται από λίγους ομιλητές σε περιορισμένη, απομονωμένη γεωγραφική περιοχή από λίγους ομιλητές, οι οποίοι βρίσκονται σε συνεχή επαφή μεταξύ τους, έχουν κοινό πολιτιστικό και μορφωτικό επίπεδο, κοινά ενδιαφέροντα και συμφέροντα. Περίπτωση μάλλον σπάνια. Μήπως οι διαλεκτικοί θύλακοι είναι κάτι τέτοιο;

Τι είναι οι διαλεκτικοί θύλακοι (linguistic enclaves, Sprachinseln); Γλώσσα που δεν αλλάζει;

Μια περιορισμένη γεωγραφικά γλωσσική περιοχή όπου μια γλωσσική κοινότητα γλώσσας Χ περικλείεται από μια γλωσσική κοινότητα γλώσσας Ψ. Οι γλωσσικοί θύλακοι είναι άξιοι μελέτης, διότι συνήθως είναι ο μόνος τόπος όπου οι γλώσσες Χ και Ψ είναι σε επαφή, διότι είναι προνομιακοί μάρτυρες συντηρητικών μορφών της γλώσσας Χ ή το μόνο απομεινάρια μιας σχεδόν εξαφανισμένης γλωσσικής οικογένειας και διότι, ανεξάρτητα από τον βαθμό κινδύνου που αντιμετωπίζουν, οι κοινότητες των γλωσσικών θυλάκων είναι περιπτώσεις ιστορικής γλωσσικής διατήρησης σε δύσκολες συνθήκες.

Οι γλωσσικοί/διαλεκτικοί θύλακοι χαρακτηρίζονται από τη συχνά μακραιώνη απομόνωσή τους από γενετικά συγγενείς ποικιλίες και από την πλήρη κυριαρχία της γλώσσας της πλειονότητας. Παραδείγματα τέτοιων θυλάκων είναι η αρβανίτικη στην Ελλάδα, η καταλανική στη Σαρδηνία, η ελληνική στην Κορσική, ή η πολωνική στη Ρουμανία, η βασκική στην Ισπανία και στη Γαλλία (χωρίς καμιά απολύτως γενετική σχέση με τη γλώσσα της πλειονότητας) (Kortman & Auwera 2011).

Η βιβλιογραφία έχει διατυπώσει κατηγοριοποιήσεις πέντε τύπων θυλάκων: α) *απομεινάρια προηγούμενων γλωσσικών συνεχών* (μιραντζέικα στην Πορτογαλία), β) *περιφερειακοί θύλακοι*, που προέκυψαν από τον περιορισμό της περιφερειακής τους βάσης είτε για λόγους πολιτικούς-διοικητικούς είτε

από την αστικοποίηση, γ) *υπέρθετοι* θυλάκοι, που προέκυψαν από τις μαζικές μεταναστεύσεις σε άλλα μέρη (π.χ. ελληνική, αλβανική στην Ιταλία ή αφρικάνας στη νότια Αφρική, δ) *γλωσσικές νησίδες*, καθορισμένες από το φυσικό ή γεωγραφικό τους περιβάλλον και ε) *νομαδικές κοινότητες*, όπως, π.χ., η τσιγγανική στην Ιβηρική χερσόνησο.

Διαλεκτικές εκδοχές της ελληνικής που επιζούν –με διαφορετικές εκδοχές ζωτικότητας– σε περιοχές εκτός της ελληνικής επικράτειας: η ποντιακή σε περιοχές του Εύξεινου Πόντου, η κατωιταλική στην Καλαβρία και στην Απουλία της Ιταλίας, η μαριουπολίτικη στην Ουκρανία, η σαρακατσάνικη στη Βουλγαρία, η κρητική σε περιοχές της Συρίας και του Λιβάνου. Οι παραπάνω ποικιλίες χαρακτηρίζονται ως διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής, ακριβώς σύμφωνα με τον ορισμό που δώσαμε παραπάνω. «Οι ιστορικές συγκυρίες με τις οποίες συνδέεται η γεωγραφική κατανομή των διαλεκτικών αυτών θυλάκων ποικίλλουν ως προς το ιστορικό τους βάθος: από την αρχαιότητα για την ποντιακή και, εν μέρει, για τις κατωιταλικές διαλέκτους, μέχρι τον όψιμο 19ο αιώνα για την κρητική διάλεκτο στη Συρία και τον Λίβανο. Η μελέτη των διαλέκτων αυτών έχει ιδιαίτερα επείγοντα χαρακτήρα, στο βαθμό που όλες βρίσκονται σε πορεία εξαφάνισης κάτω από την επίδραση κοινωνιογλωσσολογικών συνθηκών παρόμοιων με αυτές που οδηγούν –ή οδήγησαν– σε εξαφάνιση τις νεοελληνικές διαλέκτους που μιλιούνται στα όρια της ελληνικής επικράτειας [...] Από την άλλη πλευρά, ένα ισχυρό πνεύμα “κοινοτισμού” στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης [σ.σ. δεκαετία 1990, 2000 / από το 2010 δεν ισχύει το Portfolio for multilingualism] οδηγεί σε ορισμένες περιπτώσεις σε εγχειρήματα αναβίωσης. Το ενδιαφέρον είναι ότι στις περιπτώσεις αυτές η επιχειρούμενη αναζωογόνηση συναντάται με ένα απροσδόκητο “αντίπαλο”, την κοινή νέα ελληνική» (Χριστίδης 1999).

Είναι γνωστό ότι η ελληνική εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο με τη μορφή διαλέκτων που η καθεμιά τους αποκτά, για διαφορετικούς λόγους, εξαιρετική αίγλη. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι απαρχές της νεοελληνικής διαλεκτολογίας σηματοδοτούνται από μια προσπάθεια επανασύνδεσης των αρχαιοελληνικών με τις νεοελληνικές διαλέκτους και δεν είναι τυχαίο ότι η «εξωτική» τσακωνική και οι περιφερειακές διάλεκτοι της Κάτω Ιταλίας και του Πόντου είναι οι πρώτες που προσελκύουν την προσοχή των ερευνητών. Όταν, χάρη κυρίως στις εργασίες του Χατζιδάκι, λύνεται οριστικά το πρόβλημα της καταγωγής των νεοελληνικών διαλέκτων και αποδεικνύεται ότι όλες, με εξαίρεση την τσακωνική, προέρχονται από την κοινή, η ελληνική διαλεκτολογία περνά στο άλλο άκρο. Για μεγάλο χρονικό διάστημα αγνοεί πλήρως ή καταπολεμά την ιδέα της ύπαρξης αρχαίου διαλεκτικού υποστρώματος στις νεοελληνικές διαλέκτους. Μόλις τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ο Τσοπανάκης (1955) και άλλοι επαναφέρουν, σε άλλη βάση, το πρόβλημα και προσπαθούν να καθορίσουν αρχαίες διαλεκτικές ζώνες στην ελληνική. Κοινό πάντως χαρακτηριστικό και της παλαιότερης και της μεταγενέστερης έρευνας είναι το χρονικό άλμα που συντελείται στη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης των νεοελληνικών διαλέκτων με τη συστηματική αγνόηση της μεσαιωνικής περιόδου.

Η παρατεταμένη, σε σχέση με την εξέλιξη των διαλεκτικών σπουδών σε άλλες χώρες, προσκόλληση στις ιστορικά προσανατολισμένες μελέτες, που ως έναν βαθμό συνδέεται με τη γενικότερη πορεία της γλωσσολογίας στη χώρα μας, δεν είναι άσχετη με μια εξωγλωσσική αποτίμηση της «αξίας» των διαλέκτων. Η στάση αυτή, που ανάμεσα στα άλλα καθιστά αδύνατη την αναγνώριση της αξίας της ποικιλομορφίας στη διαλεκτολογική έρευνα, ενισχύεται από την απουσία –για την οποία άλλωστε σε μεγάλο βαθμό ευθύνεται– ενός γλωσσικού άτλαντα που θα παρουσίαζε ανάγλυφα την έλλειψη ομοιογένειας στις διαλέκτους.

Μια άλλη ιδιαιτερότητα των διαλεκτικών σπουδών είναι η υποτίμηση των ξένων επιδράσεων, και κυρίως η παραγνώριση κάθε μορφής γλωσσικών επαφών, που η σημασία τους στη μελέτη της ελληνικής, η οποία για αιώνες συνυπάρχει, συνήθως ως κυρίαρχη, με άλλες γλώσσες είναι αδιαμφισβήτητη. Οι ιδιαιτερότητες αυτές, που με μια πιο ουδέτερη ορολογία θα μπορούσαμε να τις περιγράψουμε ως τάσεις, διαμορφώνουν το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε ως πρόσφατα η διαλεκτολογική έρευνα στην Ελλάδα (για περισσότερα δεξ Τζιτζιλής 2000).

Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ κυριαρχούν οι ιστορικά προσανατολισμένες μελέτες, βασικά προβλήματα της ιστορίας των νεοελληνικών διαλέκτων, όπως ο χρόνος εμφάνισής τους, παραμένουν άλυτα.

Αρχή νεοελληνικών διαλέκτων

Για τον χρόνο εμφάνισης των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιαίτερα των βόρειων ιδιωμάτων έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις.

Ο Browning (1972) προσπαθεί σωστά να συνδέσει την εμφάνιση των επιμέρους νεοελληνικών διαλέκτων με την πολιτική και δημογραφική ιστορία των Ελλήνων. Ο ίδιος επισημαίνει πως, στην προσπάθειά μας να καθορίσουμε την προέλευση και την πρώιμη ιστορία των νεοελληνικών διαλέκτων, θα πρέπει να εξετάζουμε τις περιόδους που οι επιμέρους περιοχές (Πόντος, Καππαδοκία, Κύπρος κ.ο.κ.) αποκλείστηκαν από τον υπόλοιπο ελληνόφωνο κόσμο, με αποτέλεσμα τη μείωση της ενοποιητικής δράσης του κέντρου.

Το σύνολο των προτάσεων για τον χρόνο δημιουργίας των νεοελληνικών διαλέκτων έχει χαρακτήρα υποθετικό και προσωρινό. Είναι βέβαιο ότι καμιά προσπάθεια δεν είναι δυνατόν να μας οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα χωρίς τη συστηματική μελέτη των μεσαιωνικών ελληνικών διαλέκτων.

Ταξινόμηση νεοελληνικών διαλέκτων

Για τη δυνατότητα ταξινόμησης των νεοελληνικών διαλέκτων ισχύουν δυστυχώς όσα έγραφε πριν από εξήντα περίπου χρόνια ο Τριανταφυλλίδης (1938: 66): «Επειδή δεν έχει προηγηθεί συστηματική γλωσσολογική έρευνα και λείπει έτσι ο γλωσσολογικός άτλαντας δεν είναι δυνατό να γίνει οριστική κατάταξη των ελληνικών ιδιωμάτων».

Η πιο γνωστή ταξινόμηση είναι αυτή που πρότεινε στα τέλη του περασμένου αιώνα ο Χατζιδάκις. Με βάση την εξέλιξη των άτονων μεσαίων και κλειστών φωνηέντων χωρίζει τα νεοελληνικά ιδιώματα σε βόρεια, όπου τα άτονα /o/ και /e/ τρέπονται σε /u/ και /i/ και τα άτονα /i/ και /u/ κατά κανόνα αποβάλλονται, και σε νότια, όπου τα φωνήεντα μένουν ανέπαφα (Hatzidakis 1892: 342).

Με κριτήριο τη διατήρηση ή την αποβολή του ληκτικού [η] -ν των ονομάτων τα νεοελληνικά ιδιώματα χωρίζονται σε ανατολικά, που διατηρούν το [η] -ν, π.χ. [ti'rin] ή και το επεκτείνουν π.χ. ['stoman], και σε δυτικά, που το αποβάλλουν.

Μια άλλη βασική ισόγλωσσος είναι αυτή που συνδέεται με την ανάπτυξη του λεγόμενου αλόγου γ. Στα πιο πολλά μέρη των Κυκλάδων, στη Λέσβο, στην Ικαρία και στην Κρήτη η ανάπτυξη αυτή παρατηρείται σε μεσοφωνηεντική θέση.

Ως βάση για την ταξινόμηση των νεοελληνικών διαλέκτων έχουν προταθεί ακόμ τα παρακάτω φωνητικά, μορφολογικά και συντακτικά φαινόμενα (Τριανταφυλλίδης 1938: 66-67):

1) Η απορρίνωση των ρινικών συμπλεγμάτων mb, ng, nd: πρβ. [ku'bi] - [ku'mbi]. 2) Η τροπή του [ç] σε [q]: πρβ. 'aeri > 'aeri. 3) Η διατήρηση της λεγόμενης χρονικής αύξησης: e'benete - 'benate. 4) Η χρήση της αιτιατικής ενικού των προσωπικών αντωνυμιών μετά από τα ρήματα δίνω, λέω: se 'leo - su 'leo. 5) Η επίταξη των άτονων τύπων της προσωπικής αντωνυμίας: 'bini mu - mu 'bini.

Η πιο πρόσφατη διαίρεση των νεοελληνικών διαλέκτων είναι αυτή που πρότεινε ο Ν. Κοντοσόπουλος (1983-1984), ο οποίος στηριζόμενος στον τύπο της ερωτηματικής αντωνυμίας κάνει λόγο για Ελλάδα του τι (ηπειρωτική Ελλάδα και Ιόνια νησιά) και Ελλάδα του είντα. Είναι η μοναδική προσπάθεια κατάταξης που δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε ένα γνώρισμα, αλλά σε μια δέσμη φωνητικών, λεξιλογικών ακόμα και πολιτισμικών ισογλώσσων.

Σύντομη επισκόπηση των διαλεκτικών σπουδών

Με βάση το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται οι εργασίες μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους στη μελέτη των νεοελληνικών διαλέκτων.

Οι πρώτες επιστημονικές προσεγγίσεις των νεοελληνικών διαλέκτων στα μέσα περίπου του προηγούμενου αιώνα ήταν, όπως άλλωστε και η γλωσσολογία γενικότερα, ιστορικά προσανατολισμένες. Το ενδιαφέρον για τις επιμέρους διαλέκτους την εποχή αυτή είναι άνισο και καθορίζεται από την υπαρκτή ή αναμενόμενη αρχαιότητά τους. Αργότερα η κατάσταση αλλάζει, ορισμένες όμως διάλεκτοι εξακολουθούν να προσελκύουν προνομιακά το ενδιαφέρον των ειδικών, ενώ η έρευνα άλλων (όπως τα ιδιώματα της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας) παρουσιάζει σημαντικά κενά.

Οι ιστορικά προσανατολισμένες εργασίες αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των διαλεκτικών μελετών. Στη δεκαετία του '80 εμφανίζεται μια σειρά από διατριβές που κινούνται μέσα στο πλαίσιο της δομικής διαλεκτολογίας, έτσι όπως διαμορφώνεται στις εργασίες του Martinet. Στην τρίτη περίοδο, που αντιπροσωπεύεται κυρίως από το έργο του Β. Newton *The Generative Interpretation of Dialect. A Study of Modern Greek Phonology* (Cambridge 1972), χρησιμοποιείται το θεωρητικό μοντέλο της γενετικής διαλεκτολογίας.

Αν εξετάσουμε τις διαλεκτολογικές μελέτες υπό το πρίσμα των επιπέδων ανάλυσης, εύκολα διαπιστώνουμε ότι το λεξιλόγιο είναι ιδιαίτερα ευνοημένο. Οι περισσότερες παραδοσιακές διαλεκτολογικές μελέτες περιέχουν και γλωσσάρια διαλεκτικών λέξεων. Σημαντικός είναι άλλωστε ο αριθμός λεξικών επιμέρους διαλέκτων ή ιδιωμάτων. Αρκετά από αυτά και ειδικότερα αυτά που αναφέρονται σε διαλέκτους έχουν και ετυμολογικό χαρακτήρα.

Οι εργασίες της πρώτης περιόδου περιγράφουν –και καμιά φορά εξηγούν– τις φωνητικές ιδιαιτερότητες των διαλέκτων, ενώ φωνολογική ανάλυση μας προσφέρουν οι συγκριτικά πολύ λιγότερες εργασίες της δεύτερης περιόδου. Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκε μια σειρά από άρθρα που εξετάζουν επιμέρους φωνητικά και φωνολογικά προβλήματα των νεοελληνικών διαλέκτων (Μαλικούτη-Drachman & Drachman 1983, και άλλοι). Ικανοποιητική –αν και σπάνια πλήρης– είναι η περιγραφή του μορφολογικού συστήματος των διαλέκτων και ιδιωμάτων στις παραδοσιακές διαλεκτολογικές μελέτες.

Οι μελέτες των ελληνικών διαλέκτων που ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες (δες μεταξύ άλλων Κουτίτα-Καϊμάκη 2000, Drachman & Malikouti-Drachman 2001, Joseph 2001, Pantelidis 2001, Gafos & Ralli 2001, Μελισσαροπούλου 2007, Κολιοπούλου 2009, Δημελά 2010, Koutsoukos 2013) διεύρυναν τις γνώσεις μας για τα διαλεκτικά φαινόμενα της ελληνικής.

Η σύνταξη είναι η αδικημένη πλευρά στις διαλεκτικές σπουδές και η αδικία αυτή δεν φαίνεται να είναι άσχετη με το συχνά εμφανιζόμενο ερώτημα για το αν υπάρχει διαλεκτική σύνταξη ή όχι. Στις περισσότερες διαλεκτικές μελέτες η σύνταξη περιορίζεται σε ολιγοσέλιδη –καμιά φορά και μονοσέλιδη– παρουσία και αφορά γνωστές συντακτικές ιδιαιτερότητες (θέση του άκλιτου τύπου της προσωπικής αντωνυμίας κ.ά.). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η μονογραφία του Αναστασιάδη (1976) για τη σύνταξη του καππαδοκικού ιδιώματος. Χωρίς να παίρνει υπόψη τις σύγχρονες γλωσσολογικές θεωρίες, προσφέρει πλούσιο υλικό, παρακολουθεί την ιστορική εξέλιξη των συντακτικών φαινομένων και εντοπίζει με επιτυχία ομοιότητες και επιδράσεις από την τουρκική (οι παραπάνω βιβλιογραφικές πληροφορίες είναι από Γιαννουλοπούλου [2019], όπου υπάρχει και πληρέστερη ανάλυση).

Οι μελετητές των ιδιωμάτων, κυρίως στις ιστορικά προσανατολισμένες μελέτες, σπάνια περιγράφουν τον τρόπο εργασίας και τη βάση δεδομένων και ακόμα πιο σπάνια αναφέρουν ρητά ότι δεν περιγράφουν το συγκεκριμένο ιδίωμα αλλά την αρχαϊκή μορφή του ιδιώματος. Ο στόχος αυτός καθορίζει και την επιλογή των πληροφορητών: ηλικιωμένοι, κυρίως γυναίκες, που δεν έχουν έρθει σε επαφή με άλλες γλωσσικές ποικιλίες (κοινή νεοελληνική, άλλα ιδιώματα), έτσι που να διατηρούν την «καθαρότητα» του ιδιώματος. Η πραγμάτωση του στόχου παίρνει συχνά τη μορφή επίμονης προσπάθειας επαναδραστηριοποίησης γλωσσικών στοιχείων που η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα έχει καταδικάσει σε αχρησία. Αυτό αφορά συνήθως και κατά κύριο λόγο λεξιλογικά στοιχεία που ανήκουν σε πεδία όπως η γεωργία, η ένδυση κ.λπ., δεν είναι όμως εντελώς άγνωστο και σε άλλα γλωσσικά επίπεδα.

Μια ακραία μορφή της ιδιότυπης αυτής γλωσσικής «λήθης» έχουμε στην περίπτωση εξωελλαδικών κυρίως ιδιωμάτων των οποίων οι φορείς διασκορπίστηκαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και βαθμιαία αφομοιώθηκαν γλωσσικά από το νέο περιβάλλον, περιορίζοντας το γλωσσικό ιδίωμα του τόπου καταγωγής αρχικά σε ρόλο γλώσσας σπιτιού [home language] και στη συνέχεια σε αυτό που μπορεί να ονομαστεί «γλώσσα της μνήμης» ή, καλύτερα, «γλώσσα των αναμνήσεων» (μια τέτοια περίπτωση αποτελεί σε μεγάλο βαθμό το γλωσσικό ιδίωμα του Μελένικου).

Στις περισσότερες διαλεκτικές περιοχές σήμερα επικρατεί διγλωσσία ή, ακριβέστερα, διδιαλεκτισμός, με παράλληλη χρήση δύο κωδίκων, της κοινής νεοελληνικής και της διαλέκτου. Η χρήση φυσικά καθορίζεται από τον βαθμό γνώσης καθενός από τους κώδικες. Στην περίπτωση της επαρκούς γνώσης και των δύο γλωσσικών συστημάτων, η διγλωσσική συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από συμπληρωματική κατανομή (συγκεκριμένα περιβάλλοντα ή και θέματα απαιτούν μια συγκεκριμένη γλωσσική συμπεριφορά). Οι μονόγλωσσοι, οι χρήστες δηλαδή μόνο του διαλεκτικού κώδικα, εντοπίζονται κυρίως στους ηλικιωμένους, περισσότερο στις γυναίκες, και ο αριθμός τους συνεχώς μειώνεται.

Από όσα αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι στη γλωσσική πραγματικότητα δεν υπάρχουν πλήρη απολιθώματα, δεν υπάρχουν in vitro καταστάσεις. Η μοίρα των γλωσσών που δεν έχουν πια ομιλητές είναι ο γλωσσικός θάνατος.

Όπως παρατηρούσε το 1836 ο Γερμανός φιλόσοφος και γλωσσολόγος von Humboldt: «Δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει μια στιγμή πραγματικής ακινησίας στη γλώσσα τόσο σύντομη όσο στην αδιάκοπη σπινθηροβόλο σκέψη των ανθρώπων. Από τη φύση της είναι μια συνεχής διαδικασία ανάπτυξης».

Υπάρχουν όμως πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για το πώς και το γιατί της αλλαγής, υπάρχουν πολλές καθυστερήσεις και σταθεροποιήσεις, πολλές «αντιστάσεις» στην αλλαγή που δίνουν την εντύπωση της άρνησης στην αλλαγή, που λειτουργούν ως μια περίεργη «μνήμη» των γλωσσικών κοινοτήτων και των ομιλητών. Μνήμη που λειτουργικοποιείται ως στοιχείο διακριτής ταυτότητας, δεμένης με τον τόπο, την κοινότητα και την ιστορία της. Αυτά τα κατεξοχήν ανθρωπογενή χαρακτηριστικά συναντιούνται με την ενδιάθετη γλωσσική ικανότητα και την ανάγκη της επικοινωνίας σε συνθήκες γλωσσικής επαφής. Στο εκκρεμές από τη διατήρηση της γλωσσικής (και άλλης) ταυτότητας στην προσαρμογή στα δεδομένα της σύγχρονης επικοινωνίας οι ταλαντώσεις δεν είναι παντού και πάντα ισόχρονες, αλλά είναι πάντα υπαρκτές. Και αυτό συμβαίνει γιατί τα γλωσσικά φαινόμενα δεν είναι ούτε αμιγώς εμπρόθετα ούτε αμιγώς νομοτελειακά και κανονικά επαναλαμβανόμενα, αλλά *in between*, «τρίτου τύπου» όπως λένε ορισμένοι σύγχρονοι γλωσσολόγοι, όπως ο Rudy Keller. Αυτή η οριακότητα του γλωσσικού φαινομένου είναι που καταδεικνύεται από τις οριακές περιπτώσεις των διαλεκτικών θυλάκων και γι' αυτό η αντιπαραβολική μελέτη γλωσσών, διαλέκτων και διαλεκτικών θυλάκων είναι αφενός απαραίτητη, αφετέρου οφείλει να μην θεωρεί ότι συγκρίνει ομοταγή συστήματα.

3.3 Η «τυπολογική στροφή»

Η σύγχρονη αντιπαραβολική γλωσσολογία έχει στενές ή απομακρυσμένες σχέσεις με τις προηγούμενες φάσεις της σύγκρισης γλωσσών, αν και κάθε σύγκριση γλωσσών δεν ανήκει αναγκαστικά στην αντιπαραβολική γλωσσολογία. Είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε τη συνέχεια των ερευνητικών προγραμμάτων αντιπαραβολικής γλωσσολογίας. Η «τυπολογική στροφή» του Hawkins (1986) δεν προέκυψε *ex nihilo*. Όπως μας πληροφορεί ο Ringbom (1994: 741-2), «αρκετά μεγάλης κλίμακας αντιπαραβολικά προγράμματα με την αγγλική ως το ένα σκέλος της αντιπαραβολής ξεκίνησαν στην Ευρώπη στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, και κάποια συνεχίστηκαν ακόμη και στη δεκαετία του 1990. Πλευρές της πολωνικής, της σερβοκροατικής, της ρουμανικής, της ουγγρικής, της φινλανδικής, της γερμανικής και της σουηδικής συγκρίθηκαν και αντιπαραβλήθηκαν με την αγγλική. Το πολωνικό πρόγραμμα, ιδιαίτερα, παρήγαγε έναν εντυπωσιακό αριθμό θεωρητικά βασισμένων αντιπαραβολικών μελετών». Ο Ringbom στη συνέχεια καταλήγει στο εξής πολύ ενδιαφέρον συμπέρασμα:

«Οι περισσότερες από τις μελέτες που προέκυψαν από αυτά τα προγράμματα, ωστόσο, έχουν ασκήσει μικρή επίδραση στη γλωσσολογία της αγγλικής. Υπάρχουν πολλοί λόγοι για αυτό. Αφού οι γλώσσες που αντιπαραβάλλονται με την αγγλική είναι συγκριτικά λιγότερο μελετημένες από την αγγλική, η οποία είναι η πλέον μελετημένη γλώσσα στον κόσμο, είναι απλώς φυσικό ότι η ροή των νέων ιδεών που προκύπτουν από αυτές τις αντιπαραβολικές μελέτες ήταν στην κατεύθυνση από την αγγλική προς τις άλλες γλώσσες παρά στην αντίστροφη κατεύθυνση. Τα περισσότερα από τα ερευνητικά συμπεράσματα εκδόθηκαν σε σειρές που δεν ήταν γνωστές έξω από τις αντίστοιχες χώρες, ενώ ο αριθμός των αγγλόφωνων γλωσσολόγων που είναι ικανοποιητικά εξοικειωμένοι με τις γλώσσες της Ανατολικής Ευρώπης είναι πολύ περιορισμένος».

Στις μέρες μας η «τυπολογική στροφή» ανήκει στο θεωρητικό πλαίσιο της λειτουργιστικής τυπολογίας. Ευτυχώς, ο θεωρητικός διάλογος αναπτύσσεται και νέες οπτικές αναδύονται, αν και τα ζητήματα που αναδύονται στην πρόσφατη βιβλιογραφία δεν είναι πρωτόγνωρα στο πεδίο της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας. Αντιθέτως, αυτό που είναι πιο σημαντικό στην πρόσφατη βιβλιογραφία είναι η επαναδιατύπωση της σχέσης μεταξύ αυτής και των άλλων υποειδικεύσεων του γενικού πεδίου της σύγκρισης των γλωσσών. Όπως το διατυπώνει ο Köhlig (2012: 4):

«Μόνο με τη συσχέτιση και την οριοθέτηση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας από τις άλλες υποειδικεύσεις της συγκριτικής γλωσσολογίας θα αποκτήσουμε μια καθαρή εικόνα της ατζέντας, της δυναμικής της και των ορίων της. Αυτό που μοιράζεται η αντιπαραβολική γλωσσολογία με αυτές τις άλλες προσεγγίσεις είναι η εστίαση στην ποικιλότητα μεταξύ των γλωσσών και εντός μιας γλώσσας,

αλλά σαφώς έχει τη δική της ατζέντα, ακόμα και αν αυτή επικαλύπτεται σε συγκεκριμένες πλευρές με αυτή των άλλων προσεγγίσεων».

3.4 Οριοθέτηση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας από τους άλλους κλάδους της σύγκρισης των γλωσσών

Προκειμένου να οριοθετήσει την αντιπαραβολική γλωσσολογία από τις άλλες υποειδικεύσεις της συγκριτικής γλωσσολογίας, ο Köhlig (112012: 21-23) διατυπώνει τα ουσιώδη συστατικά της ατζέντας της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας ως εξής:

1. *Συγχρονικός προσανατολισμός (Synchronic orientation)*: Η αντιπαραβολική γλωσσολογία έχει συγχρονικό προσανατολισμό.
2. *Λεπτομερειακότητα (Granularity)*: Η αντιπαραβολική γλωσσολογία ενδιαφέρεται για τη λεπτομερή, εις βάθος ανάλυση των ομοιοτήτων και των διαφορών, οι οποίες δεν είναι γενικά προσβάσιμες στις τυπολογικές γενικεύσεις. Με αυτήν την έννοια, είναι συμπλήρωμα της τυπολογίας, παρά μικρής κλίμακας τυπολογία.
3. *Σύγκριση γλωσσικών ζευγαριών (Comparison of language pairs)*: Η αντιπαραβολική ανάλυση κυρίως ενδιαφέρεται για δίπλευρες συγκρίσεις γλωσσών.
4. *Προοπτική (Perspective)*: Η αντιπαραβολική ανάλυση περιγράφει μια γλώσσα υπό την προοπτική μιας άλλης και ως εκ τούτου θα αποκαλύψει ιδιότητες των γλωσσών που δεν είναι εύκολα ορατές διαφορετικά.
5. *Διαψευσιμότητα (Falsifiability)*: Όπως ακριβώς τα αποτελέσματα κάθε σοβαρής επιστημονικής έρευνας, έτσι και αυτά των αντιπαραβολικών περιγραφών είναι εύκολα διαψεύσιμα (και επαληθεύσιμα) εάν είναι εκφρασμένα με ακρίβεια και σαφήνεια.
6. *Θεωρητικό πλαίσιο (Theoretical framework)*: Η πρόκληση για την αντιπαραβολική ανάλυση έγκειται στην ανακάλυψη των αντιπαραθέσεων και στην περιγραφή αυτών με τον μέγιστο γενικό τρόπο και όχι στην επιλογή ενός συγκεκριμένου θεωρητικού πλαισίου. Το explanandum της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας είναι οι αντιπαραβολές μεταξύ των γλωσσών.

Η αντιπαραθετική ή αντιπαραβολική γλωσσολογία εξετάζει συγκριτικά τα γλωσσικά συστήματα δίνοντας έμφαση στη συγχρονική μορφή, ενώ η ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία αποτελεί συγκεκριμένο κλάδο της διαχρονικής μελέτης των γλωσσών, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα από τους Νεογραμματικούς. Κοινό, ωστόσο, πεδίο έρευνας τόσο της ιστορικής-συγκριτικής γλωσσολογίας όσο και της αντιπαραθετικής ή αντιπαραβολικής είναι η σύγκριση γλωσσών. Όπως διατυπώνεται από τον Köhlig (2012: 5), «πολλά παραδείγματα μπορούν να δοθούν για τη μερική αλληλοεπικάλυψη των στόχων και των ευρημάτων μεταξύ της ιστορικής-συγκριτικής και της αντιπαραθετικής ή αντιπαραβολικής γλωσσολογίας». Αναπόφευκτο, επίσης, είναι σε οποιαδήποτε σύγκριση μεταξύ γλωσσών να παρεισφρεύουν στοιχεία τυπολογίας, δηλαδή στοιχεία ευρύτερων δομικών χαρακτηριστικών με βάση τα οποία ομαδοποιούνται οι γλώσσες.

Οι διαφορές μεταξύ τυπολογικών μελετών και αντιπαραθετικής ή αντιπαραβολικής εξέτασης παρουσιάζονται από τους Köhlig & Gast (2008: 213) ως εξής:

«Ενώ οι τυπολογικές μελέτες συνήθως συγκρίνουν έναν μεγάλο αριθμό γλωσσών όσον αφορά μια μεμονωμένη μεταβλητή ιδιότητα (π.χ. σειρά όρων, έκφραση της κτήσης, χρόνος, τροπικότητα κ.λπ.), η αντιπαραθετική/αντιπαραβολική γλωσσολογία ασχολείται με λίγες γλώσσες (συνήθως μόνο δύο), αλλά μελετά μεγάλο αριθμό παραμέτρων. Οι στόχοι κάθε ειδίκευσης είναι, κατά συνέπεια, διαφορετικοί: ενώ ο τελικός στόχος της γλωσσολογικής τυπολογίας είναι να καθορίσει τα σταθερά χαρακτηριστικά της γλώσσας ως συστήματος επικοινωνίας, η αντιπαραθετική/αντιπαραβολική γλωσσολογία ενδιαφέρεται για τις πιο επεξεργασμένες πλευρές της διαγλωσσικής σύγκρισης και επίσης εξετάζει τις εξαρτήσεις μεταξύ των υποσυστημάτων της γραμματικής (π.χ. μορφολογία, σύνταξη)».

Η αντιπαραβολική γλωσσολογία ως οριακή περίπτωση μπορεί να είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική για όλα τα ερωτήματα που απασχολούν τη σύγχρονη θεωρία της γλώσσας. Κυρίως εκείνα τα ερωτήματα που μπορούν να περιγραφούν ως αποτέλεσμα της διαλεκτικής έντασης ανάμεσα στο γενικό και στο ειδικό. Ακόμα

και όταν συγκρίνουμε ένα ζευγάρι γλωσσών σε ένα μόνο επίπεδο ανάλυσης ή σε κάποιο φαινόμενο, εκ των πραγμάτων εμπλεκόμαστε με ερωτήματα τυπολογίας, καθολικών γλωσσικών χαρακτηριστικών, με ερωτήματα που αφορούν τη σχέση γλωσσικού συστήματος και γλωσσικής χρήσης.

Αυτό άλλωστε είναι το γοητευτικό χαρακτηριστικό της ενασχόλησης με τις γλώσσες και τη γλώσσα: η αναζήτηση της διαλεκτικής έντασης ανάμεσα, αφενός, στο διαγλωσσικά καθολικό και, αφετέρου, στο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό κάθε γλώσσας. Και γι' αυτό κάθε γλωσσολογική έρευνα ή γλωσσολογική θεωρία προϋποθέτει τη σύγκριση γλωσσών. Η ρητή παραδοχή αυτής της προϋπόθεσης και η εκπεφρασμένη μεθοδολογία με την οποία γίνεται η σύγκριση είναι το θεωρητικό ζητούμενο.

3.5 Ζητήματα ορολογίας

Οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις των γλωσσολογικών ειδικεύσεων που ασχολούνται με τη σύγκριση των γλωσσών γίνονται ορατές στη σχετική ορολογία των ευρωπαϊκών γλωσσών. Για παράδειγμα, στην αγγλική υπάρχουν οι όροι *historical comparative linguistics* για την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία και *contrastive linguistics* για την αντιπαραθετική ή αντιπαραβολική γλωσσολογία, ενώ στη γερμανική υπάρχει ο όρος *kontrastive Grammatik*, που αφορά την αντιπαραθετική ή αντιπαραβολική γλωσσολογία, δίπλα στον όρο *historisch-komparative Grammatik*, που αφορά την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία. Στη γαλλική οι αντίστοιχοι όροι είναι *linguistique historique et comparative* (αλλά και *linguistique comparée* ή *grammaire comparée* ή *philology comparée*) και *linguistique contrastive*, ενώ στην ιταλική είναι *linguistica storico-comparativa* και *linguistica contrastiva*.

Βιβλιογραφία

- Alatis, J. (επιμ.), (1968). *Contrastive Linguistics and its Pedagogical Implications*. Monograph Series on Languages and Linguistics, 21, Georgetown University Press.
- Berruto, G. (1993). "Varietà diamesiche, diastratiche, diafasiche". Στο A. A. Sobrero (επιμ.), *Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi* (σσ. 37-92). Roma: Laterza.
- Bisang, W. (2004). "Dialectology and typology. An integrative perspective". Στο B. Kortmann (επιμ.), *Dialectology meets typology. Dialect grammar from a cross-linguistic perspective* (σσ. 11-45). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Browning, R. (1972). *Η ελληνική γλώσσα, μεσαιωνική και νέα* (μτφρ. Δ. Σωτηρόπουλος). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Bybee, J. L. (2006). "From usage to grammar: the mind's response to repetition". *Language* 82(4), 711-733.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2000). *Μορφολογική σύγκριση παραθημάτων και συμφυμάτων στα νέα ελληνικά και τα ιταλικά*. Θεσσαλονίκη: Ενυάλειο Κληροδότημα.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2019). «Σύγκριση γλωσσών και σύγκριση διαλέκτων: μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα». Στο Α. Αρχάκης, Ν. Κουτσούκος, Γ. Ξυδόπουλος, Δ. Παπαζαχαρίου (επιμ.), *Γλωσσική ποικιλία: Μελέτες αφιερωμένες στην Αγγελική Ράλλη* (σσ. 121-136), Αθήνα: Κάπα Εκδοτική.
- Γλωσσολογία/Glossologia*, 26 (2018). «Η Ελληνική υπό τη σκοπιά της Αντιπαραβολικής Γλωσσολογίας» (επιστημονική επιμελήτρια Γ. Γιαννουλοπούλου).
- Chambers, J. K. & P. Trudgill (1998). *Dialectology* (2η έκδοση). Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Ebeling, J. (2016). "Contrastive linguistics in a new key", *Nordic Journal of English Studies* 15(3), 7-14.
- Fisiak, J. (επιμ.), (1980). *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Fisiak, J. (επιμ.), (1984). *Contrastive Linguistics. Prospects and Problems*. Berlin: Mouton Publishers.
- Fries, C. C. (1945). *Teaching and Learning English as a Foreign Language*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Hatzidakis, G. (1892). *Einleitung in die neugriechische Grammatik*. Leipzig.
- Hawkins, J. A. (1986). *A comparative Typology of English and German: Unifying the contrasts*. London: Croom Helm.
- James, C. (1980). *Contrastive Analysis*. Longman.
- James, C. ([1980] 2009). *Αντιπαραβολική Ανάλυση* (ελληνική μετάφραση: Α. Αποστόλου-Πανάρα, Β. Ζούκα). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Jespersen, O. (1924). *Die Sprache, Ihre Natur, Entwicklung und Entstehung*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Jia, H., & J. Tian (2012). "Contrastive Analysis in China: Today and Yesterday", *Theory and Practice in Language Studies*, (2)11, 2269-2276.
- Κολιοπούλου, Μ. (2013). *Θέματα σύνθεσης της Ελληνικής και της Γερμανικής*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Koliopoulou, M., & T. Leuschner (2014). "Einleitung: Perspektiven der kontrastiven Linguistik". *Germanistische Mitteilungen. Zeitschrift für deutsche Sprache, Literatur und Kultur*, Heft 40(1), 5-14.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (1983-1984). "La Grèce du τι et la Grèce du είντα", *Γλωσσολογία*, 2-3, 149-162.

- König, Ek. (2012). "Contrastive linguistics and language comparison", *Languages in Contrast*, 12(1), 3-26.
- König, Ek. & V. Gast (2008). *Understanding English – German contrasts*. Berlin: Ench Schmidt Verlag.
- Kortmann, B., & J. van der Auwera (επιμ.), (2011). *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Κοτζιά, Ε., Ευθυμίου, Ε., & Αγγ. Τσόκογλου (επιμ.), (2001). *Γενετική Γραμματική και Συγκριτική ανάλυση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Kranich, S. (2016). *Contrastive Pragmatics and Translation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Krzeszowski, T. P. (1984). "Tertium Comparationis", Στο J. Fisiak (επιμ.), (1984). *Contrastive Linguistics. Prospects and Problems* (σσ. 301-312). Berlin: Mouton.
- Krzeszowski, T. P. (1990). *Contrasting Languages. The Scope of Contrastive Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lado, R. (1957). *Linguistics across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers*. University of Michigan Press.
- Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (ΛΚΝ) (1998). Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη] (υπεύθυνος για την ετυμολογία: Ευ. Πετρούνιας).
- Lipinska, M. (1980). "Contrastive Analysis and the Modern Theory of Language", Στο J. Fisiak (επιμ.). *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics* (σσ. 127-184). Amsterdam: Benjamins.
- Makaev, Èn. Ah. (1969). "Les rapports entre grammaire comparée, grammaire contrastive et grammaire typologique". *Langages*, 15(32-42). *La linguistique en URSS*.
- Μαλαγαρδή, Ι. (1995). *Συγκριτική ανάλυση 'να' και 'για να' δομών της νέας ελληνικής με αντίστοιχες δομές της γερμανικής και εφαρμογή στη μηχανική μετάφραση*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή: ΕΚΠΑ.
- Newton, B. (1972). *The Generative Interpretation of Dialect. A Study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Πετρούνιας, Ευ. ([1984] 2002, 2005). *Νεοελληνική Γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Προφίλη, Ο. (1999). «Η ελληνική στη Νότια Ιταλία». Στο Α.-Φ. Χριστίδης σε συνεργασία με τις Μ. Αραποπούλου & Γ. Γιαννουλοπούλου (επιμ.), *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας* (σσ. 31-37). Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Ringbom, H. (1994). "Contrastive Analysis", Στο R. E. Asher & J. M. Y. Simpson (επιμ.), *The Encyclopedia of Languages and Linguistics* (σσ. 737-742), Oxford: Pergamon Press.
- Sajavaara, K. (1996). "New Challenges for Contrastive Linguistics". Στο K. Aijmer, B. Altenberg & M. Johansson (επιμ.), *Papers from a Symposium on Text-based Cross-linguistic Studies*. Lund 4-5 March 1994 (σσ. 17-36). Lund University Press.
- Sapir, Ed. (1921). *Language. An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt.
- Sun, K., & W. Rong (2009). "Review of Pan Wenguo and ThamWaiMun (2007)" *Languages in Contrast*, 9(2), 291-295.
- Svartvik, J. (επιμ.), (1973). *Errata. Papers in Error Analysis*. Λούνδη: CWK Gleerup.
- Τζιτζιλής, Χρ. (2000). «Νεοελληνικές διάλεκτοι και νεοελληνική διαλεκτολογία». Στο *Η Ελληνική Γλώσσα και οι διάλεκτοί της* (σσ. 15-22). Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Thomson, G. (1989). *Η ελληνική γλώσσα αρχαία και νέα*. Αθήνα: Κέδρος.

- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1938). *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Αθήνα. Επανεκδοση ως 3ος τόμος του Άπαντα. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 1963.
- Tsangalidis, A. (1999). *Will and Tha: A Comparative Study of the Category Future*. Thessaloniki: University Studio Press.
- Tsopanakes, A. (1955). "Eine dorische Dialektzone im Neugriechischen". *BZ*(48), 49-72.
- Van Buren, P. (1980). "Contrastive Analysis". Στο J. Fisiak (επιμ.), *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics* (σσ. 83-117). Amsterdam: Benjamins.
- Von Humboldt, W. (1822.) "Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung" ["On the comparative study of language and its relation to the different periods of language development". Ανατύπωση στο T. Harden and D. Farrelly (επιμ.). 1997. *Essays on Language/Wilhelm von Humboldt* (σσ. 1-22). Frankfurt am Mein: Peter Lang.
- Wardhaugh, R. (1970). "The Contrastive Analysis Hypothesis", *TESOL Quarterly*, 4(2), 123-160.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York.
- Wenguo, P., & T. Wai Mun (2007), *Contrastive Linguistics: History, Philosophy and Methodology*. London: Bloomsbury.
- Whorf, B. L. (1941). "Language and Logic". Στο J. Carrol (επιμ.), *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (σσ. 233-245). The MIT Press.
- Χριστίδης, Α.-Φ. (1996). «Η Νέα Ελληνική Γλώσσα και η Ιστορία της». Στο *Η Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 13-17). Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- Χριστίδης, Α.-Φ. σε συνεργασία με τις Μ. Αραποπούλου & Γ. Γιαννουλοπούλου (επιμ.), (1999). *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ-ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 4 αναλύονται οι σχέσεις της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας με την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία, την ειδίκευση που σηματοδότησε την έναρξη της Γλωσσολογίας ως αυτόνομου από τη Φιλολογία κλάδου τον 19ο αιώνα. Τονίζονται οι μεθοδολογικές διαφορές των δύο ειδικεύσεων, δηλαδή η έμφαση της ιστορικής-συγκριτικής γλωσσολογίας στη διαχρονική θεώρηση και στην ιστορική ανασύνθεση της πρωτογλώσσας, από την οποία προκύπτουν γενετικά συγγενείς γλώσσες, έναντι της έμφασης της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας στη συγχρονική εξέταση γλωσσών που δεν συνδέονται κατ' ανάγκη γενετικά. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι παρά τη διακριτότητα των δύο ειδικεύσεων, υπάρχουν σημεία επικάλυψης, αφού και οι δύο ανήκουν στη σύγκριση γλωσσών. Παρουσιάζονται οι απόψεις που επισημαίνουν τη συμπληρωματικότητα των διαφορετικών ειδικεύσεων της σύγκρισης γλωσσών, καθώς και το παράδειγμα της γλωσσικής αλλαγής στο επίπεδο της σύνταξης. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι η διαχρονική εξέταση μπορεί να είναι μέρος της θεωρητικής αντιπαραθετικής ανάλυσης, εάν ο στόχος είναι η ερμηνεία. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι βασικοί σταθμοί στην ιστορία των λεξικών των ανθρώπινων πολιτισμών, εκκινώντας από την αρχαιότητα και καταλήγοντας στη σύγχρονη εποχή. Η ιστορία της σύνθεσης λεξικών αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της σχέσης των ανθρώπινων πολιτισμών με τις γλώσσες και με τη σύγκριση των γλωσσών.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές γνώσεις στην ιστορία της γλωσσολογικής σκέψης (φιλοσοφικός προβληματισμός, αυτονόμηση της γλωσσολογίας από τη φιλολογία), βασικές έννοιες της γλωσσολογικής ανάλυσης (επίπεδα ανάλυσης, διάκριση συγχρονίας/διαχρονίας).

4.1 Η ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία ως η πρώτη διαγλωσσική σύγκριση

Η πρώτη τυπολογική ταξινόμηση των γλωσσών είναι η μορφολογική τυπολογία που αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα από τους ιστορικούς συγκριτικούς γλωσσολόγους Friedrich von Schlegel και August von Schlegel, στο φιλοσοφικό πλαίσιο του Wilhelm von Humboldt.

Η αρχική ταξινόμηση από τον Friedrich von Schlegel διαιρούσε τις γλώσσες σε δύο τύπους: παραθηματικές και κλιτικές. Ο August von Schlegel πρόσθεσε έναν τρίτο τύπο: τις γλώσσες «χωρίς δομή» (δηλαδή χωρίς παραθηματοποίηση ή κλίση), δίνοντας ως παράδειγμα τη σύγχρονη κινεζική. Τέλος, ο Wilhelm von Humboldt πρόσθεσε έναν τέταρτο τύπο, τις «ενσωματωτικές» γλώσσες, για να καλύψει γλώσσες της Βόρειας Αμερικής στις οποίες το ρήμα και το αντικείμενο λειτουργούν ως λέξη.

Αυτή η τυπολογική ταξινόμηση διαφέρει από τη σύγχρονη σύλληψη της τυπολογίας σε δύο σημαντικές πλευρές: α) αναγνωρίζει μόνο μία παράμετρο διαφοροποίησης των γλωσσών, τη μορφολογική δομή των λέξεων, και β) είναι μια διαφοροποίηση των γλωσσών ως όλου και όχι ως αποτελούμενων από μέρη.

Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά μπορούν να αποδοθούν στην ονομαζόμενη *νεο-χουμπολντιανή άποψη για τη γλώσσα*. Σύμφωνα με αυτήν, κάθε ανθρώπινη γλώσσα διαθέτει μια οργανική ενότητα, η οποία αποτελεί εκδήλωση μιας «εσώτερης μορφής» (μια αντίληψη που στην αρχική της σύλληψη είχε καθαρές συνδηλώσεις πολιτισμικής ανωτερότητας). Ο μορφολογικός χαρακτήρας μιας γλώσσας θεωρούνταν εκδήλωση αυτού του οργανικού χαρακτήρα. Γι' αυτόν τον λόγο η μορφολογική ταξινόμηση ήταν ταξινόμηση της γλώσσας ως όλου, γιατί αντανάκλασε την εσώτερη μορφή της γλώσσας ως όλου. Ο μορφολογικός χαρακτήρας ήταν επίσης η μόνη παράμετρος ταξινόμησης, γιατί μια ταξινόμηση κατά διάφορες παραμέτρους θα σήμαινε ότι η γλώσσα μπορεί να ανήκει σε διαφορετικούς γλωσσικούς τύπους, επομένως να διαθέτει διαφορετικές «εσώτερες μορφές».

Αυτήν την αντίληψη για τη μορφολογική τυπολογία, τη σύμφωνη με τις φιλοσοφικές απόψεις του 19ου αιώνα για τη γλώσσα, ο Greenberg ονόμασε *ατομικιστική προσέγγιση* στην τυπολογική ταξινόμηση.

4.2 Η συγκριτική μέθοδος ως βασική διαδικασία στην ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία

Η συγκριτική μέθοδος αποτελεί βασική διαδικασία της συγκριτικής γλωσσολογίας. Συγκρίσεις μεταξύ γλωσσών υπήρχαν ήδη από την αρχαιότητα. Ωστόσο, κανένας δεν ήταν ικανός να διατυπώσει και να αιτιολογήσει ικανοποιητικά τις ανακαλύψεις του για ομοιότητα μεταξύ των γλωσσών.

Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ο Sir William Jones διατύπωσε την ιδέα του ότι η αρχαία ελληνική, η σανσκριτική και η λατινική εμφανίζουν ομοιότητες με τη γοτθική, την κελτική και την περσική και, κατ' επέκταση, αποτελούν γλωσσική οικογένεια που ονομάζεται *ινδοευρωπαϊκή*. Το 1808 ο Friedrich Schlegel μελέτησε τη σανσκριτική γλώσσα και τον πολιτισμό και εξέδωσε έργο για τη σοφία και τη γλώσσα της Ινδίας. Εισηγάγε για πρώτη φορά τον όρο «συγκριτική γραμματική» (δηλαδή σύγκριση γλωσσών ως προς τη γραμματική τους) και μίλησε για γενετικές σχέσεις ανάμεσα σε γλώσσες, ενώ παράλληλα έδωσε πληροφορίες για τη γενεαλογία της γλώσσας. Η επιρροή που άσκησε ο F. Schlegel στους μεταγενέστερους μελετητές και ιδιαίτερα στους Γερμανούς ήταν μεγάλη. Ένας από αυτούς ήταν ο Franz Bopp, ο οποίος το 1816 δημοσίευσε ένα μεγάλο βιβλίο για το κλιτικό σύστημα της σανσκριτικής σε σχέση με άλλες γλώσσες (αρχαία ελληνική, γερμανικές γλώσσες, περσική, λατινική κ.ά.). Ο Bopp θεωρήθηκε πατέρας της συγκριτικής γλωσσολογίας, αφού έθεσε τα θεμέλια της λεγόμενης *συγκριτικής μεθόδου*. Στη συνέχεια, ο Δανός γλωσσολόγος Rasmus Rask μελέτησε την ισλανδική στη διαχρονία της (Ιστορική Γραμματική Ισλανδικής), μελέτησε τη σχέση της αβεστικής με τη σανσκριτική και ερεύνησε την εξέλιξη των ινδοευρωπαϊκών συμφώνων προς τις γερμανικές γλώσσες. Δύο χρόνια μετά ο Γερμανός γλωσσολόγος Jacob Grimm άρχισε να συντάσσει μια ιστορική γραμματική της γερμανικής γλώσσας, ενώ μελέτησε διαχρονικά τις γερμανικές γλώσσες από την ινδοευρωπαϊκή περίοδο.

Την περίοδο 1850-1876 κυριαρχεί η μορφή του Γερμανού γλωσσολόγου και φιλόλογου August Schleicher. Ο ίδιος εξέδωσε ένα εγχειρίδιο συγκριτικής γραμματικής των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, το οποίο παρουσιάζει τις απαρχές και την εξέλιξή τους.

Ο Schleicher ήταν επηρεασμένος από τις θεωρίες του εξελικτικού βιολόγου Κάρολου Δαρβίνου, με αποτέλεσμα να εντάξει τη δαρβινική προσέγγιση στην ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία. Το 1863 ο Schleicher εισήγαγε το γενεαλογικό δέντρο για να διακρίνει την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια γλωσσών. Τα αποτελέσματα της διάκρισής του περιλαμβάνονται σε δύο βασικούς κορμούς γλωσσών που προέρχονται από την πρωτο-ινδοευρωπαϊκή: α) στις σλαβογερμανικές και στις β) ελληνο-αριο-ιταλοκελτικές γλώσσες. Μετά από δέκα χρόνια το γενεαλογικό δέντρο του Schleicher αντικαθίσταται από το Μοντέλο Κυμάτων του Johannes Schmidt, το οποίο μετά από σύγκριση των γλωσσών απεικονίζει τις σχέσεις τους με κύκλους. Ο ίδιος προσπάθησε να εντάξει στην αναπαράσταση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών γεωγραφικές (πλευρικές) επαφές.

Η συγκριτική μέθοδος στην εφαρμογή της πρέπει να διέπεται από όσο το δυνατόν πιο μεγάλη ακρίβεια. Γι' αυτό ο ιστορικός και συγκριτικός γλωσσολόγος οφείλει να ακολουθεί τα κατάλληλα «μεθοδικά» βήματα ώστε να καταλήξει σε συμπεράσματα τα οποία θα είναι σε θέση να υποστηρίξει επαρκώς. Κατ' αρχάς υπάρχουν ορισμένα βήματα και προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται κατά τη διάρκεια της συγκριτικής μεθόδου:

1) Ο ιστορικο-συγκριτικός γλωσσολόγος, προτού εφαρμόσει τη μέθοδο της σύγκρισης, πρέπει να συγκεντρώσει το κατάλληλο υλικό. Ως κατάλληλο υλικό εννοούνται οι γλώσσες τις οποίες θα αφορά η σύγκριση. Στο σημείο αυτό ο ερευνητής μπορεί να εφαρμόσει τη μέθοδο της εσωτερικής αποκατάστασης προκειμένου να καλύψει όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία για τη δομή και την εξέλιξη κάθε γλώσσας για να οδηγηθεί σε έγκυρα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, αν ο ερευνητής θέλει να συγκρίνει έναν τύπο αντωνυμίας της γοτθικής σε σχέση με τον αντίστοιχο τύπο άλλων γλωσσών, αρχικά α) οφείλει να εξετάσει ενδελεχώς το κλιτικό παράδειγμα αυτής της αντωνυμίας. Στη συνέχεια, β) μπορεί να εξετάσει τα κλιτικά παραδείγματα όλων των αντωνυμιών της γοτθικής, γ) το επίθετο της γοτθικής, επειδή ακολουθεί εν μέρει την κλίση της αντωνυμίας, δ) το ουσιαστικό της

γοθτικής, επειδή οι κλίσεις των ουσιαστικών και των αντωνυμιών επηρεάζουν η μία την άλλη, ε) τις περιπτώσεις α-δ σε όλες τις υπόλοιπες τευτονικές γλώσσες, καθώς και στ) τις περιπτώσεις α-δ σε όλες τις υπόλοιπες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Επομένως, η εξέταση ενός τύπου σε μια γλώσσα δεν είναι απλή υπόθεση.

2) Ύστερα από τη συγκέντρωση του κατάλληλου υλικού, ο ερευνητής οφείλει να ταξινομήσει τα δεδομένα από τις γλώσσες που συγκέντρωσε. Ο ερευνητής χωρίζει τις γραμματικές κατηγορίες των γλωσσών σε ομάδες (ρήματα - ουσιαστικά - επίθετα - αντωνυμίες - σύνδεσμοι - επιρρήματα κ.ά). Μετά την ταξινόμηση σε ομάδες, γίνεται περαιτέρω ομαδοποίηση σε κατηγορίες των ομάδων. Για παράδειγμα, αν ο ερευνητής εξετάζει τη γραμματική κατηγορία των επιθέτων συγκριτικά με άλλες γλώσσες, πρέπει να χωρίσει σε κατηγορίες τα επίθετα της ελληνικής (σε -ης, σε -ος, σε -υς, σε -ας, σε -ων, κ.ο.κ).

3) Στη συνέχεια, ο ερευνητής κάνει ιεράρχηση του υλικού με βάση κάποια κριτήρια. Για παράδειγμα, μπορεί να ιεραρχήσει το υλικό με βάση τα φωνολογικά χαρακτηριστικά (π.χ. μετάπτωση), ώστε να τα συγκρίνει με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά των άλλων γλωσσών.

4) Ξεκινά η φωνολογική ανάλυση. Ο γλωσσολόγος αρχίζει να εξετάζει τη μικρότερη μονάδα που υπάρχει στη γλώσσα και την αναλύει. Για παράδειγμα, στο επίπεδο της σύγκρισης μεταξύ της αρχαίας ελληνικής και της σανσκριτικής ο ερευνητής καταλαβαίνει ότι τα φωνήεντα της αρχαίας ελληνικής α, ε, ο στη σανσκριτική πραγματώνονται με το φωνήεν a (π.χ. αρχ. ελλ. *πόσις*, σανσκρ. *pat-i-*).

5) Έπεται η μορφολογική ανάλυση. Ο ερευνητής χωρίζει τα μορφήματα των λέξεων που συγκέντρωσε και προσδίδει στα μορφήματα αυτά τη σημασία που φέρει το καθένα. Για παράδειγμα, στη λατινική λέξη *lup-us* και στην ελληνική *λύκ-ος* τα -us και -ος δηλώνουν ονομαστική πτώση, ενικού αριθμού. Με την κατάτμηση της λέξης ο ερευνητής μελετάει πιο καθαρά και συνεπώς μπορεί να οδηγηθεί σε έγκυρα συμπεράσματα.

6) Σημαντικό βήμα συγκριτικής διαδικασίας αποτελεί η συντακτική ανάλυση. Η θέση των όρων στην πρόταση δίνει σημαντικές πληροφορίες στη συγκριτική μέθοδο. Στο σημείο αυτό εμπλέκονται πολλοί παράγοντες (π.χ. υφολογικοί: ανάλογα με το πού θέλει να εστιάσει ο ομιλητής κάθε φορά). Για παράδειγμα, στη λατινική η κατεξοχήν θέση των όρων σε μια πρόταση είναι της μορφής Y A P. Η σύνταξη μπορεί να πληροφορήσει τον γλωσσολόγο σχετικά με τη θέση που προτιμά κάθε γλώσσα να τοποθετεί τους όρους της, επομένως προωθεί σημαντικά την εξέλιξη της συγκριτικής διεργασίας του ερευνητή.

7α) Το σημαντικότερο σημείο της συγκριτικής μεθόδου τοποθετείται στον ρόλο της σημασίας σε λέξεις μεταξύ των γλωσσών σύγκρισης. Ο ρόλος της σημασίας είναι καίριος, αφού μας επιτρέπει να επαληθεύσουμε την ομοιότητα ή τη διαφορά των λέξεων, ύστερα από τη διαπίστωση μορφικής ομοιότητας. Για παράδειγμα, στη σύγκριση της αρχαίας ελληνικής με τη λατινική ο αρχαιοελληνικός τύπος *καρδία* ταυτίζεται με τον λατινικό *cordis* σε δομή και σημασία (*ΠΙΕ *kér- / *k̑rd-). Υπάρχει ωστόσο και η περίπτωση σημασιολογικής διαφοροποίησης όμοιων κατά τα άλλα τύπων μεταξύ γλωσσών. Στην περίπτωση αυτή, η διαφορά οφείλεται σε εξωτερικούς ή εσωτερικούς παράγοντες (π.χ. πολιτισμικοί παράγοντες).

7β) Στο σημείο αυτό έχει ήδη ξεκινήσει η σύγκριση του συνόλου σε επίπεδο μορφής και σημασίας. Η παρατήρηση και η σύγκριση γίνονται με βάση κανόνες-νόμους που έχουν λειτουργήσει σε γλώσσες και όχι ανεξάρτητα από αυτούς.

8) Αφού γίνουν οι παρατηρήσεις, ακολουθούν τα πορίσματα. Για παράδειγμα, οι λέξεις *pater-*, *πατήρ-*, *patar* ταυτίζονται, επομένως κατάγονται από την ίδια πρωτογλώσσα, την ινδοευρωπαϊκή. Στο σημείο αυτό αναδύεται ο εξής προβληματισμός: Πόσο ασφαλή και έγκυρα είναι τα πορίσματα στα οποία καταλήγει ο ερευνητής; Υπάρχει τρόπος να επαληθεύσει τα αποτελέσματά του;

9) Η συγκριτική μέθοδος προσφέρει τη δυνατότητα επαλήθευσης των στοιχείων της. Η γλωσσική τυπολογία έρχεται στο σημείο αυτό να ενισχύσει ή να διαψεύσει την αποκατάσταση που έκανε ο ιστορικός γλωσσολόγος (η σύνοψη είναι από τον Φασουλίδη [2019]). Για ενδελεχή περιγραφή της ιστορικής συγκριτικής μεθόδου δες Γιαννάκης (2015), Beekes (2004), Beekes (2010), Anttila (1989).

4.3 Η άποψη του Makaev (1969)

Για τις σχέσεις μεταξύ ιστορικο-συγκριτικής γλωσσολογίας και τυπολογίας των γλωσσών ο Makaev (1969: 42) διατυπώνει με οικονομικό τρόπο τα εξής:

«Η περιγραφή, η σύγκριση και η ανάλυση των γλωσσικών γεγονότων και των γλωσσών, με τους όρους μιας θεωρίας των γλωσσικών συσχετίσεων ή της τυπολογικής γραμματικής, δεν μπορεί ούτε να μειώσει ούτε να αντικαταστήσει την ιστορική-συγκριτική ανάλυση των υπό εξέταση δεδομένων και γλωσσών. Στην πραγματικότητα, θα ήταν αναγκαίο να γνωρίζουμε σε ποιον βαθμό η Συγκριτική Γλωσσολογία μπορεί και οφείλει να είναι πλήρης, ακριβής, και εν μέρει αναδιατυπωμένη υπό το πρίσμα του επιπέδου των ερευνητικών μεθόδων της γλωσσολογικής ανάλυσης. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο πρέπει να δημιουργηθεί ένας σαφής χώρος για την τυπολογική γραμματική. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των μεθόδων της ιστορικής-συγκριτικής έρευνας και των τυπολογικών μεθόδων εκφράζεται καθαρά στην ιστορική-τυπολογική γραμματική μιας συγκεκριμένης ομάδας γλωσσών».

4.4 Η διαχρονική διάσταση της σύγκρισης των γλωσσών

Ωστόσο, πέρα από την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία ως ειδικό κλάδο, η διαχρονική διάσταση είναι πανταχού παρούσα στη σύγκριση των γλωσσών.

Υπάρχουν γλωσσολογικές θεωρήσεις που δίνουν έμφαση στον διαχρονικό παράγοντα για την ερμηνεία των γλωσσικών καθολικών.

Μάλιστα, η ανάπτυξη της τυπολογικής μελέτης έδωσε νέα ώθηση στη διαχρονική διάσταση στην ερμηνεία, προκαλώντας το ερώτημα: Πώς εξελίσσονται οι γλώσσες και φτάνουν στα στάδια ποικιλότητας, επί των οποίων διατυπώνονται τα συνεπαγόμενα καθολικά;

Η άποψη των διαχρονικών προσεγγίσεων είναι ότι α) πρέπει να εξεταστούν παλαιότερα στάδια των γλωσσών και β) να εφαρμοστούν γενικοί νόμοι αλλαγής στα παλαιότερα στάδια για να παραχθούν τα πιο πρόσφατα.

Παραδείγματα τέτοιων ερμηνειών είναι:

Στη φωνολογία μόνο συγκεκριμένοι φθόγγοι μπορούν να εξελιχθούν σε άλλους. Ένα άηχο σύμφωνο μπορεί να γίνει ηχηρό μεταξύ φωνηέντων, αλλά όχι το αντίστροφο (Foley 1977).

Στη μορφολογία ένα δεσμευμένο μόρφημα παράγεται ιστορικά από ένα ελεύθερο λεξικό ή γραμματικό μόρφημα και γενικά κληρονομεί την ίδια τάξη σε σχέση με το θέμα που είχε το ελεύθερο μόρφημα στη σύνταξη. Η αντίστροφη μετατόπιση (από δεσμευμένο σε ελεύθερο) δεν συμβαίνει (Hall 1992).

Στη σημασιολογία έχει προταθεί ότι τα ρήματα των γλωσσικών πράξεων αναδύονται διαχρονικά από περιγραφικά ρήματα που δεν επιτελούν γλωσσικές πράξεις, ενώ οι σημασίες των γλωσσικών πράξεων δεν εξελίσσονται σε περιγραφικές σημασίες (Traugott 1982: 1986).

4.5 Γλωσσική αλλαγή – Η περίπτωση της σύνταξης

Όπως όλες οι πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας, έτσι και η γλώσσα αλλάζει. Οι ήχοι, οι σημασίες, το λεξιλόγιο και οι γραμματικές δομές βρίσκονται σε διαρκή εξέλιξη. Επομένως και οι βασικοί τύποι της σειράς των όρων είναι επίσης επιρρεπείς στην αλλαγή. Για παράδειγμα, η περιθωριοποίηση της σειράς όρων YAP (SOV) στις γλώσσες του κόσμου οφείλεται στο γεγονός ότι πολλές γλώσσες της ηπειρωτικής Ευρώπης και της Αφρικής μετατοπίστηκαν από τη σειρά YAP (SOV) στη σειρά YPA (SVO). Η αγγλική π.χ. έχει ολοκληρώσει αυτήν τη μετατόπιση και μόνο σε πολύ παλιά κείμενα βρίσκει κανείς μαρτυρίες του παλαιότερου προτύπου: *Se here it best. 'Ο εχθρικός στρατός το περικύκλωσε'.*

Άλλες γερμανικές γλώσσες, όπως η ολλανδική και η γερμανική, διατηρούν κάποια στοιχεία από τον παλιό YAP (SOV) χαρακτήρα τους. Για παράδειγμα, η σειρά YAP (SOV) παραμένει σε αυτές τις γλώσσες στις δευτερεύουσες προτάσεις:

Ολλανδική: *Hij zegt dat hij een auto koopt.*

Αυτός λέει ότι αυτός ένα αυτοκίνητο αγοράζει.

'Λέει ότι αγοράζει ένα αυτοκίνητο'.

Υπάρχει επομένως μια ανοιχτή συζήτηση για το ποια είναι η σειρά των όρων σε γλώσσες όπως η γερμανική ή η ολλανδική.

Μέχρι τη δεκαετία του 1960 η έμφαση στη μελέτη της γλωσσικής αλλαγής δινόταν στη φωνητική/φωνολογική πλευρά, ενώ μικρή σημασία δινόταν στη μελέτη της αλλαγής στη σύνταξη. Αυτό οφείλεται και σε καθαρά πρακτικά προβλήματα που παρουσιάζει η μελέτη της συντακτικής αλλαγής, στο ότι δηλαδή δεν είναι εύκολο να συγκεντρωθεί ένα περατό πλήρες corpus των προτάσεων για να περιγράψει κάποιο συντακτικό σύστημα σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή. Είναι προφανές ότι στη μελέτη της φωνητικής αλλαγής δεν προβάλλονται τέτοιου είδους προσκόμματα.

Ωστόσο, οι μελέτες του Greenberg (1966), καθώς και οι θεωρίες των Vennemann (1974) και Lehmann (1973) για την αλλαγή των συντακτικών δομών, που ακολούθησαν, και οι πιο πρόσφατες προτάσεις, όπως αυτή του Hawkins (1992), συνέβαλαν στη διερεύνηση του πεδίου της συντακτικής αλλαγής και έδωσαν αφορμή σε πολλές σχετικές μελέτες.

Η τυπολογία όμως προσφέρει ένα explanandum και όχι ένα explanans. Τα τυπολογικά καθολικά δεν μπορούν να ερμηνεύσουν από μόνα τους. Άλλωστε, στη γλωσσική αλλαγή εμπλέκεται πλήθος παραγόντων (κοινωνικών, πολιτισμικών, ψυχολογικών), έτσι ώστε είναι δύσκολο αυτή να περιγραφεί με απόλυτα καθολικά που έχουν ισχύ 100%. Οι παράγοντες της συντακτικής αλλαγής είναι επομένως περισσότεροι από όσους τυπικά αναγνωρίζουμε.

Είναι καθήκον των γλωσσολογικών θεωριών να ενσωματώσουν την πολυπαραγοντικότητα στην ερμηνεία που προσφέρουν· και αυτό γιατί τα γλωσσικά συστήματα διαθέτουν χαρακτηριστικά φαινομένων τρίτου τύπου, φαινομένων ανάμεσα στα καθαρά κοινωνικά και στα καθαρά βιολογικά. Σε αυτήν την κατεύθυνση όλες οι εκδοχές της σύγκρισης των γλωσσών είναι απαραίτητες.

4.6 Η ιστορία των λεξικών ως ιστορία της σχέσης των ανθρώπινων γλωσσών με τις γλώσσες

Στην παρούσα ενότητα θα περιγραφεί η ιστορία των λεξικών ως χαρακτηριστικό δείγμα της σχέσης των ανθρώπινων πολιτισμών με τις γλώσσες. Πολύ πριν αναπτυχθούν οι γραμματικές παραδόσεις ή, πολύ περισσότερο, οι γλωσσολογικές θεωρίες, οι άνθρωποι ανέπτυξαν λεξικά (ή καταλόγους λέξεων) για να εξυπηρετήσουν πρακτικές ανάγκες καταγραφής ή γλωσσικής επικοινωνίας. Αυτή η πρακτική αρχικά ενασχόληση εμπεριείχε την αντιπαραβολή γλωσσών ως κεντρικό της χαρακτηριστικό.

4.6.1 Η πρωτοϊστορία των λεξικών: αρχαιότητα

Κατάλογοι λέξεων στην αρχαία Μεσοποταμία και στην αρχαία Αίγυπτο

Τα πρώτα λεξικά εμφανίζονται τη 2η χιλιετία π.Χ. και συγκεκριμένα στην αρχαία Μεσοποταμία (18ος αι. π.Χ.) και στην αρχαία Αίγυπτο (12ος αι. π.Χ.) και είναι κατάλογοι λέξεων για απομνημόνευση και αντιγραφή. Εξυπηρετούσαν κυρίως πρακτικές ανάγκες εκμάθησης του μη αλφαβητικού συστήματος γραφής που χρησιμοποιούνταν και αποτελούνταν από 600 περίπου λέξεις ταξινομημένες κατά θεματολογικές ενότητες, όπως π.χ. *γη, ουρανός, λαοί και φυλές* κ.λπ. Αναφέρονται, επίσης, περιπτώσεις δίγλωσσων σουμερο-ακκαδικών λεξικών στη Βαβυλωνία, καθώς και τρίγλωσσων σουμερο-ακκαδο-χεττιτικών λεξικών (17ος αι. π.Χ.) (Μότσιου 1994: 10-11, Ξυδόπουλος 2008: 317).

Η σύνταξη λεξικών, ήδη στην πρώιμη μορφή που εξετάζεται εδώ, προϋποθέτει τη συνειδητοποίηση από τους συντάκτες αλλά και από τους χρήστες τους ότι η λέξη αποτελεί μια βασική γλωσσική μονάδα στην οποία συγκεκριμένη μορφή δένεται με συγκεκριμένη σημασία. Αυτή η συνειδητοποίηση, που πιθανότατα γίνεται εμπειρικά κατά τις πρώτες λεξικογραφικές εργασίες, υποβοηθείται από την επαφή με τις ξένες γλώσσες και τις λέξεις τους. Ακόμα και αν τα πρώτα λεξικά δεν ήταν δίγλωσσα, όπως πιστευόταν κάποτε, η επαφή με τις ξένες γλώσσες έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της πρώιμης λεξικογραφίας. Το μαρτυρούν ήδη τα σουμερο-ακκαδικά και τα τρίγλωσσα σουμερο-ακκαδο-χεττιτικά λεξικά της Βαβυλωνίας που προαναφέρθηκαν, καθώς και η γενικότερη συνειδητοποίηση του φαινομένου του δανεισμού λέξεων. Όπως αναφέρει η Μότσιου (1994: 11), «οι Βαβυλώνιοι φιλόλογοι είχαν τη συνείδηση του φαινομένου του

δανεισμού: λέξεις που αποτελούσαν ξένα δάνεια συνοδεύονταν από σχετική ένδειξη... Το ίδιο και οι Χεττίτες, ξεχώριζαν τις ξένες λέξεις, προτάσσοντας στη γραφή ένα ειδικό σύμβολο».

Τα λεξικά της αρχαίας Κίνας

Οι συγκεκριμένες πρακτικές ανάγκες που ωθούν στη σύνταξη λεξικών εξαρτώνται αφενός από τις συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες και αφετέρου από τα ιδιαίτερα πρωτογενή (π.χ. μορφή των λέξεων) ή δευτερογενή (π.χ. σύστημα γραφής) χαρακτηριστικά της κάθε γλώσσας. Στην περίπτωση της αρχαίας Κίνας, «τα λεξικά χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία για να σταθεροποιηθούν τα είδη της κινεζικής γραφής και να τυποποιηθεί η γραπτή γλώσσα» (Creamer 1991: 2595).

Σύμφωνα με τον Creamer (1991), τα λεξικά της αρχαίας Κίνας μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις τύπους: λεξικά γραπτών συμβόλων, λεξικά συνδυασμών γραπτών συμβόλων, λεξικά διαλέκτων και λεξικά ομοιοκαταληξίας (rhyme dictionaries). Είναι προφανές ότι οι δύο πρώτοι τύποι λεξικών, που κατηγοριοποιούνται με βάση τη μορφή του λήμματος, επιτελούν λειτουργία τυποποίησης του περίπλοκου εικονογραφικού συστήματος γραφής της κινεζικής. Ο τρίτος και ο τέταρτος τύπος λεξικών κατηγοριοποιούνται με βάση το περιεχόμενο των λημμάτων. Τα λεξικά ομοιοκαταληξίας ανήκουν στα πρώτα που μαρτυρούνται για την αρχαία κινεζική ήδη από τον 14ο έως τον 11ο αι. π.Χ., την εποχή της δυναστείας των Γιν. Ένα από τα πρώτα γνωστά λεξικά, το οποίο όμως δεν έχει σωθεί, ήταν το *Shizhoujian* (Κεφάλαια ιστοριών που τραγουδιούνται) (11ος αι. π.Χ.) της εποχής της δυναστείας των Τζόου. Όπως και ο τίτλος του δηλώνει, περιείχε λήμματα βασισμένα στον ήχο των γραφικών χαρακτήρων και όχι στο σχήμα τους ή στη σημασία. Θεωρείται ότι αποτελούσε έναν κατάλογο ληκτικών συλλαβών λέξεων (δες Creamer [1991]).

Η κοινωνική λειτουργικότητα που εξυπηρετούσαν τα λεξικά ομοιοκαταληξίας αποδεικνύεται εάν παρακολουθήσουμε εν τάχει την πορεία της σταθεροποίησης του συστήματος γραφής σε συνάρτηση με τις κοινωνικές εξελίξεις. Το κίνημα σταθεροποίησης του συστήματος γραφής επιβάλλεται από τον Λι Σι, πρωθυπουργό της δυναστείας των Κιν, ο οποίος υιοθετεί ένα σύστημα μικρών σφραγίδων ως επίσημο σύστημα γραφής της δυναστείας των Κιν και το υιοθετεί στο λεξικό του *Cangjiejian*. Με το πέρασμα από τη δυναστεία των Κιν στη δυναστεία των Χαν επιτυγχάνεται η πολιτική γλωσσική ενοποίηση στα χρόνια ανάμεσα στο 206 π.Χ. και στο 220 μ.Χ. Τότε έχουμε και το πραγματικά πρώτο λεξικό της κινεζικής, το *Shuowen liezi*, στην εποχή της δυναστείας των Χαν, το οποίο εξηγεί τους εικονογραφικούς χαρακτήρες και αναλύει τους σύνθετους χαρακτήρες.

Η δυναστεία των Χαν, προκειμένου να συγκροτήσει ένα σώμα κρατικών λειτουργιών, οργανώνει ένα σύστημα επιλογής κατόπιν εξετάσεων. Οι υποψήφιοι για τις εξετάσεις αυτές έπρεπε να είναι καλοί γνώστες της φιλολογικής παράδοσης, δηλαδή να κατέχουν και να μπορούν να απαγγείλουν από μνήμης έργα κλασικής λογοτεχνίας. Επομένως, έπρεπε να έχουν μελετήσει τόσο το *Shuowen liezi*, όσο και τα σύγχρονά τους λεξικά ομοιοκαταληξίας. Έπρεπε, επίσης, απαραίτητως να έχουν μελετήσει το λεξικό *Er-Ja*, το οποίο είχε συνταχθεί από κομφουκιανούς μελετητές πριν από τον 2ο αι. π.Χ. και ανήκε στα δεκατρία κλασικά κομφουκιανά έργα. Το *Er-Ja* ήταν δομημένο σε λήμματα σημασιολογικής συνάφειας, παρόμοιο δηλαδή με τα σύγχρονα λεξικά συνωνύμων, και αποτέλεσε πρότυπο για πολλά κατοπινά λεξικά.

Διακρίνουμε, επομένως, από τη σύντομη αναδρομή ότι τόσο τα λεξικά ορθογραφικής τυποποίησης όσο και τα λεξικά ομοιοκαταληξιών λειτούργησαν ως εργαλεία κωδικοποίησης της γνώσης που απαιτούνταν για τη συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων που θα ασκούσαν διοίκηση στο πλαίσιο της εξουσίας των δυναστειών.

Σχετικά διακριτή είναι η περίπτωση των λεξικών διαλέκτων που υπήρξαν στην αρχαία Κίνα. Πιθανόν αυτά να αποτελούν έργα που δεν υπόκεινται στους σχεδιασμούς της κρατικής πολιτικής, αλλά προϊόντα ερευνητικών ανησυχιών. Όπως αναφέρεται στον Creamer (1991), ένα από τα πρώτα διαλεκτικά λεξικά είναι το *Fangyan* (Τοπικές λέξεις) (1ος αι. π.Χ.), που είχε συντάξει ο Yang Xiong. Το λεξικό αποτελούνταν από 15 κεφάλαια, περιείχε 9-11.000 λήμματα και, ακολουθώντας το σύστημα του λεξικού *Er-Ja*, δομούσε τα λήμματα σε δέσμες συνωνύμων. Ο Yang, κατά τις ιστορικές μαρτυρίες, συγκέντρωνε διαλεκτικά στοιχεία σε περιοχές από την κεντρική Κίνα και βόρεια έως την Κορέα.

Στη λεξικογραφική παράδοση της αρχαίας Κίνας, επίσης, ανήκουν και τα δίγλωσσα λεξικά. Βασική αιτία για τη σύνταξη δίγλωσσων λεξικών υπήρξε η εισαγωγή του βουδισμού από τη δυτική δυναστεία των Χαν (25-220 μ.Χ.). Οι βουδιστές ιεραπόστολοι, εκτός από τη δυσκολία εισαγωγής μιας ξένης για τους Κινέζους

θρησκείας, έπρεπε να αντιμετωπίσουν το επιπλέον –ή σύμφυτο– πρόβλημα της απόδοσης των βουδιστικών εννοιών από τη σανσκριτική και την Pali στην κινεζική. Συνέταξαν αρχικά κάποια γλωσσάρια, ενώ από τα πρώτα ολοκληρωμένα λεξικά που μαρτυρούνται είναι το λεξικό *Ο ήχος και η σημασία του Τριπιδάκα* (1ος αι. μ.Χ.), ένα έργο 25 κεφαλαίων που συντέθηκε από τον Χουάν Γινγκ, βουδιστή μοναχό, γύρω στο 600 μ.Χ. Δεν αποτελεί ένα πραγματικό δίγλωσσο λεξικό, αλλά μια προσπάθεια να μεταγλωττιστούν οι ξένες λέξεις των «σούτρας» του βουδισμού με κινεζικούς χαρακτήρες και να οριστούν στην κινεζική. Έτσι, μεταγράφονται «φωνητικά» οι ξένες λέξεις και ορίζονται οι σημασίες τους, συχνά με τρόπο ατελή και κρυπτικό (για περισσότερα δεξ Chien και Creamer [1986]). Παρ' όλες τις ατέλειες, ωστόσο, παραμένει η πρώτη απόπειρα δίγλωσσης λεξικογραφίας στην αρχαία Κίνα

Τα λεξικά των Ινδών

Στα μισά της 1ης χιλιετηρίδας π.Χ. εμφανίζεται το πρώτο λεξικό, το *Nighantu*, στην Ινδία. Βασική του στόχευση ήταν η ερμηνεία της «βεδικής», της αρχαιότερης διαλέκτου της σανσκριτικής γλώσσας, στην οποία ήταν γραμμένα τα ιερά βιβλία, οι «Βέδες» (11ος-10ος αι. π.Χ.). Ο συντάκτης του *Nighantu* συμπεριλαμβάνει ερμηνεία των λέξεων των Βεδών, καθώς και καταλόγους συνωνύμων για βασικές λέξεις, όπως *γη*, *χρυσός*, *ουρανός* κ.λπ. (Μότσιου 1994: 11-12).

Σύμφωνα με το κλασικό έργο του Lakshman ([1920-27] 1967: 13-14), το *Nighantu* είναι γλωσσάριο, περιέχει δηλαδή μια συλλογή λίγων λέξεων που δίνονται χωρίς εξηγήσεις ή με μερικές εξηγήσεις. Το έργο *Nirukta* περιέχει πληρέστερες ερμηνείες. Το βέβαιο είναι, κατά τον Lakshman, ότι το *Nighantu* χρονολογείται σε μια εποχή κατά την οποία οι ομιλητές δεν είχαν άμεση αντίληψη της γλώσσας της «αλήθειας» (*dharma*) και γι' αυτό ο άγνωστος συντάκτης του –ή οι άγνωστοι συντάκτες του– χρειάστηκε να ερμηνεύσουν τη γλώσσα των παλαιότερων κειμένων.

Το *Nighantu* αποτελείται από πέντε κεφάλαια: τα πρώτα τρία ονομάζονται *Naighantuka Kanda* και περιέχουν συνώνυμα, το τέταρτο ονομάζεται *Naigama Kanda* και περιέχει ομώνυμα και το πέμπτο ονομάζεται *Daivata Kanda* και περιέχει ονόματα θεοτήτων.

Στην κατάταξη των συνωνύμων των τριών πρώτων κεφαλαίων μπορούν να διακριθούν ορισμένες εννοιολογικές αρχές. Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με φυσικά αντικείμενα, όπως η *γη*, ο *αέρας*, το *νερό*, το *σύννεφο*, η *αυγή*, η *μέρα* και η *νύχτα* κ.λπ. Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται με τον *άνθρωπο*, τα *μέλη* του και με χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον *άνθρωπο*, όπως ο *πλούτος*, ο *θυμός*, η *μάχη* κ.λπ. Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με ιδιότητες, όπως η *βαρύτητα*.

Το *Nighantu* σηματοδοτεί την έναρξη της φιλολογίας των *Kosas*, δηλαδή των έργων ινδουιστικής φιλοσοφίας. Περιέχει μόνο λίγες λέξεις από τα ιερά κείμενα *Rgveda* και δεν περιέχει ερμηνείες των λημμάτων στη σανσκριτική ή σε κάποια άλλη γλώσσα. Επομένως, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί λεξικό με την αυστηρή έννοια του όρου, σε αντίθεση με τα κατοπινά έργα *Kosas*, που εκπληρώνουν τις προδιαγραφές ενός λεξικού. Πληρέστερο ερμηνευτικό κείμενο για τις Βέδες είναι το *Nirukta*, το οποίο αποδίδεται στον συγγραφέα *Yaska*. Σύμφωνα με τον Lakshman ([1920-27] 1967), ο *Yaska* αναπτύσσει εκεί προβληματισμούς για τη γλώσσα που είναι παραπλήσιοι με εκείνους του Πλάτωνα στον διάλογο *Κρατύλος*, παρόλο που έζησε έναν αιώνα πριν τον Πλάτωνα.

Ανεξάρτητα, πάντως, από ζητήματα συγκριτικής φιλολογικής και φιλοσοφικής θεώρησης μεταξύ της αρχαίας ελληνικής και της αρχαίας ινδικής σκέψης, το κοινό χαρακτηριστικό στα πρώιμα λεξικά της αρχαίας ινδικής και της αρχαίας ελληνικής είναι ότι συντάσσονται ως κατάλογοι παλαιών και γι' αυτό δυσνόητων στους σύγχρονους λέξεων, οι οποίες απαντούν σε κείμενα αναγνωρισμένου κύρους. Η ενδιαφέρουσα –για την ιστορία των πολιτισμών αλλά και των λεξικών– διαφορά είναι ότι στην περίπτωση της αρχαίας ινδικής τα εν λόγω κείμενα είναι θρησκευτικά και ιερά, ενώ στην περίπτωση της αρχαίας ελληνικής είναι τα ομηρικά έπη.

Τα λεξικά των αρχαίων Ελλήνων

Η ανάγκη της μελέτης παλαιότερων μορφών της γλώσσας είναι αυτή που ωθεί στη σύνταξη των πρώτων «λεξικών» και στην ελληνική. Από τον 5ο αι. π.Χ. διασώζονται «αι γλώσσαι», που αποτελούσαν συλλογή απαρχαιωμένων, δύσκολων λέξεων και αποκλιόντων τύπων του ομηρικού λεξιλογίου με την αντίστοιχη ερμηνεία. Ο Σωκράτης συχνά αναφέρεται σε τέτοιες λέξεις, ενώ ο Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης (5ος αι. π.Χ.)

συνέταξε ένα γλωσσάριο με τις δύσκολες λέξεις του Ομήρου. Ο Πραξιφάνης (4ος αι. π.Χ.), ένας από τους πρώιμους συντάκτες γραμματικών, βασίζεται στο ομηρικό λεξιλόγιο, ενώ ο Φιλήτας ο Κώος (3ος αι. π.Χ.) συνέταξε ένα γλωσσάριο με σπάνιες ποιητικές λέξεις, τεχνικούς όρους και διαλεκτικές εκφράσεις (Collison 1982: 26).

Η εποχή όμως όπου κατεχοχόν ανθεί η ελληνική λεξικογραφία δεν είναι η κλασική αλλά η ελληνιστική, στην οποία έχουμε και την αντίστοιχη ανάπτυξη γραμματικών. Την κλασική εποχή, κατά την οποία παράγεται το πλήθος των ποιητικών, ιστορικών και φιλοσοφικών έργων της αρχαιότητας, η μεταγλωσσική σκέψη επικεντρώνεται σε προβληματισμούς σχετικά με τη φύση της γλώσσας και τη σχέση της με την πραγματικότητα, με γνωστότερο έργο που απεικονίζει αυτόν τον στοχασμό τον πλατωνικό διάλογο *Κρατύλος*. Στην ελληνιστική εποχή, κατά την οποία η πρωτογενής διανοητική παραγωγή είναι σαφώς μειωμένη, η παραγωγή μεταγλωσσικών έργων του είδους των γραμματικών και των λεξικών αναπτύσσεται. Και μάλιστα αναπτύσσεται με τη λογική της ορθής ερμηνείας των κλασικών κειμένων και της διόρθωσης της σύγχρονης γλωσσικής μορφής με βάση το ορθό πρότυπο της κλασικής γλώσσας. Αυτή η κατεύθυνση ακολουθείται από τους φιλόλογους της Αλεξανδρινής Σχολής, τους προγόνους των γλωσσικών διορθώσεων που καθόρισαν τα επόμενα φιλολογικά καθαριστικά κινήματα.

Έτσι, ο πρώτος διευθυντής της Βιβλιοθήκης του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, ο Ζηνόδοτος (3ος αι. π.Χ.), συνέταξε λεξικό ποιητικών γλωσσών (*Γλώσσαι*) αλφαβητικά καταταγμένων, καθώς επίσης και λεξικό ιδιωματικών και ξένων λέξεων στα λογοτεχνικά κείμενα (*Εθνικαί λέξεις*) (Μότσιου 1994:14).

Πατέρας όμως της επιστημονικής λεξικογραφίας θεωρείται ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (2ος αι. π.Χ.), ο οποίος ασχολήθηκε όχι μόνο με τη λεξικογραφική αλλά και με άλλες φιλολογικές εργασίες. Από το έργο του δεν έχουν διασωθεί παρά μόνο ορισμένα αποσπάσματα. Ωστόσο, από έμμεσες πληροφορίες γνωρίζουμε ότι είχε συντάξει λεξικά της αττικής και της λακωνικής διαλέκτου (*Αττικαί λέξεις* και *Λακωνικαί γλώσσαι*), καθώς και θεματικά λεξικά (*Περί ονομασίας ηλικιών*, *Περί συγγενικών ονομάτων*) (Μότσιου 1994: 15). Η πρωτότυπη συμβολή του Αριστοφάνη του Βυζαντίου έγκειται στο ότι μελέτησε τις σημασιολογικές μεταβολές λέξεων που μαρτυρούνταν ήδη στον Όμηρο και υπήρχαν και στη σύγχρονή του γλώσσα, μελέτησε δηλαδή ετυμολογικά και σημασιολογικά το λεξιλόγιο. Ήταν αναμενόμενο αυτή η πρωτότυπη φιλολογική και λεξικογραφική εργασία να δημιουργήσει ολόκληρη σχολή, με γνωστότερους εκπροσώπους τον Διόδωρο, τον Αρτεμίδωρο, τον Νίκανδρο και, τον σημαντικότερο μαθητή του, τον Αρίσταρχο από τη Σαμοθράκη. Ο Αρίσταρχος δεν άφησε λεξικογραφικό έργο, αλλά ο μαθητής του Απολλόδωρος ο Αθηναίος ήταν συγγραφέας ετυμολογικών λεξικών. Μαθητής του Αρίσταρχου υπήρξε και ο Διονύσιος ο Θραξ, ένας από τους γνωστότερους γραμματικούς της αλεξανδρινής εποχής και συντάκτης του εγχειριδίου *Τέχνη Γραμματική*.

Η φιλολογική και παρεπόμενα λεξικογραφική παράδοση που δημιουργήθηκε για την ελληνική γλώσσα την Αλεξανδρινή εποχή καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και τη λεξικογραφική πρακτική των Ρωμαίων, για τους οποίους δεν θα γίνει κάποια ιδιαίτερη αναφορά εδώ. Σημειώνεται μόνο ότι τον 1ο αι. π.Χ. ο Μάρκος Βέρρος Φλάκκος συνέταξε το πρώτο λατινικό λεξικό, με τον τίτλο *Libri de significatu verborum*.

4.6.2 Η λεξικογραφία στον Μεσαίωνα

Τα λεξικά των Αράβων

Η ιδιαίτερη μνεία στη συμβολή των Αράβων κατά τη μεσαιωνική περίοδο (8ος-13ος αι.) απαιτείται όχι μόνο λόγω του όγκου και της ποιότητας του λεξικογραφικού τους έργου, αλλά και λόγω της επίδρασης που αυτό είχε σε πολλούς λαούς του ισλαμικού κόσμου.

Σύμφωνα με τον Haywood (1991a), οι βασικοί παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της λεξικογραφίας γύρω στα τέλη του 8ου αιώνα υπήρξαν:

α) *Η σχετική σταθεροποίηση της γραφής της αραβικής*. Ως πρότυπη αραβική αναδείχθηκε η διάλεκτος της Μέκκας, στην οποία «αποκαλύφθηκε» το Κοράνι. Η αραβική, όντας σημιτική γλώσσα, αποτελούνταν κυρίως από συμφωνικές ρίζες που αποδίδονταν στη γραφή με δι-γράμματα, τρι-γράμματα και τετρα-γράμματα. Η σημαντική μεταρρύθμιση του Αλ-Χατζάι (περίπου 714), που εισήγαγε κάποια σύμβολα για τα φωνήεντα καθώς και για τη διάκριση γραμμάτων που ταυτίζονταν, συνετέλεσε στη σταθεροποίηση της γραφής και την κατέστησε επαρκή για να αναμετρηθεί με τη σύνταξη λεξικών.

β) *Η ισλαμοποίηση μη αραβικών πληθυσμών*. Καθώς οι Άραβες επέκτειναν την αυτοκρατορία τους από την Ινδία έως την Ιβηρική χερσόνησο, πολλοί πληθυσμοί που δεν ήταν αραβικοί ασπάζονταν το ισλάμ και έπρεπε να μάθουν την επίσημη γλώσσα του εμπορίου και της διοίκησης.

γ) *Το ενδιαφέρον των Αράβων αλλά και όσων ασπάζονταν το ισλάμ για την παλαιά και ένδοξη ποίηση*. Τα πρώτα λεξικά ήταν γεμάτα από ποιητικά παραθέματα και ερμηνείες σπάνιων λέξεων και χρήσεων.

Ο βασικός στόχος των Αράβων λεξικογράφων κατά τη μεσαιωνική περίοδο ήταν να εγκαταστήσουν την «καθαρή αραβική» του Κορανίου και των πρώιμων ποιητών και να την προστατεύσουν από τη «διαφθορά», καθώς αυτή ήταν η γλώσσα της θεϊκής αποκάλυψης. Τα πρώτα λεξικά ήταν μικρά έργα αφιερωμένα στο λεξιλόγιο κάποιου συγκεκριμένου θέματος και η ταξινόμησή τους δεν ήταν αλφαβητική, αλλά σημασιολογική ή με βάση τη μορφή της λέξης.

Ο πρώτος γνωστός Άραβας λεξικογράφος ήταν ο Αλ-Χαλίλ (περίπου 786), ο οποίος συστηματοποίησε την αραβική προσωδία και συνέταξε ένα γενικό αραβικό λεξικό, το *Kitab al-ain*. Ταξινόμησε τις λέξεις με βάση την προφορά τους, ξεκινώντας από τον λαρυγγικό και τελειώνοντας με τον χειλικό φθόγγο. Στη συνέχεια, τις ταξινόμησε ανάλογα με την παραγωγή τους, ξεκινώντας από τις ρίζες που αποδίδονταν με δι-γράμματα, κατόπιν με εκείνες που αποδίδονταν με τρι-γράμματα κ.λπ. Συνόδευε τις λέξεις με παραθέματα από το Κοράνι, από ποιήματα και παροιμίες, καθώς και από προφητικές παραδόσεις (Collison 1982: 38).

Τον 9ο αιώνα ο φυσικός Γιόσουα Μπαρ-Αλί συνέθεσε ένα δίγλωσσο συροαραβικό λεξικό και ο φιλόλογος Ιμπν-Ντουράντ το λεξικό *Jamharat al-lughah*. Αυτό ήταν αλφαβητικά ταξινομημένο σύμφωνα με την τρίτη, δεύτερη και πρώτη ρίζα και περιείχε ένα παράρτημα σπάνιων λέξεων.

Τον 10ο αιώνα ο Αμπού Μανσούρ αλ-Αζάρι κάνει μια σημαντική προσπάθεια «καθαρισμού» της αραβικής από λάθη, εσφαλμένες χρήσεις και αρχαϊκές λέξεις, συνθέτοντας το δίτομο λεξικό *Κιτάμπ αλ-Ταχτίμπ* (*Tahdhib*). Στον 10ο αιώνα, επίσης, ανήκει το επτάτομο *Αλ-Μουχίτ* (*Muhit*) του Αλ-Σαχίμπ ιμπν Αμπάντ, που έδινε ιδιαίτερη προσοχή στις μεταφορές και στη χρήση τους. Τέλος, το *Αλ-Σαχάχ* (*Sahah*) του Αλ-Ζαουχάρι (1003) περιείχε περίπου 40.000 λήμματα, που ήταν αλφαβητικά ταξινομημένα σύμφωνα με την τελευταία ρίζα της λέξης. Αυτή η ταξινόμηση, που είναι γνωστή ως «ταξινόμηση με βάση την ομοιοκαταληξία», συνοδευόταν από την ταξινόμηση με την πρώτη και την ενδιάμεση ρίζα των λέξεων. Η επιρροή αυτού του λεξικού διήρκεσε μέχρι τον 20ό αιώνα.

Τον 13ο αιώνα συντέθηκε το λεξικό *Lisan* του Ιμπν Μανζυρ, ογδόντα χιλιάδων λημμάτων, ενώ τον 14ο αιώνα ο Firuzabadi συνθέτει το λεξικό *Qamus*, βασισμένο στο *Lisan*. Και τα δύο αυτά λεξικά εκδόθηκαν και επανεκδόθηκαν τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Ο τίτλος *Qamus* «ωκεανός» του δεύτερου λεξικού έχει έκτοτε καθιερωθεί ως κοινό όνομα για να δηλώσει οποιοδήποτε λεξικό γενικά (Μότσιοι [1994: 17], μεταξύ άλλων).

Η ταξινόμηση των λημμάτων στα αραβικά λεξικά ακολουθούσε διάφορα κριτήρια, με κυρίαρχο το σημασιολογικό. Π.χ. Τα λεξικά *Jamharat* και *Muhit* ξεκινούν συχνά τα λήμματά τους με τη ρηματική ρίζα, ενώ αυτό σπανίως γίνεται στο λεξικό *Tahdhib*, όπου τα λήμματα ξεκινούν με όνομα ή με επίθετο. Η εκκίνηση με επίθετο συμβαίνει, σύμφωνα με τον Haywood (1986: 109), σε λέξεις με θρησκευτικές ισλαμιστικές συνδηλώσεις, όπως, π.χ., στα 99 επίθετα που δίνονται στη λέξη *Αλλάχ* «θεός». Πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπόψη ότι τα μεσαιωνικά λεξικά δεν προορίζονταν για ευρεία χρήση, όπως στη σύγχρονη εποχή, αλλά για απομνημόνευση από ειδικούς μελετητές, όπως και οι άλλες μορφές λογοτεχνίας. Επομένως, η ταξινόμηση με σημασιολογικά κριτήρια ευνοούσε αυτήν τη χρήση.

Τα αραβικά λεξικά του Μεσαίωνα ήταν κυρίως μονόγλωσσα. Ωστόσο, η επιρροή του αραβικού πολιτισμού ήταν μεγάλη στη Μέση Ανατολή και έδωσε ώθηση και στη δημιουργία δίγλωσσων λεξικών. Το παλαιότερο δίγλωσσο λεξικό ήταν ένα τουρκο-αραβικό λεξικό, το *Divan lughat al Turk*, που συντέθηκε από τον Kashghari το 1032. Ο Kashghari προερχόταν από την Κεντρική Ασία και είχε ταξιδέψει πολύ, μελετώντας αρκετές τουρκικές γλώσσες και διαλέκτους. Καταγράφει το λεξιλόγιό τους με αραβική γραφή, προτάσσει στο λεξικό του εισαγωγή στα αραβικά και δικαιολογεί το έργο του υποστηρίζοντας ότι οι Τούρκοι έχουν εξυμνηθεί από τον Αλλάχ και έχουν συμπεριληφθεί στους «βασιλείς της εποχής» (Haywood 1991b, 3086).

Τα αραβικά λεξικά του Μεσαίωνα αποτελούν θησαυρό πληροφοριών όχι μόνο για τη γλώσσα, αλλά και για κάθε πλευρά του αραβικού και ισλαμικού πολιτισμού. Σύμφωνα με τον Haywood (1986: 112), «οι Άραβες λεξικογράφοι φλέγονταν από αγάπη για τη γλώσσα τους και από υπερηφάνεια για την επάρκειά της. Οι νεότεροι συντάκτες λεξικών πρόσθεταν στο συνολικό λεξιλογικό περιεχόμενο, επικαιροποιώντας το έργο

των προηγουμένων. Προστέθηκαν τα λεξιλόγια της φιλοσοφίας και των επιστημών, οι λέξεις των οποίων σχηματίζονταν είτε από αραβικές ρίζες, είτε από δάνεια από την ελληνική ή άλλες γλώσσες».

Τα αραβικά λεξικά αποτελούν, επίσης, σημαντικό στάδιο στην παγκόσμια ιστορία της λεξικογραφίας. Η επιρροή τους γίνεται φανερή στα λεξικά γλωσσών πολλών από τους λαούς με τους οποίους ήρθαν σε επαφή οι Άραβες, όπως τα λεξικά της περσικής, της οθωμανικής τουρκικής, διαφόρων γλωσσών της Ινδίας και του Πακιστάν, καθώς και αφρικανικών γλωσσών, όπως η σουαχίλι ή η Hausa, αλλά και στα λεξικά της εβραϊκής. Η επιρροή της αραβικής λεξικογραφίας υπήρξε μεγάλη και πήρε διάφορες μορφές, οι σημαντικότερες από τις οποίες ήταν (Haywood 1991a): α) Πολλές αραβικές λέξεις εισήλθαν ως δάνεια στις γλώσσες των μη Αράβων μουσουλμάνων, για τους ορισμούς των οποίων οι λεξικογράφοι ανέτρεχαν στα παλιά αραβικά λεξικά. β) Σε ορισμένες περιπτώσεις, φημισμένα αραβικά λεξικά αναπαράχθηκαν με μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες, όπως, π.χ., η τουρκική. γ) Σημαντική, επίσης, ήταν η επιρροή στη διάταξη των λημμάτων, καθώς πολλά λεξικά άλλων γλωσσών, όπως, π.χ., της περσικής, ακολουθούσαν τη διάταξη με βάση την ομοιοκαταληξία αλλά και τη σύμπτωση αρχικών και μεσαίων γραμμάτων.

Η λεξικογραφία στη μεσαιωνική Ευρώπη

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ωστόσο, εξελίξεις παρατηρούνται και στη λεξικογραφία του ευρωπαϊκού χώρου, αν και όχι τόσο εντυπωσιακές όσο στη Μέση Ανατολή.

Στο Βυζάντιο, προς τα τέλη του 10ου ή την αρχή του 11ου αιώνα, συντάσσεται το λεξικό *Σουίδα* (ή *Σούδα*), του οποίου ο συντάκτης δεν έχει ταυτοποιηθεί. Μαρτυρείται σε αρκετά βυζαντινά χειρόγραφα από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα, ενώ η πιο γνωστή φιλολογική του έκδοση είναι της Adler (1928-1938). Η πρώτη του έκδοση έγινε στο Μιλάνο το 1499 από τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη.

Το εάν ο τίτλος του έργου συμπίπτει με το όνομα του συντάκτη ή αναφέρεται σε κάποια λατινικής προέλευσης λέξη με τη σημασία «φρούριο» αποτέλεσε φιλολογικό ζήτημα.

Το λεξικό αποτελείται από περίπου 12.000 λήμματα, περιέχει πολλές εγκυκλοπαιδικές και βιογραφικές πληροφορίες και χρησιμοποιεί ως πηγές παλαιότερα κείμενα, πολλά από τα οποία δεν έχουν διασωθεί. Από τα λήμματά του τα 10.000 είναι λεξικογραφικά, ενώ περίπου 900 είναι γραμματολογικά και πραγματολογικά. Από αυτά τα 400 αφορούν πρόσωπα αρχαίων συγγραφέων. Τα εγκυκλοπαιδικά λήμματα, παρόλο που αποτελούν το ένα έκτο των λημμάτων, καταλαμβάνουν το μισό του περιεχομένου. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η ταξινόμηση των λημμάτων του λεξικού, η οποία ακολουθεί το «σύστημα της αντιστοιχίας», δηλαδή συνδυασμό αλφαβητικής ακολουθίας και προφορικής εκφοράς. Στο σύστημα αυτό τα φωνήεντα και οι δίφθογγοι ταξινομούνται με τη φωνητική τους πραγμάτωση. Ως πρωτογενείς πηγές του ο συντάκτης αναφέρει λεξικογραφικές πηγές από τα ελληνιστικά χρόνια ως τα τέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου, ενώ ως δευτερεύουσες πηγές αναφέρει πλήθος από συλλογές σχολίων σε αρχαία έργα, βιογραφίες, φιλοσοφικά, ιστορικά και θεολογικά έργα [στοιχεία από Κατσαρό (2002), όπου παραπέμπουμε για περισσότερες πληροφορίες].

Είναι πολύτιμο έργο, τόσο για το πλήθος των πληροφοριών που διαθέτει όσο και για την επίδραση που άσκησε σε επόμενα λεξικά. Αποτελεί, επίσης, ένα αδιαμφισβήτητο βήμα εξέλιξης στη λεξικογραφία της εποχής, καθώς συγκεντρώνει σε ενιαία και ταξινομημένη ακολουθία περισσότερες από μία συλλογές «γλωσσών», δηλαδή ερμηνευμάτων. Όπως αναφέρεται από τον Collison (1982: 51): «Μέχρι την εποχή της πρώτης έκδοσης του Σουίδα, οι συνθέσεις λέξεων ήταν κυρίως συλλογές “γλωσσών”. Αφότου έγινε το βήμα να ενσωματωθούν δύο ή περισσότερες συλλογές “γλωσσών” σε μία ακολουθία, το αποτέλεσμα ήταν λεξικό. Για κάθε όρο δινόταν συνώνυμο ή μετάφραση με παρόμοιο τρόπο με αυτόν που δίνεται σήμερα το λεξιλόγιο στα εγχειρίδια γλωσσών».

Τον 13 αι. ο Robert von Lincoln επιχειρεί να συντάξει επιτομή του λεξικού στη λατινική, για να γίνει πρόδρομος του δυτικού εγκυκλοπαιδισμού, κατά την άποψη του Κατσαρού (2002).

Εκτός του *Σουίδα* αξίζει, επίσης, να αναφερθεί το ελληνικό λεξικό *Etymologicum Magnum* του 12ου αι., ανώνυμου συντάκτη, το οποίο βασίστηκε κυρίως στο *Etymologicum Genuinum* του Φώτιου.

Σημαντικό λεξικό του Μεσαίωνα υπήρξε το *Catholicon* (1286) που συντάχθηκε από τον Joannes Balbus Januensis, δομινικανό από τη Γένοβα. Πρόκειται για λεξικό της λατινικής με εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες, που συμπεριλάμβανε και γραμματική. Άσκησε μεγάλη επίδραση στη Γαλλία και στη Γερμανία.

Η λεξικογραφική εργασία κατά τον Μεσαίωνα, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή, διεξαγόταν κατά κύριο λόγο στα μοναστήρια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Κατσαρό (2002), η αλλαγή της βυζαντινής κοινωνίας που προέκυψε μέσα από τη σύγκρουση της Εικονομαχίας αποτέλεσε θριαμβική επικράτηση των εικονολατρών μοναχών «στις βιβλιοθήκες των οποίων εκκολάφθηκαν οι συνθήκες για τη συνέχεια της παράδοσης των ελληνικών γραμμάτων».

Εκτός, όμως, από τα λεξικά που συνέτασσαν οι «επαγγελματίες» μελετητές των κειμένων και η Εκκλησία, άρχισαν ήδη από την εποχή του Μεσαίωνα να αυξάνονται τα λεξικά των εθνικών γλωσσών. Έτσι, το 1410 άρχισε να γράφεται το παλαιότερο λεξικό της ουγγρικής και το 1431 γράφτηκε στο Νόβγκοροντ ένα ρωσικό λεξικό (Collison 1982: 49).

Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι λεξικογράφοι του Μεσαίωνα ήταν ότι η εργασία τους στηριζόταν στην αντιγραφή. Οι αντιγραφείς –συνήθως των μοναστηριών– δεν ήταν πάντοτε επαρκείς ή διαθέσιμοι για την εργασία τους, ενώ ο χρόνος παραγωγής ενός λεξικού ήταν απρόβλεπτος. Είναι, επομένως, κατανοητό ότι η ανακάλυψη της τυπογραφίας αποτέλεσε κυριολεκτικά επανάσταση και για τη λεξικογραφία, όπως και για οτιδήποτε σχετιζόταν με τη γραπτή παραγωγή λόγου.

4.6.3 Τα λεξικά στην εποχή της Αναγέννησης και της ανάδυσης των εθνικών γλωσσών

Η μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση αποτέλεσε, οπωσδήποτε, μια μακρόχρονη διαδικασία, η οποία όμως καθορίστηκε από ιστορικές τομές. Μια τέτοια τομή ήταν η εισαγωγή της τυπογραφίας από την Ανατολή στην Ευρώπη. Η τυπογραφία διευκόλυνε την αναπαραγωγή των βιβλίων, μείωσε τις τιμές τους και είχε ως αποτέλεσμα πολύ περισσότεροι άνθρωποι να έχουν πρόσβαση σε αυτά. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι η υποδοχή του έντυπου βιβλίου δεν έγινε αμέσως δεκτή με ενθουσιασμό, όπως πιθανόν να θεωρούμε σήμερα. Ο Collison (1982: 54) χαρακτηριστικά αναφέρει: «Τα τυπωμένα αντίγραφα, αρχικά, έχαιραν μικρής εκτίμησης: θεωρούνταν ως ένα κατώτερο υποκατάστατο για το πραγματικό αντικείμενο και υπήρχε ακόμη αρκετή απασχόληση για αντιγραφείς, καθώς αυτοί που είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν προτιμούσαν ένα χειρόγραφο αντίγραφο από ένα τυπωμένο. Σημαντική απόδειξη για αυτό ήταν η πρόθεση τα πρώτα τυπωμένα βιβλία να μοιάζουν στα χειρόγραφα αντίγραφα που αντικαθιστούσαν».

Ωστόσο, οι τεχνολογικές εξελίξεις της νέας εποχής εντέλει επικρατούν και τα έργα, που είχαν εξασφαλίσει ήδη μια αγορά, τυπώνονται. Δεν είναι, επομένως, διόλου παράδοξο ότι ένα από τα πρώτα βιβλία που τυπώθηκαν ήταν η Βίβλος. Στον χώρο της γραμματικής το πρώτο βιβλίο που τυπώνεται είναι η λατινική γραμματική του Δονάτου, *Ars minor*, έργο του 4ου αιώνα, το οποίο τυπώνει ο Γουτεμβέργιος στο Μάιντς το 1452. Το πρώτο λεξικό που τυπώνεται είναι το *Catholicon* του Joannes Balbus, έργο του 13 αι., επίσης από τον Γουτεμβέργιο στο Μάιντς το 1460.

Μια δεύτερη σημαντική τομή είναι η αύξηση του ενδιαφέροντος για τις ομιλούμενες γλώσσες των εθνών της Ευρώπης, παρόλο που τα λατινικά θα παραμείνουν για αρκετούς αιώνες η επίσημη γλώσσα της διανοήσης, της διοίκησης και της δικαιοσύνης. Οι εξελίξεις στη λεξικογραφία, επομένως, είναι άμεσα συναρτημένες με αυτούς τους δύο καθοριστικούς παράγοντες (τυπογραφία και ανάδυση εθνικών γλωσσών), όπως θα αποδειχθεί και με τη χρυσή εποχή των λεξικών τον 18ο και 19ο αιώνα, όταν η τυποποίηση των εθνικών γλωσσών των εθνικών κρατών θα έχει ως βασικό της όχημα τη σύνταξη λεξικού και γραμματικής.

Ορισμένες παραδειγματικές περιπτώσεις λεξικών της περιόδου είναι:

- το πρώτο τυπωμένο δίγλωσσο λεξικό *Vocabolista italiano-tedesco* (ιταλογερμανικό λεξικό) (Βενετία 1477),
- το *Vocabularius breviloquus*, το οποίο επικεντρωνόταν στην κλασική λατινική και συντάχθηκε από τον Γερμανό ουμανιστή Reuchlin (1475),
- το *Etymologicon magnum* του Κρητικού Μάρκου Μουσούρου, λεξικό του 12ου αι. (Βενετία 1499),
- το *Universal vocabulario en latin y en romance* του Alfonso Fernandez de Palencia (Σεβίλλη, 1490),
- το *Vocabulary in French and English: a facsimile of Caxton's edition* (1480) του πρώτου εκδότη της Αγγλίας Caxton.

Η ευρωπαϊκή διάσταση της λεξικογραφίας

Έχει διαφανεί ότι από την Αναγέννηση και μετά επίκεντρο της ιστορικής μελέτης της λεξικογραφίας είναι η Ευρώπη. Και αυτό συμβαίνει όχι γιατί δεν συνεχίζεται η παραγωγή λεξικών στις μη ευρωπαϊκές χώρες, αλλά γιατί οι κύριες κατευθύνσεις για την παραγωγή αυτή δίνονται από τους ευρωπαϊκούς λαούς και την παγκόσμια κυριαρχία που αποκτούν.

Στην Ευρώπη η σύνταξη λεξικών λειτούργησε ως εργαλείο γλωσσικού σχεδιασμού και γλωσσικής πολιτικής. Η ανάδυση των εθνικών κρατών συνοδεύτηκε από την ανάγκη για τυποποίηση των εθνικών γλωσσών. Τον στόχο αυτό εξυπηρέτησε η ίδρυση εθνικών ακαδημιών και η ανάθεση σε αυτές της σύνταξης των εθνικών λεξικών.

Η μακρόχρονη περίοδος της συγκρότησης και στη συνέχεια της τυποποίησης των εθνικών γλωσσών διακρίνεται, ακολουθώντας την περιοδολόγηση της Hass (2010), σε τρεις φάσεις: Στην πρώτη φάση ξεκινά η «χειραφέτηση» των ομιλούμενων γλωσσών από τη λατινική, που έως τότε ήταν η γλώσσα για όλες τις «επίσημες» λειτουργίες, και οι διανοούμενοι συζητούν για το ποια θα πρέπει να είναι η βάση της πρότυπης γλώσσας. Είναι η φάση των γραμματικών πραγματειών. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η φάση αυτή τοποθετείται χρονικά στα τέλη του Μεσαίωνα, αλλά πιθανόν και πολύ αργότερα.

Στη δεύτερη φάση, η συζήτηση για την πρότυπη γλώσσα απαιτεί πια την τεκμηρίωση στα κείμενα: αυτή είναι η στιγμή των λεξικών. Ιδρύονται οι ακαδημίες των ευρωπαϊκών χωρών και ακολουθούν άλλοι θεσμοί (π.χ. ινστιτούτα). Τα ζητήματα που απασχολούν τους συντάκτες των λεξικών αφορούν την προτεραιότητα του γραπτού λόγου έναντι του προφορικού, την ορθογραφία, τη θέση των ξένων λέξεων. Ο 18ος και ο 19ος αιώνας «σφραγίζονται» από την έκδοση λεξικών.

Στον παρακάτω πίνακα (από Collison 1982: 74) δίνονται οι χρονολογίες ίδρυσης των ακαδημιών και σύνταξης των λεξικών για ορισμένες γλώσσες, ευρωπαϊκές και μη:

Πίνακας 4.1 Ίδρυση Ακαδημιών για τις ευρωπαϊκές γλώσσες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ	ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ	ΛΕΞΙΚΟ
αραβική	1919	σύνταξη αραβικού λεξικού
αρμενική	1715	Aukerian & Brand, <i>English and Armenian dictionary</i> , 1821-1825
βρετανική	1901	<i>Medieval Latin word-list</i> , 1934
γαλλική	1635	<i>Dictionnaire</i> , 1694
γερμανική	18ος αι.	<i>Thesaurus linguae latinae</i> , 1900-
γιουγκοσλαβική	19ος αι.	<i>Rjecnik brvatskoga ili srpskoga jezika</i> , 1880-
δανική	1743	<i>Dansk ordbog</i> , 1783-1805
ιρλανδική	1731	<i>Dictionary of the Irish language</i> , 1913-
ισπανική	1713	<i>Diccionario de la lengua espanola</i> , 1726-1737
ιταλική	1582	<i>Vocabolario della Crusca</i> , 1612
κινεζική	-	<i>Pei wan yun fu</i> , 1711
πολωνική	1753	<i>Slownik staropolski</i> , 1953
πορτογαλική	1779	<i>Diccionario de la lingoa portuguesa</i> , 1793-
ρωσική	1724	<i>Slovar' russkogo</i> , 1789-1794
σουηδική	1786	<i>Ordbok ofver svenska spraket</i> , 1893-
τσεχική	20ός αι.	πρόγραμμα ετυμολογικού λεξικού
Διεθνής Ένωση Ακαδημιών	1901	<i>Novum glossarium mediae latinitatis</i> , 1959-

Η τρίτη και τελευταία φάση ξεκινά για τις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν πλέον έχει επιτευχθεί η γλωσσική τυποποίηση σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Τα λεξικά δεν είναι πια η αποκλειστική πηγή γλωσσικής τεκμηρίωσης, αλλά παραμένουν σημαντική και με ισχυρή συμβολική αξία. Ιδιαίτερα μετά τους παγκόσμιους πολέμους η χρήση των λεξικών επεκτείνεται και απευθύνεται σε πολλά και διαφορετικά ακροατήρια. Όμως τα λεξικά, όπως σωστά επισημαίνει η Hass (ό.π.) δεν είναι πια «θησαυροφυλάκια, αλλά αποθήκες λεξικής πληροφορίας».

Υπάρχει, επομένως, μια ευρωπαϊκή διάσταση πλέον στις λεξικογραφικές εξελίξεις. Καταλήγει, όμως, η ευρωπαϊκή διάσταση να είναι συνώνυμη της παγκόσμιας; Σε τι έγκειται η ιστορική διάσταση αυτής της «ευρωπαϊκότητας»; Κατά τη Hass (2010: 2): «Όλα τα έθνη και οι πολιτισμοί εντός της Ευρώπης έχουν

τουλάχιστον έμμεσες σχέσεις με τα σημασιολογικά συστήματα της ελληνικής και της λατινικής, ιδιαίτερα όσον αφορά τις γραπτές πηγές, και εντός αυτών έχουν ενσωματωθεί η αραβική, η ιουδαϊκή και ορισμένες άλλες παραδόσεις. Ήδη πριν τον Μεσαίωνα το πολιτιστικό μονοπώλιο της λατινικής συγκρότησε την Ευρώπη ως χώρο διανοήσης (intellectual space)». Η άποψη αυτή –αν και σε μεγάλο βαθμό απηχεί έναν πολιτιστικό ηγεμονισμό της Δύσης– μπορεί να τεκμηριωθεί στην ιστορία των λεξικών μέσα από τα λεξικά-σταθμούς που θα μελετήσουμε αμέσως παρακάτω. Είναι όμως μια άποψη που επιδέχεται κριτική, όχι τόσο γιατί είναι μακριά από την ιστορική αλήθεια, αλλά γιατί δεν επιμένει στην ιστορικότητα –και άρα την προσωρινότητα– του φαινομένου. Επίσης, γιατί η ενσωμάτωση τόσων παραδόσεων καθιστά τη διάσταση της «ευρωπαϊκότητας» συμβατική ή, ακριβέστερα, την καθιστά διάσταση που αναφέρεται στην πολιτιστική ηγεμονία. Άλλωστε, όπως αναρωτιέται και η Hass (ό.π.): «Ενώ δεν είναι συζητήσιμο ποιο πρέπει να θεωρηθεί το κέντρο της Ευρώπης, το ερώτημα των ανατολικών, νοτιοανατολικών και νότιων συνόρων μεταξύ της Ευρώπης, της Ασίας και του αραβικού κόσμου είναι ακόμη ανοιχτό».

Η παρουσίαση των εξευρωπαϊκών παραδόσεων που προηγήθηκε καθώς και η προσεκτική μελέτη του παραπάνω πίνακα δημιουργούν αμφιβολίες για το κατά πόσο η σύγχρονη λεξικογραφία είναι ένα καθαρά ευρωπαϊκό δημιούργημα. Ανάλογους προβληματισμούς θα θέσει και η μελέτη της νεοελληνικής περίπτωσης που θα ακολουθήσει.

Ας επανέλθουμε, όμως, στα λεξικά-σταθμούς της Ευρώπης.

Το *Vocabolario degli Accademici della Crusca* της Ακαδημίας της Φλωρεντίας

Ένα από τα πρώτα ευρωπαϊκά λεξικά που αποπειρώνται όχι μόνο να καταγράψουν τη γλώσσα αλλά και να πραγματοποιήσουν γλωσσική ρύθμιση προτείνοντας τους ορθούς τύπους είναι το Λεξικό της Ακαδημίας της Φλωρεντίας. Η ανάγκη για την τυποποίηση της ιταλικής εμφάνιζε ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, τόσο λόγω του γλωσσικού ζητήματος που καθόρισε την ιστορία της ιταλικής γλώσσας όσο και λόγω της πολυμορφίας των ιταλικών διαλέκτων και γλωσσών.

Στη φλωρεντινή Ακαδημία ανατέθηκε το 1550 από τον δούκα της Τοσκάνης Κοσίμο τον Α΄, το καθήκον να «σταθεροποιήσει τους κανόνες της γλώσσας». Η βασική δραστηριότητα της Ακαδημίας προκειμένου να πραγματοποιήσει αυτόν τον στόχο ήταν λεξικογραφική. Έτσι το 1606 το λεξικό ήταν ήδη έτοιμο και το 1612 εκδίδεται από τον τυπογράφο Alberti στη Βενετία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαφορετικοί τίτλοι που προτείνονται για το λεξικό, μιας και οι ακαδημαϊκοί θέλουν να δηλώνεται στον τίτλο η θέση τους για το γλωσσικό ζήτημα, δηλαδή η θέση τους για το ποια γλωσσική ποικιλία πρέπει να αποτελέσει τη βάση της πρότυπης ιταλικής. Έτσι, σύμφωνα με τον Migliorini (1978), ο πρώτος προτεινόμενος τίτλος (1608) είναι *Vocabolario della lingua toscana degli Accademici della Crusca* (Λεξικό της τοσκανικής γλώσσας των ακαδημαϊκών της Κρούσκα), στον οποίο δηλώνεται η θέση ότι η βάση της τυποποίησης οφείλει να είναι η ποικιλία της Τοσκάνης, ο δεύτερος προτεινόμενος τίτλος (1610) είναι *Vocabolario della lingua toscana cavato dagli scrittori e dall' uso della città di Firenze dagli Accademici della Crusca* (Λεξικό της τοσκανικής γλώσσας όπως προκύπτει από τους συγγραφείς και από τη χρήση της πόλης της Φλωρεντίας από τους ακαδημαϊκούς της Κρούσκα), στον οποίο δηλώνεται, επιπλέον, ότι η πρότυπη γλώσσα οφείλει να λαμβάνει υπόψη της τόσο τη γλώσσα των κλασικών συγγραφέων όσο και την ομιλούμενη γλώσσα της Φλωρεντίας, και τελικά επιλέγεται ο λιτός τίτλος *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (Λεξικό των Ακαδημαϊκών της Κρούσκα). Άλλωστε, *crusca* σημαίνει 'πίτουρο, άχρηστο τμήμα του σιταριού' και ο στόχος των ακαδημαϊκών ήταν να «μην αναμειχθεί το πίτουρο ή, ακόμα περισσότερο, τα υπολείμματα και τα άχυρα με το αλεύρι», δηλαδή να ξεκαθαρίσουν την ορθή γλώσσα από τους «άχρηστους» τύπους.

Στην εισαγωγή του λεξικού διαφαίνεται η πρόθεση των συντακτών να «διατηρήσουν τη γλώσσα» ακολουθώντας το πρότυπο του γραπτού λόγου κυρίως του 1400 και του αρχαιστή Bembo. Αναφέρουν κλασικούς συγγραφείς του 1400, των οποίων ακολουθούν το γλωσσικό πρότυπο, ενώ δεν παραλείπουν την αναφορά στον Δάντη, στον Βοκκάκιο, στον Πετράρχη. Επιμένουν σε εκείνους τους συγγραφείς που γράφουν στη φλωρεντινική διάλεκτο. Από τους υπόλοιπους συμπεριλαμβάνουν στον κατάλογο λέξεων μόνο «τις όμορφες, τις σημαντικές και της δικής μας χρήσης». Οι λέξεις «μικρότερου κύρους», δηλαδή όσες προέρχονται από την προφορική γλώσσα ή από τους συγγραφείς του επόμενου αιώνα, του 1500, λημματογραφούνται ως παράγωγες των λέξεων «μεγαλύτερου κύρους». Π.χ. οι «μικρότερου κύρους» λέξεις

calarrío ή galarrío 'βρόχος, θηλιά' λημματογραφούνται κάτω από το «εγκυρότερο» *accalarríare* 'παγιδεύω'. Δίνονται, επίσης, πολλές εκδοχές λέξεων, π.χ. *notomia / anatomia* 'ανατομία', *spelda / spelta* 'ποικιλία σιταριού', ούτως ώστε οι χρήστες του λεξικού να ανατρέχουν σε αυτό και σε περιπτώσεις αμφιβολιών για τον ορθό τύπο. Για κάθε σημασία των λέξεων δίνονται, όπου είναι δυνατόν, παραδείγματα από την ποίηση και τον πεζό λόγο. Οι παροιμίες και οι εκφράσεις εντάσσονται στο λεξικό με αρκετή «επιεικεία», ακόμα και αν δεν μαρτυρούνται στους συγγραφείς.

Το λεξικό της Ακαδημίας της Κρούσκα γνώρισε απανωτές εκδόσεις, στις οποίες επέρχονταν αλλαγές τόσο στο λημματολόγιο όσο και στα παραδείγματα χρήσης. Η τρίτη του έκδοση έγινε το 1691 σε τρεις τόμους από τη *Stamperia dell' Accademia della Crusca* (Τυπογραφείο της Ακαδημίας της Κρούσκα). Σε αυτήν είχαν συμπεριληφθεί πενήντα συγγραφείς, αρχαίοι και σύγχρονοι, είχε αυξηθεί ο αριθμός των λημμάτων, τα παραδείγματα αφηρημένων ρηματικών τύπων, ενώ είχαν καταχωριστεί ως αυτόνομα λήμματα πολλοί τύποι υποκοριστικών, μεγεθυντικών, καθώς και υπερθετικοί βαθμοί επιθέτων. Όπως ισχυρίζεται ο Migliorini (1978: 453), «καμιά άλλη σύγχρονη γλώσσα δεν είχε, στα τέλη του 17ου αιώνα, ένα λεξικό που θα μπορούσε να συναγωνιστεί εκείνο της Κρούσκα».

Η επιρροή του λεξικού στις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες ήταν αδιαμφισβήτητη. Λειτουργήσε ως πρότυπο επαγγελματικής και ομαδικής λεξικογραφικής εργασίας για τους συντάκτες λεξικών των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών. Όταν το 1635 ιδρύεται η Γαλλική Ακαδημία (*Académie Française*) στο Παρίσι με βασικό στόχο τη σύνταξη έγκυρου λεξικού της γαλλικής γλώσσας, ένας από τους εμπνευστές της ιδέας, ο ποιητής Jean Chapelain «χρωστούσε αναμφισβήτητα κάτι στο παράδειγμα του Λεξικού της Ακαδημίας της Κρούσκα» (Collison 1982: 79).

Η συμβολή της γαλλικής λεξικογραφίας της Αναγέννησης

Η ανάδειξη της γαλλικής γλώσσας ως εθνικού συμβόλου ταυτότητας, καθώς και η διασύνδεσή της με τη συγκρότηση του γαλλικού έθνους-κράτους είχε ωστόσο οδηγήσει σε λεξικογραφικά προϊόντα πριν από την ίδρυση της Γαλλικής Ακαδημίας.

Το 1606 εκδίδεται το λεξικό *Thresor de la langue françoise*, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του συντάκτη του Jean Nicot, το οποίο υπήρξε το πρώτο μονόγλωσσο γαλλικό λεξικό. Όπως αναφέρει ο Kibbee (1995: 103): «Η ίδια η πράξη της δημιουργίας μονόγλωσσου λεξικού αντανακλά την αυτοπεποίθηση του νέου έθνους-κράτους (μετά τους θρησκευτικούς πολέμους) και στοχεύει στο να γίνει η γλώσσα εργαλείο ισχύος. Το λεξικό ακολούθησε μετά από μισό αιώνα συζήτησης γύρω από το τι συνιστούσε τα "naif françois", ερώτημα που απαιτούσε μια νέα ιστορική προσέγγιση στη γαλλική γλώσσα, η οποία ανέκυψε από τη διδασκαλία του Adrien Turnèbe στα μισά του 16ου αιώνα. Η ανάλυση αυτού του ζητήματος, όπως εκδηλώθηκε τον 17ο αιώνα, εγκαθίδρυσε μια πρότυπη γλώσσα για το έθνος και ένα γλωσσικό πρότυπο για τη συμμετοχή στην ελίτ του έθνους». Εκτός από το καθεαυτό λεξικό, στο έργο συμπεριλαμβάνονται σχόλια για τη γαλλική γλώσσα του ίδιου του συγγραφέα ("*Les Commentaires de la langue françoise*"), καθώς και μια γραμματική 32 σελίδων (*Exact et tres-facile acheminement a la langue françoise*) συνταγμένη από τον Jean Masset, η οποία απευθύνεται σε όσους μαθαίνουν τη γαλλική ως ξένη γλώσσα, και ειδικά στους Γερμανούς.

Τα βασικά χαρακτηριστικά που καθιστούν το λεξικό αξιοσημείωτο είναι (Kibbee 1995: 112-116):

α) *Η χρήση πηγών* και η αναφορά σε αυτές όσον αφορά τις ετυμολογήσεις. Συγκεκριμένες πηγές που αναφέρονται είναι το αγγλονορμανδικό ρομάντζο *Guy de Warwick* (πρώιμος 13ος αι.) και η πραγματεία του 16ου αι. του Jacques du Fouilloux για το κυνήγι. Η πρώτη πηγή αναφέρεται ως πρώιμη μαρτυρία μιας λέξης, ενώ η δεύτερη ως πρόσφατη επιβεβαίωση της χρήσης της λέξης.

β) *Η χρονολόγηση της λέξης*. Σε αυτό βοήθησε η ευρεία γνώση των ρομανικών γλωσσών που διέθετε ο Nicot, που του επέτρεπε να διερευνά εάν μια ρίζα της γαλλικής προέρχεται απευθείας από τη λατινική ή από άλλες ρομανικές γλώσσες. Αυτή η έμφαση στην ετυμολόγηση και στη χρονολόγηση των λέξεων είναι συμβατή με την ιστορική προσέγγιση που κυριαρχούσε τότε στη γαλλική σκέψη.

γ) *Η επιμονή στην ιστορική ερμηνεία*, τόσο στα γλωσσικά λήμματα όσο και σε εκείνα που παρέχουν εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες.

δ) *Η εμμονή στα ιστορικά διδάγματα*. Όπως αναφέρει ο Kibbee (ό.π.), «ο Nicot ολοκλήρωσε την εργασία του μετά την επικράτηση της μοναρχίας και της Καθολικής Εκκλησίας στους θρησκευτικούς πολέμους

και σαφώς αντιπροσώπευε τη συντηρητική πτέρυγα αυτού του κινήματος, που εστιαζόταν περισσότερο στη φύση του παρελθόντος παρά στις δυνατότητες του μέλλοντος».

Η περίπτωση της Γαλλίας ωστόσο είναι χαρακτηριστική, διότι έχουμε την παρέμβαση του κράτους στα γλωσσικά θέματα, έχουμε δηλαδή άμεση κρατική παρέμβαση για τη γλωσσική ρύθμιση με τη δημιουργία της Γαλλικής Ακαδημίας. Συγκεκριμένα, το 1635 ο καρδινάλιος Ρισελιέ ίδρυσε τη Γαλλική Ακαδημία στο Παρίσι, αναθέτοντάς της ως ένα από τα καθήκοντά της τη σύνταξη έγκυρου λεξικού της γαλλικής γλώσσας. Η εγκυρότητα του λεξικού θα εξαρτιόταν από το κατά πόσο θα μπορούσε αυτό να αποτυπώσει την «ορθή χρήση» (*le bon usage*). Αυτή αποτελούσε και το βασικό αντικείμενο των μακροχρόνιων συζητήσεων μεταξύ των Γάλλων διανοουμένων. Εξίσου μακροχρόνια υπήρξε και η διαδικασία έκδοσης του λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας. Η εκτύπωση ξεκίνησε το 1680 και το πρώτο μέρος του λεξικού εκδόθηκε το 1687. Τελικά παρουσιάστηκε στον βασιλιά στις 24 Αυγούστου 1694. Το λεξικό ακολουθούσε τη διάταξη των οικογενειών λέξεων με βάση τη ρίζα τους και περιείχε ορισμούς, οι οποίοι ωστόσο δεν ήταν πάντοτε επαρκείς (Collison 1982: 89).

Ενώ το λεξικό της Ακαδημίας της Κρούσκα παρέθετε παραδείγματα από συγγραφείς, στο λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας προτιμήθηκε η πρακτική της παράθεσης κατασκευασμένων παραδειγμάτων. Επίσης, δυσκολίες στους χρήστες προξενούσε και η διάταξη με βάση τη ρίζα. Επομένως, η πρώτη έκδοση δεν πέτυχε τον βασικό στόχο του Ρισελιέ για την αποτύπωση της «ορθής» χρήσης και ορθογραφίας (Collison 1982: 89). Οι επόμενες εκδόσεις του λεξικού ήταν σαφώς βελτιωμένες. Στη δεύτερη (1718) ακολουθείται η αλφαβητική σειρά λέξεων, η τρίτη έκδοση γίνεται το 1740, ενώ η τέταρτη (1762) είναι κατά γενική ομολογία η καλύτερη.

Οι διαφωνίες, ωστόσο, για τον τρόπο σύνθεσης του λεξικού αποτυπώθηκαν και στην έκδοση άλλων λεξικών. Συγκεκριμένα, ο Cesar-Pierre Richelet (Ρισλέ) εκδίδει το 1680 το *Dictionnaire François*, το οποίο είναι το πρώτο μονόγλωσσο λεξικό ορισμών της γαλλικής, ενώ έχουν προηγηθεί αντίστοιχα λεξικά της ισπανικής και της ιταλικής. Ο Richelet και η ομάδα συνεργατών του προβαίνουν στη σύνθεση αυτού του λεξικού γιατί διαφωνούν τόσο με την καθυστέρηση στην παραγωγή λεξικού από τη Γαλλική Ακαδημία όσο και γιατί απορρίπτουν την αρχή της Ακαδημίας να μην περιλάβει φιλολογικά παραθέματα. Αντίθετα, το δικό τους λεξικό περιέχει πληροφορίες για το περιβάλλον χρήσης των λέξεων, το επίπεδο χρήσης, τη γεωγραφική ποικιλία, καθώς και ποικιλίες προφοράς και ορθογραφίας. Περιλαμβάνει επίσης πλήρη ερμηνεύματα των λέξεων [για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το *Dictionnaire François*δες Bray (1986)].

Η μακροχρόνια λεξικογραφική δραστηριότητα της Ακαδημίας δεν εμπόδισε την υπόλοιπη λεξικογραφική παραγωγή στη γαλλική, η οποία συνεχιζόταν σε όλη τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής: α) τα έργα του Monet, *Parallèle des langues françoise et latine* και *Invantaire des deus langues françoise et latine*, που εκδόθηκαν το 1636 και απηχούν βαθιά κατανόηση τόσο της σύγχρονης όσο και παλαιότερων μορφών της γλώσσας, β) το έγκυρο λεξικό της μεσαιωνικής λατινικής, το *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, που συντάχθηκε από τον Charles du Cange και εκδόθηκε στο Παρίσι το 1678. Ο du Cange με το έργο του συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό τόσο στις σύγχρονες μελέτες όσο και στην έρευνα για τους βυζαντινούς λεξικογράφους και ιστορικούς.

Η Ακαδημία, πάντως, δέχτηκε αρκετές κριτικές για τις λεξικογραφικές της αρχές και μετά την έκδοση του Λεξικού. Η πλέον χαρακτηριστική κριτική είναι του Charles Rougens, ο οποίος το 1794 παρουσιάζει στους αντιπροσώπους των πολιτών της Γαλλικής Δημοκρατίας, πλέον, τις βασικές αρχές που θα έπρεπε να ακολουθεί ένα λεξικό της γαλλικής γλώσσας. Η κριτική του Rougens στο Λεξικό της Ακαδημίας εστιάζεται στην έλλειψη παραθεμάτων από κλασικούς συγγραφείς, καθώς και στο ότι αυτό περιέχει πλήθος ιδιωματικών χρήσεων που δεν είναι πλέον σε χρήση. Οι βασικές αρχές που προτείνει ο Rougens είναι συνοπτικά οι εξής (Collison 1982: 112-114): Το λεξικό πρέπει να περιέχει: α) το μέρος του λόγου και την προσωδία κάθε λέξης, β) ετυμολογία απαλλαγμένη από αναφορές σε πολύ παλιές γλωσσικές μορφές, όπως η κελτική, η ισλανδική ή η γοθτική, γ) επαρκή ορισμό της λέξης που να επιμένει στην πιο πρόσφατη σημασία, δ) τις διαφορετικές σημασίες που έχουν οι λέξεις, τεκμηριωμένες με παραθέματα σύγχρονων κλασικών και με αποφυγή των νεολογισμών, ε) ένα τουλάχιστον συνώνυμο για την κάθε λέξη με τις σημασιολογικές αποχρώσεις που αυτό διαθέτει και στ) ένα τελικό παράρτημα αφιερωμένο στον εμπλουτισμό της γαλλικής, το οποίο θα περιέχει αντώνυμα, υποκοριστικά, μεγεθυντικά, λέξεις της αρχαίας γλώσσας ή άλλων γλωσσών, καθώς και πληροφορίες που προκύπτουν από τη συγκριτική μελέτη των γλωσσών. Οι λεξικογραφικές αρχές

του Rougens υπήρξαν πρωτοπόρες για την εποχή του, αλλά δεν αποτυπώθηκαν σε ένα δικό του λεξικό. Επηρέασαν όμως πολλά από τα επόμενα λεξικά της γαλλικής.

Συνολικά, η λεξικογραφική δραστηριότητα της Γαλλίας κυριαρχούσε στην Ευρώπη σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα.

4.6.4 Η άνθηση της λεξικογραφίας στους νεότερους χρόνους

Η συμβολή της ιστορικής λεξικογραφίας: Jacob & Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch (1854-1960)

Από την έως τώρα περιήγησή μας στην ιστορία των λεξικών διαπιστώσαμε ότι η λεξικογραφική πρακτική συνοδεύτηκε από ερωτήματα που αφορούν την ιστορία των λέξεων, δηλαδή τον τρόπο που οι σύγχρονες σημασίες των λέξεων μπορούν να φωτιστούν από τη μελέτη των παλαιότερων σημασιών τους. Αυτό το επίμονο ερώτημα των λεξικογράφων –ερασιτεχνών και επαγγελματιών– αρχίζει να παίρνει πιο συγκροτημένη μορφή με τη διαμόρφωση της ιστορικο-συγκριτικής γλωσσολογίας και αποτυπώνεται σε λεξικογραφικά έργα ιστορικού προσανατολισμού. Για περισσότερα σχετικά με τα ιστορικά λεξικά δες Merkin ([1983] 2003).

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στη γλώσσα και στη χώρα –τη Γερμανία– όπου αναπτύχθηκε η ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία τον 19ο αιώνα εμφανίζεται και το πρωτοτυπικό ιστορικό λεξικό της εποχής, το *Deutsches Wörterbuch* (Γερμανικό Λεξικό) των αδελφών Grimm. Το πρώτο τεύχος του λεξικού αυτού εκδίδεται το 1832, ο πρώτος τόμος του το 1854, αλλά μόλις το 1960 ολοκληρώνονται και οι οκτώ τόμοι του μνημειώδους αυτού έργου. Οι δύο αδελφοί που ξεκίνησαν το έργο, ο Wilhelm και ο Jacob Grimm, πεθαίνουν το 1859 και το 1863 αντίστοιχα, και το έργο τους συνεχίζεται από διακεκριμένους Γερμανούς φιλόλογους της εποχής. Ωστόσο, οι αδελφοί Grimm, και ιδιαίτερα ο Jacob με το έργο του *Deutsche Grammatik*, είχαν θέσει τις βάσεις για τη συγκριτική μελέτη των γερμανικών γλωσσών συνολικά, στις οποίες η γοτθική έπαιζε κεντρικό ρόλο, παρόμοιο με εκείνον της σασκρικτικής στην οικογένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (Collison 1982: 126).

Στόχος των αδελφών Grimm ήταν να συντάξουν ένα λεξικό που να περιέχει τη Νέα Υψηλή Γερμανική (Hochdeutsch), τη γλώσσα που θα χρησιμοποιούνταν στον επίσημο γραπτό λόγο, χρησιμοποιώντας πηγές από τον 15ο αιώνα περίπου. Θέλησαν να συμπεριλάβουν τη γερμανική γλώσσα όπως διαμορφώθηκε από τα γραπτά του Λούθηρου έως τα γραπτά του Γκαίτε. Περιελάμβαναν ετυμολογίες, τους σημαντικότερους διαλεκτικούς τύπους και πλήθος παραθεμάτων από κλασικά έργα. Έλειπαν ωστόσο οι φωνολογικές πληροφορίες.

Το λεξικό των αδελφών Grimm λειτούργησε ως μοντέλο για τα λεξικά και άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, μικρών και μεγάλων.

Η λεξικογραφία της βρετανικής αγγλικής: από τον Cawdrey στον Johnson

Παρόλο που στις μέρες μας το υπόδειγμα της λεξικογραφίας της αγγλικής, στη βρετανική και στην αμερικανική εκδοχή της, είναι κυρίαρχο, η ιστορική μελέτη δείχνει ότι η αγγλοσαξονική λεξικογραφία αναπτύσσεται και αναδεικνύεται σχετικά αργά συγκρινόμενη με τις λεξικογραφικές πρακτικές σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες που έως τώρα αναφέρθηκαν, όπως η ιταλική ή η γαλλική.

Είναι γνωστό ότι στη Μεγάλη Βρετανία μόλις τον 20ό αιώνα (1901) ιδρύεται Ακαδημία με στόχο τη σύνταξη λεξικού (δες και παραπάνω τον Πίνακα 4.1.), ενώ η Βασιλική Ακαδημία, που ιδρύεται επίσημα ήδη το 1660, είχε ως πρωταρχικό σκοπό της τον επιστημονικό πειραματισμό και μόνο εμμέσως επηρέαζε τη γλώσσα και συγκεκριμένα τον γραπτό λόγο. Υπερίσχυε, επομένως, η γλώσσα των τεχνιτών και των εμπόρων σε εκείνη των λογίων (δες και Salvi 1988a: 22).

Θα αναφερθούμε σε δύο παραδείγματα λεξικών της βρετανικής αγγλικής, σε εκείνο του Robert Cawdrey και σε εκείνο του Samuel Johnson.

Το πρώτο μονόγλωσσο λεξικό εκδίδεται τον 17ο αιώνα (1604). Συντάκτης του ο Robert Cawdrey και τίτλος του *A Table Alphabeticall*. Ως συμπλήρωμα του τίτλου δίνεται ένα μικρό επεξηγηματικό κείμενο: “conteyning and teaching the true writing, and understanding of hard usuall English wordes, borrowed from the Hebrew, Greeke, Latine or French &c. With the interpretation thereof by plaine English words, gathered for the benefit & helpe of Ladies, Gentlewomen, or any other unskilfull persons. Whereby they may the more

easilie and better understand many hard English wordes, which they shall heare or read in Scriptures, Sermons, or elsewhere, and also be made able to use the same aptly themselves...At London,...1604.”

Το λεξικό του Cawdrey περιείχε 2.500 λήμματα «δύσκολων λέξεων» (hard words) με σύντομους ορισμούς, οι οποίοι συχνά ταυτίζονταν με μια συνώνυμη λέξη. Εκείνη την εποχή ο Σαίξπηρ είχε ήδη γράψει τα δύο τρίτα των έργων του και είχε εμπλακεί στη σύνθεση των μεγάλων τραγωδιών του. Παρόλο που είναι δύσκολο να διαπιστωθεί κάποια σχέση ανάμεσα στο έργο του Σαίξπηρ και των υπόλοιπων δραματουργών αφενός και στο μικρό λεξικό του Cawdrey αφετέρου, οι δραματουργοί της ελισαβετιανής περιόδου στηρίζονταν στην προηγούμενη μεσαιωνική και αναγεννησιακή παράδοση της λεξικογραφίας της αγγλικής. Υπήρχαν π.χ. αγγλικά ερμηνεύματα σε λατινικά ή γαλλικά κείμενα, όπως το *De Nominibus Utensilium* (γύρω στο 1200 περίπου) του Alexander Neckham, καθώς και λατινοαγγλικά γλωσσάρια για σχολικές χρήσεις. Εξίσου σημαντικό τμήμα της λεξικογραφικής παράδοσης αποτελούσαν τα δίγλωσσα ή πολύγλωσσα λεξικά στα οποία εμπλέκονταν κυρίως η λατινική και η αγγλική, όπως το αγγλολατινικό λεξικό *Promptorium Parvulorum, sive Clericorum* (περίπου στο 1440) και το αγγλο-λατινικό κείμενο *Catholicum Anglicum* (1483). Ο άμεσος πρόγονος –αλλά και το πρότυπο– του λεξικού του Cawdrey ήταν το έργο του Coote *English Schoole-Master* (1596), που περιείχε γραμματική, κατήχηση, προσευχές και λεξιλόγιο. Πηγή, επίσης, του λεξικού του Cawdrey αποτέλεσε και το λατινο-αγγλικό λεξικό του Thomas (περίπου 1588).

Ο Cawdrey στηρίχτηκε στα έργα των Coote και Thomas και ακολούθησε την επιλογή τους να συμπεριλάβει στο λεξικό του τις «δύσκολες λέξεις» και σε καμία περίπτωση δεν στόχευε να συμπεριλάβει την αγγλική γλώσσα ως σύνολο. Το έργο του Cawdrey έκανε τέσσερις εκδόσεις, χωρίς ωστόσο σημαντικές αλλαγές ή βελτιώσεις. Οι πληροφορίες είναι από Starnes και Noyes ([1946] 1991), όπου δίνονται λεπτομέρειες για την ιστορία της αγγλικής λεξικογραφίας.

Οι Starnes και Noyes ([1946] 1991) αναφέρουν και αναλύουν είκοσι ακόμα λεξικά που εκδίδονται μετά το λεξικό του Cawdrey και μέχρι την έκδοση του λεξικού του Johnson, δηλαδή στο διάστημα ανάμεσα στο 1604 και στο 1755. Ο κοινός στόχος, ωστόσο, όλων των λεξικογραφικών έργων μετά το λεξικό του Cawdrey και για μια εκατονταετία περίπου ήταν να συμπεριλάβουν και να ερμηνεύσουν τις «δύσκολες λέξεις». Το πρώτο λεξικό που επιδιώκει και επιτυγχάνει να συμπεριλάβει την αγγλική γλώσσα ως σύνολο ήταν το λεξικό του Johnson.

Η αντίληψη, όμως, για τη συμπερίληψη όλης της αγγλικής γλώσσας είχε προετοιμαστεί από το λεξικό του Bailey, *Universal Etymological English Dictionary*, που εκδίδεται το 1721, το οποίο είναι το πρώτο που επιδιώκει να ετυμολογήσει την αγγλική ως σύνολο. Το λεξικό αυτό, επίσης, είναι το πρώτο που περιέχει το σημάδεμα του τόνου και κάνει, έτσι, το πρώτο βήμα για τη δήλωση της προφοράς, που θα ακολουθήσει. Διαπιστώνεται, επομένως, και στην περίπτωση της αγγλικής λεξικογραφίας ο προωθητικός ρόλος που έπαιξαν τα ετυμολογικά και γενικότερα τα ιστορικά προσανατολισμένα λεξικά.

Εκτός από το λεξικό του Bailey, καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του επιστημονικού και κοινωνικού περιβάλλοντος που οδήγησε στην έκδοση του λεξικού του Johnson έπαιξαν και οι ακόλουθοι παράγοντες: α) Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η αγγλική είχε φτάσει πια σε ένα επίπεδο φιλολογικής καλλιέργειας που επέτρεπε την τυποποίησή της. Είχαν προηγηθεί συγγραφείς και δραματουργοί, όπως οι Dryden, Pope, Addison, Steele, Swift, Defoe. Σύμφωνα με τον Murray ([1993] 2003: 60): «η εποχή της βασίλισσας Άννας συγκρινόταν με την εποχή του Κικέρωνα για τη λατινική ή την εποχή του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα για την ελληνική». Επομένως, οι διανοούμενοι της εποχής διατύπωναν την ανάγκη για τυποποίηση και σταθεροποίηση της γλώσσας μέσω και ενός πρότυπου λεξικού. β) Η τυποποιητική λειτουργία του λεξικού της Ακαδημίας της Κρούσκα καθώς και η αντίστοιχη συμβολή του λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας στην τυποποίηση της γαλλικής λειτουργούσαν ως παράδειγμα προς μίμηση για τους Άγγλους διανοούμενους της εποχής. Βέβαια, δεν υπήρχε αντίστοιχη Ακαδημία στην Αγγλία. Όπως αναφέρεται από τον Murray ([1993] 2003: 61): «Υπήρχε η γνώμη ότι αυτό που έγινε στη Γαλλία από τους Σαράντα Αθανάτους θα μπορούσε να γίνει στην Αγγλία από ορισμένες ηγετικές προσωπικότητες των γραμμάτων. Η ιδέα είχε προταθεί από τον Alexander Pope, ο οποίος λέγεται ότι είχε συντάξει και μια λίστα συγγραφέων, τα γραπτά των οποίων θα μπορούσαν να είναι η βάση ενός τέτοιου λεξικού. Όμως αυτός πέθανε το 1744, πριν προλάβει να προωθήσει την ιδέα του». Ο Samuel Johnson ήταν αυτός που ανέλαβε να την υλοποιήσει. γ) Η οικονομική αποδοτικότητα που θα είχε η παραγωγή ενός λεξικού όλης της αγγλικής ενδιέφερε τους εκδότες της εποχής. Έτσι, το 1747

ένα συνδικάτο πέντε ή έξι Λονδρέζων εκδοτών υπέγραψε με τον Johnson συμβόλαιο παραγωγής του πρότυπου λεξικού της αγγλικής σε χρονικό διάστημα τριών ετών για 1.500 γκινέες.

Τελικά, με την καθυστέρηση που αντιστοιχεί σε όλα τα μεγάλα λεξικογραφικά εγχειρήματα, το λεξικό εκδίδεται το 1755 σε δύο τεύχη, με τον τίτλο: *A Dictionary of the English Language in which the Words are deduced from their Originals, and illustrated in their different significations by Examples from the Best Writers. By Samuel Johnson.*

Περιείχε 43.500 λήμματα με ερμηνεύματα και παραθέματα από τον πεζό και τον ποιητικό λόγο του 16ου και του 17ου αιώνα. Τα παραθέματα ήταν 118.000 και ορισμένα από αυτά είχαν συμπεριληφθεί για τη λογοτεχνική τους αξία. Τα περισσότερα όμως είχαν επιλεγεί για την ερμηνευτική τους λειτουργία. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Johnson στηρίχτηκε στην προσωπική του γνώση και μνήμη των κλασικών κειμένων και δεν επιβεβαίωνε πάντοτε τις αντίστοιχες πηγές. Για τις ετυμολογίες ο Johnson στηρίχτηκε στο λεξικό του Bailey, ενώ για το τεχνικό και επιστημονικό λεξιλόγιο βασίστηκε στις αναφορές της Βασιλικής Ακαδημίας και στα έργα του Νεύτωνα (Salvi 1988b: 54-55).

Το λεξικό του Johnson παρέμεινε έργο αναφοράς για πολλές δεκαετίες μέχρι τον 20ό αιώνα. Το σημείο στο οποίο εμφάνιζε αδυναμία ήταν η φωνητική αντιπροσώπευση των λέξεων, καθώς η μόνη σχετική πληροφορία που έδινε ήταν η θέση του τόνου, ακολουθώντας τον Bailey. Η απομάκρυνση της ορθογραφίας από την προφορά απαιτούσε ιδιαίτερη αποτύπωση της φωνητικής μορφής των λέξεων και γι' αυτό απασχόλησε τους επόμενους λεξικογράφους και δηλώθηκε σε ορισμένα λεξικά. Βασική αναφορά της εποχής για την προφορά αποτέλεσε το λεξικό του John Walker (1791) *The Critical Pronouncing Dictionary*. Δεν είναι υπερβολικός ο ισχυρισμός του Murray ([1993] 2003: 63) ότι «τα εκλαϊκευμένα λεξικά του πρώτου μισού του 20ού αιώνα συνήθως ήταν επιτομές του λεξικού του Johnson με την προφορά βασισμένη στον Walker».

Προφανώς, το λεξικό του Johnson γνώρισε πολλές επανεκδόσεις και συμπληρώματα και είναι βέβαιο ότι ώθησε τη βρετανική λεξικογραφία σε ένα υψηλό επίπεδο. Συμπερασματικά, ο βασικός στόχος του Johnson, όπως είχε διατυπωθεί από τον ίδιο στην επιστολή του στον Philip Dormer, Γραμματέα της Αυτού Μεγαλειότητας, το 1747, είχε επιτευχθεί. Ο στόχος ήταν, με τα λόγια του Johnson, ο εξής: «Αυτή είναι, Κύριε, η ιδέα μου για ένα αγγλικό λεξικό, ένα λεξικό με το οποίο η προφορά της γλώσσας μας μπορεί να σταθεροποιηθεί και η επίτευξή της να διευκολυνθεί. Με το οποίο η καθαρότητά της μπορεί να διατηρηθεί, η χρήση της να επιβεβαιωθεί και η διάρκειά της να αυξηθεί. Και παρόλο που, ίσως, είναι εξίσου δύσκολο καθήκον να διορθώσεις τη γλώσσα των εθνών με βιβλία γραμματικής όσο και να μεταβάλεις τη συμπεριφορά τους με λόγους ηθικής» (Johnson [1747] 2003: 43).

Η λεξικογραφία της αμερικανικής αγγλικής: Noah Webster

Έγινε σαφές από την έως τώρα μελέτη των γενικών λεξικών των ευρωπαϊκών γλωσσών ότι η σύνταξή τους εξυπηρετούσε σαφώς τις ανάγκες τυποποίησης, σταθεροποίησης, αλλά και «καθαρισμού» της γλώσσας των εθνών-κρατών από τον 16ο αιώνα και μετά. Κοινό χαρακτηριστικό, επίσης, των παραπάνω περιπτώσεων είναι η νομιμοποίηση των λεξικογραφικών επιλογών σε ένα σώμα λογοτεχνίας κύρους με μεγαλύτερο ή μικρότερο ιστορικό βάθος. Η νομιμοποίηση αυτή πραγματοποιήθηκε στα παραθέματα από τους κλασικούς συγγραφείς που συμπεριλήφθηκαν στα λεξικά.

Στην περίπτωση της αμερικανικής λεξικογραφίας παρατηρείται η ίδια διαδικασία τυποποίησης της αμερικανικής ποικιλίας της αγγλικής και η απόπειρα «ανεξαρτητοποίησής» της από τη βρετανική αγγλική. Υπάρχουν, όμως, δύο σημαντικές διαφορές της αμερικανικής λεξικογραφίας του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα από τη λεξικογραφία των ευρωπαϊκών γλωσσών δύο αιώνες πριν: α) Η αμερικανική αγγλική δεν έχει τόσο μεγάλες διαφορές με τη βρετανική –πολύ λιγότερες διαφορές από εκείνες που απαντούν σε ποικιλίες που θεωρούνται διάλεκτοι μιας γλώσσας– και β) δεν υπάρχει ένα διακριτό παρελθόν έγκυρης λογοτεχνίας στην αμερικανική αγγλική. Ωστόσο, η αμερικανική περίπτωση αποδεικνύει ότι στα ζητήματα γλωσσικής πολιτικής –όπως είναι η τυποποίηση μέσω των λεξικών– ορισμένες φορές παίζουν σημαντικότερο ρόλο οι πολιτικές για τη γλώσσα παρά τα δομικά χαρακτηριστικά των γλωσσικών συστημάτων ή η ύπαρξη σώματος έγκυρης λογοτεχνίας. Οι Αμερικανοί λεξικογράφοι και ανάμεσά τους ο σημαντικότερος, ο Noah Webster, επιμένουν επομένως στην ανάδειξη των διαφορών που είχαν αρχίσει ήδη να δημιουργούνται από τη χρήση της γλώσσας στην Αμερική. Και αυτές δεν μπορούσαν παρά να είναι αρχικά διαφορές προφοράς,

οι οποίες θα μπορούσαν να αποτυπωθούν σε διαφορές ορθογραφίας. Άλλωστε, όπως ισχυρίζονται οι Sledd & Kolb (1955): «Η λεξιλογική αλλαγή θα ακολουθήσει την πολιτισμική αλλαγή».

Η πολιτική ανεξαρτησία των ΗΠΑ με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων το 1776 έδωσε περαιτέρω ώθηση στην τάση για πολιτιστική και γλωσσική αυτονόμηση της αμερικανικής κοινωνίας. Σε επίπεδο λεξικογραφικό, εκφραστής αυτής της τάσης υπήρξε ο Noah Webster. Στο έργο *Dissertations on the English Language* (1789) γράφει: «Ως αυτόνομο έθνος η τιμή μας απαιτεί να έχουμε ένα δικό μας σύστημα τόσο στη γλώσσα όσο και στην κυβέρνηση. Η Μεγάλη Βρετανία δεν πρέπει να είναι πια το πρότυπό μας» (Andreoni 1988: 96). Το πρώτο λεξικό του Webster, *Compendious Dictionary of the English Language*, εκδίδεται το 1806 και, όπως δηλώνεται στην εισαγωγή του έργου, αποτελεί «βελτίωση και επαύξηση του ορθογραφικού λεξικού του Entick, καθώς σε αυτό έχουν προστεθεί 5.000 νέες λέξεις που έχουν συγκεντρωθεί από τους καλύτερους συγγραφείς».

Ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του *Compendious Dictionary of the English Language*, όπως δίνονται από την Andreoni (1988: 101-103) είναι τα εξής: α) Ένταξη στο λημματολόγιο λημμάτων από την τεχνική-επιστημονική ορολογία, όπως *electrometer*, *chlorite*, λημμάτων αποκλειστικά της αμερικανικής αγγλικής, όπως *cent*, *dollar* ή *Mississippi*, *New York*, καθώς και λημμάτων που προέρχονται από τις ιθαγενείς γλώσσες ή είναι νέες παραγωγές, όπως *accomodation*, *sentimentalist*. β) Μείωση όσων λημμάτων δεν χρησιμοποιούνται πλέον στον γραπτό ή τον προφορικό λόγο, όπως *adversable*, *tenebrosity*, καθώς και των προσβλητικών και χυδαίων λέξεων, σε αντίθεση με τον Johnson, ο οποίος είχε συμπεριλάβει τέτοιες λέξεις. γ) Ορθογραφικές επιλογές που προσιδιάζουν στην αμερικανική αγγλική. Οι πιο σημαντικές ορθογραφικές τροποποιήσεις που εισάγονται είναι η ορθογράφιση λέξεων όπως *music*, *physic*, *logic*, χωρίς το τελικό <k>, η ορθογράφιση λέξεων όπως *theater*, *meter*, με -er στη θέση του βρετανικού -re, τροποποιήσεις που εν πολλοίς επικράτησαν στην αμερικανική αγγλική.

Οι λεξικογραφικές επιλογές του Webster στο *Compendious* εντάσσονται στον γενικό του στόχο να δώσει στην αμερικανική αγγλική ιδιαίτερη κωδικοποίηση, γλωσσική καθαρότητα, ενότητα, καθώς και να συμπεριλάβει ετυμολόγηση των λέξεων. Οι στοχεύσεις του αυτές ολοκληρώνονται στο επόμενο έργο του, το *American Dictionary* του 1828.

Το *American Dictionary* αποτελούνταν από περίπου 70.000 λήμματα, συμπεριλαμβάνοντας και τεχνικούς-επιστημονικούς όρους. Οι ορισμοί είναι πολυάριθμοι και σε αυτούς περιλαμβάνονται οι διαφορετικές σημασίες της κάθε λέξης. Ωστόσο, ο Webster μειώνει τα παραθέματα από κλασικούς συγγραφείς σε σχέση με το λεξικό του Johnson, με το οποίο βρίσκεται σε «διαρκή διάλογο». Όπως ισχυρίζεται ο Webster στην εισαγωγή του λεξικού: «Ένα από τα πλέον συζητήσιμα μέρη του λεξικού του Johnson είναι, κατά τη γνώμη μου, ο μεγάλος αριθμός των αποσπασμάτων που παρατίθενται από συγγραφείς για να διασαφηνιστούν οι ορισμοί». Όσον αφορά την ορθογραφία, στο *American Dictionary* επιβεβαιώνονται οι τροποποιήσεις που είχαν εισαχθεί ήδη στο *Compendious* και γίνονται περαιτέρω «εξαμερικανισμένες» ορθογραφικές επιλογές, όπως π.χ. η ορθογράφιση των ρηματικών τύπων σε -ize έναντι του βρετανικού -ise. Επίσης, δίνονται πληροφορίες για την προφορά των λέξεων με τη χρήση ενός συστήματος φωνητικών συμβόλων, που ήταν σε χρήση ήδη από τον 17ο αιώνα. Το λεξικό περιελάμβανε και ετυμολογία των λέξεων, η οποία όμως δέχτηκε αρκετές κριτικές για έλλειψη επιστημονικότητας. Γι' αυτό και στην έκδοση του 1864 οι ετυμολογήσεις της πρώτης έκδοσης αντικαταστάθηκαν συνολικά με καινούργιες, επιστημονικά τεκμηριωμένες.

Θα κλείσουμε την παρουσίαση της λεξικογραφικής εργασίας του Webster με τη γνώμη του Murray ([1993] 2003: 64):

«Ο Webster ήταν ένας σπουδαίος άνθρωπος, ήταν γεννημένος για να δίνει ορισμούς λέξεων. Φλεγόταν από την ιδέα ότι η Αμερική όφειλε να έχει ένα λεξικό της δικής της μορφής της αγγλικής, ανεξάρτητης από τη βρετανική χρήση, και παρήγαγε ένα έργο μεγάλης πρωτοτυπίας και αξίας. Δυστυχώς, όπως πολλοί άλλοι έξυπνοι άνθρωποι, είχε την ιδέα ότι οι παραγωγές των λέξεων μπορούν να γίνουν αντιληπτές από την επίγνωση του καθενός, όπως και οι ορισμοί, και γι' αυτό συμπεριέλαβε στο έργο του τις ονομαζόμενες 'ετυμολογίες' αυτού του είδους. Αλλά η ετυμολογία είναι απλώς η ιστορία των λέξεων και, όπως κάθε άλλη ιστορία, είναι αναφορά των γεγονότων που συνέβησαν και όχι υποθέσεις για το τι πιθανόν να έχει συμβεί».

Η γνώμη του Murray είναι ενδιαφέρουσα, όχι τόσο για τις ελλείψεις των ετυμολογήσεων του Webster – που άλλωστε διορθώθηκαν από την επόμενη έρευνα και στα επόμενα λεξικά– όσο γιατί δείχνει με

συμπυκνωμένο τρόπο δύο βασικά χαρακτηριστικά της αμερικανικής λεξικογραφίας κατά τα πρώτα αποφασιστικά βήματά της, τον 19ο αιώνα: Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι η προβολή της ιδιαίτερης αμερικανικής ταυτότητας μέσα από τη γλωσσική διαφοροποίηση, ενώ το δεύτερο είναι η ανάληψη του καθήκοντος για την προβολή αυτή από εμπνευσμένα άτομα περισσότερο και όχι από ομάδες.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό αφορά και τη βρετανική λεξικογραφία, που προηγήθηκε. Έτσι, εάν στην Ιταλία και στη Γαλλία οι ομάδες των λογίων συνεργάζονται μέσα από τις Ακαδημίες και παράγουν συλλογικά έργα, εάν στη Γερμανία οι αδελφοί Grimm συμπυκνώνουν όλη την εξέλιξη της ιστορικής γλωσσικής μελέτης, στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ εμπνευσμένες προσωπικότητες αναλαμβάνουν να αναδείξουν τη γλωσσική και εθνική ταυτότητα που είχαν ανάγκη τα ισχυρά κράτη που δημιουργήθηκαν.

4.6.5 Η λεξικογραφία της νέας ελληνικής

Έγινε φανερό ότι η ιστορία των λεξικών είναι απολύτως συνυφασμένη με την ιστορία των αντίστοιχων εθνών, τόσο όσον αφορά τη διάσταση της εξυπηρέτησης πρακτικών επικοινωνιακών αναγκών όσο και τη διάσταση της τυποποίησης των γλωσσών ως εθνικών κατά την εποχή της συγκρότησης των ευρωπαϊκών κρατών. Επιστημάνθηκε, επίσης, ότι η χρήση του «εθνικού» λεξικού ως μέσου της γλωσσικής τυποποίησης έχει ευρωπαϊκή αφετηρία και δεν πρέπει να θεωρείται παγκόσμιο χαρακτηριστικό των λεξικών. Φάνηκε, εξάλλου, ότι και στα ευρωπαϊκά έθνη η γλωσσική τυποποίηση και η αντίστοιχη σύνθεση λεξικών «όλης της γλώσσας» δεν υπήρξε ενιαία, αλλά αποτύπωνε τις ιδιαιτερότητες της εθνικής ομογενοποίησης σε κάθε περίπτωση.

Θα ήταν τουλάχιστον περίεργο να μην χαρακτηριζόταν από ιδιαιτερότητες η ιστορία της νεοελληνικής λεξικογραφίας. Τρεις βασικοί παράγοντες πρέπει να ληφθούν υπόψη για να γίνει κατανοητή η εξέλιξη της νεοελληνικής λεξικογραφίας από τον 16ο αιώνα και μετά: α) Η ίδια η ύπαρξη της νέας ελληνικής γλώσσας αφενός ως αυτόνομου γλωσσικού συστήματος και αφετέρου ως απόγονης γλώσσας της αρχαίας ελληνικής, η οποία υπήρξε βασικό όχημα του κλασικού πολιτισμού. β) Η μακρόχρονη διαβίωση του νεοελληνικού έθνους υπό την κυριαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι αρνητικές συνέπειες που είχε αυτή για την πνευματική του ανάπτυξη. γ) Το «γλωσσικό ζήτημα», η διένεξη δηλαδή για το αν η πρότυπη μορφή της νέας ελληνικής θα πρέπει να στηρίζεται ή όχι στην αρχαία ελληνική και ο τρόπος που αυτό επηρέασε την εξέλιξη της νεοελληνικής λεξικογραφίας, όπως και γενικότερα της πνευματικής παραγωγής. δ) Η έμφαση που δόθηκε από τους Έλληνες λογίους στο να ακολουθήσουν το παράδειγμα των «ανεπτυγμένων» εθνών της Δύσης, καθώς αυτή συνεπαγόταν τονισμό του αρχαιοελληνικού παρελθόντος (και του γλωσσικού) ως αποδεκτού από τους δυτικούς και υποβιβασμό του νεοελληνικού παρόντος (και του γλωσσικού) ως ελλειμματικού.

Οι παραπάνω ιδιαιτερότητες συνυπήρχαν τόσο με την ανάγκη διαγλωσσικής επικοινωνίας όσο και με την ανάγκη τυποποίησης της νέας ελληνικής στο διάστημα από τον 16ο αιώνα και μετά.

Τα πρώτα λεξικά με στοιχεία για τη νέα ελληνική

Όπως έχει παρατηρηθεί και για άλλες γλώσσες, η διαγλωσσική επικοινωνία λειτουργεί πολλές φορές προωθητικά για τη δημιουργία λεξικών με στοιχεία για μια ομιλούμενη γλώσσα που δεν έχει έως τότε λεξικογραφηθεί. Αυτό συνέβη και για τη νέα ελληνική στη συνάντησή της με την ιταλική και τη γαλλική από τον 16ο αιώνα και μετά. Όπως είναι γνωστό, οι επαφές με την ιταλική ευνοήθηκαν τόσο γιατί πολλοί λόγιοι κατέφυγαν στην Ιταλία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης όσο και γιατί η Κρήτη και τα Επτάνησα έζησαν υπό τη βενετσιάνικη κατοχή. Επομένως, ήταν αναμενόμενο αφενός να αναπτυχθεί η ιταλοελληνική και η ελληνοϊταλική λεξικογραφία και αφετέρου να εκδοθούν στην Ιταλία ελληνικά λεξικά.

Έτσι, το 1523 εκδίδεται στη Ρώμη το Λεξικό του επισκόπου Νουκαρίας Guarino Favorino *Μέγα και πάνυ ωφέλιμον Λεξικόν* (επανεκδόση στη Ρώμη 1538, επανεκδόσεις στη Βενετία 1779 και 1801). Όπως αναφέρει ο Σηφάκης (1994: 45): «Στο λεξικό περιλαμβάνονται πολλές χιλιάδες λέξεις (είναι δύσκολο να καταμετρηθούν λόγω του τρόπου διάταξής τους), ταξινομημένες με αλφαβητική σειρά σε συνεχόμενους στίχους. Οι τύποι των λέξεων είναι καταγραμμένοι όπως ακριβώς τους εύρισκε ο συγγραφέας στα διάφορα κείμενα από τα οποία είναι παρμένες, χωρίς όμως να κατονομάζονται τα κείμενα αυτά. Οι λέξεις αυτές καλύπτουν ως επί το πλείστον την αρχαία ελληνική και τη μεσαιωνική γλώσσα, αλλά περιλαμβάνονται και λέξεις της νεοελληνικής (λ.χ. *λαλιά, Λάμια, παιδάκια* κ.ά.)».

Τον 18ο αιώνα οι γενικές πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες έχουν μεταβληθεί και πρόσθετοι λόγοι ωθούν στη σύνταξη λεξικών της νέας ελληνικής. Σε αυτούς συγκαταλέγονται η ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η επισήμανση της ανάγκης για τον «φωτισμό» του ελληνικού γένους από τους λογίους, η επιπλέον ανάγκη διαγλωσσικής επικοινωνίας με την ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων, καθώς και η προσπάθεια από την πλευρά της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για διάδοση του καθολικισμού. Ένα από τα σημαντικά λεξικά της περιόδου αυτής είναι το λεξικό του ρωμαιοκαθολικού μοναχού Alessio da Somavera, με τον τίτλο *Θησαυρός της Ρωμαϊκής και της Φράγκικης Γλώσσας, ήγουν Λεξικόν Ρωμαϊκόν και Φράγκικον*, που εκδίδεται το 1709 στο Παρίσι και αποτελείται από 50.000 λήμματα (Περάκης 1994: 121). Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (1998: 2009-2010): «Πρόκειται για ελληνοϊταλικό και ιταλοελληνικό λεξικό, το οποίο λόγω του πλούσιου λημματολογίου του απετέλεσε σημείο αναφοράς και πηγή υλικού για τους μετέπειτα λεξικογράφους και τους μελετητές της νεοελληνικής γλώσσας. Κι αυτό, γιατί περιλαμβάνει λέξεις της απλής προφορικής γλώσσας της εποχής, χρήσεις των λέξεων σε φράσεις, ιδιωτισμούς, λέξεις από διάφορες διαλέκτους-ιδιώματα της Ελλάδας και λέξεις-όρους από την περιοχή της γραμματικής, της φιλοσοφίας και της θεολογίας. Συχνά στο ελληνικό λήμμα, προτού δώσει την απόδοση στα ιταλικά, δίνει συνώνυμα, π.χ. *ιερέας, ο, ιερεύς, ο, παπάς, ο, λείτουργος (sic), ο, sacerdote, prete*. Και το κυριότερο δίνει: δίνει πληθώρα φράσεων, από τις οποίες φαίνεται ο πλούτος των χρήσεων σε κύρια λήμματα».

Η κρατική συγκρότηση του νέου ελληνικού έθνους κατά τον 19ο αιώνα δημιούργησε νέες γλωσσικές ανάγκες, όπως την τυποποίηση της επίσημης γλώσσας και την ένταξη στο νεοελληνικό λεξιλόγιο λέξεων για μια πληθώρα πολιτικών, διοικητικών, φιλοσοφικών και επιστημονικών εννοιών που απαιτούσαν οι νέες συνθήκες της εθνικής ολοκλήρωσης. Παρεπόμενη των γλωσσικών αυτών αναγκών ήταν η όξυνση της συζήτησης για το ποια θα πρέπει να είναι η πρότυπη μορφή της κοινής νέας ελληνικής και ποια η σχέση της με την αρχαία, δηλαδή η αναθέρμανση του γλωσσικού ζητήματος. Σε λεξικογραφικό επίπεδο διαφάνηκε, πλέον, η ανάγκη για τη σύνταξη ενός λεξικού της «όλης» ελληνικής γλώσσας. Η διαφορά όμως του νεοελληνικού έθνους από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά έθνη ως προς τον ορισμό αυτού του γλωσσικού «όλου» βρισκόταν στο ότι αυτό δεν έπρεπε να διαφοριστεί απλώς από τις διαλέκτους, αλλά έπρεπε να προσδιορίσει τις σχέσεις του με την «ένδοξη» αρχαία ελληνική.

Η πρώτη λεξικογραφική απόπειρα που συμπυκνώνει την ανάγκη σύνταξης ενός «εθνικού» λεξικού προέρχεται –απολύτως δικαιολογημένα– από τον Αδαμάντιο Κοραή. Το έργο εκδίδεται τμηματικά από το 1829 έως το 1835 και του δίνεται από τον συγγραφέα ο τίτλος *Άτακτα*, ακριβώς λόγω του ατελούς χαρακτήρα του. Για τον Κοραή «η γλώσσα είναι αυτό το έθνος» (Rotolo 1984: 49). Επιδιώκει, δηλαδή, να αποτυπώσει στο λεξικογραφικό του έργο τη γλωσσική του θεωρία για την ελληνική.

Τα *Άτακτα* αποτελούνται από τρεις αυτόνομες ενότητες, τα «Τρία Αλφάβητα», και προορίζονται για Έλληνες και εν μέρει για ξένους. Αναφέρονται «στην κοινή ομιλουμένη αλλά και γραφομένη νέα ελληνική, με σκοπό όχι μόνο την κατανόηση, αλλά και την αναπαραγωγή της γλώσσας αυτής» (Γεωργούδης 1984: 62). Στις εισαγωγές των «Τριών Αλφαβήτων» δηλώνεται ότι στόχος του έργου είναι «η μελέτη της κοινής νέας ελληνικής για καλύτερη κατανόηση της αρχαίας και κατ' αντανάκλαση διόρθωση της νέας με βάση την καλή γνώση της αρχαίας» (Γεωργούδης, ό.π.). Το λεξικό είναι ιστορικό, καθώς στοχεύει στην ετυμολόγηση των λέξεων. Ο ίδιος ο Κοραής χαρακτήριζε το έργο του «άτακτον γλωσσογραφία, ετυμολογική μάλλον ή εξηγητική». Περιέχει 8.000 περίπου λέξεις της κοινής και δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στη φρασεολογία, παραθέτοντας πολυλεκτικές μονάδες, αλλά και ελεύθερες φράσεις και παροιμίες.

Είναι γνωστό ότι ο Κοραής πολύ νωρίτερα από τα *Άτακτα*, ήδη στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, είχε σχεδιάσει και θεωρούσε πραγματοποιήσιμη την έκδοση ενός λεξικού της κοινής, την οποία όμως δεν πραγματοποίησε ποτέ ολοκληρωμένα, μιας και καταπιάστηκε αρκετά αργά με το έργο αυτό. Η μη πραγματοποίηση του λεξικογραφικού του προγράμματος οφείλεται κατά τον Γεωργούδη (1984: 69) σε τρία βασικά εμπόδια: το εμπόδιο της ακαθόριστης λεξικολογικής θεωρίας, το εμπόδιο της απροσδιόριστης μορφής της νεοελληνικής και το εμπόδιο των τότε ιστορικών περιστάσεων.

Σημαντική, ωστόσο, είναι η πρόταση του Κοραή για την ανάγκη να καταγραφούν οι λέξεις όλων των διαλέκτων της ελληνικής από δύο «νέους λόγιους» που θα περιέρχονταν όλη την Ελλάδα «Ευρωπαϊκήν και Ασιακήν». Οι μεθοδολογικές αυτές υποδείξεις καθώς και η έμφαση στον ιστορικό χαρακτήρα της λεξικογραφικής μελέτης καθόρισαν τους επόμενους λεξικογράφους της ελληνικής για πολλές δεκαετίες. Κυρίως, όμως, καθόρισε την επόμενη ελληνική λεξικογραφία η άμεση σύνδεσή της με την ιδεολογία που

εγκαινίασε ο Κοραής, καθώς είναι ο πρώτος που θέτει τη γνώση της γλώσσας (αρχαίας και νέας) ως προϋπόθεση της εθνικής συνειδητοποίησης που θα προέλθει από την πνευματική ανασυγκρότηση.

Στο ίδιο ιδεολογικό υπόβαθρο της διασύνδεσης γλώσσας, παιδείας και εθνικής συνειδητοποίησης κινείται και η λεξικογραφική εργασία συγκέντρωσης των νεολογισμών της νέας ελληνικής που εκδίδεται στην αυγή του 20ού αιώνα από τον καθηγητή Στέφανο Κουμανούδη.

Σύμφωνα με τα «Προλεγόμενα» του Κ.Θ. Δημαρά (1980) στη σχολιασμένη έκδοση του λεξικού, μπορούν να διαπιστωθούν κοινά χαρακτηριστικά στη σκέψη και στην εργασία του Κοραή και του Κουμανούδη, και αυτά είναι: η κοινή τους πίστη στην κλασική αρχαιότητα, η κοινή τους δυσπιστία προς το Βυζάντιο, ο σεβασμός στον λαό, η λογισσύνη και το πνεύμα του Διαφωτισμού.

Το λεξικό του Κουμανούδη είχε αρχικό τίτλο *Συναγωγή λέξεων ελληνικών, από των μέσων του παρελθόντος αιώνος πλασθεισών προς πλουτισμόν της γραφομένης και δη και ομιλουμένης γλώσσας*, ενώ ο τελικός υπότιτλος του έργου, που δόθηκε μετά τον θάνατο του Κουμανούδη από τον γιο του και εκδότη του έργου Πέτρο Κουμανούδη, ήταν *Συναγωγή νέων λέξεων από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. Το πιο πιθανό είναι ότι τα χρονικά όρια των νεολογισμών που ήθελε να συμπεριλάβει ο Κουμανούδης στο λεξικό του είναι εκείνα που περιγράφονται στον δικό του τίτλο. Σύμφωνα με τον Δημαρά (1980), ο Κουμανούδης συνέλεξε υλικό για το λεξικό του από το 1845, οπότε εγκαθίσταται στην Αθήνα, έως τον θάνατό του, το 1899. Το λεξικό περιελάμβανε περίπου 60.000 λήμματα, ενώ τα βιβλία που αποδελτιώθηκαν για τη σύνταξή του ανέρχονται στα 241 για το διάστημα 1845-1863. Πολλές είναι οι παραπομπές στην εφημερίδα *Ακρόπολη*, από την οποία αποδελτιώνει και τον νεολογισμό *νεολογομανία*.

Η φιλοσοφία που διέπει το λεξικό του Κουμανούδη κινείται ανάμεσα στη γραμματική και στη χρήση. Προσπαθεί να συλλέξει το υλικό του ισορροπώντας ανάμεσα σε αυτό που επιβάλλουν οι κανόνες της γραμματικής ως ρύθμισης και σε αυτό που επιβάλλει η χρήση της γλώσσας. Γι' αυτό και στον ανολοκλήρωτο Πρόλογο του έργου αναφέρει απόψεις όπως: «ας με διορθώσωσιν», «ας κρίνωσι περί αυτών άλλοι», «αν το θελήσ' η χρήσις, παρ' η εστι το δίκαιον και ο κανών του λέγειν». Όσον αφορά δε το ερώτημα εάν η εκπαίδευση των Ελλήνων θα πρέπει να είναι αποκλειστικά ελληνοκεντρική ή όχι γράφει ήδη από το 1841: «Τι δυνάμεθα ημείς οι νέοι Έλληνες να ονομάσωμεν εθνικήν ανάπτυξιν, ελληνικήν παιδείαν; Ίσως υπάρχουν σφαλεραί ιδέαι περί τούτου εις τινας Μισόφραγκους (σ.τ.σ. αυτοί που μισούν τους Φράγκους). Όστις όμως σκέπτεται πρέπει να έχη ευκρινείς περί τούτου όσον ένεστι ιδέας. Απολύτως δεν δυνάμεθα να λέγωμεν ότι πρέπει να παιδευόμεθα Ελληνικώς. Τα πέριξ ημών είναι τόσον δυνατά και σημαντικά, ώστε ούτε ν' αποκλεισθώμεν δυνάμεθα, ούτε, αν ηδυνάμεθα, μας εσύμφερε» (Δημαράς 1980).

Στα λήμματα του λεξικού αναφέρεται η πρώτη μαρτυρία κάθε λέξης. Έτσι, π.χ., αναφέρεται ότι η λέξη *επιχειρηματίας* απαντά για πρώτη φορά στον Κοραή (1821), η λέξη *ερωτεύομαι* στον Σκαρλάτο Βυζάντιο (1835). Όπως ορθά διαπιστώνει ο Μπαμπινιώτης ([1998] 2002: 2020): «Ο Κουμανούδης επιτέλεσε μόνος του – στο μέτρο, φυσικά, των δυνάμεων ενός, έστω και χαλκέντερου, ανθρώπου– ό,τι σε άλλες γλώσσες κατόρθωσαν (πιο συστηματικά και σε πολύ μεγαλύτερη έκταση βεβαίως) πολυπληθείς ομάδες ερευνητών: συνέταξε ένα ιστορικό λεξικό, με την έννοια της πρώτης μαρτυρίας ή των παλαιότερων μαρτυριών που έχουμε για τον χρόνο εμφανίσεως κάθε λέξης, όπως η Γαλλική Ακαδημία για τις λέξεις της Γαλλικής ή οι λεξικογράφοι του μεγάλου ιστορικού λεξικού της Αγγλικής που εξέδωσε η Οξφόρδη».

Η λεξικογραφία της νέας ελληνικής άνηψε ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1930, ενώ γνώρισε επίσης και εποχές στασιμότητας [για πληρέστερη ιστορική ενημέρωση σχετικά με τη λεξικογραφία της νέας ελληνικήςδες Περάκης (1994), Παπαναστασίου (2001), Μπαμπινιώτης (1998/2002), Ξυδόπουλος (2008)]. Στα τέλη του 20ού αιώνα –συγκεκριμένα το 1998– εκδίδονται δύο ερμηνευτικά λεξικά βασισμένα στην επιστημονική μεθοδολογία, το *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) του ΑΠΘ και το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη. Το 2014 εκδίδεται το *Χρηστικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής* από την Ακαδημία Αθηνών (επιμ. Χρ. Χαραλαμπίδης).

Η λεξικογραφία της νέας ελληνικής έχει πλέον εισέλθει στην επιστημονική της περίοδο και μένει να αποδειχθεί εάν η πορεία που θα ακολουθήσει θα είναι ταχύτερη από εκείνη των πρώτων αιώνων της.

Βιβλιογραφία

- Amato, A., Salvi, S. R., Andreoni, F. M. & L. C. Poggi. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia*. Roma: Bulzoni.
- Andreoni, F. M. (1988). "Webster e il primo dizionario, il Compendious Dictionary (1806)". Στο Amato et al. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia* (σσ. 96-103). Roma: Bulzoni.
- Anttila, R. (1989). *Historical and comparative linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Beekes, R. (2004). *Εισαγωγή στη Συγκριτική Ινδοευρωπαϊκή Γλωσσολογία* (μτφρ. Γιώργος Παπαναστασίου-Συμεών Τσολακίδης). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Beekes, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, τόμ. 10). Leiden: Brill.
- Bray, L. (1986). "Richelet's *Dictionnaire François* (1680) as a Source of *La Porte des Sciences* (1682) and Le Roux's *Dictionnaire Comique* (1718)". Στο R. Hartmann (επιμ.), *The History of Lexicography* (σσ. 13-22). Amsterdam: Benjamins.
- Γιαννάκης, Γ. Κ. (2015). *Οι Ινδοευρωπαίοι. Πρώτο μέρος: Γλώσσα & Πολιτισμός*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Γεωργούδης, Ντ. (1984). «Τα λεξικογραφικά του Κοραή. Ανάλυση και περιγραφή της "γλωσσογεωγραφίας" του». Στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή* (Πρακτικά Συνεδρίου), 59-69.
- Chien, D., & Th. Creamer (1986). "A Brief History of Chinese Bilingual Lexicography". Στο R. Hartmann (επιμ.), *The History of Lexicography* (σσ. 35-45). Amsterdam: Benjamins.
- Collison, R. L. (1982). *A History of Foreign-Language Dictionaries*. London: André Deutsch.
- Creamer, Th. E. B. (1991). "Chinese Lexicography". Στο Hausmann, Reichmann, Ernst Wiegand & Zgusta (επιμ.), vol. 3, 2595-2612.
- Δημαράς, Κ. Θ. (1980). «Προλεγόμενα» στη *Συναγωγή νέων λέξεων* του Στ. Κουμανούδη (σσ. viii-ixiv). Αθήνα: Ερμής.
- Foley, J. (1977). *Foundations of Theoretical Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenberg, J. H. (1966). "Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements". Στο J. H. Greenberg (επιμ.), *Universals of Language* (σσ. 58-90). Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Hall, C. J. (1992). "Integrating Diachronic and Processing Principles in Explaining the Suffixing Preference". Στο J. A. Hawkins (επιμ.), *Explaining Language Universals* (σσ. 321-349). Oxford: Basil Blackwell, 1992.
- Hartmann, R. (επιμ.), (1986). *The History of Lexicography*. Amsterdam: Benjamins.
- Hartmann, R. R. K. (επιμ.), (2003). *Lexicography: Critical Concepts*, τόμ. 1-3. London: Routledge.
- Hass, Ul. (2010). "In search of the European dimension of lexicography". *Plenary Paper held at the Fifth International Conference for Historical Lexicography and Lexicology*, Oxford, St. Anna's College, 16-18 June 2010.
- Hausmann, F. J., Reichmann, O., Wiegand, H. E., & L. Zgusta (επιμ.), (1991). *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*, τόμ. 3. Berlin: W. de Gruyter. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 5).
- Hawkins, J. A. (1992), (επιμ.). *Explaining Language Universals*. Oxford: Basil Blackwell.

- Haywood, J. A. (1986). "The Entry in Medieval Arabic Monolingual Dictionaries: Some aspects of arrangement and content". Στο R. Hartmann (επιμ.), *The History of Lexicography* (σσ. 107-113). Amsterdam: Benjamins.
- Haywood, J. A. (1991a). "Arabic Lexicography". Στο Hausmann, Reichmann, Ernst Wiegand & Zgusta (επιμ.), vol. 3, 2438-2448.
- Haywood, J. A. (1991b). "Bilingual Lexicography with Arabic". Στο Hausmann, Reichmann, Ernst Wiegand & Zgusta (επιμ.), vol. 3, 3086-3096.
- Johnson, S. ([1747] 2003). "The Plan of a Dictionary of the English Language". Στο R. R. K. Hartmann (επιμ.), *Lexicography: Critical Concepts*, vol. 1 (σσ. 29-44). London: Routledge.
- Kachru, B., & H. Kahane (επιμ.), (1995). *Cultures, Ideologies and the Dictionary*. Tübingen: Niemeyer.
- Κατσαρός, Β. (2002). «Εισαγωγή» στο *Βασιλικό Λεξικό Σουίδα* (σσ. 7-17). Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Kibbee, D. A. (1995). "The 'New Historiography', the History of French and 'Le Bon Usage' in Nicot's Dictionary (1606)". Στο Kachru & Kahane (επιμ.), 103-118.
- Koerner, E. F. K. (2004). *Essays in the History of Linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Lakshman, S. ([1920-27] 1967). *The Nighantu and the Nirukta. The Oldest Indian Treatise on Etymology, Philology and Semantics*. New Delhi: Banarsidass.
- Lehmann, W. P. (1973). "A structural principle of language and its implications". *Language*, 49, 47-66.
- Makaeν, Èn. Ah. (1969). "Les rapports entre grammaire comparée, grammaire contrastive et grammaire typologique". *Langages*, 15(32-42). *La linguistique en URSS*.
- Μότσιου, Β. (1994). *Στοιχεία λεξικολογίας*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Μπαμπινιώτης, Γ. ([1998] 2002). *Λεξικογραφικό Επίμετρο: Τα λεξικά της Νέας Ελληνικής στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (σσ. 2033-2064). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Merkin, R. ([1983] 2003). "Historical Dictionaries". Στο R. R. K. Hartmann (επιμ.), *Lexicography: Critical Concepts*, τόμ. III (σσ. 90-100). London: Routledge.
- Migliorini, B. (1978). *Storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni.
- Murray, J. A. H. ([1993] 2003). "The evolution of English Lexicography". Στο R. R. K. Hartmann (επιμ.), *Lexicography: Critical Concepts*, τόμ. I (σσ. 45-69). London: Routledge.
- Ξυδόπουλος, Γ. (2008). *Λεξικολογία. Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*. Αθήνα: Πατάκης.
- Παπαναστασίου, Γ. (2001). «Λεξικά της νέας ελληνικής». Στην Πύλη για την ελληνική γλώσσα, www.greek-language.gr
- Περάκης, Σ. (1994). *Λεξικολογία και λεξικογραφία. Νεοελληνική λεξικογραφία (1523-1974)*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ.
- Reddick, A. (1996). *The making of Johnson's Dictionary (1746-1773)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rotolo, V. (1984). «Η Γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα». Στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή* (Πρακτικά Συνεδρίου), 45-58.
- Salvi, R. (1988a). "Il secolo XVII, ovvero 'the appeal to authority'". Στο A. Amato et al. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia* (σσ. 21-38). Roma: Bulzoni.
- Salvi, R. (1988b). "Il secolo di Johnson". Στο A. Amato et al. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia* (σσ. 38-74). Roma: Bulzoni.
- Sledd, J. H., & G. L. Kolb (1955). *Dr. Johnson's Dictionary: Essays in the Biography of a Book*. Chicago.

- Starnes, de Witt T., & G. Noyes ([1946] 1991). *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson (1604-1755)*. Amsterdam: Benjamins.
- Traugott, E. C. (1982). "From propositional to textual and expressive meanings; some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization". Στο W. P. Lehmann & Y. Malkiel (επιμ.), *From propositional to textual and expressive meanings; some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. Perspectives on Historical Linguistics* (σσ. 245-271). Amsterdam: Benjamins.
- Traugott, E. C. (1986). "From polysemy to internal semantic reconstruction". *Proceedings of the Twelfth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 539-550.
- Φασουλίδης, Π. (2019). *Η συγκριτική μέθοδος στην Ιστορικοσυγκριτική Γλωσσολογία*. Θεματική εργασία. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Vennemann, T. (1974). "Topics, subjects and Word Order: From SXV to SVX via TVX". Στο J. Anderson & C. Jones (επιμ.), *Historical Linguistics: Proceedings of the First International Congress of Historical Linguistics, Edinburgh, September 1973*, vol. II (σσ. 339-376). Amsterdam: North-Holland.

Λεξικά

- Βασιλικό Λεξικό Σουίδα* (2002). (Εισαγωγή Βασίλη Κατσαρού). Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Κουμανούδης, Στ. ([1900] 1980). *Συναγωγή νέων λέξεων*. (Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά). Αθήνα: Ερμής.
- Λεξικό της Κοινής Νέας Ελληνικής* (1998). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μπαμπινιώτης, Γ. ([1998] 2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Χαραλαμπάκης, Χρ. (επιμ.), (2014). *Χρηστικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 5 παρουσιάζεται η εξέλιξη της έννοιας της τυπολογίας στο πλαίσιο της γλωσσολογίας, καθώς και ορισμένες βασικές οικογένειες γλωσσών σε παγκόσμιο επίπεδο. Στη συνέχεια αναλύεται η σχέση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας με την τυπολογία των γλωσσών μέσα από ορισμένα βασικά έργα: του Greenberg (1963), των Bybee, Perkins και Pagliuca (1994) και του van der Auwera (2012). Αναλύεται τόσο η διαφορετική στόχευση όσο και η συνάφεια των δύο υπο-διαίρέσεων της σύγκρισης των γλωσσών.

Αναλύεται, επίσης, η εξέλιξη της έννοιας της τυπολογίας στο πλαίσιο της γλωσσολογίας και παρουσιάζονται ορισμένες βασικές οικογένειες γλωσσών σε παγκόσμιο επίπεδο. Κυρίως, όμως, αναπτύσσονται οι σχέσεις της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας με την τυπολογία των γλωσσών, την ειδίκευση που μελετά τα γλωσσικά συστήματα ως προς κεντρικά συντακτικά και μορφολογικά τους χαρακτηριστικά και τα διακρίνει σε τύπους, ανεξάρτητα από τη γενετική τους συγγένεια. Επισημαίνεται ότι η βασική διάκριση μεταξύ της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας και της τυπολογίας των γλωσσών βρίσκεται στον αριθμό των συγκρινόμενων γλωσσών, αφού η αντιπαραθετική γλωσσολογία εξετάζει συγκριτικά από δύο έως το πολύ τέσσερις γλώσσες, ενώ η τυπολογία των γλωσσών εργάζεται σε σώματα γλωσσών κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικά των ομιλούμενων γλωσσών παγκοσμίως. Επιπλέον, η αντιπαραθετική γλωσσολογία μπορεί να συγκρίνει τις γλώσσες σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης, ενώ η τυπολογία των γλωσσών εμμένει στη μορφολογία και στη σύνταξη, που αποτελούν τον «σκληρό πυρήνα» των γλωσσικών συστημάτων και των αντίστοιχων τύπων τους.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές γνώσεις γλωσσολογίας ως προς τη διάκριση σε επίπεδα ανάλυσης (φωνητική/φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία).

Η έννοια των γλωσσικών καθολικών και οι μεθοδολογικές επιλογές για την ανεύρεσή τους.

5.1 Ορισμοί και εμβέλεια του όρου τυπολογία

Ο όρος τυπολογία χρησιμοποιείται με διαφορετικές σημασίες τόσο στο πλαίσιο της γλωσσολογίας όσο και εκτός αυτών. Συνήθως σημαίνει ταξινόμηση ενός φαινομένου σε τύπους. Αυτήν τη σημασία τη βρίσκουμε, για παράδειγμα, στη βιολογία, επιστημονικό κλάδο που επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη γλωσσολογική θεωρία του 19ου αιώνα.

Στα γλωσσολογικά συμφραζόμενα ο όρος τυπολογία έχει τις εξής βασικές χρήσεις:

1. Αναφέρεται στην ενασχόληση με οποιουδήποτε είδους διαγλωσσική σύγκριση. Η τυπολογία είναι ο καθορισμός των δυνατών τύπων γλωσσών και η ένταξη των γλωσσών σε αυτούς τους τύπους. Η μορφολογική τυπολογία του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα αποτελεί παράδειγμα μιας τέτοιας τυπολογικής μελέτης.
2. Αναφέρεται στη μελέτη των γλωσσικών προτύπων (patterns) ή των γενικεύσεων που μπορούν να διατυπωθούν μόνο μετά από τη διαγλωσσική συγκριτική μελέτη. Κλασικό παράδειγμα τέτοιας μελέτης είναι το *συνεπαγόμενο καθολικό* (implicational universal). Προκειμένου, για παράδειγμα, να διατυπώσουμε το καθολικό «εάν το δεικτικό ακολουθεί το ουσιαστικό-κεφαλή, τότε η αναφορική πρόταση επίσης ακολουθεί το ουσιαστικό-κεφαλή», πρέπει να παρατηρήσουμε και να μελετήσουμε παραπάνω από μία γλώσσες.
3. Αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση που αντιτίθεται σε άλλες προσεγγίσεις, όπως ο αμερικανικός στρουκτουραλισμός και η γενετική γραμματική. Η προσέγγιση αυτή λέγεται και «λειτουργιστική-τυπολογική».

Οι παραπάνω χρήσεις αντιστοιχούν στην ταξινόμηση, στη γενίκευση και στην ερμηνεία των γραμματικών φαινομένων που διαπιστώνονται σε μια ευρεία βάση δεδομένων. Και συναποτελούν την τυπολογική προσέγγιση στη μελέτη της γραμματικής.

5.2 Διαγλωσσική σύγκριση: το παράδειγμα της μορφολογικής τυπολογίας

Η πρώτη τυπολογική ταξινόμηση των γλωσσών είναι η μορφολογική τυπολογία που αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα από τους γλωσσολόγους Friedrich von Schlegel, Wilhelm von Humboldt, August von Schlegel.

Η αρχική ταξινόμηση από τον Friedrich von Schlegel διαιρούσε τις γλώσσες σε δύο τύπους: *παραθηματικές* και *κλιτικές*. Ο August von Schlegel πρόσθεσε έναν τρίτο τύπο: τις γλώσσες *χωρίς δομή* (δηλαδή χωρίς παραθηματοποίηση ή κλίση), δίνοντας ως παράδειγμα τη σύγχρονη κινεζική. Τέλος, ο Wilhelm von Humboldt πρόσθεσε έναν τέταρτο τύπο, τις *ενσωματωτικές* γλώσσες, για να καλύψει γλώσσες της Βόρειας Αμερικής στις οποίες το ρήμα και το αντικείμενο λειτουργούν ως λέξη.

Αυτή η τυπολογική ταξινόμηση διαφέρει από τη σύγχρονη σύλληψη της τυπολογίας σε δύο σημαντικές πλευρές: α) Αναγνωρίζει μόνο μία παράμετρο διαφοροποίησης των γλωσσών, τη μορφολογική δομή των λέξεων, και β) είναι μια διαφοροποίηση των γλωσσών ως όλου και όχι ως αποτελούμενων από μέρη.

Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά μπορούν να αποδοθούν στην ονομαζόμενη «νεο-χουμπολντιανή» άποψη για τη γλώσσα. Σύμφωνα με αυτήν, κάθε ανθρώπινη γλώσσα διαθέτει μια οργανική ενότητα, η οποία αποτελεί εκδήλωση μιας «εσώτερης μορφής» (μια αντίληψη που στην αρχική της σύλληψη είχε καθαρές συνδηλώσεις πολιτισμικής ανωτερότητας). Ο μορφολογικός χαρακτήρας μιας γλώσσας θεωρούνταν εκδήλωση αυτού του οργανικού χαρακτήρα. Γι' αυτόν τον λόγο, η μορφολογική ταξινόμηση ήταν ταξινόμηση της γλώσσας ως όλου, γιατί αντανάκλασε την εσώτερη μορφή της γλώσσας ως όλου. Ο μορφολογικός χαρακτήρας ήταν επίσης η μόνη παράμετρος ταξινόμησης, γιατί μια ταξινόμηση κατά διάφορες παραμέτρους θα σήμαινε ότι η γλώσσα μπορεί να ανήκει σε διαφορετικούς γλωσσικούς τύπους, επομένως να διαθέτει διαφορετικές «εσώτερες μορφές».

Αυτήν την αντίληψη για τη μορφολογική τυπολογία, τη σύμφωνη με τις φιλοσοφικές απόψεις του 19ου αιώνα για τη γλώσσα, ο Greenberg ονόμασε *ατομικιστική προσέγγιση* στην τυπολογική ταξινόμηση.

Ο δομισμός, ως θεωρία που θεμελιώθηκε στο ότι οι γλώσσες έχουν συγχρονική δομή, έκανε δυνατή την εξέταση μεμονωμένων μερών της γλώσσας και την τυπολογική ταξινόμηση των διαφόρων γλωσσικών χαρακτηριστικών, και έτσι αναθεώρησε και εμπλούτισε τη μορφολογική τυπολογία του 19ου αιώνα.

Ο Sapir διαίρεσε τις μορφολογικές ιδιότητες της ταξινόμησης του 19ου αιώνα σε δύο ανεξάρτητες παραμέτρους: τον αριθμό των μορφημάτων ανά λέξη και τον βαθμό της φωνολογικής «αλλοίωσης» των μορφημάτων όταν βρίσκονται σε συνδυασμούς. Έτσι, διέκρινε τρεις τύπους γλωσσών ανάλογα με τον αριθμό των μορφημάτων: *αναλυτικές* (ένα μόρφημα για κάθε λέξη), *συνθετικές* (μικρός αριθμός μορφημάτων για κάθε λέξη), *πολυσυνθετικές* (μεγάλος αριθμός μορφημάτων, ιδιαίτερα πολλαπλών ριζών, για κάθε λέξη). Επίσης, διέκρινε τέσσερις τύπους ανάλογα με τον βαθμό «αλλοίωσης» των μορφημάτων: *απομονωτικές* (χωρίς παραθηματοποίηση), *συγκολλητικές* (απλή παραθηματοποίηση), *διαχυτικές* (αξιοσημείωτη μορφοφωνημική εναλλαγή) και *συμβολικές* (συμπληρωματικές).

Ο Sapir, επίσης, ανέπτυξε μια σύνθετη τυπολογία των γλωσσών ανάλογα με τον τρόπο που κάθε γλώσσα εξέφραζε διαφορετικούς τύπους εννοιών. Ταξινόμησε τις έννοιες σε τέσσερις τύπους: *συγκεκριμένες* (το βασικό λεξικό), *παραγωγικές*, *καθαρά συσχετιστικές* (για να δείξουν γραμματικές σχέσεις) και *συγκεκριμένες συσχετιστικές* (επίσης για να δηλώσουν γραμματικές σχέσεις που όμως περιέχουν συγκεκριμένη σημασία, π.χ. το γένος). Θεώρησε ότι όλες οι γλώσσες διαθέτουν συγκεκριμένες και καθαρά συσχετιστικές έννοιες, ενώ μπορεί να τους λείπουν οι παραγωγικές ή οι συγκεκριμένες συσχετιστικές έννοιες.

Ο Greenberg (1954) προώθησε τη μορφολογική τυπολογική ταξινόμηση αναπτύσσοντας την έννοια του *γλωσσικού τύπου*, της συγκέντρωσης δηλαδή γραμματικών χαρακτηριστικών που είναι κοντινά το ένα στο άλλο, έτσι ώστε, εάν υπάρχει το ένα σε κάποια γλώσσα, αναμένουμε να υπάρχει και το δεύτερο και το τρίτο κ.λπ. Αυτού του τύπου η ταξινόμηση σε γλωσσικούς τύπους είναι χαρακτηριστική της *γενικευτικής* προσέγγισης στην τυπολογική ταξινόμηση, της ταξινόμησης δηλαδή με βάση δομικά χαρακτηριστικά μέγιστης γενικότητας.

5.3 Μελέτη των γλωσσικών προτύπων (patterns)

Η τυπολογική μελέτη αυτού του είδους ξεκινά με την εργασία του Joseph Greenberg (1963) για τα συνεπαγόμενα καθολικά της μορφολογίας και της σειράς των όρων. Μετά από αυτήν την τομή και άλλοι γλωσσολόγοι ασχολήθηκαν με τη διερεύνηση των γλωσσικών καθολικών, όπως οι Winfred P. Lehmann, Theo Vennemann και John Hawkins.

Η λειτουργιστική τυπολογική προσέγγιση αναγνωρίζεται ευρύτερα ως διακριτή στη δεκαετία του '70 και συνδέεται με τους γλωσσολόγους Talmy Givón, Paul Hopper, Sandra Thompson.

Η προσέγγιση αυτή εξηγεί τη γλωσσική δομή με όρους γλωσσικής λειτουργίας, χρησιμοποιεί επαγωγική εμπειρική μέθοδο και θέτει σε αμφισβήτηση τις διχοτομίες συγχρονίας/διαχρονίας και λόγου (langue)/ομιλίας (parole).

Διαφοροποιείται από τη γενετική προσέγγιση, που χρησιμοποιεί ρασιοναλιστική μέθοδο και επιζητεί «τυπικές» (formal) ερμηνείες σε αρμονία με την υπόθεση για την αυτονομία της γλωσσικής ικανότητας.

5.4 Τυπολογική μελέτη και καθορισμός γλωσσικών περιοχών

Η *γλωσσική περιοχή* (Sprachbund, adstratum, affinité linguistique) χαρακτηρίζεται από έναν αριθμό γλωσσικών χαρακτηριστικών (διαδεδομένων ή αναπτυσσόμενων) που μοιράζονται διάφορες γλώσσες σε μια γεωγραφικά συνεχή περιοχή.

Η τυπολογική μελέτη παίζει σημαντικό ρόλο στον καθορισμό των γλωσσικών περιοχών, αφού διακρίνει τις γλώσσες στη βάση δομικών χαρακτηριστικών και δομικών τύπων. Π.χ. οι αιθιοπικές σημιτικές γλώσσες εμφανίζουν έναν αριθμό χαρακτηριστικών που διαχύθηκαν από τις κουσιτικές γλώσσες. Ωστόσο, αρκετά από αυτά τα ατομικά χαρακτηριστικά είναι αλληλοσυνδεόμενα, εξαιτίας του δανεισμού της βασικής σειράς ΥΑΡ (SOV) από τις κουσιτικές γλώσσες στις πρώην αιθιοπικές σημιτικές γλώσσες με σειρά ΡΥΑ (VSO).

Αντίστοιχο ρόλο παίζει η τυπολογική μελέτη στον καθορισμό των οικογενειών γλωσσών, γλωσσών δηλαδή με γενετική αλλά και γεωγραφική συγγένεια.

Θα δοθούν κάποιες από τις βασικότερες οικογένειες γλωσσών, εξαιρουμένης της ινδοευρωπαϊκής, για την οποία υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία.

- *Φινλανδοουγγρική οικογένεια*: φινλανδική, εσθονική, ουγγρική, λαπωνική, Mordvin, Cheremiss, Votyak.
- *Αλταϊκή οικογένεια*: τουρκικός κλάδος (τουρκική, αζερμπαϊτζανική, Kirghiz, ουζμπεκιστανική, Kazak), μογγολικός κλάδος, Manchu, Tungus.
- *Καυκασιανή οικογένεια*: νότιος καυκασιανός κλάδος (γεωργιανή, Mingrelian), βόρειος καυκασιανός κλάδος (αμπχαζιανή, Avar, Chechen, Kabardian).
- *Βασκική οικογένεια*: βασκική.
- *Αφροασιατική οικογένεια*: σημιτικός κλάδος (αραβική, εβραϊκή, ακκαδική, σουμερική), αιγυπτιακός κλάδος (αρχαία αιγυπτιακή, κοπτική), βερβερικός κλάδος, κουσιτικός κλάδος (Somali, Galla, Beja), Chad (Hausa).
- *Οικογένεια Chari-Nile*: νιλοτικός κλάδος (Dinka, Nuer, Shilluk, Acoli, Masai, Nandi), κεντρικός σουδανικός κλάδος (Bagirmi, Moru).
- *Οικογένεια Κεντρικής Σαχάρας* (βόρεια και ανατολικά από τη λίμνη Τσαντ): Kanuri.
- *Οικογένεια Νιγηρίας – Κογκό* (στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Αφρικής και γενικά στην Αφρική νότια από τον Ισημερινό): κλάδος δυτικού Ατλαντικού (Temne, Bulom, Wolof, Fulani), κλάδος Mande (Kpelle, Loma, Mende, Malinke, Bambara), κλάδος Kwa (Akan, Fanti, Twi, Baoule, Ewe, Fon, Yoruba, Ibo, Nupe, Bassa, Kru), κλάδος Gur (Mossi), κλάδος Bantu (Σουαχίλι, Kongo, Luba, Ngala), διάφορες γλώσσες φυλών (Ganda στην Ουγκάντα, Kikuyu και Kamba στην Κένυα, Chaga και Nyamwesi στην Ταγκανίκα, Ζουλού, Xhosa, Swazi στη Νότια Αφρική κ.ά.
- *Ιαπωνική οικογένεια*: ιαπωνική και Ryukyuu.
- *Κορεάτικη οικογένεια*: κορεατική.

- *Σινοθιβετιανή οικογένεια* (ανατολική Ασία): θιβετοβουρμανικός κλάδος (θιβετιανή, βουρμανική), κινέζικος κλάδος (μανδαρινική, διάλεκτοι Wu, διάλεκτοι Fukien, Hakka, καντονέζικες διάλεκτοι, Miao, Yao).
- *Οικογένεια Kadai* (νοτιο-δυτική Κίνα): Thai ή σιαμέζικη, Laotien ή λάο στην Ινδοκίνα, γλώσσες Shan.
- *Μαλαο-πολυνησιακή οικογένεια* (νησιά του Ειρηνικού και δυτικά της Μαδαγασκάρης. Αυτή η οικογένεια είναι η γεωγραφικά περισσότερο εξαπλωμένη μετά την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια): δυτικός ή ινδονησιακός κλάδος (Malay, ινδονησιακή, γιαβανέζικη, Sundanese, Batak, Balinese, Tagalog, Ilocano), ανατολικός κλάδος (χαβαϊνή, ταϊτινή, Maori, Fijian).
- *Αυστραλιανή οικογένεια*: οι διάφορες γλώσσες των αβοριγίνων της Αυστραλίας.
- *Δραβιδιανή οικογένεια* (νότια Ινδία): Telegu, Tamil, Kannarese, Malayam.
- *Αυστροασιατική οικογένεια* (νοτιοανατολική Ασία): Santali, Khasi, Nicobarese, Palaung, Wa, Mon, Χμερ, βιετναμέζικη.
- *Μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες της αμερικανικής ηπείρου (αμερινδιανικές γλώσσες)*:
 - ❖ *Νότια Αμερική*:
Guarani (Παραγουάη, νοτιοδυτική Βραζιλία), Quechua (η παλιά γλώσσα της Αυτοκρατορίας των Ίνκας και σήμερα χρησιμοποιούμενη στο Περού, το Εκουαδόρ, τη Βολιβία), Aymara (νότιο Περού, Βολιβία), Turi-Guarani (Βραζιλία του Αμαζονίου).
 - ❖ *Κεντρική Αμερική*:
Οικογένεια γλωσσών Μαγα (από το Μεξικό ως την Ονδούρα): Quiche, Cakchiquel, Yucatec, Otomi, Zapotec (Μεξικό και Γουατεμάλα).
Ουτο-αζτεκική οικογένεια (με κέντρο την κοιλάδα του Κολοράντο): Nahuatl (η γλώσσα της αυτοκρατορίας των Αζτέκων είχε γραπτή μορφή πριν από την ευρωπαϊκή κατάκτηση), Hopi. Οι περιοχές της ουτο-αζτεκικής οικογένειας διακόπτονται από τις γλώσσες της *αταμπασκικής οικογένειας* (πιο γνωστές Sarsi, Chipewyan). Οι νότιες γλώσσες αυτής της οικογένειας σχηματίζουν μια ομάδα γλωσσών γνωστές με το όνομα *γλώσσες των Απαχίων*. Η πιο γνωστή από αυτές είναι η Navaho (βόρεια του Μεξικού), που έχει μελετηθεί πιο συστηματικά από όλες τις αμερινδιανικές γλώσσες.
 - ❖ *Βόρεια Αμερική (ΗΠΑ)*:
Οικογένεια Algonquian γλωσσών (από την ανατολική ακτή της Καρολίνα έως το Λαμπραντόρ): Μασσαχουσέττη, Micmac, Delaware, Mohegan, Fox, Cree, Menomini, Ojibwa (οι τέσσερις τελευταίες χρησιμοποιήθηκαν από τον Bloomfield για να δείξει τη χρησιμότητα των συγκριτικών μεθόδων σε γλώσσες χωρίς γραπτή παράδοση).
Οικογένεια Natchez-Muskogean (νοτιοανατολικές ΗΠΑ): Alabama, Natchez, Cherokee (γνωστή για το συλλαβάριό της), Dakota, Chiwere, Crow, Tunica, Atakapa.
Γλώσσες των Εσκιμώων (αρκτικές ακτές από το Λαμπραντόρ ως την Αλάσκα): Yupik, Inupik.
Φύλο Mosan (στις ακτές του βορειοδυτικού Ειρηνικού ωκεανού, από το Columbia River Valley ως την Αλάσκα): Salishan, Wakashan, Chimakuan. Στην περιοχή έγιναν μελέτες από τον Franz Boas και τους συνεργάτες του (συγκεκριμένα στη γλώσσα Kwakiutl).
Φύλο Hokan (Καλιφόρνια): Karok, Shasta, Yana, Pomo, Esselen. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην κρεολή της Αϊτής (στηριγμένη στη γαλλική).

5.5 Η τυπολογία του Greenberg (1963): Συντακτική και μορφολογική τυπολογία

Από τις σημαντικότερες εργασίες συγκριτικής διαγλωσσικής μελέτης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα ήταν εκείνη του Greenberg, που προαναφέρθηκε και θα παρουσιαστεί πιο αναλυτικά.

Ο Greenberg με την εργασία του 1963 *Some Universals of Grammar with particular reference to the order of meaningful elements* (Ορισμένα καθολικά της γλώσσας με ιδιαίτερη αναφορά στη σειρά των στοιχείων που διαθέτουν σημασία) υπήρξε ο πρωτοπόρος της τυπολογικής μελέτης στον 20ό αιώνα. Η εποχή που ξεκίνησε την έρευνά του για τα γλωσσικά καθολικά ήταν τα πρώτα χρόνια της γενετικής γραμματικής,

αλλά ο Greenberg εργάστηκε έξω από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο. Το άρθρο του 1966 αποτέλεσε τομή στη μελέτη της διαχρονικής σύνταξης, γιατί προσέφερε ένα χρήσιμο συγχρονικό πλαίσιο για μια θεωρία της συντακτικής αλλαγής. Η προσέγγιση αυτή, καθώς και όσες ενέπνευσε, χρησιμοποίησε την τυπολογία και τα τυπολογικά καθολικά για να μελετήσει τα υπαρκτά συντακτικά πρότυπα (patterns) και την ιστορική τους ανάπτυξη.

Ο Greenberg εξέτασε γραμματικά χαρακτηριστικά (κυρίως πρότυπα σειράς όρων) από τριάντα (30) άσχετες μεταξύ τους γλώσσες από πέντε ηπείρους. Οι γλώσσες του δείγματός του είναι: βασκική, σερβική, ουαλική, νορβηγική, νέα ελληνική, ιταλική, φινλανδική (ευρωπαϊκές), Yoruba, Nubian, Swahili, Fulani, Masai, Songhai, Berber (αφρικανικές), τουρκική, εβραϊκή, Burushaski, Hindi, Kannada, ιαπωνική, Thai, Burmese, Malay (ασιατικές), Maori, Loritija (Ωκεανίας), Maya, Zapotec, Quechua, Chibcha, Guarani (αμερικανικές ινδικές).

Διείρεσε αυτές τις γλώσσες σε τρεις βασικούς τύπους ως προς τη σειρά των όρων: ΥΡΑ (SVO), ΥΑΡ (SOV) και ΡΥΑ (VSO). Τα δεδομένα της έρευνάς του έδειξαν ότι υπάρχουν συσχετίσεις ανάμεσα σε συγκεκριμένα πρότυπα σειράς όρων και άλλες γραμματικές ιδιότητες.

Ένα *συνεπαγόμενο καθολικό* εκφράζει με γενικευτικό τρόπο μια εξάρτηση ανάμεσα σε δύο γλωσσικά χαρακτηριστικά που κατά τα άλλα είναι λογικά ανεξάρτητα (π.χ. η θέση του δεικτικού στην πρόταση και η θέση της αναφορικής πρότασης ως προς την κύρια).

Καθολικά μορφολογίας

Η προσέγγισή του συνδέει μια ποικιλία συντακτικών, σημασιολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών των γλωσσών και διατυπώνει 45 συνεπαγόμενα καθολικά.

Ορισμένα από αυτά τα καθολικά σχετίζονται με τη μορφολογία σε δύο κυρίως πλευρές, που δεν κάλυπταν οι παλαιότερες τυπολογίες: α) τη σχετική σειρά με την οποία οι παραγωγικές (derivational) έννοιες ή οι συντακτικές έννοιες μπορούν να εκφραστούν μορφολογικά μέσα σε τύπους λέξεων και β) ποια θα μπορούσε να είναι η ιεραρχία των εννοιών την οποία χρησιμοποιεί μια γλώσσα για να εκφράσει σχέσεις.

Παραδείγματα καθολικών που συνδέονται με το (α) είναι:

Καθολικό 28: Εάν και η παραγωγή και η κλίση ακολουθούν τη ρίζα ή αν και οι δύο προηγούνται της ρίζας, η παραγωγή είναι πάντοτε μεταξύ της ρίζας και της κλίσης.

Καθολικό 39: Όταν υπάρχουν τα μορφήματα του αριθμού και της πτώσης και ακολουθούν και τα δύο ή προηγούνται και τα δύο του ονόματος, η έκφραση του αριθμού σχεδόν πάντοτε βρίσκεται μεταξύ του ονόματος και της έκφρασης της πτώσης.

Παραδείγματα καθολικών που συνδέονται με το (β) είναι:

Καθολικό 36: Εάν μια γλώσσα έχει την κατηγορία του γένους, έχει επίσης την κατηγορία του αριθμού.

Καθολικό 37: Μια γλώσσα ποτέ δεν έχει περισσότερες κατηγορίες γένους σε μη ενικούς αριθμούς από ό,τι στον ενικό.

Καθολικό 30: Εάν το ρήμα έχει τις κατηγορίες του προσώπου και του αριθμού ή εάν έχει τις κατηγορίες του γένους, έχει πάντοτε τις κατηγορίες του χρόνου και του τρόπου.

Από τα καθολικά του Greenberg αυτά που συγκέντρωσαν τη μεγαλύτερη προσοχή της μετέπειτα έρευνας είναι όσα σχετίζονται με τη σειρά των όρων, όπως τα:

Καθολικό 3: Γλώσσες με κυρίαρχη σειρά ΡΥΑ (VSO) είναι σχεδόν πάντα προ-θετικές.⁴

Καθολικό 4: Σε εξαιρετικά μεγάλη συχνότητα, οι γλώσσες με κανονική σειρά ΥΑΡ (SOV) είναι μετα-θετικές.⁵

Όστόσο και αυτά σχετίζονται με τη μορφολογία μέσω άλλων καθολικών, όπως, π.χ., τα 27 και 41:

Καθολικό 27: Εάν μια γλώσσα είναι αποκλειστικά επιθηματική, είναι μετα-θετική. Εάν είναι αποκλειστικά προθηματική, είναι προ-θετική.

⁴ Μεταφράζουμε έτσι τον όρο *prepositional* και εννοούμε ότι οι γλώσσες αυτές έχουν προθέσεις.

⁵ Μεταφράζουμε έτσι τον όρο *postpositional* και εννοούμε ότι οι γλώσσες αυτές έχουν μετα-θέσεις (postpositions), δηλαδή «προθέσεις» που ακολουθούν το όνομα-κεφαλή. Από τις οικείες μας ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, τέτοιο φαινόμενο απαντά στα γερμανικά σε δομές όπως *Meiner Meinung nach* (κατά τη γνώμη μου), όπου η πρόθεση *nach* ακολουθεί το όνομα-κεφαλή *Meinung*.

Καθολικό 41: Εάν σε μια γλώσσα το ρήμα ακολουθεί το ουσιαστικό υποκείμενο και το ουσιαστικό αντικείμενο ως η κυρίαρχη σειρά, η γλώσσα σχεδόν πάντα έχει σύστημα πτώσεων.

Έτσι, με αυτές τις συσχετίσεις, η μορφολογική «τεχνική» απέκτησε σημασία για τη μελέτη της σύνταξης και ειδικά της τυπολογίας της σειράς των όρων. Για τους μορφολόγους, η βασική επίδραση της τυπολογίας του Greenberg ήταν το ότι έδωσε αφορμή στην έρευνα των διαφόρων πιθανών περιορισμών στις σχέσεις παραγωγικών και κλιτικών εννοιών μεταξύ τους και στη μορφολογική τους έκφραση.

Τα καθολικά που διατύπωσε ο Greenberg είναι *μονοκατευθυντικά*, δηλαδή ο δεύτερος όρος της διατύπωσής τους προκύπτει από τον πρώτο, αλλά όχι το αντίστροφο. Π.χ. η σειρά όρων AP (OV) μπορεί να συνεπάγεται την ύπαρξη συστήματος πτώσεων, αλλά η ύπαρξη συστήματος πτώσεων δεν συνεπάγεται αναγκαστικά σειρά όρων AP (OV), ούτε η έλλειψη συστήματος πτώσεων συνεπάγεται αναγκαστικά σειρά όρων PA (VO).

5.6 Bybee J., Perkins R. και Pagliuca W. (1994). Η διαγλωσσική σύγκριση του γραμματικού χρόνου, της όψης και της τροπικότητας μέσα από τη θεωρία της γραμματικοποίησης

Κάτω από την επιρροή των εργασιών του Greenberg αναπτύχθηκαν στη συνέχεια αρκετές διαγλωσσικές συγκριτικές εργασίες. Θα επιμείνουμε στην εργασία των J. Bybee, R. Perkins και W. Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the languages of the World*, η οποία κινείται στο πλαίσιο της γενικότερης θεωρίας της γραμματικοποίησης, που αναπτύχθηκε μετά τη δεκαετία του 1980.

Ο όρος *γραμματικοποίηση* αναφέρεται: 1) Στην εξέλιξη κατά την οποία τα γλωσσικά αντικείμενα χάνουν τη γραμματική συνθετότητα, την πραγματολογική σπουδαιότητα, τη συντακτική ελευθερία και τη φωνητική τους ουσία αντίστοιχα, δηλαδή γίνονται πιο γραμματικά στο πέρασμα του χρόνου. 2) Στο τμήμα της θεωρίας της γλώσσας που εστιάζεται στο πώς εμφανίζονται τύποι και δομές, πώς χρησιμοποιούνται και δίνουν σχήμα στη γλώσσα. Το θεωρητικό πλαίσιο της γραμματικοποίησης ασχολείται με το ερώτημα εάν τα όρια μεταξύ των κατηγοριών είναι σαφώς διακριτά και με την αλληλεξάρτηση της δομής και της χρήσης, του καθορισμένου και του λιγότερο καθορισμένου στη γλώσσα.

Η εργασία των Bybee, Perkins και Pagliuca βασίζεται σε ένα δείγμα 76 γλωσσών που επιλέχθηκαν με τυχαία κριτήρια (χωρίς δηλαδή να προσφέρουν τα υπό εξέταση φαινόμενα και χωρίς να επιχειρείται η αποφυγή της γενετικής συγγένειας ή της γειτνίασης). Στην έρευνά τους χρησιμοποιήθηκαν και δευτερογενείς πηγές, δηλαδή γραμματικές αναφορές, εγχειρίδια γραμματικής για διδασκαλία της γλώσσας, άρθρα εφημερίδων.

Η γενική υπόθεση που ελέγχεται στην εργασία μέσα από το διαγλωσσικό δείγμα είναι: *τα γραμματικά μορφήματα στις γλώσσες του κόσμου έχουν συγκρίσιμη σημασία, δηλαδή η γραμματική σημασία δεν είναι αποκλειστικά εξειδικευμένη σε κάθε γλώσσα ούτε αυθαίρετη*. Πιο ειδικά, θέλουν να αποδείξουν ότι ισχύει ο *επικαθορισμός της πηγής*, δηλαδή ότι τα γραμματικά μορφήματα από λεξικές πηγές στατικών ρημάτων ακολουθούν διαφορετικά μονοπάτια ανάπτυξης από τα γραμματικά μορφήματα που προέρχονται από δυναμικά ρήματα.

Η μελέτη των Bybee, Perkins και Pagliuca περιορίζεται στα ρηματικά γραμματικά μορφήματα, στη ρηματική κλίση.

Τα κριτήρια με τα οποία ορίζουν τα γραμματικά μορφήματα και τα εντάσσουν στο δείγμα της μελέτης τους είναι:

A. *Το γραμματικό μόρφωμα πρέπει να ανήκει σε μια κλειστή τάξη*. Αυτό είναι ένα ισχυρό κριτήριο διάκρισης από τα λεξικά μορφήματα. Τα γραμματικά μορφήματα είναι εκείνα που παρουσιάζουν την ίδια γραμματική συμπεριφορά, δηλαδή παρουσιάζονται στην ίδια θέση, έχουν τους ίδιους περιορισμούς συννεφάνισης και το ίδιο μορφολογικό μαρκάρισμα.

B. *Το γραμματικό μόρφωμα πρέπει να έχει καθορισμένη θέση σε σχέση με το ρήμα*. Με αυτό το κριτήριο διερευνώνται μορφήματα που πιθανόν να τροποποιούν το ρήμα και να έχουν σημασίες συναφείς με το ρήμα.

Γ. Το γραμματικό μόρφημα πρέπει να είναι λεξικά γενικό. Αυτό το κριτήριο ικανοποιείται εάν το γραμματικό μόρφημα συναντάται με όλα τα ρήματα ή με όλα τα μέλη μιας μεγάλης σημασιολογικής τάξης, π.χ. ρήματα στάσης, κίνησης, μεταβατικά κ.λπ.

Δ. Το γραμματικό μόρφημα πρέπει να έχει προβλέψιμη σημασία στα περισσότερα συμφραζόμενα. Το κριτήριο χρησιμεύει για να αποκλειστούν γραμματικά μόρφημα που απαντούν σε μη παραγωγικές και ιδιοσυγκρασιακές λεξικές παραγωγές, όπως οι ιδιωματισμοί και οι τυποποιημένες φράσεις.

Παρελθόν/Συντελεσμένο και σχετικές σημασίες

Για την έρευνα των γραμματικών μορφημάτων που σχετίζονται με το παρελθόν, το συντελεσμένο και τις σχετικές με αυτά σημασίες οι Bybee, Perkins και Pagliuca ακολουθούν τους παρακάτω ορισμούς:

Ολοκληρωμένο (completive): εκφράζει ενέργεια ολοκληρωμένη, τελειωμένη.

Προτερόχρονο (anterior): εκφράζει την ενέργεια ή την κατάσταση που λαμβάνει χώρα πριν από τη στιγμή που αναφερόμαστε ή γενικότερα είναι σχετική με τη στιγμή αναφοράς.

Αποτελεσματικό (resultative): εκφράζει μια κατάσταση που υπάρχει ως αποτέλεσμα μιας περασμένης ενέργειας.

Συντελεσμένο (perfective): εκφράζει μια κατάσταση που θεάται ως δεσμευμένη χρονικά, αναφέρεται από μόνη της χωρίς αναφορά σε άλλες καταστάσεις.

Παρελθόν (past): εκφράζει μια κατάσταση που συνέβη πριν από τη στιγμή κατά την οποία γίνεται λόγος.

Επίσης χρησιμοποιούν τους όρους:

Περίσταση: γενικός όρος για την πράξη ή την κατάσταση που περιγράφεται από το λεξικό κατηγορημα.

Στατικό κατηγορημα: αμετάβλητη περίσταση που θα συνεχιστεί, εκτός εάν κάτι την αλλάξει, π.χ. *ξέρω*, *θέλω*.

Δυναμικό κατηγορημα: περίσταση που εμπλέκει κάποιο είδος μεταβολής, π.χ. *γράφω*, *περπατώ*, *πέφτω*.

Λεξικές πηγές των γραμματικών μορφημάτων που εκφράζουν τις παραπάνω σημασίες

Σύμφωνα με την έρευνα των Bybee, Perkins και Pagliuca, τα λεξικά αντικείμενα που εξελίσσονται στα υπό συζήτηση γραμματικά μόρφημα είναι σχεδόν όλα ρήματα, τα οποία μπορούν να διαιρεθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: *στατικά* ρήματα, συνήθως συνδετικά, καθώς επίσης και τα *έχω*, *παραμένω*, *περιμένω*, και *δυναμικά* ρήματα ή με σημασία «τελειώνω, είμαι τελειωμένος». Οι μη ρηματικές πηγές μοιάζουν με τα ρήματα κίνησης στο ότι είναι κατευθυντικές, όπως, π.χ., τα «μακριά, προς». Υπάρχει και μία περίπτωση συνδετικού με δεικτικό (γλώσσα Tahitian).

Πίνακας 5.1 Λεξικές πηγές για το ολοκληρωμένο.

Γλώσσα	Λεξική πηγή	Τύπος έκφρασης
Cocama	τελειώνω	ΠΑΡΑΓ.
Tucano	τελειώνω	ΠΑΡΑΓ.
Koho	τελειώνω	ΒΟΗΘ.
Halia	ΑΙΤΙΟΛ. + τελειώνω	ΒΟΗΘ.
Buli	τελειώνω, συμπεραίνω, διατηρώ, συντηρώ	ΒΟΗΘ.
Tem	τελειώνω	ΒΟΗΘ.
Engenni	τελειώνω	ΒΟΗΘ.
Lao	είμαι πλήρης	ΒΟΗΘ.
Haka	είμαι τελειωμένος	ΜΟΡΙΟ
Lahu	τελειώνω	ΒΟΗΘ.
Καντονέζικα	τελειώνω, κάνω κάτι πλήρες	ΒΟΗΘ.
Tok Pisin	τελειώνω	ΒΟΗΘ.
Tucano	πηγαίνω	ΒΟΗΘ.
Palaung	πετάω	ΒΟΗΘ.
Trukese	μακριά	ΠΑΡΑΓ.

Maithili	πηγαίνω	ΒΟΗΘ.
Krongo	κάτω, από κάτω	ΜΟΡΙΟ
Car	εσωτερικός	ΠΑΡΑΓ.
Yessan-Mayo	βάζω μέσα	ΠΑΡΑΓ./ΚΛΙΤ.
Καντονέζικα	θάβω	ΒΟΗΘ.
Atchin	χάνω, χάνομαι	ΒΟΗΘ.
Yagaria	βάζω	ΒΟΗΘ.
Karok	εξαφανίστηκε	ΠΑΡΑΓ.
Maithili	αποτυγχάνω	ΒΟΗΘ.
Chepang	τρώω, γεύομαι	ΠΑΡΑΓ./ΚΛΙΤ.

Πίνακας 5.2 Λεξικές πηγές για το αποτελεσματικό.

Γλώσσα	Λεξική πηγή
Inuit	
Margi	
Agau	
Isl. Carib	
Tucano	είμαι + μετοχή
Nakanai	
Trukese	
Kui	είμαι + μετοχή παρακειμένου
Maithili	είμαι + μετοχή παθητικού παρακειμένου
Δανικά	είμαι + μετοχή αορίστου
Mano	παραμένω
Kanuri	έρχομαι
Palantla	
Haka	είμαι, γίνομαι
Buriat	

[ΠΑΡΑΓ.: παραγωγική, ΒΟΗΘ.: βοηθητικό, ΚΛΙΤ.: κλιτική, ΑΙΤΙΟΛ.: αιτιολογικό]

Προτερόχρονο

Με βάση τον γενικά αποδεκτό ορισμό ότι το προτερόχρονο εκφράζει παρελθούσα πράξη με τρέχουσα συνάφεια, ο αγγλικός παρακειμένος είναι περίπτωση που αντιστοιχεί στα πρωτοτυπικά (στα τυπικά) χαρακτηριστικά του προτερόχρονου:

1. Carol has taken statistics (So she can help us)
 'Η Κάρολ έχει πάρει τη στατιστική' (Άρα μπορεί να μας βοηθήσει)

2. I've just eaten dinner (So I don't want any more food)
 'Μόλις έφαγα' (Έτσι, δεν θέλω να φάω άλλο)

Άλλες σημασίες που συνδέονται με το προτερόχρονο είναι η έκφραση της εμπειρίας, του γεγονότος που έχει βιωθεί, αλλά και η συνέχιση στο παρόν μιας πράξης που έχει ξεκινήσει στο παρελθόν:

1. Have you ever been in London?

'Έχεις πάει ποτέ στο Λονδίνο;'

2. I've been waiting for him for an hour

'Τον περιμένω εδώ και μια ώρα'

Επίσης, με το προτερόχρονο συνδέεται η σημασία της «νέας κατάστασης» ή των «πρόσφατων νέων»:

Nixon has resigned!

'Ο Νίξον παραιτήθηκε'

Οι λεξικές πηγές που συνδέονται με το προτερόχρονο είναι τόσο στατικές (όπως συμβαίνει με τη δήλωση του αποτελέσματος) όσο και δυναμικές (κυρίως ρήματα κίνησης, όπως τα 'έρχομαι', 'προέρχομαι'), αλλά και ρήματα όπως το 'τελειώνω'.

Αποτελεσματικό / Δήλωση του αποτελέσματος

Δηλώνει μια κατάσταση η οποία έχει προξενηθεί από μια πράξη του παρελθόντος. Η σημασία αυτή είναι παραπλήσια με του προτερόχρονου. Πρβ. τα αγγλικά:

He is gone vs. He has gone

‘Έφυγε’

The door is closed vs. The door has closed

‘Η πόρτα έκλεισε’

Στο δείγμα των Bybee, Perkins και Pagliuca παρατηρήθηκαν 21 γραμματικά μορφήματα σε 16 γλώσσες που δηλώνουν το αποτέλεσμα. Τα περισσότερα από αυτά έχουν και άλλες χρήσεις, όπως π.χ. προτερόχρονο, παρελθόν κ.λπ.

Από τη δήλωση του αποτελέσματος στο προτερόχρονο

Τα μορφήματα της δήλωσης του αποτελέσματος χρησιμεύουν ως πηγές για το προτερόχρονο (το οποίο με τη σειρά του μπορεί να εξελιχθεί σε απλό αόριστο ή σε υπερσυντέλικο). Το φαινόμενο έχει μελετηθεί αρκετά στη βιβλιογραφία των ρομανικών και των γερμανικών γλωσσών.

Στα παλιότερα αγγλικά υπήρχαν δύο τρόποι για τη δήλωση του αποτελέσματος:

A. Αμετάβατα ρήματα: βοηθητικό ρήμα beo- ‘είμαι’ + επιθετική μετοχή που συμφωνούσε κατά γένος, αριθμό και πτώση με το υποκείμενο.

He wæs gecumen

“He was come”

‘Έχει έρθει’

B. Μεταβατικά ρήματα: βοηθητικό ρήμα habb- ‘έχω, παίρνω’ + επιθετική μετοχή που συμφωνούσε κατά γένος, αριθμό και πτώση με το υποκείμενο.

Ic hæfde hine gebundenne

“I had him in a state of being bound”

‘Τον έχω σε καθεστώς δέσμευσης’

Ο σύγχρονος παρακείμενος προκύπτει από αυτά τα πρώιμα αποτελεσματικά, καθώς η μετοχή χάνει την επιθετική της ταυτότητα και γίνεται κυρίως μέρος του ρήματος.

Αλλά και στις ρομανικές γλώσσες η εξέλιξη είναι παράλληλη:

Στα λατινικά του Κικέρωνα βρίσκουμε:

In ea provincia pecunias magnas collocatas habent

‘Επένδυσαν μεγάλο κεφάλαιο σε αυτήν την επαρχία’

Σε διαλέκτους –όπου συνήθως διατηρούνται παλαιότερες δομές– όπως η σικελική και η καλαβρέζικη αυτές οι δομές διατηρούν τη σημασία του αποτελέσματος, ενώ σε γλώσσες– όπως η ισπανική αναπτύχθηκαν σε προτερόχρονα και σε άλλες όπως η γαλλική έγιναν παρακείμενοι.

Ένα κρίσιμο σημείο στην εξέλιξη είναι η εξάπλωση των γραμματικών μορφημάτων ή λεξημάτων που δηλώνουν αποτέλεσμα και η χρησιμοποίησή τους με ρηματικά θέματα διαφόρων σημασιών. Συνήθως, ένα μόρφημα δηλωτικό αποτελέσματος παρατηρείται σε ρήματα που δηλώνουν αλλαγή κατάστασης. Ωστόσο στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι ήδη στα λατινικά του Κικέρωνα ρήματα όπως τα ‘ανακαλύπτω’, ‘μαθαίνω’, ‘πείθω’ εμφανίζονταν με βοηθητικό ρήμα habere, σημασίας αποτελέσματος.

Η σημασιακή αλλαγή που λαμβάνει χώρα μεταξύ του αποτελεσματικού και του προτερόχρονου μπορεί να ερμηνευτεί ως γενίκευση της σημασίας, κατά την οποία η εξειδίκευση που ήταν συνδεδεμένη με τη δήλωση του αποτελέσματος «ξεθωριάζει». Μια τέτοια γενίκευση του νοήματος πιθανόν προκύπτει σε συμφραζόμενα λόγου στα οποία το αποτέλεσμα εκφράζεται προκειμένου να θέσει τις προϋποθέσεις για την επόμενη ενέργεια.

Έτσι, το κριτήριο γενίκευσης της σημασίας είναι εάν οι δομές με habere (π.χ. στα λατινικά), που ως δήλωση του αποτελέσματος αφορούν τα ρήματα αλλαγής κατάστασης, εμφανίζονταν μετά από τη γενίκευση και σε ρήματα άλλης σημασίας.

Άλλη πηγή προέλευσης των προτερόχρονων είναι τα δυναμικά ρήματα, και συγκεκριμένα το ρήμα ‘τελειώνω’. Πώς συγκρίνονται αυτά τα προτερόχρονα με εκείνα που προέρχονται από αποτελεσματικά; Προσέξτε τις εξής περιπτώσεις:

Στη Sangho, κρεολή γλώσσα της κεντρικής Αφρικής που στηρίζεται στις διαλέκτους Ngbandi, το ρήμα *awe* (το *a* είναι δείκτης του υποκειμένου, το *we* είναι το θέμα) 'είμαι τελειωμένος' χρησιμοποιείται και ως κύριο ρήμα αλλά και ως συνοδευτικό για να δείξει «μια πράξη προηγούμενη από αυτά που δηλώνουν τα ρήματα στα συμφραζόμενα»:

tere amá tongasó awe, lo kéré tí lo bíaní
αράχνη ΥΠ.ακούω επομένως τελειώνω, 3ο ενικ. τρέχω προς 3ο ενικ. αληθινά
'Όταν η αράχνη το άκουσε, έτρεξε μακριά για σιγουριά'
eh bien, lo te ngunzá ní kóde awe, m goe m mú
λοιπόν τότε 3ο εν. τρώω πράσινα το όλα τελειώνω 2ο εν. πηγαίνω 2ο εν. παίρνω
na lo ngú

μαζί 3ο εν. νερό

'Τότε, όταν αυτός είχε φάει εντελώς τα πράσινα, να του δώσεις νερό'

Όταν συνοδεύει ρήματα δηλωτικά αλλαγής κατάστασης, τότε το *awe* δηλώνει αποτέλεσμα:

Jusqu'a mérengé wále só, lé tí lo amb k awe

Για λίγο παιδί θηλυκό αυτό πρόσωπο of 3ο εν. κοκκινίζω τελειώνω

só lo ga

αυτό 3ο εν. έρχομαι

'Μέχρι το κορίτσι του οποίου το πρόσωπο ήταν πρησμένο, έλα'

Στην Tok Pisin, μια κρεολή που βασίζεται στα αγγλικά, το ρήμα *pinis* 'τελειώνω' χρησιμοποιείται ως εξής:

ol namois ol i kristen pinis

'Οι κάτοικοι της ακτής είναι αληθινοί χριστιανοί'

tupele i pren pinis

'Οι δύο είναι αληθινοί φίλοι'

Από το προτερόχρονο στον συντελεσμένο και στον απλό αόριστο

Το παρελθόν (αόριστος) είναι το πιο συχνό γραμματικό μόρφημα που εκφράζεται στα δεδομένα. Μόνο τα μορφήματα της συμφωνίας είναι πιο συχνά από αυτόν στα δεδομένα των Bybee, Perkins και Pagliuca. Η πιο κοινή σημασία του είναι: 'έχει συμβεί πριν από τη στιγμή της ομιλίας'.

Η μεταβολή από ένα προτερόχρονο σε αόριστο ή σε συντελεσμένο είναι μια τυπική περίπτωση γραμματικοποίησης. Στο σημασιολογικό επίπεδο η μεταβολή είναι η γενίκευση της σημασίας ή η απώλεια ενός συγκεκριμένου χαρακτηριστικού του νοήματος.

Το σημασιολογικό περιεχόμενο του απλού αορίστου και του συντελεσμένου είναι πολύ κοντινά. Ο απλός αόριστος είναι σημασιολογικά πιο γενικός από τους χρόνους που εκφράζουν συντελεσμένο.

Συμπέρασμα: Ανάπτυξη των μορφημάτων προς τον απλό αόριστο και τους συντελικούς χρόνους

Συνοπτικά, τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζονται στο παρακάτω διάγραμμα, που δείχνει τα μονοπάτια της εξέλιξης που οδήγησαν στα μορφήματα του απλού αορίστου και του συντελεσμένου. Η έρευνα έδειξε ότι το βασικό μονοπάτι ανάπτυξης είναι εκείνο που οδηγεί από το αποτελεσματικό ή το συμπληρωμένο στο προτερόχρονο και έπειτα στο συντελεσμένο ή στον αόριστο (παρελθόν).

Η λεξική πηγή (το λεξικό μόρφημα που ήταν πρόγονος του εξεταζόμενου γραμματικού) καθορίζει την πορεία που παίρνει το μόρφημα κατά την εξέλιξή του και έχει συνέπειες για τη συγχρονική κατανομή του. Επομένως, η αρχική υπόθεση για τον επικαθορισμό της πηγής του γραμματικού μορφήματος επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα της έρευνας.

ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΑΠΟ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ – ΕΜΜΕΣΗ ΕΝΔΕΙΞΗ
'είμαι'/'έχω' → ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟ

'έρχομαι'-----→ ΠΡΟΤΕΡΟΧΡΟΝΟ→ ΣΥΝΤΕΛΕΣΜΕΝΟ/ΠΑΡΕΛΘΟΝ

'τελειώνω' -----→ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΟ
κατευθυντικά παραγωγικοί συντελεσμένοι

[όπου 'είμαι, έχω, έρχομαι, τελειώνω' είναι οι λεξικές πηγές]

Η παράλληλη διαφοροποίηση μορφής και σημασίας κατά τη γραμματικοποίηση

Η δεύτερη υπόθεση που θέλουν να αποδείξουν οι Bybee, Perkins και Pagliuca είναι ότι κατά τη γραμματικοποίηση η σημασιολογική αλλαγή που συμβαίνει (γενίκευση του νοήματος) συνοδεύεται από αλλαγή στη μορφή του μορφήματος (μείωση της φωνητικής του ουσίας, απώλεια της αυτονομίας του).

Εδώ θα αναφερθούμε σε ένα μόνο παράδειγμα του πώς εννοείται η παράλληλη διαφοροποίηση σημασίας και μορφής στη θεωρία της γραμματικοποίησης, το οποίο αφορά το γραμματικό μόρφημα του αορίστου (-ed) και το γραμματικό μόρφημα του μέλλοντα (will) στην αγγλική.

Χαρακτηριστικά του μορφήματος του αορίστου

1. Το μόρφημα του αορίστου -ed είναι δεσμευμένο (π.χ. walked).
2. Δεν επιτρέπεται να παρεμβληθούν άλλα λεξικά αντικείμενα μεταξύ του γραμματικού μορφήματος του αορίστου και του ρηματικού θέματος (π.χ. walk-ed).
3. Το μόρφημα του αορίστου επηρεάζεται από κάποια φωνολογική διαδικασία που καθορίζεται από το θέμα, π.χ. την αποχηροποίηση που παρατηρείται μετά από άηχα σύμφωνα: helped [helpɪt].
4. Παρουσιάζεται λεξικά καθορισμένη αλλομορφία του θέματος του αορίστου στα «ανώμαλα» ρήματα (π.χ. go / went).
5. Το μόρφημα του αορίστου καθορίζει αλλαγές του θέματος σε ορισμένα ρήματα (π.χ. kept).

Χαρακτηριστικά του μορφήματος του μέλλοντα

1. Το will δεν είναι δεσμευμένο στο ρήμα.
2. Λεξικά αντικείμενα, κυρίως επιρρήματα, μπορεί να παρεμβαίνουν ανάμεσα στο will και στο ρήμα (π.χ. I'll gladly help).
3. Δεν υπάρχουν φωνολογικές διαδικασίες στο will που να καθορίζονται από το ρηματικό θέμα.
4. Δεν υπάρχει κανένας λεξιλογικός καθορισμός. Το will δεν διαφοροποιείται ανάλογα με το ρήμα το οποίο συνοδεύει.
5. Το will δεν προκαλεί αλλαγές στο ρηματικό θέμα το οποίο συνοδεύει.

Από την παραπάνω σύγκριση προκύπτει ότι το -ed είναι από πλευράς μορφής σε πιο προχωρημένη γραμματικοποίηση από το will.

Οι Bybee, Perkins και Pagliuca υποστηρίζουν ότι και από πλευράς σημασίας το -ed βρίσκεται σε πιο προχωρημένη γραμματικοποίηση από το will. Τεκμηριώνουν αυτήν τη θέση τους με βάση δύο κριτήρια: α) τη *σημασιολογική ηλικία* των μορφημάτων, ποιο δηλαδή από τα δύο σταθεροποιήθηκε στη συγκεκριμένη γραμματική λειτουργία του, και β) το *εύρος* των σημασιών που έχει το κάθε μόρφημα. Με αυτά τα κριτήρια αποδεικνύουν ότι το μόρφημα του αορίστου είναι παλαιότερο και διαθέτει σημασιολογικό εύρος από το ολοκληρωμένο έως το παρελθόν, ενώ το μόρφημα του μέλλοντα είναι συγκριτικά νεότερο και μέχρι πρόσφατες φάσεις του διέθετε μια ευρύτερη γκάμα σημασιών (π.χ. βουλευτική) εκτός από τη σημασία του μέλλοντα.

Επομένως, το μόρφημα του αορίστου είναι από πλευράς σημασίας γενικότερο και από πλευράς μορφής λιγότερο αυτόνομο, ενώ το μόρφημα του μέλλοντα είναι από πλευράς σημασίας πλουσιότερο και από πλευράς μορφής πιο ελεύθερο.

Κατά συνέπεια, κατά τη διαδικασία της γραμματικοποίησης η μορφή και η σημασία συν-μεταβάλλονται.

Το επόμενο θεωρητικό ζήτημα είναι εάν υπάρχει κάποια αιτιακή σχέση ανάμεσα στις δύο παραμέτρους, εάν δηλαδή η αλλαγή της σημασίας επιφέρει την αλλαγή της μορφής ή το αντίστροφο, ή εάν πρόκειται για παράλληλες διαδικασίες. Αλλά αυτό δεν θα μας απασχολήσει εδώ.

5.7 Η άποψη του van der Auwera (2012) για τη σχέση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας με την τυπολογία των γλωσσών

Με την ανάπτυξη της συζήτησης για τις σχέσεις μεταξύ των διάφορων υποειδικεύσεων της σύγκρισης των γλωσσών που έλαβε χώρα τις τελευταίες δεκαετίες ήρθαν στο φως ενδιαφέρουσες έρευνες που δείχνουν τις αλληλοεπικαλύψεις και τα όρια αυτών των υποειδικεύσεων. Μια τέτοια είναι εκείνη του van der Auwera (2012), ο οποίος εκκινεί από τον προβληματισμό του Hawkins (1986). Κατά τον τελευταίο, οι διαφορές μεταξύ της γενετικής γλωσσολογίας και της τυπολογικής γλωσσολογίας έγκεινται στα εξής: η γενετική ξεκινά από τον Chomsky (1965), είναι εξειδικευμένη σε μια γλώσσα, μελετά μια γλώσσα ως προς πολλές ιδιότητες. Η τυπολογική, από την άλλη, ξεκινά από τον Greenberg (1966), είναι διαγλωσσική, μελετά πολλές γλώσσες ως προς μία ιδιότητα. Ο Hawkins (1986) θέλησε να επωφεληθεί και από τις δύο προσεγγίσεις και να προτείνει μια ενδιάμεση με το όνομα *συγκριτική τυπολογία* (comparative typology). Η συγκριτική τυπολογία, επομένως, ξεκινά από τον Hawkins (1986) και είναι εξειδικευμένη σε μια γλώσσα, αλλά διαθέτει ένα διαγλωσσικό υπόβαθρο, μελετά δύο γλώσσες και εξετάζει πολλές ιδιότητες που προκύπτουν όμως από μια ιδιότητα. Ο Hawkins (1986) εφαρμόζει την ενδιάμεση πρότασή του στη σύγκριση της αγγλικής και της γερμανικής επιδιώκοντας να ενοποιήσει τις διαφορές (unifying the contrasts).

Ο van der Auwera (2012), εμπνεόμενος από την ενδιάμεση αυτή πρόταση, προχωρά ένα βήμα παρακάτω και προτείνει ότι η σύγκριση τριών γλωσσών μπορεί να λειτουργήσει ως *πilotική τυπολογία* (pilot typology). Συγκεκριμένα εξετάζει το φαινόμενο της ανύψωσης και των απρόσωπων αντωνυμιών που δηλώνουν ανθρώπινο ον στην αγγλική, στην ολλανδική και στη γερμανική. Τα συμπεράσματά του είναι: «Πρώτον, στο πνεύμα του Hawkins (1986) η αντιπαραβολική γλωσσολογία μπορεί να ιδωθεί ως pilotική τυπολογία. Δεύτερον, για να κάνεις αντιπαραβολική γλωσσολογία, δεν είναι ιερόσυλο να περιοριστείς σε δύο γλώσσες. Τρίτον, αν κάποιος στοχεύει να δει την αντιπαραβολική γλωσσολογία ως pilotική τυπολογία, τότε το να εξετάσει τρεις γλώσσες είναι προφανώς καλύτερο από το να εξετάσει δύο. Τέταρτον, ακόμα και αν η αντιπαραβολική γλωσσολογία μπορεί να θεωρηθεί pilotική τυπολογία, οι απαιτήσεις και η διαψευσιμότητα της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας και της τυπολογίας είναι διαφορετικές. Πιο συγκεκριμένα, μια ερμηνεία μπορεί να είναι επαρκής για τη διαφορά ανάμεσα σε δύο ή τρεις γλώσσες, χωρίς να έχει καθολική ισχύ. Πέμπτον, μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει μια τρίτη γλώσσα για να διατυπώσει έναν ισχυρισμό για τις άλλες δύο» (van der Auwera 2012: 84).

Βιβλιογραφία

- Bybee, J., Perkins, R., & W. Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the languages of the World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Greenberg, J. H. (1954). "A quantitative approach to the morphological typology of language". Στο Spencer, R. F. (επιμ.). *Method and Perspective in Anthropology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Greenberg, J. H. (1963). "Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements". Στο Greenberg, J. H. (επιμ.), *Universals of Language* (σσ. 73-113). Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Hawkins, J. A. (1986). *A comparative Typology of English and German: Unifying the contrasts*. London: Croom Helm.
- van der Auwera, J. (2012). "From contrastive linguistics to linguistic typology". *Languages in Contrast*, 12(1), 69-86.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 6 αναλύεται η σχέση της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας με τη γενική γλωσσολογική θεωρία, κυρίως ως προς τη διάκριση τυπικών/γενετικών και λειτουργιστικών θεωριών. Υποστηρίζεται ότι οποιαδήποτε αντιπαραθετική ανάλυση γλωσσών προϋποθέτει ρητά ή υπόρρητα ένα επιστημολογικό πλαίσιο. Επισημαίνεται, επίσης, ότι το κάθε επιστημολογικό πλαίσιο που ακολουθείται σχετίζεται με το είδος της ερμηνείας που παρέχεται για τα γλωσσικά δεδομένα και τη σύγκρισή τους. Γίνεται διάκριση σε εσωτερικές/νομολογικές ερμηνείες, που ακολουθούνται από τις τυπικές/γενετικές προσεγγίσεις, και σε εξωτερικές/πιθανολογικές ερμηνείες, που ακολουθούνται από τις λειτουργιστικές προσεγγίσεις. Συζητούνται: η εισαγωγή του δομισμού και της γενετικής θεωρίας στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα, η σχέση των γλωσσολογικών θεωριών με την αντιπαραβολή γλωσσών, καθώς και οι ιστορικές, κοινωνιογλωσσικές και πολιτικές διαστάσεις της γλωσσομάθειας στην Ελλάδα. Επίσης, γίνεται διάκριση μεταξύ κυρίαρχων και μη κυρίαρχων θεωριών στη γλωσσολογία, γίνεται αναφορά στη μεταμοντερνιστική κριτική, καθώς και στη συσχέτιση όλων αυτών με την αντιπαραβολική γλωσσολογία. Τέλος, εξετάζεται η σχέση των γλωσσολογικών θεωριών με την εκπαιδευτική πρακτική της διδασκαλίας ξένων γλωσσών.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές διακρίσεις της γλωσσολογικής θεωρίας (γενετισμός – λειτουργισμός) και των τύπων της ερμηνείας στη γλωσσολογία (εσωτερικές – εξωτερικές).

6.1 Τα θεωρητικά μοντέλα και η αντιπαραβολική γλωσσολογία

Σύμφωνα με την άποψη του König (2012: 21-23), στα βασικά συστατικά της αντιπαραθετικής ανάλυσης δεν εντάσσεται η επιλογή θεωρητικού πλαισίου. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «η πρόκληση για την αντιπαραβολική γλωσσολογία έγκειται στην ανακάλυψη των αντιθέσεων και στην περιγραφή τους στον μέγιστο γενικό τρόπο και όχι στην επιλογή ενός συγκεκριμένου θεωρητικού προτύπου. Το explanandum της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας είναι οι διαφορές μεταξύ των γλωσσών».

Αξίζει να αναφερθεί ότι η αντιπαραβολική ανάλυση για διδακτικούς στόχους, όπως θεμελιώθηκε από το έργο του James ([1980] 2009), αναφέρεται στα θεωρητικά μοντέλα ως απαραίτητο γλωσσολογικό υπόβαθρο το οποίο συνυπάρχει με το ψυχολογικό υπόβαθρο. Συγκεκριμένα, ο James ([1980] 2009: 52) υποστηρίζει: «Η αντιπαραβολική ανάλυση υιοθετεί τη γλωσσολογική τακτική της κατάτμησης της δύσχρηστης έννοιας “γλώσσα” σε τρεις μικρότερους και πλέον εύχρηστους τομείς, τα επίπεδα της φωνολογίας, της γραμματικής και του λεξιλογίου. Δεύτερον, κάνει χρήση των περιγραφικών κατηγοριών της γλωσσολογίας *ενότητα*, *δομή*, *τάξη* και *σύστημα*. Τρίτον, αξιοποιεί γλωσσικές περιγραφές που έχουν προκύψει από το ίδιο πρότυπο γλωσσικής ανάλυσης». Επιπλέον, ο James ([1980] 2009) παρουσιάζει ορισμένα από τα κυρίαρχα πρότυπα γλωσσολογικής περιγραφής της εποχής του και την εφαρμογή τους σε αντιπαραβολικές μελέτες, και συγκεκριμένα τη Γενετική Μετασηματιστική Γραμματική, την Αντιπαραβολική Γενετική Γραμματική και τη Γραμματική των Πτώσεων, χωρίς να αποκλείει και οποιοδήποτε άλλο πρότυπο. Καταλήγει σε μια πολύ σημαντική παρατήρηση για την «ανάγκη επιλογής ενός μοντέλου γλωσσικής ανάλυσης ώστε να παρέχονται συγκρίσιμες ερμηνείες των δύο γλωσσών που εμπλέκονται στην αντιπαραβολική ανάλυση» (ό.π.: 91).

Οι δύο παραπάνω απόψεις, αν και διαφορετικές εκ πρώτης όψεως, διαθέτουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι δεν θεωρούν ότι στην αντιπαραβολική γλωσσολογία παράγεται θεωρία. Είτε αυτή δεν είναι απολύτως απαραίτητη (König) είτε εφαρμόζεται κάποια από τις υπάρχουσες (James ([1980] 2009).

Όπως έχω υποστηρίξει και αλλού (Giannouloroulou 2020: xvi), η άποψη που θεωρεί ότι η αντιπαραβολική γλωσσολογική έρευνα διεξάγεται εκτός θεωρητικών μοντέλων δεν ευσταθεί, διότι ήδη στην επιλογή του γλωσσικού φαινομένου που θα αναλυθεί αντιπαραβολικά προϋποτίθεται η ένταξη σε ένα θεωρητικό υπόδειγμα. Η επιλογή, επίσης, των γραμματικών κατηγοριών που θα συγκριθούν, των επιπέδων που θα πριμοδοτηθούν, καθώς και οι ερμηνείες των διαφορών ή των ομοιοτήτων μεταξύ των γλωσσικών συστημάτων είναι κατεξοχήν θεωρητικά προσδιορισμένες. Επιπλέον, η αντιπαραβολική ανάλυση αποκαλύπτει και τη δυνατότητα των θεωρητικών μοντέλων να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν τα γλωσσικά φαινόμενα διαφόρων και διαφορετικών γλωσσών και ορισμένες φορές δείχνει και τα όριά τους, επομένως δεν χρησιμοποιεί απλώς τα θεωρητικά μοντέλα, αλλά παράγει θεωρία ως τέτοια.

Θα ήταν περίεργο, όταν η «αντικειμενικότητα» της επιστήμης τίθεται εν αμφιβόλω ακόμα και στις «σκληρές» θετικές επιστήμες, να υποστηρίζεται ότι στη γλωσσολογία υπάρχει αντιπαραβολική ανάλυση εκτός θεωρητικών υποδειγμάτων. Προκειμένου να αναλύσουμε τη σχέση θεωρητικής γλωσσολογίας και αντιπαραβολικής ανάλυσης, πρέπει να περιγράψουμε τις διαφορές των θεωριών ως προς το είδος της ερμηνείας που προτείνουν για τα γλωσσικά δεδομένα.

6.2 Εσωτερικές και εξωτερικές ερμηνείες στη γλωσσολογία

Οι επιστημολογικές διαφορές οφείλονται στην οπτική γωνία θέασης του ερευνώμενου αντικειμένου. Σύμφωνα με τη διάκριση του Heine (1994: 257), οι ερμηνείες των γλωσσικών φαινομένων μπορούν να είναι *εξωτερικές* (external) και *εσωτερικές* (internal). Ο Heine αποδίδει τις πρώτες στην τυπολογική-λειτουργική τάση στη γλωσσολογία και τις δεύτερες στη γενετική-τσομοσκιανή. Οι δύο τύποι ερμηνειών διαφοροποιούνται, κατά τον Heine, στα παρακάτω χαρακτηριστικά: Οι *εξωτερικές ερμηνείες* είναι: α) πολυαιτιακές, β) πιθανολογικές, γ) ασχολούμενες με την πιθανότητα, δ) εξαρτώμενες από το συγκεκριμένο, ε) βασισμένες στην επαγωγή (induction) και στην απαγωγή (abduction). Οι *εσωτερικές ερμηνείες*, από την άλλη, είναι: α) μονοαιτιακές, β) νομολογικές, γ) ασχολούνται με την πρόβλεψη, δ) ανεξάρτητες από το συγκεκριμένο, ε) βασισμένες στην παραγωγή (deduction).

Με πιο απλουστευτικό τρόπο, οι εξωτερικές ερμηνείες ανάγονται και σε εξωγλωσσικούς παράγοντες (δηλαδή στη γλωσσική χρήση), ενώ οι εσωτερικές εμμένουν στο να αναζητούν ερμηνείες στο εσωτερικό του γλωσσικού συστήματος, θεωρώντας ως ερμηνεία την επαρκή περιγραφή.

Υπό αυτήν την έννοια, για παράδειγμα, η ερμηνεία των οριακών ανάμεσα στη σύνθεση και στην παραγωγή μορφημάτων είναι εσωτερική εάν εμμένει σε αιτίες εντός του γλωσσικού συστήματος, όπως γίνεται στις μελέτες της λεξικής μορφολογίας των Dimela και Melissaroulou (2009) και Dimela και Ralli (2009).

Τα εν λόγω μορφήματα, ωστόσο, είναι ευνοϊκά για εξωτερικές ερμηνείες, διότι η οριακότητα της ταυτότητάς τους συνδέεται με συγκεκριμένα κειμενικά περιβάλλοντα (ειδικά λεξιλόγια, δημόσια λεξιλόγια, διαλεκτικά περιβάλλοντα), επομένως συνδέεται με τη γλωσσική χρήση.

Επιπλέον, τα οριακά μορφήματα προκαλούν τη –με όρους διχοτομίας– διάκριση διαχρονικής και συγχρονικής μελέτης, μιας και οι «παλιές» και οι «νέες» σημασίες τους λειτουργικοποιούνται για την απόδοση μορφολογικής ταυτότητας. Συνεπώς, είναι ακατάλληλα για αμιγώς συγχρονικές προσεγγίσεις.

Εάν οι τυπικές γενετικές προσεγγίσεις θα προχωρήσουν σε εξωτερικές ερμηνείες με την έννοια που ορίστηκαν παραπάνω δεν είναι αυτονόητο. Εάν θα προχωρήσουν σε θεωρητικές τεκμηριώσεις του πώς η γλωσσική χρήση καθορίζει τη δομή εξαρτάται από τις επιστημολογικές προϋποθέσεις τους. Και εκεί βρίσκεται μια ουσιαστική διαφορά των λειτουργιστικών από τις γενετικές προσεγγίσεις: κατά τις πρώτες η γλωσσική χρήση καθορίζει τη δομή, ενώ κατά τις δεύτερες η δομή είναι έμφυτη και καθολική.

Εάν μεταφέρουμε αυτήν τη συστατική διαφορά στις αντιπαραβολικές μελέτες, θα διαπιστώσουμε ότι η σχέση γλωσσικής χρήσης και γλωσσικής δομής διαφωτίζεται με έναν ειδικό τρόπο, αφού στις αντιπαραβολικές μελέτες διακρίνεται σαφώς ποιο γλωσσικό χαρακτηριστικό είναι καθολικό και ποιο όχι, πώς η γλωσσική χρήση και η διαχρονία σε κάθε γλώσσα οδηγούν σε διαφορετικές δομές σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης. Επομένως, στην αντιπαραβολική εξέταση προκρίνονται οι λειτουργιστικές προσεγγίσεις.

Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί ότι είναι εξαιρετικά γόνιμο να έχουμε θεωρητικές διαφωνίες και επίγνωση αυτών. Είναι αυτή η επίγνωση που διαφοροποιεί τους επιστήμονες από τους βοηθούς εργαστηρίου. Σύμφωνα με

την άποψη του Koerner (2004: 6): «Η γλωσσολογική ιστοριογραφία εφοδιάζει τον ενεργό γλωσσολόγο με υλικό για να αποκτήσει γνώση της ανάπτυξης του πεδίου του [...]. Είναι αυτή η γνώση ή η πληροφορημένη επίγνωση που συνιστά την ουσιώδη διαφορά μεταξύ του επιστήμονα και του βοηθού εργαστηρίου: ο επιστήμονας γνωρίζει από πού προέρχονται και ποια όρια έχουν οι τεχνικές που χρησιμοποιεί, ενώ ο βοηθός εργαστηρίου, έχοντας τον έλεγχο μόνο στη μηχανική του επαγγέλματος, δεν γνωρίζει κάτι αντίστοιχο και μπορεί εύκολα να “κολλήσει” όταν μια διαδικασία που ανέμενε να είναι η κατάλληλη σε κάθε περίπτωση, καταρρέει[...]. Με άλλα λόγια, ένα υπόβαθρο στη γλωσσολογική θεωρία περισσότερο διαφωτισμένο και ιστορικά ενημερωμένο θα μπορούσε να είναι υγιές για την ωριμότερη ανάπτυξη της επιστήμης».

6.3 Διάλογος μεταξύ γενετικής θεωρίας και λειτουργισμού στο επίπεδο της μορφολογίας

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις των οριακών μορφημάτων, και κυρίως οι αναλύσεις που αποπειρώνται να συνδυάσουν τα τυπικά μοντέλα με τις έννοιες του λειτουργισμού, δημιουργούν ορισμένα καίρια ερωτήματα: *Τι συμβαίνει με τη θεωρία στη μορφολογική ανάλυση; Μήπως έχουμε διάλογο των λειτουργιστών με τους γενετικούς γλωσσολόγους; Μήπως έχουμε ενσωμάτωση από τη γενετική θεωρία μεθοδολογιών που προσιδιάζουν στον λειτουργισμό;*

Ο διάλογος μεταξύ της γενετικής θεωρίας και των λειτουργιστικών απόψεων περί γραμματικοποίησης έχει ήδη ξεπεράσει την εικοσαετία. Αναφέρω δύο χαρακτηριστικές απόψεις γενετικών γλωσσολόγων επί του θέματος: Οι Roberts και Roussou (1999), μελετώντας συντακτικά φαινόμενα, πραγματοποιούν μια τυπική προσέγγιση της γραμματικοποίησης και υποστηρίζουν ότι πολλά από τα φαινόμενα που έχουν περιγραφεί ως γραμματικοποίηση θα έπρεπε να θεωρούνται η διαχρονική εξέλιξη των λεξικών κεφαλών σε λειτουργικές κεφαλές. Θεωρούν επίσης ότι μια τέτοια αλλαγή περιλαμβάνει πάντοτε δομική απλοποίηση. Επομένως δέχονται την ύπαρξη του φαινομένου και επιχειρούν μια τυπική περιγραφή του.

Ο Newmeyer (2001), από την άλλη, επεκτεινόμενος σε όλους τους τομείς γλωσσικής ανάλυσης, υποστηρίζει ότι ο όρος *γραμματικοποίηση* καλύπτει συγκεκριμένες συντακτικές, σημασιολογικές και φωνητικές αλλαγές, οι οποίες συμβαίνουν ανεξάρτητα η μία από την άλλη και, επομένως, δεν χρειάζονται κάποιοι ενιαίοι μηχανισμοί για να τις ερμηνεύσουν. Πολύ περισσότερο, βέβαια, δεν δέχεται ότι υπάρχει ένα νέο θεωρητικό υπόδειγμα, κάποια «θεωρία της γραμματικοποίησης» που να αμφισβητεί τις βασικές αρχές της γενετικής θεωρίας.

Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο τομέας της μορφολογίας δεν υπόκειται σε αυτές τις θεωρητικές προϋποθέσεις της γενετικής θεωρίας και ως εκ τούτου η λεξική μορφολογία μπορεί να ενσωματώνει και έννοιες της λειτουργικής θεωρίας, όταν αντιμετωπίζει φαινόμενα γραμματικοποίησης ή πολύ περισσότερο μορφήματα οριακά μεταξύ παραγωγής και σύνθεσης που συχνά σταθεροποιούν και τον ενδιάμεσο χαρακτήρα τους;

Υπάρχει στο σημείο αυτό ένα ιστορικό προηγούμενο από την ιστορία της γενετικής θεωρίας: η αρχική –στις πρώιμες γενετικές θεωρήσεις– παραμέληση της μελέτης της μορφολογίας. Αυτή σύμφωνα με τον Carstairs-MacCarthy (1992) οφείλεται στους εξής λόγους: 1) Η μελέτη της μορφολογίας προβάλλει τα ζητήματα της παραδειγματικής διάστασης των γλωσσικών δομών, της παραγωγικότητας και της συχνότητας μιας δομής, ζητήματα που σπάνια τίθενται από τη μελέτη της σύνταξης. 2) Η μελέτη της μορφολογίας μιας γλώσσας δεν μπορεί να οδηγήσει σε καθολικά συμπεράσματα για τη μορφολογία των γλωσσών. 3) Οι περισσότερες πλευρές της μορφολογίας μιας γλώσσας μπορούν να κατακτηθούν με μονότονη εξάσκηση χωρίς τη βοήθεια της καθολικής γραμματικής. Οι παραπάνω διαστάσεις της μορφολογίας των γλωσσών την κατέστησαν λιγότερο δημοφιλή από τη σύνταξη στη γενετική παράδοση. Να προστεθεί, επίσης, ότι αυτή η παράδοση αναπτύχθηκε αρχικά στα δεδομένα της αγγλικής, γλώσσας με περιορισμένη μορφολογία, κυρίως κλιτική.

Στη σύγχρονη φάση της θεωρίας, και μάλιστα στο θέμα των οριακών μορφημάτων, μπορούμε να διακρίνουμε παρόμοια χαρακτηριστικά. Οι ερευνητές της μορφολογίας και εντός του γενετικού παραδείγματος είναι υποχρεωμένοι από τα γλωσσικά δεδομένα να αναγνωρίσουν ενδιάμεσες και οριακές περιπτώσεις μορφημάτων, να χρησιμοποιούν το μορφολογικό συνεχές με ακραίους πόλους τα παραγωγικά μορφήματα και τα συνθετικά, να διακρίνουν ίχνη της διαχρονίας στη συγχρονική σημασία πολύ περισσότερο –ή κάπως πιο εύκολα– από τους μελετητές της σύνταξης.

Οι διαφορές, ωστόσο, των τυπικών από τις λειτουργιστικές προσεγγίσεις παραμένουν υπαρκτές και έγκεινται σε δύο βασικά σημεία: α) στο είδος των ερμηνειών που προτείνουν για τα γλωσσικά φαινόμενα και β) στο εάν θεωρούν τη γλωσσική δομή έμφυτη και καθολική (γενετικές προσεγγίσεις) ή καθοριζόμενη από τη γλωσσική χρήση (λειτουργισμός).

6.4 Η εισαγωγή του δομισμού και της γενετικής θεωρίας στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα

Η εμφάνιση του έργου του Σωσσύρ στην ελληνική γλωσσολογία

Δεκαετία 1930

Οι πρώτες αναφορές στο έργο του Σωσσύρ *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας (ΜΓΓ)* (έκδοση 1916) βρίσκονται στη βιβλιογραφία που ακολουθεί τα άρθρα «Γλώσσα» και «Γλωσσολογία» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (τόμος Η, σσ. 586 και 592, 1932 κ. εξής), τα οποία έχουν συνταχθεί από τον Γ. Π. Αναγνωστόπουλο, καθηγητή της Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο ίδιος είναι και ο συντάκτης του άρθρου «Σωσσύρ Φερδινάνδος, ντε» στην ίδια εγκυκλοπαίδεια (τ. ΚΒ, σσ. 726-727), στο οποίο ο Σωσσύρ εμφανίζεται ως «εις των διαπρεπέστερων Γάλλων γλωσσολόγων».

Αλλά και ο Τριανταφυλλίδης στην *Ιστορική Εισαγωγή στη Νεοελληνική Γραμματική* (1938) στη βιβλιογραφία που παραθέτει, και συγκεκριμένα στα έργα Γενικής Γλωσσικής, περιλαμβάνει τα *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* στην έκδοση του 1916. Ο Τριανταφυλλίδης κάνει αυτήν τη βιβλιογραφική αναφορά, αλλά οπωσδήποτε δεν προσθέτει κάτι πέραν αυτού.

Στην ίδια δεκαετία του 1930, και συγκεκριμένα το 1938, έχουμε αναφορά, σύντομη βέβαια, στον Σωσσύρ σε ελληνικό επιστημονικό κείμενο. Πρόκειται για το έργο του Κ. Δ. Γεωργούλη, *Η μελέτη των ελληνικών ανθρωπιστικών γραμμάτων*, στο οποίο παρουσιάζονται «οι αντιλήψεις του γλωσσολόγου de Saussure» και για τις οποίες ο Γεωργούλης σημειώνει: «Η τελευταία αυτή μορφή ερεύνης δεν μπορεί κατά τη γνώμη μου να μας δώσει ικανοποιητική εξήγηση για τη γλώσσα, γιατί δεν κάνει τίποτε άλλο παρά μονάχα διαπιστώνει ότι: μια γλωσσική μορφή που παρουσιάζεται σε νεότερη γλωσσική περίοδο είναι το ισοδύναμο αντίστοιχο κάποιας άλλης αρχαιότερης. Η γλώσσα όμως είναι ένα ολοκληρωμένο εκφραστικό σύστημα και πρέπει να εξηγηθεί στη συγχρονική τελεολογική ενότητά της» (Γεωργούλης 1938: 161).

Αντίθετη κρίση εκφράζει την ίδια περίπου εποχή ο Ανδριώτης, ο οποίος στο έργο του *Γλωσσική Λαογραφία (Αφιέρωμα εις Κ. Άμαντον, 1940: 57-86)* αναφέρεται στη σωσσυριανή διάκριση ανάμεσα σε *langue* και *parole*, παραπέμπει βιβλιογραφικά στα ΜΓΓ και χρησιμοποιεί τη σωσσυριανή επιχειρηματολογία για να στηρίξει την αξία της μελέτης των διαλέκτων ως εξής (σ. 59): «Γ' αυτό στη γλωσσολογία γίνεται σήμερα διαστολή ανάμεσα στη γλώσσα ως ιδεατό σύνολο λέξεων και τύπων (*langue*) προς το οποίο το άτομο μιλώντας οφείλει να προσαρμόζεται, για να μην προσκρούει στο γλωσσικό αίσθημα των ομογλώσσων του και την πρακτική γλωσσική χρήση που κάθε άτομο κάνει στην καθημερινή του ομιλία (*parole*) και που δεν είναι παρά μικρό μόνο μέρος του ιδεατού συνόλου της γλώσσας (Παραπομπή στα ΜΓΜ, κεφ. 5, σ. 36)».

Επομένως, σε αυτό το επίπεδο των πρώτων αναφορών στο σωσσυριανό έργο, οι Έλληνες γλωσσολόγοι της δεκαετίας του '30 θα λέγαμε ότι επιδεικνύουν αξιοσημείωτη ετοιμότητα που δεν απέχει πολύ από εκείνη των συναδέλφων τους στην υπόλοιπη Ευρώπη, αν λάβουμε υπόψη ότι ο δομισμός δεν επεκτείνεται γρήγορα ούτε στη Γαλλία ούτε στην υπόλοιπη Ευρώπη. Το έργο του Saussure *Cours de linguistique générale* εκδίδεται από τους μαθητές του το 1916, αλλά, όπως επισημαίνει ο Αποστολόπουλος (2001: 48), «Η υψηλή θεωρητική αξία και η γονιμότητα των αντιλήψεων του Cours θα αναγνωριστούν δώδεκα ολόκληρα χρόνια ύστερα από την πρώτη εμφάνιση». Όπως η έκδοση των ΜΓΓ συνέπεσε με την αναταραχή του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου, έτσι και οι πρώτες νύξεις για το σωσσυριανό έργο στην Ελλάδα διακόπηκαν για 2-3 δεκαετίες λόγω του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου.

Ακολούθησαν οι δεκαετίες του 1940 και του 1950, δεκαετίες πολέμου και καταστροφής για όλη την Ευρώπη και ιδιαίτερα για τη χώρα μας, οπότε, για να δανειστώ άλλη μια έκφραση του Ανδριώτη για την καθυστέρηση της σύνταξης γλωσσικού άτλαντα για την Ελλάδα, «ο πόλεμος το έθαψε μαζί με τις άλλες ανθρώπινες ελπίδες για ένα καλύτερο αύριο» (Ανδριώτης 1950: 242)

Η τύχη του έργου του Σωσσύρ στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες

Πριν ωστόσο μεταφερθούμε στη μεταπολεμική περίοδο, χρειάζεται μια μικρή παρέκβαση για την τύχη του σωσσυριανού έργου στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ερευνητές όπως ο Tullio de Mauro, που μεταφράζει στην ιταλική το 1967 τα ΜΓΓ σε μια πολύ σημαντική σχολιασμένη έκδοση, αλλά και ο δικός μας Φώτης Αποστολόπουλος, που μεταφράζει για πρώτη φορά το 1979 στην ελληνική τα ΜΓΓ, συμφωνούν ότι η αποδοχή του έργου του Σωσσύρ καθυστέρησε σημαντικά, όχι μόνο λόγω αντικειμενικών συνθηκών (πόλεμος κ.λπ.), αλλά κυρίως λόγω των αντιδράσεων από τους παλαιότερους γλωσσολόγους και της αδυναμίας κατανόησης από αυτούς του βάθους της σωσσυριανής πρότασης. Χαρακτηριστικά, ο de Mauro αναφέρει ότι η κρίση του διακεκριμένου Ιταλού γλωσσολόγου Pisani για τα ΜΓΓ ήταν το 1966 ότι πρόκειται για ένα έργο *rozzo e grossolano*, δηλαδή «χοντροκομμένο και άχαρο/άξεστο». Πρέπει να ομολογήσουμε ότι στην ελληνική βιβλιογραφία δεν βρίσκουμε παρόμοια απαξίωση. Ακόμα και η κριτική του Γεωργούλη (1938) που προαναφέρθηκε κινείται στα όρια της ευπρέπειας και εγγράφεται στην υπεράσπιση της ανάγκης ιστορικής προσέγγισης του γλωσσικού φαινομένου, προσέγγιση άλλωστε που η προσεκτική ανάγνωση των ΜΓΓ δεν αποκλείει καθόλου, μιας και ορίζει το δίπολο *συγχρονία - διαχρονία*.

Ο πίνακας των πρώτων μεταφράσεων των ΜΓΓ σε ορισμένες γλώσσες είναι αποκαλυπτικός πάντως (τα στοιχεία πλην της ελληνικής είναι από de Mauro 1967):

Πίνακας 6.1 Οι μεταφράσεις των «Μαθημάτων» του Σωσσύρ σε άλλες γλώσσες.

γλώσσα	έτος	μεταφραστής
ιαπωνική	1928	H. Kobayashi
γερμανική	1931	H. Lommel
ρωσική	1933	H. M. Suhotin
ισπανική	1945	Am. Alonso
αγγλική	1959	W. Baskin
πολωνική	1961	Kr. Kasprzyk
ιταλική	1968	T. de Mauro
ελληνική	1979	Φ. Αποστολόπουλος

Δεν θα επεκταθώ περισσότερο στις αιτίες της αργοπορημένης πρόσληψης της σωσσυριανής θεωρίας από τους γλωσσολόγους της Ευρώπης αλλά και των ΗΠΑ. Θα μεταφέρω κάπως αξιωματικά τη θέση του de Mauro για τη στάση του αγγλοσαξονικού κόσμου απέναντι στα ΜΓΓ και θα γίνει σαφές στη συνέχεια πώς η επόμενη ισχυρή θεωρία της γλωσσολογίας, η γενετική, στην ουσία ήταν αυτή που «μετέφερε» τη δομιστική σκέψη.

Συζητώντας, λοιπόν, ο de Mauro τη στάση των Αμερικανών δομιστών απέναντι στο έργο του Σωσσύρ ισχυρίζεται ότι έχουν μεγαλύτερη σημασία οι σιωπές και οι έμμεσες αναφορές σε αυτό παρά οι σαφείς αναφορές και λέει: «Σε κάποιες περιπτώσεις (Carroll 1953) τα ΜΓΓ αναφέρονται ανάμεσα στα καλά εγχειρίδια εισαγωγής στη γλωσσολογία: είναι λίγο σαν να αναφέρεις την *Οδύσσεια* ανάμεσα στα εγχειρίδια ναυσιπλοΐας» (de Mauro 1967: 335).

Δεκαετίες 1960, 1970 στην Ελλάδα: Εισαγωγή της σύγχρονης γλωσσολογίας

Εκδόσεις

Πρώτη προσπάθεια να γίνει γνωστή η σύγχρονη γλωσσολογία είναι το άρθρο του Mirambel με τον τίτλο «Η φωνολογία και η μελέτη της Νεοελληνικής» (*Προσφορά εις Στιλ. Κυριακίδη*, Θεσσαλονίκη 1953: 486-498), ενώ το βιβλίο του *La langue grecque moderne, description et analyse*, Paris 1959, μεταφράζεται από τον Στ. Καρατζά και εκδίδεται το 1978 στη Θεσσαλονίκη από το Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη.

Αξίζει, όμως, να αναφερθεί η μετάφραση από τον Γ. Κουρμούλη σε συνεργασία με τη στενή συνεργάτιδά του κ. Μαλικούτη του Συντακτικού της Αρχαίας Ελληνικής του Jean Humbert (*Αρχαία Ελληνική Σύνταξις*. Αθήναι 1957). «Πρόκειται για πρωτοποριακό συντακτικό στο οποίο η αρχαία ελληνική αντιμετωπίζεται συγχρονικά, ο δε τρόπος ανάλυσης πολλών φαινομένων απηχεί σύγχρονο τρόπο προσέγγισης. Το βιβλίο απετέλεσε διδακτικό εγχειρίδιο παράλληλα με άλλα ιστορικοσυγκριτικής υφής», κατά τη γνώμη της καθηγήτριας Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού, που συζήτησε μαζί μου στοιχεία για την ιστορία της Γλωσσολογίας στη χώρα μας (δες Γιαννουλοπούλου 2015).

Το 1967 εκδίδεται η *Συγχρονική Γραμματική της κοινής νέας ελληνικής* των Γ. Μπαμπινιώτη και Π. Κοντού, η οποία εφαρμόζει επίσης σύγχρονες γλωσσολογικές μεθόδους, απευθυνόμενη κυρίως σε ξένους που μαθαίνουν ελληνικά.

Ακολουθεί μια μελέτη του Γ. Μαγουλά το 1969 για «τη συμβολή του Ferdinand de Saussure εις την εξέλιξιν της Γλωσσολογίας» και μια μετάφραση σωσσυριανού άρθρου με τον τίτλο «Το αντικείμενο της Γλωσσολογίας» στο περιοδικό *Δευκαλίων* το 1970 και με μεταφραστή που υπογράφει με τα αρχικά Θ.Κ.

Το 1969 επίσης είναι και το έργο του Μ. Σετάτου *Phonological problems of Modern Greek Koine*, όπου η φωνολογική ανάλυση της ελληνικής ακολουθεί εντελώς σύγχρονες της εποχής θεωρήσεις και παραπέμπει σε Gleason, Newton, μεταξύ άλλων κλασικών φωνολογικών έργων.

Μόλις το 1979 μεταφράζονται στην ελληνική τα *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* από τον Φώτη Αποστολόπουλο. Ο μεταφραστής του σωσσυρικού έργου δεν ανήκε στο δυναμικό κάποιας από τις φιλοσοφικές σχολές της χώρας. Η αριστερή πολιτική του τοποθέτηση δεν του είχε επιτρέψει καν τον διορισμό στη Μέση Εκπαίδευση.

Το 1979, επίσης, εκδίδεται το έργο του Γ. Σακελλαριάδη *Εισαγωγή στη μετασχηματιστική γραμματική*. Ο συγγραφέας είναι φιλόλογος της Μέσης Εκπαίδευσης, διδάκτωρ γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου της Indiana των ΗΠΑ, διδάσκει στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης μετεκπαιδευόμενους φιλόλογους. Στο έργο του περιλαμβάνεται μόνο η σύνταξη και η φωνολογία της «δημοτικής», γιατί η μορφολογία και η σημασιολογία δεν έχουν ολοκληρωθεί. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη βιβλιογραφία αλλά και στο ίδιο το έργο δεν υπάρχει καμία αναφορά σε Έλληνες γλωσσολόγους που ασχολούνται εκείνα τα χρόνια με τις ίδιες γλωσσολογικές θεωρήσεις.

Αντίθετα με αυτόν, ο Αποστολόπουλος στην εισαγωγή της μετάφρασης των ΜΓΓ αναφέρει όσες πληροφορίες μπόρεσε να συλλέξει για τη σύγχρονη γλωσσολογική έρευνα στην Ελλάδα και διαπιστώνει: «Όλα αυτά δείχνουν ότι και στην Ελλάδα, έστω και 50 χρόνια αργότερα, μπαίνει η Νέα Γλωσσολογία που θα καθιερωθεί με την πλήρωση των εδρών Γλωσσολογίας στα Πανεπιστήμια Αθήνας και Θεσσαλονίκης από νέους καθηγητές απαλλαγμένους από την παράδοση της ιστορικής Γλωσσολογίας». Ο Αποστολόπουλος υπήρξε πιο δίκαιος. Ίσως γιατί και ο ίδιος εκπόνησε διδακτορική διατριβή υπό την επίβλεψη του Mirambel (έως τον θάνατό του) και στη συνέχεια του Irgoïn στο Παρίσι, κατά το διάστημα 1967-1972, όπου είχε καταφύγει τον καιρό της δικτατορίας (*La langue du roman byzantin "Callimaque et Chrysorrhoe"*, Ακαδημία Αθηνών 1984).

Διδασκαλία – Έρευνα

Η απομονωμένη θεώρηση των εκδόσεων, ωστόσο, δεν μπορεί να δώσει την πραγματική εικόνα της κίνησης των γλωσσολογικών ιδεών, εάν δεν ληφθεί υπόψη η διάσταση της πανεπιστημιακής διδασκαλίας και έρευνας.

Ο πρώτος που, σύμφωνα με την Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (2000: 68), διδάσκει σε ελληνικό ΑΕΙ συγχρονική γλωσσολογία είναι ο Μιχάλης Σετάτος το 1970, οπότε και εκλέγεται στην έδρα της Γλωσσολογίας. Αξίζει να αναφερθεί ότι στις σχετικές πανεπιστημιακές σημειώσεις (Μ. Σετάτος, 1971. *Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας*, Θεσσαλονίκη) παρουσιάζονται τόσο οι βασικές θέσεις της σωσσυριανής θεωρίας (π.χ. αυθαίρετο σημείου) όσο και εκείνες της μετασχηματιστικής γραμματικής, η οποία αποδίδεται εναλλακτικά και ως μεταμορφωτική και το αντίστοιχο τμήμα της γραμματικής ως «μεταμορφωτικό τμήμα». Διαμορφώνεται, δηλαδή, ήδη μια κοινή πρόσληψη της σύγχρονης γλωσσολογίας ως συναποτελούμενης από τον δομισμό και τη γενετική (μετασχηματιστική έως τότε) γραμματική.

Αντίστοιχες είναι οι εξελίξεις στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (μεταφέρω εδώ τις πληροφορίες που με λεπτομέρεια μου έδωσε η κ. Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού).

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '50 υπάρχει εν σπέρματι η τάση ανοχής και εν μέρει υιοθέτησης μεθόδων προσέγγισης της γλώσσας πέραν της ιστορικής. Πρόκειται για μεμονωμένες προσπάθειες που γίνονται κυρίως από τους τότε βοηθούς έδρας και σπουδαστηρίου, αποτέλεσμα της μετεκπαιδευτικής τους σε κέντρα του εξωτερικού (Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία). Πρωταρχικό όμως ρόλο στις πρωτοβουλίες αυτές έπαιξε το ευρύ πνεύμα του τότε καθηγητή Γ. Κουρμούλη, ο οποίος ευνοούσε και υποστήριζε παρόμοιες δραστηριότητες, στον βαθμό βέβαια που αυτό ήταν εφικτό στο γενικότερο πλαίσιο της εποχής. Στοιχεία που σηματοδοτούν τις τάσεις αυτές είναι τα εξής:

(α) Η δημιουργία κλειστού σεμιναρίου (1958-1960) *Γραμμικής Γραφής Β. Μυκηναϊκής Διαλέκτου*, με την παρουσία και καθοδήγηση της κ. Μαλικούτη. Ο τρόπος ανάλυσης και σχολιασμού των επιγραφών δεν διέφερε εκείνου που χρησιμοποιούσαν οι συνάδελφοι καθηγητές στην Οξφόρδη (L. Palmer, A. Morpurgo-Davies).

(β) Σε συνεργασία με τους τότε βοηθούς του Γεώργιο Μπαμπινιώτη και Παναγιώτη Κοντό, ο καθηγητής Γ. Κουρμούλης συνέταξε και δημοσίευσε το *Αντίστροφον Λεξικόν της Νέας Ελληνικής* (Αθήναι 1967), ακολουθώντας τις ισχύουσες στην εποχή μεθόδους λεξικογραφίας.

(γ) Υπήρξε εισηγητής των εξής διδακτορικών διατριβών:

1. Γ. Μπαμπινιώτης. *Ο διά συνθέσεως υποκορισμός εις την Ελληνικήν*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρικόπουλου. Αριθμ. 3, 314. 1969.

2. Αγ. Μαλικούτη. *Μετασηματιστική μορφολογία του Νεοελληνικού ονόματος*. Αθήναι 1970. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, αριθμός 56 (υποστηρίχθηκε το 1967, σύμφωνα με τον Αποστολόπουλο).

3. Δ. Θεοφανοπούλου. *Μορφολογική και σημασιολογική εξέλιξις των επιθημάτων *-γο/-*εγο- εις την Ελληνικήν*. Αθήνα 1971. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρικόπουλου. Αριθμ. 13. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Από τις διατριβές αυτές η 1 και η 3 αποτελούν δείγματα δομιστικής ανάλυσης, ενώ η 2 απηχεί τις αρχές της θεωρίας της μετασηματιστικής γραμματικής της παλαιότερης φάσης.

(δ) Υπό την επίβλεψη του Γ. Κουρμούλη τον χειμώνα του 1970 η δρ. Αγγελική Μαλικούτη και ο σύζυγός της Gaberel Drachman, που μόλις είχαν επιστρέψει από τη μετεκπαίδευσή τους στις ΗΠΑ, έδωσαν σε περιορισμένο αριθμό φοιτητών σεμινάριο με θέμα τη θεωρία της μετασηματιστικής γραμματικής, προσφέροντας τις γνώσεις τους και την εμπειρία τους από μια εντελώς πρωτοπόρα προσέγγιση της γλώσσας.

(ε) Στο πλαίσιο βαθμιαίας επικράτησης νέων προσεγγίσεων της γλώσσας, ο Γ. Κουρμούλης έδωσε άτυπη εντολή διδασκαλίας στην επιμελήτρια της Έδρας Γλωσσολογίας Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού με αντικείμενο *Γενική Γλωσσολογία για το 1972-73*. Το μάθημα συνοδεύεται από σημειώσεις (*Εισαγωγή εις την Γενικήν Γλωσσολογίαν*. Πανεπιστημιακά παραδόσεις 1972).

Γεώργιος Μπαμπινιώτης

Το 1973 εκλέγεται τακτικός καθηγητής Γλωσσολογίας ο μέχρι τότε επιμελητής του Σπουδαστηρίου Γλωσσολογίας Γεώργιος Μπαμπινιώτης. Το πρόγραμμα μαθημάτων διαφοροποιείται ριζικά, με την προσθήκη αντικειμένων που ανταποκρίνονται στις επικρατούσες τάσεις της γλωσσολογίας διεθνώς. Παράλληλα υιοθετείται αντίστοιχη μεθοδολογία. Τα νέα αντικείμενα είναι *Εισαγωγή στην Θεωρητική Γλωσσολογία, Δομισμός, Εισαγωγή στην Μετασηματιστική Σύνταξη, Φωνητική και Φωνολογία, Ψυχογλωσσολογία, Γλωσσική κατάκτηση*. Τα μαθήματα αυτά συμπληρώνουν τα ισχύοντα αντικείμενα της ιστορικής Γλωσσολογίας, ενώ πλην των εισαγωγικών μαθημάτων γίνονται εφαρμογές σε συγκεκριμένα επίπεδα (ασκήσεις στη φωνητική και στη φωνολογία, στη σύνταξη, καθώς και στη συγκέντρωση δεδομένων γλωσσικής κατάκτησης).

Για το ακαδημαϊκό έτος 1975-76, με περαιτέρω κατ' έτος ανανεώσεις, ανατίθεται εντολή διδασκαλίας «τμήματος διδακτέας ύλης του μαθήματος» στην επιμελήτρια Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού (απόφαση Υπουργείου Παιδείας Φ.1311/67093/76)» (όλες οι παραπάνω πληροφορίες περιέχονται και αναλύονται στο Γιαννουλοπούλου 2015).

Η σύγχρονη γλωσσολογία ως ενιαία και αδιαφοροποίητη

Από την παράθεση –οπωσδήποτε ελλιπή και πρωτόλεια– των παραπάνω στοιχείων για τις εκδόσεις, την έρευνα και τη διδασκαλία της εισαγωγής της σύγχρονης γλωσσολογίας στη χώρα μας προκύπτει ένα βέβαιο συμπέρασμα: Η σύγχρονη γλωσσολογία εισήχθη στην Ελλάδα ως ενιαία και αδιαφοροποίητη, χωρίς ουσιαστικές διακρίσεις ανάμεσα στον δομισμό και στην πρώιμη γενετική θεωρία (τη μετασηματιστική). Σε ορισμένους τομείς γλωσσικής ανάλυσης ίσως να επέδωσε περισσότερο η μία ή η άλλη εκδοχή (π.χ. γενετική μετασηματιστική στη σύνταξη, δομισμός στη φωνολογία), χωρίς όμως αυτό να αναιρεί την ενιαία θεώρηση της σύγχρονης γλωσσολογίας. Αυτό το χαρακτηριστικό είναι πιθανόν να ενισχύθηκε από την παράλληλη

ύπαρξη της ιστορικής προσέγγισης, η οποία τουλάχιστον σε επίπεδο διδασκαλίας αλλά και έρευνας δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ.

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις μελέτης των επιστημών στην Ελλάδα, η εισαγωγή μιας νεωτερικής θεώρησης μπορεί να βοηθήθηκε από τις σπουδές στο εξωτερικό των νέων επιστημόνων, π.χ. ο Σετάτος είχε κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία, οι Μαλικούτη και Drachman είχαν μετεκπαιδευτεί στις ΗΠΑ.

Ωστόσο, η ενιαία και αδιαφοροποίητη θεώρηση της σύγχρονης γλωσσολογίας είναι χαρακτηριστικό που ξεπερνά τα ελληνικά σύνορα, παρατηρείται και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες και μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με γενικότερους επιστημολογικούς όρους. Οι όροι αυτοί έγκεινται στην πρόσληψη του δομισμού από τον αμερικανικό δομισμό και στη μέσω αυτού αναγωγή του σε θεμέλιο της σύγχρονης γλωσσολογίας μεν, πλην όμως χωρίς αυθύπαρκτη υπόσταση. Ο Bloomfield άλλωστε θεωρεί ότι «η αξία των Μαθημάτων έγκειται στη σαφή και αυστηρή έκθεση των θεμελιωδών αρχών» (Bloomfield 1923: 317).

Έτσι, ενώ δεν νοείται σήμερα η γλωσσολογία χωρίς τις θεμελιώδεις σωσσυριανές έννοιες *langue - parole*, σημαίνον - σημαίνόμενο, συγχρονία - διαχρονία, η εμβάθυνση και η αυθύπαρκτη μελέτη του δομισμού δεν είναι αυτονόητη σήμερα, ούτε υπήρξε και παλαιότερα. Νομίζω ότι αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στον τρόπο που ο αμερικάνικος δομισμός και στη συνέχεια η γενετική θεωρία αποδέχτηκαν τον δομισμό σαν θεμέλιο της δικής τους όμως θεώρησης.

Αυτό επέτρεψε την επιλεκτική ανάγνωσή του, και έτσι π.χ. η αντίληψη του Σωσσύρ για την κατεξοχήν κοινωνική φύση της γλώσσας δεν είναι κάτι που μεταφέρθηκε ως θεμέλιος λίθος της σύγχρονης γλωσσολογίας. Η κοινωνιογλωσσολογία, καθώς αναπτύσσεται και στη χώρα μας ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '80 και μετά, δεν θεμελιώνεται στον δομισμό.

Ένα τέτοιο συμπέρασμα επιλεκτικής χρήσης των σωσσυριανών ιδεών έχει προκύψει και από τον Koerner (1973: 398): «Η επιρροή του Σωσσύρ στη γλωσσολογία του 20ού αιώνα έγινε σε μεγάλο μέρος μέσω των μεμονωμένων στοιχείων της γενικής του θεωρίας της γλώσσας, μια παρατήρηση που θεωρούμε ιδιαίτερα αξιοθρήνητη σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου ο θεωρητικός ισχυρίζεται ότι δόμησε τη θεωρία του στο αληθινό πνεύμα του Σωσσύρ».

Παρόμοια συμπεράσματα έχει εκφράσει με τρόπο τεκμηριωμένο και ο Tullio de Mauro (1967) στην ιταλική έκδοση των ΜΓΓ, ο οποίος τονίζει τη συνειδητή προσπάθεια των Αμερικανών δομιστών να μειώσουν τη βαρύτητα της επίδρασης του Σωσσύρ στον Bloomfield, όπως αποδεικνύεται κυρίως από τις αναφορές του Hockett. Για τον Tullio de Mauro, αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο σε κάποιον αμερικανικό σοβινισμό, αλλά «στην πραγματικότητα υπάρχει ανάμεσα στους μετα-μπλουμφιλντιανούς ο φόβος να περιπέσουν στον μενταλισμό, αφού κατάφεραν να μετατοπιστούν από το πεδίο του συμπεριφορισμού και να μιλούν για *langue*. Σωστά ο Coseriu 1962 διαπιστώνει ότι για τους “Αμερικανούς” η γλώσσα δεν είναι τίποτα άλλο παρά “the totality of all utterances in all situation”» (Tullio de Mauro 1967: 339).

Εάν, επομένως, η «υποβάθμιση» του δομισμού –ή, καλύτερα, η πρόσληψή του μέσω της αμερικανικής εκδοχής– είναι ένα γενικό χαρακτηριστικό, θα μπορούσε η ελληνική γλωσσολογία να είχε ακολουθήσει άλλο δρόμο; Η απάντηση είναι δύσκολη και ίσως χωρίς νόημα, όπως όλες οι υποθετικές ερωτήσεις σε ιστορικά θέματα.

Ωστόσο, έχει νόημα αν τη μεταφέρουμε στο παρόν και στο μέλλον της ελληνικής γλωσσολογίας. Θα υποστηρίξουμε ότι πιθανόν να φτάνει –για το μέλλον– η άρνηση της παραδοχής ότι η θεωρία παράγεται πάντοτε αλλού, κάπου αλλού, σε κάποιες ισχυρές χώρες και γλώσσες. Προϋπόθεση για να κάνουμε αυτό το βήμα είναι να αποκτήσουμε μια επίγνωση της ιστορίας της επιστήμης μας. Άλλωστε, όπως πολύ καλά διατυπώνει ο Koerner (2004), «η γνώση ή η πληροφορημένη επίγνωση συνιστά την ουσιώδη διαφορά μεταξύ του επιστήμονα και του βοηθού εργαστηρίου».

6.5 Οι γλωσσολογικές θεωρίες και η αντιπαραβολή γλωσσών

Η αντιπαραβολή γλωσσών γίνεται συνήθως στο πλαίσιο ενός θεωρητικού μοντέλου, παρόλο που συχνά αυτό δεν δηλώνεται ρητά. Εξετάζεται, στη συνέχεια, ο τρόπος συσχέτισης των διαφόρων γλωσσολογικών θεωριών και της αντιπαραβολής γλωσσών στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής παράδοσης.

Εξετάζεται, επίσης, εάν η επαφή με διαφορετικές ευρωπαϊκές παραδόσεις –κυρίως την ιταλική– μπορεί να αποβεί χρήσιμη για την ελληνική γλωσσολογική θεωρία (όλα τα παρακάτω στοιχεία και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές είναι από το Γιαννουλοπούλου 2012).

6.5.1 Η γλωσσολογική σκέψη της Ιταλίας: σημαντικοί σταθμοί

Η γλωσσολογία είχε μόλις έναν αιώνα ζωής πριν τη σημαντική τομή του δορισμού. Ο 19ος αιώνας υπήρξε η στιγμή της γέννησής της με την ανάπτυξη της ιστορικής-συγκριτικής γραμματικής από τους Γερμανούς νεογραμματικούς, τους πρώτους γλωσσολόγους της σύγχρονης εποχής.

Η ιταλική σκέψη μοιάζει να παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις της νεογραμματικής θεωρίας. Το 1808 εκδίδεται από τον Schlegel το έργο *Über die Sprache und Weisheit der Indier. Ein Beitrag zur Begründung der Altertumskunde*, στο οποίο θεμελιώνεται για πρώτη φορά η θεωρία της κοινής ινδοευρωπαϊκής καταγωγής των ευρωπαϊκών γλωσσών και μόλις δέκα χρόνια μετά, το 1819 ο Lucchesini εκδίδει το έργο *Illustrazione delle lingue antiche e moderne, e principalmente dell' italiana procurata nel secolo XVIII dagl' italiani*, στο οποίο συμπεριλαμβάνει όλες τις έως τότε ιστορικο-συγκριτικές γλωσσολογικές μελέτες. Το 1821-1823 ο Leopardi σε σημειώσεις του στο *Zibaldone* (ημερολόγιο σε μορφή σημειώσεων που αναφέρεται σε διάφορα φιλολογικά, αισθητικά και φιλοσοφικά ζητήματα) περιλαμβάνει μια μελέτη των γλωσσών συγκριτικής κατεύθυνσης, χωρίς όμως να αναφέρεται σε ειδικές ή τεχνικές λεπτομέρειες.

Το 1860 ο Giovanni Flechia γίνεται καθηγητής στην έδρα “Grammatica comparata delle lingue indoeuropee e sanscrito” στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο, ενώ ο ίδιος είναι ο συγγραφέας της πρώτης σανσκριτικής γραμματικής που εκδόθηκε στην Ιταλία (1856).

Στην Ιταλία το 1861 ο Isaia Ascoli αναλαμβάνει τη διδασκαλία του μαθήματος “Storia comparata delle lingue classiche e neolatine” στην Επιστημονική-Φιλολογική Ακαδημία του Μιλάνου, ενώ από το 1873 και υπό την καθοδήγηση του Ascoli ξεκινά η έκδοση του περιοδικού *Archivio glottologico italiano*, στο οποίο συνεργάζονται οι καλύτεροι γλωσσολόγοι της εποχής. Με τον Ascoli η ιταλική γλωσσολογία συγκροτείται ως κλάδος και συμβαδίζει με τις προδιαγραφές της υπόλοιπης Ευρώπης για τη σχετική έρευνα (τα στοιχεία για την ιταλική γλωσσολογία είναι από τον Gensini 2011).

Η στροφή του δορισμού που πραγματοποιήθηκε τον 20ό αιώνα αφενός είχε βάσεις στην προηγούμενη ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία του 19ου (είναι γνωστό άλλωστε ότι ο ίδιος ο Σωσσύρ υπήρξε ιστορικο-συγκριτικός γλωσσολόγος) και αφετέρου αποτέλεσε μια πραγματική επανάσταση απέναντι στις ιστορικο-συγκριτικές θεωρήσεις.

Αυτήν την εξαιρετική συνύπαρξη στο έργο του Σωσσύρ, αφενός συνέχειας με την προηγούμενη γλωσσολογική θεωρία και αφετέρου ρήξης με τα ξεπερασμένα δόγματά της, διατυπώνει ο Koerner (1973: 393) ως εξής: «Πράγματι φαίνεται ότι τα *Μαθήματα* (Cours) θεωρούνται γενικά το αποτέλεσμα της δημιουργικής πράξης μιας ιδιοφυΐας, η οποία, παρομοίως με όσα αποδίδουν τα σχολικά βιβλία στον Κοπέρνικο, ήρθε σε πλήρη ρήξη με την παράδοση και προώθησε μια δομιστική θέαση της γλώσσας προς αντικατάσταση της “ατομικιστικής” αντιμετώπισης των γλωσσικών φαινομένων, που είχαν οι προγενέστεροί του και ειδικά οι νεογραμματικοί. Αναμφίβολα αυτή η τάση να θεωρείται ο Σωσσύρ ως ένας creator ex nihilo κατέστησε τη θεωρία του ευάλωτη, αφού υπάρχουν πράγματι βέβαιες ενδείξεις ότι ακόμα και ένας μεγάλος άνδρας, όπως αναμφίβολα ήταν ο Σωσσύρ, δεν μπορούσε να διαφύγει από τη διανοητική ατμόσφαιρα της εποχής του».

20ός αιώνας: Benedetto Croce, Antonio Gramsci, Tullio De Mauro

Προκειμένου να διερευνηθεί το ερώτημα του κατά πόσο η ιταλική γλωσσολογική σκέψη έχει μια αυτόνομη πορεία πέρα από το κυρίαρχο σήμερα δομιστικό και νεοδομιστικό παράδειγμα, επιλέγεται να μελετηθεί το έργο τριών σημαντικών μορφών της ιταλικής σκέψης, δηλαδή του Benedetto Croce, του Antonio Gramsci και του σύγχρονου μας Tullio De Mauro.

Η επιλογή των τριών δεν καθορίστηκε κυρίως από τη γλωσσολογική τους εξειδίκευση: από τους τρεις μόνο ο De Mauro είναι γλωσσολόγος με τη σύγχρονη έννοια του όρου, ο Croce υπήρξε θεωρητικός πολύ ευρύτερων αντικειμένων, ενώ ο Gramsci ξεκίνησε ως χαρισματικός φοιτητής γλωσσολογίας, μαθητής του Matteo Bartoli στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο, αλλά αφιέρωσε τη ζωή του στο κομμουνιστικό κίνημα της εποχής

του και τέλειωσε τη ζωή του μετά την πολυετή φυλάκιση από το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι. Η επιλογή των τριών έγινε γιατί στο έργο τους διακρίνεται στα θέματα γλώσσας και γλωσσολογίας η θεωρητική πρωτοτυπία που αναζητούμε και που κάνει την ιταλική γλωσσολογική σκέψη ιδιαίτερη.

Benedetto Croce

Ανήκοντας κατά γενική ομολογία στους νεο-ιδεαλιστές ή νεο-εγελιανούς, ο Croce στο έργο του *Αισθητική* [Estetica] (1902), στο οποίο συμπεριλαμβάνονται οι βασικές του φιλοσοφικές θέσεις, κάνει ιδιαίτερη μνεία στη γλώσσα. Τα βασικά χαρακτηριστικά της άποψής του είναι, σύμφωνα με τον Caserta (1985: 107): «1) Η αισθητική περιβάλλει όλες τις γλώσσες (ενότητα έκφρασης και τέχνης). 2) Η γλωσσική αξιολόγηση δεν μπορεί να αποκοπεί από την εκφραστική (ενότητα της διαίσθησης και της έκφρασης). 3) Η ύπαρξη μιας γλώσσας όχι θεωρητικής αλλά πρακτικής, η γλώσσα ως θεσμός και πράξη.

»Η γλώσσα για τον Croce είναι έκφραση ολοκληρωμένη και αρθρωμένη. Δεν υπάρχει από τη μία πλευρά η μορφή και από την άλλη το περιεχόμενο, η σημασία την οποία πρέπει να επενδύεις από καιρού εις καιρόν με λέξεις παρμένες δάνειες από το γλωσσικό απόθεμα (λεξικά, γραμματικές, ρητορικές, υφολογίες κ.λπ.) Μια εκπομπή ήχων που δεν εκφράζουν τίποτα, σύμφωνα με τον Croce, δεν είναι γλώσσα “οργανωμένη με σκοπό την έκφραση”» (Caserta, ό.π.).

Η επιρροή των απόψεων του Croce υπήρξε καθοριστική για την ιταλική σκέψη και βέβαια όχι μόνο στη γλωσσολογία. Η επιρροή του ξεπέρασε τα σύνορα. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Edward Sapir, ο θεμελιωτής του αμερικανικού δομισμού, στην εισαγωγή του έργου του *Language* (1921) αναφέρει: «Ανάμεσα στους σύγχρονους συγγραφείς που επηρέασαν την ελεύθερη σκέψη, ο Croce είναι από τους πολύ λίγους που πέτυχαν να κατανοήσουν τη θεμελιώδη σημασία της γλώσσας. Απέδειξε τη στενή σχέση της γλώσσας με το πρόβλημα της τέχνης. Του οφείλω ευγνωμοσύνη για αυτήν την επίγνωση».

Η επιρροή του Croce στην ιταλική γλωσσολογική σκέψη είναι ερμηνευτικός παράγοντας της συγκρότησής της. Όπως αναφέρει ο Christmann (1982: 517): «Διακρίνουμε ένα ιδιαίτερο ευτύχημα, ότι ακριβώς οι τρεις βασικές φιγούρες της ιταλικής γλωσσολογικής θεωρίας, ο Terracini, ο Devoto και ο Pagliaro βρίσκονται τόσο υπό την επιρροή του Croce (και του Vossler) όσο και υπό την επιρροή του Σωσσύρ. Σε διαρκή αλληλεπίδραση και με τους δύο κοπιάζουν για μια –κάποτε διαφορετική– σύνθεση του ιδεαλισμού και του δομισμού. Μια σύνθεση η οποία διασώζει την ιταλική γλωσσολογική επιστήμη από την πλήρη ρήξη της συνέχειάς της».

Ωστόσο, εάν η επιρροή του Croce είναι αδιαμφισβήτητη, αυτό δεν σημαίνει ότι η θεώρησή του δεν δέχτηκε κριτική τόσο στην εποχή του όσο και αργότερα.

Ο Croce, χρόνια μετά την *Αισθητική*, σε μια αντιπαράθεσή του με τον Nencioni το 1946, στο σημαντικό άρθρο του “Sulla natura e l’ufficio della linguistica” θα διατυπώσει τη γνώμη του ως προς το εάν η γλωσσολογία πρέπει να θεραπεύεται ως φυσική επιστήμη, όπως θεωρούσαν πολλοί από τους υποστηρικτές του θετικισμού, και θα υποστηρίξει: «Ο γλωσσολόγος πρέπει να παραιτηθεί από τη φιλοδοξία που τον φούσκωσε τα χρόνια του θετικισμού να είναι ένας “επιστήμονας”, δηλαδή ένας επιστήμονας όπως εκείνος των φυσικών επιστημών, να μοιάζει με έναν βοτανολόγο ή έναν ζωολόγο ή έναν φυσικό. Πώς μπόρεσε αυτή η φιγούρα, κωμική με τη σνομπίστικη κενότητά της, να γίνει για κάποια χρόνια αριστοκρατικό ιδεώδες;» (Croce 1946: 35). Στο απόσπασμα διακρίνουμε μια γενικότερη υποτίμηση της επιστήμης και των αξιώσεων των κοινωνικών επιστημών που αναδύονταν στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, υποτίμηση που έχει παρατηρηθεί από την έρευνα για το έργο του Croce, και πιθανόν να οδήγησε στις διαφορετικές «αναγνώσεις» του έργου του από τους κατοπινούς. Όπως ισχυρίζεται ο Roberts (1995: 11): «Ο Croce, παρά το ότι ήταν αντιφασίστας, παρέμεινε επίμονα κριτικός στην παράδοση του Διαφωτισμού».

Η αντιφατική συνύπαρξη αφενός επιρροής και αφετέρου αντιπαράθεσης με τη σκέψη του Croce είναι κατεξοχήν εμφανής στη σκέψη του Gramsci.

Antonio Gramsci

Ο Gramsci έγραψε το έργο του από το 1929 έως το 1935 στη φυλακή (εξ ου και ο τίτλος που του έδωσαν οι κατοπινοί μελετητές *Τετράδια της Φυλακής*), αλλά οι μελέτες, οι ερμηνείες, οι αναγνώσεις του γκραμσιανού έργου γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη μετά τη δεκαετία του 1960, ανάπτυξη που συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

Θεμελιώδες στοιχείο του γκραμισιανού έργου αποτελεί η έννοια της *ηγεμονίας*, για την οποία έχει υποστηριχτεί από ορισμένους ερευνητές (Lo Piparo 1979) ότι οφείλεται στη γλωσσολογική παιδεία του Gramsci, και μάλιστα στην έννοια του *fascino-prestigio*, που χρησιμοποιούσε ο Ascoli και υιοθέτησε ο Bartoli για να εξηγήσει τις διαδικασίες επιρροής ανάμεσα σε γλώσσες και πολιτισμούς (Orlandi 2007: 6-7). Δεν πρέπει, ωστόσο, να αγνοούμε ότι η γκραμισιανή σκέψη ήταν κυρίως μαρξιστική και πολιτική, και ως τέτοια είχε σαφώς και άλλες προϋποθέσεις πλην των γλωσσολογικών.

Επομένως, είναι πιο πιθανόν να ισχύει η άποψη του Rosiello (1982: 440) για το θέμα: «Ο όρος *ηγεμονία*, που εμφανίζεται για πρώτη φορά σε ένα άρθρο στο *Ordine Nuovo* (1/3/1924) αφιερωμένο στον Λένιν, προσφέρει στον Gramsci τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει μια έννοια πιο ευρεία και περιεκτική, που είχε χρησιμοποιηθεί από τον μαχόμενο σοβιετικό μαρξισμό και συνεπώς ήταν ικανή να αναφερθεί όχι μόνο στο γλωσσικό πλαίσιο». Η έννοια της ηγεμονίας αποτέλεσε το ερμηνευτικό κλειδί της γκραμισιανής θεωρίας για ένα πλήθος φαινομένων της κοινωνικής ζωής.

Όσον αφορά τις γλωσσολογικές του θέσεις, ο Gramsci είχε δείξει μεγάλο θαυμασμό για τον Croce την εποχή της έκδοσης της *Αισθητικής*, στη συνέχεια ωστόσο διαφοροποιήθηκε αισθητά από αυτόν. Όπως ισχυρίζεται ο ίδιος (*Quaderni*, τόμ. I: 352) τοποθετούμενος υπέρ του Bartoli: «Μου φαίνεται ότι ανάμεσα στη μέθοδο του Bartoli και σε εκείνη του Croce δεν υπάρχει καμιά σχέση άμεσης εξάρτησης: η σχέση υπάρχει γενικά με τον ιστορισμό, με μια ειδική μορφή του ιστορισμού. Η ανανέωση του Bartoli βρίσκεται ακριβώς εκεί, στο ότι τη γλωσσολογία, που θεωρούνταν στενοκέφαλα φυσική επιστήμη, την έκανε ιστορική επιστήμη, οι ρίζες της οποίας πρέπει να αναζητηθούν “στον χώρο και στον χρόνο” και όχι στο φωνητικό ρεπερτόριο που υπάρχει από τη φυσιολογία». Επομένως, ως προς αυτό συμφωνεί με τον Bartoli αλλά και με τον Croce.

Ως προς τον ιστορισμό –με τη θετική έννοια της ιστορικής διάστασης των κοινωνικών γεγονότων και όχι με την αρνητική διάσταση του ιστορικισμού– μια κόκκινη γραμμή συνδέει τη σκέψη του Croce και εκείνη του Gramsci. Οι διαφοροποιήσεις, ωστόσο, βρίσκονται αλλού. Ο Gramsci συνειδητοποιεί –και αυτό μάλλον οφείλεται στην πολιτική μαρξιστική του σκέψη– ότι στη γλώσσα η νόρμα δεν είναι ουδέτερη, ούτε μπορεί να στηρίζεται σε κάποια θεοποιημένη λογική, όπως θα ταίριαζε στη κροτσιανή αντίληψη. Κάνει, επομένως, κριτική στο κείμενο του Croce (1946) “*Sulla natura e l’ufficio della linguistica*”, αποδίδοντάς του έναν «μηχανιστικό» τρόπο θεώρησης της γραμματικής. Η γραμματική, κατά τον Gramsci, είναι «ιστορία», «ιστορικό ντοκουμέντο», «φωτογραφία» μιας συγκεκριμένης στιγμής ανάπτυξης της εθνικής γλώσσας.

Για την περίπλοκη σχέση της σκέψης του Croce με εκείνη του Gramsci, ειδικά ως προς τα ζητήματα θεωρίας της γλώσσας, αξίζει να αναφερθεί η άποψη του Rosiello (1982: 437), ο οποίος, παρόλο που δέχεται την κροτσιανή επιρροή στο γκραμισιανό έργο, καταλήγει: «Κατά τη διάρκεια των ετών της φυλακής, η ωρίμανση της γλωσσολογικής του σκέψης φέρνει τον Gramsci σε θέσεις συνειδητά αντι-ιδεαλιστικές και αντι-κροτσιανές. Μάλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι εκείνα τα χρόνια στην Ιταλία η φωνή του, που δεν ακουγόταν, ήταν η μόνη αντικειμενικά αντι-ιδεαλιστική. Πράγματι, πολλοί ήταν οι γλωσσολόγοι που με διάφορους τρόπους δήλωναν τη συμφωνία τους με τον κυρίαρχο ιδεαλισμό. Άλλοι περιορίζονταν να λειτουργούν με την παραδοσιακή νεογραμματική μέθοδο, χωρίς να παρεμβαίνουν σε θεωρητικά ζητήματα. Ο Gramsci, αντίθετα, παρεμβαίνει για να τονίσει και να αναπτύξει, με μαρξιστική σημασία, τις κοινωνιολογικές συνέπειες της νεογλωσσολογίας του Bartoli και στρέφεται κυρίως εναντίον του νεο-ιδεαλιστικού υποκειμενισμού, θεωρώντας τελειωμένη και κερδισμένη τη μάχη εναντίον του θετικισμού των νεογραμματικών».

Αυτή η νέα ταυτότητα αντι-ιδεαλιστικής γλωσσολογικής σκέψης, που κατακτά ο Gramsci, θα γίνει ορατή και στις απόψεις του σε επιμέρους ζητήματα, και κυρίως σε εκείνα που θα χαρακτηρίζαμε ζητήματα «γλωσσικής πολιτικής».

Από το πλήθος των γλωσσικών ζητημάτων που απασχόλησαν τον Gramsci αξίζει να αναφερθεί η σχέση προφορικού και γραπτού λόγου. Είναι γνωστό ότι μία από τις ρηξικέλευθες τομές που πραγματοποίησε η σύγχρονη γλωσσολογία έναντι της παραδοσιακής γραμματικής ήταν –και είναι– η απόλυτη προτεραιότητα που έδωσε στον προφορικό λόγο ως κατεξοχήν έκφραση της γλωσσικής ικανότητας. Αυτήν τη βασική θέση τη διακρίνουμε και στα γραπτά του Gramsci. Αναφέρει (*Quaderni*, τόμ. III: 1889): «Η συνήθεια της συνομιλίας και της ρητορικής δημιουργεί μια συγκεκριμένη δυνατότητα να βρίσκει κανείς με μεγάλη ετοιμότητα ευφυή επιχειρήματα που κλείνουν προς στιγμήν το στόμα του αντίπαλου και αφήνουν ζαλισμένο τον ακροατή». Ωστόσο, δεν διαφεύγει από την προσοχή του ότι η γνώση του γραπτού λόγου δημιουργεί εξουσία και,

επομένως, η λαϊκή κουλτούρα δεν θα μπορέσει να αναπτυχθεί εάν μείνει περιορισμένη στην προφορικότητα. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Gramsci για να δείξει ότι η γνώση του γραπτού λόγου δημιουργεί εξουσιαστικές κάστες είναι εκείνο της κινεζικής.

Επιπλέον, η γνώμη του ότι οι λαϊκές τάξεις θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης στη γνώση μέσω του γραπτού λόγου θα τον φέρει σε αντίθεση με τις κροτσιανές ιδέες, όπως ερμηνεύονται από τον Gentile και τη φασιστική πολιτική για την εκπαίδευση. Αξιοσημείωτη εδώ είναι η ανάλυση ενός από τους γνωστότερους σύγχρονους μελετητές του γκραμισιανού έργου, του Peter Ives (1997: 98): «Μία πλευρά της οξείας κριτικής του Gramsci για τον ιδεαλισμό του Croce είναι ότι, με το να εξισώνει τη γλωσσική χρήση με τη δημιουργική αυτοέκφραση και να εξορίζει την [εκμάθηση] της ρυθμιστικής γραμματικής στην ανυπαρξία, ο Croce έθεσε τα θεμέλια για τη φασιστική ιδεολογία. Ο Gentile χρησιμοποίησε την *Αισθητική* του Croce για να δικαιολογήσει την απουσία εκπαίδευσης στην ιταλική γραμματική στα φασιστικά αναλυτικά προγράμματα της Εκπαιδευτικής Πράξης του 1923. Η συνέπεια, όπως υποστηρίζει ο Gramsci, ήταν να καταδικάσει έναν μεγάλο αριθμό παιδιών της εργατικής τάξης και της αγροτιάς στην αγραμματοσύνη και να τους αρνηθεί την πρόσβαση στις δομές της εξουσίας».

Από τη μελέτη της σκέψης του Croce και του Gramsci, δύο διανοητών που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη γλωσσολογική ιταλική σκέψη, προκύπτει ότι: α) είχαν επαφή με τα σύγχρονα γλωσσολογικά ρεύματα της εποχής τους και με τον δομισμό του Σωσσύρ –ο Croce (1946: 34) αναφέρεται καθαρά σε αυτόν, ενώ ο Gramsci ήταν σαφώς ενήμερος για τις δομιστικές απόψεις, όπως προκύπτει από τη σχετική έρευνα (δες Carlucci 2010)–, και β) παρά τις μεγάλες διαφορές των δύο θεωρητικών –διαφορές φιλοσοφικής κοσμοθεώρησης– υπάρχει ένα κοινό νήμα που συνδέει τη σκέψη τους ως προς τα γλωσσικά ζητήματα, ένας κοινός τόπος που μπορεί να αποτελέσει την ιδιαίτερη συμβολή τους ως Ιταλών διανοητών: ο ιστορισμός, η θέαση του γλωσσικού φαινομένου ως ιστορικού προϊόντος και όχι απλώς ως δομικού συστήματος. Παρεπόμενο αυτής της θέασης είναι και η αναγνώριση και η παραδοχή της ποικιλότητας στη γλώσσα, καθώς κάθε ιστορικό προϊόν είναι ετερογενές, είναι προϊόν κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Αυτή είναι η ιδιαιτερότητα της ιταλικής ανάγνωσης του δομισμού, η οποία δεν κυριάρχησε στην ευρωπαϊκή σκέψη, αλλά αποτελεί μια εξαιρετικά γόνιμη εκδοχή ερμηνείας των γλωσσικών φαινομένων.

Γλωσσική Ποικιλότητα / Διαλεκτολογία

Σημαντικό ρόλο στην αναγνώριση της ποικιλότητας αλλά και της ιστορικότητας των γλωσσικών φαινομένων έπαιξε και η ιδιαίτερη παρουσία των ιταλικών διαλέκτων, που από νωρίς οδήγησε στην ανάπτυξη της διαλεκτολογίας.

Η διαλεκτική ποικιλομορφία αποτέλεσε και αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό της γλωσσικής κατάστασης στην Ιταλία. Ακόμα και για τη δεκαετία του 1960, ο Pellegrini αναγνωρίζει ότι ο μέσος Ιταλός διαθέτει «τέσσερις λειτουργικές ποικιλίες (registri): τη διάλεκτο, την κοινή διάλεκτο, την περιφερειακή ιταλική και την πρότυπη ιταλική. Σε πολλές περιπτώσεις ένας ιταλόφωνος του αιώνα μας περνά μέσα από την εμπειρία τεσσάρων λειτουργικών ποικιλιών και βαθμηδόν μπορεί να τις χρησιμοποιήσει και τις τέσσερις σε συγκεκριμένες περιστάσεις» (Pellegrini 1975: 37).

Η ίδια η θεμελίωση της διαλεκτολογίας ως κλάδου τον 19ο αιώνα οφείλει πολλά στη μελέτη των ρομανικών γλωσσών. Αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο τον Ascoli, ο οποίος εξέδιδε από το 1873 το *Archivio glottologico italiano* και συνέγραψε το 1882 το *L'Italia dialettale*. Τα έτη από το 1928 έως το 1940 εκδίδεται από τους Jaberg και Jud ο γλωσσικός άτλας *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Καθοριστική, επίσης, υπήρξε η συμβολή της γερμανικής γλωσσολογίας στη μελέτη όλων των ρομανικών γλωσσών και της ιταλικής.

Από τη διαλεκτολογία αναπτύχθηκε η γλωσσική γεωγραφία, οι μέθοδοι της οποίας έδωσαν ώθηση στη σύγχρονη προσέγγιση της γλωσσολογίας των ποικιλιών (*Varietätenlinguistik / linguistica delle varietà*), αφότου συναντήθηκαν με την κυρίως αγγλοσαξονικής αφετηρίας κοινωνιογλωσσολογία της δεκαετίας του 1960.

Tullio De Mauro

Σε αυτό το ιδεολογικό περιβάλλον, επομένως, είναι αναμενόμενο να παραχθεί η γλωσσολογική σκέψη του Tullio De Mauro. Η έκδοση των *Μαθημάτων* του Σωσσύρ από τον De Mauro (1967) και η εισαγωγή που

προτάσσει αποτέλεσαν μια διαφορετική «ανάγνωση» του δομισμού, η οποία διαφώτισε με καθοριστικό τρόπο πλευρές της σωσσυριανής σκέψης που δεν είχαν γίνει ιδιαίτερα γνωστές.

Σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα της εισαγωγής του ο De Mauro αναφέρει: «Η αυθαιρετότητα είναι ο γενικός τρόπος με τον οποίο η ικανότητα παράταξης και σύνδεσης, ο οποίος είναι ένα κοινό βιολογικό καθολικό χαρακτηριστικό σε όλους τους ανθρώπους, λειτουργεί στον χρόνο, δίνοντας θέση σε γλωσσικά συστήματα διαφορετικά στη μία ή στην άλλη ανθρώπινη κοινότητα. Αυτός είναι, λοιπόν, ο τρόπος με τον οποίο αυτό που είναι στον άνθρωπο βιολογική κληρονομιά, τοποθετημένο πέρα από τους κοινωνικούς και χρονικούς περιορισμούς, συναντιέται με το ιστορικό ενδεχόμενο. Είναι η μορφή σύμφωνα με την οποία η φύση κάνει ιστορία» (σ. XVIII).

Επομένως, κατά τον De Mauro, οι γλώσσες είναι ιστορικές-φυσικές (*storico-naturali*) και γι' αυτό η γλωσσολογική επιστήμη πρέπει να διατηρεί αυτήν την ισορροπία ανάμεσα στο ιστορικό και στο φυσικό. «Υπάρχει λόγος να αναστατωθεί όποιος είναι συνηθισμένος ακαδημαϊκά να χωρίζει τον λόγο της επιστήμης από εκείνον της ιστορίας, *esprit de géometrie* και *esprit de finesse*. Μια αυστηρή γεωμετρία έχει εδώ, όπως στο ακρότατο θεώρημά της, την πιο λεπτή αναγνώριση της ριζικής ιστορικότητας των γλωσσικών γεγονότων» (σ. XIX).

Αξιολογώντας αυτήν την έκδοση του σωσσυριανού έργου, ο Koerner (1973: 20) διαπιστώνει: «Η μελέτη του De Mauro αντιπροσωπεύει την πρώτη προσπάθεια να αξιολογηθεί η ζωή του Σωσσύρ υπό το φως του εκπαιδευτικού του υπόβαθρου και των εξεχουσών διανοητικών δραστηριοτήτων της εποχής του, ιδιαίτερα εκείνων που ενδιαφέρουν την έρευνα των γλωσσικών φαινομένων».

Μολονότι στην ιστορία των επιστημονικών θεωριών, όπως και στην ιστορία γενικότερα, οι υποθετικές διατυπώσεις μοιάζουν ανώφελες, εάν η «ανάγνωση» του σωσσυριανού έργου από τον De Mauro είχε επικρατήσει, ίσως η εξέλιξη των γλωσσολογικών σπουδών στην Ευρώπη να ήταν διαφορετική ή, με άλλα λόγια, ίσως ο νεοδομισμός να μην είχε ταυτιστεί με τη γενετική θεωρία.

Παλιές και νέες κριτικές στον δομισμό

Από όσα αναλύθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι η ιταλική γλωσσολογική έρευνα αφενός συμβαδίζει με τις πανευρωπαϊκές –αλλά και αμερικανικές στη συνέχεια– εξελίξεις και αφετέρου διαθέτει τις ιδεολογικές προϋποθέσεις για να πραγματοποιήσει μια διαφορετική «ανάγνωση» του δομισμού. Οι κύριες αυτές προϋποθέσεις είναι: α) ο ιστορισμός, όπως αναδείχθηκε και μέσα από τις αντιπαραθέσεις τους στοχαστών, όπως ο Croce και ο Gramsci, και β) η αναγνώριση της ποικιλομορφίας των γλωσσικών φαινομένων.

Επομένως, από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του κυρίαρχου δομισμού, η αυστηρή έως διχοτομίας διάκριση μεταξύ συγχρονίας και διαχρονίας, που χαρακτήρισε την κυρίαρχη εκδοχή του δομισμού –και όχι αναγκαστικά την εκδοχή του Σωσσύρ–, τίθεται σε αμφισβήτηση από την ιστορική θέση του γλωσσικού φαινομένου. Επίσης, ο τονισμός και η ανάδειξη της ποικιλότητας δεν είναι συμβατά με τη θέαση της γλώσσας ως ιδεατού αφηρημένου συστήματος. Επιπλέον, στο έργο του De Mauro η αυθαιρετότητα του γλωσσικού σημείου δεν γίνεται *a priori* αποδεκτή, αλλά επιχειρείται να ερμηνευτεί ως συνδυασμός φυσικών και ιστορικών προσδιορισμών.

Διακρίνουμε, δηλαδή, στην ιταλική γλωσσολογική σκέψη τα σπέρματα της κριτικής στο κυρίαρχο δομιστικό και νεοδομιστικό παράδειγμα, η οποία αρκετές δεκαετίες αργότερα θα αρθρωθεί με συγκροτημένο τρόπο και στον αγγλοσαξονικό κόσμο, κυρίως από τις λειτουργικές προσεγγίσεις της γλωσσολογίας.

Οι ενστάσεις που θέτουν οι κριτικές προς το κυρίαρχο παράδειγμα προσεγγίσεις συνοψίζονται από τον Harris (1990: 32-36) ως εξής:

«1. Μια πρώτη γενική αντίρρηση στη γλωσσολογία που ορίζεται έτσι είναι ότι η θεωρία του προκαθορισμένου κώδικα οδηγεί κατευθείαν σε ό,τι μπορεί να ονομαστεί “το παράδοξο της έρευνας”. Αυτό προκύπτει ως εξής: Για κάθε δεδομένη λέξη, είτε ο Α και ο Β μοιράζονται τον ίδιο προκαθορισμένο κώδικα, οπότε θα αποδίδουν την ίδια σημασία σε αυτήν τη λέξη, ή διαφορετικά δεν θα αποδίδουν την ίδια σημασία, οπότε δεν θα μοιράζονται τον ίδιο κώδικα.

2. Μια δεύτερη αντίρρηση είναι ότι, εάν η προφορική επικοινωνία είναι όντως βασισμένη σε έναν προκαθορισμένο κώδικα που τον μοιράζονται ομιλητές και ακροατές, είναι εξαιρετικά δύσκολο να

εξηγηθεί με έναν επαρκή τρόπο το πώς αυτός ο προκαθορισμένος κώδικας εγκαθιδρύθηκε αρχικά. Πώς δημιουργείται ο σωσσυριανός λόγος (langue);

3. Μια τρίτη αντίρρηση είναι ότι, εάν η κυκλοφορία του λόγου εξαρτάται από τη λειτουργία ενός προκαθορισμένου κώδικα, τότε η ανανέωση γίνεται θεωρητικά αδύνατη. Εάν ο Α προσπαθήσει να εισαγάγει μια νέα λέξη, ο Β σίγουρα θα αποτύχει να την καταλάβει, αφού εξ υποθέσεως η λέξη δεν είναι μέρος του κώδικα που μοιράζονται. Από την άλλη, εάν είτε ο Α είτε ο Β μπορούν να εισαγάγουν καινοτομίες που είναι επικοινωνιακά επιτυχείς, τότε ο κώδικας δεν είναι προκαθορισμένος. Πώς εξηγείται η γλωσσική αλλαγή, αφού εντός αυτού του πλαισίου η ανανέωση γίνεται θεωρητικά αδύνατη;

4. Μια τέταρτη αντίρρηση είναι ότι, ακόμα και αν ο Α και ο Β χρησιμοποιούσαν όντως τον ίδιο σταθερό κώδικα, δεν θα μπορούσαν ποτέ να είναι σίγουροι γι' αυτό.

5. Μια πέμπτη αντίρρηση, που είναι πιθανόν η πιο ισχυρή από όλες τουλάχιστον, όσον αφορά τη γλωσσολογία. Εάν η γλωσσολογία ασχολείται με συγχρονικά συστήματα ομιλίας και αυτά είναι προκαθορισμένοι κώδικες, τότε δεν αντιστοιχούν σε "γλώσσες" με την καθημερινή σημασία με την οποία τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα γερμανικά θεωρούνται ότι είναι οι γλώσσες των ανθρώπων που μιλιούνται από όσους γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στη Μεγάλη Βρετανία, στη Γαλλία ή στη Γερμανία.

Είναι αυτονόητο ότι οι σύγχρονες κριτικές μπορούν μόνο να ωφεληθούν και να εμπλουτιστούν από τον διάλογο που εκδηλώθηκε κατά την εποχή ανάδειξης του δομισμού. Η γραμματική ως «φωτογραφία» μιας συγκεκριμένης στιγμής ανάπτυξης της εθνικής γλώσσας, που πρότεινε ο Gramsci, περιγράφει, ευφυώς, αφενός τη σταθερότητα του γλωσσικού συστήματος και αφετέρου την ορίζουσα μεταβλητότητά του.

Για τη σχέση της ελληνικής έρευνας με την ιταλική

Οι δύο γλώσσες, ελληνική και ιταλική, διαθέτουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά στην ιστορική τους διαμόρφωση που θα τους επέτρεπαν να εξεταστούν συγκριτικά και να αλληλοεπηρεαστούν ως προς την ερμηνευτική τους θεώρηση.

Η ύπαρξη γλωσσικών ζητημάτων και στις δύο και το γεγονός ότι και οι δύο διαθέτουν παρελθόν ένδοξων κλασικών γλωσσών ευνοούν, εκτός των άλλων, τις επαφές και σε επίπεδο θεωρίας.

Ωστόσο, ενώ οι συγκρίσεις των δύο γλωσσικών ζητημάτων είναι υπαρκτές στην παλαιότερη βιβλιογραφία (δες π.χ. Βλαντής 1924), η σύγχρονη ελληνική γλωσσολογική έρευνα δεν χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό ως προς την επαφή της με τις παραδόσεις όλης της Ευρώπης. Καθορίστηκε και αυτή σε μεγάλο βαθμό από τη γερμανική σχολή της ιστορικής-συγκριτικής γραμματικής, όπως καθαρά φαίνεται στο έργο του ιδρυτή της σύγχρονης ελληνικής γλωσσολογίας, του Γ. Χατζιδάκι (για τις απαρχές της σύγχρονης ελληνικής γλωσσολογίας δες Anagnostopoulos 1925, Αναγνωστόπουλος 1927). Στις επόμενες δεκαετίες του 20ού αιώνα η επαφή με τα νέα ρεύματα (δομισμός, γενετική μετασχηματιστική γραμματική) αναμφισβήτητα έδωσε νέα ώθηση στις γλωσσολογικές μελέτες (δες Μπαμπινιώτης 1983). Ωστόσο, όπως έχω υποστηρίξει και αλλού (δες Γιαννουλοπούλου 2008), η ελληνική γλωσσολογική έρευνα έχει κυρίως ανάγκη να διατυπώσει θεωρητικά μοντέλα γειωμένα στα γλωσσικά και στα κοινωνιογλωσσικά δεδομένα της ελληνικής και όχι αποκλειστικά προσδεδωμένα στα αγγλοσαξονικά πρότυπα. Σε αυτήν την κατεύθυνση, η επαφή με την ιταλική γλωσσολογική σκέψη μπορεί να αποβεί πολλαπλά ωφέλιμη. Υπάρχουν ήδη εργασίες που συγκρίνουν τη σκέψη συγκεκριμένων Ελλήνων και Ιταλών διανοητών (δες Μιννίτι-Γκόνια 1996, Minniti-Gonias 2008), αλλά και άλλες που τονίζουν την ανάγκη επαφής με την ιταλική κοινωνιογλωσσολογική έρευνα (δες Γιαννουλοπούλου 2008).

Απαιτείται, όμως, πέρα από τις επιμέρους εργασίες, μια αλλαγή οπτικής γωνίας από την ελληνική γλωσσολογική έρευνα. Απαιτείται επίγνωση των ιδεολογικών προϋποθέσεων κάθε επιστημονικού μοντέλου, κουλτούρα πλουραλιστικού διαλόγου με όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις και κυρίως στόχευση στην πρωτότυπη θεωρητική συμβολή.

Για την πορεία προς τέτοιους στόχους, η αποκλειστική πρόσδεση στα αγγλοσαξονικά πρότυπα δεν μπορεί να είναι ωφέλιμη για την ελληνική έρευνα, καθώς, όπως αναλύθηκε, η αγγλοσαξονική θεωρία δεν μπορεί να αποτελεί τη μόνη εκδοχή της γλωσσολογικής θεωρίας.

6.5.2 Η γλωσσομάθεια στην Ελλάδα και ο ρόλος του ελληνικού πανεπιστημίου

Το νέο ελληνικό κράτος και η γλωσσομάθεια

Από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το ιδανικό της γνώσης των ευρωπαϊκών γλωσσών με κύρος – κυρίως της γαλλικής και της γερμανικής– ήταν χαρακτηριστικό των κυρίαρχων τάξεων και με κανέναν τρόπο δεν βρισκόταν σε αντίφαση με το αρχαϊστικό πρότυπο και την επιβολή της αρχαϊζουσας ελληνικής ή των διαφόρων μορφών καθαρεύουσας.

Όπως μας πληροφορεί ο Τριανταφυλλίδης στην εξαιρετική πραγματεία του «Οι ξένες γλώσσες και η αγωγή» ([1946] 1965: 531): «Στην Αθήνα, που είχε ως 3.000 κατοίκους στα 1833 και 31.000 στα 1853, άνοιξαν από τους Γερμανούς εστιατόρια, ξενοδοχεία, φαρμακεία, βιβλιοπωλεία και τυπογραφεία».

Ο ίδιος περιγράφει με ενάργεια και τη διδασκαλία των ξένων γλωσσών κατ' οίκον για τα κορίτσια κυρίως της αστικής τάξης: «Αντίθετα με την κρατική ξενόγλωσση, η ιδιωτική του σπιτιού ήταν συνήθως αυτόνομη, ασυσχέτιστη με την υπόλοιπη παιδεία του παιδιού –γλωσσική και γενικότερη–, αδιάφορη άλλωστε συχνά για την παιδαγωγική ενότητα που πρέπει να έχει το μορφωτικό έργο. Ενώ λ.χ. μια οικόσιτη δασκάλισσα του μαθαίνει τα γερμανικά, και το φροντίζει και αλλιώς από τα πρώτα χρόνια, ένας εξωτερικός δάσκαλος αρχίζει λίγο αργότερα να του διδάσκει τα γαλλικά, και σ' αυτόν προσθέτεται έπειτα και μια Αγγλίδα» (Τριανταφυλλίδης, ό.π.: 421).

Από την ίδρυσή του το νεοελληνικό κράτος επιχείρησε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της γλωσσομάθειας. Ήδη για το πρώτο Γυμνάσιο του Ναυπλίου το 1833 προβλεπόταν, εκτός της μητρικής γλώσσας και δίπλα στα αρχαία ελληνικά και στα λατινικά, η διδασκαλία της γαλλικής.

Στον 20ό αιώνα, και μάλιστα στα εκπαιδευτικά προγράμματα του 1939, η γαλλική παραμένει κυρίαρχη. Σκοπός της διδασκαλίας της, κατά τα προγράμματα, είναι: «επαρκής εξοικείωσις των μαθητών... ώστε εν τέλει να έχουν αποκτήσει ικανήν ευχέρειαν εις τε την προφορικήν και την γραπτήν χρήσιν... Κατανόησις και εκτίμησις έργων των κυριωτέρων εκπροσώπων της κλασικής και νεωτέρας γαλλικής λογοτεχνίας... Δι' ιδίας αναγνώσεως κατανόησις και εκτίμησις και των λοιπών στοιχείων του γαλλικού πολιτισμού» (από Τριανταφυλλίδης ό.π.: 413).

Σε εμπορικές και πρακτικές σχολές διδάσκονται εκτός της γαλλικής και η αγγλική και σε ορισμένες περιπτώσεις η ιταλική ή η γερμανική.

Καθοριστικό ρόλο στο ποιες ξένες γλώσσες διδάσκονταν στο ελληνικό δημόσιο σχολείο έπαιξαν, όπως είναι προφανές, οι πολιτικές, διπλωματικές ή ακόμα και οι σχέσεις υποτέλειας (ή και κατάκτησης στην περίπτωση της γερμανικής και της ιταλικής) της χώρας μας με μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες ή με τους υπερατλαντικούς «συμμάχους».

Στην ταραγμένη δεκαετία του 1940 εκδόθηκαν τα εξής διατάγματα εισαγωγής ξένων γλωσσών στην εκπαίδευση:

17 Φεβρουαρίου 1942: Νομ. Διατ. 2025 «Περί της εισαγωγής της γερμανικής γλώσσας ως υποχρεωτικού μαθήματος εις τα σχολεία της Μέσης».

26 Φεβρουαρίου 1942: Ανάλογο διάταγμα για την ιταλική. Και οι δύο γλώσσες (γερμανική και ιταλική) γίνονταν υποχρεωτικές για παιδιά από 10 ετών και πάνω.

21 Δεκεμβρίου 1945: Αναγκαστικός νόμος «Περί εισαγωγής της αγγλικής γλώσσας ως υποχρεωτικού μαθήματος εις τα Γυμνάσια».

Στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 η διδασκαλία της γαλλικής παραμένει στη δημόσια εκπαίδευση, ενώ διαρκώς κερδίζει έδαφος η διδασκαλία της αγγλικής. Μετά τη δεκαετία του 1970 και την είσοδο στην τότε ΕΟΚ και μετέπειτα Ευρωπαϊκή Ένωση οι ισχυρότερες ευρωπαϊκές γλώσσες (αγγλική, γαλλική, γερμανική, ιταλική) διδάσκονται σε δημόσιο ή σε ιδιωτικό επίπεδο στην Ελλάδα. Από τη δεκαετία του 1990 και μετά το ιδανικό της πολυγλωσσίας διαδίδεται και προπαγανδίζεται από τον επίσημο λόγο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οδηγεί στην εισαγωγή της αγγλικής ως πρώτης ξένης γλώσσας και της γαλλικής ή της γερμανικής ως δεύτερων ξένων γλωσσών ήδη από το δημοτικό σχολείο τις τελευταίες δεκαετίες.

Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat (2015), στην Ελλάδα το 91,8% των μαθητών διδάσκεται τουλάχιστον μια ξένη γλώσσα (δηλαδή την αγγλική), ενώ το 26% των μαθητών διδάσκεται δύο ή περισσότερες ξένες γλώσσες. Ο αντίστοιχος μέσος όρος των μαθητών στην Ε.Ε. που διδάσκονται δύο ή περισσότερες ξένες

γλώσσες είναι 4,6%. Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, στην οποία το 51% των μαθητών δεν διδάσκεται καμιά ξένη γλώσσα, χωρίς αυτό να θεωρείται δείγμα «ελλιπούς» μορφώσεως.

Κοινωνιογλωσσολογικές στάσεις απέναντι στη γλωσσομάθεια στην Ελλάδα

Δεν θα χρειάζονταν τα επίσημα στοιχεία της Eurostat για να διαπιστωθεί ότι η γλωσσομάθεια στη χώρα μας είναι ένδειξη κύρους και μόρφωσης. Είναι κοινό βίωμα όλων μας ότι η ελληνική οικογένεια δαπανά σημαντικά ποσά για να μάθουν τα παιδιά της τουλάχιστον μία ξένη γλώσσα. Είναι κοινή πρόσληψη όλων μας ότι το στερεότυπο «γλωσσομαθής = μορφωμένος» κυριαρχεί στις αξιολογικές κρίσεις επί των δημοσίων προσώπων. Π.χ. είναι χαρακτηριστικό ότι η «ορθή» προφορά μιας ξένης γλώσσας στον λόγο ενός πολιτικού είναι πάντοτε αξιοθαύμαστη, ενώ η προφορά που θυμίζει τη μητρική του ελληνική γλώσσα είναι αξιοκατάκριτη. Προφανώς, όλα αυτά τα στερεότυπα αφορούν τις γλώσσες κύρους, τη γαλλική, τη γερμανική και φυσικά την παγκοσμίως ηγεμονική αγγλοαμερικανική.

Αυτές οι στερεοτυπικές κρίσεις οφείλονται κυρίως σε δύο λόγους: α) στην πραγματική ανάγκη για γλωσσομάθεια που υπήρξε και υπάρχει για ένα μικρό έθνος (και μια γλώσσα λίγων ομιλητών, τη νέα ελληνική) που ήθελε να έρθει σε επαφή με τη σκέψη και τον πολιτισμό των άλλων ευρωπαϊκών εθνών, και β) στον συμπλεγματολόγο της νεοελληνικής διανόησης από τον 19ο αιώνα και εξής, στο πλαίσιο του οποίου οι ευρωπαϊκές γλώσσες επιτελούν εκπολιτιστικό ρόλο, ενώ από ελληνικής πλευράς άξια προώθησης είναι η αρχαία ελληνική (την οποία θαυμάζουν οι Ευρωπαίοι). Η νέα ελληνική, κατά αυτήν την αντίληψη, μπορεί να αποκτήσει κύρος μόνο ως απόγονος της αρχαίας. Το γλωσσικό ζήτημα –στις διάφορες ιστορικές φάσεις του– και η εμμονή στην καθαρεύουσα για πολλές δεκαετίες διαμόρφωσαν μια υποτίμηση της ομιλούμενης λαϊκής γλώσσας, της νέας ελληνικής. Και αυτή η αυτουποτίμηση ευνόησε τόσο την εξύψωση παλαιότερων γλωσσικών μορφών (ή και τεχνητών, όπως η καθαρεύουσα) όσο και τον συμπλεγματολόγο θαυμασμό για τις ισχυρές ευρωπαϊκές γλώσσες. Άλλωστε, ένα πλήθος φράσεων και δομών της καθαρεύουσας αποτελούν μεταφραστικές αποδόσεις από αντίστοιχες της γαλλικής, π.χ. *παρακαλούνται οι κ.κ. επιβάτες < γαλλ. ils sont priés.*

Η διδασκαλία ξένων γλωσσών και ο καθοριστικός ρόλος του ιδιωτικού τομέα

Οι αυξημένες ανάγκες για γλωσσομάθεια στην Ελλάδα –είτε πραγματικές είτε ενισχυμένες από στερεοτυπικές αντιλήψεις, όπως προαναφέρθηκε, είτε κατευθυνόμενες από τα ινστιτούτα των πρεσβειών μεγάλων χωρών– έχουν οδηγήσει και στον καθοριστικό ρόλο του ιδιωτικού τομέα ως προς την κάλυψή τους. Πράγματι, οι συνθήκες διεξαγωγής του ξενόγλωσσου μαθήματος στη δημόσια εκπαίδευση δεν υπήρξαν οι καλύτερες. Οι τάξεις με τουλάχιστον 25-30 μαθητές, η έλλειψη των τεχνικών μέσων, οι περιορισμένοι διορισμοί ειδικευμένων καθηγητών υπήρξαν σοβαρά εμπόδια στην επαρκή διδασκαλία και εκμάθηση της ξένης γλώσσας στο δημόσιο σχολείο. Οι παραπάνω αδυναμίες προφανώς επηρεάζουν το σύνολο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ωστόσο στη γλωσσική εκμάθηση γίνονται εμφανέστερες, διότι η διδασκαλία της ξένης γλώσσας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με τον κλασικό «μετωπικό» τρόπο της παραδοσιακής διδασκαλίας, αλλά απαιτεί μικρά ακροατήρια μαθητών και ενεργοποίησή τους κατά το γλωσσικό μάθημα.

Επομένως, η παρείσφρηση του ιδιωτικού τομέα είτε με τη μορφή των μεγάλων φροντιστηριακών οργανισμών είτε με τη μορφή των ειδικών τμημάτων των ινστιτούτων των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών είτε με την κατ' οίκον διδασκαλία ήταν περίπου αυτονόητη. Σε αυτό συνέβαλε και η στερεοτυπική αντίληψη ότι την ξένη γλώσσα τη μαθαίνει καλύτερα ο μαθητής σε ιδιωτικό επίπεδο, και μάλιστα από δασκάλους που είναι φυσικοί ομιλητές της διδασκόμενης γλώσσας. Η τελευταία άποψη δεν είναι διόλου επιστημονικά αποδεδειγμένη, αντιθέτως είναι τμήμα της ιδεολογίας του γλωσσικού ηγεμονισμού από πλευράς των ισχυρών γλωσσών (Phillipson 1992). Ο δάσκαλος της ξένης γλώσσας οφείλει να είναι κυρίως δάσκαλος και να έχει σπουδάσει το αντικείμενό του. Διαφορετικά, όλοι θα μπορούσαμε να μάθουμε μια ξένη γλώσσα απλώς ακούγοντας τους φυσικούς ομιλητές αυτής.

Το γεγονός, ωστόσο, παραμένει ότι από το σύνολο των δαπανών των ελληνικών οικογενειών για εξωσχολική υποστήριξη, την ονομαζόμενη και «σκιάδη εκπαίδευση», το 49,9% αφορά τα δίδακτρα για ξένες γλώσσες, το 35,3% αφορά τα φροντιστήρια μαθημάτων και το 14,7% τα ιδιαίτερα μαθήματα (στοιχεία για το 2018 από την Ετήσια Έκθεση για την Εκπαίδευση 2019-2020 / ΚΑΝΕΠ-ΓΣΕΕ).

Η πρόσφατη (σχολικό έτος 2021-2022) εισαγωγή της αγγλικής γλώσσας στα νηπιαγωγεία οδήγησε – πριν ακόμη αρχίσει η σχολική χρονιά– σε δημιουργία τμημάτων στα φροντιστήρια ακόμα και για τα νήπια.

Ακόμα και αν θα ήταν αποδεκτή η παρουσία του ιδιωτικού τομέα στη γλωσσομάθεια, μιας και οι ανάγκες για εκμάθηση ξένης γλώσσας εμφανίζονται σε διάφορες ηλικίες και για διάφορους στόχους (επαγγελματικούς, ταξιδιωτικούς, γενικότερα μορφωτικούς), η υπερτροφική παρουσία του στην Ελλάδα εις βάρος του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος αποτελεί αναντίρρητα πρόβλημα. Πρόβλημα το οποίο ελάχιστες φορές επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί από την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική τις τελευταίες δεκαετίες. Κατά συνέπεια, το επόμενο ερώτημα που αναδύεται αφορά τον ρόλο του ελληνικού πανεπιστημίου στην εκπαίδευση επιστημόνων δασκάλων της ξένης γλώσσας.

Τα πανεπιστήμια και η επιστημονική έρευνα για τη γλωσσομάθεια

Η συγκρότηση των ξένων φιλολογιών και η αντίστοιχη μελέτη των ξένων πολιτισμών σε γνωστικό αντικείμενο πανεπιστημιακών σπουδών καθυστέρησε αρκετά, αν ληφθεί υπόψη ότι η διδασκαλία των ξένων γλωσσών στο σχολείο συνοδεύει τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1950 δημιουργούνται ειδικά τμήματα στις φιλοσοφικές σχολές των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, το 1951 ιδρύονται τα αγγλικά τμήματα, το 1954 τα γαλλικά τμήματα, το 1960 τα γερμανικά τμήματα και το ιταλικό τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το ιταλικό και το ισπανικό τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών συνυπήρξαν από το 1999 έως το 2010 και από τότε λειτουργούν ως αυτοτελή. Νωρίτερα από τη δεκαετία του 1950 υπήρχαν διάφορες μη αυτόνομες έδρες στις φιλοσοφικές σχολές για τις ξένες γλώσσες. Στο διάστημα από τη δεκαετία του 1950 μέχρι το 1982 η συνάφεια των τμημάτων αυτών με τα αντίστοιχα ξένα ινστιτούτα ήταν μεγάλη. Ήδη αρκετά νωρίτερα, τη δεκαετία του 1930, κατά τη θητεία του Γεωργίου Παπανδρέου ως υπουργού Παιδείας, παραχωρείται στο Γαλλικό Ινστιτούτο (παράρτημα τότε της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής) το δικαίωμα να εκπαιδεύει ως προς το γαλλικό πρόγραμμα σπουδών τους μελλοντικούς δασκάλους της γαλλικής των ελληνικών σχολείων (Ευθυμίου 2015: 459). Κατά την ίδρυση του αγγλικού τμήματος του ΑΠΘ τη δεκαετία του 1950 διευθυντές του Βρετανικού Συμβουλίου διετέλεσαν και διευθυντές του αγγλικού τμήματος, και αντιστοίχως στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η λειτουργία των ξενόγλωσσων τμημάτων, δηλαδή, ήταν σε άμεση και ρητή σχέση με τα αντίστοιχα ινστιτούτα των ευρωπαϊκών χωρών. Μόλις το 1982, με τον νόμο-πλαίσιο, τα ξενόγλωσσα τμήματα αυτονομούνται και λειτουργούν όπως τα υπόλοιπα τμήματα των φιλοσοφικών σχολών. Οι δεκαετίες που ακολούθησαν μέχρι σήμερα χαρακτηρίστηκαν από την ιδιαίτερη ανάπτυξη των ξενόγλωσσων τμημάτων, από τη σημαντική συμβολή τους στη γλωσσολογία, στη διδακτική της ξένης γλώσσας, στη θεωρία της λογοτεχνίας και στις διαπολιτισμικές σπουδές, καθώς και από την επιστημονική μελέτη των ευρωπαϊκών πολιτισμών. Η ανάπτυξη αυτή δεν έγινε απρόσκοπτα. Αντιθέτως, είχε να αντιμετωπίσει τόσο την υπεροπτική στάση των υπόλοιπων φιλολογικών τμημάτων με αντικείμενο την ελληνική γλώσσα (την εποχή που διέθεταν ακόμη κύρος) όσο και τον ανταγωνισμό των ξένων ινστιτούτων, που θεωρούσαν ότι έχουν *ex officio* την πρωτοκαθεδρία στη διάδοση της γλώσσας τους. Ωστόσο, στα σαράντα χρόνια της αυτόνομης λειτουργίας τους ως πανεπιστημιακά τμήματα τα ξενόγλωσσα τμήματα των φιλοσοφικών σχολών των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης πέτυχαν τα εξής:

- α) Να εκπαιδεύσουν δασκάλους ξένης γλώσσας και μεταφραστές με επιστημονικό τρόπο και να αντιπαρατεθούν στο ιδεολόγημα ότι ένα οποιοδήποτε πιστοποιητικό γλωσσομάθειας κάνει τον κάτοχο του δάσκαλο γλώσσας ή μεταφραστή.
- β) Να εμπεδώσουν την αντίληψη και την πρακτική ότι οι δάσκαλοι ξένης γλώσσας του ελληνικού σχολείου, καθώς και οι μεταφραστές από ξένη γλώσσα προς την ελληνική, πρέπει να εκπαιδεύονται στο ελληνικό πανεπιστημιακό σύστημα.
- γ) Να συμβάλουν στην οργάνωση κρατικής πιστοποίησης της γλωσσομάθειας μέσω του Κρατικού Πιστοποιητικού Γλωσσομάθειας, που θεσμοθετήθηκε το 2002, παρόλο που αυτό δεν μπόρεσε να επικρατήσει στα πιστοποιητικά που απονέμουν τα ξένα ινστιτούτα και οι ιδιωτικοί οργανισμοί.
- δ) Να αναπτύξουν την έρευνα σε πλήθος τομέων των ανθρωπιστικών επιστημών και να αποτελέσουν διαύλους επικοινωνίας με την επιστημονική θεωρία των ευρωπαϊκών χωρών, σε χρόνια μάλιστα όπου τα τμήματα των ελληνικών φιλολογιών χαρακτηρίζονταν από την περιχαράκωση στην «ένδοξη ιστορία» του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και τη συνεπαγόμενη υποβάθμιση της νεοελληνικής

γλώσσας και του νεοελληνικού πολιτισμού (ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών). Είναι χαρακτηριστικό ότι πλήθος νέων επιστημόνων που δεν μπορούσαν να «χωρέσουν» στο συντηρητικό κλίμα των φιλολογικών τμημάτων ερεύνησαν και δίδαξαν στα ξενόγλωσσα τμήματα ακόμα και μέχρι τις δεκαετίες του 1980 και του 1990.

Αυτά τα ιστορικά επιτεύγματα αποτελούν κληρονομιά των ξενόγλωσσων τμημάτων, η οποία τέθηκε σε αμφισβήτηση τα τελευταία χρόνια της οικονομικής κρίσης, στο πλαίσιο και της συνολικότερης κρίσης του πανεπιστημίου και ιδιαίτερα των ανθρωπιστικών σπουδών.

6.5.3 Ιδεολογήματα σχετικά με την εκμάθηση της δεύτερης/ξένης γλώσσας: η περίπτωση της ιταλικής ως Γ2

Είναι γνωστό ότι ένας από τους παράγοντες που συμβάλλουν στην εκμάθηση της ξένης γλώσσας είναι η γενικότερη στάση του μαθητή και της γλωσσικής κοινότητας στην οποία ανήκει απέναντι στην προς εκμάθηση γλώσσα. Τμήμα, επίσης, των στάσεων που εκδηλώνουν οι ομιλητές απέναντι σε μια ξένη γλώσσα είναι τα διάφορα στερεότυπα με τη μορφή ιδεολογημάτων, τα οποία σχετίζονται είτε με την ίδια την ξένη γλώσσα είτε με τον λαό/έθνος του οποίου η προς εκμάθηση γλώσσα αποτελεί την επίσημη γλώσσα.

Στη συνέχεια εξετάζεται η περίπτωση της ιταλικής ως ξένης γλώσσας και ο τρόπος που αυτή αντιμετωπίζεται από φυσικούς ομιλητές της ελληνικής. Αφού διερευνηθούν ορισμένα πολιτισμικά στερεότυπα για το ιταλικό έθνος από τους Έλληνες, στη συνέχεια δίνεται έμφαση στη στερεοτυπική άποψη ότι η ιταλική είναι μια «όμορφη» και «εύκολη» γλώσσα προς εκμάθηση. Εξετάζονται οι αιτίες που οδηγούν σε αυτήν την αντίληψη και το κατά πόσο αυτές οφείλονται σε χαρακτηριστικά του γλωσσικού συστήματος της ιταλικής και της πιθανής συνάφειάς του με εκείνο της ελληνικής. Στη συνέχεια διερευνάται εάν αυτή η στερεοτυπική αντίληψη περί «ευκολίας» της εκμάθησης της ιταλικής από Έλληνες ομιλητές λειτουργεί προωθητικά ή ανασχετικά –ή και τα δύο– στη διαδικασία της εκμάθησης της ιταλικής ως ξένης γλώσσας.

Αντιλήψεις και στερεότυπα για τις ξένες γλώσσες

Υπάρχουν γλώσσες «εύκολες» και «δύσκολες» προς εκμάθηση; Εάν απευθύνουμε την ερώτηση σε οποιονδήποτε μέσο μορφωμένο άνθρωπο, θα μας απαντήσει ότι σαφώς υπάρχουν. Εάν δε η ερώτησή μας απευθυνθεί σε Έλληνα φυσικό ομιλητή, τότε σίγουρα η μια (ίσως και η πρώτη) ξένη γλώσσα που θα αναφέρει ως εύκολη προς εκμάθηση είναι η ιταλική.

Χαρακτηριστική και ολοκληρωμένη διατύπωση αυτής της άποψης μπορεί να εντοπιστεί στις ιστοσελίδες που προωθούν και υπερασπίζονται την ιταλική γλώσσα μετά τις πρόσφατες «επιθέσεις» και τους αποκλεισμούς που δέχτηκε από τη δημόσια εκπαίδευση. Σε μια τέτοια διατύπωση διαβάζουμε επί λέξει τα εξής: «Γιατί είναι εύκολα και... απλά... μας αρέσουν. Γνωρίζετε ότι τα ιταλικά είναι η ιδανική γλώσσα για να δημιουργήσει και να εκφράσει κανείς μελωδία, ποίηση και ρίμα; Όπως είναι γνωστό, η ιταλική γλώσσα, *φορέας ιδιαίτερου λεξιλογικού πλούτου*, κατέχει ένα ξεχωριστό ρεκόρ στον κόσμο: για την ακρίβεια, όλα τα επίθετα, ρήματα, επιρρήματα και ουσιαστικά της ιταλικής τελειώνουν σε φωνήεν. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γι' αυτό που στη γλωσσολογία ονομάζεται *πλεονασμός*, και στην ουσία κάνει πιο εύκολη την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Δηλαδή, τα ιταλικά είναι εύκολα! [...] Τέλος, μαθαίνουμε ιταλικά γιατί μας αρέσει που είναι *τραγουδιστά*, μας ταιριάζει που έχουν *πάθος και ζωντάνια*, γιατί Έλληνες και Ιταλοί είναι *una faccia una razza*, γιατί ακούγοντας τα ιταλικά το μυαλό μας γεμίζει μελωδίες, μυρωδιές, η καρδιά μας αναπτερώνεται και... ταξιδεύουμε με τον νου!» («Γιατί να μάθω ιταλικά;», www.inital.gr, 2010, η έμφαση δική μου).

Στο εν λόγω κείμενο, όπως και σε άλλα παρόμοια, αναφέρονται και πολλά άλλα επιχειρήματα για τις ιστορικές, πολιτιστικές, εμπορικές και άλλες σχέσεις Ελλάδας και Ιταλίας, οι οποίες δεν θα μας απασχολήσουν εδώ.

Στόχος μου είναι να υποστηρίξω ότι η άποψη που συνοπτικά εκφράζεται ως εξής: «τα ιταλικά είναι εύκολη γλώσσα» συνιστά ένα στερεότυπο, δηλαδή μια άποψη που γίνεται δεκτή ως τέτοια χωρίς αιτιολόγηση, δεν αλλάζει και οφείλεται σε στάσεις και προκαταλήψεις εν μέρει γλωσσικές και εν μέρει γενικότερα ιδεολογικές/πολιτιστικές.

Ο όρος *στερεότυπο* (από τα αρχαιοελληνικά στοιχεία *στερεός* και *τύπος*) πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Γάλλο τυπογράφο Firmin Didot το 1796 ως τυπογραφικός όρος και διαδόθηκε στο κοινό λεξιλόγιο της γαλλικής κυρίως ως επίθετο *stéréotypé* «στερεοτυπικός». Η εισαγωγή του στις κοινωνικές επιστήμες γίνεται το 1922 από τον Αμερικανό συγγραφέα Walter Lippmann στο έργο του *Public Opinion* και στη συνέχεια χρησιμοποιείται ευρέως για να δηλώσει μια άποψη «σταθερή, συνήθως εσφαλμένη ή τουλάχιστον μη αιτιολογημένη επαρκώς, η οποία δεν μεταβάλλεται αλλά αναπαράγεται».

Τα γλωσσικά στερεότυπα περιλαμβάνουν απόψεις για τις γλώσσες είτε τις εθνικές/πρότυπες είτε τις διαλέκτους είτε τις ξένες γλώσσες. Παραδείγματα τέτοιων στερεοτυπικών γλωσσικών αντιλήψεων είναι: «η ελληνική είναι η πιο πλούσια γλώσσα στον κόσμο», «η γερμανική είναι κακόηχη γλώσσα», «η ιταλική είναι εύκολη» και άλλα παρόμοια.

Αξίζει, βέβαια, να αναφερθεί ότι η διατύπωση στερεοτυπικών αντιλήψεων για τις γλώσσες και την εκμάθησή τους: α) στηρίζεται σε κάποια αντικειμενικά χαρακτηριστικά (γλωσσικά ή πολιτιστικά), και β) δεν αποτελεί «προνόμιο» μόνο των ομιλητών «ασθενών» γλωσσών, αλλά εμφανίζεται και σε ομιλητές «ισχυρών» γλωσσών. Στις ισχυρές δε γλώσσες παίρνει και χαρακτηριστικά «επιστημονικής» τεκμηρίωσης, ή τουλάχιστον θέλει να εμφανίζει τέτοια (βλ. για τεκμηριωμένη ανάλυση Phillipson 1992).

Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ ήδη από το 1947, την εποχή του Μάρσαλ, έχει δημιουργηθεί το Foreign Service Institute, το οποίο ασχολείται με τη γλωσσική επιμόρφωση των Αμερικανών διπλωματών και επαγγελματιών και έχει προτείνει «μια ταξινόμηση της γλωσσικής δυσκολίας» (Language Difficulty Ranking) βασισμένη στη συνάφεια με την αγγλική και στις απαραίτητες ώρες για την εκμάθηση της ξένης γλώσσας. Με βάση αυτήν την ταξινόμηση, οι εννέα (9) ευκολότερες γλώσσες για εκμάθηση από φυσικούς ομιλητές αγγλικής είναι: αφρικάνες (ομιλείται στη Νότια Αφρική και στη Ναμίμπια), δανικά, γαλλικά, ιταλικά, νορβηγικά, πορτογαλικά, ρουμανικά, ισπανικά, σουηδικά (www.effectivelanguagelearning.com).

Μια σύντομη περιήγηση στο Διαδίκτυο θα μας πληροφορήσει για διάφορες μαθηματικές φόρμουλες περιγραφής της δυσκολίας εκμάθησης των ξένων γλωσσών, στις οποίες συνυπολογίζονται *ατάκτως ερριμμένοι* εσωγλωσσικοί και εξωγλωσσικοί παράγοντες, όπως *apertura della societa, grammatica, coniugazioni verbali, pronuncia, complessità della struttura, numero medio di sillabe, velocità del parlato, musicità*.

Γιατί η ιταλική θεωρείται «εύκολη» γλώσσα;

Οι κύριοι λόγοι που εξηγούν την αντίληψη ότι η ιταλική είναι μια «εύκολη» προς εκμάθηση γλώσσα βρίσκονται, αφενός, στο επίπεδο ανάλυσης της φωνολογίας και του τρόπου αποτύπωσής της στην ορθογραφική μορφή και, αφετέρου, στο λεξιλόγιο. Η ιταλική διαθέτει ένα επταμελές φωνηεντικό σύστημα, διαθέτει δηλαδή τα πέντε φωνήεντα που διαθέτει και η νέα ελληνική, καθώς και δύο επιπλέον, το μεσαίο ανοιχτό μισάνοιχτο μπροστινό ε, όπως στη λέξη *bene*, και το μεσαίο μισάνοιχτο πίσω ο, όπως στη λέξη *cosa*. Σχετικά λίγες είναι και οι διαφορές που εμφανίζουν οι δύο γλώσσες στα σύμφωνα και στα ημίφωνα. Επιπλέον, η ιταλική είναι μια γλώσσα που διαθέτει, συγκριτικά με τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, ένα ορθολογικό σύστημα ορθογραφίας, χωρίς μεγάλες αποκλίσεις από τη φωνολογική πραγματικότητα της γλώσσας, γεγονός που διευκολύνει τον Έλληνα φυσικό ομιλητή, ο οποίος διαθέτει εμπειρία περισσότερο περίπλοκης ιστορικής ορθογραφίας στη δική του γλώσσα. Σχετική διαφάνεια μπορεί να θεωρηθεί ο φυσικός ομιλητής της ελληνικής ότι υπάρχει και σε μέρος του λεξιλογίου της ιταλικής, λόγω των πολλών αλληλεπιδράσεων των δύο γλωσσών μέσα στους αιώνες. Η επιρροή της ύστερης λατινικής στην ελληνική, οι λέξεις του επιστημονικού λεξιλογίου της ιταλικής με ελληνογενείς ρίζες, οι λεξιλογικοί δανεισμοί στο λαϊκό επίπεδο της ελληνικής από τα βενετσιάνικα σε πολλές ελληνικές περιοχές είναι κάποιες από τις αιτίες για αυτήν τη σχετική διαφάνεια μέρους του ιταλικού λεξιλογίου για τους φυσικούς ομιλητές της ελληνικής.

Μορφολογία και σύνταξη: ο σκληρός πυρήνας της γραμματικής

Ωστόσο, μια γλώσσα δεν είναι μόνο η φωνολογία και το λεξιλόγιο. Ο σκληρός πυρήνας της γραμματικής είναι η μορφολογία και η σύνταξη, και εκεί οι διαφορές μεταξύ της ελληνικής και της ιταλικής είναι πολλές και αισθητές. Ακολουθούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

α) Η μορφολογία της σύνθεσης λέξεων: Οι διαφορές μεταξύ των δύο γλωσσών είναι σημαντικές, όπως π.χ. στο σύνθετο *pescescane* 'σκυλόψαρο', όπου η κεφαλή του ιταλικού συνθέτου βρίσκεται στα

αριστερά, ενώ του ελληνικού αντίστοιχου συνθέτου στα δεξιά, στα ιταλικά σύνθετα Ρήμα + Όνομα που δίνουν Όνομα, π.χ. *portalettere* ‘ταχυδρόμος’, *portachiave* ‘κλειδοθήκη’, δομές χαρακτηριστικές των ρομανικών συνθέτων, αλλά άγνωστες για την ελληνική (πρβλ. Giannoulou 2015).

β) Οι μαρκαρισμένες δομές της σύνταξης, όπως:

- η εξαγωγή ενός στοιχείου από μια δευτερεύουσα πρόταση, π.χ. (1) *dicono che lo sciopero sarà prorogato / lo sciopero dicono che sarà prorogato*
- η μετατόπιση προς τα δεξιά, π.χ. (2) *la mangio la frutta*
- η χρήση του μεριστικού *ne*, π.χ. (3) *ne ho visti tanti di film*
- η μετατόπιση προτάσεων, π.χ. (4) *vi avevo promesso che sarei arrivato in tempo per la cena / che sarei arrivato in tempo per la cena ve lo avevo promesso*. (Για λεπτομερή ανάλυση της σύνταξης της ιταλικής βλ. Renzi 1988).

Και εδώ τίθεται ένα επιπλέον σημαντικό ερώτημα: Διαφορά στη δομή σημαίνει δυσκολία στην εκμάθηση; Όχι αναγκαστικά. Οι ειδικοί στη διδακτική των γλωσσών επισημαίνουν ότι πολλές φορές συμβαίνει το αντίθετο: η συνάφεια και η μεγάλη εγγύτητα των δομών μπορεί να δημιουργούν μάλλον δυσκολία παρά διευκόλυνση στην εκμάθηση, γιατί ο μαθητής –ειδικά στα πρώτα στάδια– δεν μπορεί να κάνει τις απαραίτητες διακρίσεις, όπως π.χ. συμβαίνει με τους ισπανόφωνους που μαθαίνουν την ιταλική ή τους ιταλόφωνους που μαθαίνουν την ισπανική. Επομένως, δεν υπάρχει καμιά «βασιλική οδός» για την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας, τουλάχιστον βασισμένη σε ομοιότητες και διαφορές μεταξύ γλωσσικών συστημάτων.

Αντιθέτως, από πλευράς γραμματικού συστήματος μπορεί η αντίληψη περί «εύκολης» γλώσσας να λειτουργεί παραπλανητικά και να εμποδίζει τον μαθητή να εμβαθύνει στη γνώση της ιταλικής ως ξένης γλώσσας, θεωρώντας ότι η εκμάθηση της ιταλικής φτάνει μέχρι την ανταλλαγή κάποιων χαιρετισμών ή την ανάγνωση των καταλόγων στα εστιατόρια, όπου όντως η κατανόηση δεν είναι πολύ δύσκολη.

Κοινωνιογλωσσολογικές και ιδεολογικές παράμετροι

Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη ένας σημαντικός κοινωνιογλωσσικός παράγοντας ο οποίος στην ιταλική λαμβάνει ιδιαίτερη βαρύτητα, σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Η ιταλική που μαθαίνουμε και διδάσκουμε ως ξένη γλώσσα είναι μια πρότυπη μορφή η οποία δεν καλύπτει την εκτεταμένη ετερογένεια των ομιλούμενων ποικιλιών της ιταλικής. Σύμφωνα με τους Berruto και Berretta (1980: 59): “In questo senso, l’italiano è molto piu diversificato geograficamente che non le grandi lingue europee, ed è perciò molto più eterogenea ed instabile la norma della lingua”. / «Με αυτήν την έννοια, η ιταλική είναι πολύ περισσότερο διαφοροποιημένη γεωγραφικά σε σχέση με τις μεγάλες ευρωπαϊκές γλώσσες, και γι’ αυτό η νόρμα της γλώσσας είναι πολύ περισσότερο ετερογενής και ασταθής».

Εάν θέλαμε απλώς να πληροφορήσουμε τους μαθητές μας για τις ποικιλίες που θα συναντήσουν στις μεγάλες μόνον πόλεις της Ιταλίας, το μάθημά μας θα δυσκόλευε πολύ.

Επομένως, η άποψη περί «ευκολίας» της ιταλικής για τους Έλληνες φυσικούς ομιλητές είναι, αφενός, πολύ προβληματική από πλευράς γλωσσικού συστήματος και γλωσσοδιδακτικής θεωρίας, ενώ μπορεί, αφετέρου, να αποδοθεί κυρίως στην καλή διάθεση που δείχνει ο ελληνικός λαός απέναντι στους Ιταλούς για ιστορικούς και πολιτισμικούς λόγους. Η διάθεση αυτή είναι ερμηνεύσιμη μέχρι ενός σημείου, αλλά δεν στερείται «γκρίζων» ιστορικών στιγμών, όπως π.χ. η Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα ή ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος.

Για να επανέλθουμε στα γλωσσικά, όμως, το ιδεολόγημα περί «εύκολης» γλώσσας έχει τον κίνδυνο να συμβάλει στη γενικότερη απαξίωση της ιταλικής και της εκμάθησής της, η οποία ως «εύκολη» θα παρουσιάζεται ως δεύτερη ή τρίτη ξένη γλώσσα ή ως γλώσσα την οποία θα μαθαίνει κανείς μέχρι ενός πρώτου χαμηλού επιπέδου, ενώ η επαρκής γλωσσική γνώση θα απαιτείται για τη «διεθνή» αγγλική ή την «ισχυρή» στην Ευρώπη γερμανική. Απέναντι σε αυτήν τη θέση, που εκφράζεται από όσους εκπονούν την επίσημη ευρωπαϊκή γλωσσική πολιτική, πρέπει να έχουμε ξεκαθαρίσει τι θέλουμε, είτε είμαστε γλωσσολόγοι είτε δάσκαλοι της ιταλικής είτε εραστές του ιταλικού πολιτισμού γενικά.

Όλες οι γλώσσες είναι συστήματα περίπλοκα και, εάν κάποιος επίπεδο ανάλυσής τους είναι σχετικά απλό, η περιπλοκότητα μεταφέρεται σε άλλο. Π.χ. η σχετικά απλή μορφολογία του ονόματος της ιταλικής

μεταφέρει περιπλοκότητα στη σύνταξη των ονομάτων με προθέσεις, η οποία παρεμπιπτόντως δυσκολεύει αρκετά και εμάς τους Έλληνες ομιλητές.

Επομένως, όταν μαθαίνουμε και διδάσκουμε μια ξένη γλώσσα, σημαίνει ότι θέλουμε να εισαχθούμε σε αυτό το νέο σύμπαν με όλες τις περιπλοκότητες που διαθέτει, δεν θέλουμε να διευκολυνθούμε μόνο. Τα ιδεολογήματα περί «εύκολων» και «δύσκολων» γλωσσών υπό αυτήν την οπτική γωνία δεν είναι παρά μία ακόμα όψη της εργαλειακής θεώρησης των γλωσσών, η οποία άλλες τις αποτιμά ως «κυρίαρχες» και άλλες ως «όμορφες» μεν, ελαφρώς «άχρηστες» δε.

Σε αυτήν την αγοραία (ετυμολογικά και σημασιολογικά) αντίληψη δεν πρέπει να συμπράξουμε όσοι ασχολούμαστε επιστημονικά είτε με τις γλώσσες γενικά είτε με την ιταλική συγκεκριμένα.

6.5.4 Μπορεί η αντιπαραβολική ανάλυση να συμβάλει στη διδασκαλία μιας γλώσσας ως ξένης; Η περίπτωση της ιταλικής

Βασική και θεμελιώδης αρχή της σύγχρονης γλωσσολογίας είναι ότι οι γλώσσες δεν ταξινομούνται αξιολογικά ως προς την επικοινωνιακή τους επάρκεια ή την ικανότητα του συστήματός τους να εκφράσουν όλες τις εννοιακές συλλήψεις της πραγματικότητας. Υπό αυτήν την έννοια, η σύγκριση μεταξύ των γλωσσών στη συγχρονική της διάσταση είναι απολύτως απαραίτητη για να εμβαθύνουμε στα χαρακτηριστικά των γλωσσικών συστημάτων και του φαινομένου της ανθρώπινης γλώσσας συνολικά. Υπό αυτήν τη θεώρηση δεν υπάρχουν προνομακτικές γλώσσες προς σύγκριση.

Επομένως, οι ιδιαίτεροι λόγοι που καθιστούν εξαιρετικά ενδιαφέρουσα τη συγκριτική γλωσσολογική εξέταση μεταξύ της ελληνικής και της ιταλικής δεν υπονοούν ότι η οποιαδήποτε άλλη συγκριτική εξέταση γλωσσών δεν είναι εξίσου ενδιαφέρουσα. Επίσης, δεν είναι λόγοι που σχετίζονται με τα συστήματα των γλωσσών ως τέτοια, αλλά σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά που οι δύο γλώσσες απέκτησαν στην ιστορία τους. Άλλωστε, οι γλώσσες, όπως τις έχει χαρακτηρίσει ο μεγάλος Ιταλός γλωσσολόγος Tullio de Mauro, είναι ιστορικές-φυσικές (*storico-naturali*).

Η νέα ελληνική και η ιταλική μοιράζονται ορισμένα ενδιαφέροντα κοινά ιστορικά χαρακτηριστικά:

α) Είναι και οι δύο απόγονες μορφές των δύο κλασικών γλωσσών της αρχαιότητας, της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής αντίστοιχα. Αυτό καθόρισε σε μεγάλο βαθμό (με τη βοήθεια και άλλων παραγόντων) και την εξέλιξή τους ως προς την κοινωνιογλωσσολογική τους ταυτότητα: ανέπτυξαν σε πολλές φάσεις της ιστορίας τους «γλωσσικά ζητήματα» (δες π.χ. Vitale 1978 για το ιταλικό γλωσσικό ζήτημα), δηλαδή έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις μεταξύ των διανοουμένων και των σχεδιαστών γλωσσικής πολιτικής ως προς το ποια θα πρέπει να είναι η πρότυπη μορφή και ποια σχέση θα έχει με την ένδοξη πρόγονη γλώσσα. Ωστόσο, οι δύο γλώσσες παρουσιάζουν και μια αξιοσημείωτη διαφορά στην ιστορία των γλωσσικών ζητημάτων τους. Μετά την κρατική ενοποίηση στην Ιταλία δεν επιβάλλεται μια καθαρεύουσα όπως στην Ελλάδα, αλλά μια κοινή βασισμένη σε κάποια υπαρκτή διάλεκτο, μετά φυσικά από όλες τις διαδικασίες τυποποίησης και ομογενοποίησης. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο τα γλωσσικά και εκπαιδευτικά ζητήματα δεν επανατοποθετούνται με τους παλαιούς όρους. Δεν τέθηκε π.χ. ποτέ στην Ιταλία ζήτημα για τη διδασκαλία στα σχολεία της λατινικής ως απαραίτητου στοιχείου για την εκμάθηση της ιταλικής, όπως αντίστοιχα τέθηκε για την αρχαία και τη νέα ελληνική. Αυτή η διαφορά, που οφείλεται σε ιστορικούς και ιδεολογικούς λόγους, είναι καθοριστικής σημασίας τόσο για τη γλωσσική εκπαίδευση όσο και για την ανάπτυξη της γλωσσολογικής έρευνας στην καθεμία από τις δύο χώρες. Σε μια συνολικότερη οπτική, οι πρωταγωνιστές του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές είχαν πάντα στο μυαλό τους το παράδειγμα της Δύσης και του πώς θα ακολουθήσουν το παράδειγμα ή πώς θα γίνουν αρεστοί στα ισχυρά έθνη της Δύσης (οι μεν καθαρευουσιάνοι προτείνοντας μια γλωσσική μορφή που θα θυμίζει όσο γίνεται περισσότερο την αρεστή στους Ευρωπαίους αρχαία ελληνική, οι δε δημοτικιστές προτείνοντας την καθιέρωση της ομιλούμενης, όπως είχε γίνει και στα «ανεπτυγμένα» έθνη της Δύσης), ενώ στην ιταλική περίπτωση, παρόλο που υπήρχαν τέτοιες αναφορές σε παραδείγματα και ειδικά στη γαλλική περίπτωση, αναπτύχθηκε ένας ιδιαίτερος δρόμος.

β) Οι δύο γλώσσες αποτελούν δύο συγκρίσιμες αλλά απόλυτα αποκλίνουσες περιπτώσεις, αν θέλουμε να μελετήσουμε το πώς γεννήθηκαν οι σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες. Από τα ύστερα λατινικά

γεννιούνται οι νεολατινικές γλώσσες, διότι οι ιστορικές συνθήκες ευνόησαν τη διαίρεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τη δημιουργία εντέλει διαφορετικών εθνών και εθνικών γλωσσών, ενώ οι διαφορετικές ιστορικές συνθήκες οδήγησαν την ελληνική στη μοναχική πορεία από την αρχαία στη μεσαιωνική και τελικά στη νέα ελληνική. Αυτή η απόκλιση στην πορεία των δύο κλασικών γλωσσών είναι αφενός αυτονόητης αξίας για την κοινωνιογλωσσολογία και αφετέρου γόνιμο έδαφος για τη μελέτη του συστήματος των δύο γλωσσών. Η αυξημένη αναλυτικότητα στις δομές της ιταλικής έναντι της περιορισμένης αναλυτικότητας στις δομές της νέας ελληνικής είναι μια διαπίστωση που εξηγεί πολλές από τις διαφορές των δύο γλωσσών, π.χ. στο πεδίο της σύνθεσης λέξεων (δες Giannoulou 2015).

γ) Οι μακροχρόνιες επαφές μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών σε διάφορες ιστορικές φάσεις έχουν επίσης αποτυπωθεί στο επίπεδο του λεξιλογίου, όπου τα αμφίπλευρα λεξιλογικά δάνεια διδάσκουν ιστορία, αλλά επίσης διδάσκουν ότι ο δανεισμός ιδιαίτερα μέσω του λαϊκού επιπέδου είναι μια διαδικασία ανανέωσης του λεξιλογίου και δεν αποτελεί κίνδυνο. Σημαντικές είναι οι επιρροές του λεξιλογίου της βενετσιάνικης στο λεξιλόγιο των διαλέκτων των Επτανήσων, αλλά και της Κρήτης και της Κύπρου. Επίσης, το ιταλικό λεξιλόγιο έχει δεχτεί πλήθος επιρροών από τα «διεθνή ελληνικά» και τα αρχαία ελληνικά (δες Petrounias 1998), αλλά και από επόμενες φάσεις της ελληνικής σε περιοχές όπου κατέφυγαν οι Έλληνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Οι δύο γλώσσες παρουσιάζουν, επίσης, και μια σημαντική διαφορά: στη μεν ιταλική η διαλεκτική ποικιλομορφία υπήρξε –και είναι– πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με την ελληνική, γεγονός βέβαια που ώθησε την ιταλική έρευνα και σε μεγαλύτερη μελέτη των διαλέκτων (δες, μεταξύ άλλων, Sobrero [1993] 2003), όπως θα φανεί παρακάτω στη μελέτη της ιταλικής γλωσσολογικής έρευνας. Η διαλεκτική πολυμορφία όμως αντιμετωπίστηκε και διαφορετικά στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος των δύο γλωσσών. Στην ελληνική περίπτωση η διαλεκτική πολυμορφία εκτιμήθηκε από μικρή έως ανύπαρκτη, και έτσι τόσο οι καθαρευουσιάνοι όσο και οι δημοτικιστές –από διαφορετικές αφετηρίες βέβαια– υποστήριζαν ότι η δική τους πρόταση για την κοινή είναι κατανοητή πανελλαδικά (δες σχετικά και Γιαννιουλοπούλου 1996, Δελβερούδη 1999), ενώ στην ιταλική περίπτωση η πολυμορφία δεν αγνοήθηκε, παρόλο που η τυποποίηση της κοινής ιταλικής ήταν για αιώνες το διακύβευμα του γλωσσικού ζητήματος.

Από τη γλώσσα στη γλωσσολογία

Οι αποκλίσεις στα γλωσσικά ζητήματα των δύο γλωσσών εξηγούν –μαζί με πολλούς άλλους ιστορικούς και ιδεολογικούς παράγοντες– και τη διαφορετική διαμόρφωση της γλωσσολογικής έρευνας στην Ελλάδα και στην Ιταλία.

Η ελληνική γλωσσολογική έρευνα στη σύγχρονη εκδοχή της καθορίστηκε από την επαφή της με τον δομισμό –όπως αυτός προσελήφθη από τη γενετική θεωρία– και από τη γενετική θεωρία (δες Γιαννιουλοπούλου 2012). Αυτό σήμανε μια ιδιαίτερη έμφαση στη «φυσική» διάσταση της γλώσσας, δηλαδή τη γλώσσα ως λογικό και ψυχολογικό φαινόμενο και λιγότερο ως ιστορικό φαινόμενο. Στο σημείο αυτό, η επαφή με την ιταλική γλωσσολογική σκέψη θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερα γόνιμη και χρήσιμη και δεν είναι αισιόδοξο στοιχείο το γεγονός ότι ελάχιστοι από τους Έλληνες γλωσσολόγους τη γνωρίζουν.

Ενώ οι συγκρίσεις των δύο γλωσσικών ζητημάτων είναι υπαρκτές στην παλαιότερη βιβλιογραφία (δες π.χ. Βλαντής 1924), η σύγχρονη ελληνική γλωσσολογική έρευνα δεν χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό ως προς την επαφή της με τις παραδόσεις όλης της Ευρώπης. Καθορίστηκε και αυτή σε μεγάλο βαθμό από τη γερμανική σχολή της ιστορικής-συγκριτικής γραμματικής, όπως καθαρά φαίνεται στο έργο του ιδρυτή της σύγχρονης ελληνικής γλωσσολογίας, του Γ. Χατζιδάκι (για τις απαρχές της σύγχρονης ελληνικής γλωσσολογίας δες Anagnostopoulos 1925, Αναγνωστόπουλος 1927). Στις επόμενες δεκαετίες του 20ού αιώνα η επαφή με τα νέα ρεύματα (δομισμός, γενετική μετασχηματιστική γραμματική) αναμφισβήτητα έδωσε νέα ώθηση στις γλωσσολογικές μελέτες (δες Μπαμπινιώτης 1983). Ωστόσο, όπως έχω υποστηρίξει και αλλού (δες Γιαννιουλοπούλου 2008), η ελληνική γλωσσολογική έρευνα έχει κυρίως ανάγκη να διατυπώσει θεωρητικά μοντέλα γειωμένα στα γλωσσικά και στα κοινωνιογλωσσικά δεδομένα της ελληνικής και όχι αποκλειστικά προσδεμένα στα αγγλοσαξονικά πρότυπα. Σε αυτήν την κατεύθυνση, η επαφή με την ιταλική γλωσσολογική σκέψη μπορεί να αποβεί πολλαπλά ωφέλιμη. Υπάρχουν ήδη εργασίες που συγκρίνουν τη

σκέψη συγκεκριμένων Ελλήνων και Ιταλών διανοητών (δες π.χ. Minniti-Gonias 2008), αλλά και άλλες που τονίζουν την ανάγκη επαφής με την ιταλική κοινωνιογλωσσολογική έρευνα (δες Γιαννουλοπούλου 2008).

Γιατί όμως το ιταλικό παράδειγμα έχει να μας πει κάτι άλλο; Γιατί χαρακτηρίστηκε ήδη από διανοητές όπως ο Croce και ο Gramsci από έναν συστατικό ιστορισμό. Ο Croce και ο Gramsci, παρά τις ουσιώδεις διαφορές που είχαν μεταξύ τους, συνέπιπταν στην ιστορική θέαση του γλωσσικού φαινομένου. Αυτό ώθησε την ιταλική γλωσσολογική έρευνα στην αποδοχή όχι μόνο της ιστορικότητας του γλωσσικού φαινομένου αλλά και της παρεπόμενης ποικιλότητας ως θεμελιακού χαρακτηριστικού της γλώσσας. Επομένως, το ιταλικό παράδειγμα έχει δημιουργήσει τις ισχυρότερες ρωγμές στη θέαση του γλωσσικού συστήματος ως αμετάβλητου, σταθερού και δεδομένου «όλου», όπου οι ποικιλότητες δικαιολογούνται μόνο στη γλωσσική χρήση.

Αυτή η γραμμή σκέψης έδωσε τα πιο δημιουργικά της αποτελέσματα στο έργο του Tullio de Mauro, ο οποίος πραγματοποίησε μια πρωτότυπη ανάγνωση του σωσσυριανού έργου. Σύμφωνα με τον Koerner (1973: 20), «Η μελέτη του Tullio de Mauro αντιπροσωπεύει την πρώτη προσπάθεια να αξιολογηθεί η ζωή του Σωσσύρ υπό το φως του εκπαιδευτικού του υπόβαθρου και των εξεχουσών διανοητικών δραστηριοτήτων της εποχής του, ιδιαίτερα εκείνων που ενδιαφέρουν την έρευνα των γλωσσικών φαινομένων».

Επιπλέον, η κοινωνιογλωσσολογική έρευνα του 20ού αιώνα στην Ιταλία αναπτύχθηκε αυτόνομα, έχοντας δημιουργική επαφή τόσο με τη γερμανική σχολή όσο και με την αγγλοσαξονική παράδοση, ενώ η ελληνική κοινωνιογλωσσολογία είναι περισσότερο πιστή στην τελευταία.

Εάν για την κοινωνιογλωσσολογική και τη γλωσσολογική έρευνα στην Ελλάδα είναι αιτούμενη τόσο η πλουραλιστική επαφή με τις παραδόσεις όλης της Ευρώπης όσο και, κυρίως, η επιδίωξη να διατυπώσουμε θεωρητικά μοντέλα γειωμένα στα γλωσσικά και στα κοινωνιογλωσσικά δεδομένα της ελληνικής, η επαφή με την ιταλική γλωσσολογική και κοινωνιογλωσσολογική παράδοση θα αποδειχθεί εξαιρετικά ωφέλιμη. Ωφέλιμη όχι μόνο για την ελληνική έρευνα αλλά και για τη γλωσσολογική θεωρία.

Η μελέτη της ιταλικής γλώσσας δεν είναι πολυτέλεια

Από τα παραπάνω έγινε σαφές ότι η διδασκαλία, η εκμάθηση και η μελέτη της ιταλικής γλώσσας δεν είναι πολυτέλεια. Αντιθέτως, αφενός οι ιστορικές σχέσεις και οι συγκριτικές δυνατότητες σε επίπεδο συστήματος των δύο γλωσσών και αφετέρου ο διάλογος σε επίπεδο γλωσσολογικής θεωρίας καθιστούν τη συνεξέταση των δύο γλωσσών απολύτως αναγκαία για τις ανθρωπιστικές σπουδές στη χώρα μας.

Με τον ίδιο τρόπο που, όπως λένε οι γλωσσολόγοι, κάθε γλώσσα που εξαφανίζεται παγκοσμίως είναι απώλεια για τον ανθρώπινο πολιτισμό, κάθε αποκλεισμός από την επαφή με τη σκέψη μιας χώρας και ενός λαού είναι μια μεγάλη οπισθοδρόμηση για την επιστημονική σκέψη, ειδικά δε εκείνη που έχει ως αντικείμενο το κατεξοχήν ανθρώπινο χαρακτηριστικό, τη γλώσσα.

6.6 Κυρίαρχες και μη κυρίαρχες απόψεις στη σύγχρονη γλωσσολογία

Η ιστορία της γλωσσολογίας, όπως και κάθε επιστημονικής ειδίκευσης, είναι ιστορία διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων θεωριών, οπτικών γωνιών και, κατά συνέπεια, μεθοδολογικών επιλογών. Και βέβαια η συνύπαρξη αυτών των διαφορετικότητων δεν είναι απλώς ειρηνική, αλλά πραγματοποιείται με όρους κυριαρχίας. Κάποια επιστημονικά παραδείγματα κυριαρχούν και κάποια υπολείπονται, υπό την έννοια ότι για τα δεύτερα είναι συζητούμενη ακόμα και η ένταξή τους στην «κανονική» γλωσσολογική συζήτηση.

Στη γλωσσολογία, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1980, ήταν φανερή η κυριαρχία της γενετικής θεωρίας. Με τη διατύπωση του Horper (2012: 301): «Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και του 1980 οι κυρίαρχες γραμματικές θεωρίες αρνούσαν την ανάγκη ή ακόμα και την ύπαρξη εξωγλωσσικών αιτιολογήσεων για τους γραμματικούς κανόνες: οι κανόνες παρήγαγαν τις γραμματικές προτάσεις και η γραμματικότητα στο επίπεδο της πρότασης δικαιολογούσε τους κανόνες».

Μόλις τη δεκαετία του 1980 οι λειτουργιστικές απόψεις και κυρίως η θεωρία της «αναδυόμενης γραμματικής» (Horper 1987), καθώς και όλες οι θεωρήσεις που δίνουν έμφαση στη γλωσσική χρήση, αρχίζουν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους και να δημιουργούν ρωγμές στο κυρίαρχο γενετικό παράδειγμα. Αυτή όμως η αντιπαράθεση δεν αναγόταν στη μεταμοντερνιστική κριτική. Είναι χαρακτηριστική η βιωματική αναφορά του Horper (2018), ο οποίος αναφέρει ότι σε συνέδριο του 1978 για τα συστήματα γραμματικού χρόνου / γραμματικής όψης ακούστηκαν για πρώτη φορά ονόματα όπως του Derrida ή του Paul de Man.

Από τη δεκαετία του 1980 και μετά η αντιπαράθεση μεταξύ των υποστηρικτών της αυτόνομης γραμματικής και του σταθερού συστήματος και εκείνων που δίνουν έμφαση στην αστάθεια και στη χρονικότητα (temporality) του γλωσσικού συστήματος καθώς και στη γλωσσική χρήση είναι πλέον ορατή. Πολύ περισσότερο, από τη δεκαετία του 2000 και μετά είναι δύσκολο να ορίσουμε ένα κυρίαρχο παράδειγμα στη σύγχρονη γλωσσολογία. Χαρακτηριστικά, ο Newmeyer (2003: 687), υπερασπιζόμενος τις απόψεις του μινιμαλισμού, της πιο επεξεργασμένης και πρόσφατης εκδοχής της γενετικής θεωρίας, αναφέρει: «(ο Chomsky) προτείνει ότι τα φαινόμενα μετατόπισης –δηλαδή οι κανόνες μετακίνησης– πιθανόν υπάρχουν για να διευκολύνουν τη γλωσσική χρήση, τόσο υπό την έννοια των αναγκών συντακτικής ανάλυσης όσο και υπό την έννοια των απαιτήσεων της πληροφοριακής δομής. Ωστόσο, το ζήτημα δεν είναι εάν οι γραμματικές έχουν λειτουργική αιτιολόγηση, αλλά πού και πόσο, καθώς και η κεντρικότητα της εστίασης σε τέτοιες αιτιολογήσεις σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα». Και όπως υποσημειώνει ο Newmeyer: «Για τον Chomsky, φυσικά, μια τέτοια εστίαση δεν έχει καμία κεντρικότητα». Με άλλα λόγια, ο Newmeyer απαντά στις κριτικές των υποστηρικτών της λειτουργικής αιτιολόγησης και του τονισμού της γλωσσικής χρήσης εξορίζοντας τα ερωτήματά τους από το κέντρο ενδιαφέροντος της γλωσσολογικής έρευνας. Υπενθυμίζει, έτσι, τις εποχές που η γενετική θεωρία ήταν όντως το κυρίαρχο παράδειγμα.

Το γεγονός ότι η γενετική θεωρία κυριάρχησε για δεκαετίες στη γλωσσολογική έρευνα, και ακόμη είναι μια ισχυρή θεωρία, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν άλλες κριτικές θεωρήσεις. Με πολύ γενικευτικό –και πιθανόν αυθαίρετο– τρόπο θα εντάσσαμε στις κριτικές θεωρήσεις εκείνες που πραγματοποίησαν άλλες αναγνώσεις στο σωσσυριανό έργο, εκείνες που έδωσαν έμφαση στη διαλογικότητα του γλωσσικού συστήματος, εκείνες που αμφισβήτησαν τη διχοτομία συγχρονίας και διαχρονίας, εκείνες που έδωσαν έμφαση στη γλωσσική χρήση.

Ήδη ο De Mauro στο De Saussure (1979 [1967]) πραγματοποιεί μια ερμηνεία του σωσσυριανού έργου, που για ιστορικούς και επιστημολογικούς λόγους δεν επικράτησε, και προτείνει μια περισσότερο κοινωνιοκεντρική και ιστορικο-κεντρική ερμηνεία της σωσσυριανής άποψης, που θεμελίωσε τη σύγχρονη γλωσσολογία. Κατά τον De Mauro (Εισαγωγή: XVIII): «Η αυθαιρετότητα είναι ο γενικός τρόπος με τον οποίο η ικανότητα παράταξης και σύνδεσης, που είναι ένα κοινό βιολογικό καθολικό χαρακτηριστικό σε όλους τους ανθρώπους, λειτουργεί στον χρόνο, δίνοντας θέση σε γλωσσικά συστήματα διαφορετικά στη μια ή στην άλλη ανθρώπινη κοινότητα. Αυτός είναι, λοιπόν, ο τρόπος με τον οποίο αυτό που είναι στον άνθρωπο βιολογική κληρονομιά, τοποθετημένο πέρα από τους κοινωνικούς και χρονικούς περιορισμούς, συναντιέται με το ιστορικό ενδεχόμενο. Είναι η μορφή σύμφωνα με την οποία η φύση κάνει ιστορία». Υποστηρίζει ότι οι γλώσσες είναι «ιστορικές-φυσικές» (storico-naturali) και γι' αυτό η γλωσσολογική επιστήμη πρέπει να διατηρεί αυτήν την ισορροπία ανάμεσα στο ιστορικό και στο φυσικό.

Ο Μιχαήλ Μπαχτίν, πριν από πολλές δεκαετίες, συζητά τη «διαλογική φύση της γλώσσας» (δες Hopper 1999).

Ακόμα και αν τέτοιες θεωρήσεις ήταν «περιθωριακές» μέχρι τη δεκαετία του 1970, δημιούργησαν τους όρους για περισσότερο συγκροτημένες κριτικές θεωρήσεις του γλωσσικού φαινομένου από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα.

Θα ήταν απαραίτητη η αναφορά στη *συστημική λειτουργική γλωσσολογία* (systemic functional linguistics) του Halliday (1985) και την εμμονή της στην κοινωνική δόμηση της γλώσσας, καθώς και στην *κριτική ανάλυση λόγου* (critical discourse analysis), που εγκαινιάστηκε από τον Fairclough (1989) και αναπτυσσόμενη ανανέωσε την κοινωνιογλωσσολογία, διαφωτίζοντας το πώς η ισχύς ασκείται μέσω της γλώσσας.

Η ανιστορική θέση της γλώσσας, ο περιορισμός του αντικειμένου της θεωρητικής γλωσσολογίας σε ό,τι θεωρείται «σύστημα» και ο αποκλεισμός της γλωσσικής χρήσης (με την ποικιλομορφία της και, επομένως, την ιστορικότητά της) από τα ενδιαφέροντα της γλωσσολογικής μελέτης έχουν αμφισβητηθεί έντονα τις τελευταίες δεκαετίες, ακόμα και στο εσωτερικό της μελέτης του γλωσσικού συστήματος.

Εκτός από τη θεωρία της «αναδυόμενης γραμματικής» που προαναφέρθηκε, αξίζει να αναφερθούν επίσης:

- Η θεωρία της Construction Grammar (όπως, π.χ., την προσλαμβάνει ο Kaltentböck 2011) προτείνει ότι η γραμματική δεν είναι έμφυτη αλλά «αποσταγμένη» από τη γλωσσική εμπειρία, ενώ η θεωρία της Social Construction Grammar (Ziem 2015) αναλύει τη γλώσσα ως «κοινωνική μορφή» (Gestalt), ακολουθώντας τον Feilke (1996).
- Στις κριτικές θεωρήσεις θα ήταν παράλειψη να μην συμπεριληφθεί η ιδιαίτερη άποψη του Roy

Harris, ενός θεωρητικού με εικονοκλαστική σκέψη, που έθεσε εν αμφιβόλω τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της γλωσσολογίας εισάγοντας μια ολιστική (integrationist) αντίληψη, σύμφωνα με την οποία «η γλωσσική επικοινωνία δεν είναι ζήτημα ανταλλαγής σκέψεων μέσω του μηχανισμού ενός διαμοιρασμένου κώδικα. Είναι, αντίθετα, μια διαδικασία κατά την οποία τα άτομα ολοκληρώνουν τις διάφορες δραστηριότητές τους, τόσο φυσικές όσο και νοητικές, μέσω της διαρκούς, αυθόρμητης δημιουργίας σημείων σε συμφραζόμενα».

- Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην «αναδυόμενη γραμματική» του Hopper, αν μη τι άλλο γιατί ο ίδιος σε πολλά γραπτά του αναγνωρίζει τις οφειλές του στη μεταμοντέρνα κριτική. Ωστόσο, ο ίδιος δεν αυτοπροσδιορίζεται ως μεταμοντέρνος, αν και μιλά για «παράλληλες πορείες» της σκέψης του με τον μεταμοντερνισμό. Υπάρχουν, ωστόσο, ερμηνείες της «αναδυόμενης γραμματικής» που βλέπουν ισχυρή σύνδεση μεταξύ των απόψεων του Derrida και του Hopper (Weber 1997).

Επομένως, οι κριτικές προς τη γλωσσολογική θεώρηση της αυτόνομης γραμματικής και της a priori γνώσης του συστήματος (εκτός χρήσης και ιστορικότητας) τέθηκαν ήδη πριν από αρκετές δεκαετίες στο εσωτερικό της γλωσσολογικής σκέψης και σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζονται με τη μεταμοντέρνα θεώρηση. Πολλές από τις σύγχρονες κριτικές θεωρήσεις, βέβαια, έχουν επιρροή από τη μεταμοντέρνα κριτική, και αυτό είναι τόσο αυτονόητο όσο και θετικό.

Η κρίσιμη διαφορά όμως μεταξύ των κριτικών γλωσσολογικών θεωρήσεων και των μεταμοντέρνων απόψεων βρίσκεται στο ότι οι δεύτερες είτε δανείζονταν τη μεθοδολογία άλλων επιστημών είτε δεν αναγνώριζαν τα αυστηρά όρια των επιστημονικών ειδικεύσεων (δες για λεπτομέρειες Γιαννουλοπούλου 2020).

Ο αναγωγισμός –είτε αυτός αφορά την αλγοριθμική ιδιότητα της γλώσσας που έκανε ο πρώιμος γενετισμός είτε την κοινωνική φύση του φαινομένου που κάνουν οι κοινωνιολογίζουσες (και εντός αυτών είναι οι μεταμοντερνιστικές) απόψεις– μπορεί να αποφευχθεί μόνο εάν η γλωσσολογία (δηλαδή οι γλωσσολόγοι) μελετήσει το όλον του γλωσσικού φαινομένου, εάν δηλαδή υπερβεί τη θετικιστική διάκριση ανάμεσα στο σύστημα και στη χρήση. Εάν θέλουμε να συνεχίσουμε να έχουμε μια επιστήμη που θα διατηρήσει τα καθολικά χαρακτηριστικά της, που θα επιμένει στις καθολικές γλωσσικές δομές ως τμήμα των καθολικών γνωστικών ανθρώπινων χαρακτηριστικών, αλλά και της επικοινωνιακής ικανότητας, πρέπει να πάψουμε να θεωρούμε το σύστημα ένα ιδεατό σχήμα και όλες τις χρήσεις του «εκπτώσεις από τον Παράδεισο».

Με την επιτυχεστάτη διατύπωση του Hopper (2007: 239): «Εάν [...] η έρευνα της γλώσσας περιλαμβάνει την κρίσιμη ερώτηση γιατί η γραμματική είναι έτσι όπως είναι, φαίνεται ότι η μελέτη του πώς οι άνθρωποι κατά συνήθεια (habitually) μιλούν μεταξύ τους πρέπει να έχει προτεραιότητα έναντι του πώς θα μπορούσαν να μιλήσουν σε ιδεατές καταστάσεις. Αλλιώς, η γλωσσολογία καταλήγει να είναι κάτι σαν και αυτό που οι Γάλλοι ονομάζουν *esprit d'escalier*, δηλαδή τα πράγματα που σκέφτεσαι και εκ των υστέρων εύχεσαι να είχες πει, καθώς βαδίζεις τον αργό, μοναχικό σου δρόμο κατεβαίνοντας τα σκαλιά».

6.7 Από τη θεωρητική γλωσσολογία στη διδασκαλία της γλώσσας, στις παιδαγωγικές εφαρμογές και στην πολιτική πράξη

Ένα πεδίο όπου βρήκαν εφαρμογή οι σύγχρονες θεωρήσεις είναι η διδακτική της γλώσσας και μάλιστα σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στον δυτικό κόσμο από τα τέλη του 20ού αιώνα και έπειτα, με την επικράτηση της οικονομικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης. Αξίζει να αναφερθεί ότι τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταμοντερνιστικής κριτικής στο πλαίσιο της παιδαγωγικής είναι: η έμφαση στην πολυπολιτισμικότητα, η κριτική στον πολιτισμικό ιμπεριαλισμό, καθώς και η κριτική στον δογματισμό.

Η κριτική εφαρμοσμένη γλωσσολογία ως απότοκο τέτοιων θεωρήσεων, σύμφωνα με τον Pennycook (2004: 797f), πρέπει να θεαθεί «ως μια προσέγγιση στη γλώσσα που σχετίζεται με ερωτήματα που προκύπτουν από την παραδοχή ότι ζούμε μέσα σε έναν κόσμο πόνου». Οι συγκεκριμένες απόψεις του Pennycook είναι χρήσιμες, γιατί μας δείχνουν ότι η οποιαδήποτε κριτική άσκηση ο μεταμοντερνισμός σχετίζεται και με πολιτικά ζητήματα του σύγχρονου κόσμου, του «κόσμου του πόνου». Όταν εισέλθουμε,

όμως, στον κόσμο της γλωσσικής πολιτικής, επομένως της πολιτικής, το ερώτημα δεν είναι εάν απλώς υπάρχουν επιμέρους ταυτότητες, γλωσσικές ή άλλες. Το ερώτημα είναι ποιες ταυτότητες –και ποιες ιδεολογίες μέσα από αυτές– είναι κυρίαρχες και ποιες κυριαρχούμενες. Κατά συνέπεια, ζητήματα όπως π.χ. οι ανισότητες μεταξύ των γλωσσών, οι ανισότητες μεταξύ των ανθρώπων στην πρόσβασή τους στη γνώση και στη μόρφωση, ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση στη μητρική γλώσσα, η πρόσφατη συζήτηση για τη «διαγλωσσικότητα» (translanguaging) είναι ζητήματα πολιτικής υφής, δηλαδή ζητήματα κυρίως ισχύος παρά διαφορετικότητας.

Επομένως, η αντιπαραβολική γλωσσολογία, είτε στη θεωρητική εκδοχή της είτε στην εφαρμοσμένη που αφορά τη διδακτική της γλώσσας, δοκιμάζει τα όρια των γλωσσολογικών θεωριών. Δείχνει αφενός ότι η ανάλυση πρέπει να ξεκινά από τα δεδομένα και όχι από *a priori* κατηγορίες, και αφετέρου ότι όλες οι γλώσσες θα έπρεπε να μελετηθούν, να διδαχθούν και εντέλει να επιβιώσουν.

Βιβλιογραφία

- Anagnostopoulos, G. P. (1925). "Les Études linguistiques en Grèce pendant ces dernières années". *Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines*, II, 601-606.
- Αναγνωστόπουλος, Γ. Π. (1927). *Σύντομος ιστορία των γλωσσικών μελετών*. Αθήνα: Σακελλάριος.
- Ανδριώτης, Ν. Π. (1940). «Γλωσσική λαογραφία» (σσ. 57-86). Στο *Αφιέρωμα εις Κ. Άμαντον*, Αθήναι.
- Ανδριώτης, Ν. Π. (1950). «Η προσφορά της γλωσσικής επιστήμης στον αιώνα μας». *Νέα Εστία*. Ιούλιος-Δεκέμβριος 1950, 237-243.
- Αποστολόπουλος, Φ. (2001). *Επισκόπηση της ιστορίας της γλωσσικής σκέψης. Δομική Γλωσσολογία*. Αθήνα: Στιγμή.
- Ascoli, G. I. (1882). *L' Italia dialettale*. Firenze: Loescher.
- Berruto, G., & Berretta, M. (1980). *Lezioni di sociolinguistica e linguistica applicata*. Napoli: Liguori.
- Βλαντής, Σπ. (1924). *Το γλωσσικόν ζήτημα των Ελλήνων και των Ιταλών*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης.
- Bloomfield, L. (1923). "Review of Cours de Linguistique Générale". *Modern Language Journal*, 8, 317-319.
- Γεωργούλης, Κ. Δ. ([1938] 1964). *Η μελέτη των ελληνικών ανθρωπιστικών γραμμάτων*. Αθήναι: Σιδέρης.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (1996). «Το εθνικό γλωσσικό ζήτημα και το "παράδειγμα" των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών», Στο "Ισχυρές" και "ασθενείς" γλώσσες στην Ε.Ε. Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, *Πρακτικά Ημερίδας*, 25/4/1996 (σσ. 77-84). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2008). «Η "κοινωνική διγλωσσία" στην Ελλάδα και την Ιταλία και η σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογική έρευνα», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 28. *Γλώσσα και Κοινωνία*, 138-146.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2012). «Η γλωσσολογική θεωρία στην Ιταλία και οι επιδράσεις της στην ελληνική γλωσσολογική σκέψη». Στα *Πρακτικά της επιστημονικής ημερίδας: Ελλάδα-Ιταλία: πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις* (σσ. 93-107), Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2015). «Η εισαγωγή του δομισμού και της γενετικής θεωρίας στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 35, 193-203.
- Giannouloroulou, G. (2015). "Morphological contrasts between Modern Greek and Italian: the case of compounding". *Languages in Contrast*, 15(1), 65-80.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2020). «Υπάρχει "γλωσσική στροφή" στη γλωσσολογία; Γλωσσικές σπουδές και μεταμοντέρνο». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 40, 73-81.
- Giannouloroulou, G. (2020). "Preface". Στο M. Georgiafentis, G. Giannouloroulou, M. Koliopoulou & A. Tsokoglou (επιμ.), *Contrastive Studies in Morphology and Syntax* (σσ. xi-xviii). London: Bloomsbury.
- Carlucci, A. (2010). "Gramsci and Saussure: Similarities and Possible Links". <http://www.gramscitalia.it>
- Carstairs-MacCarthy, A. (1992). *Current Morphology*. London: Routledge.
- Caserta, E. (1985). "Croce e la linguistica". *Rivista di studi italiani*, 1, 105-115.
- Christmann, H. H. (1982). "Neuere Italienische Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft". *Historiographia Linguistica*, 9(3), 515-540.
- Croce, B. (1946). "Sulla natura e l'ufficio della linguistica". *Quaderni della Critica*, 6, 33-37.
- Δελβερούδη, Ρ. (1999). «Γλωσσικό ζήτημα και νεοελληνικά ιδιώματα (1880-1910)». Στο Α-Φ. Χριστίδης (επιμ.), "Ισχυρές" και "ασθενείς" γλώσσες στην Ε.Ε. Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, τόμ. Β (σσ. 553-560). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

- De Saussure, F. ([1967] 1979). *Corso di linguistica generale (Introduzione, traduzione e commento di Tullio de Mauro)*. Bari: Laterza.
- Dimela, E., & Melissaropoulou, D. (2009). "On Prefix like Adverbs in Modern Greek". *Patras Working Papers in Linguistics, 1*, 72-94.
- Dimela, E., & Ralli, A. (2009). "Prefixation versus Compounding: A case study from the dialects of Aivali and Moschonisia". *Patras Working Papers in Linguistics, 1*, 95-106.
- Δρανδάκης, Π. (1926-1934). *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμοι Η, ΚΒ. Αθήνα: Πυρσός.
- Ευθυμίου, Λ. (2015). «Η ιστορία της κατάρτισης εκπαιδευτικών ξένων γλωσσών στην Ελλάδα: ένα από τα ανοικτά ζητήματα στην ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης». Στο *Ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης. Επανεκτιμήσεις και προοπτικές* (σσ. 455-472). Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Feilke, H. (1996). *Sprache als soziale Gestalt. Ausdruck, Prägung und die Ordnung der sprachlichen Typik*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Gensini, St. (2011). "Le date-chiave della linguistica europea dal Settecento alla prima metà del Novecento". www.uniroma1.it
- Gramsci, A. (1975). *Quaderni del carcere* (επιμ. V. Gerratana), τόμ. V. Torino: Einaudi.
- Halliday, M. A. K. (1985). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Harris, R. (1990). "On Redefining Linguistics". Στο Hayley G. Davies & Talbot Taylor (επιμ.), *Redefining Linguistics* (σσ. 8-52). London: Routledge.
- Heine, B. (1994). "Grammaticalization as an Explanatory Parameter". Στο W. Pagliuca (επιμ.), *Perspectives on Grammaticalization* (σσ. 255-287). Amsterdam: Benjamins.
- Hopper, P. (1987). "Emergent Grammar". *BLS, 13*, 139-157.
- Hopper, P. (1999). "Was Bakhtin a Proto-Integrationalist?". ResearchGate.
- Hopper, P. (2007). "Linguistics and Micro-Rhetoric: A Twenty-First Century Encounter". *Journal of English Linguistics, 35*(3), 236-252.
- Hopper, P. (2012). "Emergent Grammar". Στο J. P. Gee & M. Handford (επιμ.), *Handbook of Discourse Analysis* (σσ. 301-314). London: Routledge.
- Hopper, P. (2018). "Timely Notes on Saussure and Hermann Paul after 1968". Υπό έκδοση στο H. Boas & M. Pierce (επιμ.), *New Directions for Historical Linguistics*.
- Ives, P. (1997). "The Grammar of Hegemony". *Left History, (5)1*, 85-103.
- James, C. 1980. *Contrastive Analysis*. Essex: Longman.
- James, C. ([1980] 2009). *Αντιπαράβολική Ανάλυση* (ελληνική μετάφραση: Α. Αποστόλου-Πανάρα, Β. Ζούκα). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Kaltenböck, G. (2011). "Explaining diverging evidence: the case of clause-initial *I think*". Στο D. Scönefeld (επιμ.), *Converging Evidence. Methodological and Theoretical Issues for Linguistic Research* (σσ. 81-112). Amsterdam: Benjamins.
- Koerner, E. F. K. (1973). *Ferdinand de Saussure: origin and development of his linguistic thought in Western Studies of language*. Braunschweig: Vieweg.
- Koerner, E. F. K. (2004). "On the place of linguistic historiography within the sciences of language, again". Στο E. F.K. Koerner (επιμ.), *Essays in the History of Linguistics* (σσ. 3-17). Amsterdam: Benjamins.

- König, Ek. (2012). "Contrastive linguistics and language comparison", *Languages in Contrast*, (12)1, 3-26.
- Lo Piparo, F. (1979). *Lingua, intellettuali, egemonia in Gramsci*. Roma: Laterza.
- Μιννίτι-Γκώνια, Ντ. (1996). *Λαϊκή γλώσσα, λογοτεχνία και πολιτισμός στον Σεφέρη και τον Γκράμσι*. Πανεπιστήμιο Αθηνών (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Minniti-Gonias, D. (2008). "Lingua e 'popolo' negli scritti di Gramsci e Seferis". *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. ΛΘ', 323-338.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1983). «Συνοπτικό διάγραμμα της σημερινής καταστάσεως των γλωσσολογικών σπουδών στην Ελλάδα». Στο *Πρακτικά του Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου* (σσ. 209-240). Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.
- Newmeyer, F. J. (2001). "Deconstructing Grammaticalization". *Language Sciences*, 23, 187-229.
- Newmeyer, F. J. (2003). "Grammar is Grammar and Usage is Usage", *Language* 79(4), 682-707.
- Orlandi, C. (2007). "La riflessione linguistica nei Quaderni del carcere". *Lares*, 73, 55-87. <http://www.gramscitalia.it>
- Pellegrini, G. B. (1975). *Saggi di linguistica italiana*. Torino: Boringhieri.
- Pennycook, A. (2004). "Critical Applied Linguistics". Στο A. Davies & C. Elder (επιμ.), *The Handbook of Applied Linguistics* (σσ. 784-807). Oxford: Blackwell.
- Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Roberts, I. & A. Roussou (1999). "A formal approach to grammaticalization". *Linguistics*, (37)6, 1011-1041.
- Roberts, D. (1995). "Croce in America: Influence, Misunderstanding, and Neglect", *Humanitas*, 8(2), 1-22.
- Rosiello, L. (1982). "Linguistica e marxismo nel pensiero di Antonio Gramsci", *Historiographia Linguistica*, (9)3, 431-452.
- Σακελλαριάδης, Γ. (1979). *Εισαγωγή στη μετασχηματιστική γραμματική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Saussure de, F. ([1916] 1967). *Corso di linguistica generale. Introduzione, traduzione e commento di Tullio De Mauro*. Roma: Laterza.
- Saussure de, F. ([1916] 1979). *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*. Μετάφραση – σχόλια – προλογικό σημείωμα Φ. Δ. Αποστολόπουλος. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Setatos, M. (1969). *Phonological problems of Modern Greek Koine*. Θεσσαλονίκη.
- Σετάτος, Μ. (1971). *Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας*. Θεσσαλονίκη.
- Sobrero, A. (επιμ.), ([1993] 2003). *Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi*. Bari: Laterza.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1938). *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Αθήνα. Επανεκδοση ως 3ος τόμ. του *Άπαντα*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 1963.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1946] 1965). «Οι ξένες γλώσσες και η αγωγή». *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη* (σσ. 407-560). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, τόμος έβδομος.
- Vitale, M. (1978). *La questione della lingua*, Palermo: Palumbo editore.
- Weber, T. (1997). "The emergence of linguistic structure: Paul Hopper's emergent grammar hypothesis revisited". *Language Sciences*, 19(2), 177-96.
- Ziem, A. (2015). "Desiderata und Perspektiven einer Social Construction Grammar". Στο A. Ziem & A. Lasch (επιμ.), *Konstruktionsgrammatik IV. Konstruktionalssoziale Konventionen und cognitive Routinen* (σσ. 2-22). Tübingen: Stauffenburg.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΕΠΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ (ΚΕΦΑΛΑΙΑ 1-6)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 7 γίνεται ανακεφαλαίωση των κεφαλαίων 1-6 και περιέχονται ασκήσεις που αφορούν τις βασικές έννοιες της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, την αντιπαραθετική ανάλυση σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης, την αντιπαραβολική μορφολογική ανάλυση για διδακτικούς σκοπούς, καθώς και τη θεωρητική αντιπαραβολική μορφολογική ανάλυση σε γλώσσες διάφορων γλωσσικών οικογενειών.

Προαπαιτούμενη γνώση

Οι βασικές έννοιες της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, δηλαδή η συγκρισιμότητα των γλωσσών, τα δεδομένα της διαγλωσσικής σύγκρισης, η έννοια του tertium comparationis. Η μεθοδολογία της σύγκρισης των γλωσσών, η διάκριση της θεωρητικής από την εφαρμοσμένη αντιπαραθετική ανάλυση και η αντιπαραβολή ανά επίπεδο γλωσσικής ανάλυσης. Η ιστορική εξέλιξη της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας τόσο στη νεότερη εκδοχή της όσο και στην «προϊστορία» της. Η σχέση της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας τόσο με την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία του 19ου αιώνα, η οποία θεμελιώνει την επιστήμη της γλωσσολογίας, όσο και με την τυπολογία των γλωσσών, η οποία συγκρίνει ευρύτερους αριθμούς γλωσσών και στοχεύει στην ανεύρεση «τύπων» γλωσσών με βάση κυρίως μορφολογικά και συντακτικά χαρακτηριστικά. Η σχέση της αντιπαραβολικής ανάλυσης με τις γλωσσολογικές θεωρίες και τη βασική διάκριση των τελευταίων σε λειτουργιστικές και γενετικές. Η επιρροή των γλωσσολογικών θεωριών στο είδος της ερμηνείας των γλωσσικών δεδομένων.

7.1 Επανάληψη κεφαλαίων 1-6

Στο Κεφάλαιο 1 έγινε η εισαγωγή στις βασικές έννοιες της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, της συγχρονικής κατά βάση σύγκρισης δύο έως τεσσάρων γλωσσικών συστημάτων. Ως τέτοιες έννοιες συζητήθηκαν: το πρόβλημα της συγκρισιμότητας των γλωσσών, η χρησιμότητα της διαγλωσσικής σύγκρισης, τα δεδομένα της διαγλωσσικής σύγκρισης, η σχέση γενίκευσης και επιμέρους γλωσσικής εξέτασης, το τρίτο στοιχείο με βάση το οποίο πραγματοποιείται η σύγκριση (tertium comparationis) και οι διάφορες θεωρητικές απόψεις επί αυτού.

Στο Κεφάλαιο 2 αναλύθηκε η μεθοδολογία με την οποία η αντιπαραθετική γλωσσολογία προσεγγίζει τα γλωσσικά δεδομένα, και συγκεκριμένα η άντληση δεδομένων από σώματα κειμένων (corpora), από τις γραμματικές περιγραφές των προς σύγκριση γλωσσών, αλλά και από τα σώματα κειμένων των λαθών που κάνουν όσοι μαθαίνουν μια από τις συγκρινόμενες γλώσσες ως ξένη. Στη συνέχεια αναλύθηκε ο τρόπος που τα δεδομένα εντάσσονται στη συγκριτική περιγραφή προκειμένου να διατυπωθούν οι ομοιότητες αλλά και οι διαφορές μεταξύ των γλωσσικών συστημάτων.

Εκτός της μεθοδολογίας, στο κεφάλαιο αναλύθηκαν και οι στόχοι της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, οι οποίοι έγκεινται στη λεπτομερή περιγραφή των συστημικών χαρακτηριστικών των προς σύγκριση γλωσσών, στην ερμηνεία τους για λόγους θεωρητικούς, αλλά και για λόγους περαιτέρω χρήσης τους στην εφαρμοσμένη γλωσσολογία (π.χ. διδακτική ξένης γλώσσας, μετάφραση).

Συζητήθηκε, επίσης, η ιδιαίτερη μεθοδολογία με την οποία η αντιπαραθετική γλωσσολογία μελετά τους διαφορετικούς τομείς γλωσσικής ανάλυσης (φωνητική/φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία) μέσα από συγκεκριμένα φαινόμενα: α) τα διπλά σύμφωνα στην ιταλική και στην ελληνική, β) τη σύνθεση λέξεων στην ελληνική και στην ιταλική, γ) τη σειρά των όρων του Ονοματικού Συντάγματος στην ελληνική και στην ιταλική, δ) την κλίση της τουρκικής, της ελληνικής και της ιταλικής και ε) τα πραγματολογικά μόρια της γερμανικής και τις αντίστοιχες φορμουλαϊκές εκφράσεις της αγγλικής.

Στο Κεφάλαιο 3 αναλύθηκε η ιστορική εξέλιξη του κλάδου της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας. Η γέννηση του κλάδου χρονολογείται στη δεκαετία του 1950 με στόχευση τη διευκόλυνση της διδασκαλίας του μαθήματος της ξένης γλώσσας. Περιγράφεται, στη συνέχεια, η απομάκρυνση της θεωρίας της διδακτικής από την αντιπαραθετική ανάλυση των γλωσσών και η αυτόνομη εξέλιξη της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας ως κλάδου και της θεωρητικής γλωσσολογίας από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Επίσης, αναλύθηκε η «προϊστορία» της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας, μιας και η σύγκριση γλωσσών είναι κομβικό σημείο κάθε γλωσσολογικής διερεύνησης, και επιχειρήθηκε η διατύπωση των ορίων μεταξύ της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας και των άλλων κλάδων της σύγκρισης των γλωσσών.

Στο Κεφάλαιο 4 αναλύθηκαν οι σχέσεις της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας με την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία, την ειδικευση που σηματοδότησε την έναρξη της Γλωσσολογίας ως αυτόνομου από τη Φιλολογία κλάδου τον 19ο αιώνα. Τονίστηκαν οι μεθοδολογικές διαφορές των δύο ειδικεύσεων, δηλαδή η έμφαση της ιστορικής-συγκριτικής γλωσσολογίας στη διαχρονική θεώρηση και στην ιστορική ανασύνθεση της «πρωτογλώσσας», από την οποία προκύπτουν γενετικά συγγενείς γλώσσες έναντι της έμφασης της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας στη συγχρονική εξέταση γλωσσών που δεν συνδέονται κατ' ανάγκη γενετικά. Ωστόσο, επισημάνθηκε ότι, παρά τη διακριτότητα των δύο ειδικεύσεων, υπάρχουν σημεία επικάλυψης, αφού και οι δύο ανήκουν στη σύγκριση γλωσσών. Παρουσιάστηκαν οι απόψεις που επισημαίνουν τη συμπληρωματικότητα των διαφορετικών ειδικεύσεων της σύγκρισης γλωσσών, καθώς και το παράδειγμα της γλωσσικής αλλαγής στο επίπεδο της σύνταξης. Επιπλέον, επισημάνθηκε ότι η διαχρονική εξέταση μπορεί να είναι μέρος της θεωρητικής αντιπαραθετικής ανάλυσης, εάν ο στόχος είναι η ερμηνεία. Στη συνέχεια παρουσιάστηκαν οι βασικοί σταθμοί στην ιστορία των λεξικών των ανθρώπινων πολιτισμών, εκκινώντας από την αρχαιότητα και καταλήγοντας στη σύγχρονη εποχή. Η ιστορία της σύνθεσης λεξικών αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της σχέσης των ανθρώπινων πολιτισμών με τις γλώσσες και με τη σύγκριση των γλωσσών.

Στο Κεφάλαιο 5 παρουσιάστηκε η εξέλιξη της έννοιας της τυπολογίας στο πλαίσιο της γλωσσολογίας, καθώς και ορισμένες βασικές οικογένειες γλωσσών σε παγκόσμιο επίπεδο. Στη συνέχεια αναλύθηκε η σχέση της αντιπαραβολικής γλωσσολογίας με την τυπολογία των γλωσσών μέσα από ορισμένα βασικά έργα: του Greenberg ([1963] 1966), των Bybee, Perkins και Pagliuca (1994) και του van der Auwera (2012). Αναλύθηκαν τόσο η διαφορετική στόχευση όσο και η συνάφεια των δύο υποδιαίρεσεων της σύγκρισης των γλωσσών.

Στο Κεφάλαιο 6 αναλύθηκε η σχέση της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας με τη γενική γλωσσολογική θεωρία, κυρίως ως προς τη διάκριση τυπικών/γενετικών και λειτουργιστικών θεωριών. Υποστηρίχτηκε ότι οποιαδήποτε αντιπαραθετική ανάλυση γλωσσών προϋποθέτει ρητά ή υπόρητα ένα επιστημολογικό πλαίσιο. Επισημάνθηκε, επίσης, ότι το κάθε επιστημολογικό πλαίσιο που ακολουθείται σχετίζεται με το είδος της ερμηνείας που παρέχεται για τα γλωσσικά δεδομένα και τη σύγκρισή τους. Έγινε διάκριση σε εσωτερικές/νομολογικές ερμηνείες, που ακολουθούνται από τις τυπικές/γενετικές προσεγγίσεις, και σε εξωτερικές/πιθανολογικές ερμηνείες, που ακολουθούνται από τις λειτουργιστικές προσεγγίσεις. Επίσης, έγινε διάκριση μεταξύ κυρίαρχων και μη κυρίαρχων θεωριών στη γλωσσολογία, έγινε αναφορά στη μεταμοντερνιστική κριτική, καθώς και στη συσχέτιση όλων αυτών με την αντιπαραβολική γλωσσολογία.

7.2 Ασκήσεις

7.2.1 Ασκήσεις στις βασικές έννοιες της σύγκρισης των γλωσσών

α) Πώς ορίζεται η *αντιπαραθετική/αντιπαραβολική γλωσσολογία* και σε τι διαφοροποιείται από την *ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία*; Να αναφερθείτε και στις διαφοροποιήσεις ορολογίας των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών.

β) Να αναφέρετε και να αναπτύξετε τα σημαντικότερα σημεία κριτικής στην εφαρμοσμένη συγκριτική ανάλυση γλωσσών.

γ) Εάν συγκρίνουμε το γραμματικό μόρφημα του αορίστου της αγγλικής -ed και το γραμματικό μόρφημα του μέλλοντα της αγγλικής will, πώς μπορούμε να τεκμηριώσουμε την παράλληλη μεταβολή της μορφής και της σημασίας κατά τη διαδικασία της γραμματικοποίησης;

δ) Πώς ορίζεται η *γραμματικοποίηση*; Να αναφερθείτε και στη συγκεκριμένη γλωσσική διαδικασία και στο τμήμα της γλωσσολογικής θεωρίας.

ε) Με ποια κριτήρια ορίζουν τα γραμματικά μορφήματα και τα εντάσσουν στο δείγμα της μελέτης τους για τη ρηματική κλίση οι Bybee, Perkins και Pagliuca (1994);

στ) Ποια είναι τα τρία βασικά χαρακτηριστικά των *φορμουλαϊκών εκφράσεων*;

ζ) Στα παλιότερα αγγλικά η δήλωση του αποτελέσματος στα μεταβατικά ρήματα γινόταν με το βοηθητικό ρήμα *habb-* 'έχω, παίρνω' + επιθετική μετοχή: π.χ. *Ic hæfde hine gebundenne* 'I have him in a state of being bound' / 'τον έχω σε καθεστώς δέσμευσης'.

Στα λατινικά του Κικέρωνα συναντάμε επίσης προτάσεις όπως: *In ea provincia pecunias magnas collocatas habent* 'Επένδυσαν μεγάλο κεφάλαιο σε αυτήν την επαρχία'.

Τι κοινό διακρίνετε στις δύο γλώσσες ως προς την εξέλιξη της δήλωσης του αποτελέσματος σε δήλωση προτερόχρονου; Περιγράψτε αυτήν τη διαδικασία εξέλιξης.

η) Ποια είναι τα κριτήρια που χρησιμοποιεί ο Greenberg ([1963] 1966) για να διατυπώσει την τυπολογία του για τη βασική σειρά των όρων της πρότασης στις γλώσσες του κόσμου;

θ) Σε ποιους τύπους μπορούν να κατανεμηθούν οι γλωσσολογικές θεωρίες ως προς την ερμηνεία των γλωσσικών καθολικών;

ι) Σχολιάστε ως προς τη *μονοκατευθυντικότητα* το καθολικό 41 του Greenberg: «Εάν σε μια γλώσσα το ρήμα ακολουθεί το ουσιαστικό υποκείμενο και το ουσιαστικό αντικείμενο ως η κυρίαρχη σειρά, η γλώσσα σχεδόν πάντα έχει σύστημα πτώσεων».

κ) Σχολιάστε ως προς το χαρακτηριστικό της *μονοκατευθυντικότητας* το καθολικό 3 του Greenberg: «Γλώσσες με κυρίαρχη σειρά όρων ΡΥΑ (VSO) είναι σχεδόν πάντα προ-θετικές».

7.2.2 Άσκηση αντιπαραβολικής κλιτικής μορφολογίας για διδακτικούς στόχους

α. Αναγνώριση / Διάγνωση της λειτουργίας

Παρατηρήστε τις εξής λέξεις: *τραπεζιών, τραπεζάκι, τραπεζώνω, τραπέζι, τραπεζιού, τραπεζομάντιλο, παλιοστράπεζο, τραπέζια, τραπεζαρία*.

1) Αναγνωρίζετε σε αυτές κάποιο κοινό τμήμα και εάν ναι ποιο είναι αυτό;

2) Εάν έπρεπε να τις χωρίσετε σε τρεις ομάδες, πώς θα τις χωρίζατε;

3) Στην ομάδα όπου ανήκουν οι λέξεις *τραπεζιών, τραπέζι, τραπεζιού, τραπέζια* απομονώστε το κοινό τμήμα και στη συνέχεια βάλτε τις σε μια σειρά που να δηλώνει το ένα και τα πολλά αντικείμενα.

4) Φτιάξτε μία πρόταση για τον κάθε τύπο από τις λέξεις της τελευταίας ομάδας.

β. Αναγνώριση της σημασιο-συντακτικής λειτουργίας

Βάλτε τον σωστό τύπο της λέξης σε καθεμιά από τις παρακάτω προτάσεις:

1) Το *τραπέζ*__ της κουζίνας είναι μεγάλο.

2) Βάλαμε πολλά πιάτα και ποτήρια πάνω στο *τραπέζ*__.

3) Στο καφενείο της γειτονιάς μου υπάρχουν πολλά παλιά *τραπέζ*__.

4) Τα πόδια του *τραπεζ*__ έχουν χαλάσει.

Σε πόσες περιπτώσεις βάλατε την ίδια «λέξη»;

γ. Εκμάθηση του κλιτικού παραδείγματος

1. Παρατηρήστε τις λέξεις της πρώτης στήλης και κλίνετε τις λέξεις *φράχτης, ψεύτης*, όπως στην πρώτη στήλη:

Πίνακας 7.1 Εκμάθηση κλιτικού παραδείγματος.

ο κλέφτης		
του κλέφτη		
τον κλέφτη		
οι κλέφτες		
των κλεφτών		
τους κλέφτες		

2. Υπάρχουν κάποιοι τύποι που είναι ίδιοι; Πώς πετυχαίνουμε να τους ξεχωρίζουμε;
3. Στην αριστερή στήλη δηλώνεται ο ενικός αριθμός, ενώ στη δεξιά ο πληθυντικός:

Πίνακας 7.2 Εκμάθηση αριθμού των ονομάτων.

η γυναίκα	οι γυναίκες
της γυναίκας	των γυναικών
η αλεπού	οι αλεπούδες
η μαμά	οι μαμάδες
της μαμάς	των μαμάδων

4. Να χωρίσετε τα παραπάνω θηλυκά ουσιαστικά σε κατηγορίες με βάση όποια κοινά γνωρίσματα διακρίνετε.

7.2.3 Ασκήσεις αντιπαραβολικής/αντιπαραθετικής γλωσσικής ανάλυσης

Οι παρακάτω ασκήσεις είναι από το έργο του Gleason H. A. (1955). *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York: Holt, Rinehart & Winston και έχουν προσαρμοστεί για τις ανάγκες του παρόντος συγγράμματος.

Πίνακας 7.3 Γλώσσα Mende (Σιέρα Λεόνε).

rə̀ə	σπίτι	rə̀əí	το σπίτι
mə̀mə	ποτήρι	mə̀məí	το ποτήρι
də̀mí	ιστορία	də̀míí	η ιστορία
ká̀lí	μυστήρι	ká̀líí	το μυστήρι
hé̀lé	ελέφαντας	hé̀léí	ο ελέφαντας
kà̀àm	δάσκαλος	kà̀àmí	ο δάσκαλος
nà̀nó	αγόρι	nà̀nóí	το αγόρι
nú̀mú	πρόσωπο	nú̀múí	το πρόσωπο

- α. Ποιο παράθημα μπορείτε να απομονώσετε;
- β. Ποια είναι η μορφή του και ποια η κατά προσέγγιση σημασία του;

Πίνακας 7.4 Γλώσσα Kanuri (Νιγηρία).

gana	μικρός	nə̀mgana	μικρότητα
kura	μεγάλος	nə̀mkura	μεγαλοσύνη
kurugu	μακρύς	nə̀mkurugu	μήκος
karite	άριστος	nə̀mkarite	αριστεία
dibi	κακός	nə̀mdibi	κακότητα

- α. Ποιο παράθημα μπορείτε να απομονώσετε;
- β. Ποια είναι η μορφή του και ποια η κατά προσέγγιση σημασία του;

Πίνακας 7.5 *Κουρδική.*

aaqil	συνετός/σοφός	aaqilii	πρόνοια/πρόβλεψη
diz	κλέφτης	dizii	κλοπή
draiž	μακρύς	draižii	άκρος/μήκος
zaanaa	συνετός/σοφός	zaanaaii	πολυμάθεια
garm	ζεστός	garmii	ζέστη

- α. Ποιο παράθημα μπορείτε να απομονώσετε;
- β. Ποια είναι η μορφή του και ποια η κατά προσέγγιση σημασία του;
- γ. Σχολιάστε την πρώτη και την τέταρτη περίπτωση.
- δ. Εάν /raas/ σημαίνει 'αληθινός', ποια είναι η πιθανή σημασία του /raasii/;

Πίνακας 7.6 *Γλώσσα Ganda (Ουγκάντα).*

omukazi	γυναίκα	abakazi	γυναίκες
omusawo	γιατρός	abasawo	γιατροί
omusika	κληρονόμος	abasika	κληρονόμοι
omuwala	κορίτσι	abawala	κορίτσια
omulenzi	αγόρι	abalenzi	αγόρια

- α. Ποια παραθήματα μπορείτε να απομονώσετε;
- β. Ποια είναι η μορφή τους και ποια η κατά προσέγγιση σημασία τους;
- γ. Εάν /abalongo/ σημαίνει 'δίδυμοι', ποιος είναι ο πιθανός τύπος για το 'δίδυμος';

Πίνακας 7.7 *Η θέση του τόνου στην ουγγρική και στη νέα ελληνική*

Ουγγρική.

1.	cíř	μικρός	4.	céřce	κατσικά	7.	kávehaz	καφενείο
2.	láñ	κορίτσι	5.	cířceřce	κατσικάκι	8.	cíbir	υποφέρω, αντέχω
3.	cířlañ	κοριτσάκι	6.	káve	καφές	9.	cíbirhatatlan	ανυπόφορος

Είναι δυνατόν να προβλεφθεί η θέση του τόνου με βάση τα δεδομένα αυτά;

Νέα Ελληνική

1α.	pu	1β.	pú	5α.	scépi	5β.	scepi
2α.	oti	2β.	óti	6α.	xóros	6β.	xorós
3α.	pos	3β.	pós	7α.	kámara	7β.	kamára
4α.	i	4β.	í	8α.	zésti	8β.	zesti

9α.	xrístos	9β.	xristós	13α.	xrisáfí	13β.	xrisafí
10α.	apóces	10β.	apocés	14α.	jérno	14β.	jernó
11α.	pápas	11β.	papás	15α.	platía	15β.	platyá
12α.	xáña	12β.	xañá	16α.	eklisía	16β.	eklisyá

- α. Είναι δυνατόν να προβλεφθεί η θέση του τόνου με βάση τα δεδομένα αυτά;
- β. Δύο λέξεις στα δεδομένα είναι λόγια προέλευσης. Ποια επιπλέον διαφορά παρουσιάζουν με το άλλο μέλος του ζευγαριού τους;

Πίνακας 7.8 Γλώσσα *Bontoc* (Φιλιππίνες).

1.	fikas	δυνατός	fumikas	αυτός δυναμώνει
2.	kilad	κόκκινος	kumilad	αυτός κοκκινίζει
3.	bato	πέτρα	bumato	αυτός γίνεται πέτρα
4.	fusul	εχθρός	fumusul	αυτός γίνεται εχθρός

- α. Τι τύπος παραθήματος χρησιμοποιείται για να σχηματιστούν τα ρήματα;
- β. Περιγράψτε τη μορφή του και τη σχέση του με το θέμα της λέξης.
- γ. Εάν /rusi/ σημαίνει 'φτωχός', ποια είναι η πιθανή σημασία του /rumusi/;
- δ. Εάν /hitad/ σημαίνει 'σκοτεινός', ποιος είναι ο πιο πιθανός τύπος με σημασία 'σκοτεινιάζει';
- ε. Εάν /rumukaw/ σημαίνει 'ασπρίζει', ποιος είναι ο πιο πιθανός τύπος με σημασία 'άσπρος';
- στ. Συγκρίνετε τη γλώσσα αυτή με τη νέα ελληνική: Πώς θα δηλωνόταν στη νέα ελληνική η γραμματική σημασία που εξετάζουμε για την *Bontoc* στην παρούσα άσκηση;

Πίνακας 7.9 Γλώσσα *Samoan* (Ειρηνικός).

1.	manao	εύχεται	mananao	εύχονται
2.	matua	είναι γέρος	matutua	είναι γέροι
3.	malosi	είναι δυνατός	malolosi	είναι δυνατοί
4.	runou	λυγίζει	runonou	λυγίζουν
5.	savali	ταξιδεύει	savanali	ταξιδεύουν
6.	pese	τραγουδά	repese	τραγουδούν
7.	laga	σκύβει	lalaga	σκύβουν
8.	atamaaï	είναι συνετός	atamamaaï	είναι συνετοί

- α. Τι τύπος παραθήματος χρησιμοποιείται για να εκφραστεί το υποκείμενο πληθυντικού αριθμού του ρήματος;
- β. Περιγράψτε τη μορφή του παραθήματος και τη σχέση του με το θέμα.
- γ. Συγκρίνετε τα δεδομένα αυτής της γλώσσας με τη νέα ελληνική ως προς τη δήλωση του υποκειμένου σε πληθυντικό αριθμό.

Πίνακας 7.10 Κλασική αραβική.

1.	baḷaḥa	έφτασε	ballaḥa	έφερε
2.	ḥakara	θυμήθηκε	ḥakkara	υπενθύμισε
3.	aḥaba	απείχε	aḥaba	αναχαίτισε
4.	faṣara	ανακάλυψε	fassaṣara	εξήγησε
5.	ada	πέρασε	adda	πέρασε κάποιον

- α. Περιγράψτε το παράθημα που παρουσιάζεται στα δεδομένα.
- β. Ποια είναι η σημασία του παραθήματος; (Προσέξτε να αποδώσετε τα ερμηνεύματα με τρόπο που να αποκαλύπτει τη σταθερή σχέση μεταξύ των μελών κάθε ζευγαριού.)

Πίνακας 7.11 Σουαχίλι (Ανατολική Αφρική).

atanipenda	αυτός θα με συμπαθεί	atanipiga	αυτός θα με χτυπήσει
atakupenda	αυτός θα σε συμπαθεί	atakupiga	αυτός θα σε χτυπήσει
atampenda	αυτός θα τον συμπαθεί	atampiga	αυτός θα τον χτυπήσει
ataturpenda	αυτός θα μας συμπαθεί	ananipiga	αυτός με χτυπά
atawapenda	αυτός θα τους συμπαθεί	anakupiga	αυτός σε χτυπά
nitakupenda	εγώ θα σε συμπαθώ	anampiga	αυτός τον χτυπά
nitampenda	εγώ θα τον συμπαθώ	amenipiga	αυτός με έχει χτυπήσει
nitawapenda	εγώ θα τους συμπαθώ	amekupiga	αυτός σε έχει χτυπήσει
utanipenda	εσύ θα με συμπαθείς	amempiga	αυτός τον έχει χτυπήσει
utampenda	εσύ θα τον συμπαθείς	alinipiga	αυτός με χτύπησε
tutampenda	εμείς θα τον συμπαθούμε	alikipiga	αυτός σε χτύπησε
watampenda	αυτοί θα τον συμπαθούνε	alimpiga	αυτός τον χτύπησε
atakusumbua	αυτός θα σε ενοχλεί	wametulipa	αυτοί μας έχουν πληρώσει
unamsumbua	εσείς τον ενοχλείτε	tulikulipa	εμείς σας πληρώσαμε

Δώστε τα μορφήματα που σχετίζονται με καθεμιά από τις εξής σημασίες/λειτουργίες:

Υποκείμενα	Χρόνο	Αντικείμενα	Θέματα
Εγώ	μέλλοντας	με	συμπαθώ
Εσύ	ενεστώτας	σε	χτυπώ
Αυτός	συντελεσμένος	τον	ενοχλώ
Εμείς	παρελθοντικός	μας	πληρώνω
Αυτοί		τους	

α. Ποια είναι η σειρά των μορφημάτων σε μία λέξη;

β. Δώστε τους πιθανούς τύπους για τις ακόλουθες σημασίες:

Εγώ τους έχω χτυπήσει

Αυτοί με χτυπούν

Αυτοί με έχουν ενοχλήσει

Εσύ μας έχεις χτυπήσει

Εμείς τους χτυπήσαμε

Εγώ τον πληρώνω

γ. Δώστε τις πιθανές σημασίες για τους ακόλουθους τύπους:

atanilipa, utawariga, walikipenda, nimemsumbua

Πίνακας 7.12 Μορφοφωνολογία της Σουαχίλι.

Θέμα

1	ubao	σανίδα	mbao	σανίδες	
2	ubawa	φτερό	mbawa	φτερά	
3	udevu	μαλλί	ndevu	μαλλιά	
4	ugwe	τριχιά	ngwe	τριχιές	
5	uwati	κορυφή καλύβας	mbati	κορυφές καλύβας	
6	uwanda	ανοιχτό μέρος	mbanda	ανοιχτά μέρη	
7	uwingu	ουρανός	mbingu	ουρανοί	
8	ulimi	γλώσσα	ndimi	γλώσσες	
9	uranga	ξίφος	r ^h anga	ξίφη	
10	urindi	κόμπος	r ^h indi	κόμποι	
11	utambi	φίτιλι λάμπας	t ^h ambi	φίτιλια λάμπας	
12	utepe	ρίγα	t ^h epe	ρίγες	
13	ukuta	τοιχος	k ^h uta	τοιχοι	
14	ukuni	ξύλο	k ^h uni	ξύλα	
15	ukuča	νύχι δαχτύλου	k ^h uča	νύχια δαχτύλου	
16	ufunguo	κλειδί	funguo	κλειδιά	
17	ufagio	βούρτσα	fagio	βούρτσες	
18	ufizi	λάστιχο	fizi	λάστιχα	
19	uumbi	λίγη σκόνη	uumbi	σκόνη	
20	usiku	νύχτα	siku	νύχτες	
21	ušanga	στεφάνι	šanga	στεφάνια	
22	wakati	εποχή	ñakati	εποχές	
23	wavu	δίχτυ	ñavu	δίχτυα	
24	wayo	πατημασιά	ñayo	πατημασιές	
25	wembe	ξυραφάκι	ñembe	ξυραφάκια	
26	wimbo	τραγούδι	ñimbo	τραγούδια	

α. Θεωρήστε τα /r^h t^h k^h/ ως μεμονωμένα δασυνόμενα φωνήματα, όχι ως συμπλέγματα.

Κάθε τύπος αποτελείται από ένα θέμα και ένα παράθημα. Τα παραθήματα και κάποια από τα θέματα παρουσιάζουν φωνολογικά καθορισμένη ποικιλομορφία. Δεν υπάρχει μορφολογικά καθορισμένη ποικιλομορφία σε αυτήν την άσκηση.

Καταγράψτε τα θέματα. Εάν παρατηρείται μορφοφωνημική ποικιλομορφία, καταγράψτε όλα τα αλλόμορφα.

β. Γράψτε στον ακόλουθο πίνακα κάθε τύπο των παραθημάτων:

	Αλλόμορφα	Χρησιμοποιείται με θέματα που έχουν:	Περιπτώσεις (αριθμημένες)
Ενικός			
Πληθυντικός			

γ. Κάντε μια γενική διατύπωση για τη μορφοφωνημική ποικιλία στο παράθημα του πληθυντικού, παίρνοντας υπόψη τη φωνητική κατάσταση των φωνημάτων.

δ. Περιγράψτε τις μορφοφωνημικές αλλαγές που παρατηρούνται στα θέματα. Ποιον τύπο είναι καλύτερο να θεωρήσουμε ως τον βασικό από τον οποίο μπορεί να παραχθεί και ο ενικός και ο πληθυντικός;

Πίνακας 7.13 Τάξεις ουσιαστικών στη Σουαχίλι.

					Τάξη	Θέμα
1	mtoto	παιδί	watoto	παιδιά		
2	mtu	άνθρωπος	watu	άνθρωποι		
3	mriši	μάγαιρας	wariši	μάγαιρες		
4	mgeni	ξένος	wageni	ξένοι		
5	mswahili	Σουαχιλινός	waswahili	Σουαχιλινόι		
6	mšale	τόξο	mišale	τόξα		
7	mti	δέντρο	miti	δέντρα		
8	mzigo	ζωάκι	mizigo	ζωάκια		
9	mkufu	αλυσίδα	mikufu	αλυσίδες		
10	mtego	παγίδα	mitego	παγίδες		
11	ηgoma	τύμπανο	ηgoma	τύμπανα		
12	ηgao	καταφύγιο	ηgao	καταφύγια		
13	ndizi	μπανάνα	ndizi	μπανάνες		
14	ndoto	όνειρο	ndoto	όνειρα		
15	mboga	λαχανικό	mboga	λαχανικά		
16	mbu	κουνούπι	mbu	κουνούπια		
17	k ^h uku	κοτόπουλο	k ^h uku	κοτόπουλα		
18	k ^h amba	μεγάλο σκονί	k ^h amba	μεγάλα σκονιά		
19	t ^h embo	ελέφαντας	t ^h embo	ελέφαντες		
20	p ^h embe	κέρατο	p ^h embe	κέρατα		
21	nzige	σκουλήκι	nzige	σκουλήκια		
22	safari	ταξίδι	safari	ταξίδια		
23	simba	λιοντάρι	simba	λιοντάρια		
24	ñumba	σπίτι	ñumba	σπίτια		
25	ñuki	μέλισσα	ñuki	μέλισσες		
26	kikaru	καλάθι	vikaru	καλάθια		
27	kisu	μαχαίρι	visu	μαχαίρια		
28	kitabu	βιβλίο	vitabu	βιβλία		
29	kipini	χερούλι	vipini	χερούλια		
30	kiti	κάθισμα	viti	καθίσματα		
31	kitoto	μωρό	vitoto	μωρά		
32	gari	κάρο	magari	κάρα		
33	šoka	πριόνι	mašoka	πριόνια		
34	kaša	στήθος	ma kaša	στήθη		
35	embe	μυστρί	ma embe	μυστριά		
36	boga	κολοκύθι	maboga	κολοκύθια		

α. Χωρίστε τα δεδομένα σε πέντε τάξεις ουσιαστικών (1-5) με τρόπο ώστε οι λέξεις κάθε τάξης να χαρακτηρίζονται από την ίδια σχέση ανάμεσα στον ενικό και στον πληθυντικό.

β. Επιστρέψτε στον Πίνακα 7.12. Τα ουσιαστικά εκείνου μπορεί να θεωρηθούν ότι αντιπροσωπεύουν την 6η τάξη ουσιαστικών. Γράψτε στον παρακάτω πίνακα τα προθήματα που βρήκατε εκεί.

γ. Εξετάστε καθεμιά από τις 5 τάξεις που βρήκατε στην άσκηση αυτή. Καθορίστε το πρόθημα του ενικού και το πρόθημα του πληθυντικού και γράψτε τον στον παρακάτω πίνακα. Υπάρχει μόνο μια θέση στον παρακάτω πίνακα η οποία θα μείνει κενή.

	Ενικός	Πληθυντικός
Τάξη 1		
Τάξη 2		
Τάξη 3		
Τάξη 4		
Τάξη 5		
Τάξη 6		

δ. Γράψτε τον πιο πιθανό τύπο του θέματος για την κάθε λέξη. Είναι δυνατόν να καθοριστεί το θέμα σε όλες τις περιπτώσεις με απόλυτη βεβαιότητα;

ε. Τι είδους ενδείξεις μπορούν να μας βοηθήσουν στις αμφίβολες περιπτώσεις;

Βιβλιογραφία

- Bybee, J., Perkins, R., & W. Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the languages of the World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gleason, H. A. (1955). *An Introduction to Descriptive Linguistics*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Greenberg, J. H. ([1963] 1966). "Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements". Στο J. H. Greenberg (επιμ.), *Universals of Language* (σσ. 73-113). Cambridge: The MIT Press.
- van der Auwera, J. (2012). "From contrastive linguistics to linguistic typology". *Languages in Contrast*, 12(1), 69-86.

ΜΕΡΟΣ Β: ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΣΤΗ ΔΙΑΓΛΩΣΣΙΚΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου περιέχονται συγκεκριμένες αντιπαραθετικές αναλύσεις γλωσσικών φαινομένων σε τέσσερις γλώσσες (ελληνική, ιταλική, γαλλική, γερμανική). Η επιλογή της σύγκρισης της ελληνικής με την ιταλική, τη γαλλική και τη γερμανική έγινε διότι οι τρεις αυτές γλώσσες είναι από τις ευρέως διδασκόμενες ως ξένες στην ελληνική εκπαίδευση, αλλά και από τις πλέον ερευνώμενες στη διεθνή γλωσσολογική έρευνα.

Τα γλωσσικά φαινόμενα που περιλαμβάνονται είναι: α) το οριστικό άρθρο, στο οποίο εμπλέκονται η σύνταξη, η σημασιολογία αλλά και η μορφολογία, και β) η σύνθεση των λέξεων, φαινόμενο της μορφολογίας αλλά και της σημασιολογίας.

Η θεώρηση των γλωσσικών φαινομένων είναι κατά βάση συγχρονική, ωστόσο για κάθε φαινόμενο περιλαμβάνεται και διαχρονική θεώρηση, για λόγους ερμηνευτικής πληρότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΤΟ ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 8 πραγματοποιείται αντιπαραθετική ανάλυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική, στην ιταλική, στη γαλλική και στη γερμανική ως προς τη συγχρονική του κατανομή. Η μελέτη του οριστικού άρθρου εμπλέκει τους τομείς γλωσσικής ανάλυσης της σύνταξης, της σημασιολογίας και της μορφολογίας και αποτελεί συγκεκριμένη εφαρμογή των αρχών της αντιπαραθετικής θεωρίας στα γλωσσικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, εξετάζονται η εμφάνιση ή μη, η μορφή, η θέση και η σημασιολογία του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες. Στο οριστικό άρθρο αποδίδονται τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά α) της οριστικής ειδικευτικής αναφοράς και β) της οριστικής γενικευτικής αναφοράς.

Η αντιπαραθετική εξέταση αποκαλύπτει τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές στη συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες.

Επιπλέον, παρουσιάζονται οι βασικές γλωσσολογικές αναλύσεις του οριστικού άρθρου, στις οποίες εμπλέκονται δεδομένα από πολλές γλώσσες, με έμφαση στα δεδομένα των τεσσάρων εξεταζόμενων γλωσσών, αλλά και στις διαφορές των γλωσσολογικών προσεγγίσεων, εκκινώντας από τις παραδοσιακές έως τις σύγχρονες. Γίνεται φανερό ότι στο πεδίο της μελέτης του οριστικού άρθρου ο διάλογος μεταξύ γενετικών και λειτουργιστικών προσεγγίσεων είναι παραγωγικός.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές έννοιες για τη δομή των ονοματικών φράσεων / ονοματικών συνταγμάτων για την έννοια της οριστικότητας/μη οριστικότητας στη μορφολογία των οριστικών άρθρων.

8.1 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στη νέα ελληνική

Για την περιγραφή των βασικών σημασιολογικών και συντακτικών χαρακτηριστικών του οριστικού άρθρου στηριχτήκαμε στην περιγραφή που γίνεται στη γραμματική των Κλαίρη και Μπαμπινιώτη (2005).

Σύμφωνα με αυτήν τη γραμματική (σσ. 133-139), το βασικό σημασιολογικό χαρακτηριστικό του οριστικού άρθρου στην ελληνική είναι η δήλωση: α) της οριστικής ειδικευτικής αναφοράς και β) της οριστικής γενικευτικής αναφοράς.

A. Η οριστική ειδικευτική αναφορά

Σύμφωνα με την παραπάνω γραμματική (σ. 133): «Η δήλωση της οριστικής αναφοράς είναι η βασική λειτουργία του οριστικού άρθρου», ενώ «η ταυτότητα των αντικειμένων αναφοράς που δηλώνονται με το οριστικό άρθρο ποικίλλει»:

1. Αναφέρονται σε πρόσωπα ή πράγματα γνωστά εκ των προτέρων σε όλους τους συνομιλητές. Αυτά μπορεί να είναι: α) πράγματα που είναι ή θεωρούνται μοναδικά: *Ο ήλιος είναι λαμπερός*, β) πράγματα που είναι δεδομένο ότι αποτελούν κοινή γνώση για όλους τους συνομιλητές: *Τα μαθήματα αρχίζουν τον Οκτώβριο*, γ) κύρια ονόματα που κυρίως δηλώνουν ένα και μόνο πρόσωπο: *Χτες πήγαμε για καφέ με την Αλεξάνδρα*. / *Θα σε δω τη Δευτέρα*.

2. Αναφέρονται σε πρόσωπο ή πράγμα το οποίο έχει ήδη δηλωθεί στο επικοινωνιακό περιβάλλον (συχνά η πρώτη αναφορά γίνεται με το αόριστο άρθρο και οι επόμενες με το οριστικό, καθώς με την πρώτη αναφορά το πρόσωπο ή το πράγμα θεωρείται πια γνωστό ή καθορισμένο): – *Το βράδυ θα σε πείραζε να έρθει μαζί μας κι ένας φίλος μου*; – *Καθόλου, αλλά μήπως δεν έχει ο φίλος σου όρεξη να ακούει τρεις ώρες τζαζ*;

3. Αναφέρονται σε ονοματικό σύνολο το οποίο ακολουθείται από κάποιον προσδιορισμό που το καθορίζει με σχετική ακρίβεια: *Η κυρία με το σκυλάκι είναι γειτόνισσά μου*.

B. Η οριστική γενικευτική αναφορά

Η γενικευτική αναφορά στην ελληνική επιτελείται κατεξοχήν με το οριστικό άρθρο, είτε στον ενικό είτε στον πληθυντικό αριθμό.

1. Η χρήση του οριστικού άρθρου είναι σχεδόν υποχρεωτική για τη δήλωση της γενικευτικής αναφοράς στο υποκείμενο είτε στον ενικό είτε στον πληθυντικό: *Ο άνθρωπος είναι θνητός. / Τα νησιά γεμίζουν κόσμο το καλοκαίρι.*

Ειδικά με το ρήμα 'υπάρχω' η γενικευτική αναφορά μπορεί να δηλωθεί μέσω του άναρθρου υποκειμένου: *Μόνο στην Αφρική υπάρχει λιοντάρι.*

2. Στη θέση του αντικειμένου η γενικευτική αναφορά γίνεται συνήθως με το οριστικό άρθρο, αν και υπάρχει μεγαλύτερη ελευθερία και προαιρετική χρήση του άρθρου, τουλάχιστον όταν το αντικείμενο είναι στον πληθυντικό και σπανιότερα στον ενικό αριθμό: *Για το όργωμα και το αλώνισμα στις απότομες πλαγιές οι κάτοικοι χρησιμοποιούν ακόμη το άλογο και το βόδι. / Για το όργωμα και το αλώνισμα στις απότομες πλαγιές οι κάτοικοι χρησιμοποιούν ακόμη (τα) άλογα και (τα) βόδια.*

3. Στην προσδιοριστική γενική που έχει γενικευτική αναφορά, όταν αποδίδει έναν χαρακτηρισμό στο όνομα που συνοδεύει, κανονικά δεν εμφανίζεται οριστικό άρθρο. Ο κανόνας αυτός αντιστρέφεται όταν το όνομα που προσδιορίζει συνοδεύεται από οριστικό άρθρο: *Έχεις ακούσει ποτέ φωνή παγονιού; / Έχεις ακούσει ποτέ τη φωνή του παγονιού;*

4. Τα προθετικά σύνολα με γενικευτική σημασία εκφέρονται κανονικά χωρίς άρθρο. Όταν, όμως, η αναφορά είναι αναμφισβήτητη γενικευτική (για πραγματολογικούς λόγους), τότε η παρουσία του άρθρου επιτρέπεται χωρίς να είναι υποχρεωτική: *Δεν μ' αρέσει καθόλου να ταξιδεύω με (το) αεροπλάνο.*

Στα συντακτικά χαρακτηριστικά του άρθρου ανήκουν η υποχρεωτικότητα της παρουσίας και της απουσίας του και η θέση του. Σύμφωνα με τη Γραμματική των Κλαίρη και Μπαμπινιώτη (2005: 201-203, 205-207), η παρουσία του οριστικού άρθρου είναι υποχρεωτική στις ακόλουθες περιπτώσεις:

A) Κύρια ονόματα (εκτός από τις κλητικές προσφωνήσεις): *Η Μυρτώ και η Μαρία φεύγουν αύριο το πρωί.*

Όμως:

α) Δεν υπάρχει ποτέ άρθρο στην κλητική προσφώνηση, καθώς και με τα ρήματα *λέγομαι, ονομάζομαι, καλούμαι*: *Ονομάζομαι Αργύρης Παπαχρήστος.*

β) Κατά κανόνα, όταν το μικρό όνομα συνοδεύεται από άρθρο, το επώνυμο που ακολουθεί είναι χωρίς άρθρο: *Ο Μάνος Χατζιδάκις είναι πολύ γνωστός στο εξωτερικό.*

Η χρήση διπλού άρθρου στο ονοματεπώνυμο υπονοεί ότι υπάρχει προσωπική γνωριμία με τον ομιλητή: *Με πήρε τηλέφωνο η Μαρία η Δούκα.*

γ) Το άρθρο μπορεί να παραλειφθεί στον προφορικό κυρίως λόγο πριν από τα τοπωνύμια, ιδίως όταν πρόκειται για τόπους προορισμού ή προέλευσης και μάλιστα όταν προηγούνται οι σχετικές προθέσεις: *Το πλοίο αναχωρεί σε 10 λεπτά για Τήνο, Σύρο, Πειραιά.*

Τα τελευταία χρόνια, κυρίως στον προφορικό λόγο, παρατηρείται η χρήση τοπωνυμίων χωρίς άρθρο απευθείας μετά από ρήματα κίνησης ή και άλλα ρήματα τα οποία παίρνουν συμπλήρωμα που παίρνει τόπο: *Αύριο πάω Θεσσαλονίκη. / Μένω Παγκράτι.*

B) Υπερθετικός βαθμός των επιθέτων: *Ο Μηνάς είναι ο καλύτερος μαθητής στην τάξη.*

Γ) Τακτικά αριθμητικά όταν προηγούνται του ονόματος: *Ο Μάιος είναι ο πέμπτος μήνας του χρόνου.*

Δ) Κλάσματα: *Τα δύο τρίτα του κοινού ήταν ηλικίας κάτω των τριάντα.*

Ε) Απόλυτα αριθμητικά σε διανεμητικές χρήσεις: *Θα έρθουν τρεις φίλοι μου. Τους δύο τους ξέρω από το νηπιαγωγείο.*

ΣΤ) Απόλυτα αριθμητικά σε συνολική αρίθμηση (προηγείται πάντα το και): *Είναι τρία αδέρφια και μένουν και τα τρία μαζί.*

Ζ) Διανεμητικές/Κατανεμητικές χρήσεις: *Τα φιστίκια έχουν 3.000 δραχμές το κιλό.*

Η) Ορισμένες αντωνυμίες (ο ένας, ο άλλος, ο ίδιος, ο εαυτός μου, ο οποίος): *Δεν θέλω να συζητάει τις υποθέσεις μου ο ένας και ο άλλος.*

Θ) Δεικτικές αντωνυμίες (δεικτική αντωνυμία + άρθρο + όνομα / άρθρο + όνομα + δεικτική αντωνυμία): *Αυτός ο τοίχος / Ο τοίχος αυτός χρειάζεται ασβέστωμα.*

Ι) Αντωνυμία *όλος, -η, -ο* σε θέση επιθέτου (*όλος + άρθρο + όνομα / άρθρο + όνομα + όλος*): *Όλος ο κόσμος ξέρει ότι το κάπνισμα βλάπτει.*

Το άρθρο μπορεί να προηγηθεί της αντωνυμίας *όλος, -η, -ο* τροποποιώντας ελαφρώς τη σημασία: *Το όλο ζήτημα αντιμετωπίστηκε ευτυχώς με ψυχραιμία.*

Η απουσία του οριστικού άρθρου είναι υποχρεωτική στις ακόλουθες περιπτώσεις:

A) Με ονόματα και επίθετα που λειτουργούν ως κατηγορούμενα: *Ο Νίκος είναι φιλόλογος. / Ο αδελφός του πατέρα μου είναι πολύ βαρετός.*

Όμως:

Το κατηγορούμενο μπορεί να πάρει οριστικό άρθρο όταν πρόκειται για πρόσωπο ή πράγμα που με κάποιον τρόπο έχει οριστεί εκ των προτέρων, είτε γιατί έχει γίνει λόγος γι' αυτό είτε γιατί είναι γνωστό στο περιβάλλον ότι υπάρχει μόνο ένα πρόσωπο ή πράγμα με την ιδιότητα αυτή: *Αυτοί είναι οι δύο καθηγητές που σου έλεγα: Ο Νίκος είναι ο φιλόλογος, η Μαρία είναι η μαθηματικός.*

B) Στις κλητικές προσφωνήσεις, είτε σε ονομαστική είτε σε κλητική: *Νίκος! Γρήγορα εδώ! / Βασίλη, για έλα εδώ μια στιγμή!*

Γ) Σε εκφράσεις ποσού ή περιεχομένου ή ύλης: *Μου πρόσφερε ένα μπουκέτο λουλούδια.*

Δ) Σε περιπτώσεις στις οποίες το αντικείμενο του ρήματος γίνεται αντιληπτό ως είδος ή ιδιότητα και όχι ως συγκεκριμένο πρόσωπο, ζώο ή πράγμα: *Η Γιάννα φοράει σχεδόν πάντα καπέλο. / Χρειαζόμαστε οπωσδήποτε υδραυλικό!*

Τα τελευταία χρόνια η χρήση του αορίστου άρθρου στις περιπτώσεις της ιδιότητας γίνεται όλο και πιο συχνή: *Χρειαζόμαστε οπωσδήποτε έναν υδραυλικό!*

Το άρθρο παραλείπεται συχνά σε τηλεγραφικό λόγο, σε δημοσιογραφικό λόγο, ιδίως σε τίτλους εφημερίδων ή ειδήσεων κ.λπ., χωρίς να δημιουργείται πρόβλημα κατανόησης για τον ακροατή ή τον αναγνώστη: *Αλληπάλληλοι σεισμοί σε Κίνα, Ινδία, Γουατεμάλα!*

Θέση του οριστικού άρθρου

Το άρθρο προτάσσεται πάντα του ονόματος, χωρίς καμιά εξαίρεση. Προηγείται, επίσης, οποιουδήποτε άλλου προσδιορισμού συνοδεύει το όνομα, με την εξαίρεση των αντωνυμιών *αυτός, -ή, ό, εκείνος, -η, -ο, ο ίδιος, -α, -ο, όλος, -η, -ο* όταν αυτές προηγούνται του ονόματος:

Ο φάκελος περιέχει τη διαθήκη του.

Το μικρό σπίτι ήταν ορθάνοιχτο.

Αυτός ο κήπος ποτίζεται από πηγάδι.

Εκείνη η πόρτα οδηγεί στο υπόγειο.

Η ίδια η διευθύντρια τους είδε να το σκάνε από την πίσω πόρτα.

Μεταξύ του άρθρου και του ονόματος μπορούν να παρεμβληθούν επίθετα ή αντωνυμίες με χρήση επιθέτου:

Το ασπρόμαυρο μπλουζάκι σου πάει πιο πολύ από το ροζ.

Το δικό μου αυτοκίνητο είναι πολύ παλιότερο από το δικό σου.

Όταν παρεμβάλλεται άλλο στοιχείο μεταξύ του άρθρου και του ονόματος, υπάρχει η δυνατότητα διπλής εμφάνισης του άρθρου. Αυτό συμβαίνει όταν αυτό στο οποίο αναφέρεται το όνομα ξεχωρίζει από ένα σύνολο ομοειδών πραγμάτων χωρίς να είναι πάντα υποχρεωτική η χρήση του στις περιπτώσεις αυτές:

Το ασπρόμαυρο (το) μπλουζάκι σου πάει πιο πολύ από το ροζ.

Το δικό μου (το) αυτοκίνητο είναι πολύ παλιότερο από το δικό σου.

Είναι όμως υποχρεωτική η παρουσία του δεύτερου άρθρου όταν προηγείται το όνομα και έπεται το επίθετο:

Το πρόγραμμα το θερινό δεν έχει οριστικοποιηθεί ακόμα.

Με το οριστικό άρθρο υπάρχει επιπλέον η δυνατότητα να παρεμβληθούν ορισμένα επιρρήματα τοπικά ή χρονικά, τα οποία τότε παίζουν ρόλο επιθετικού στοιχείου. Τα επιρρήματα αυτά είναι κυρίως τα εξής:

Ο έξω χώρος / η πάνω πόρτα / το αποκάτω διαμέρισμα (τοπικά).

Ο πρώην σύζυγος / ο τέως πρόεδρος / ο μετέπειτα πρωθυπουργός (χρονικά).

Το άρθρο, επίσης, συναντάται σε παγιωμένες εκφράσεις. Αυτές, όπως αναφέρεται και στο Θεοφανοπούλου-Κοντού κ.ά (επιμ., 1998: 19) μπορεί να είναι ονοματικές, ρηματικές και προθετικές:

Θα του τα πω έξω από τα δόντια.

... Κι ας έκανε τη διαβασμένη.

Όταν παντρευτείς με το καλό.

8.2 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στην ιταλική

Για την παρουσίαση των βασικών σημασιολογικών και συντακτικών χαρακτηριστικών του οριστικού άρθρου της ιταλικής θα ακολουθήσουμε την *Grande grammatica italiana di consultazione*, 1991³, τόμ. Ι (επιμ. Lorenzo Renzi) και συγκεκριμένα το κεφάλαιο «L'articolo» (σσ. 357-423) του Lorenzo Renzi⁶, επιλέγοντας τις βασικότερες κατηγορίες.

«Η οριστικότητα σηματοδοτείται από το οριστικό άρθρο. Δεν εξαρτάται γενικά από ειδικές τυπικές συνθήκες, δηλαδή δεν μπορεί να οριστεί με μηχανικό τρόπο. Παρ' όλα αυτά υπάρχει ένας τύπος τυπικής συνθήκης που προκαλεί υποχρεωτικά την εμφάνιση του οριστικού άρθρου και είναι η δεύτερη αναφορά του ίδιου αντικειμένου αναφοράς. Είναι ο λεγόμενος αναφορικός τύπος» (ό.π.: 383).

Λεπτομερέστερη αντιπαραθετική ανάλυση του οριστικού άρθρου της ιταλικής και της ελληνικής γίνεται στο Γιαννουλοπούλου (2016).

Ι. Τύποι οριστικότητας

α) Αναφορά

Ο αναφορικός τύπος είναι η περίπτωση που ένα ονομαστικό σύνταγμα επαναλαμβάνεται αφού έχει ήδη αναφερθεί: *Era stato annunciato l'arrivo di un nuovo inquilino. E oggi il nuovo inquilino è arrivato.*

Θεωρείται επίσης αναφορική η περίπτωση όπου η οριστικότητα δεν εξαρτάται από μια κατά λέξη ανάκληση, όπως στο προηγούμενο παράδειγμα, αλλά προκύπτει μέσω μιας πιο ευρείας συσχέτισης με τα συμφραζόμενα που προηγήθηκαν. Πρόκειται για την «υπονοούμενη αναφορική αναφορά» (*referenza anaforica implicita*): *È stata premiata una scultura. L'autore ha ricevuto una somma.*

Στην περίπτωση της αναφορικής σχέσης, το άρθρο δεν μπορεί να αντικατασταθεί γενικά από δεικτικό: *?Era stato annunciato l'arrivo di un nuovo inquilino. E oggi quel nuovo inquilino è arrivato.*

Απολύτως αδύνατη είναι η χρήση του δεικτικού με την υπονοούμενη αναφορά: **È stata premiata una scultura. Quell'autore ha ricevuto una somma.*

β) Κοινές γνώσεις, καταφορά

Στην περίπτωση της αναφοράς η οριστικότητα προκύπτει από τα γλωσσικά συμφραζόμενα. Σε άλλες περιπτώσεις η οριστικότητα εξαρτάται από τα εξωγλωσσικά συμφραζόμενα, δηλαδή από την υπόθεση του ομιλητή ότι ο ακροατής μοιράζεται τις δικές του γνώσεις: *Prendiamo come arbitro l'avvocato.* Αυτός ο τύπος οριστικότητας μπορεί να εκφραστεί επίσης με δεικτικό, αλλά με αισθητή διαφορά σημασίας: *Prendiamo come arbitro quell'avvocato.*

Μια ιδιαίτερη περίπτωση της οριστικότητας που εξαρτάται από κοινές γνώσεις είναι εκείνη στην οποία η αναγνώριση του αντικειμένου αναφοράς προκύπτει καταφορικά, δηλαδή με εξειδικεύσεις που ακολουθούν το ονομαστικό σύνταγμα και έχουν μορφή τροποποιητών, π.χ. αναφορική φράση, προθετικό σύνταγμα (συνήθως με *di*) κ.λπ.: *Sai che è stato chiuso il bar che è all'angolo di via Cavour?*

Ο ρόλος της καταφοράς, επομένως, είναι βοηθητικός και δεν είναι συγκρίσιμος (ούτε συμμετρικός, παρά τα φαινόμενα) με εκείνον της αναφοράς. Ενώ η αναφορά καθιστά γνωστό και επομένως οριστικό ένα ονομαστικό σύνταγμα, η καταφορά έχει απλώς μια βοηθητική λειτουργία. Από την άλλη πλευρά –αντίθετα με την αναφορά– η καταφορική τροποποίηση δεν έχει αναγκαστικά το αποτέλεσμα να κάνει ένα ονομαστικό σύνολο οριστικό: *Sai che è stato chiuso un bar che è all'angolo di via Cavour?*

Στο ακόλουθο παράδειγμα η υποχρεωτική χρήση του οριστικού άρθρου οφείλεται στην ανάκληση από τον ομιλητή στον ακροατή κοινών γνώσεων: *Sai che il / *un signore che abbiamo visto ieri è proprio il padre di Anna?*

γ) Απομονώσιμη και μη απομονώσιμη ιδιότητα

Μια ειδική περίπτωση των κοινών γνώσεων δίνεται από τα ονομαστικά σύνταγματα που δηλώνουν μη απομονώσιμη ιδιότητα (π.χ. τα μέλη του σώματος) και απομονώσιμη (π.χ. τα αγαθά ενός ανθρώπου). Εδώ η ευκολία στην ανάκληση του αντικειμένου αναφοράς διευκολύνει τη χρήση του οριστικού άρθρου: *Mi fa male la testa (μη απομονώσιμη). / Abbiamo perso le valigie (απομονώσιμη).*

⁶ Στην παρουσίαση ακολουθείται ο όρος *ονομαστικό σύνταγμα* (*Sintagma Nominale*), που χρησιμοποιεί ο Renzi αλλά και γενικότερα η ιταλική βιβλιογραφία αντί για τον συνηθέστερο όρο της ελληνικής *ονομαστική φράση*, που χρησιμοποιήθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια.

Δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην απομονώσιμη και στη μη απομονώσιμη ιδιότητα όσον αφορά τη χρήση του οριστικού άρθρου, αλλά μόνο όσον αφορά τον συνδυασμό του κτητικού και του άρθρου. Η μη απομονώσιμη ιδιότητα αποκλείει τον συνδυασμό 'άρθρο + κτητικό': *Mi fa male la mia testa / Abbiamo perso le nostre valigie.

Στην περίπτωση της μη απομονώσιμης ιδιότητας η χρήση του δεικτικού στη θέση του άρθρου αποκλείεται εντελώς: *Mi fa male questa / quella testa.

Η πιθανότητα αντικατάστασης με το *quello* σε μερικές περιπτώσεις οφείλεται στο γεγονός ότι το ίδιο παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί ως μια περίπτωση κοινών γνώσεων που πρέπει να ενεργοποιηθούν: *Si è fatto male a quel ginocchio*. Εδώ εννοείται ότι έχει γίνει ήδη λόγος για το ένα γόνατο και καλείται ο συνομιλητής να ανακαλέσει στη μνήμη του τις συνθήκες.

δ) Μοναδικό αντικείμενο

Περίπτωση αυτόματης χρήσης του οριστικού άρθρου είναι και τα ονοματικά συντάγματα που δηλώνουν ένα μοναδικό αντικείμενο αναφοράς: *il sole, la luna*. Σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει πάντα οριστικό άρθρο και δεν υπάρχει πληθυντικός. Όταν όμως αυτά τα ονοματικά συντάγματα χρησιμοποιούνται σε συμφραζόμενα στα οποία δεν θεωρούνται μοναδικά, τότε υπακούουν στους κοινούς κανόνες της οριστικότητας και της αοριστίας: *non ho mai visto un sole così pallido*.

ε) Τάξη

Αυτό που ονομάζεται τάξη από την πλευρά της λογικής εκφράζεται γλωσσικά με διάφορους τρόπους, δύο από τους οποίους χρησιμοποιούν το οριστικό άρθρο: *tutti i leoni sono feroci / i leoni sono feroci / il leone è feroce*.

Από τη γλωσσική πλευρά, ωστόσο, οι τρεις εκφράσεις δεν είναι πάντα ισοδύναμες: *il leone è il re della foresta / *tutti i leoni sono i re della foresta / ?i leoni sono i re della foresta*. Πρέπει να ληφθεί υπόψη η αξία του *tutti*, καθώς και η διαφορά ανάμεσα στον ενικό, που δηλώνει καθολικά την κατηγορία, και στον πληθυντικό, που υποδεικνύει περισσότερο την ενότητα των μονάδων. Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις το *gli piace molto il libro* είναι καλύτερο από το *gli piace molto il libro*.

Με τα ονόματα που δηλώνουν μάζα και τα οποία δεν έχουν πληθυντικό ο ενικός με το οριστικό άρθρο είναι ο μόνος δυνατός τύπος: *il ferro è resistente / la resistenza del ferro è molto forte*.

II. Ζεύγη και κλειστές σειρές των οριστικών ονοματικών συνταγμάτων

Το άρθρο μπορεί να απουσιάζει στα ζεύγη των ονοματικών συνταγμάτων που δηλώνουν σύνδεση και στις κλειστές σειρές των ονοματικών συνταγμάτων. Πρόκειται για ζεύγη που συνιστούν ένα σημασιολογικά ρέον σύνολο, π.χ. *padre e figlio / padri e figli / fratello e sorella / moglie e marito* και μπορούν να βρεθούν σε όλα τα συμφραζόμενα. Η οριστικότητα που δηλώνουν μπορεί να ανήκει σε οποιονδήποτε από τους τύπους που αναφέρθηκαν παραπάνω: *vedi entrare padre e figlio in negozio* (οριστικότητα λόγω κοινών γνώσεων) / *i rapporti tra padri e figli sono sempre stati difficili* (δήλωση τάξης).

Μπορούν να υπάρξουν και σειρές με τρία (ή περισσότερα) μέλη: *vedi entrare padre, madre e figlia nel negozio*.

III. Ονοματικά συντάγματα εγγενώς οριστικά

Τα κύρια ονόματα χρησιμοποιούνται σαν οριστικά, εκτός από την περίπτωση που εισάγονται ως νέα. Σε αυτήν την περίπτωση το κύριο όνομα εμφανίζεται ως κατηγορούμενο και δεν έχει άρθρο: *Questo è Gianni*.

Στις άλλες περιπτώσεις τα κύρια ονόματα δημιουργούν ονοματικά συντάγματα εγγενώς οριστικά. Αλλά και σε αυτήν την περίπτωση τα κύρια ονόματα έχουν ή δεν έχουν άρθρο με τρόπο απολύτως ιδιοσυγκρασιακό. Όταν το οριστικό άρθρο εμφανίζεται, δεν χρησιμεύει για να διαφοροποιήσει την οριστικότητα από την αοριστία.

1. Ονόματα προσώπων

α) μόνο όνομα: *Leonardo, (la) Maria* / μόνο επίθετο: *Sciascia, (la) Corti* / όνομα και επίθετο: *Leonardo Sciascia, Maria Corti*

β) ιστορικά επώνυμα: *Pericle, Scipione, Attila* / υπερώνυμα: *il Correggio*

γ) οικογένειες (και τα μέρη τους): *i Rossi, le Rossi*

δ) θεότητες, μυθικές προσωπικότητες κ.τ.ό: Dio, Iddio, Dioniso, i Dioscuri
ε) οικιακά ζώα: Fido, Cocorito

2. Ονόματα θεσμών, ιστορικών γεγονότων κ.λπ.

στ) il Cremlino, il Pentagono, la Crusca, la Fiat, il Novecento

3. Ονόματα χειροτεχνημάτων

ζ) πλοία, τρένα: la Raffaello, il Romulus

η) τίτλοι έργων: βιβλία, ταινίες, λυρικά έργα: la Divina Commedia, Romeo e Giulietta, (il) Cuore, (il) Satyricon / πίνακες, γλυπτά: la Tempesta, (il) Mosé / εφημερίδες, περιοδικά: la Stampa, Panorama, (la) Repubblica

4. Ονόματα τόπων

θ) αστέρες, πλανήτες, γεωγραφικές και αστρονομικές οντότητες: l'Orsa maggiore, Giove, il Polo Nord.

ι) υγρό στοιχείο

θάλασσες και ωκεανοί: il Mediterraneo, il Pacifico

λίμνες: il Ceresio, l'Ontario

ποτάμια: il Volturno, il Volga

κ) ηπειρωτικές περιοχές

ήπειροι: l'Africa

κράτη, έθνη: l'Italia, gli Stati Uniti ma Cuba, Andorra

(γεωγραφικές ή διοικητικές) περιοχές: la Lombardia, il Veneto, i Balcani, la Terra Santa

νησιά: Capri, Cuba, la Sicilia, il Giglio

κα) βουνά, λόφοι, οροσειρές: il Pasubio, l'Etna, I Lessini, le Madonie

κβ) πόλεις, χωριά: Palermo, Carini, l'Aquila, (la) Spezia, il Cairo

κγ) γειτονιές: la Bovisa, Rifredi, (il) Travestere

κδ) μνημεία, θέατρα, κήποι: il Colosseo, le Piramidi, la Scala, Santa Maria Novella

κε) οδοί, λεωφόροι: l'Appia, la Transiberiana (ferrovia), la Milano - Sanremo

κστ) δημόσιοι χώροι, θεσμοί (ως κτίρια): il Roma (caffé, cinema, albergo Roma) / la Kennedy (scuola Kennedy), il Forlanini (aeroporto)

κζ) αθλητικές ομάδες κ.τ.ό.: il Napoli, il Petrarca

5. Χρονικοί προσδιορισμοί

κη) ημέρες της εβδομάδας και μήνες: (il) lunedì, martedì, (il) gennaio, febbraio

κθ) επέτειοι: (la) Pasqua, (la) Pentecoste

6. Οι προθέσεις di και in και τα ονόματα τόπων χωρίς άρθρο

Η πρόθεση di σε οποιαδήποτε από τις σημασίες της μπορεί να συνοδεύεται από την προαιρετική απουσία του άρθρου σε κύρια ονόματα τόπων, τα οποία διαφορετικά θα είχαν υποχρεωτικά το άρθρο. Η απουσία του άρθρου δίνει γενικά κάπως καλλιεργημένο ύφος και έχει διάφορους περιορισμούς, π.χ. ισχύει μόνο για ονόματα στον ενικό:

Il mare d'Africa (και dell' Africa), αλλά *il mare di Puglie

Il cielo / l'esercito d'Italia (και dell' Italia), αλλά *di Paesi Bassi

Μόνο στο θηλυκό και στον ενικό: il cielo di Lombardia / di Sicilia (και della Lombardia / della Sicilia), αλλά *di Lazio.

Η πρόθεση in με τοπική σημασία μπορεί να προκαλέσει την απουσία, υποχρεωτική ή προαιρετική, του άρθρου σε ονόματα που διαφορετικά θα είχαν υποχρεωτικά το άρθρο. Ισχύει μόνο για τον ενικό:

Navigando in Mediterraneo (και nel Mediterraneo)

Cadde in Tevere (και nel Tevere)

Vivo in Africa / *nell Africa

Vivo in Italia / *nell' Italia

Η παρουσία κάποιου τροποποιητή δίπλα στο κύριο όνομα κάνει το άρθρο υποχρεωτικό: *il mare d'Africa settentrionale.

Η χρήση του *in* χωρίς άρθρο δείχνει οικειότητα με το συζητούμενο αντικείμενο. Μόνο ένας εργαζόμενος στη Fiat θα έλεγε: *Lavoro in Fiat*. Οι άλλοι λένε *alla Fiat*.

Ο μηχανισμός είναι ο ίδιος με τα κοινά ονόματα. Εάν η σημασία του *in* δεν είναι τοπική, το άρθρο εμφανίζεται πάντα: *lo loro fede nell' Europa / *in Europa*.

7. «Κοινό όνομα + κύριο όνομα»: παρουσία ή απουσία άρθρου

Υπάρχουν πολλοί συνδυασμοί κοινού και κύριου ονόματος οι οποίοι λειτουργούν ως ένα κύριο όνομα. Το άρθρο συχνά λείπει ή είναι προαιρετικό. Με τα ονόματα προσώπων αυτό επιβεβαιώνεται όταν το κύριο όνομα ακολουθεί κάποιον τίτλο συγγενείας: *(la) nonna Caterina / (lo) zio Luigi*. Στον πληθυντικό το άρθρο είναι υποχρεωτικό: *le zie Materassi*.

Με ορισμένους τίτλους η απουσία του άρθρου είναι υποχρεωτική: *don Luigi, sant' Antonio, frate Giacomo*.

Με άλλους τίτλους και γενικά με ονόματα και επίθετα το άρθρο είναι υποχρεωτικό: *il signor Luigi, la ragazza Carla, il buon Silvestroni*.

Το άρθρο είναι προαιρετικό με τα *para* και *re*: *(il) para Giovanni XXIII, para Roncalli, (il) re Hasan*.

Η ίδια κατάσταση παρατηρείται και στα τοπωνύμια: *(il) Palazzo Reale, (il) Palazzo Filomarino, (la) villa Pignatelli*. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις πιο συχνή είναι η απουσία του άρθρου. Υπάρχουν όμως και ορισμένες στις οποίες το άρθρο είναι υποχρεωτικό: *il Museo Filangieri, il Parco di Capodimonte, la Cappella Palatina*.

Το άρθρο επίσης λείπει πριν από επώνυμα: *casa Renzi, famiglia Renzi*.

Σε περιορισμένες τυποποιημένες εκφράσεις που δεν είναι παραγωγικές υπάρχει και η ακολουθία «κύριο όνομα προσώπου + άρθρο + επίθετο»: *Lorenzo il Magnifico / Alessandro il Grande*.

8. Ψευδο-κύρια ονόματα και το άρθρο

Πρόκειται για περιπτώσεις που δεν έχουν τα ουσιώδη χαρακτηριστικά των κύριων ονομάτων, παρουσιάζουν κανονική χρήση του άρθρου (και του αόριστου) και εμφανίζονται σε ενικό και πληθυντικό. Σε αυτά ανήκουν: α) χειροτεχνήματα που δηλώνονται από εταιρικά ονόματα: *la/una/le/delle Aspirina, -e / Alfa-Romeo*, β) ονόματα λαών, ομαδοποιήσεων κ.λπ.: *l'/un/gli/degli italiano, -i / il/un/i/dei napoletano, -i*, γ) θεσμοί: *la/una/le/delle Questura, -e / Curia, -e / Ministero, -i*.

Αυτά τα ονόματα δεν διαφοροποιούνται σχεδόν σε τίποτα από τους λεγόμενους τεχνικούς όρους. Πρόκειται για κοινά ονόματα των οποίων η σημασία καθορίζεται με τρόπο πιο στενό από ό,τι συνήθως στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου πεδίου, θεσμικού ή επιστημονικού ή όποιας άλλης ταξινόμησης, και τα οποία μπορούν να έχουν επίσης χρήσεις λιγότερο αυστηρές σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Εμφανίζουν και αυτά απολύτως κανονική χρήση του άρθρου: π.χ. *rivoluzione, eclissi (dell' astronomia), elzeviro, menabò (del giornalismo), variabile (della matematica)*.

9. Το άρθρο και η απουσία του με τα ονόματα συγγενείας

Τα οριστικά ονοματικά συντάγματα με ονόματα συγγενείας εμφανίζονται συχνά χωρίς άρθρο. Τέτοια ονόματα χωρίς άρθρο είναι: *parà, babbo, mamma, nonno, nonna, zio, zia* (και στα υποκοριστικά). Αυτό συμβαίνει αποκλειστικά στον ενικό: *Vieni da(l) parà! / Vieni *da nonni/dai nonni!*.

Η συχνότητα των άναρθρων τύπων σχετικά με τους έναρθρους ή με εκείνους που έχουν κτητικό επίθετο ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή. Η χρήση των άναρθρων τύπων καθορίζεται από συγκεκριμένους παράγοντες, δηλαδή το πρόσωπο πρέπει να αναγνωρίζεται χωρίς αντίρρηση ως: α) ή συγγενής του ομιλητή, β) ή συγγενής του παιδιού της οικογένειας: *Vieni con noi? – No, io vado a casa da parà, che è malato. / Non fare i dispetti a nonna!*

Η άναρθρη χρήση αποκλείεται για τους μη οικείους.

Αυτομάτως αποκλείονται οι τροποποιητές από τα ονόματα συγγενείας.

Μόνο στον ενικό πάντα μπορούν να χρησιμοποιηθούν άναρθρα πολλοί συνδυασμοί κτητικής αντωνυμίας με όνομα συγγενείας. Οι κτητικές αντωνυμίες που μπορούν να χρησιμοποιηθούν είναι οι *mio, tuo, suo, nostro, vostro*, αλλά όχι η *loro*. Τα ονόματα συγγενείας είναι: *padre, parà, babbo, madre, mamma, figlio, figlia, fratello, sorella, marito, moglie, zio, zia, nipote, nonno, nonna* κ.λπ. Αποκλείονται τα υποκοριστικά.

Αυτή η χρήση εμφανίζει πολλές ιδιαιτερότητες, ορισμένες από τις οποίες είναι και τοπικές, π.χ. στην Τοσκάνη και στη βόρεια Ιταλία είναι αποδεκτοί τύποι όπως *il mio cugino*, που συνδυάζουν το άρθρο και το κτητικό και που δεν εμφανίζονται αλλού.

Επίσης, εάν η κτητική αντωνυμία ακολουθεί το όνομα περισσότερο παρά προηγείται αυτού, τότε το άρθρο είναι υποχρεωτικό: tua figlia / la tua figlia / *figlia tua.

10. Ονόματα χρονικών εκφράσεων

Συγκεκριμένα ονόματα που δηλώνουν χρονικές εκφράσεις μπορούν να χρησιμοποιούνται χωρίς άρθρο ως υποκείμενο σε οριστικά ονοματικά συντάγματα: È già sera / Arriva primavera. Αυτή η χρήση υπόκειται σε διάφορους περιορισμούς: εμφανίζεται μόνο με ορισμένα ρήματα (*Finisce primavera), το ονοματικό σύνταγμα δεν πρέπει να έχει τροποποιητές (*È già sera di maggio) και πρέπει να βρίσκεται μετά το ρήμα (*Primavera arriva). Αυτά τα χαρακτηριστικά διαφοροποιούν τη συγκεκριμένη περίπτωση από εκείνη των ημερών της εβδομάδας, των μηνών, των ετετειών, που αποδέχονται την απουσία άρθρου χωρίς τους παραπάνω περιορισμούς.

11. Η κλητική και η απουσία του οριστικού άρθρου

Με τα ονοματικά συντάγματα που χρησιμοποιούνται στην κλητική, τα οποία είναι εγγενώς οριστικά, δεν εμφανίζεται στην ιταλική ποτέ οριστικό άρθρο (σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε άλλες ρομανικές ποικιλίες) και βέβαια ούτε αόριστο, αφού το ονοματικό σύνταγμα είναι εγγενώς οριστικό:

Caro amico! / Giovanotto!

Το άρθρο εμφανίζεται μόνο σε κάποιες τυποποιημένες εκφράσεις, όπως il mio (caro/rovero) + κύριο όνομα. Επίσης, σε ορισμένα λογοτεχνικά παραδείγματα που κατάγονται από την προφορική της Φλωρεντίας: Mala cosa nascer rovero, il mio caro Renzo (Manzoni).

Επίσης, η χρήση του δεικτικού + κοινό όνομα που χρησιμοποιείται για να απευθυνθεί σε ξένους είναι απαρχαιωμένη: "Accostatevi, quella giovine" disse la signora a Lucia.

12. Η απουσία του οριστικού άρθρου σε επιγραφές αντικειμένων

Συχνά ως ετικέτα ενός αντικειμένου ή ως δείκτης για να το προσεγγίσουμε ή ως εξήγηση μιας εικόνας χρησιμοποιούνται ονοματικά συντάγματα χωρίς άρθρο, τα οποία πρέπει πιθανόν να θεωρηθούν ως εγγενώς οριστικά:

Vagone letto / guardaroba, segreteria / salmone.

IV. Ονοματικό σύνταγμα που δεν είναι ούτε οριστικό ούτε αόριστο

1. Ο τύπος του κατηγορουμένου

Ορισμένες φορές ο τύπος του κατηγορουμένου εμφανίζεται άναρθρα:

Giorgio è dottore, αλλά Giorgio fa il dottore με υποχρεωτικό το οριστικό άρθρο.

Αποδεκτά επίσης και τα:

Giorgio è il dottore με τη λειτουργία διάκρισης του υποκειμένου από άλλο πρόσωπο.

Giorgio è un dottore με τη σημασία της ένταξης ενός ατόμου (Giorgio) σε σύνολο (dottori).

Σε ορισμένες περιπτώσεις ένα ονοματικό σύνταγμα χωρίς άρθρο που εισάγεται με πρόθεση έχει παρόμοια αξία με ένα ονοματικό σύνταγμα κατηγορουμένου. Οι περιπτώσεις αυτές είναι:

α) με την πρόθεση da: Si sono veramente comportati da amici.

β) με την πρόθεση per. Υποκατηγοριοποιείται με συγκεκριμένα ρήματα, όπως το prendere: Mi hanno preso per dottore.

γ) με την πρόθεση a. Υποκατηγοριοποιείται με συγκεκριμένα ρήματα, όπως το passare: Cesari è stato passato da terzino a portiere.

δ) με την πρόθεση in. Υποκατηγοριοποιείται με συγκεκριμένα ρήματα, όπως το cambiare, trasformare: Il bruco si trasforma in farfalla.

ε) Ο τύπος του κατηγορουμένου στην παράθεση μπορεί να εισάγεται συχνά με τα come, quale: Giorgio, come dottore...

2. Ονοματικό σύνταγμα χωρίς άρθρο στα επιφωνήματα

Συγκεκριμένοι επιφωνηματικοί τύποι περιέχουν ένα ονοματικό σύνταγμα χωρίς άρθρο, σε λειτουργία αντικειμένου, το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε οριστικό ούτε αόριστο. Κάθε ονοματικό σύνταγμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί με αυτόν τον τρόπο, αρκεί να υπάρξουν συγκεκριμένες πραγματολογικές συνθήκες, και ιδιαίτερα σε αφηρημένα ονόματα ή συγκεκριμένα στον ενικό ή στον πληθυντικό, π.χ.

Attenzione!, Aiuto!, Fuoco!, Carica!

3. Συμπληρώματα με ονοματικές φράσεις χωρίς άρθρο

α) Ρήμα + di + Ονοματικό Σύνταγμα χωρίς άρθρο

parlare/discutere/discorrere di sport/di donne/di questioni importanti

β) Επίθετο + di + Ονοματικό Σύνταγμα χωρίς άρθρο

pieno d' olio/di botte

γ) Ρήμα + a + Ονοματικό Σύνταγμα χωρίς άρθρο

giocare a tennis/a scacchi

δ) Ρήμα + in + Ονοματικό Σύνταγμα χωρίς άρθρο

cambiare lire in dollari

ε) Επίθετο + in + Ονοματικό Σύνταγμα χωρίς άρθρο

esperto in chirurgia

ζ) Ρήμα + per + Ονοματικό Σύνταγμα χωρίς άρθρο

tenere / avere qualcuno per padrone

4. Συμπληρώματα που εισάγονται με το di

α) θέμα: libro di storia

β) ύλη: ponte di legno

γ) μεριστικό: bicchiere di vino

δ) ιδιότητα: gente di grande abilità

5. Ονοματικά συντάγματα χωρίς άρθρο μετατοπισμένα στα δεξιά και στα αριστερά

Ορισμένες φορές ονοματικά συντάγματα χωρίς άρθρο βρίσκονται απομονωμένα έξω από την πρόταση, είτε στα δεξιά είτε στα αριστερά, λόγω του φαινομένου της μετατόπισης, π.χ.

Noccioline, ne ho trovato molte.

Di panettoni, ne ho trovato uno.

Ne ho trovate, di noccioline.

6. Αντωνυμική χρήση των άρθρων

Οι δυνατότητες αντωνυμικής χρήσης του οριστικού άρθρου είναι περιορισμένες συγκριτικά με εκείνες του αορίστου και αντιστοιχούν σε εκείνες του μεριστικού και του πληθυντικού.

Επίσης, μπορεί να χρησιμοποιηθεί το άρθρο εάν ακολουθεί επίθετο, π.χ.

Vorrei il grande.

Vorrei il mio/tuo/suo.

Εάν το επίθετο αρχίζει από φωνήεν, υπάρχουν οι ακόλουθες δυνατότητες:

Prendi lo sgabello! Quale? L'alto (οριακά αποδεκτό).

Prendi la sedia! Quale? La alta (χωρίς έλλειψη *l'alta).

8.3 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στη γαλλική

Για την παρουσίαση της κατανομής του οριστικού άρθρου στη γαλλική θα ακολουθήσουμε την πρόταση του Nocentini (1996), ο οποίος, από το πλήθος των προτεινόμενων τυπολογιών έχει επιλέξει τα εξής χαρακτηριστικά:

α) παράλληλη ύπαρξη αορίστου άρθρου

β) θέση του οριστικού άρθρου ως προς το Όνομα, εάν τίθεται προ του Ονόματος ή εάν ακολουθεί ως επίθημα

γ) συνεμφάνιση του οριστικού άρθρου με δεικτικό: εάν δηλαδή η παρουσία του δεικτικού αποκλείει το άρθρο ή εάν το επιτρέπει

δ) συνεμφάνιση του οριστικού άρθρου με κτητική αντωνυμία: εάν δηλαδή η παρουσία του κτητικού αποκλείει το άρθρο ή εάν το επιτρέπει

ε) θέση του οριστικού άρθρου σε Ονοματικά Συντάγματα που περιέχουν και Επίθετο: εάν δηλαδή το οριστικό άρθρο προηγείται του Ονοματικού Συντάγματος, είτε στη σειρά ΕΟ είτε στη σειρά ΟΕ, ή εάν μπορεί να παρεμβληθεί ανάμεσά τους

- στ) εμφάνιση του οριστικού άρθρου μαζί με συμπλήρωμα σε γενική πτώση
- ζ) εμφάνιση του οριστικού άρθρου μαζί με συμπλήρωμα που είναι Προθετικό
- η) εμφάνιση του οριστικού άρθρου μαζί με Κύριο Όνομα

Τα δεδομένα της γαλλικής ως προς τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι τα εξής:

- α) διαθέτει το αόριστο άρθρο *un/une*
- β) το οριστικό άρθρο τίθεται προ του Ονόματος, π.χ. *le ciel* 'ο ουρανός'
- γ) το οριστικό άρθρο δεν συνεμφανίζεται με δεικτικό, π.χ. *ce ciel*, 'αυτός ο ουρανός'
- δ) το οριστικό άρθρο δεν συνεμφανίζεται με κτητική αντωνυμία, π.χ. *ma robe* 'το φόρεμά μου'
- ε) το οριστικό άρθρο προηγείται των Ονοματικών Συνταγμάτων (O+E), π.χ. *la robe rouge* 'το κόκκινο φόρεμα'. Μπορεί επίσης να παρεμβάλλεται στις δομές O-Ap.-E/O σε φόρμουλες ονομάτων όπως *Charles le Chauve* ή *Henri le Navigateur*
- στ) το οριστικό άρθρο δεν συνεμφανίζεται με γενική πτώση, αλλά παίρνει τη μορφή του μεριστικού, π.χ. *je mange du croissant* 'τρώω κρουασάν'
- ζ) το οριστικό άρθρο δεν συνεμφανίζεται με προθετικό συμπλήρωμα
- η) το οριστικό άρθρο δεν συνεμφανίζεται με κύριο όνομα. Δομές όπως *l'Emile*, *la Marie* θεωρούνται αρχαϊκές και περιθωριοποιημένες, απομεινάρια παλαιότερων εμφανίσεων, σε αντίθεση με την ιταλική όπου εμφανίζουν εξάπλωση.

8.4 Η συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στη γερμανική

Την ίδια τυπολογία του Nocentini (1996) θα ακολουθήσουμε για την παρουσίαση της συγχρονικής κατανομής του οριστικού άρθρου στη γερμανική.

Τα δεδομένα της γερμανικής ως προς τα χαρακτηριστικά της εν λόγω τυπολογίας είναι τα εξής:

- α) διαθέτει το αόριστο άρθρο *ein, eine, ein*
- β) το οριστικό άρθρο τίθεται προ του Ονόματος, π.χ. *der Himmel* 'ο ουρανός'
- γ) το οριστικό άρθρο δεν συνεμφανίζεται με δεικτικό, π.χ. *dieser Himmel* 'αυτός ο ουρανός'
- δ) το οριστικό άρθρο δεν συνεμφανίζεται με κτητική αντωνυμία, π.χ. *mein Kleid* 'το φόρεμά μου'
- ε) το οριστικό άρθρο προηγείται των Ονοματικών Συνταγμάτων (O+E), π.χ. *das rote Kleid* 'το κόκκινο φόρεμα'
- στ) το οριστικό άρθρο συνεμφανίζεται με γενική πτώση, καθώς κλίνεται και σε γενική, π.χ. *des Kindes* 'του παιδιού'
- ζ) το οριστικό άρθρο μπορεί να συνεμφανίζεται με προθετικό συμπλήρωμα, π.χ. *mit dem Zug* 'με το τρένο'
- η) το οριστικό άρθρο θα μπορούσε να συνεμφανίζεται με κύριο όνομα, αλλά όχι πάντα, π.χ. σε περιπτώσεις φορμουλαϊκών εκφράσεων όπως *Karl der Grosse* 'Κάρολος ο Μέγας' ή σε περιπτώσεις όπως *der Peter* 'ο Πέτρος', *die Anne* 'η Άννα', που είναι αρκετά διαδεδομένες στην καθημερινή ανεπίσημη γλώσσα.

8.5 Συμπέρασμα για τη συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες

Από την παρουσίαση που προηγήθηκε διαφάνηκε ότι η γαλλική, η ιταλική και η γερμανική έχουν παρόμοια κατανομή ως προς τις παραμέτρους του Nocentini (1996), παρόλο που δεν εμφανίζουν μεταξύ τους τον ίδιο βαθμό γενετικής συγγένειας (η γερμανική ανήκει στις γερμανικές γλώσσες, ενώ οι άλλες δύο στις ρομανικές), αλλά και ελαφρές διαφορές ακόμα και μεταξύ της ιταλικής και γαλλικής, που είναι γενετικά συγγενείς.

Η νέα ελληνική διαθέτει επίσης σημαντικές ομοιότητες κατανομής με τις τρεις άλλες γλώσσες, αλλά εμφανίζει και μια αυξημένη παρουσία του οριστικού άρθρου σε περιβάλλοντα που οι άλλες γλώσσες δεν εμφανίζουν (με χαρακτηριστικότερη περίπτωση την εμφάνιση του άρθρου με τα κύρια ονόματα). Αυτή η ιδιαιτερότητα της νέας ελληνικής είναι προϊόν της διαχρονικής της εξέλιξης, όπως θα φανεί στο Κεφάλαιο 9.

8.6 Γλωσσολογικές αναλύσεις του άρθρου

8.6.1 Παραδοσιακές αναλύσεις

Οι πρώτες αναφορές για το άρθρο ως γραμματική κατηγορία απαντούν ήδη στα έργα των Στωικών φιλοσόφων (4ος αιώνας π.Χ.), για τους οποίους το άρθρο είναι ένα από τα μέρη του λόγου. Οι Στωικοί επεξεργάστηκαν το αριστοτελικό σύστημα διάκρισης των μερών του λόγου και «από τους *συνδέσμους* του Αριστοτέλη ξεχώρισαν με την ονομασία άρθρα όλα τα κλινόμενα μέρη, δηλαδή αυτά που αργότερα ονομάστηκαν αντωνυμία και άρθρο» (Robins 1989: 48).

Πιο συστηματική παρουσίαση γίνεται από τους Αλεξανδρινούς φιλόλογους του 2ου αιώνα μ.Χ. Κατά τον Απολλώνιο τον Δύσκολο, η λέξη *άρθρο* δηλώνει «την τε συμβολήν των κώλων... και αυτό το κώλον» (Αναγνωστόπουλος 1922: 167). Ο όρος *άρθρο* ως τεχνικός γραμματικός όρος δήλωνε και την αναφορική αντωνυμία αλλά και το οριστικό άρθρο. Όπως μας πληροφορεί ο Αναγνωστόπουλος (ό.π.), ο Απολλώνιος ο Δύσκολος αναφέρεται σε δύο άρθρα «αναφοράν δηλούντα» και διακρίνει την αναφορική αντωνυμία, ονομάζοντάς την «άρθρον υποτακτικόν», από το κυρίως άρθρο, που το ονομάζει «άρθρον προτακτικόν».

Ο Διονύσιος ο Θραξ στις οκτώ τάξεις λέξεων που προτείνει συμπεριλαμβάνει το «άρθρον» με τον εξής ορισμό: «Άρθρον εστί μέρος λόγου πτωτικόν προτασσόμενον και υποτασσόμενον της κλίσεως των ονομάτων» (Robins 1989: 55).

Στη λατινική γραμματική παράδοση, όπως διασώθηκε στο έργο του Πρισκιανού και των μεταγενέστερων Λατίνων γραμματικών, οι τάξεις των μερών του λόγου παραμένουν οκτώ, όπως και στην *Τέχνη Γραμματική* του Διονυσίου του Θρακός. Υπάρχει όμως μια αξιοσημείωτη διαφορά: επειδή στη λατινική δεν υπήρχε άρθρο, «στη θέση του άρθρου οι Λατίνοι γραμματικοί έβαλαν το επιφώνημα ως μια ανεξάρτητη λεκτική πράξη» (Robins 1989: 79).

Ο Ουάρωνας, ωστόσο, επαναφέρει τις διακρίσεις των Στωικών και ονομάζει *articulus finitus* τη δεικτική αντωνυμία της λατινικής *hic, haec, hoc* (Krámský 1972: 18).

Ο όρος *άρθρο*, επομένως, στη μεν νέα ελληνική κατάγεται από τα αρχαία ελληνικά, ενώ σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες κατάγεται από την απόδοση *articulus* του ελληνικού όρου *άρθρο*, που έκαναν οι Λατίνοι γραμματικοί (ιταλικά *articolo*, γαλλικά *article*, γερμανικά *Artikel*, αγγλικά *article*).

Η επιρροή της λατινικής γραμματικής παράδοσης φτάνει μέχρι την εποχή της Αναγέννησης. Οι Άγγλοι γραμματικοί του 16ου, του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα ξεκινούν συνήθως από το λατινικό σύστημα των οκτώ λεκτικών τάξεων του Πρισκιανού. «Τα άρθρα της αγγλικής *a(n)* και *the* δεν αναγνωρίζονταν από αυτούς ως μέρη του λόγου, καθώς δεν υπήρχε κάτι αντίστοιχο στη λατινική, και αναφέρονταν μόνο ως σημάδια ή σύμβολα που έμπαιναν μπροστά από τα ουσιαστικά για να τους προσδώσουν ακριβώς τον χαρακτήρα του ουσιαστικού. Άλλοι θεωρούσαν τα άρθρα υποκατηγορία στο όνομα επίθετο, ενώ ο Ben Johnson τα κατέτασσε σε μια ξεχωριστή τάξη» (Robins 1989: 163).

Τον 18ο αιώνα ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της φιλοσοφικής θεωρίας της καθολικής γραμματικής στην Αγγλία, ο James Harris, στο γραμματικό σύστημα που προτείνει διακρίνει, εκτός από τα «κύρια μέρη», δύο «συμπληρωματικά μέρη» που δεν έχουν αυτοτελές νόημα: αφενός τα «οριστικά» (άρθρα και ορισμένες αντωνυμίες) και αφετέρου τους συνδέσμους (Robins 1989: 210).

Τον 19ο αιώνα αξιοσημείωτη είναι η ανάλυση του de la Grasserie (1896), σύμφωνα με τον οποίο το άρθρο είναι: «ένα συμπληρωματικό όργανο που προστίθεται παράλληλα με ορισμένες ανάγκες της ψυχικής έκφρασης, οι οποίες, αν δεν το δημιουργούν, τουλάχιστον το αναπτύσσουν και μόνον αυτές του δίνουν μια αυτόνομη προσωπική ύπαρξη» (Krámský 1972: 19). Κατά τον Krámský (1972: 20), ο de la Grasserie θεωρεί «ως βασική λειτουργία του άρθρου το γεγονός ότι αυτό εξατομικεύει το δεδομένο υποκείμενο. Συνδέει το γεγονός αυτό με τη γενικευτική (*generic*) σημασία του άρθρου».

8.6.2 Christophersen (1939)

Ως μία από τις πρώτες ολοκληρωμένες αναλύσεις της σύγχρονης γλωσσολογίας για τα άρθρα θεωρείται εκείνη του Christophersen, *The articles. A study of their theory and use in English*, η οποία αφορά τα άρθρα της αγγλικής. Ο Christophersen, σύμφωνα με τον Lyons (1999: 254), «ήταν επηρεασμένος από τον μεγάλο

Γερμανό γραμματικό του 19ου αιώνα τον Maetzner, ο οποίος προλαμβάνει μεγάλο μέρος της ανάλυσής του, και με τη σειρά του ο Christophersen επηρέασε σημαντικά την ανάλυση που εμφανίζεται στη μεγάλη γραμματική του Jespersen, ο σχετικός τόμος της οποίας εμφανίστηκε το 1943 και βασίζεται στην υπόθεση της οικειότητας (*familiarity*). Η υπόθεση της «οικειότητας» είναι η βασική ερμηνευτική πρόταση του Christophersen για τα άρθρα.

Ο Christophersen γνωρίζει τη θεωρία του Guillaume και έχει επηρεαστεί από αυτήν. Θεωρεί ότι η διάκριση του Guillaume σε «δυνάμει όνομα» (*nom en puissance*) και σε «ενεργεία όνομα» (*nom en effet*) «μοιάζει αρκετά με την κλασική διάκριση ανάμεσα σε «ιδέες» (με την πλατωνική έννοια) και τις “πραγματώσεις” τους. Αυτή όμως η διάκριση δεν αντιστοιχεί με τη διαφορά ανάμεσα σε άυλο και υλικό. Μια ιδέα είναι φυσικά άυλη, αλλά το ίδιο μπορεί να είναι και η πραγμάτωσή της: *a quality* ‘μια ποιότητα’, *an idea* ‘μια ιδέα’, *an event* ‘ένα γεγονός’. Ούτε πρέπει να λαμβάνεται τόσο κυριολεκτικά η έννοια της πραγματικότητας. Μπορεί να μιλάμε για πράγματα τα οποία γνωρίζουμε ή πιστεύουμε ότι δεν είναι υπαρκτά (*a goblin* ‘μια μάγισσα’, *a unicorn* ‘ένας Κένταυρος’) και όμως χρησιμοποιούμε το άρθρο. Όλα είναι φανταστικά, αλλά ό,τι φανταζόμαστε είναι η πραγματοποίηση μιας ιδέας» (Christophersen 1939: 56). Ο Christophersen ολοκληρώνει την κριτική του ως εξής: «Το βιβλίο του Guillaume είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και γόνιμο σε φρέσκες ιδέες, οι οποίες έχουν επηρεάσει βαθιά την οπτική μου. Αλλά δεν είναι ούτε αρκετά σαφές ούτε αρκετά συνεκτικό» (ό.π.: 56-57).

Το έργο του Christophersen, αντίθετα από εκείνο του Guillaume, άσκησε μεγάλη επιρροή στις γλωσσολογικές αναλύσεις του άρθρου που ακολούθησαν στην αγγλόφωνη γλωσσολογία του 20ού αιώνα.

Η ανάλυση του Christophersen στηρίζεται στη θεωρία της *οικειότητας-μοναδικότητας* (*familiarity-unity theory*). Ως *οικειότητα* θεωρείται εκείνη η «δυνατότητα» του οριστικού άρθρου *the* να «φέρει στη δυνητική σημασία (την ιδέα) της λέξης στην οποία προσκολλάται μια συγκεκριμένη σύνδεση με γνώση που έχει αποκτηθεί νωρίτερα, μέσω της οποίας μπορεί να συναχθεί ότι μόνο ένα οριστικό άτομο εννοείται» (ό.π.: 72).

«Το άρθρο *the*, μέσω της σύνδεσής του με την προηγούμενη εμπειρία, προσθέτει ειδικά χαρακτηριστικά στη γενική σημασία της λέξης. Με την αναμφισβήτητη αναφορά στην εξωτερική γνώση (που δεν περιέχεται στην ιδέα της ίδιας της λέξης) η λέξη γίνεται αντιληπτή ότι αντιπροσωπεύει ένα ορισμένο άτομο, και έτσι επιτυγχάνει κάτι από τη φύση του κύριου ονόματος. Η «οικειότητά» μας με το δηλούμενο αντικείμενο μπορεί να είναι πολύ μικρή. Το σημαντικό, ωστόσο, είναι ότι η λέξη γίνεται αντιληπτή πως αντιπροσωπεύει ένα ορισμένο άτομο. Με τον ίδιο τρόπο, η γνώση μας για το άτομο που δηλώνεται με το κύριο όνομα μπορεί επίσης να είναι ελάχιστη, αλλά γνωρίζουμε ότι μόνο ένα συγκεκριμένο πρόσωπο ή πράγμα εννοείται» (ό.π.: 73).

Η σύλληψη της «οικειότητας» από τον Christophersen προϋποθέτει δύο ενεργούς συμμετέχοντες κατά τη γλωσσική παραγωγή, τον ομιλητή και τον ακροατή, καθώς και τη σύμβαση επικοινωνίας μεταξύ τους. Όπως διατυπώνει με σαφήνεια, «για τη χρήση του τύπου *the* είναι αναγκαίο το πράγμα που εννοείται να καταλαμβάνει μια τόσο εξέχουσα θέση στο μυαλό του ακροατή, ώστε με την αναφορά του τύπου να ανακαλείται η σωστή ιδέα. Πρέπει να υπάρχει μια βάση κατανόησης και ο σκοπός του άρθρου *the* είναι να αναφερθεί σε αυτήν τη βάση, να δείξει ‘το πράγμα που ξέρεις’. Αυτή η λειτουργία μπορεί να περιγραφεί ως ‘εξοικείωση’ (*familiarization*), εάν ο όρος εννοηθεί ότι σημαίνει ‘τη δείξη (όχι τη δημιουργία) της οικειότητας (*familiarity*)’» (ό.π.: 69-70).

«Όταν το άρθρο *the* χρησιμοποιείται με λέξεις μονάδας ενικού αριθμού, δείχνει ένα ορισμένο άτομο γνωστό στον ακροατή[...] Όταν χρησιμοποιείται με συνεχείς λέξεις, δείχνει ένα ορισμένο μέρος του συνεχούς αντικειμένου που είναι οικείο στον ακροατή[...] Όσον αφορά το άρθρο *a*, το γεγονός ότι χρησιμοποιείται μόνο με λέξεις μονάδας είναι σημαντικό: είναι σημάδι ενότητας. Δεδομένης αυτής της ενοποιητικής του δύναμης, η “εξατομίκευση” (*individualization*) είναι καλύτερο όνομα για τη λειτουργία του *a* παρά για εκείνη του *the*. Οι συνεχείς λέξεις και οι πληθυντικοί είναι ανίκανοι για τέτοια εξατομίκευση και γι’ αυτό δεν μπορούν να έχουν *a* πριν» (ό.π.: 70).

Το άρθρο *a* είναι ουδέτερο ως προς την οικειότητα. Δεν τη μαρκάρει αλλά ούτε την αποκλείει.

Η έννοια της «οικειότητας», ωστόσο, δεν είναι ικανοποιητική για την ερμηνεία όλων των περιπτώσεων οριστικού άρθρου. Όπως παραδέχεται ο ίδιος ο συγγραφέας, «με αυστηρότητα, αυτός ο όρος δεν είναι πάντοτε σωστός» (ό.π.: 72-73).

Σε περιπτώσεις προτάσεων όπως “The author is unknown” η έννοια της «οικειότητας» πρέπει να γίνει κατανοητή όχι ως πλήρης γνώση του «άγνωστου συγγραφέα», αλλά ως «βάση κατανόησης». Δηλαδή, «όπως είναι κοινή εμπειρία ότι κάθε βιβλίο έχει συγγραφέα, η γνώση του βιβλίου αυτόματα συνεπάγεται τη γνώση ότι υπάρχει ένας συγγραφέας. Αυτό είναι αρκετό. Η σχέση ανάμεσα σε βιβλίο και συγγραφέα είναι επαρκώς κοινή και αναμφισβήτητη για να υπηρετήσει ως μεταφορέας της αναφοράς που περιέχεται στο the» (ό.π.: 73).

Από τα παραπάνω παραθέματα γίνεται προφανές ότι η ανάλυση του Christophersen επικεντρώνεται στα άρθρα της αγγλικής. Ο παραλληλισμός που κάνει μεταξύ της εγγενούς οριστικότητας των κύριων ονομάτων (που δεν απαιτούν οριστικό άρθρο στην αγγλική) και της οριστικότητας που προσδίδει το οριστικό άρθρο στα μη κύρια ονόματα είναι κομβικός για τη θεωρία της *οικειότητας-μοναδικότητας* που προτείνει. «Ένα κύριο όνομα περιέχει κάποιο στοιχείο τόσο μοναδικότητας (unity) όσο και οικειότητας. Μια τέτοια λέξη προσκολλάται μόνο σε αντικείμενο που γίνεται αντιληπτό ότι έχει ορισμένα όρια, και η συνθήκη για να γίνει κατανοητό είναι ότι ανακαλεί στον νου του ακροατή τη μνήμη προηγούμενης εμπειρίας παρόμοιας φύσης με αυτήν που απαιτείται για την κατανόηση του έναρθρου με the τύπου» (ό.π.: 77). Άρα, κατά τον Christophersen, κύρια ονόματα και έναρθροι τύποι κοινών ονομάτων ταυτίζονται ως προς τη λειτουργία τους, γι’ αυτό και τα κύρια ονόματα εμφανίζονται άναρθρα.

Όμως, ήδη τα δεδομένα της νέας ελληνικής (αλλά όχι μόνον αυτής) δείχνουν ότι και τα κύρια ονόματα –όσο εγγενώς οριστικά και αν είναι– απαιτούν το οριστικό άρθρο. Επομένως, στην ελληνική δεν μπορεί να έχει πλήρη ισχύ η πρόταση του Christophersen.

Στην κριτική παρουσίαση της θεωρίας του Christophersen ο Krámský (1972: 28-29) επισημαίνει την ανεπάρκεια της θεωρίας της οικειότητας-μοναδικότητας για άλλες γλώσσες πλην της αγγλικής και αναφέρεται στην περίπτωση του άρθρου της γαλλικής και της γερμανικής, τα οποία επιτελούν ορισμένες «δευτερεύουσες» λειτουργίες, όπως τη δήλωση γένους, αριθμού και πτώσης.

Η αδυναμία της θεωρίας της οικειότητας-μοναδικότητας να έχει διαγλωσσική ισχύ γίνεται προφανέστερη όταν πρέπει να επαληθευτεί σε δεδομένα μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Όπως αναφέρει ο Krámský (ό.π.), «μερικές ασιατικές γλώσσες διαθέτουν μια αντικειμενική πτώση που αντιστοιχεί με το οριστικό άρθρο της αγγλικής».

Ένα από τα σημαντικά πλεονεκτήματα της θεωρίας του Christophersen είναι ότι δεν αγνοεί τον διαχρονικό παράγοντα, αλλά αντίθετα αφιερώνει σε αυτόν το 5ο κεφάλαιο της εργασίας του, “The Historical Background”, στο οποίο κάνει μια λεπτομερή ανάλυση μέσα από κείμενα παλαιότερων περιόδων της αγγλικής, της ανάδυσσης (rise) ή γέννησης (birth) του οριστικού άρθρου the από τη δεικτική αντωνυμία se seo roet και του αόριστου a από το αριθμητικό an. Παρατηρεί την πλήρη ανάπτυξη του οριστικού άρθρου στην πεζογραφία του 9ου αιώνα, ενώ για το αόριστο άρθρο διακρίνει την πρώτη του εμφάνιση ως συντομευμένης μορφής a στα μέσα του 12ου αιώνα και την πλήρη αρθρική χρήση του τον 13ο αιώνα.

Η θέση του είναι ότι «η ιστορική προέλευση των άρθρων είναι ακόμη φανερή στις σύγχρονες λειτουργίες τους. Το αριθμητικό one σημαδεύει μοναδικότητα και ουσία (unity and substance), αλλά περιέχει ταυτόχρονα μια αντίθεση με άλλους αριθμούς, η οποία απουσιάζει από το άρθρο. Επίσης, το άρθρο δεν μπορεί να εμφανίζεται ως πρωταρχικό στοιχείο μόνο του, αυτό που μπορεί να κάνει είναι να τονίζει το στοιχείο μοναδικότητας και ουσίας που περιέχεται σε μια άλλη λέξη. Το δεικτικό that σημαδεύει οικειότητα και ουσία, αλλά δεν απαιτεί τόσο στενή βάση κατανόησης όσο το άρθρο και, επίσης, μπορεί να εμφανίζεται ως πρωταρχικό στοιχείο μόνο του, ενώ το άρθρο δεν μπορεί» (Christophersen 1939: 81).

Η ενδιαφέρουσα αυτή παρατήρηση του Christophersen για την επιβίωση παλαιών σημασιών σε τύπους λειτουργικά διαφορετικούς στη συγχρονία θα επαναδιατυπωθεί με θεωρητική τεκμηρίωση, αρκετές δεκαετίες αργότερα, από τη θεωρία της γραμματικοποίησης (δεκαετία 1980 και μετά), αφού θα έχουν προηγηθεί οι αναλύσεις της γενετικής προσέγγισης, οι οποίες υποβάθμισαν τη βαρύτητα της διαχρονικής ερμηνείας.

Συνολικά, η θεωρία του Christophersen συνιστά μια σημαντική ολοκληρωμένη θεώρηση των άρθρων της αγγλικής, εμφανίζει αξιοσημείωτη πληρότητα ως προς τη συνεξέταση συγχρονικού και διαχρονικού παράγοντα, την οποία δεν διαθέτουν πάντοτε οι επόμενες προσεγγίσεις. Αναμφισβήτητη, ωστόσο, είναι η επίδραση που άσκησε η έννοια της «οικειότητας» στις αναλύσεις των άρθρων που ακολούθησαν.

8.6.3 Γενετική θεωρία

Η «αμηχανία» της γλωσσολογικής θεωρίας ενώπιον της ανάλυσης των άρθρων, για την οποία έγινε λόγος στο Κεφάλαιο 1, γίνεται φανερή κυρίως στις θεωρήσεις που κινούνται στο γενετικό τσομσκιανό παράδειγμα.

Είναι γνωστό ότι η γενετική θεωρία –και μάλιστα στην πρώιμη εκδοχή της ως γενετική-μετασηματιστική γραμματική– αντιμετώπισε με σχετικό σκεπτικισμό τις προηγούμενες γλωσσολογικές θεωρίες και επιδίωξε να αποδείξει ότι η γενετική θεώρηση είναι η κατεξοχήν επιστημονική. Ωστόσο, τα άρθρα στις γλώσσες –οριστικά και αόριστα– δεν αποτέλεσαν ευνοϊκό πεδίο ανάπτυξης της συγκεκριμένης θεώρησης.

Όπως μεταφέρεται από τη Yotsukura (1970: 27), ο Chomsky το 1958, σε ομιλία του σε συνέδριο (Third Texas Conference on Problems of Linguistic Analysis in English), αναφέρει: «Είναι αναγκαίο να θέσουμε έναν μετασηματισμό που να μας λέει πότε παίρνουμε a και πότε παίρνουμε the. *Δυστυχώς ο μετασηματισμός είναι περίπλοκος και δεν γνωρίζω πώς να τον διατυπώσω ακριβώς (έμφαση με πλάγια δική μου)*».

8.6.3.1 Chomsky (1962), Postal (1966), Perlmutter (1970), de Boer (1972)

Ο Chomsky (1962) αναλύει τα άρθρα the και a της αγγλικής ως συστατικά του συμβόλου T, το οποίο έχει εισαχθεί ως ένα συστατικό της Ονοματικής Φράσης (NP) από έναν κανόνα φραστικής δομής. Στο Chomsky (1965) η κατηγορία Άρθρο εισάγεται ως ένα συστατικό του Προσδιοριστή (Det) και στη συνέχεια υφίσταται τον κανόνα: Άρθρο \rightarrow [+/- οριστικό].

Ο Postal (1966) δεν εισάγει την κατηγορία Άρθρο από έναν κανόνα φραστικής δομής, αλλά χρησιμοποιεί έναν «κανόνα τεμαχισμού» (segmentalization rule), ο οποίος διατυπώνει διάφορες δεσμίδες συντακτικών χαρακτηριστικών του ονόματος-κεφαλής μιας Ονοματικής Φράσης ως άρθρα.

Ο Perlmutter (1970) επιχειρηματολογεί εναντίον της υπαγωγής του οριστικού και αόριστου άρθρου σε μια κοινή κατηγορία και διαπιστώνει ότι: «το ονομαζόμενο ‘αόριστο άρθρο’ είναι απλώς το αποτέλεσμα ενός φωνολογικού κανόνα, ο οποίος υποχρεωτικά μεταβάλλει το άτονο προκλιτικό one σε an» (Perlmutter 1970: 239). Η άρνησή του να θεωρήσει τα δύο άρθρα ως μέλη κοινής κατηγορίας και η σχετική επιχειρηματολογία τον οδηγούν σε γενικότερα συμπεράσματα για την κατηγορία Άρθρο, της οποίας την αυτόνομη ύπαρξη αμφισβητεί.

Ισχυρίζεται ότι «εντός αυτού του πλαισίου (του γενετικού) δεν υπάρχει καμιά δικαιολόγηση για έναν κόμβο Άρθρου είτε στη βαθιά δομή είτε στην επιφανειακή. Πράγματι, εάν το αόριστο άρθρο παράγεται από το αριθμητικό one, υπάρχει σοβαρός λόγος να μην έχουμε τέτοιο κόμβο Άρθρου. Εάν θεωρήσουμε ότι η παραδοσιακή ταξινόμηση του the και του a/an ως ‘άρθρα’ είναι σωστή, τότε το καθήκον της γλωσσολογικής θεωρίας είναι να ορίσει την έννοια ‘άρθρο’ με τρόπο τέτοιο, ώστε ο ορισμός θα κάνει τα the και a/an ‘άρθρα’ στην αγγλική. Εάν η έννοια ‘άρθρο’ οριστεί ως μια κατηγορία της βαθιάς δομής, τότε τα a/an δεν θα είναι άρθρα στην αγγλική, διότι στη βαθιά δομή δεν θα κυριαρχούνται από το Άρθρο για τον ίδιο λόγο που και τα άλλα αριθμητικά δεν κυριαρχούνται. Εάν κάποιος επιμένει ότι η έννοια ‘άρθρο’ μπορεί να ανασυντεθεί με όρους ενός κόμβου Άρθρου στην επιφανειακή δομή, τα a/an επίσης δεν μπορούν να χαρακτηριστούν άρθρα στην αγγλική» (Perlmutter 1970: 246).

Η άποψη του Perlmutter, βέβαια, δέχτηκε κριτική και μάλιστα στο πλαίσιο της τότε γενετικής θεωρίας. Δεν είναι τυχαίο ότι ο de Boer (1972), μελετώντας την έννοια του άρθρου με ειδική αναφορά στην ιταλική, διαφωνεί με την ανάλυση του Perlmutter, την οποία θεωρεί επιτόλαιη (teoria semplicitica) (de Boer 1972: 533).

Ο de Boer συμφωνεί με τον Perlmutter ως προς το ότι δεν υπάρχει ανάγκη για κόμβο Άρθρου είτε στη βαθιά δομή είτε στην επιφανειακή, αλλά διαφωνεί με τον αποκλεισμό του κόμβου Προσδιοριστής.

Η ανάλυση του de Boer στηρίζεται στη διάκριση μεταξύ λεξικής λέξης και σημασιολογικού στοιχείου και θεωρεί ότι με τα άρθρα μεταφράζονται στην επιφανειακή δομή ορισμένα σημασιολογικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, το αόριστο άρθρο *un* της ιταλικής διαθέτει τις εξής αξίες: αριθμητική, εξειδικευτική, δυνητική, γενικευτική και, τέλος, μπορεί να μην έχει καμιά σημασιολογική αξία και να είναι απλώς ένα φαινόμενο της επιφάνειας, όπως, π.χ., στην πρόταση: *Mario è uno studente di matematica* ‘Ο Μάριο είναι ένας φοιτητής μαθηματικών’ (de Boer 1972: 524-526).

Το οριστικό άρθρο της ιταλικής έχει τις εξής σημασιολογικές αξίες: ταξινομητική, γενικευτική, αναφορική, ταυτοποιητική, περιγραφική (ό.π.: 527-533).

8.6.3.2 Moravcsik (1969), Sommerstein (1972), Thorne (1972)

Ωστόσο, ο προβληματισμός για το εάν όντως υπάρχει η κατηγορία Άρθρο στις γλώσσες είναι αρκετά συχνός στις μελέτες της πρώιμης γενετικής θεωρίας. Η Moravcsik (1969) δείχνει να συμμερίζεται τον προβληματισμό του Perlmutter και, παρόλο που η ίδια είναι σχετικά ουδέτερη θεωρητικά⁷ και δεν υπάγεται –ιδιαίτερα στις επόμενες μελέτες της– στη γενετική θεωρία, υποστηρίζει ότι τα μεν αόριστα άρθρα έχουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τα αριθμητικά, ενώ «πολλές από τις ιδιότητες των οριστικών άρθρων μπορούν να μελετηθούν καλύτερα εάν τα θεωρήσουμε αντωνυμίες» (Moravcsik 1969: 89). Η Moravcsik θεωρεί ότι ο όρος 'άρθρο' «είναι αρκετά βοηθητικός στις *ανεπίσημες συζητήσεις* (έμφαση της συγγραφέως). Αλλά το ερώτημα είναι εάν η υπαγωγή του αόριστου και του οριστικού άρθρου στην ίδια κατηγορία σε *μια γραμματική* (έμφαση της συγγραφέως) μπορεί να δικαιολογηθεί» (Moravcsik 1969: 85). Και η απάντηση της Moravcsik είναι ότι μάλλον δεν μπορεί.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει ο Sommerstein (1972), ο οποίος ισχυρίζεται ότι το «ονομαζόμενο (so-called) οριστικό άρθρο της αγγλικής είναι στην πραγματικότητα (δηλαδή σε απομακρυσμένες δομές) αντωνυμία» (σ. 197).

Παράλληλη θέση με εκείνη του Perlmutter για το αόριστο άρθρο, ότι δηλαδή αυτό είναι μια φωνολογικά μειωμένη μορφή του αριθμητικού, εκφράζει ο Thorne (1972) για το οριστικό. Κατ' αυτόν, «το the είναι μια μειωμένη μορφή του that» Thorne (1972: 567) και ως εκ τούτου «το χαρακτηριστικό [+οριστικό] δεν έχει καμία θέση στις γλωσσολογικές περιγραφές» (ό.π.: 562).

8.6.3.3 Yotsukura (1970)

Εξαίρεση στις παραπάνω θεωρήσεις της πρώιμης γενετικής θεωρίας αποτελεί η εργασία της Yotsukura (1970), η οποία αποδέχεται κατ' αρχήν την ύπαρξη άρθρων στην αγγλική και θέτει έναν περιορισμένο στόχο, να πραγματοποιήσει μια δομική ανάλυση των άρθρων. «Πρέπει να είμαστε ικανοποιημένοι να περιοριστούμε στον δομικό τρόπο (structural mode) με την ελπίδα ότι στο μέλλον και ο συγκεκριμένος τρόπος (contextual mode) θα μπορέσει να περιγραφεί με τη χρήση παρόμοιων τεχνικών» (Yotsukura 1970: 43).

Η Yotsukura χρησιμοποιεί ένα corpus 9.000 ονομάτων, τα οποία συγκέντρωσε από εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όλων των γνωστικών αντικειμένων. Διατυπώνει ένα τρισδιάστατο σύστημα ταξινόμησης των ονομάτων: με βάση την πρώτη διάσταση ταξινόμησης τα ονόματα διακρίνονται σε μετρήσιμα και μη μετρήσιμα, με βάση τη δεύτερη σε συγκεκριμένα και αφηρημένα και με βάση την τρίτη σε οριστικά και αόριστα. Ως τύπους άρθρων της αγγλικής η Yotsukura θεωρεί τα: the, a, some (s'm), zero (για τον ενικό) και the, some (s'm), zero (για τον πληθυντικό).

Η μελέτη διατυπώνει 27 φόρμουλες για τη χρήση των άρθρων στα εξεταζόμενα ονόματα με βάση την παραπάνω κατηγοριοποίησή τους και τις συντακτικές τους θέσεις. Οι φόρμουλες αυτές διατυπώνονται αρχικά με μαθηματικό τρόπο και στη συνέχεια με ταγματικό.

Π.χ. η Φόρμουλα 1 μαθηματικά διατυπωμένη είναι:

If DN_{1a} then, $D=the/a$

Και ταγματικά διατυπωμένη είναι:

+D: the/a + Item: N_{1a}

όπου D: άρθρα the, a, some (s'm), \emptyset

όπου N_{1a} : ομάδα 1a, ονόματα στον ενικό, υποομάδα της ομάδας 1, που περιέχει μετρήσιμα ονόματα ενικού.

Η παραπάνω φόρμουλα καλύπτει περιπτώσεις όπως η λέξη group, που μπορεί να εμφανιστεί ως the group, a group. Η ερμηνεία που δίνεται είναι η εξής (ό.π.: 78):

⁷ Η Moravcsik ήδη στη μελέτη του 1969 χρησιμοποιεί τυπολογικές μεθόδους και δείγμα γλωσσών από πολλές γλωσσικές οικογένειες. Επομένως, διαφοροποιείται σημαντικά από την κλασική μεθοδολογία των γενετιστών. Στα κατοπινά έργα της εμφανίζεται θεωρητικά ουδέτερη, ενώ στο έργο των Darnell et al. (επιμ., 1999), *Functionalism and Formalism in Linguistics*, στο οποίο είναι συνεπιμελήτρια, επιχειρείται διάλογος και προσέγγιση των διαφορετικών γλωσσολογικών θεωρήσεων.

«Εάν η προς χρήση λέξη που είναι η βάση της ονοματικής φράσης είναι η group, ανήκει στην Ομάδα 1a. Επομένως, εάν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί στον ενικό, εφαρμόζεται η Φόρμουλα 1. Αυτή η φόρμουλα διαβάζει: εάν το όνομα ανήκει στην Ομάδα 1a στον ενικό, εμφανίζεται είτε με το the είτε με το a. Εάν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί στον πληθυντικό, εφαρμόζεται η Φόρμουλα 5 και μπορεί να ερμηνευτεί ως εξής: εάν το όνομα ανήκει στην Ομάδα 1a στον πληθυντικό, τότε οποιοδήποτε από τα άρθρα του πληθυντικού the, some (s'm), ø μπορεί να χρησιμοποιηθεί».

«Υπάρχουν δεκαεπτά φόρμουλες οι οποίες απαιτούν υποχρεωτική δομή και δεν επιτρέπουν εναλλαγή. Από αυτές τις δεκαεπτά, οι δεκαπέντε αφορούν τη χρήση των άρθρων που ελέγχεται από τροποποιητικές δομές (modification structures) και δύο αφορούν τη χρήση που ελέγχεται από τη θέση και τη δομή. Από αυτές τις δεκαπέντε, οι δέκα μπορούν να εφαρμοστούν σε οποιοδήποτε όνομα της ομάδας» (ό.π.: 109).

Ο θεωρητικός στόχος της Yotsukura είναι διττός: α) Αφενός να αποδείξει ότι η χρήση των άρθρων υπακούει σε δομικές κανονικότητες και να αντικρούσει τις απόψεις των Christophersen και Jespersen ότι διάφορες δομές μπορούν να πάρουν και τα τρία είδη άρθρων. Ισχυρίζεται ότι «υπό το φως του γεγονότος ότι δεκαπέντε από τις δεκαεπτά φόρμουλες ελέγχονται από τροποποιητικές δομές και υπό το φως του γεγονότος ότι είκοσι πέντε από όλες τις φόρμουλες μπορούν να εφαρμοστούν σε κάθε όνομα, δικαιολογούμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει ένα πρότυπο (pattern) ή σύστημα στη χρήση των άρθρων το οποίο ελέγχεται δομικά» (ό.π.: 109). β) Αφετέρου να δείξει ότι η μέθοδος που ακολούθησε και η οποία συνίσταται στην εγκαθίδρυση μιας ισχυρής θεμελίωσης που εστιάζεται σε ένα πράγμα κάθε φορά πέτυχε να αναδείξει τον τρόπο που έρχεται στην «επιφάνεια» η δομή των άρθρων και μπορεί να ακολουθηθεί στην περαιτέρω μελέτη τους.

8.6.3.4 Jackendoff (1977)

Ωστόσο, η ανάπτυξη της γενετικής θεωρίας δεν καθορίστηκε από την κατ' ουσίαν δομιστική προσέγγιση της Yotsukura (1970). Στην επόμενη φάση της γενετικής θεωρίας, τη θεωρία του X', το άρθρο δεν συνιστά μια αυτόνομη κατηγορία.

Σύμφωνα με τον Jackendoff (1977), το άρθρο είναι ένας από τους δυνατούς χαρακτηριστές (specifiers) και ανήκει στην τάξη των δεικτικών (demonstratives). Τα άρθρα δύνανται να καταλάβουν τη θέση του χαρακτηριστή της μέγιστης προβολής του ονόματος. Με μορφή διαγράμματος η δομή έχει ως εξής:

N'''
Art N''
a/the
some (sing)
this
his N'
N

8.6.3.5 Longobardi (1994)

Η γενετική θεωρία, ωστόσο, στις δεκαετίες που ακολούθησαν πέτυχε να αναπροσαρμόσει την ανάλυσή της σε πλειάδα θεμάτων και μεταξύ αυτών και στη δομή της Ονοματικής Φράσης, όπου μελετώνται τα άρθρα. Η μελέτη των άρθρων από τη σύγχρονη γενετική θεωρία αποτελεί τμήμα της μελέτης των Προσδιοριστών (Determiners) εντός ή εκτός της Ονοματικής Φράσης (ΟΦ) [Nominal Phrase (NP)].

Σύμφωνα με τον Longobardi (1994: 610): «Υπό το φως της γενίκευσης της Θεωρίας του X' (X-bar theory), σε όλες τις λεξικές και μη λεξικές κατηγορίες έχουν αναδυθεί πρόσφατα δύο θέσεις για τη δομή που πρέπει να αποδοθεί στις προβολές των Προσδιοριστών. Η μία άποψη τοποθετεί τις Προσδιοριστικές Φράσεις (Determiner Phrases, DP) εντός των Ονοματικών Φράσεων και ειδικά σε θέση Χαρακτηριστή (Specifier). Η άλλη αντιλαμβάνεται ότι το όλον της ονοματικής δομής συμπίπτει με την Προσδιοριστική Φράση και ότι η Ονοματική Φράση είναι συμπλήρωμα της κεφαλής-Προσδιοριστή (D)».

Η δεύτερη άποψη οφείλεται σε μια πρώτη ιδέα της Szabolcsi (1983/1984) και αναπτύσσεται κυρίως από τον Abney (1987). Στο πνεύμα αυτής κινείται και η προσέγγιση του Longobardi (1994).

Ο Longobardi (1994) μελετά τα ονόματα που εμφανίζονται άναρθρα στην πρόταση χρησιμοποιώντας τη θεωρία της μετακίνησης του ονόματος (N-Movement) στη Σύνταξη και συσχετίζει με τη Λογική Δομή (Logical Form).⁸ Τα δεδομένα του αντλούνται κυρίως από την ιταλική και την αγγλική, μεταξύ των οποίων κάνει και συγκρίσεις, αλλά παρεμπιπτόντως και από άλλες γλώσσες. Ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την άποψη του Abney (1987), υποστηρίζει ότι στις δυτικές ρομανικές γλώσσες υπάρχουν περιπτώσεις μετακίνησης του ονόματος (N-Movement) σε Προσδιοριστή (D), οι οποίες συνεπάγονται την ορθότητα μιας ανάλυσης Προσδιοριστικής Φράσης (DP) για αυτές τις γλώσσες. Για γλώσσες όμως όπως η γερμανική και η αγγλική αυτός ο τύπος μετακίνησης είναι πιθανόν να συμβεί μόνο στη Λογική Δομή (ΛΔ).

Με τη μετακίνηση του ονόματος σε Προσδιοριστή ερμηνεύει την πρόταση: Gianni mi ha telefonato 'Ο Γιάννης μού τηλεφώνησε', στην οποία έχει γίνει ανύψωση (raising) στο Gianni από N0 σε D0. Ωστόσο, αυτή η μετακίνηση είναι προαιρετική και γι' αυτό είναι επίσης αποδεκτή η πρόταση: Il Gianni mi ha telefonato 'Ο Γιάννης μού τηλεφώνησε'.

Για τα δεδομένα της αγγλικής, όπου προτάσεις όπως οι παρακάτω

*I love the France

*The beavers are mammals

είναι απολύτως αντιγραμματικές, η ανάλυση του Longobardi προβλέπει ότι η μετακίνηση λαμβάνει χώρα μόνο στη ΛΔ.

Οι σημαντικές διαφορές μεταξύ των ρομανικών και των γερμανικών γλωσσών ως προς την εμφάνιση του οριστικού άρθρου με τα κύρια ονόματα, καθώς και η μεθοδολογική απαίτηση της θεωρίας που ακολουθεί ο Longobardi για ενιαία ανάλυση της δομής της Ονοματικής Φράσης, τον οδηγούν στη διατύπωση της έννοιας του «πλεοναστικού άρθρου» (Expletive Article), το οποίο αντιπαραθέτει στο «ουσιαστικό άρθρο» (Substantive Article). Και οι δύο έννοιες αφορούν το οριστικό άρθρο.

Σύμφωνα με αυτήν την άποψη: «Αυτό που είναι αξιοσημείωτο, από την οπτική γωνία της πρότασής μου ότι η έννοια του πλεοναστικού άρθρου πρέπει να εισάγεται στην Καθολική Γραμματική, είναι ότι η προαιρετικότητα του οριστικού άρθρου εμφανίζεται ακριβώς σε δύο περιπτώσεις, στα γενικευτικά ονόματα και στα κύρια ονόματα, όπου ένα τέτοιο άρθρο προβλέφθηκε να είναι πλεοναστικό [...]. Πράγματι, από όσο γνωρίζω, καμία ποικιλία της γερμανικής δεν δέχεται τα δεδομένα που δικαιολογούν μια ανάλυση ανύψωσης του Ονόματος στη Σύνταξη. Με άλλα λόγια, όλες επιλέγουν την "αγγλική" αξία της παραμέτρου 67⁹ [...]. Η αγγλική και η γερμανική και οι δύο αντιτίθενται στην ιταλική όσον αφορά την ανύψωση του Ονόματος στη Σύνταξη, αλλά διαφέρουν όσον αφορά την επιλογή της χρήσης πλεοναστικών άρθρων, τα οποία επιτρέπονται σε κάποιες ποικιλίες της δεύτερης (σ.σ. της γερμανικής). Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, το γεγονός ότι καμία ποικιλία της αγγλικής δεν φαίνεται να αποδέχεται ποτέ να εισάγεται με άρθρο ένα κύριο όνομα ενικού αριθμού χωρίς τροποποιητές, αποδεικνύεται ότι είναι σημαντικά συνδεδεμένο με το γεγονός ότι καμία ποικιλία της αγγλικής δεν επιτρέπει το άρθρο ούτε με πληθυντικό ούτε με γενικευτικά μαζικά ονόματα (mass generics)» (Longobardi 1994: 654).

Προς επίρρωση της διάκρισης που προτείνει ο Longobardi μεταξύ «ουσιαστικού» και «πλεοναστικού» οριστικού άρθρου, δίνει και δεδομένα από την καταλανική, στην οποία πολλές ποικιλίες διακρίνουν δύο τύπους οριστικού άρθρου: ένας χρησιμοποιείται αποκλειστικά με κύρια ονόματα προσώπων (αρσ. en / θηλ. na) και ο άλλος σε όλες τις άλλες περιπτώσεις.

Η εργασία του Longobardi ολοκληρώνεται με την ένταξη και τη μερική αναδιατύπωση της ανάλυσης που έχει προηγηθεί στο πλαίσιο της πλέον πρόσφατης εκδοχής της γενετικής θεωρίας, δηλαδή το «μινιμαλιστικό» πρόγραμμα (Chomsky 1995). Από τη θεωρία αυτήν ο Longobardi επιλέγει να υιοθετήσει την «αρχή της αναβολής» (procrastinate), η οποία προβλέπει ακριβώς ό,τι χρειάζεται η ανάλυσή του. Η συγκεκριμένη αρχή προβλέπει ότι η γλωσσική ποικιλομορφία μπορεί να υπαχθεί στη γενική αρχή της «αναβολής» της εφαρμογής των κανόνων μετακίνησης. «Δεδομένου ότι το "μινιμαλιστικό πρόγραμμα" στοχεύει επίσης στη μείωση όλων των γλωσσικών επιπέδων, εκτός των δύο επιπέδων "διεπαφής" (interface), της Φωνητικής Δομής (PF) και της Λογικής Δομής (LF), ένα τυπικό είδος διαγλωσσικής ποικιλομορφίας αφορά

⁸ Αποδίδω τον όρο Logical Form ως Λογική Δομή, ακολουθώντας την απόδοση του Ξυδόπουλου στο Κρύσταλ (2003). Ο όρος ανήκει στη Θεωρία της Κυβέρνησης και Αναφορικής Δέσμευσης.

⁹ Η παράμετρος 67 προβλέπει: «Το Όνομα (N) ανυψώνεται σε Προσδιοριστή (D) (με υποκατάσταση) στη Σύνταξη της ιταλικής, αλλά όχι της αγγλικής».

το εάν ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό πρέπει να ελέγχεται μόνο στη Λογική Δομή (δηλαδή είναι αδύναμο) ή ήδη και στη Φωνητική Δομή (δηλαδή είναι ισχυρό)» (Longobardi 1994: 659).

Και έτσι η τελική μορφή της πρότασής του για την αναφορά και τα κύρια ονόματα είναι η εξής (Longobardi 1994: 659-660):

Όλες οι θέσεις προσδιοριστή (D) παράγονται καθολικά με ένα αφηρημένο χαρακτηριστικό +/-R (referential / αναφορικό), το οποίο πρέπει να ελεγχθεί όσον αφορά τουλάχιστον μία από τις αξίες του.

- Αυτό το χαρακτηριστικό +/-R είναι ισχυρό στις ρομανικές γλώσσες και αδύναμο στις γερμανικές.
- Το χαρακτηριστικό +R ελέγχεται καθολικά εάν ο προσδιοριστής (D) ερμηνεύεται ότι είναι σε αλυσίδα (chain) που περιέχει μια έκφραση που αναφέρεται σε αντικείμενο (δηλ. αντωνυμία ή κύριο όνομα).
- Το χαρακτηριστικό -R ελέγχεται καθολικά εάν ο προσδιοριστής (D) ερμηνεύεται ότι είναι σε αλυσίδα (chain) που δεν περιέχει μια έκφραση που αναφέρεται σε αντικείμενο.
- Η απαίτηση της λεξικής κυβέρνησης στις κενές κεφαλές εφαρμόζεται καθολικά στη ΛΔ.
- Η υπαρκτική ερμηνεία των άδειων προσδιοριστών (D) εφαρμόζεται καθολικά ελεύθερα (είναι ένας «οπουδήποτε» κανόνας). Εάν αποδοθεί, δεν μπορεί να απομακρυνθεί, ούτε μπορεί ο Προσδιοριστής να γεμίσει από κάποιο υλικό.

Συνοψίζοντας, η ανάλυση του Longobardi καταλήγει ότι το άρθρο είναι ο κύριος φορέας της αναφορικότητας.

8.6.3.6 Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007)

Το έργο των Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007) ακολουθεί τις πρόσφατες εξελίξεις της γενετικής θεωρίας για την ανάλυση της Ονοματικής Φράσης και εντάσσεται στη λεγόμενη Υπόθεση της Φράσης Προσδιοριστή (DP Hypothesis). Σύμφωνα με αυτήν, «η ονοματική προβολή κυριαρχείται από λειτουργικές προβολές και η πρώτη τέτοια προβολή είναι η Φράση Προσδιοριστή (DP)» (Alexiadou, Haegeman & Stavrou 2007: 3). Στόχος του έργου, σύμφωνα με τον Zamparelli (2008: 743-744) «δεν είναι να παρουσιάσει μια πρωτότυπη θεωρία της Φράσης Προσδιοριστή, αλλά μάλλον να συγκεντρώσει, να συνοψίσει και εν μέρει να αξιολογήσει την εργασία που έχει γίνει σε αυτήν την τεράστια περιοχή».

Οι ερευνήτριες ακολουθούν την άποψη του Abney (1987) και αναπτύσσουν την επιχειρηματολογία τους στο πλαίσιο της Υπόθεσης της Φράσης Προσδιοριστή (DP Hypothesis). Συμφωνούν, επίσης, με την ανάλυση του Longobardi (1994) για τη μετακίνηση του Ονόματος. Τα βασικά επιχειρήματα που καταθέτουν στο έργο τους για την ισχύ της Υπόθεσης της Φράσης Προσδιοριστή (DP Hypothesis) είναι τα εξής: «Από τη μία πλευρά, επιχειρήματα που αφορούν τις γραμματικές και κατανομικές ιδιότητες των Προσδιοριστών. Από την άλλη, επιχειρήματα που αφορούν τη μετακίνηση του Ονόματος μπορεί να φανούν ότι υποστηρίζουν την υπόθεση τουλάχιστον μιας λειτουργικής προβολής πάνω από την Ονοματική Φράση. Εάν κάποιος θέλει να υποστηρίξει ότι η ονοματική κεφαλή μετακινείται εντός της προβολής του Ονόματος, πρέπει να υποθέσει ότι υπάρχει τουλάχιστον μια πρόσθετη θέση κεφαλής, την οποία μπορεί να καταλάβει το μετακινημένο Όνομα. Η θέση του Προσδιοριστή, D, έχει οριστεί ως ακριβώς αυτή η θέση» (Alexiadou, Haegeman & Stavrou 2007: 4).

Με βάση αυτές τις θέσεις, οι ερευνήτριες καταλήγουν: «Το άρθρο συλλαμβάνεται ως δείκτης υπόταξης (subordinator), αντίστοιχος με τους συμπληρωματικούς δείκτες (complementizers), ο οποίος μπορεί να στρέψει μια προβολή του ονόματος σε αναφορική έκφραση, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως όρισμα (argument) ενός ρήματος (ή μια πρόθεσης). Επιπρόσθετα, το άρθρο καλύπτει –ή γραμματικοποιεί– τη σημασιολογική-πραγματολογική έννοια της οριστικότητας, η οποία καταρχήν δηλώνει μοναδικότητα και ταυτοποιησιμότητα. Επομένως, το άρθρο μπορεί να θεωρηθεί ότι επιτελεί συγκεκριμένες συντακτικές και σημασιολογικές λειτουργίες. Δεδομένου του κεντρικού του ρόλου στη μορφή και στην ερμηνεία της Ονοματικής Φράσης, αναλύεται ως κεφαλή που προβάλλει τη δική του λειτουργική κατηγορία Φράσης Προσδιοριστή (DP)» (Alexiadou, Haegeman & Stavrou 2007: 70-71).

Από την εργασία των Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007) αξίζει ακόμα να αναφερθεί η άποψη τους για την ανάλυση της Giusti (2002). Σύμφωνα με την τελευταία, «το οριστικό άρθρο δεν είναι ούτε

επαρκές ούτε αναγκαίο για να ενεργοποιήσει την αναφορική ερμηνεία της Ονοματικής Φράσης. Αυτό συνεπάγεται ότι το άρθρο δεν είναι καθόλου το στοιχείο που φέρει τον αναφορικό δείκτη της φράσης. Αυτό είναι ευπρόσδεκτο αποτέλεσμα, μιας και είναι γνωστό ότι η κατανομή των άρθρων είναι εξαιρετικά ειδική σε κάθε γλώσσα, ενώ η κατανομή των σημασιολογικών δεικτών και τελεστών (operators), όπως τα δεικτικά ή οι ποσοδείκτες, είναι μάλλον ενιαία στις γλώσσες» (Giusti 2002: 65). Η ανάλυση αυτή συνεπάγεται ότι το οριστικό άρθρο είναι κυρίως συντακτικό μέσο για τη δήλωση της πτώσης. Και από άλλους ερευνητές έχει υποστηριχτεί ότι η εμφάνιση των οριστικών άρθρων συνδέεται με την απώλεια ή τη μείωση του συστήματος των πτώσεων.

Οι Alexiadou, Haegeman και Stavrou διαφοροποιούνται από την άποψη της Giusti για τη διασύνδεση άρθρου και απώλειας συστήματος πτώσεων, υποστηρίζοντας ότι σε πολλές γλώσσες συνυπάρχει σύστημα πτώσεων και οριστικό άρθρο (π.χ. ελληνικά, γερμανικά κ.λπ.).

Όσον αφορά τη σχέση δεικτικών και άρθρου, οι ερευνήτριες υποστηρίζουν ότι, παρόλο που τα δεικτικά και τα οριστικά άρθρα μοιράζονται ορισμένες σημασιολογικές και κατανεμητικές ιδιότητες, υπάρχουν επιχειρήματα για να μην «αμαλγαμοποιηθούν» πλήρως. «Τα δεικτικά έχουν ορισμένες ομοιότητες με τα οριστικά άρθρα. Όπως και το οριστικό άρθρο, τα δεικτικά σχηματίζουν μια κλειστή τάξη, δεν διαθέτουν ουσιαστικό περιγραφικό όγκο και, επομένως, μπορεί να υποστηριχτεί ότι συγκροτούν μια γραμματική/λειτουργική κατηγορία. Όμως τα δεικτικά μοιάζουν να έχουν ελαφρώς περισσότερο περιγραφικό περιεχόμενο από το οριστικό άρθρο [...]. Η σημασιολογική διαφορά ανάμεσα στα δεικτικά και στα (οριστικά) άρθρα συμποσούται στο ότι τα δεικτικά έχουν μια σαφώς ταυτοποιήσιμη σημασιολογική αξία: είναι υπεύθυνα για τη δεικτική ερμηνεία της ονοματικής φράσης. Αυτή η ιδιότητα ισχύει άσχετα από το γεγονός ότι τα άρθρα ιστορικά παράγονται από τα δεικτικά» (Alexiadou, Haegeman & Stavrou 2007: 95). Οι ερευνήτριες στη συνέχεια υποστηρίζουν ότι η κοινή ιδιότητα δεικτικών και οριστικού άρθρου να είναι δείκτες οριστικότητας δεν είναι τυχαίο γεγονός, αλλά «αντανάκλαση της διαχρονίας τους» (ό.π.: 96).

Όσον αφορά τη διαφορά δεικτικών και οριστικών άρθρων, ήδη ο Κοντός (1973: 759) στο πλαίσιο της μετασημασιολογικής γραμματικής είχε υποστηρίξει: «Η γενίκευσις του οριστικού άρθρου εις πάσας τας περιπτώσεις εις τας οποίας το όνομα θεωρείται [+καθωρισμένο] (κύριον ή προσηγορικών) αποκλείει εις την νέαν ελληνικήν την δυνατότητα χρησιμοποίησεως των *αυτός, (ε)τούτος* και *εκείνος* μετ' ανάρθρου ουσιαστικού. Ούτως αι δύο κατηγορίαι εμφανίζονται τελείως διαφοροποιημέναι».

Οι Alexiadou, Haegeman και Stavrou αφιερώνουν ένα ολόκληρο κεφάλαιο (το δεύτερο του δεύτερου μέρους) στις ονοματικές φράσεις που εμφανίζονται χωρίς οριστικό άρθρο σε γλώσσες που διαθέτουν άρθρο, π.χ. στην πρόταση της αγγλικής *Cats are very independent animals*, ή στις προτάσεις της αγγλικής με κύρια ονόματα, π.χ. *John is tall*. Η βασική προσέγγιση στο κεντρικό αυτό θέμα είναι σημασιοκεντρική και ακολουθεί την άποψη της Chierchia (1998), η οποία, όπως ισχυρίζεται ο Zamparelli (2008: 747), «προτείνει μια σημασιολογική παράμετρο που συνδέει τη δυνατότητα για τις γλώσσες να έχουν γυμνές ονοματικές φράσεις (bare NPs) με την απουσία διάκρισης ανάμεσα σε αριθμούμενα και σε μαζικά ονόματα (count/mass distinction)».

Οι Alexiadou, Haegeman και Stavrou αποδέχονται επίσης την έννοια του «πλεοναστικού» άρθρου, που προαναφέρθηκε, στην ανάλυση του Longobardi (1994) και υποστηρίζουν ότι «η παρουσία του οριστικού άρθρου με ένα κύριο όνομα είναι πλεοναστική, αφού τα κύρια ονόματα από μόνα τους καλύπτουν τη λειτουργία που το οριστικό άρθρο υπηρετεί με τα κοινά ονόματα» (Alexiadou, Haegeman & Stavrou 2007: 186). Μάλιστα, στο συγκεκριμένο σημείο αναφέρεται ως παράδειγμα η δομή της ελληνικής: *ο Γιάννης*, στην οποία, κατά τις ερευνήτριες, το *ο* στερείται οποιουδήποτε σημασιολογικού περιεχομένου, όπως ακριβώς και το *it* στη δομή της αγγλικής *it rains*.

Συνολικά, η προσέγγιση των Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007) είναι κατά βάση συντακτική με πολλές όμως διασυνδέσεις με τη σημασιολογία και είναι απολύτως συνεπής με τις θεμελιώδεις αρχές του γενετικού παραδείγματος.

8.6.3.7 Κριτική επισκόπηση των γενετικών προσεγγίσεων

Η συνοπτική και κατ' ανάγκη επιλεκτική παρουσίαση των βασικών απόψεων για το άρθρο στο πλαίσιο της γενετικής θεωρίας, που προηγήθηκε, οδηγεί σε ορισμένα πρώτα συμπεράσματα για την αποτελεσματικότητα της ερμηνείας της συγκεκριμένης προσέγγισης.

1. Η πρώιμη γενετική-μετασηματιστική γραμματική αντιμετωπίζει μεγάλη δυσκολία στην ανάλυση των άρθρων και αυτό εξηγεί και τον συχνό σκεπτικισμό των διαφόρων μελετητών ως προς το αν υπάρχει λόγος να εντάσσεται μια τέτοια κατηγορία στην καθολική γραμματική. Η δυσκολία ανάλυσης των άρθρων από αυτήν την προσέγγιση δημιουργείται από την ποικιλομορφία των γλωσσών ως προς το εάν έχουν ή όχι άρθρο, εάν έχουν και τα δύο είδη του και ως προς τις διαφορές οριστικού και αόριστου άρθρου. Τα άρθρα στις γλώσσες εμφανίζουν ανομοιογένεια τέτοια που δεν μπορεί να καλυφθεί από θεωρήσεις που εκκινούν από μια *a priori* δεδομένη κανονικότητα στην υποτιθέμενη βαθιά δομή και επομένως οι θεωρήσεις αυτές αδυνατούν να περιγράψουν και –πόσο μάλλον– να ερμηνεύσουν την πραγματική κανονικότητα, όπως αναδύεται από τις επικοινωνιακές και συγκεκριμένες συνθήκες του λόγου στη γλωσσική κοινότητα. Η αδυναμία αυτή ενισχύεται από το ότι, ενώ είναι γνωστό ότι υπάρχουν αρκετές γλώσσες που διαθέτουν άρθρο, οι περισσότερες μελέτες εκείνης της εποχής περιορίζονται στα δεδομένα της αγγλικής.

Ο περιορισμός στην ανάλυση των συντακτικών χαρακτηριστικών του άρθρου και ο μη συνυπολογισμός σημασιολογικών παραγόντων καθιστούν ακόμα πιο δύσκολη την κατανόηση του τι είναι και πώς λειτουργούν τα άρθρα στις γλώσσες από τις πρώιμες γενετικές θεωρήσεις.

Το σημαντικότερο όμως μειονέκτημα αυτών των πρώιμων προσεγγίσεων είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στον διαχρονικό παράγοντα. Ορθές παρατηρήσεις που γίνονται από τους ερευνητές, όπως η συσχέτιση των οριστικών άρθρων με τις δεικτικές αντωνυμίες και των αόριστων άρθρων με τα αριθμητικά, δεν μπορούν να είναι γόνιμες, διότι αγνοείται συνειδητά στην ανάλυση ο διαχρονικός παράγοντας. Ενώ είναι απολύτως προφανές ότι τα οριστικά άρθρα προέρχονται –πολύ συχνά– από δεικτικές αντωνυμίες και τα αόριστα άρθρα από αριθμητικά, οι μελετητές της γενετικής μετασηματιστικής γραμματικής νιώθουν «υποχρεωμένοι» να αναδιατυπώσουν την ιστορική σχέση ως συγχρονικό μετασηματισμό από τη βαθιά στην επιφανειακή δομή. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, και η διαχρονία αγνοείται αλλά και η συγχρονία δεν ερμηνεύεται. Εξ ου και οι τόσες αμφιβολίες και διχογνωμίες μεταξύ των διάφορων μελετητών για το αν τελικά υπάρχει η κατηγορία του άρθρου.

Όπως ισχυρίζεται ο Krámský (1972: 69), «Η μετασηματιστική άποψη για το άρθρο δεν συμβάλλει στη γνώση μας για την ουσία του άρθρου. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι μετασηματιστικοί κανόνες που αφορούν το άρθρο έριξαν νέο φως στις τυπικές πλευρές της εμφάνισής του».

2. Οι νεότερες απόψεις, όπως αυτή του Longobardi (1994) και κυρίως των Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007), έχουν καλύψει πολλά από τα κενά των πρώιμων προσεγγίσεων. Άλλωστε, οι εξελίξεις και οι αναδιατυπώσεις της γενετικής θεωρίας που συνέβησαν στις δεκαετίες του 1980, του 1990 και του 2000 ήταν πολλές και συχνά έγιναν υπό την επιρροή των τυπολογικών και των λειτουργικών γλωσσολογικών προσεγγίσεων, όσο και αν αυτό δεν ήταν πάντοτε ρητό στα σχετικά κείμενα. Έτσι, οι σύγχρονες γενετικές θεωρήσεις δέχονται την ύπαρξη των άρθρων και ερμηνεύουν τη λειτουργία τους εντάσσοντάς τα στη γενικότερη κατηγορία των προσδιοριστών.

Επιπλέον, το μινιμαλιστικό πρόγραμμα, όπως διατυπώθηκε από τον Chomsky και το οποίο επηρεάζει σταθερά τις γενετικές αναλύσεις από τη δεκαετία του 1990 και μετά, προχωρά σε μια μείωση των διαγλωσσικά καθολικών κατηγοριών ή, καλύτερα, σε μια περισσότερο αφαιρετική διατύπωσή τους και επιτρέπει πολλά χαρακτηριστικά των επιμέρους γλωσσών να παραμετροποιούνται. Αυτό δημιουργεί ένα ευνοϊκό θεωρητικό πλαίσιο για τη λεπτομερέστερη ανάλυση των άρθρων.

Ωστόσο, δύο κομβικά χαρακτηριστικά της γενετικής θεωρίας παραμένουν σταθερά και στις νεότερες προσεγγίσεις, τα οποία δεν επιτρέπουν μια ολοκληρωμένη ερμηνεία των άρθρων: η υποβάθμιση του διαχρονικού παράγοντα και η απομόνωση της συντακτικής/σημασιολογικής ανάλυσης από την κειμενογλωσσική και την πραγματολογική ανάλυση. Εξαιτίας του πρώτου χαρακτηριστικού, η ορθή παρατήρηση των Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007: 96) ότι τα κοινά χαρακτηριστικά οριστικού άρθρου και δεικτικών είναι «αντανάκλαση της διαχρονίας τους» δεν θεματοποιείται στην ανάλυσή τους, δεν θεωρητικοποιείται στην πρότασή τους. Επομένως, δεν λειτουργικοποιείται σε αυτό το θεωρητικό παράδειγμα ο τρόπος που η διαχρονία επηρεάζει τη συγχρονία. Εξαιτίας του δεύτερου χαρακτηριστικού, η συντακτική/σημασιολογική ανάλυση εμμένει στη διατύπωση μιας όσο το δυνατόν πιο αφηρημένης και γενικευτικής κατηγοριοποίησης των άρθρων προκειμένου να καλυφθούν τόσο οι γλώσσες που διαθέτουν όσο και εκείνες που δεν διαθέτουν άρθρα. Και όμως, εάν ακολουθούνταν η αντίστροφη πορεία –από τα

δεδομένα προς τη θεωρία—, τότε πιθανόν να αποδεικνυόταν ότι συγκεκριμένες κειμενογλωσσικές και πραγματολογικές συνθήκες οδηγούν στην ανάπτυξη των άρθρων σε ορισμένες γλώσσες, ενώ σε άλλες όχι.

Αυτό όμως προϋποθέτει μια διαφορετική σύλληψη για τα διαγλωσσικά καθολικά και κυρίως μια διαφορετική σύλληψη για την ερμηνεία στη γλωσσολογία.

8.6.4 Krámský (1972)

Η εργασία του Krámský (1972) αποτελεί μια ενδιαφέρουσα εξαίρεση στη γλωσσολογική έρευνα της δεκαετίας του 1970, όταν η γενετική μετασηματιστική γραμματική κυριαρχούσε σχεδόν απόλυτα. Ο Krámský, αφού αναφέρεται στις προηγούμενες θεωρήσεις του άρθρου εντάσσοντάς τες στη διάκριση των κατηγοριών οριστικότητας (*determinedness*) και αοριστίας (*indeterminedness*), διατυπώνει μια συγκροτημένη τυπολογία των γλωσσών ανάλογα με τον τρόπο που αυτές εκφράζουν την οριστικότητα και την αοριστία.

Στην πρώτη κατηγορία της τυπολογίας του ανήκουν οι γλώσσες που εκφράζουν την οριστικότητα/αοριστία μέσω ανεξάρτητων λέξεων (τα άρθρα) και διαθέτουν είτε μόνο το ένα άρθρο είτε και τα δύο άρθρα (οριστικό και αόριστο), όπως οι ρομανικές γλώσσες, η ελληνική κ.λπ.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι γλώσσες που εκφράζουν την οριστικότητα/αοριστία με διμελές σχήμα ανεξάρτητης λέξης και προκλιτικού ή εγκλιτικού, όπως η δανική, στην οποία το οριστικό άρθρο στον ενικό έχει την εγκλιτική μορφή *-en* για το κοινό γένος και τη μορφή *-et* για το ουδέτερο γένος, ενώ στον πληθυντικό εμφανίζεται με την κοινή κατάληξη *-ene* (π.χ. *Hesten* 'το άλογο', *Huset* 'το σπίτι', *Hestene* 'τα άλογα', *Husene* 'τα σπίτια'). Το αόριστο άρθρο έχει τη μορφή ανεξάρτητης λέξης, *en* για το κοινό γένος και *et* για το ουδέτερο (π.χ. *en Mand* 'ένας άνθρωπος', *et Hus* 'ένα σπίτι').

Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν οι γλώσσες που εκφράζουν την οριστικότητα/αοριστία είτε εγκλιτικά είτε προκλιτικά, όπως η αραβική, στην οποία το οριστικό άρθρο *al* είναι προκλιτικό και ο τελευταίος φθόγγος του *-l* αφομοιώνεται συχνά με τον συμφωνικό φθόγγο της επόμενης λέξης, ενώ το αόριστο άρθρο έχει την εγκλιτική μορφή *-un*.

Στην τέταρτη κατηγορία ανήκουν οι γλώσσες στις οποίες η οριστικότητα/αοριστία είναι εγγενής στο ίδιο το όνομα ή σε άλλη γραμματική κατηγορία, όπως η σύγχρονη περσική. Σε αυτήν ο ενικός των ονομάτων μπορεί να δηλώνει ανάλογα με την περίπτωση: α) απροσδιόριστη ποσότητα, π.χ. *ruī daram* 'έχω χρήματα', β) προσδιορισμένη οντότητα, π.χ. *zan* 'η γυναίκα', ενώ ο πληθυντικός των ονομάτων μπορεί να δηλώνει 1) προσδιορισμένο πλήθος, π.χ. *zanhā* 'οι γυναίκες' (που προαναφέρθηκαν) 2) απροσδιόριστο πλήθος, *zanhā* 'κάποιες γυναίκες'.

Στην πέμπτη κατηγορία ανήκουν οι γλώσσες που εκφράζουν τις παραπάνω σχέσεις με την κλίση, όπως η τουρκική. Σε αυτήν με το κλιτικό επίθημα *-i/-ı* / *-ü* / *-u* δηλώνεται η αιτιατική με οριστικότητα, π.χ. *baḥceyi gördüm* 'είδα τον κήπο', ενώ για την αόριστη αιτιατική δεν υπάρχει επίθημα αλλά το αόριστο άρθρο *bir*, π.χ. *bir baḥce gördüm* 'είδα έναν κήπο'.

Στην έκτη κατηγορία ανήκουν οι γλώσσες που εκφράζουν τις παραπάνω σχέσεις με τόνο ή επιτονισμό, όπως η οξετική. Σε αυτήν η οριστικότητα εκφράζεται με τη μετατόπιση του τόνου στην πρώτη συλλαβή, εάν αυτός κανονικά βρίσκεται στη δεύτερη, π.χ. *bydýr* 'μια πεδιάδα', *býdyr* 'οι πεδιάδες'.

Τέλος, στην έβδομη κατηγορία, την οποία ο Krámský ονομάζει «γλώσσες χωρίς άρθρο», ανήκουν οι γλώσσες που δεν εκφράζουν την κατηγορία της οριστικότητας/αοριστίας καθόλου ή την εκφράζουν μόνο με λανθάνοντα τρόπο, όπως π.χ. οι σλαβικές γλώσσες, που δεν διαθέτουν άρθρο, με την εξαίρεση της βουλγαρικής και ορισμένων ρωσικών διαλέκτων.

Η ανάλυση του Krámský είναι επηρεασμένη σε σημαντικό βαθμό από την άποψη του de la Grasserie, ο οποίος έδινε έμφαση στις ψυχολογικές λειτουργίες του άρθρου. Οι ψυχολογικές λειτουργίες του άρθρου τις οποίες διατύπωσε ο de la Grasserie και αποδέχεται ο Krámský είναι: α) η συγκεκριμενοποίηση ή ο «υπερκαθορισμός», β) ο κανονικός καθορισμός, γ) η λειτουργία ως βοηθητική λέξη, δ) η συσχετιστική λειτουργία, ε) η αφαίρεση που προκύπτει από τη λειτουργία ως βοηθητικής λέξης.

Η επιρροή του de la Grasserie, καθώς και η μελέτη πολλών και διαφορετικών γλωσσών ως προς την έκφραση της οριστικότητας/αοριστίας οδηγούν τον Krámský σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα:

1. Για την καθολικότητα της κατηγορίας της οριστικότητας/αοριστίας:

«Λόγω της έλλειψης τυπικής έκφρασης αυτής της κατηγορίας σε ορισμένες γλώσσες, δεν μπορεί κάποιος να συναγάγει τη μη ύπαρξη της κατηγορίας στις γλώσσες αυτές. Η κατηγορία της οριστικότητας/αοριστίας είναι, κατά τη γνώμη μας, μια κατηγορία της σκέψης που είναι δεδομένη στον νου όλων των ανθρώπων. Γνωρίζουμε ότι εκφράζεται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, όπως καμιά άλλη γραμματική κατηγορία. Αυτό μόνο επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι τρόποι σκέψης είναι πολύ διαφορετικοί ανάμεσα στα διάφορα έθνη και την ίδια ποικιλομορφία διαθέτουν τα μέσα της γλωσσικής έκφρασης» (Krámský 1972: 52).

2. Για τις διαφορές ανάμεσα στα άρθρα και στα δεικτικά:

«α) Το οριστικό άρθρο υποδεικνύει (indicates) ειδικό ή γενικό όρο, το αόριστο υποδεικνύει έναν μη ταυτοποιημένο ειδικό όρο. Το δεικτικό μόνο δείχνει (points) και υποδεικνύει, ενώ η βασική του λειτουργία είναι εκείνη της δείξης (pointing).

β) Το άρθρο είναι μια διαρκής ιδιότητα του ονόματος, ενώ η αντωνυμία είναι απλώς προαιρετική.

γ) Το άρθρο είναι οριστικότητα (determination) συν κάποιο στοιχείο που τροποποιεί τη σημασία της λέξης, ενώ το δεικτικό δεν τροποποιεί εσωτερικά τη σημασία της λέξης» (Krámský 1972: 63).

Την άποψή του για τις διαφορές άρθρων και δεικτικών ο Krámský την αναπτύσσει σε αντιπαράθεση με τη μετασημασιολογική γραμματική της εποχής του και κυρίως με τον Postal (1966), που θεωρεί τα άρθρα και τις αντωνυμίες συντακτικά χαρακτηριστικά του ονόματος (δες 2.4.1) και υποστηρίζει ότι «η κατηγοριοποίηση με βάση κριτήρια κατανομής δεν πηγαίνει στο βάθος του προβλήματος. Πρέπει να κατηγοριοποιούμε στη βάση των ιδιοτήτων και όχι στη βάση της κατανομής, που είναι ένα καθαρά τυπικό κριτήριο» (ό.π.: 62-63, υποσημείωση 58).

3. Για την ποικιλομορφία των γλωσσών ως προς την έκφραση της οριστικότητας/αοριστίας:

«Μπορούμε ασφαλώς να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχει καμιά άλλη γλωσσική κατηγορία που να εκφράζεται με τόσο διαφορετικά μέσα όσο η κατηγορία της οριστικότητας vs. αοριστίας. Η παρουσία αυτής της κατηγορίας στις γλώσσες είναι άριστο παράδειγμα για τη χρησιμότητα της έννοιας του κέντρου και της περιφέρειας του γλωσσικού συστήματος. Είδαμε ότι σε ορισμένες γλώσσες η κατηγορία της οριστικότητας vs. αοριστίας είναι εμφανώς στο κέντρο του γλωσσικού συστήματος, ενώ σε άλλες γλώσσες είναι λίγο πολύ στην περιφέρειά του. Σε ορισμένες γλώσσες παίζει μόνο ασήμαντο ρόλο ή ακόμα και τείνει να εξαφανιστεί. Η διαφορετική της εμφάνιση στη γλώσσα δεν πάει μόνο από το κέντρο στην περιφέρεια του γλωσσικού συστήματος, αλλά επίσης από την επιφάνεια στον πυρήνα του» (ό.π.: 199).

8.6.5 Hawkins (1978, 1991)

Ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται να γίνει στην ανάλυση του Hawkins για την οριστικότητα/αοριστία και τη δήλωσή τους με άρθρα. Μολονότι στο πρώτο και βασικότερο έργο το 1978 ο Hawkins εντάσσει την άποψή του στο πλαίσιο της Μετασημασιολογικής Γενετικής Γραμματικής (σ. 16), η ιδιαίτερη αναφορά στο έργο του απαιτείται διότι α) όπως ο ίδιος υποστηρίζει, η ανάλυσή του «στηρίζει το γενικό μοντέλο της Σημασιολογικής Σύνταξης (Γενετική Σημασιολογία) [Semantic Syntax (Generative Semantics)] μάλλον παρά την Αυτόνομη Σύνταξη» (σ. 19), β) η επιρροή της ανάλυσής του στις επόμενες σχετικές εργασίες είναι πολύ μεγάλη λόγω της έκτασης και του βάθους της, και γ) ο εμπλουτισμός και η αναθεώρηση της άποψής του σε επόμενες εργασίες (κυρίως Hawkins 1991) την έχουν κάνει βασική αναφορά σε όλες τις σύγχρονες αναλύσεις της οριστικότητας και των άρθρων.

Η ανάλυση του Hawkins στηρίζεται στις έννοιες της «εγκλειστικότητας και της τοποθέτησης» (inclusiveness and location). Κατά τον Lyons (1999: 260), από αυτές τις δύο έννοιες η πρώτη είναι η πρωτότυπη συνεισφορά του Hawkins στην ανάλυση της οριστικότητας (μάλιστα ο όρος inclusiveness ανήκει στον Hawkins), ενώ η δεύτερη αποτελεί παραδοχή αλλά και επανεπεξεργασία από τον Hawkins της παραδοσιακής έννοιας της «οικειότητας» του Christophersen, η οποία αναλύθηκε παραπάνω (δες 2.3).

Ο Hawkins (1978: 167-168) υποστηρίζει: «Σύμφωνα με τη θεωρία μου της τοποθέτησης, ο ομιλητής επιτελεί τις παρακάτω πράξεις όταν χρησιμοποιεί ένα οριστικό άρθρο. 1. Εισάγει ένα (ή περισσότερα) αντικείμενα αναφοράς (referent) στον ακροατή. 2. Καθοδηγεί τον ακροατή να τοποθετήσει το αντικείμενο αναφοράς σε ένα κοινό σύνολο αντικειμένων (shared set of objects). 3. Αναφέρεται στην ολότητα των

αντικειμένων ή της μάζας εντός αυτού του συνόλου που ικανοποιεί η αναφορική έκφραση. Αυτές οι πράξεις θα είναι επιτυχείς μόνο εάν πληρούνται οι ακόλουθες συνθήκες καταλληλότητας:

1. *Συνθήκη ύπαρξης συνόλου* (set existence condition): Ο ομιλητής και ο ακροατής πρέπει πράγματι να μοιράζονται το σύνολο των αντικειμένων όπου το οριστικό αντικείμενο αναφοράς πρόκειται να τοποθετηθεί.

2. *Συνθήκη ταυτοποιησιμότητας του συνόλου* (set identifiability condition): Ο ακροατής πρέπει να είναι ικανός να συναγάγει είτε από τον προηγούμενο λόγο είτε από την περίπτωση του εκφωνήματος ποιο από τα κοινά σύνολα πραγματικά εννοείται από τον ομιλητή.

3. *Συνθήκη μέλους του συνόλου* (set membership condition): Το αντικείμενο αναφοράς πρέπει πράγματι να υπάρχει στο κοινό σύνολο που έχει συναχθεί.

4. *Συνθήκες σύνθεσης του συνόλου* (set composition conditions): α) Δεν πρέπει να υπάρχουν άλλα αντικείμενα στο κοινό σύνολο που να ικανοποιούν το περιγραφικό κατηγορημα, επιπρόσθετα σε αυτά που αναφέρονται από την οριστική περιγραφή, δηλαδή δεν πρέπει να υπάρχουν λιγότερα γλωσσικά αντικείμενα αναφοράς που αναφέρονται από την οριστική περιγραφή από τα αντικείμενα στο κοινό σύνολο. β) Ο αριθμός των γλωσσικών αντικειμένων αναφοράς που αναφέρεται από την οριστική περιγραφή δεν πρέπει να ξεπερνά τον αριθμό των αντικειμένων κατάλληλου είδους στο κοινό σύνολο. γ) Ο ακροατής πρέπει είτε να γνωρίζει είτε να είναι ικανός να συναγάγει ότι το εννοούμενο αντικείμενο έχει την ιδιότητα που χρησιμοποιείται για να αναφερθεί σε αυτό στο περιγραφικό κατηγορημα».

Η έννοια της «τοποθέτησης», όπως φαίνεται στο παραπάνω παράθεμα, βρίσκεται στο κέντρο της ανάλυσης του Hawkins για την οριστικότητα/αοριστία, ως μια σημασιολογική και πραγματολογική ιδιότητα της γλώσσας που εκδηλώνεται με το οριστικό άρθρο. Η επίδραση της παλαιότερης θεωρίας της «οικειότητας» είναι φανερή, αλλά εξίσου είναι φανερή η τυποποίηση της έννοιας της «τοποθέτησης» με όρους γενετικής σημασιολογίας.

Εάν στην ανάλυση της «τοποθέτησης» ο Hawkins «συνομιλεί» με τη γλωσσολογική παράδοση και κυρίως τον Christophersen, στην ανάλυση της «εγκλειστικότητας» είναι υποχρεωμένος να «συνομιλήσει» με τη λογική φιλοσοφία και τις αναλύσεις της για την οριστικότητα. Η «εγκλειστικότητα», κατά τον Hawkins, είναι η ανάλυση του οριστικού άρθρου the ως «ενός καθολικού ποσοδείκτη, που ποσοτικοποιεί όλα τα σχετικά αντικείμενα σε ένα πραγματολογικά περιορισμένο πεδίο» (σ. 164). Μάλιστα, ο Hawkins θεωρεί ότι δεν υπάρχουν αντιπαραδείγματα σε αυτήν τη βασική κανονικότητα, γιατί «τόσο το the όσο και οι ρητές εκδηλώσεις στην επιφάνεια του καθολικού ποσοδείκτη all μπορούν και τα δύο να λειτουργούν ως πολύ κοντινά (approximations) (σ. 164).

Ο Hawkins θεωρεί ότι «ο λόγος για τον οποίο οι λογικοί και οι φιλόσοφοι δεν κατάλαβαν την ιδέα του καθολικού ή της εγκλειστικότητας, που είναι ένα εγγενές συστατικό του the, είναι γιατί μοιάζουν να θεωρούν ότι η μοναδικότητα (uniqueness) είναι μια απόλυτη και όχι μια σχετική έννοια» (σ. 165). Με άλλα λόγια, η ανεπάρκεια της λογικής φιλοσοφικής προσέγγισης στα άρθρα βρίσκεται στο ότι δεν λαμβάνει υπόψη τις πραγματοποιολογικές διαστάσεις της γλώσσας.

Η «εγκλειστικότητα» χρησιμοποιείται από τον Hawkins και για τη διάκριση μεταξύ οριστικότητας και αοριστίας. Η έννοια της «τοποθέτησης» δεν βοηθά στη διάκριση οριστικών και αόριστων εκφράσεων. «Οι αόριστες εκφράσεις δεν είναι αντίθετες πραγματολογικά με τις οριστικές εκφράσεις, με την έννοια ότι τα αόριστα αντικείμενα αναφοράς δεν είναι τοποθετημένα στα κοινά σύνολα ομιλητή-ακροατή. Αντίθετα, η διαφορά τους είναι λογικού τύπου: η αποκλειστικότητα (exclusiveness) ή αναφορά σε όχι όλα έναντι της εγκλειστικότητας ή αναφοράς σε όλα» (σσ. 201-202).

Με τα λόγια του Hawkins (1978: 202): «Τα αόριστα άρθρα είναι ουδέτερα στις πραγματολογικές προϋποθέσεις του the. Δεν είναι, επομένως, τμήμα του ενεργού νοήματός τους ότι το πεδίο αναφοράς σχετικά με το οποίο ο ακροατής μπορεί να ερμηνεύσει την αόριστη περιγραφή είναι πραγματολογικά περιορισμένο. Ακόμα και αν τα αόριστα αντικείμενα αναφοράς μπορούν, εάν το επιτρέπουν τα συμφραζόμενα, να είναι προαιρετικά «τοποθετημένα» σε ένα κοινό σύνολο σε κάποιες περιπτώσεις. Αλλά ως αποτέλεσμα αυτής της αδιαφορίας τους για τις πραγματολογικές παραμέτρους της οριστικής αναφοράς γίνεται σημαντικό μέρος της σημασίας των εξειδικευμένων αόριστων ότι η αναφορά γίνεται μόνο σε ένα συγκεκριμένο υποσύνολο του αόριστου αριθμού των δυνατών αντικειμένων αναφοράς της αναφορικής έκφρασης. Εάν δεν είναι μέρος του ενεργού νοήματός τους ότι ο ακροατής πρόκειται να «τοποθετήσει» το

αντικείμενο/-α αναφοράς σε ένα πραγματολογικά περιορισμένο πεδίο αναφοράς, τότε δεν υπάρχει τρόπος να περιοριστεί ο άπειρος αριθμός των δυνατών αντικειμένων αναφοράς τα οποία θα μπορούσαν να προσδιορίσουν την αναφορά από την οπτική γωνία του ακροατή».

Με άλλα λόγια, τόσο τα οριστικά όσο και τα αόριστα άρθρα «τοποθετούν», τα μεν οριστικά σε όλα τα αντικείμενα αναφοράς, τα δε αόριστα σε ορισμένα αντικείμενα αναφοράς. Επομένως, τα οριστικά άρθρα «εγκλείουν», ενώ τα αόριστα άρθρα «αποκλείουν». Η διαφορά τους δεν είναι πραγματολογικής υφής, αλλά λογικής.

Στη συνολική ανάλυση της οριστικότητας/αοριστίας ο Hawkins δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην πραγματολογική διάσταση. Θεωρεί ότι η οριστικότητα και η αοριστία στη γλώσσα δεν μπορούν να ερμηνευτούν χωρίς να ληφθούν υπόψη πραγματολογικές παράμετροι και αποδίδει την ανεπάρκεια της λογικής ανάλυσης ακριβώς στην παραμέληση των πραγματολογικών παραγόντων.

«Οι λογικοί δεν συμπεριλαμβάνουν την αναφορά στις γλωσσικές πράξεις στη λογική τους, αφού υποστηρίζουν ότι η δυναμική αλήθεια ή η διαψευσιμότητα κάποιας λογικής πρότασης (proposition) σε σχέση με κάποια συγκεκριμένη κατάσταση μπορεί να αποφασιστεί ανεξάρτητα από το πότε εκφέρεται η πρόταση, από ποιον και σε ποια γλωσσική πράξη. Αυτό μοιάζει νόμιμο, αλλά μόνο μέχρι ενός σημείου. Οι λογικές σημασίες μπορούν σίγουρα να περιγραφούν σε αφαίρεση από τις πραγματολογικές συνθήκες του εκφωνήματος. Αλλά οι αποδείξεις από την οριστικότητα και την αοριστία προτείνουν ότι, αν και μπορούν να περιγραφούν έτσι, δεν μπορούν πραγματικά να ερμηνευτούν, ή ακόμα και να ανακαλυφθούν, σε αφαίρεση από την πραγματολογία... Ο λόγος, για τον οποίο η οριστικότητα και η αοριστία έχουν τις λογικές σημασίες που έχουν, σχετίζεται με τις λειτουργίες χρήσης» (σ. 89).

Σε μια αρκετά πρώιμη εποχή για τέτοιες διαπιστώσεις, και μάλιστα εντός του γενετικού παραδείγματος, ο Hawkins υποστηρίζει ότι η πραγματολογική σημασία οδηγεί στη λογική σημασία. Η έμφαση στην πραγματολογία ολοκληρώνεται στο έργο του 1991, όπου η ανάλυση των άρθρων εντάσσεται στη νεο-γκραϊσιανή πραγματολογία των υπονοημάτων. Στο έργο αυτό ο Hawkins απαντά στις κριτικές που δέχτηκε η αρχική του πρόταση και προτείνει: «Χρησιμοποιώντας τους τύπους υπονοημάτων του Levinson (1987) και τη θεωρία ενός πραγματολογικά δομημένου σύμπαντος λόγου για τις οριστικές ενότητες που προτάθηκε στο Hawkins (1978), πολλές αλλιώς προβληματικές πλευρές της ερμηνείας και της γραμματικής των άρθρων μπορεί να αποδειχθεί ότι παίρνουν τη θέση τους. Το αόριστο άρθρο διατηρεί την απλή λογική του μετάφραση ως ένας υπαρκτικός ποσοδείκτης, ουδέτερος στη μοναδικότητα (uniqueness). Το οριστικό άρθρο συνδέεται με συνεπαγωγές (entailments) ύπαρξης και μοναδικότητας και με ένα συμβατικό υπονόημα ότι υπάρχει κάποιο πραγματολογικό σύνολο (P-set) που είναι αμοιβαία φανερό στον ομιλητή και στον ακροατή και εντός του οποίου υφίσταται η ύπαρξη και η μοναδικότητα των αντικειμένων αναφοράς. Τόσο το αόριστο όσο και το οριστικό άρθρο φέρουν συνομιλιακά υπονοήματα που είναι υπεύθυνα για τις ερμηνείες που εμφανίζουν στη γλωσσική χρήση» (Hawkins 1991: 438-439).

Η τελική θέση του Hawkins είναι: «Οι πραγματολογικές αρχές συμβάλλουν ευθέως στον ορισμό όλων και μόνο των γραμματικών διαδοχών μιας γλώσσας, ακριβώς όπως συμβάλλουν στον ορισμό των συνδεδεμένων με αυτές λογικών τύπων» (ό.π.: 438).

8.6.6 Chesterman (1991)

Σαφώς επηρεασμένη από την «πραγματολογική στροφή» του Hawkins είναι και η μελέτη για την οριστικότητα του Chesterman (1991), ο οποίος όμως θέτει στόχους που αφορούν ευρύτερα τη γλωσσολογική θεωρία: τη δυνατότητα εφαρμογής της τυπικής λογικής στη γλωσσολογική ανάλυση, τη σχέση μεταξύ γραμματικής και πραγματολογίας, τη διάχυτη γραμματική (fuzzy grammar) και τη θεωρία του πρωτοτύπου, στην οποία τελικά εντάσσει την ανάλυσή του για την οριστικότητα και τα άρθρα.

Ο Chesterman αντιλαμβάνεται την οριστικότητα ως μήτρα τριών δυαδικών χαρακτηριστικών: της *τοποθεσιμότητας* (locatability) σε ένα κοινό σύνολο (σχετική με την οικειότητα), της *εγκλεισιμότητας* (inclusiveness) (ποσότητα) και της *εκτασιμότητας* (extensivity) (αφαιρετικότητα και γενικότητα / abstractness and generality). Οι δύο πρώτες έννοιες προέρχονται από τη θεωρία της τοποθέτησης (location theory) του Hawkins, ενώ η τρίτη προέρχεται από την ανάλυση του Guillaume για τη διαφορά μεταξύ οποιουδήποτε

άρθρου και μη ύπαρξης άρθρου. Ωστόσο, ο Chesterman θεωρεί ότι «η εγκλειστικότητα είναι καλύτερο να ορίζεται ως ένα πραγματολογικό όλα, και όχι ως ένα λογικό όλα» (Chesterman 1991: 67).

Ο Chesterman αναλύει τα άρθρα της αγγλικής με βάση την «ανάλυση σε συστατικά» (componential analysis) της οριστικότητας και ενσωματώνοντας τρεις θεμελιώδεις σημασιολογικές διαστάσεις: την τοποθεσιμότητα, την ποσότητα και την εκτασιμότητα (σ. 88), οι οποίες διακρίνουν την οριστικότητα από την αοριστία.

Ως άρθρα της αγγλικής θεωρεί τα zero, some, a, the, null και τα κατατάσσει με βάση τις τρεις διαστάσεις ως εξής (σ. 68):

Πίνακας 8.1 Τα άρθρα της αγγλικής με βάση την ανάλυση σε συστατικά.

	τοποθετήσιμο (locatable)	εγκλειστικό (inclusive)	περιορισμένη εκτασιμότητα (limited extensivity)
zero	-	+/-	-
some	+/-	-	+
a	+/-	-	+
the	+	+	+
null	+	+	-

Από την παραπάνω κατάταξη συμπεραίνει ότι «όλα τα άρθρα της επιφάνειας έχουν κάτι κοινό, αντιθέτως με το μη άρθρο. Οι δύο τύποι του μη άρθρου μπορούν να διακριθούν, και το μηδενικό άρθρο αποδεικνύεται ότι δεν είναι απλώς ούτε το πληθυντικό ισοδύναμο του a ούτε πάντοτε μια εκδοχή του άτονου some. Το αόριστο, επομένως, έχει αρκετές διαφορετικές σημασίες» (σ. 89).

Καταλήγει, επίσης, στο ότι «τα αγγλικά άρθρα είναι ένα διάχυτο σύνολο, που υπερκαλύπτεται τόσο από τους ποσοδείκτες όσο και από τα δεικτικά. Επομένως, το καθεστώς του άρθρου δεν θα πρέπει να θεωρείται μία απόλυτη, μη διαβαθμίσιμη έννοια» (Chesterman 1991: 180).

Ο Chesterman κάνει επίσης και μια σύντομη αναφορά στη διαχρονική εξέλιξη του αγγλικού άρθρου, από την οποία επιβεβαιώνει τη «διαχυτότητα» του άρθρου. Ισχυρίζεται: «Στο φως της μακράς ιστορικής ανάπτυξης βρίσκουμε ότι παραμένουν διάχυτες οριακές γραμμές ανάμεσα στα άρθρα και στα δεικτικά, στα άρθρα και στους ποσοδείκτες. Και αφού το πρόβλημα της μη ελεγχόμενης εκτασιμότητας δεν είναι εξειδικευμένο σε μια γλώσσα, μπορεί να αναμένουμε ότι και άλλες γλώσσες θα εμφανίσουν παρόμοιες λύσεις» (ό.π.: 88).

Στη συνέχεια συγκρίνει την αγγλική με τη φινλανδική, στην οποία η οριστικότητα δεν εκφράζεται με άρθρα (ή τουλάχιστον η κατηγορία του άρθρου είναι αναδυόμενη, σύμφωνα με ορισμένους αναλυτές). Βασίζοντας την ανάλυσή του στο ότι η οριστικότητα είναι μια «συνθετική» έννοια αποτελούμενη από συστατικά, ο Chesterman διαπιστώνει ότι αυτό που διακρίνει την αγγλική από τη φινλανδική είναι ότι στη φινλανδική δεν υπάρχει αντιστοιχία με την έννοια της εκτασιμότητας. «Δηλαδή (η φινλανδική) δεν χρησιμοποιεί άρθρα στην επιφάνεια για να διακρίνει μεταξύ της περιορισμένης και της απεριόριστης εκτασιμότητας. Αυτό βέβαια είναι ισοδύναμο με το να πούμε ότι η φινλανδική δεν έχει άρθρα, αλλά επίσης προτείνει έναν λόγο γιατί συμβαίνει αυτό: η εκτασιμότητα περιορίζεται, αν και με διαφορετικό τρόπο, από ένα περίπλοκο σύστημα πτώσεων» (ό.π.: 165).

Η αντίληψη για το βαθμιδωτό καθεστώς των άρθρων στην αγγλική, καθώς και η σύγκριση με τη δήλωση της οριστικότητας στη φινλανδική οδηγούν τον Chesterman να συνηγορήσει υπέρ της άποψης του Levinson (1987) ότι η γραμματική ορίζεται ως «παγωμένη πραγματολογία» (frozen pragmatics). Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι, «εάν η γραμματική είναι πράγματι “παγωμένη πραγματολογία”, εμφανίζεται να “παγώνει” στις διαφορετικές γλώσσες σε διαφορετικές θερμοκρασίες. Και μια περιοχή όπου αυτό είναι πολύ φανερό είναι ακριβώς η έκφραση της οριστικότητας» (ό.π.: 200).

Επιπλέον, από την αντιπαραθετική ανάλυση της αγγλικής και της φινλανδικής οριστικότητας, από την οποία προκύπτει ότι αυτή εκφράζεται πιο «διάχυτα» στη φινλανδική συγκριτικά με την αγγλική, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι οι αριστοτελικές σαφείς διακρίσεις μεταξύ των κατηγοριών δεν επαρκούν για την ανάλυση της οριστικότητας και διαπιστώνει την ανάγκη για ένα μη αριστοτελικό παράδειγμα που θα

αποδέχεται πρωτοτυπικές και περιφερειακές λειτουργίες μιας κατηγορίας, καθώς και τη «διαχυτότητα» (fuzziness) των κατηγοριών.

Οι απόψεις αυτές χαρακτήρισαν τη θεωρία του πρωτοτύπου, που απέκτησε αρκετούς υποστηρικτές στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

8.6.7 Lyons (1999)

Η εργασία του Lyons (1999) για την οριστικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ολοκληρωμένες πραγματεύσεις του θέματος. Περιέχει συντακτική και σημασιολογική ανάλυση της οριστικότητας, εξετάζει την οριστικότητα κυρίως συγχρονικά αλλά συμπεριλαμβάνει και τις διαχρονικές πλευρές. Παλαιότερες εργασίες του ίδιου (π.χ. Lyons 1980) προετοίμασαν αυτήν την ολοκληρωμένη πραγμάτευση.

Όσον αφορά το θεωρητικό πλαίσιο, ο Lyons δηλώνει: «Γενικά κρατώ ουδετερότητα ανάμεσα στα διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια, εκτός από ό,τι αφορά τη σύνταξη, όπου υιοθετώ την προσέγγιση των Αρχών και Παραμέτρων, η οποία είναι η πιο ανεπτυγμένη και γνωστή» (σ. χvί της Εισαγωγής).

Ο Lyons θεωρεί ότι τα άρθρα είναι «τυπικά αδύνατοι τύποι με περιορισμένο σημασιολογικό περιεχόμενο». Αποδέχεται σε γενικές γραμμές την «υπόθεση της Φράσης Προσδιοριστή» και υποστηρίζει ότι «τα οριστικά άρθρα, όπως και άλλοι οριστικοί προσδιοριστές, συνδέονται συντακτικά με κάποια θέση Προσδιοριστή (Det), ενώ τα απόλυτα ή ωσει αόριστα άρθρα έχουν τη θέση τους όπως και τα αριθμητικά σε κάποια περισσότερο εσωτερική θέση απολυτότητας στην ονοματική φράση. Τα οριστικά άρθρα κωδικοποιούν την οριστικότητα [+Def], ενώ τα απόλυτα άρθρα μπορεί να κωδικοποιούν τον ενικό αριθμό [+Sg] (αγγλικό a) ή το μη πληθυντικό [-Sg] (αγγλικό sm). Αλλά και τα δύο μπορεί να φέρουν χαρακτηριστικά συμφωνίας (για γένος, αριθμό κ.λπ.) και, το πιο σημαντικό, μπορεί να είναι περιορισμένα σε αναφορική οριστική χρήση ή σε ειδική αόριστη χρήση» (Lyons 1999: 105-106).

Από τη διάκριση αυτή μεταξύ οριστικών και αόριστων άρθρων ο Lyons συμπεραίνει ότι δεν υπάρχει κάποια αναγκαστική σχέση μεταξύ οριστικού και αόριστου άρθρου ή ανάμεσα σε αυτά τα δύο και τα τυπολογικά χαρακτηριστικά μιας γλώσσας.

Η ανάλυση του Lyons για την οριστικότητα, αφού εξετάζει όλες τις προηγούμενες σημασιολογικές και πραγματολογικές προτάσεις, καταλήγει: «Η οριστικότητα *stricto sensu* δεν είναι μια σημασιολογική ή πραγματολογική έννοια, όπως ισχυρίζονται σχεδόν όλοι οι συγγραφείς επί του θέματος, αλλά μάλλον μια γραμματική κατηγορία αντίστοιχη με τον χρόνο, τη διάθεση, τον αριθμό, το γένος κ.λπ. Αλλά, όπως και αυτές, είναι η γραμματικοποίηση (δηλαδή η αντιπροσώπευση στη γραμματική) κάποιας κατηγορίας νοήματος. Και η κρίσιμη παρατήρηση εδώ είναι ότι η αντιστοιχία ανάμεσα σε μια γραμματική κατηγορία και στην κατηγορία νοήματος στην οποία βασίζεται δεν είναι ποτέ ένα προς ένα» (Lyons 1999: 274-275).

Ο Lyons δεν χρησιμοποιεί τον όρο *γραμματικοποίηση* με την έννοια που του δίνουν οι τυπολογικές-λειτουργικές προσεγγίσεις (δες 2.9), αλλά τον χρησιμοποιεί απλώς για να δηλώσει την αντιπροσώπευση από τους γραμματικούς τύπους κάποιας κατηγορίας του νοήματος. Με βάση αυτήν την αντίληψη για τη γραμματικοποίηση, θεωρεί ότι «η οριστικότητα είναι η γραμματικοποίηση της σημασιολογικής/πραγματολογικής οριστικότητας» (σ. 278). Η σημασιολογική/πραγματολογική οριστικότητα είναι υπαρκτή και σε γλώσσες στις οποίες δεν υπάρχει τυπικό μαρκάρισμα της οριστικότητας, όπως στη μανδρινική κινεζική, όπου μια ονοματική φράση σε θέση υποκειμένου είναι θέμα (*topic*) και επομένως «οριστική», ενώ μια ονοματική φράση σε μια υπαρκτική δομή πρέπει να θεωρηθεί «αόριστη». Για να καλύψει, επομένως, τη διαγλωσσική οριστικότητα, ο Lyons δίνει στην οριστικότητα την ερμηνεία της «ταυτοποιησιμότητας» (*identifiability*) και καταλήγει: «Η οριστικότητα είναι η γραμματικοποίηση της ταυτοποιησιμότητας. Πιθανόν η ταυτοποιησιμότητα είναι στοιχείο της ερμηνείας σε όλες τις γλώσσες, αλλά σε πολλές γλώσσες δεν γραμματικοποιείται» (σ. 278).

Ακολουθώντας, επομένως, ο Lyons την «υπόθεση της Φράσης Προσδιοριστή» στο συντακτικό επίπεδο και την εκδοχή της οριστικότητας ως γραμματικοποίησης της ταυτοποιησιμότητας στο σημασιολογικό/πραγματολογικό επίπεδο, είναι αναμενόμενο να συμπεραίνει ότι: «τα άρθρα μπορεί να είναι είτε κεφαλές είτε χαρακτηριστές (της DP στην περίπτωση των οριστικών άρθρων και της CardP στην περίπτωση των απόλυτων άρθρων). Τα άρθρα-κεφαλές είναι συνήθως/τυπικά δεσμευμένοι τύποι και απευθείας εκφράζουν την κατηγορία (D ή Card), ενώ τα άρθρα-χαρακτηριστές είναι συνήθως/τυπικά ελεύθεροι τύποι και

πλεοναστικά, λεξιλογικά άδεια στοιχεία πλήρωσης (fillers) μιας θέσης που αλλιώς θα ήταν κενή και δείχνουν απλώς με την παρουσία τους ότι η κατηγορία έχει προβληθεί» (Lyons 1999: 321).

Σε αυτήν την τελευταία περίπτωση των πλεοναστικών άρθρων υποθέτω ότι εντάσσονται κατά την ανάλυση του Lyons τα οριστικά άρθρα της ελληνικής και της ιταλικής. Άλλωστε, στο κεφάλαιο όπου συζητά τις διαχρονικές πλευρές και την άποψη του Greenberg (1978) ο Lyons αναφέρει: «Όταν η κατηγορία της οριστικότητας φτάσει να εκταθεί μέχρι το μέγιστο δυνατό άκρο, όπως στη νέα ελληνική και στη Samoan, έχει τέτοια υψηλή συχνότητα εμφάνισης στις ονοματικές φράσεις, που είναι δυνατόν οι ομιλητές να επαναναλύουν το άρθρο ως ένα μόριο που συνοδεύει τα ονόματα ή τις ονοματικές φράσεις, αλλά δεν μεταφέρει τίποτα» (σ. 339).

Δεν εκπλήσσει, επομένως, το τελικό συμπέρασμα=πρόβλεψη του Lyons (σ. 340) ότι «οι γλώσσες δεν μπορούν μόνο να αποκτήσουν την κατηγορία της οριστικότητας, μπορούν επίσης και να τη χάσουν».

Συμπερασματικά, η εργασία του Lyons αποτελεί ένα καλό παράδειγμα γλωσσολογικής μελέτης της εποχής μας, όπου λαμβάνονται υπόψη οι αναλύσεις τόσο των γενετικών όσο και των λειτουργικών θεωρήσεων. Για να δώσω μόνο ένα παράδειγμα, η άποψη του Lyons για την απόσταση μεταξύ της σημασιολογικής/πραγματολογικής οριστικότητας και της γραμματικής οριστικότητας θυμίζει έντονα – βεβαίως με πολύ πιο ήπιες διατυπώσεις– την άποψη του Givón (1978), βασικού εισηγητή της λειτουργικής προσέγγισης στη σύνταξη, αλλά και στη γλωσσολογία γενικότερα, ο οποίος με πιο «μαχητικό τρόπο» ισχυρίζεται: «οι φιλόσοφοι πρέπει συχνά να υποθέτουν, υποψιάζομαι εσφαλμένα, ότι το Σύμπαν του Λόγου είναι κατά κάποιον τρόπο συνεκτατικό με τον “πραγματικό κόσμο”, αλλά η γλώσσα ενδιαφέρεται σαφώς για το πρώτο, συχνά με σχετική αμέλεια για το δεύτερο» (Givón 1978, 293, υποσ. 2).

Ωστόσο, η βασική αποδοχή από τον Lyons της γενετικής άποψης για τη σύνταξη, της θεωρίας των Αρχών και Παραμέτρων, καθορίζει τον πυρήνα της ανάλυσής του, καθώς και τα ερευνητικά του ερωτήματα. Δηλαδή, στο ερώτημα «γιατί ορισμένες γλώσσες διαθέτουν άρθρα», η απάντηση του Lyons είναι «διότι αποκτούν δομή Φράσης Προσδιοριστή (DP structure)» (σ. 340). Άλλου τύπου ερωτήματα που αφορούν το ποιες κειμενογλωσσικές πιέσεις ωθούν στην ανάδυση των άρθρων, τι οδηγεί στην αυξημένη συχνότητα των άρθρων και τι στην ενδεχόμενη απώλειά τους, την οποία πιθανολογεί ο Lyons, δεν τίθενται από τη γενετική προσέγγιση και, όπως φαίνεται, ούτε από τη «θεωρητικά ουδέτερη» προσέγγιση του Lyons.

8.6.8 Τυπολογικές-Λειτουργικές προσεγγίσεις

Κοινό χαρακτηριστικό των μελετών και των προσεγγίσεων που παρουσιάστηκαν έως εδώ είναι ότι εντάσσουν τη μελέτη των άρθρων στη μελέτη του γενικότερου φαινομένου της οριστικότητας, την οποία προϋποθέτουν ως διαγλωσσικά καθολική.

Όπως αναλύει ο Himmelmann (2001: 831-832), «η τυπολογία των άρθρων έχει μελετηθεί βασικά με δύο τρόπους. Η [πρώτη] προσέγγιση, που υιοθετήθηκε από τους Grasserie (1896) και Krátský (1972), ξεκινά με τον ορισμό της οριστικότητας και στη συνέχεια αναγνωρίζει και ταξινομεί διάφορα γραμματικά φαινόμενα των φυσικών γλωσσών [...]. Η δεύτερη προσέγγιση, με πρωτοπόρο τον Greenberg (1978), βασίζεται στην παρατήρηση ότι τα άρθρα παράγονται ιστορικά από άλλα στοιχεία, όπως τα δεικτικά και τα αριθμητικά. Δηλαδή, τα άρθρα θεωρούνται ως στάδια στην επονοματική (adnominal)¹⁰ γραμματικοποίηση των στοιχείων αυτών και επομένως η τυπολογία των άρθρων ασχολείται με το να διακρίνει τα διαφορετικά μονοπάτια γραμματικοποίησης στα οποία εμφανίζονται τα άρθρα και να ταξινομήσει τα διαφορετικά στάδια της ανάπτυξής τους με βάση σημασιολογικά και τυπικά κριτήρια».

Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στη δεύτερη προσέγγιση, η οποία ξεκινά από τον Greenberg (1978) και συνεχίζεται από αρκετούς ερευνητές, οι περισσότεροι από τους οποίους εντάσσονται στη θεωρία της γραμματικοποίησης. Με βάση αυτήν την προσέγγιση, που προσδιορίζουμε ως τυπολογική-λειτουργική, εξετάσαμε αντιπαραθετικά τα οριστικά άρθρα της ελληνικής, της ιταλικής, της γαλλικής και της γερμανικής.

Η εξέλιξη των δεικτικών αντωνυμιών σε άρθρα αναδείχθηκε σε ένα από τα κεντρικά θέματα από τις αρχές της νέας ανάπτυξης της θεωρίας της γραμματικοποίησης (δεκαετία του '80 και μετά). Ήδη ο Lehmann ([1982] 1995: 38) στο προγραμματικό έργο του για τη θεωρία της γραμματικοποίησης αναφέρεται στη

¹⁰ Ο όρος adnominal αποδίδεται ως *επονοματικός* ή *μετονοματικός* και αφορά το στοιχείο που τροποποιεί το όνομα, π.χ. το μεγάλο σπίτι.

γραμματικοποίηση των δεικτικών σε οριστικά άρθρα, ενώ οι Heine, Claudi και Hünne Meyer (1991: 6) την αποκαλούν «παραδειγματική περίπτωση γραμματικοποίησης».

Ο Lehmann (2004: 161) θεωρεί περιπτώσεις όπως την εξέλιξη του αριθμητικού 'ένα' σε αόριστο άρθρο και του δεικτικού σε οριστικό άρθρο ως περιπτώσεις «καθαρής γραμματικοποίησης» (pure grammaticalization) χωρίς αναλογία. Επιπλέον τονίζει (ό.π.: 166) ότι η μετατροπή των δεικτικών σε οριστικά άρθρα είναι μια αλλαγή κατηγορίας που συνδέεται με τη γραμματικοποίηση και λαμβάνει χώρα *in situ*.

Η Campbell (2001: 144) στην κριτική που ασκεί στη θεωρία της γραμματικοποίησης από την οπτική γωνία της τυπικής θεωρίας επικεντρώνεται επίσης στο θέμα της εξέλιξης των δεικτικών σε άρθρα και υποστηρίζει ότι: «στην περίπτωση της εξέλιξης του δεικτικού σε οριστικό άρθρο και του αριθμητικού σε αόριστο, η υποκείμενη δομή της συντακτικής δομής (η γραμματική κατηγορία) έχει αλλάξει, αλλά η επιφανειακή εκδήλωση δεν έχει τροποποιηθεί, ακριβώς όπως στον τυπικό (standard) ορισμό της επανάλυσης. Η γραμματικοποίηση είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της επανάλυσης».

Το ερώτημα όμως που τίθεται από τη μελέτη των άρθρων και δεν βρίσκει απάντηση από τη διαπίστωση της Campbell είναι γιατί συνέβη η αλλαγή της γραμματικής κατηγορίας. Όπως το διατυπώνει ο Lehmann, (2004: 167, υποσ. 15), «η γραμματική κατηγορία δεν έχει αλλάξει απλώς επειδή της δώσαμε άλλο όνομα ή επειδή το αντικείμενο πέρασε σε μια περισσότερο γραμματική υποκατηγορία μιας λεξικής τάξης».

Στην ανεύρεση του γιατί και πώς συνέβη η ανάδυση των άρθρων μπορεί η θεωρία της γραμματικοποίησης να αποδειχθεί επαρκέστερη από τις τυπικές προσεγγίσεις. Η γένεση των άρθρων δε είναι προνομιακό πεδίο μελέτης για τη συγκεκριμένη θεωρία, ακριβώς γιατί ανιχνεύεται ιστορικά. Γλώσσες με μακρόχρονη γραπτή παράδοση, όπως η ελληνική, οι ρομανικές και οι γερμανικές γλώσσες, μπορούν να προσφέρουν πλούσια σχετικά δεδομένα.

Αρκεί, επίσης, η θεωρία της γραμματικοποίησης να προϋποθέτει και μια θεωρία γραμματικής, δηλαδή μια θεωρία που δεν θα βλέπει τη γραμματική ως προϋπόθεση της γλωσσικής δραστηριότητας, αλλά ως αναδυόμενη από τις επικοινωνιακές και πραγματολογικές στρατηγικές.

Η μεθοδολογική διαφορά της θεωρίας της γραμματικοποίησης και συνολικά των τυπολογικών-λειτουργικών προσεγγίσεων από εκείνες που εκκινούν από τη μελέτη της οριστικότητας (είτε την εξετάζουν συντακτικά είτε σημασιολογικά) βρίσκεται: α) στο ότι η πρώτη εκκινεί από τα γλωσσικά δεδομένα (δηλαδή τα άρθρα) για να καταλήξει σε γενικεύσεις, και όχι το αντίστροφο, και β) στο ότι περιλαμβάνει ως συστατικό της χαρακτηριστικό την ιστορική εξέλιξη των άρθρων από δεικτικά ή αριθμητικά στοιχεία.

Η αναγκαιότητα των δύο αυτών μεθοδολογικών χαρακτηριστικών γίνεται προφανής όταν πρέπει να εξεταστούν αντιπαραθετικά τα δεδομένα από περισσότερες της μίας γλώσσες.

8.6.8.1 Greenberg (1978)

Η άποψη του Greenberg (1978) διατυπώνεται ως «κύκλος του οριστικού άρθρου». Σύμφωνα με αυτήν, το μονοπάτι της γραμματικοποίησης για τα άρθρα που προέρχονται από τα δεικτικά (όπως τα οριστικά άρθρα) είναι: ΔΕΙΚΤΙΚΟ → ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ → ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ → ΟΝΟΜΑΤΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ.

Ο Greenberg αναφέρει ως στάδιο 0 αυτό στο οποίο μια γλώσσα περιέχει μόνο δεικτικά και στη συνέχεια περιγράφει σε τρία διακριτά στάδια την εξέλιξη των άρθρων. Παρόλο που προβλέπει πολλές μεταβατικές μεταξύ των σταδίων περιπτώσεις, περιγράφει ως κύρια χαρακτηριστικά του πρώτου σταδίου τα εξής:

«Το οριστικό άρθρο αναπτύσσεται από ένα καθαρά δεικτικό στοιχείο, το οποίο φέρεται να αναγνωρίζει ότι κάποιο στοιχείο έχει αναφερθεί νωρίτερα στον λόγο. Μια τέτοια χρήση είναι συχνά μια επιπρόσθετη λειτουργία ενός στοιχείου που είναι επίσης και καθαρά δεικτικό, αλλά μερικές φορές πρόκειται για ένα συγκεκριμένο δεικτικό που λαμβάνει την αρθρική λειτουργία ως τη βασική του [...]. Το σημείο στο οποίο ένα δεικτικό στοιχείο του λόγου γίνεται οριστικό άρθρο είναι όπου γίνεται αναγκαστικό και εξαπλώνεται μέχρι του σημείου να σημαίνει "αναγνωρισμένο" γενικά, άρα να περιλαμβάνει πράγματα που είναι γνωστά από τα συμφραζόμενα, τις γενικές γνώσεις ή να αναγνωρίζεται επειδή είναι το μόνο μέλος μιας τάξης» (Greenberg 1978: 61-62).

Στο δεύτερο στάδιο το οριστικό άρθρο είναι μη γενικευτικό/εξειδικευτικό (non-generic, specific article). Περιλαμβάνει, δηλαδή, μαζί με πιθανές άλλες χρήσεις «τόσο τον οριστικό καθορισμό, όσο και μη οριστικές εξειδικευτικές χρήσεις. Η εξειδικευτική χρήση που αντιτίθεται στη γενικευτική είναι εκείνη που παρατηρείται

σε περιβάλλοντα στα οποία αναφέρεται ένα ειδικό αλλά μη αναγνωρισμένο αντικείμενο, δηλαδή εκεί όπου υπάρχει μια προϋπόθεση αναφοράς» (Greenberg 1978: 62).

Στο στάδιο αυτό, κατά τον Greenberg (ό.π.: 62-63), «περιλαμβάνονται περιπτώσεις μη αναφορικής χρήσης με τρόπο που αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό με τις συνδυασμένες χρήσεις οριστικού και αόριστου άρθρου». Επιπλέον, τίθενται επιπλέον κριτήρια διαφοροποίησης των άρθρων του δεύτερου σταδίου από εκείνα του τρίτου, παρόλο που επισημαίνεται ότι «η γραμμή μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου σταδίου είναι κάπως αυθαίρετη» (Greenberg, ό.π.: 69).

Στο τρίτο στάδιο, σύμφωνα με τον Greenberg, το πρώην άρθρο είναι ένας απλός δείκτης που δεν έχει καμιά συγχρονική σχέση με την οριστικότητα ή την εξειδίκευση.

«Γενικά, ο έναρθρος τύπος εξαπλώνεται έως ότου να γίνει ο κανονικός τύπος του ονόματος. Εάν απουσιάζει σημαντική αντίθεση, υπάρχει μια αναλογική τάση ο ένας από τους δύο τύπους, συνήθως ο έναρθρος, να εξαπλωθεί σε όλα τα εναπομείναντα περιβάλλοντα, έτσι ώστε συγχρονικά η μάζα των κοινών ονομάτων να έχουν μόνο έναν απλό τύπο, συνήθως εκείνον που είναι ιστορικά η αντανάκλαση του έναρθρου τύπου» (Greenberg 1978: 69).

Η ανάλυση του Greenberg, παρά τις πιθανές ασάφειες που είχε στην πρώτη της διατύπωση, αποτέλεσε το έναυσμα για μια σειρά μελετών σε αυτήν την τυπολογική-λειτουργική κατεύθυνση που διαφώτισαν σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη αντίληψη για τα άρθρα και τη λειτουργία τους. Παρόλο που η ίδια η ανάλυση του Greenberg δεν εστιάζεται στις ευρωπαϊκές γλώσσες, σε επόμενες μελέτες αναλύονται τα άρθρα ευρωπαϊκών γλωσσών με βάση την αρχική πρόταση του Greenberg και την περαιτέρω εμβάθυνσή της (δες Harris [1980] για την αγγλική, Epstein [1993, 1994] και Carlier [2007] για τη γαλλική).

Οι βασικές κριτικές που έχουν γίνει στη πρόταση του Greenberg αφορούν:

- α) την κοινή καταγωγή των οριστικών άρθρων από τα δεικτικά, π.χ. ο Frajzyngier (1997) υποστηρίζει ότι σε ορισμένες γλώσσες, όπως οι Chadic, δεικτικά στοιχεία και οριστικά άρθρα δεν σχετίζονται,
- β) την απόδοση στην αναφορική λειτουργία ρόλου πηγής για τη διαμόρφωση του οριστικού άρθρου – ο Himmelmann (1997) θεωρεί πηγή της διαμόρφωσης την αναγνωριστική χρήση και την αναμνηστική λειτουργία.

8.6.8.2 Givón (1978, 1981)

Σύγχρονη του Greenberg είναι και η ανάλυση του Givón (1978) –ενός από τους βασικούς εισηγητές της λειτουργικής προσέγγισης στη γλωσσολογία– για την οριστικότητα και την αναφορικότητα, η οποία στηρίζεται στη θέση ότι η αντίθεση μεταξύ «οριστικού» και «αόριστου» είναι πραγματολογική αντίθεση (discourse – pragmatic contrast), ενώ η αντίθεση μεταξύ «αναφορικού» και «μη αναφορικού» είναι σημασιολογική αντίθεση. Ο Givón, μετά από έρευνα σε γλώσσες διαφορετικών οικογενειών, υποστηρίζει ότι «η αλληλεπίδραση μεταξύ του συστήματος οριστικότητας και άλλων υποσυνόλων της γραμματικής, όπως η αναφορικότητα, η θεματικότητα (topicality), τα αριθμητικά, ο πληθυντικός, η δείξη, το σύστημα πτώσεων και η γραμματική συμφωνία, ελέγχεται από συνεκτικές, διαγλωσσικά καθολικές αρχές» (Givón 1978: 328).

Οι γλώσσες διαφέρουν ως προς το πώς αλληλεπιδρούν μεταξύ τους αυτά τα συστήματα. Με αναπαραστάσεις ρόδας παρουσιάζεται η διαφορά μεταξύ των άρθρων της αγγλικής και εκείνων της πορτογαλικής και της ισπανικής ως εξής (σσ. 298-299):

Αγγλική:

the: αναφορικό, οριστικό,

a: αναφορικό αόριστο,

0+plur: γενικευτικό, υποκείμενο,

any: μη αναφορικό, αντικείμενο

Πορτογαλική / Ισπανική:

el/la: αναφορικό, οριστικό

uno/una: αναφορικό αόριστο

0+plur: αναφορικό, μη οριστικό

0: μη αναφορικό, αντικείμενο

«Το σύστημα αντιπροσωπεύει ένα σύνολο περιπλοκών, ορισμένες από τις οποίες οφείλονται σε μια αναμενόμενη κατάσταση της διαχρονικής εξέλιξης. Ενώ τα αριθμητικά υπο/υπα μπορεί να εκτείνονται γύρω από τη ρόδα σχεδόν όπως το *a* της αγγλικής, η παλαιότερη χρήση του μηδενικού άρθρου στη μη αναφορική και γενικευτική περιοχή ακόμα επικρατεί» (ό.π.: 299). Έτσι εξηγεί ο Γινόη τη διαφορά ανάμεσα στην αγγλική πρόταση 'He didn't say a word' και στην πορτογαλική 'No há dicho palabra'.

Ιδιαίτερη αναφορά στο αόριστο άρθρο γίνεται στον Γινόη (1981), όπου η –ιδιαίτερα συχνή στις γλώσσες– εξέλιξη των αριθμητικών 'one', 'ones', 'some' σε αναφορικούς-αόριστους δείκτες εξηγείται ως μία ακόμα περίπτωση «σημασιολογικού αποχρωματισμού» (semantic bleaching) στο διάστημα «μαρκάρισμα / συνεπαγωγικό». Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή:

«(i) η ύπαρξη ποσότητας συνεπάγεται ύπαρξη/αναφορά, (ii) η ύπαρξη/αναφορά συνεπάγεται συνδήλωση/γενικότητα. Οι δύο μεταβάσεις μπορεί να θεωρηθούν ότι η καθεμιά μετακινεί ένα επιπλέον μαρκαρισμένο χαρακτηριστικό του 'one', το πρώτο βήμα αποχρωματίζει την ποσοτικοποίηση, το δεύτερο την ύπαρξη/αναφορά. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η διαδικασία του σημασιολογικού αποχρωματισμού ('γενίκευση') στην ανθρώπινη γλώσσα, πρέπει να υπάρξει μια σχετικά υψηλή κειμενική συχνότητα της χρήσης του 'one' για να εισαχθούν αναφορικά ορίσματα για πρώτη φορά στον λόγο. Αλλά τι είναι τόσο φυσιολογικό σε αυτήν την εξέλιξη; Η απάντηση μπορεί να δοθεί αντιπαραθετικά:

«(i) Άλλοι τροποποιητές που εισάγουν αναφορά, όπως τα αναφορικά/δεικτικά, τα κτητικά και άλλοι περιοριστικοί τροποποιητές δεν εισάγουν μόνο αναφορικότητα αλλά επίσης και οριστικότητα, (ii) οι ποσοτικοποιητικές εκφράσεις, από την άλλη, συνεπάγονται αναφορικότητα, αλλά δεν συνεπάγονται προηγούμενη γνώση/οικειότητα. Είναι, επομένως, η μόνη μεγάλη τάξη τροποποιητών του ονόματος στην ονοματική φράση που εκπληρώνει την προϋπόθεση για την ανάπτυξη ενός αναφορικού-αόριστου δείκτη» (Γινόη 1981: 51).

Οι αναλύσεις του Γινόη, επομένως, ερμηνεύουν τις γραμματικές λειτουργίες της οριστικότητας και της αοριστίας με βάση καθολικούς πραγματολογικούς και σημασιολογικούς περιορισμούς, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα διαχρονικά μονοπάτια εξέλιξης των συγκεκριμένων δεικτών και τα τυπολογικά χαρακτηριστικά όσο και την αλληλεπίδραση των δεικτών οριστικότητας και αοριστίας με άλλα υποσυστήματα γραμματικών σχέσεων.

8.6.8.3 Laury (1997)

Σύγχρονη με την ανάλυση του Himmelmann είναι εκείνη της Laury (1997), στην οποία δεν εξετάζεται η δομή της ονοματικής φράσης σε διαγλωσσική προοπτική, αλλά μελετάται η ανάδυση οριστικού άρθρου από τον δεικτικό προσδιοριστή *se* στη σύγχρονη φινλανδική. Το πλεονέκτημα, δηλαδή, της συγκεκριμένης μελέτης βρίσκεται στο ότι εξετάζει μια συγχρονική διαδικασία ανάδυσης ενός οριστικού άρθρου, ενώ οι προηγούμενες μελέτες που αφορούν την εξέλιξη δεικτικών στοιχείων σε οριστικά άρθρα εξετάζουν μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση και επιχειρούν να ανασυνθέσουν τα στάδια εξέλιξης. Επιπλέον, η δυνατότητα χρήσης σωμάτων προφορικών κειμένων επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων που αφορούν την αυξημένη συχνότητα της αρθρικής λειτουργίας στον προφορικό λόγο της φινλανδικής.

Η μελέτη στηρίζεται σε αφηγηματικά κείμενα τριών διαφορετικών περιόδων της φινλανδικής τα τελευταία εκατό χρόνια. Σε αυτά η συγγραφέας διαπιστώνει ότι στα παραδοσιακά κείμενα του 1890 το *se* χρησιμοποιούνταν αναφορικά ως ένας προσδιοριστής με ονοματικές φράσεις των οποίων το αντικείμενο αναφοράς είχε αναφερθεί προηγουμένως και είχε εξέχοντα ρόλο στην ιστορία. Η χρήση του *se* με αντικείμενα αναφοράς που δεν έχουν αναφερθεί προηγουμένως αλλά οπωσδήποτε είναι ταυτοποιήσιμα εμφανίζεται για πρώτη φορά στα δεδομένα των αφηγήσεων από τη δεκαετία του 1930. Στα δεδομένα των δεκαετιών του 1970, 1980, 1990 το *se* χρησιμοποιείται ως γενικός δείκτης ταυτοποιησιμότητας, ανεξάρτητα από προηγούμενη αναφορά ή διακριτικότητα.

Συγκεκριμένα, η Laury παρατηρεί ότι «στα σύγχρονα δεδομένα, συγκριτικά με τα παλαιότερα δεδομένα, το μαρκάρισμα του *se* έχει αυξηθεί στις ονοματικές φράσεις σε όλους τους γραμματικούς ρόλους. Στα παλαιότερα δεδομένα όλες οι μαρκαρισμένες με το *se* ονοματικές φράσεις ήταν αναφορές σχετικές με τον συνεχή λόγο. Στα πιο πρόσφατα δεδομένα, όμως, ορισμένες μη αναφορικές περιπτώσεις μαρκάρονται με το *se*. Αντίστροφα, σχεδόν όλες οι λεξικές αναφορές αντικειμένων αναφοράς που σχετίζονται με τον

συνεχή λόγο είναι μαρκαρισμένες με το *se*, εκτός από εκείνες που εμπíπτουν σε σαφώς καθορισμένες κατηγορίες. Το μαρκάρισμα με το *se* γίνεται διαρκώς και πιο γραμματικοποιημένο» (Laury 1997: 219).

Με βάση την άποψη του Du Bois (1980) ότι η ταυτοποιησιμότητα είναι η βασική λειτουργία του οριστικού άρθρου και ακολουθώντας την προσέγγιση του Greenberg (1978) ότι η ταυτοποιησιμότητα είναι το βασικό χαρακτηριστικό των άρθρων του πρώτου σταδίου, η Laury ισχυρίζεται ότι η φινλανδική διαθέτει σήμερα οριστικό άρθρο και αυτό είναι το *se*.

Η Laury περιγράφει κυρίως τα εσωγλωσσικά μονοπάτια γραμματικοποίησης του δεικτικού προσδιοριστή *se* σε οριστικό άρθρο. Ωστόσο κάνει και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για δύο σημαντικούς εξωγλωσσικούς παράγοντες: α) τη γεωγραφική και ηλικιακή κατανομή της ταχείας εξέλιξης του *se* σε άρθρο τα τελευταία εκατό χρόνια και β) την επιρροή από άλλες γλώσσες. Ως προς τον πρώτο παράγοντα διαπιστώνει ότι η εξέλιξη του *se* σε άρθρο παρατηρείται συχνότερα σε νεότερους ομιλητές της διαλέκτου της πρωτεύουσας Ελσίνκι και ως προς τον δεύτερο παράγοντα παρατηρεί ότι ρόλο στην εξέλιξη του άρθρου έχει παίξει η επιρροή από την αγγλική και τη σουηδική, γλώσσες που διαθέτουν οριστικά άρθρα.

Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση του φινλανδικού *se* περιγράφεται από τη Laury ως περίπτωση οριστικού άρθρου του πρώτου σταδίου με βάση την τυπολογία του Greenberg και τις διάφορες ερμηνείες της.

Την άποψη αυτή δεν συμερίζεται ο Junonen (2000), ο οποίος θεωρεί ότι κανείς από τους οριστικούς επωνοματικούς προσδιοριστές της φινλανδικής δεν έχει υποχρεωτικοποιηθεί ως οριστικό άρθρο και ότι υπάρχει μεγάλη κοινωνιογλωσσική ποικιλότητα ως προς την αρθρική χρήση του *se*.

Η Laury, απηχώντας τις απόψεις των Nichols και Timberlake (1991) και των Hopper και Traugott (1993), καταφέρνει να δείξει με την έρευνά της ότι «η γραμματικοποίηση ως ένα φαινόμενο της πραγματολογίας του συνεχούς λόγου επιτρέπει στον γλωσσολόγο να δει τη γλωσσική μεταβολή ως μια “παγχρονική” διαδικασία, μια διαρκή διαδικασία μεταβολής που προκύπτει από ρευστά πρότυπα γλωσσικής χρήσης από τους ομιλητές, παρά ως έναν απότομο μετασχηματισμό, που θεωρείται μια αφαιρετική διαφορά μεταξύ εσωτερικά συνεκτικών, σταθερών και ομογενών γραμματικών σε διαδοχικά στάδια της γλώσσας» (Laury 1997: 5).

8.6.8.4 Diessel (1999)

Η εργασία του Diessel αφορά τη μορφή, τη λειτουργία και τη γραμματικοποίηση των δεικτικών στοιχείων. Στα δεικτικά στοιχεία εντάσσονται τα αντωνυμικά δεικτικά, τα επωνοματικά δεικτικά, τα επιρρηματικά δεικτικά και τα ταυτοποιητικά δεικτικά. Η έρευνα βασίζεται σε δείγμα 85 γλωσσών που προέρχονται από διάφορες γεωγραφικές περιοχές και γενετικές ομάδες.

Μια κατηγορία των δεικτικών, τα αναφορικά επωνοματικά δεικτικά, διαπιστώνεται ότι είναι η συνηθέστερη πηγή για την ανάπτυξη των οριστικών άρθρων. «Η χρήση των αναφορικών δεικτικών συνήθως περιορίζεται σε μη θεματικά προηγούμενα στοιχεία που τείνουν να είναι κάπως απρόσμενα αντιθετικά ή εμφατικά. Όταν τα αναφορικά δεικτικά αναπτύσσονται σε οριστικά άρθρα, η χρήση τους επεκτείνεται βαθμηδόν από τα μη θεματικά προηγούμενα στοιχεία σε όλα τα είδη αντικειμένων αναφοράς στον προηγούμενο λόγο. Στην πορεία αυτής της ανάπτυξης, τα δεικτικά (demonstratives) χάνουν τη δεικτική τους (deictic) λειτουργία και μετατρέπονται σε τυπικούς δείκτες οριστικότητας. Παράδειγμα τέτοιου οριστικού δείκτη είναι το *the* της αγγλικής» (Diessel 1999: 129).

Η εργασία του Diessel επικεντρώνεται στα δεικτικά στοιχεία και όσον αφορά την ανάπτυξη των άρθρων ακολουθεί την προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία στο πλαίσιο της θεωρίας της γραμματικοποίησης. Ωστόσο, ορισμένα από τα βασικά της συμπεράσματα για τα δεικτικά δημιουργούν γόνιμες απορίες στη μελέτη των άρθρων. Συγκεκριμένα, ο Diessel (ό.π.: 158) διαπιστώνει ότι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των δεικτικών μπορούν να συμπεριληφθούν σε έξι σημασιολογικές κατηγορίες: α) οντολογικό καθεστώς, β) έμφυχο, γ) ανθρώπινο, δ) φύλο, ε) αριθμός, στ) δεσμευσιμότητα. Επίσης, διαπιστώνει ότι «τα δεικτικά ανήκουν στα πολύ λίγα αντικείμενα που παρουσιάζουν εικονική σχέση μορφής και σημασίας, η οποία είναι χαρακτηριστική των πρόσφατα δημιουργημένων λέξεων. Τα δεικτικά υπηρετούν μία από τις πλέον θεμελιώδεις λειτουργίες της ανθρώπινης επικοινωνίας για την οποία όλες οι γλώσσες χρησιμοποιούν ένα σύνολο δεικτικών, που ίσως έχει αναπτυχθεί πολύ νωρίς στην εξέλιξη της γλώσσας» (ό.π.: 160).

Εάν αυτά ισχύουν σε διαγλωσσικό επίπεδο για τα δεικτικά στοιχεία, τα κρίσιμα ερωτήματα για τη μελέτη των άρθρων είναι: α) γιατί μόνο ορισμένες γλώσσες αναπτύσσουν οριστικά άρθρα και β) ποια από τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά των δεικτικών διατηρούν τα οριστικά άρθρα και ποια τα χάνουν.

8.6.9 Ανάλυση των άρθρων και γλωσσολογική ερμηνεία

Η ανάλυση των άρθρων αποτελεί ευνοϊκό πεδίο για να γίνουν κατανοητές οι διαφορετικές προσεγγίσεις στην ερμηνεία (explanation) στη γλωσσολογία και επιβεβαιώνουν την άποψη του Heine (1994) για το ζήτημα. Σύμφωνα με τον Heine (1994), οι ερμηνείες των γλωσσικών φαινομένων διακρίνονται σε εξωτερικές (external), οι οποίες ακολουθούνται από τις τυπολογικές-λειτουργικές τάσεις και σε εσωτερικές (internal), οι οποίες ακολουθούνται από τη γενετική-σομοσκιακή τάση. Οι δύο τύποι ερμηνειών διαφοροποιούνται στα παρακάτω χαρακτηριστικά: Οι εξωτερικές ερμηνείες είναι: α) πολυαιτιακές (multi-causal), β) πιθανολογικές (probabilistic), γ) ασχολούνται με την πιθανότητα (likelihood), δ) εξαρτώνται από το συγκείμενο (context-dependent), ε) βασίζονται στην επαγωγή (induction) και στην απαγωγή (abduction). Οι εσωτερικές ερμηνείες είναι: α) μονοαιτιακές (mono-causal), β) νομολογικές (nomological), γ) ασχολούνται με την πρόβλεψη (prediction), δ) είναι ανεξάρτητες από το συγκείμενο (context-free), ε) βασίζονται στην παραγωγή (deduction) (Heine 1994: 257).

Από την παρουσίαση των γλωσσολογικών αναλύσεων που προηγήθηκε έγινε φανερό ότι οι γενετικές προσεγγίσεις πραγματοποιούν εσωτερικές ερμηνείες για το οριστικό άρθρο και γι' αυτό το αντιμετωπίζουν κυρίως ως τμήμα της ονοματικής φράσης, ενώ οι τυπολογικές-λειτουργικές πραγματοποιούν εξωτερικές ερμηνείες και γι' αυτό λαμβάνουν υπόψη το συγκείμενο. Ο διάλογος μεταξύ των προσεγγίσεων πάντως πραγματοποιείται ρητά ή υπόρρητα.

Βιβλιογραφία

- Abney, St. (1987). *The English noun phrase in its sentential aspect*. Ph. D. dissertation, MIT.
- Alexiadou, A., Haegeman, L., & Stavrou, M. (2007). *Noun phrase in the generative perspective* (Studies in Generative Grammar, 71). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Allerton, D. J. (1987). "The Linguistic and Sociolinguistic Status of Proper Names. What are they, and who do they belong to?". *Journal of Pragmatics*, 11, 61-92.
- Αναγνωστόπουλος, Γ. (1922). «Περί του άρθρου (ήτοι ιστορική έρευνα της αναπτύξεως και της χρήσεως αυτού εν τε τη αρχαία και τη νεωτέρα Ελληνική)». *Αθηνά*, 33, 166-247.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2016). *Ζητήματα Σύγκρισης Γλωσσών. Η ανάδυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική και την ιταλική*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Campbell, L. (2001). "What's wrong with grammaticalization?". *Language Sciences*, 23, 113-161.
- Carlier, A. (2007). "From preposition to article: The grammaticalization of the French partitive". *Studies in Language*, 31(1), 1-49.
- Chesterman, A. (1991). *On definiteness*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (1962). "A transformational approach to syntax". Ανατύπωση στο J. Fodor & J. Katz (επιμ.), *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language* (σσ. 211-245). Prentice-Hall 1964.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge : The MIT Press.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. The MIT Press.
- Christophersen, P. (1939). *The Articles. A study of their theory and use in English*. Copenhagen: Einar Munksgaard.
- Darnell, M., Moravcsik, Ed. A., Newmeyer, F. J., Noonan, M., & Wheatley, K. M. (επιμ.), (1999). *Functionalism and Formalism in Linguistics*, τόμ. I & II. Amsterdam: Benjamins.
- De Boer, M. (1972). "Il concetto di articolo con speciale riguardo all' italiano". *Studi italiani di linguistica teorica e applicata*, τόμ. I, 511-536.
- Diessel, H. (1999). *Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins.
- Du Bois, J. W. (1980). "Beyond definiteness: The trace of identity in discourse". Στο W. L. Chafe (επιμ.), *The Pear Stories: Cognitive, cultural and linguistic aspects of narrative production* (σσ. 203-274). Norwood, NJ: Ablex.
- Epstein, R. (1993). "The later stages in the development of the definite article: evidence from French". Στο H. Andersen (επιμ.), *Historical Linguistics 1993 CILT 124* (σσ. 159-175). Amsterdam: Benjamins.
- Epstein, R. (1994). "The Development of the Definite Article in French". Στο W. Pagliuca (επιμ.), *Perspectives on Grammaticalization* (σσ. 63-80). Amsterdam: Benjamins.
- Frajzyngier, Z. (1997). "Grammaticalization of Number: From demonstratives to nominal and verbal plural". *Linguistic Typology*, 1, 193-242.
- Givón, T. (1978). "Definiteness and Referentiality". Στο J. H. Greenberg, Ch. A. Ferguson & Ed. A. Moravcsik (επιμ.), *Universals of Human Language*, τόμ. IV: Syntax (σσ. 291-330). Stanford: Stanford University Press.
- Givón, T. (1981). "On the development of the numeral 'one' as an indefinite marker". *Folia Linguistica Historica*, (2)1, 35-53.

- Giusti, G. (2002). "The functional structure of noun phrases. A bare phrase structure approach". Στο G. Cinque (επιμ.), *Functional Structure in DP and IP: The cartography of syntactic structures* (σσ. 54-90). Oxford: Oxford University Press.
- Grasserie, de la R. (1896). "De l'article". *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* (9)4, 285-322, 381-394.
- Greenberg, J. H. (1978). "How does a language acquire gender markers?" Στο J. H. Greenberg, Ch. Ferguson, & E. Moravcsik (επιμ.), *Universals of Human Language*, τόμ. III (σσ. 47-82). Stanford: Stanford University Press.
- Guillaume, G. ([1919] 1975). *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française*. Paris: Librairie A.-G. Nizet.
- Guillaume, G. (1945). "La question de l'article". *Français Moderne*, 13, 70-82.
- Harris, M. (1980). "The marking of definiteness: a diachronic perspective". Στο El. C. Traugott, R. Labrum & S. Shepherd (επιμ.), *Papers from the 4th International Conference on Historical Linguistics CILT 14* (σσ. 75-86). Amsterdam: Benjamins.
- Hawkins, J. A. (1978). *Definiteness and Indefiniteness*. London: Croom Helm.
- Hawkins, J. A. (1991). "On (in)definite articles: implicatures and (un)grammaticality prediction". *Journal of Linguistics*, 27, 405-422.
- Heine, B., Claudi, Ul., & F. Hünnemeyer (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, B. (1994). "Grammaticalization as an Explanatory Parameter". Στο W. Pagliuca (επιμ.), *Perspectives on Grammaticalization* (σσ. 255-287). Amsterdam: Benjamins.
- Himmelmann, N. P. (1997). *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Niemeyer.
- Himmelmann, N. P. (2001). "Articles". Στο M. Haspelmath, Ek. König, W. Oesterreicher & W. Raible (επιμ.), *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*, τόμ. 1 (σσ. 831-841). Berlin: Walter de Gruyter.
- Hopper, P. & E. C. Traugott (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: The Cambridge University Press.
- Θεοφανοπούλου-Κοντού, Δ., Κατσιμαλή, Γ., Μόζερ, Α., Νικηφορίδου, Β. & Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου (επιμ.), (1998). *Θέματα Νεοελληνικής Σύνταξης*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Jackendoff, R. (1977). *X'-Syntax. A Study of Phrase Structure*. Cambridge: MIT Press.
- Juvonen, P. (2000). *Grammaticalizing the definite article. A study of definite adnominal determiners in a genre of spoken Finnish*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Stockholm University.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (σε συνεργασία με τους Α. Μόζερ, Αικ. Μπακάκου-Ορφανού, Στ. Σκοπετέα), (2005). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κοντός, Π. (1973). *Το πρόβλημα της χρήσεως του άρθρου μετά των δεικτικών αντωνυμιών κατά την Μετασχηματιστική Γραμματική*. Αθήνα: Μυρτίδης (ανατύπωση εκ του Λειμωναρίου, σσ. 739-760).
- Krámský, J. (1972). *The article and the concept of definiteness in language*. The Hague: Mouton.
- Laury, R. (1997). *Demonstratives in interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. Amsterdam: Benjamins.
- Lehmann, Chr. ([1982] 1995). *Thoughts on Grammaticalization*. München: Lincom Europa.

- Lehmann, Chr. (2004). "Theory and method in grammaticalization". *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*, 32(2), 152-187.
- Levinson, St. (1987). "Pragmatics and the grammar of anaphora: a partial pragmatic reduction of Binding and Control phenomena". *Journal of Linguistics*, 23, 379-434.
- Longobardi, G. (1994). "Reference and Proper Names: A Theory of N-Movement in Syntax and Logical Form". *Linguistic Inquiry*, 25(4), 609-665.
- Lyons, Chr. (1999). *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maciejewska, A. (1996). *Η λειτουργία και η εξέλιξη των οριστικών και αόριστων άρθρων*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη.
- Moravcsik, Ed. A. (1969). "Determination". *Working Papers on Language Universals*, 1 (σσ. 64-98). Stanford, CA: Stanford University.
- Nichols, J. & A. Timberlake (1991). "Grammaticalization as retextualization". Στο E. C. Traugot & B. Heine (επιμ.), *Approaches to Grammaticalization* (τόμ. 1, σσ. 129-146). Amsterdam: Benjamins.
- Nocentini, A. (1996). "Tipologia e genesi dell' articolo nelle lingue europee". *Archivio glottologico italiano*, 81, 3-44.
- Perlmutter, D. M. (1970). "On the Article in English". Στο M. Bierwisch & K. E. Heidolph (επιμ.), *Progress in Linguistics. A collection of papers* (σσ. 233-248). The Hague: Mouton.
- Postal, P. M. (1966). "On so-called 'pronouns' in English". Στο F. Dinneen (επιμ.), *Report of the 17th Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies* (σσ. 177-206). Washington: Georgetown University Press.
- Renzi, L. (επιμ.), (1991). *Grande grammatica italiana di consultazione*. Bologna: Il Mulino.
- Robins, R. H. (1989). *Σύντομη Ιστορία της Γλωσσολογίας* (μτφρ. Αθ. Μουδοπούλου). Αθήνα: Νεφέλη.
- Sommerstein, A. H. (1972). "On the so-called definite article in English". *Linguistic Inquiry*, 3, 197-209.
- Szabolsci, A. (1983/84). "The possessor that ran away from home". *The Linguistic Review*, 3, 89-102.
- Thorne, J. P. (1972). "On the notion definite". *Foundations of Language*, 8, 562-568.
- Yotsukura, S. (1970). *The Articles in English. A Structural Analysis of Usage*. The Hague: Mouton.
- Zamparelli, R. (2008). Review of Alexiadou, A., L. Haegeman & M. Stavrou (2007). *Journal of Linguistics*, 44, 743-752.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΤΟ ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 9 πραγματοποιείται αντιπαραθετική ανάλυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική, στην ιταλική, στη γαλλική και στη γερμανική ως προς τη διαχρονική του εξέλιξη. Συγκεκριμένα, αναπτύσσεται η γενικά παραδεκτή γλωσσολογική άποψη για την προέλευση των οριστικών άρθρων από δεικτικές αντωνυμίες και αναλύεται η πορεία: δεικτικό στοιχείο → αναφορικό στοιχείο → οριστικό άρθρο, μέσα από τη μελέτη κειμένων από διάφορες περιόδους της κάθε γλώσσας. Επιπλέον, αναλύεται ο τρόπος που ο βαθμός «παλαιότητας» ενός άρθρου στη γλώσσα ερμηνεύει την εμφάνιση/μη εμφάνισή του, καθώς και τη συγχρονική κατανομή του και διαπιστώνεται ότι το οριστικό άρθρο της ελληνικής είναι το παλαιότερο στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες, γεγονός που ερμηνεύει και την πανταχού παρουσία του στα δεδομένα της ελληνικής. Τα άρθρα των τεσσάρων γλωσσών ανήκουν σε διαφορετικά σημεία του «κύκλου του οριστικού άρθρου» και, επομένως, τεκμηριώνεται η ανάγκη του συνυπολογισμού διαχρονικής και συγχρονικής ερμηνείας στην αντιπαραθετική γλωσσολογία.

Τεκμηριώνεται, επίσης, η ανάγκη του συνυπολογισμού διαχρονικής και συγχρονικής ερμηνείας στην αντιπαραθετική γλωσσολογία.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές γνώσεις για τη διάκριση συγχρονίας/διαχρονίας, για τη διαχρονική ανάλυση της Ονοματικής Φράσης/Ονοματικού Συντάγματος, για τις ιστορικές φάσεις της ελληνικής γλώσσας και των τριών συγκρινόμενων με αυτή γλωσσών.

9.1 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στην ελληνική

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε το οριστικό άρθρο στην ελληνική ως προς την ιστορική του εξέλιξη. Το οριστικό άρθρο της ελληνικής είναι από τα παλαιότερα στις ευρωπαϊκές γλώσσες, μιας και οι πρώτες αρθρικές χρήσεις της δεικτικής αντωνυμίας *ος*, *η*, το απαντούν ήδη στα ομηρικά κείμενα. Αποτελεί, επομένως, μια ευνοϊκή περίπτωση μελέτης, αφού είναι δυνατόν σε γραπτά κείμενα χιλιάδων χρόνων να ανιχνεύσουμε την εξελικτική του πορεία.

Χρειάζεται, ωστόσο, να τονιστεί ότι οι σχετικές μελέτες στην ελληνική γλωσσολογική βιβλιογραφία δεν έχουν την έκταση ούτε δίνουν την έμφαση που θα αντιστοιχούσε στη σπουδαιότητα του φαινομένου του άρθρου.

Όπως επισημαίνει ορθά η Chila-Markopoulou (2000, 112): «Εκτός από λίγες μελέτες που εκπονήθηκαν στο παρελθόν (Αναγνωστόπουλος 1922, Mirambel 1939, 1955, Κοντός 1973-1974, Δέτσης 1981), καθώς και συζητήσεις του θέματος σε παλιότερες και νεότερες γραμματικές της νέας ελληνικής, μόλις τα τελευταία χρόνια το άρθρο στη νέα ελληνική, και ειδικά οι χρήσεις και τα προβλήματά του που συνδέονται με τη συντακτική ή τη σημασιολογική του λειτουργία μέσα στην ονοματική φράση, την πρόταση ή το λόγο γενικότερα, έχει αρχίσει να γίνεται αντικείμενο επιστημονικής προσοχής. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι έρευνες για το άρθρο (όταν δεν περιορίζονται απλώς σε καταλόγους των χρήσεών του για διδακτικούς σκοπούς) είναι αποσπασματικές ή είναι ενσωματωμένες σε κάποιους άλλους ευρύτερους ερευνητικούς στόχους. Π.χ. η λειτουργική θέση του άρθρου εντός της ονοματικής φράσης και η σχέση του με το όνομα και τους άλλους ονοματικούς προσδιοριστές, ή ο ρόλος του στην αναφορική, γενικευτική ή κατηγορηματική λειτουργία της ονοματικής φράσης μαζί με άλλες γραμματικές κατηγορίες και συγκεκριμένα τις αντωνυμίες».

Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η μελέτη του άρθρου προσφέρει και ενδιαφέροντα στοιχεία για τον τρόπο συγκρότησης της ελληνικής γλωσσολογικής έρευνας και τις ερευνητικές προτεραιότητες που θέτει. Οι διαχρονικές έρευνες για το άρθρο είναι σπάνιες στη σύγχρονη εποχή – με την εξαίρεση της, ιδιαίτερα διεισδυτικής για την εποχή της, μελέτης του Αναγνωστόπουλου (1922).

Οι σύγχρονες μελέτες, που κινούνται στο πλαίσιο της γενετικής θεωρίας από τη δεκαετία του 1980 και κυρίως στη δεκαετία του 1990, αναλύουν το άρθρο ως στοιχείο της Ονοματικής Φράσης (ή της Φράσης Προσδιοριστή στις νεότερες εξελίξεις) και μόνο συγχρονικά. Αξίζει, εκτός από όσες ήδη αναφέρθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια, να αναφερθούν επίσης οι εργασίες των Marmaridou-Protorapa (1980, 1984), Σετάτου (1995), Tsamadou-Jacobberger (1998), Manolessou (2000), Manolessou και Horrocks (2007) και Lazaridou-Chatzigioga (2009), οι οποίες μελετούν από διάφορες σκοπιές την ονοματική φράση και το οριστικό άρθρο.

Εδώ το οριστικό άρθρο μελετάται από τη μεθοδολογική σκοπιά που ξεκινά από τα δεδομένα και αποπειράται να διαμορφώσει ερμηνευτικά τη θεωρία.

Θα εξετάσουμε την παρουσία του οριστικού άρθρου σε αντιπροσωπευτικά κείμενα διαφορετικών φάσεων της ελληνικής, ξεκινώντας από τα ομηρικά έπη και φτάνοντας έως τη νέα ελληνική. Η εξέταση αφορά τη διαχρονική διερεύνηση τριών δομών της νέας ελληνικής:

α) τη δομή ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ + ΚΥΡΙΟ ΟΝΟΜΑ, την εμφάνιση δηλαδή του οριστικού άρθρου με κύρια ονόματα, π.χ. *Ο Γιάννης θα έρθει*.

β) τη δομή ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ + ΔΕΙΚΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΤΗΣ, τη συνύπαρξη του οριστικού άρθρου με δεικτικό τροποποιητή, π.χ. *Αυτό το παιδί θα έρθει* και

γ) την εμφάνιση του οριστικού άρθρου με τους όρους συγγενείας και την κτητική αντωνυμία, π.χ. *ο πατέρας μου*.

Η επιλογή προς εξέταση των παραπάνω δομών έγινε γιατί και στις τρεις η νέα ελληνική διαφοροποιείται από τις ευρωπαϊκές γλώσσες, συμπεριλαμβανομένων των τριών εξεταζομένων. Π.χ. οι τρεις παραπάνω δομές στην ιταλική είναι: *Gianni verrà, questo ragazzo verrà, mio padre*. Αλλά και στην αγγλική είναι: *John will come, this boy will come, my father*. Στη γαλλική είναι: *Jean viendra, ce garçon viendra, mon père*.

Η επιλογή των παραπάνω δομών έγινε επίσης γιατί, με βάση την τυπολογία του Greenberg (1978), στις τρεις παραπάνω δομές το οριστικό άρθρο δεν εμφανίζεται εάν το άρθρο είναι δεύτερου σταδίου. Δηλαδή, στο σύνολο κριτηρίων που διατυπώνει ο Greenberg (1978: 63-69) για να διαφοροποιήσει τα άρθρα δεύτερου σταδίου από εκείνα του τρίτου συμπεριλαμβάνει και τα εξής: «Το άρθρο δεν εμφανίζεται σε κάποιες περιπτώσεις, επειδή τα ονόματα είναι εγγενώς καθορισμένα (π.χ. κύρια ονόματα) ή επειδή καθορίζονται από μία άλλη δομή (π.χ. δεικτικός τροποποιητής) [...]. Οι όροι συγγενείας, ως μη απομονώσιμοι, εμφανίζουν λιγότερη συνάφεια με το οριστικό άρθρο».

Η διερεύνηση, δηλαδή, στοχεύει στο να διαπιστώσει σε ποιες φάσεις της ελληνικής υπήρχαν τα παραπάνω χαρακτηριστικά του άρθρου δεύτερου σταδίου, και επομένως το άρθρο δεν εμφανιζόταν στις συγκεκριμένες δομές, και σε ποια ιστορική περίοδο της ελληνικής το άρθρο υποχρεωτικοποιείται τόσο ώστε να εμφανίζεται και στις παραπάνω δομές.

Χρειάζεται να γίνει μια ειδική αναφορά για την πρώτη εξεταζόμενη δομή, τη συνύπαρξη του οριστικού άρθρου με τα κύρια ονόματα. Στα προηγούμενα κεφάλαια αναφέρθηκαν οι απόψεις των Longobardi (1994), Lyons (1999) και Alexiadou, Haegeman και Stavrou (2007), σύμφωνα με τις οποίες η ύπαρξη άρθρου με τα κύρια ονόματα ερμηνεύεται ως περίπτωση πλεοναστικού άρθρου. Η άποψη αυτή προϋποθέτει ότι τα κύρια ονόματα είναι εγγενώς οριστικά και, ως εκ τούτου, η επιπλέον δήλωση οριστικότητας είναι πλεοναστική. Όπως δηλώνεται από τον Croft (2000: 138): «Τα κύρια ονόματα δηλώνουν μοναδικά άτομα στα περισσότερα συμφραζόμενα και έτσι είναι υπονοουμένως οριστικά (implicitly definite)». Ωστόσο, αυτή η άποψη προσκρούει πολλές φορές στα γλωσσικά δεδομένα. Παρατηρείται μια αξιοσημείωτη πολυμορφία στις ανθρώπινες γλώσσες ως προς τη συνύπαρξη του οριστικού άρθρου με τα κύρια ονόματα. Η νέα ελληνική, που εξετάζεται εδώ, δεν είναι η μόνη που εμφανίζει αυτήν τη συνύπαρξη. Όπως αναφέρει ο Matushanky (2008: 580), «σε κάποιες μη ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, όπως η ουζο-ατζεκική γλώσσα Πίμα, τα κύρια ονόματα σε θέση ορίσματος πρέπει να εμφανίζονται με άρθρο, εκτός και αν βρίσκονται σε θέσεις στην αρχή της πρότασης». Παρόμοια δεδομένα έχουμε σύμφωνα με τον Allerton (1987: 66) –μεταξύ άλλων– και στην προφορική νότια γερμανική (π.χ. *der Hans*), σε περιπτώσεις αρσενικών ονομάτων της ιταλικής (π.χ. *il Mario*) ή σε κάποια κύρια ονόματα πόλεων της γαλλικής (π.χ. *Le Caire*). Αυτή η πολυμορφία απαιτεί μια ερμηνεία που δεν θα περιορίζεται στην απόδοση του πλεοναστικού χαρακτήρα, αλλά θα διερευνά τους διαχρονικούς, κειμενικούς και υφολογικούς παράγοντες που οδήγησαν κάποιες γλώσσες σε αυτήν την πλεοναστικότητα. Η

μελέτη της ελληνικής περίπτωσης μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα διαφωτιστική για την πανταχού παρουσία του οριστικού άρθρου, αλλά και για το είδος της ερμηνείας που προτείνουμε.

9.1.1 Ομηρικά κείμενα

Οι μελετητές της ιστορίας της ελληνικής, νεότεροι και σύγχρονοι, δεν συμφωνούν για την ακριβή χρονολόγηση της αρθρικής χρήσης των δεικτικών αντωνυμιών *ος, η, το* στην ελληνική. Οι Grimm, Düntzer, Meillet από τους παλαιότερους, αλλά και πολλοί σύγχρονοι, όπως ο Lombardi Vallauri (2007), αρνούνται την ύπαρξη οριστικού άρθρου στη γλώσσα των ομηρικών επών. Αντίθετα, οι Krüger, Thiersch, Χατζιδάκις, Αναγνωστόπουλος (1922) δέχονται ότι στη γλώσσα του Ομήρου η αρθρική και η αντωνυμική χρήση της αντωνυμίας *ος, η, το* συνυπάρχουν, δηλαδή ότι η αρθρική χρήση βρίσκεται εν τω γίνεσθαι, όπως έχει υποστηριχτεί και στο Γιαννουλοπούλου (2007). Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα:

(1) *οὐδ' ἐδύνατο οὐθ' ὃ τόν ἐξελάσαι οὐθ' ὃ τόν ἄψ ὤσασθαι* (O, 417)

‘δεν μπορούσε αυτός ούτε **εκείνον** να διώξει ούτε **εκείνον** να απωθήσει’

(2) *ὃς εἶπη ὅτι τόσσον ἐχώσατο Φοῖβος Απόλλων εἴτ' ἄρ' ὃ γ' εὐχολῆς ἐπιμέμφεται, εἴθ' ἑκατόμβης* (A, 65)

‘να πει ότι τόσο πολύ θύμωσε ο Φοῖβος Απόλλων, είτε επειδή **εκείνος** δεν είναι ικανοποιημένος λόγω της προσευχής είτε λόγω της εκατόμβης’

(3) *τοῖσι δὲ Νέστωρ ἠδυεπῆς ἀνόρουσε, λιγύς Πυλίων ἀγορητής, τοῦ καὶ ἀπό γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή* (A, 247)

‘μπροστά τους σηκώθηκε ο γλυκομίλητος Νέστωρ, καλός ρήτορας των Πυλίων, από **του οποίου** τη γλώσσα έβγαινε φωνή πιο γλυκιά από το μέλι’

(4) *ἀνὴρ ἀγαθός τῆν αὐτοῦ γυναῖκα φιλέει* (I, 324)

‘ο καλός άνδρας αγαπά **τη** γυναίκα του’

(5) *Φθίσει σε τὸ σὸν μένος*

‘θα σε καταστρέψει αυτή **η** μανία σου’ (Z 407)

Από τα παραπάνω παραδείγματα στα 1, 2 η λειτουργία των αντωνυμιών είναι δεικτική, στα 4 και 5 η λειτουργία είναι αρθρική (για το παράδειγμα 5 δεξ και Chantraine 1958: 276), ενώ στο παράδειγμα 3 εμφανίζεται αναφορική χρήση της δεικτικής αντωνυμίας. Όπως ισχυρίζεται ο Αναγνωστόπουλος (1922: 189), «δεν ήτο δύσκολον να προέλθῃ συν τω χρόνω υποτακτική προς αλλήλας σύναψις και ούτως η δεικτική έννοια και χρήσις της αντωνυμίας να μεταπέση εις την αναφορικήν».

Είναι βεβαίως γνωστό το πρόβλημα του κατά πόσο μας έχει παραδοθεί αξιόπιστα η ομηρική γλώσσα και, όπως τονίζεται εκ νέου από τους Manolessou και Horrocks (2007: 229), «το θέμα πρέπει να παραμείνει εν μέρει τουλάχιστον προβληματικό, αφού η παράδοση των χειρογράφων είναι συχνά αβέβαιη, και το (αλεξανδρινό) μας κείμενο είναι πιθανόν να έχει επηρεαστεί από τους αντιγραφείς που εισάγουν το άρθρο, τουλάχιστον όπου είναι μετρικά επιτρεπτό, σύμφωνα με την κατοπινή χρήση».

Οι διερευνώμενες δομές εξετάστηκαν στη ραψωδία Α της *Ιλιάδας* για να διαπιστωθεί εάν συναντώνται έναρθρα, και βεβαίως το αναμενόμενο αποτέλεσμα είναι ότι στις δομές αυτές τα ονόματα είναι σε κάθε περίπτωση άναρθρα, όπως στα παρακάτω παραδείγματα:

Δομή κύριου ονόματος: *τη δεκάτη δ' αγορήνδε καλέσσατο λαόν Αχιλλεύς* (A, 54)

Δομή ονόματος με δεικτικό τροποποιητή: *αυτός ἰὼν κλισίηνδε, το σὸν γέρας, οφρ' εὐ εἰδῆς* (A, 185)

Δομή με όνομα συγγενείας: *η κεν γηθήσαι Πρίαμος Πρίαμοιό τε παῖδες* (A, 255)

Στις δομές αυτές τα ονόματα εμφανίζονται άναρθρα, όχι βέβαια γιατί το άρθρο στα ομηρικά κείμενα είναι δεύτερου σταδίου, αλλά γιατί βρίσκεται «εν τω γίνεσθαι», είναι στο πρώτο στάδιο, καθώς η αρθρική και η αντωνυμική χρήση της αντωνυμίας *ος, η, το* συνυπάρχουν.

9.1.2 Ιστορικά κείμενα Θουκυδίδη και Ξενοφώντα (5ος αι. π.Χ.)

Οι τρεις παραπάνω δομές ερευνήθηκαν, επιπλέον, στα ιστορικά κείμενα του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα (5ος αιώνας π.Χ.).

Συγκεκριμένα ερευνήθηκαν: τα 21 πρώτα κεφάλαια από το πρώτο βιβλίο της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη (392 λέξεις) και τα 2 πρώτα κεφάλαια από τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα (339 λέξεις).

Ως προς τη δομή οριστικού άρθρου και κύριου ονόματος ερευνήθηκαν τα εξής κύρια ονόματα:

Για το έργο του Θουκυδίδη: *Όμηρος, Αγαμέμνων, Μίνως, Αθηναίοι, Λακεδαιμόνιοι, Έλληνες, Ελλάς.*

Για το έργο του Ξενοφώντα: *Αθηναίοι, Λακεδαιμόνιοι, Πελοποννήσιοι, Θυμοχάρης, Αλκιβιάδης, Φαρνάβαζος.*

Αποτελέσματα της έρευνας

Πίνακας 9.1 Εμφανίσεις/μη εμφανίσεις του άρθρου στον Θουκυδίδη.

	Συνολικές εμφανίσεις	άναρθρες	έναρθρες
Όμηρος	2	2	
Αγαμέμνων	1	1	
Μίνως	1	1	
Αθηναίοι	6	5	1
Λακεδαιμόνιοι	5	2	3
Έλληνες	6		6
Ελλάς	5		5

Πίνακας 9.2 Εμφανίσεις/μη εμφανίσεις του άρθρου στον Ξενοφώντα.

	Συνολικές εμφανίσεις	άναρθρες	έναρθρες
Θυμοχάρης	1	1	
Αλκιβιάδης	7	7	
Φαρνάβαζος	4	3	1
Αθηναίοι	12	3	9
Λακεδαιμόνιοι	3	3	
Πελοποννήσιοι	2		2

Παρατηρούμε, επομένως, ότι:

α) Τα κύρια ονόματα δηλωτικά προσώπων εμφανίζονται στη συντριπτική τους πλειοψηφία άναρθρα. Υπάρχει 1 μόνη έναρθρη εμφάνιση του *Φαρνάβαζος* στο κείμενο του Ξενοφώντα:

Και ο **Φαρνάβαζος** παρεβοήθει, και επεισβαίνων τω ίππω εις την θάλατταν μέχρι δυνατόν ην εμάχετο, και τοις άλλοις τοις αυτού ιππεύσι και πεζοίς παρεκελεύετο.

β) Τα κύρια ονόματα που δηλώνουν καταγωγή (*Αθηναίοι, Πελοποννήσιοι, Λακεδαιμόνιοι*) εμφανίζουν μια ποικιλότητα ως προς την έναρθρη ή άναρθρη παρουσία τους. Το όνομα *Αθηναίοι*, για παράδειγμα, εμφανίζεται στον Θουκυδίδη κυρίως άναρθρα (5/6) και μόνο μια φορά έναρθρα, στην οποία τα συμφραζόμενα δείχνουν ότι διαθέτει τη σημασία 'οι Αθηναίοι, από την άλλη' σε αντίστιξη με τους Λακεδαιμόνιους:

Και μεγάλου κινδύνου επικρεμασθέντος οι τε Λακεδαιμόνιοι των ξυμπολεμησάντων Ελλήνων ηγήσαντο δυνάμει προύχοντες, και οι Αθηναίοι επιόντων των Μήδων διανοηθέντες εκλιπείν την πόλιν και ανασκευασάμενοι ες τας ναυς εσβάντες ναυτικοί εγένοντο.

Στον Ξενοφώντα το όνομα *Αθηναίοι* εμφανίζεται κυρίως έναρθρα (9/12) και μόνο τρεις φορές άναρθρα, εκ των οποίων η μία είναι η πρώτη φορά στην αρχή του κειμένου:

(1) *Μετά δε ταύτα ου πολλαίς ημέραις ύστερον ήλθεν εξ Αθηνών Θυμοχάρης έχων ναυς ολίγας. Και ευθύς εναυμάχησαν αύτις Λακεδαιμόνιοι και Αθηναίοι, ενίκησαν δε Λακεδαιμόνιοι ηγουμένου Αγησανδρίδου.*

(2) *Αθηναίοι δε απέπλευσαν, τριάκοντα ναυς των πολεμίων λαθόντες κενάς και ας αυτοί απώλεσαν κομισάμενοι, εις Σηστόν...*

(3) *Τω δε άλλω έτει ω ην Ολυμπιάς τρίτη και εννεηκοστή, η προστεθείσα ξυνωρίς ενίκα Ευαγόρου Ηλείου, το δε στάδιον Ευβώτας Κυρηναίος, επί φόφορου μεν όντος εν Σπάρτη Ευαρχίπτου, άρχοντος δ' εν Αθήναις Ευκτήμονος, Αθηναίοι μεν Θορικόν ετείχισαν, Θρασύλλος δε τα τε ψηφισθέντα πλοία λαβών και πεντακισχίλιους των ναυτών πελταστας ποιησάμενος, ως άμα και πελτασταίς εσομένοις, εξέπλευσεν αρχομένου του θέρους εις Σάμον. Εκεί δε μείνας τρεις ημέρας έπλευσεν εις Πύγελα.*

γ) Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συχνότητα της έναρθρης παρουσίας των ονομάτων Έλληνες και Ελλάς στο πασίγνωστο αυτό πρώτο βιβλίο της Ιστορίας του Θουκυδίδη, στο οποίο αναζητά ιστορικά τεκμήρια για την αρχή της Ελλάδας και των Ελλήνων:

Πάσα γαρ η Ελλάς εσιδηροφόρει διά τας αφάρκτους τε οικήσεις και ουκ ασφαλείς παρ' αλλήλους εφόδους, και ξυνήθη την δίαιταν μεθ' όπλων εποιήσαντο ώσπερ οι βάρβαροι.

Οι γαρ Έλληνες το πάλαι, και των βαρβάρων οι τε εν τη ηπειρώ παραθαλάσσιοι και όσοι νήσους είχαν, επειδή ήρξαντο μάλλον περαιούσθαι ναυσίν επ' αλλήλους, ετράποντο προς ληστείαν, ηγουμένων ανδρών ου των αδυνατωτάτων κέρδους του σφετέρου ένεκα και τοις ασθενέσι τροφής· και προσπίπτοντες πόλεσιν ατειχίστοις και κατά κώμας οικουμέναις ήρπαζον, και τον πλείστον του βίου εντεύθεν εποιούντο, ουκ έχοντος πω αισχύνην τούτου του έργου, φέροντος δε τι και δόξης μάλλον.

Σχετικά με τις δύο άλλες εξεταζόμενες δομές, τα δεδομένα είναι τα εξής: στο κείμενο του Ξενοφώντα εμφανίζεται μόνο μία περίπτωση όρου συγγενείας και σε αυτήν το όνομα είναι άναρθρο:

Αλκιβιάδην δε Αθηναίον, Αλκιβιάδου όντα ανεψιόν και συμφυγάδα.

Οι δομές ονόματος με δεικτικούς τροποποιητές εμφανίζονται ως εξής:

* *ούτοι δε πάντες πρώτον μεν προς τους οπλίτας τους εν Κορησώ εβοήθησαν*

* *Εν Θάσω δε κατά τον καιρόν τούτον στάσεως γενομένης εκπίπτουσι οι Λακωνισταί...*

Στο κείμενο του Θουκυδίδη οι δομές με τα ονόματα συγγενείας εμφανίζονται ως εξής:

Έλληνος δε και των παιδων αυτού εν τη Φθιώτιδι ισχυσάντων... (1.3.2)

Ατρέως δε μητρός αδελφού όντος αυτώ... (1.9.2)

... και Καμβύσου του υιέος αυτού... (1.13.6)

Οι δομές ονομάτων με δεικτικούς τροποποιητές εμφανίζονται ως εξής:

Κίνησις γαρ αύτη μεγίστη δη τοις Έλλησι εγένετο... (1.1.2)

... αλλά τα μεν προ Έλληνος του Δευκαλίωνος και πάνυ ουδέ είναι η επίκλησις αύτη κατά έθνη δε άλλα τε... (1.3.2)

... ουκ έχοντος πω αισχύνην τούτου του έργου... (1.5.1)

Δήλου γαρ καθαιρομένης υπό Αθηναίων εν τώδε τω πολέμω... (1.8.1)

ώστε από των Μηδικών εξ τόνδε αιεί τον πόλεμον τα μεν σπενδόμενοι, τα δε πολεμούντες... (1.18.3)

Ορισμένα πρώτα συμπεράσματα προκύπτουν από τα παραπάνω δεδομένα:

1. Το οριστικό άρθρο στην κλασική ελληνική είναι ήδη ένα άρθρο δεύτερου σταδίου, σύμφωνα με την τυπολογία του Greenberg (1978). Ειδικά η περίπτωση των ονομάτων Ελλάς, Έλληνες στο κείμενο του Θουκυδίδη, όπου ο συγγραφέας θεματοποιεί την ιστορική σχέση Ελλήνων και Ελλάδας, ανταποκρίνεται ακριβώς στον ορισμό του Greenberg για το μη γενικευτικό/εξειδικευτικό (non-generic, specific article) άρθρο του δεύτερου σταδίου. Κατά τον Greenberg, αυτό περιλαμβάνει μαζί με πιθανές άλλες χρήσεις «τόσο τον οριστικό καθορισμό όσο και μη οριστικές εξειδικευτικές χρήσεις. Η εξειδικευτική χρήση που αντιτίθεται στη γενικευτική είναι εκείνη που παρατηρείται σε περιβάλλοντα στα οποία αναφέρεται ένα ειδικό αλλά μη αναγνωρισμένο αντικείμενο, δηλαδή εκεί όπου υπάρχει μια προϋπόθεση αναφοράς» (Greenberg 1978: 62).

Με την έναρθρη παρουσία των ονομάτων Ελλάς και Έλληνες ο συγγραφέας σημαδεύει ενότητες σημαντικές, οι οποίες θεωρεί ότι πρέπει να αντιμετωπιστούν ως αναφορικές και προβαλλόμενες στο επίπεδο του λόγου έναντι άλλων προϋποτιθέμενων και μη αναφορικών. Αναλόγως παρατηρεί ο Epstein (1993: 170) για το γαλλικό οριστικό άρθρο: «Μια βασική λειτουργία των άρθρων είναι να μαρκάρουν αντικείμενα

αναφοράς σε διαστάσεις διάφορων επιπέδων του λόγου, π.χ. όπως στη δεδομένη έναντι της νέας πληροφορίας, ή όπως στις σημαντικές προβαλλόμενες (αναφορικές) οντότητες έναντι των προϋποτιθέμενων μη αναφορικών οντοτήτων».

Η ποικιλότητα στην έναρθρη ή άναρθρη παρουσία των ονομάτων *Αθηναίοι*, *Λακεδαιμόνιοι*, *Πελοποννήσιοι* τόσο στον Θουκυδίδη όσο και στον Ξενοφώντα σχετίζεται επίσης με το κατά πόσο δηλώνεται δεδομένη ή νέα πληροφορία στην κάθε περίπτωση.

Για παράδειγμα, στις τρεις πρώτες γραμμές των *Ελληνικών* του Ξενοφώντα τα ονόματα *Αθηναίοι*, *Λακεδαιμόνιοι* αναφέρονται άναρθρα γιατί ο λόγος γίνεται για ένα κοινώς γνωστό γεγονός.

Και ευθύς εναυμάχησαν αύτις Λακεδαιμόνιοι και Αθηναίοι, ενίκησαν δε Λακεδαιμόνιοι ηγουμένου Αγησανδρίδου.

Στη συνέχεια του κειμένου το *Αθηναίοι* εμφανίζεται συνήθως έναρθρα. Το άρθρο εδώ επιτελεί κυρίως την αναμνηστική λειτουργία που του αποδίδει ο Himmelmann, μοιάζει δηλαδή σαν να δηλώνεται με αυτό η υποκειμενικότητα του ομιλούντος (ή καλύτερα του γράφοντος) με τη μορφή: «Εκείνοι οι Αθηναίοι για τους οποίους μίλησα προηγουμένως».

Τα βασικά χαρακτηριστικά της αναμνηστικής χρήσης, σύμφωνα με τον Himmelmann (1997: 81-82), είναι:

«Το κύριο διακριτικό της αναμνηστικής χρήσης είναι η δείξη σε ειδική γνώση, την οποία ο ομιλητής θεωρεί ότι συμμερίζεται και ο ακροατής. Αυτό σημαίνει ότι το στοχευόμενο αντικείμενο αναφοράς είτε είναι αισθητό στην αδιαμεσολάβητη εξωτερική κατάσταση είτε έχει προαναφερθεί στον προηγούμενο λόγο, αλλά ο ομιλητής θεωρεί ότι το αντικείμενο αναφοράς είναι δεδομένο στο σύμπαν λόγου που μοιράζονται ο ομιλητής και ο ακροατής εξαιτίας προηγούμενων επικοινωνιακών διαδράσεων ή εξαιτίας ενός κοινού ορίζοντα εμπειριών.

»Από την πλευρά του ομιλητή μπορεί να υπάρχει αβεβαιότητα γι' αυτό, εάν όντως συμβαίνει. Με αυτό συνδέεται η προσφορά από τον ομιλητή στον ακροατή μιας ακριβέστερης διάκρισης του αντικειμένου αναφοράς.

»Η αβεβαιότητα μπορεί να μην αφορά μόνο τη γνώση του ακροατή, αλλά να στηρίζεται επίσης στο ότι ο ομιλητής δεν διαθέτει κάποιο ανάλογο γλωσσικό αναγνωριστικό στοιχείο του στοχευόμενου αντικειμένου αναφοράς.

»Δευτερεύοντα διακριτικά στοιχεία της αναμνηστικής χρήσης είναι φαινόμενα αναβολής (καθυστέρησης), όπως η συχνή χρησιμοποίηση ενεργοποιητικών τροποποιητών τους οποίους πρέπει να υποστηρίξει ο ομιλητής κατά τη ενεργοποίηση του στοχευόμενου αντικειμένου αναφοράς».

Επιπλέον, στην κλασική ελληνική εμφανίζεται, όπως φάνηκε και από την παραπάνω έρευνα, ένα ακόμα από τα χαρακτηριστικά του άρθρου δεύτερου σταδίου κατά τον Greenberg, δηλαδή η άναρθρη παρουσία λόγω αυτόματης οριστικότητας των κύριων ονομάτων και μάλιστα προσώπων, αν και όχι σε όλες τις περιπτώσεις.

Ο Greenberg (1978: 65), ωστόσο, υποστηρίζει ότι η κλασική ελληνική είναι μια γλώσσα «με συνηθισμένο άρθρο πρώτου σταδίου». Εάν δεχτούμε αυτήν την άποψη, τότε πρέπει να δεχτούμε επίσης ότι το άρθρο στους έναρθρους τύπους, όπως στα προαναφερθέντα *Ελλάς*, *Έλληνες*, είναι μια επιβίωση του δεικτικού, λειτουργεί όπως το γερμανικό *der*, το οποίο, σύμφωνα με τον Greenberg (ό.π.: 62), «μπορεί να είναι μια άτονη εκδοχή του δεικτικού, το οποίο συνεχίζει στην προηγούμενη χρήση του με άτονο τύπο». Μήπως όμως το οριστικό άρθρο στην κλασική ελληνική ανήκει ήδη στο δεύτερο στάδιο και η διατύπωση του Greenberg (ό.π.: 64) ότι «δεν έχει βρεθεί καμιά εξαίρεση στον κανόνα ότι σε γλώσσες με άρθρα δεύτερου σταδίου το άρθρο δεν βρίσκεται με κύρια ονόματα» είναι πολύ απόλυτη;

Τα δεδομένα από την εμφάνιση των κύριων ονομάτων δεν επιβεβαιώνουν ότι οι τύποι του άρθρου μαζί με κύρια ονόματα είναι επιβιώσεις δεικτικών, αλλά μάλλον ότι το οριστικό άρθρο της κλασικής ελληνικής είναι άρθρο δεύτερου σταδίου, αφού η πλειονότητα των κύριων ονομάτων εμφανίζεται άναρθρα. Οι λίγες περιπτώσεις έναρθρων τύπων κύριων ονομάτων μπορούν να ερμηνευτούν αφενός ως αποτέλεσμα του σημαδέματος μιας σημαντικής προβαλλόμενης οντότητας και αφετέρου ως η πρώτη ένδειξη της μετάβασης σε άρθρο τρίτου σταδίου, μετάβαση που μπορεί να διαρκέσει αρκετούς αιώνες.

Ενισχυτικά σε αυτήν την πρότασή μας είναι και τα δεδομένα από τις άλλες δύο δομές, εκείνη των ονομάτων με δεικτικό τροποποιητή και εκείνη των ονομάτων συγγενείας. Όπως φάνηκε, σε γενικές γραμμές

ισχύουν οι προβλέψεις του Greenberg για άναρθρη παρουσία των ονομάτων στις εν λόγω δομές, όχι όμως χωρίς εξαιρέσεις. Ειδικά στο κείμενο του Θουκυδίδη, όπως φάνηκε και στη δομή των κύριων ονομάτων, οι όροι συγγενείας αλλά και οι δομές με τους δεικτικούς τροποποιητές μπορούν να εμφανίζονται και έναρθρα, χαρακτηριστικό που δεν αντιστοιχεί σε άρθρο δεύτερου σταδίου. Επομένως, το ερώτημα είναι το ίδιο: Αυτά τα άρθρα είναι επιβιώσεις δεικτικών, όπως θα πρότεινε ο Greenberg, ή οφείλονται στην πολυτυπία που θα οδηγήσει στην εξέλιξη του άρθρου; Η απάντηση δεν μπορεί παρά να δοθεί και από τη μελέτη των επόμενων φάσεων της ελληνικής.

Η επέκταση της χρήσης του άρθρου στις επόμενες φάσεις της ελληνικής και η υποχρεωτικότητα που εμφανίζει στη νέα ελληνική και ιδιαίτερα με τα κύρια ονόματα αποτελούν ενδείξεις για το ότι το άρθρο της νέας ελληνικής είναι σε προχωρημένο σημείο του δεύτερου σταδίου και έχει αρχίσει να αποκτά χαρακτηριστικά άρθρου τρίτου σταδίου, σύμφωνα με την τυπολογία του Greenberg, δηλαδή χαρακτηριστικά ονοματικού δείκτη. Οποσδήποτε, πάντως, η άποψη του Lyons (1999: 337) σύμφωνα με την οποία τα άρθρα της αγγλικής, της γαλλικής, της ιταλικής και της ελληνικής μπορούν να υπαχθούν στο πρώτο στάδιο της τυπολογίας του Greenberg δεν επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα όσον αφορά την ελληνική.

2. Από τα δεδομένα των ιστορικών κειμένων του Ξενοφώντα και του Θουκυδίδη προκύπτει ένα ενδιαφέρον ερώτημα που σχετίζεται με τη διάκριση γραπτού και προφορικού λόγου: Ποια συγκεκριμένα περιβάλλοντα έδωσαν ώθηση στην ανάδυση του οριστικού άρθρου της ελληνικής; Μήπως ο συνεχής λόγος των ιστορικών κειμένων και μάλιστα των γραπτών, όπως αυτών που εξετάστηκαν, έχει περισσότερη ανάγκη από τη δείξη σε προαναφερθείσες οντότητες; Μήπως η αναμνηστική λειτουργία που επιτελεί το οριστικό άρθρο ευνοείται σε αυτού του είδους τα περιβάλλοντα; Για τη διερεύνηση αυτού του ερωτήματος θα εξεταστεί ένα άλλο κειμενικό είδος, εκείνο της γεωμετρίας.

9.1.3 Ευκλείδης, «Στοιχεία» (3ος αι. π.Χ.)

Πρόκειται για τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη, κείμενο του 3ου αι. π.Χ.,¹¹ στο οποίο κατά τη διαδικασία συγκρότησης του λόγου της γεωμετρίας γίνεται εκτεταμένη χρήση του οριστικού άρθρου για την αναφορά και την οριστικότητα των γεωμετρικών εννοιών. Π.χ. στον όρο (ορισμό):

Τμήμα κύκλου εστί το περιεχόμενον σχήμα υπό τε ευθείας και κύκλου περιφερείας... (Βιβλίο 3)

Στην πρόταση:

Τα προς το αυτό τον αυτόν έχοντα λόγον ίσα αλλήλοις εστί· και προς α το αυτό τον αυτόν έχει λόγον, εκείνα ίσα εστί.

Και στην απόδειξή της που ακολουθεί:

Εχέτω γαρ εκάτερον των Α, Β προς το Γ τον αυτόν λόγον λέγω ότι ίσον εστί το Α τω Β.

Ει γαρ μη, ουκ αν εκάτερον των Α, Β προς το Γ τον αυτόν είχε λόγον· έχει δε· ίσον άρα εστί το Α τω Β.

Εχέτω δη páλιν το Γ προς εκάτερον των Α, Β τον αυτόν λόγον. λέγω, ότι ίσον εστί το Α τω Β. (πρόταση 9, Βιβλίο 5).

Σε αυτό το κείμενο το οριστικό άρθρο χρησιμοποιείται εκτεταμένα για να ταυτοποιηθούν οι γεωμετρικές έννοιες, π.χ. το Β, το περιεχόμενον σχήμα. Η διαδικασία συγκρότησης του λόγου της γεωμετρίας ευνοεί και ευνοείται από τη χρήση του οριστικού άρθρου. Αν και είναι σωστό να είμαστε επιφυλακτικοί για το ποια γλωσσική μορφή διασώζεται στο έργο του Ευκλείδη, μιας και οι σχετικοί κώδικες χρονολογούνται στον 10ο-12ο αιώνα μ.Χ., τα τεκμήρια επιβεβαιώνουν την επέκταση του άρθρου. Πολύ σημαντικό εύρημα – που επιβεβαιώνει την επέκταση του άρθρου ήδη από την εποχή του έργου του Ευκλείδη – είναι ο Πάπυρος της Οξυρύγχου (1ος-2ος αιώνας μ.Χ.),¹² στον οποίο σώζεται το αρχαιότερο απόσπασμα του έργου του Ευκλείδη και στο οποίο επίσης εμφανίζεται το άρθρο:

¹¹ Οφείλουμε την οριστική έκδοση των «Στοιχείων» του Ευκλείδη στη φιλολογική δεινότητα του J. L. Heiberg, ο οποίος τα εξέδωσε σε 5 τόμους, 1882-1888 (Γαβρόγλου 2004: 121).

¹² Φυλάσσεται στο Μουσείο Αρχαιολογίας και Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια (ΗΠΑ), ενώ διαδικτυακά βρίσκεται στο www.math.ubc.ca/cass/Euclid/papyrus.html

Εάν ευθεία γραμμή τμηθή εις ίσα και άνισα, το υπό των ανίσων της όλης τμημάτων περιεχόμενον ορθογώνιον μετά του από της μεταξύ των τομών τετραγώνου ίσον εστί τω από της ημισείας τετραγώνω (πρόταση 5, Βιβλίο 2).

Αξιζει να παρατηρηθεί ότι σε όλα τα παραπάνω αποσπάσματα του λόγου της γεωμετρίας το άρθρο χρησιμοποιείται για να συγκροτήσει την ονοματική φράση, ιδιαίτερα όταν μεταξύ του άρθρου και του ονόματος μεσολαβεί και άλλη λεξική και γραμματική πληροφορία, π.χ. το υπό των ανίσων της όλης τμημάτων περιεχόμενον ορθογώνιον.

Σημαντικές παρατηρήσεις για διαδικασίες προωθητικές της ανάπτυξης του άρθρου έχουν γίνει και για τον λόγο άλλων εξειδικευμένων πεδίων, όπως εκείνου της φιλοσοφίας. Από την πλευρά της κλασικής φιλολογίας έχουν γίνει αρκετές επισημάνσεις για τον ρόλο που έπαιξε η αρχαία ελληνική γραμματεία στην ανάπτυξη του άρθρου και το πώς αυτό επέδρασε στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής και της επιστημονικής σκέψης.

Ήδη ο Snell (1975: 199) διατυπώνει ως εξής αυτήν τη σχέση: «Στην Ελλάδα ξεκινούν οι γλωσσικές –και αυτό σημαίνει ταυτόχρονα οι πνευματικές– προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας επιστημονικής διαμόρφωσης εννοιών ήδη από τα αρχαιότατα χρόνια [...]. Σημείο εκφώνησης της επιστημονικής έννοιας είναι το οριστικό άρθρο».

Ο Rosén (1988: 60), διερευνώντας τη μη ύπαρξη άρθρου στα κείμενα –ή καλύτερα στα fragmenta– του Ηράκλειτου καταλήγει ότι: «Η εξαντλητική εξερεύνηση των κειμενικών δεδομένων έφερε στο φως μια σημαντική συγκομιδή: *Λόγος, Πόλεμος, Μέθοδος, Κόσμος, Πυρ*. Αυτά είναι τα καλούπια στα οποία ο Ηράκλειτος έχυσε νέο εννοιακό περιεχόμενο και τα οποία ήταν προορισμένα να γίνουν στέρεες έννοιες στον κόσμο τού να σκέφτεσαι ελληνικά, ο οποίος στην εποχή του είχε αρχίσει να αναδύεται. Ορισμένοι θα έβλεπαν αυτές τις λέξεις ως λεξικές οντότητες, μέλη μιας γραμματικής τάξης που ορίζεται από την ικανότητά τους να συνδέονται με αυτό που αργότερα θα γινόταν το ελληνικό άρθρο. Άλλοι θα τις έβλεπαν ως άξονες και θεμέλιους λίθους μιας εξειδικευμένης δομής σκέψης που φτιάχτηκε από έναν καινοτόμο στοχαστή. Σύμφωνα με μια περισσότερο προωθημένη σύλληψη που δίνεται από την επιστήμη της γλώσσας, αυτοί οι δύο τρόποι θέασης των πραγμάτων συγκλίνουν σε έναν, ο οποίος βλέπει τη δημιουργία και την ανανέωση ενός εννοιακού συστήματος ως ένα γεγονός που υποβοηθείται και συνοδεύεται με μεταβολή και εξέλιξη στα μέσα της έκφρασης: το σύστημα της γλώσσας του homo cogitans».

Ο Sansone (1993), αναλύοντας τη χρήση του οριστικού άρθρου στους πλατωνικούς διαλόγους, καταλήγει ότι η εκτεταμένη χρήση του άρθρου με ονόματα όπως *αρετή, ανδρεία, ακολασία* στον Πλάτωνα μπορεί να ερμηνευτεί ως σημαντικό μέσο θεματοποίησης.

Για να επανέλθουμε στην περισσότερο «πεζή» γλωσσολογική ανάλυση, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο λόγος των εκτεταμένων, εξειδικευμένων κειμένων απαιτούσε το οριστικό άρθρο ως μέσο δείξης σε προβαλλόμενες οντότητες, ως μέσο ορισμού οντοτήτων και εννοιών. Αυτό, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι το οριστικό άρθρο υπήρξε μια ad hoc κατασκευή των συγγραφέων, αλλά υποδεικνύει ότι η διαλεκτική ένταση ανάμεσα στην «προφορικότητα» και στη «γραπτότητα» ώθησε την επέκταση του άρθρου.

Συναφής είναι η παρατήρηση της Selig (1992) για τον ρόλο των γραπτών κειμένων, νομικών και αγιολογικών, στην ανάπτυξη των ονοματικών προσδιοριστών στην ύστερη λατινική: «Η εννοιολογική γραπτότητα (Schriftlichkeit) –η οποία μπορεί από πλευράς μέσου να είναι είτε γραπτή είτε προφορική– θέτει συγκεκριμένες απαιτήσεις στα γλωσσικά συστήματα, οι οποίες φανερώνονται σε αυτό που ο Heinz Kloss ονομάζει “δόμηση” (Ausbau) μιας γλώσσας» (σελ. XVII της εισαγωγής).

Υπενθυμίζουμε, επίσης, την εργασία της Laury (1997) για την ανάδυση οριστικού άρθρου στη σύγχρονη φινλανδική, στην οποία αναδεικνύεται η σημασία των αφηγηματικών κειμένων (γραπτών και προφορικών) για την ανάδυση του άρθρου.

Άλλωστε και οι πρώτες αρθρικές χρήσεις του *ος, η, το* εμφανίζονται στα ομηρικά έπη, τα οποία ήταν κατεξοχήν προφορικά κείμενα εκτεταμένης αφήγησης.

Επομένως, η «γραπτότητα» πρέπει να γίνει αντιληπτή ως η δυνατότητα διατήρησης του κειμένου σε χρονικά σημεία πέρα από τη στιγμή της εκφώνησης, ανεξάρτητα από το μέσο με το οποίο η δυνατότητα διατήρησης πραγματοποιείται.

Εάν η απαίτηση της επικοινωνίας είναι η συνοχή του κειμένου και η δυνατότητα απομνημόνευσης και διατήρησής του, συγκεκριμένα στοιχεία αναπτύσσονται στο σύστημα. Ένα τέτοιο στοιχείο μοιάζει να είναι το

οριστικό άρθρο και ο τρόπος ανάδυσής του επιβεβαιώνει ότι το γλωσσικό σύστημα συγκροτείται σε διαλεκτική σχέση με τη γλωσσική χρήση.

9.1.4 Καινή Διαθήκη (1ος μ.Χ.)

Αποφασιστική περίοδος για την εξέλιξη της ελληνικής είναι η κοινή αλεξανδρινή γλώσσα, όπως διαμορφώνεται μετά από τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου και τη δημιουργία των ελληνιστικών βασιλείων. Όπως είναι γνωστό, η Καινή Διαθήκη αποτελεί σημαντικότερη πηγή για την κοινή αλεξανδρινή γλώσσα.

Για την παρουσία του οριστικού άρθρου με τις εξεταζόμενες δομές στην Καινή Διαθήκη στηριχτήκαμε κυρίως στην ανάλυση της γλώσσας της Κοινής από τη γραμματική των Blass και Debrunner ([1976] 1982).

Σύμφωνα με τη γραμματική των Blass και Debrunner ([1976] 1982):

Σε περιπτώσεις εγγενούς καθορισμού του ονόματος (κύρια ονόματα) ή καθορισμού από κάποια άλλη δομή, το άρθρο λείπει συχνά από ονόματα που δηλώνουν αφηρημένες έννοιες: *Νυνί δέ μένει πίστις έλπίς άγάπη [...] μείζων δέ τούτων ή άγάπη* (ό.π.: 331).

Οι λέξεις *διάβολος* και *σατανᾶς* συνήθως έχουν άρθρο, η λέξη *Καΐσαρ* συνήθως δεν έχει, η λέξη *έθνη* πολύ συχνά δεν έχει άρθρο (ό.π.: 326).

Σε περιπτώσεις κύριων ονομάτων (προσώπων και τοποθεσιών), η χρήση του άρθρου ποικίλλει. Εμφανίζεται: *ό δέ Σαῦλος* αλλά και *Σαῦλος δέ*, *άπεκρίθη ό Ίησοῦς* αλλά και *άπεκρίθη Ίησοῦς*. Η λέξη *Ηρώδης* εμφανίζεται σχεδόν πάντα χωρίς άρθρο (ό.π.: 335). Οι λέξεις *Ίεροσόλυμα* / *Ίερουσαλήμ* δεν έχουν σχεδόν ποτέ άρθρο, σπάνια έχει άρθρο η *Μακεδονία*, σχεδόν ποτέ η *Αίγυπτος*, τα ονόματα ποταμών και των θαλασσών έχουν πάντα το άρθρο, *ό Ίορδάνης*, *ό Αδρίας* (κόλπος) (ό.π.: 336-338).

Σε περιπτώσεις ονομάτων συγγενείας, συναντούμε άναρθρα ονόματα όταν ακολουθεί η κτητική αντωνυμία, π.χ. *εκ κοιλίας μητρός μου* (ό.π.: 332), ή όταν ακολουθεί η οριστική αντωνυμία, π.χ. *εν οίκω Δαυίδ παιδός αυτού*. Συναντάται όμως και η έναρθρη εκδοχή, π.χ. *τέκνα του θεού, ο υιός του ανθρώπου*.

Στις περιπτώσεις δομών με αντωνυμίες, υπάρχουν περιπτώσεις άναρθρης παρουσίας, π.χ. *ος παραγγελίαν τοιαύτην λαβών*, αλλά και έναρθρης παρουσίας, π.χ. *των τοιούτων παιδίων, τον τοιούτον άνθρωπον*.

Η γλώσσα της Καινής Διαθήκης παραμένει μια εξαιρετικά χρήσιμη πηγή για την εξέλιξη του οριστικού άρθρου, αν και «υποφέρει επίσης από υψηλή διαφοροποίηση στα χειρόγραφα όσον αφορά την παρουσία/απουσία του άρθρου σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, συμπεριλαμβανομένων των κύριων ονομάτων», όπως αναφέρουν οι Manolissou και Horrocks (2007: 231).

Η πολυτυπία ως προς την εμφάνιση ή μη του άρθρου σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα, ωστόσο, δεν είναι αποτέλεσμα μόνο των διαφορετικών χειρογράφων, αλλά αποτελεί και σαφή ένδειξη για την εξάπλωση του οριστικού άρθρου για την ολοκλήρωση του δεύτερου σταδίου του, εξέλιξη που θα κορυφωθεί στη μεσαιωνική ελληνική του Βυζαντίου.

9.1.5 Ιωάννης Μαλάλας, Χρονογραφία (6ος αι. μ.Χ.)

Η εξέλιξη της ελληνικής στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο διαπιστώνεται στα χρονικά και στα θρησκευτικά έργα. Τυπικό παράδειγμα αυτού του είδους κειμένων αποτελεί η *Χρονογραφία* του Μαλάλα. Όπως παρατηρεί ο Χόρροκς (2006: 361), το επίπεδο ύφους αυτών των κειμένων επέτρεπε «μεγαλύτερης έκτασης συμβιβασμό με τις εξελίξεις της ομιλούμενης γλώσσας». Η *Χρονογραφία* ξεκινά από την κτίση του κόσμου και φτάνει μέχρι τη βασιλεία του Ιουστινιανού. Η γλώσσα του κειμένου, σύμφωνα με τον Χόρροκς (ό.π.: 362), «βρίσκεται πολύ πιο κοντά στην ομιλούμενη γλώσσα από ό,τι η γλώσσα του Προκοπίου, παραμένει εντούτοις κατά πολύ μια “γλώσσα” του γραπτού λόγου».

Σε αυτό το χαρακτηριστικό κείμενο της πρώιμης μεσαιωνικής ελληνικής διερευνούμε τις τρεις δομές του οριστικού άρθρου (με τα κύρια ονόματα, με τα ονόματα συγγενείας και με τους δεικτικούς τροποποιητές). Συγκεκριμένα εξετάστηκε ο «Λόγος Πρώτος» της Χρονογραφίας.

Η επέκταση της χρήσης του οριστικού άρθρου είναι εντυπωσιακή. Τα κύρια ονόματα εμφανίζονται συχνά με κύρια ονόματα, κυρίως όταν αυτά βρίσκονται σε θέση αντικειμένου, π.χ.

ο δε Αδάμ εγέννησεν εκ της γυναικός αυτού υιούς τρεις, τον Κάιν, τον Άβελ και τον Σηθ, και θυγατέρας δύο, την Αζουράν και την Ασουάμ (Λόγος πρώτος, 6).

Και ο μεν Κάιν έλαβε γυναίκα την πρώτην αδελφήν αυτού Αζουράν (Λόγος πρώτος, 10).

Όταν τα κύρια ονόματα βρίσκονται σε θέση υποκειμένου, και μάλιστα στην αρχή μιας καινούργιας «παραγράφου», εμφανίζονται συχνότατα άναρθρα. Π.χ.

Σηθ δε ων ετών σε' εγέννησεν τον Ενώς έτερον (Λόγος πρώτος, Ε7)

Αδάμ τοίνυν κατά τον σοφώτατον και θείον υποφήτην Μωϋσήν γενόμενος ετών σλ' εγέννησεν τον Σηθ (Λόγος πρώτος, Ο8).

Εμφανίζονται έναρθρα, όταν υπάρχει στην πρόταση το μεν ή το δε, π.χ.

Αλλ' ο μεν Κάιν εγέννησε τον Ενώς, ο δε Ενώς τον Γαϊδάδ, ο δε Γαϊδάδ τον Μαλελεήλ, ο δε Μαλελεήλ τον Μαθουσάλα (Λόγος πρώτος, Ο9).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα απόσπασμα του «Λόγου Πρώτου» (V6), όπου ο Μαλάλας αναφέρεται στις «χώρες», στις γεωγραφικές περιοχές που έλαβαν οι απόγονοι του Αδάμ. Εκεί τα ονόματα των περιοχών εμφανίζονται όλα άναρθρα, εκτός εάν πρέπει να συνοδευτούν από κάποιον προσδιορισμό, οπότε εμφανίζονται έναρθρα, είτε τα ονόματα είτε ο προσδιορισμός:

Αι δε λαχούσαι χώραι τω μεν Σηθ εισίν αύται, Περσίς, Βακτριανή, Υγκανία, Βαβυλωνία, Κορυδαία, Ασσυρία, Μεσοποταμία, Αραβία η αρχαία, Ελυμαίς, Ινδική, Αραβία η ευδαίμων...

Εν δε τοις κατά βορράν τα παρά θάλασσαν έχει Κιλικίαν, Παμφυλίαν, Πισιδίαν, Μυσίαν, Λυκαονίαν, [...] την αρχαίαν Φρυγίαν, και νήσους ομοίους Σαρδανίαν, Κρήτην, Κύπρον, [...] την καλουμένην Ιωνίαν...

Οι δομές με δεικτικό τροποποιητή εμφανίζονται συχνά έναρθρα, π.χ.

ούτος ο Σηθ

ταύτην γαρ την γλώσσαν και Συριακήν λέγουσιν

Και επίσης συχνά εμφανίζονται έναρθρα οι δομές με τα ονόματα συγγενείας, π.χ.

Χουσαί, του Αιθίοπος υιός

Οι τρεις υιοί του Νώε

Ο δε αδελφός του Νίνου, Πίκος

Ο αυτού πατήρ

Η συχνή εμφάνιση του άρθρου στις παραπάνω δομές δείχνει ότι αυτό αποτελεί ένα άρθρο προχωρημένου δεύτερου σταδίου. Η συχνή άναρθρη εμφάνιση των κύριων ονομάτων, κυρίως όταν βρίσκονται σε θέση υποκειμένου δεν είναι ασύμβατη με αυτήν την εξέλιξη. Ωστόσο δεν αποκλείεται να αποτελεί και μια «υφολογική παρέμβαση» του Μαλάλα προκειμένου να καταστήσει το κείμενό του περισσότερο «γραπτού» ύφους ή να μιμηθεί παλαιότερα θρησκευτικά έργα.

9.1.6 Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία (11ος αι. μ.Χ.)

Από τους πλέον χαρακτηριστικούς συγγραφείς της μέσης βυζαντινής περιόδου είναι ο Μιχαήλ Ψελλός. Στο εκτεταμένο έργο του ανήκει και η *Χρονογραφία*, στην οποία περιέχεται η ιστορία της εποχής του. Σύμφωνα με τον Χόρροκς (2006: 350-351): «Αυτό το έργο είναι ένα από τα σπουδαιότερα κείμενα της βυζαντινής πεζογραφίας, και η προσωπική εμπλοκή του συγγραφέα στα γεγονότα που περιγράφονται δίνει ασυνήθιστη ζωντάνια στην αφήγηση. Είναι γραμμένο σε μια μάλλον μετριοπαθή αττικίζουσα Κοινή παρά στο καθαρότερο αττικό ύφος που υιοθετήθηκε από μεταγενέστερους συγγραφείς».

Μελετήθηκε ο πρώτος τόμος της *Χρονογραφίας* ως προς τις εξεταζόμενες δομές του άρθρου. Στο κείμενο είναι φανερό η προσπάθεια του Ψελλού να διατηρήσει τη μορφολογία και τη σύνταξη της κλασικής ελληνικής, χρησιμοποιώντας έως και τον δυϊκό αριθμό. Η παρουσία του οριστικού άρθρου, ωστόσο, είναι εκτεταμένη σε βαθμό τέτοιο που δεν θα συναντούσαμε σε κείμενο της κλασικής ελληνικής. Η πιο πειστική απόδειξη βρίσκεται πάλι στις δομές με τα κύρια ονόματα. Στη συντριπτική πλειονότητά τους, τα κύρια ονόματα –ανεξάρτητα από τη συντακτική τους θέση– εκφέρονται έναρθρα:

Ο μεν ουν βασιλεύς Ιωάννης ο Τζιμισκής, πολλών και αγαθών αίτιος τη Ρωμαίων ηγεμονία γενόμενος και αυξήσας ταύτην εις δύναμιν, ούτω καταλύει τον βίον... (1.1)

Ο δε βασιλεύς Βασίλειος της των Ρωμαίων αγνωμοσύνης κατεγνώκως... (1.13)

Ο τοίνυν Φωκάς, ως και τους βασιλείς διατεταγμένους εμεμαθήκει εις την παράταξιν... (1.14)

Ο μεν Σκληρός επί τους αποτεταγμένους αυτώ αγρούς απιών και ολίγον διαβιούς μετήλλαξε την ζωήν... (1.29)

Απαντούν, όμως, και περιπτώσεις άναρθρων κύριων ονομάτων, κυρίως σε θέση αντικειμένου με έναρθρο όμως προσδιορισμό:

περίσταται δε καθαρώς η βασιλεία εις τε Βασίλειον και Κωνσταντίνον τους του Ρωμανού παίδας (1.1)

Οι δομές με δεικτικό τροποποιητή εμφανίζονται ως εξής:

ο δε ανήρ ούτος, ο Σκληρός εκείνος, ο ανήρ ούτος

αλλά και ως εξής:

Ούτος ο βασιλεύς μακροβιώτατος δοκεί υπέρ πάντας τους άλλους αυτοκράτορας γεγενήσθαι (1.37)

Συνυπάρχει, δηλαδή, το άρθρο με το δεικτικό, αλλά τις περισσότερες φορές το δεικτικό έπεται του ονόματος. Υπάρχει όμως και η περίπτωση του Ούτος ο βασιλεύς, στην οποία παρατηρείται η σειρά της νεοελληνικής δομής δεικτικό + άρθρο + όνομα.

Οι δομές με τα ονόματα συγγενείας εμφανίζονται ως εξής:

αλλ' ουδέ ο αδελφός αυτού Κωνσταντίνος απήν της παρεμβολής

Παρά το γεγονός ότι ο Ψελλός ακολουθεί την κλασική σύνταξη και μορφολογία, είναι ενδιαφέρον ότι στο κείμενό του «παραεισφέρουν» δομές με το οριστικό άρθρο που χαρακτηρίζουν τη νέα ελληνική, όπως οι ακόλουθες: της τε κυράς Ζωής και της κυράς Θεοδώρας ή όπως αυτή που βρίσκεται στον «τίτλο» της παραγράφου 1.10: Περί της αποστασίας Βάρδα του Φωκά. Στην αμέσως επόμενη πρόταση το όνομα εκφέρεται ως: Ο δε γε Φωκάς Βάρδας.

Μελετήθηκαν, επίσης, δέκα παράγραφοι από το έργο του Μιχαήλ Ψελλού *De omnifaria doctrina* (παρ. 14-19, 85-88). Σε αυτές υπάρχουν δεκαέξι περιπτώσεις κύριων ονομάτων, από τις οποίες οι δώδεκα εμφανίζονται έναρθρα και οι τέσσερις άναρθρα. Όταν τα κύρια ονόματα είναι σε θέση υποκειμένου, συνήθως είναι έναρθρα: π.χ. ο Χριστός, ο Αδάμ, ο δε Αριστοτέλης, ο μεν Πλάτων. Μόνο δύο φορές είναι άναρθρα: Μωυσής, Έλληνες.

Συμπερασματικά, το έργο του Ψελλού επιβεβαιώνει την εξέλιξη του οριστικού άρθρου ως άρθρου δεύτερου σταδίου. Μάλιστα, η αξία των τεκμηρίων από το έργο του Ψελλού είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί το άρθρο φαίνεται ότι δεν μπόρεσε να υπαχθεί στην αττικιστική επιλογή του συγγραφέα.

9.1.7 Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς (11ος αι. μ.Χ.)

Η Άννα Κομνηνή, συγγραφέας του ιστοριογραφικού έργου *Αλεξιάς*, ανήκει στο ρεύμα του νέου αττικισμού, υπό την έννοια ότι επιδιώκει να αντιγράψει το ύφος των αρχαιοελληνικών κλασικών κειμένων. Σύμφωνα με τον Χόρροκς (2006: 358-359), «Όσον αφορά τη γραμματική, η Κομνηνή είναι αττικίστρια στο έπακρο, έχοντας πλήρη έλεγχο της κλασικής μορφολογίας και χρησιμοποιώντας προσεκτικά τους αρχαίους συντακτικούς κανόνες».

Από το έργο *Αλεξιάς* μελετήθηκαν οι τέσσερις πρώτες παράγραφοι του πρώτου βιβλίου (Liber I) ως προς τις τρεις δομές που ενδιαφέρουν την έρευνά μας.

Τα κύρια ονόματα εκφέρονται συχνότατα έναρθρα, τόσο σε θέση υποκειμένου όσο και σε θέση αντικειμένου, π.χ.

δηλοί μεν και ο Καίσαρ

ο Ουρσέλιος ευμηχανία παρά πολύ ηττάτο

τούτον τοίνυν ούτω κατασχών τον Ουρσέλιον ο αξιάγαστος στρατηγός

Οι δομές με ονόματα συγγενείας εμφανίζονται συνήθως με την επιθετική κτητική αντωνυμία και το άρθρο, π.χ. *ο εμός πατήρ Αλέξιος, ο εμός πατήρ*.

Οι δομές ονόματος με δεικτικό τροποποιητή εμφανίζονται άλλοτε άναρθρα, π.χ. *ην μεν γαρ ούτος Κελτός ανέκαθεν τη στρατιά Ρωμαίων κατειλεγμένος*, και άλλοτε έναρθρα, π.χ. *ο δε θάρβαρος ούτος Ουρσέλιος και προς άμφω ανταίρει τας χείρας*.

Παρατηρούμε, επομένως, ότι η δομή που εμφανίζει τα πιο νεωτεριστικά χαρακτηριστικά, δηλαδή αντιστέκεται στην αττικιστική «διόρθωση» της Κομνηνής, είναι εκείνη των έναρθρων κύριων ονομάτων. Συχνά απαντά και με προσδιορισμούς μεταξύ άρθρου και ονόματος, π.χ. *ο βασιλεύς Αλέξιος, ο αυτοκράτωρ Διογένης*.

Το έργο της Κομνηνής, όπως και εκείνο του Ψελλού, επιβεβαιώνουν ότι στη μεσαιωνική ελληνική η επέκταση του οριστικού άρθρου ήταν τόσο, ώστε δεν ήταν δυνατόν να μην αποτυπωθεί και στη γραμματεία του Βυζαντίου, παρ' όλο το κλασικό ύφος που επέλεγαν οι μορφωμένοι συγγραφείς.

9.1.8 Το Χρονικόν του Μορέως (14ος αι. μ.Χ.)

Η επέκταση του οριστικού άρθρου μαρτυρείται ολοκληρωμένα στα έργα που γράφτηκαν στη δημόδη γλώσσα. Ως τέτοιο χαρακτηριστικό κείμενο εξετάζεται το *Χρονικόν του Μορέως* που συντέθηκε έμμετρα στις αρχές του 14ου αιώνα, όπως διασώθηκε στη διασκευή της Κοπεγχάγης με προσθήκες από τη διασκευή του Παρισιού. Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Χρονικού* αναφέρεται στην κατάκτηση της Πελοποννήσου από τον Γουλιέλμο ντε Σαμπλίτ. Το έργο αποδίδεται σε έναν ελληνόφωνο Φράγκο, και τα γεγονότα περιγράφονται από την οπτική γωνία του κατακτητή.

Όπως ισχυρίζεται ο Χόρροκς (2006: 508): «Παραμένει θέμα προς συζήτηση εάν το ελληνικό κείμενο είναι πρωτότυπη σύνθεση ή μετάφραση (υπάρχουν πεζές παραλλαγές του σε τρεις ρομανικές γλώσσες), μολονότι ορισμένοι επιστήμονες έχουν υποστηρίξει με θέρμη την πρωτοτυπία του κειμένου».

Ανεξάρτητα, πάντως, από το εάν είναι πρωτότυπη σύνθεση ή αποτελεί μετάφραση, το κείμενο είναι σημαντική πηγή για τη δημόδη γλώσσα, μιας και ο «ποιητής» του μεταφέρει την ομιλούμενη γλώσσα με τις διακυμάνσεις της. Η επαφή του «ποιητή» με την κλασικίζουσα παράδοση ενδέχεται να μην είναι ανύπαρκτη, διότι, όπως επισημαίνει ο Χόρροκς (ό.π.: 508), «ο εγγραμματισμός σε οποιοδήποτε επίπεδο συνεπαγόταν επαφή με μη δημόδεις τύπους». Ωστόσο, αυτό δεν μειώνει την αξία του κειμένου ως πολύτιμης πηγής για την ομιλούμενη γλώσσα, ιδιαίτερα δε για τη μελέτη του άρθρου, που, όπως είδαμε και παραπάνω, ξεφεύγει από τις διορθώσεις «επί το αρχαιότερον».

Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν οι πρώτοι 120 στίχοι από το κεφάλαιο με τον έναρθρο τίτλο «Το πώς οι Φράγκοι κέρδισαν τον τόπον του Μορέως».

Στο απόσπασμα αυτό περιέχονται 45 κύρια ονόματα, από τα οποία τα 40 εμφανίζονται έναρθρα και μόνο 5 άναρθρα. Όταν βρίσκονται σε θέση υποκειμένου, τα κύρια ονόματα είναι πάντοτε έναρθρα, π.χ. *οι Φράγκοι, η Ανδραβίδα, η Κόρινθος, ο Μορέας, οι Ανδραβισαίοι*.

Οι τέσσερις άναρθρες εκδοχές εμφανίζονται είτε σε εμπρόθετες δομές: *εις Ρωμανίαν* (2 φορές), είτε ως προσδιορισμοί: *της χώρας Ανδραβίδου, την χώραν Ανδραβίδας*. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εμπρόθετες δομές με το *εις/σε* εμφανίζουν ποικιλότητα και ως προς τη μορφή της πρόθεσης και ως προς το άρθρο. Υπάρχουν, δηλαδή, και τύποι *εις την Αχαΐαν, στην Ανδραβίδα*.

Η πέμπτη άναρθρη εκδοχή κύριου ονόματος είναι όταν αυτό βρίσκεται σε θέση κατηγορουμένου, όπως είναι ο κανόνας και στη νέα ελληνική, δηλαδή η συγκεκριμένη δομή είναι: *το λέγουν Πελοπόννησον* (στ. 1405).

Οι δομές με τον δεικτικό τροποποιητή έχουν τη σειρά όρων της νέας ελληνικής, δηλαδή δεικτικό + άρθρο + όνομα, π.χ. *από αφήγησες εκείνων των παλαιών* (στ. 1354). Εμφανίζονται, επίσης, και πιο περίπλοκες δομές, όπως: *ο κόντος ο παράξενος εκείνος της Τσαμπάνιας* (στ. 1357).

Απαντά επίσης και όνομα συγγενείας έναρθρο και με κτητική αντωνυμία: *κι άμε με την ευχίτσα μου μοιώς και του πατρός μας* (στ. 1388).

9.1.9 Ιωαννίκιος Καρτάνος, *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* (16ος αι. μ.Χ.)

Το έργο του Καρτάνου αποτελεί μια σημαντικότατη πηγή για την απλή δημόδη γλώσσα του 16ου αιώνα, μιας και έχει εκκλαϊκευτικό χαρακτήρα. Η γλώσσα του κειμένου είναι η ομιλούμενη από τους Επτανήσιους λόγιους που είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Πηγές του συγγραφέα είναι ένα ιταλικό λαϊκό βιβλίο, έργα της εκκλησιαστικής γραμματείας, χρονογραφικά κείμενα.¹³

Μελετήθηκαν δύο κεφάλαια του έργου (ροζ', ροη) ως προς τις εξεταζόμενες δομές.

Στα κεφάλαια αυτά υπάρχουν 28 περιπτώσεις κυρίων ονομάτων. Από αυτά τα 24 είναι έναρθρα και μόλις τέσσερα είναι άναρθρα. Άναρθρα εμφανίζονται τα κύρια ονόματα στην κλητική, π.χ. *Κύριέ μου, Ω Ιησού Χριστέ, Ω Φίλιππε*, και στη θέση του κατηγορούμενου, π.χ. *την λέγουν Ιεριχώ*.

Στις υπόλοιπες δομές τα κύρια ονόματα είναι έναρθρα, όπως και στη νέα ελληνική. Π.χ.

Λέγει ο άγιος Λουκάς ο Ευαγγελιστής (ροζ', 259ν)

Και ήτον σιμά το Πάσχα (ροη', 260ν)

Και τινάς από τους Αποστόλους δεν το εγροίκησε (ροζ', 259ν)

Οι δομές με δεικτικό τροποποιητή εμφανίζονται με τη σειρά δεικτικό + άρθρο + όνομα:

Και τούτος ο τυφλός ηκούγει τον κτύπον τσοσούτων ανθρώπων (ροζ', 260)

Και εκείνοι οι άνθρωποι οπού επεριπατούσαν με τον Χριστόν (ροζ', 260)

Και άρχισε και εδίδασκε εκεινών των ανθρώπων (ροη', 260ν)

Δομές με όνομα συγγενείας και άρθρο δεν βρέθηκαν στα συγκεκριμένα κεφάλαια, αλλά διαπιστώθηκε σε άλλα κεφάλαια ότι έχουν επίσης τη νεοελληνική δομή άρθρο + όνομα + κτητική αντωνυμία, π.χ.

Και εβγάνει το όνομά του Ιούλιον Καίσαρ, διότι εγεννήθη τον μήναν Ιούλιον, ήγουν οπού έσκισε την μάνα του και τον έβγαλε. Και ήτον μία ημέρα πριν παρά να γεννηθεί οπού είχε απειθάνει ο πατήρ του και η μήτηρ του. (ρνε', 221).

Όλες οι εξεταζόμενες δομές, επομένως, εμφανίζονται έναρθρα, όπως ακριβώς και στη νέα ελληνική.

9.1.10 Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα* (19ος αι.)

Στα κείμενα της λαϊκής γλώσσας των επόμενων αιώνων σταθεροποιούνται τα χαρακτηριστικά του οριστικού άρθρου της νέας ελληνικής συνολικά και βέβαια και στις εξεταζόμενες δομές.

Ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της γλώσσας του 19ου αιώνα εξετάστηκαν τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη (βιβλίο Α, κεφ. θ').

Τα κύρια ονόματα εμφανίζονται υποχρεωτικά έναρθρα, π.χ.

οι Τούρκοι απόξω μας βρίζαν

Τους είπα, έχετε πρώτα του Θεού του αρχηγού του παντός την ευκή και της πατρίδος.

και φωνάζω τον Λαγουμιτζή, τον Παπά του Κριτζώτη και τον Παπακώστα...

Άναρθρα κύρια ονόματα εμφανίζονται, όταν βρίσκονται σε θέση παράθεσης:

ήταν όλο νοικοκυρόπουλα Αθηναίοι και ολίγοι Φηβαίοι...

Οι δομές με δεικτικό τροποποιητή εμφανίζονται με τη σειρά δεικτικό + άρθρο + όνομα:

Αφού τους έκαμα αυτείνη την ομιλίαν...

Ακόμα και στις περιπτώσεις που στη θέση του ονόματος είναι αριθμητικό:

λέγω αυτείνων των τριών τα ονόματά τους...

¹³ Για περισσότερες πληροφορίες για το κείμενο και τη γλώσσα του δεξ τον Πρόλογο της Ελένης Κακουλίδη-Πάνου και το Γλωσσικό Επίμετρο της Ελένης Καραντζόλα στην έκδοση του έργου από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Θεσσαλονίκη, 2000).

9.2 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στην ιταλική

Στην υποενότητα αυτή θα εξετάσουμε το οριστικό άρθρο της ιταλικής ως προς τη διαχρονική του εξέλιξη. Χαρακτηριστικό του άρθρου της ιταλικής είναι ότι αυτό αναπτύσσεται κατά τη διαμόρφωση της ιταλικής, ενώ η λατινική δεν διέθετε οριστικό άρθρο. Αποτελεί, δηλαδή, η ανάπτυξη του ιταλικού άρθρου μια εξέλιξη σαφώς νεότερη συγκριτικά με την αντίστοιχη της ελληνικής.

Η εξέλιξη των δεικτικών αντωνυμιών *ille, illa, illud* της λατινικής σε οριστικά άρθρα στις ρομανικές γλώσσες έχει ερευνηθεί τόσο από την ιστορική γλωσσολογία όσο και από τις συγχρονικές θεωρήσεις. Από τις παλαιότερες εργασίες αξίζει να αναφερθούν εκείνες των Trager (1932), Tekančić (1980), Bouvier (1972) και Renzi (1976), καθώς και τα αντίστοιχα μέρη των γραμματικών των Ernout-Thomas (1953) και Hofmann-Szantyr (1965).

Η παρούσα ανάλυση είναι επηρεασμένη τόσο από την ανάλυση του Himmelmann (1997) όσο και από τις εξειδικευμένες εργασίες του Lüdtke (1991) για την ανάδυση του οριστικού άρθρου στις ρομανικές γλώσσες και της Selig (1992) για την ανάπτυξη των ονοματικών προσδιοριστών στην ύστερη λατινική. Επομένως, στη μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης του οριστικού άρθρου της ιταλικής θα αναφερόμαστε συχνά και στις εξειδικευμένες μελέτες, πέρα από τα κείμενα-πηγές των διάφορων φάσεων της ιταλικής.

9.2.1 Προϊστορία του οριστικού άρθρου της ιταλικής

Είναι γνωστό ότι η κλασική λατινική δεν διέθετε άρθρα. Ο λατίνος γραμματικός Κοϊντιλιανός εξέφραζε αυτήν την έλλειψη ως εξής: *noster sermo articulos non desiderat* 'η γλώσσα μας δεν επιθυμεί τα άρθρα'.

Στην ύστερη λατινική, ωστόσο, οι δεικτικές αντωνυμίες *ille, illa, illud* και *ipse, ipsa, ipsum* υπόκεινται σε τέτοιες συγκειμενικές πιέσεις, ώστε οι ίδιες θα οδηγηθούν σε αποσημασιοποίηση και τελικά θα δώσουν τη θέση τους στα οριστικά άρθρα των ρομανικών γλωσσών. Οι περισσότεροι αναλυτές –πρβ. Gamillscheg (1957), Rohlf (1969), Tekančić (1980), Renzi (1976), Selig (1992)– συμφωνούν ότι στη διαδικασία ανάδυσης του οριστικού άρθρου εμπλέκονται τόσο η αντωνυμία *ille, illa, illud* όσο και η αντωνυμία *ipse, ipsa, ipsum*.

Μάλιστα ο Rohlf (1969) ισχυρίζεται ότι γύρω στα τέλη της πρώτης χιλιετίας, το *iste* στις νότιες διαλέκτους της ιταλικής επρόκειτο να υπερिशύσει του *ille* και να γίνει άρθρο. Ο Harris (1980: 78), αναφερόμενος στον «ανταγωνισμό» μεταξύ των αντωνυμιών *is, ea, id, ille, illa, illud* και *ipse, ipsa, ipsum* για τη δήλωση της οριστικότητας, αναφέρει: «Στη δημόδη λατινική η οριστικότητα έφτασε να δηλώνεται γενικά στην επιφανειακή δομή. Ωστόσο, ο προφανής δείκτης *is*, πιθανόν για φωνολογικούς λόγους, ήταν προορισμένος να επιζήσει στα ρομανικά, έτσι η γλώσσα έπρεπε να κοιτάξει αλλού. Το απομακρυσμένο δεικτικό *ille*, το οποίο λειτουργούσε επίσης ως το αμαρκάριστο μέλος στο σύστημα των δεικτικών, έφτασε *ipso facto* να είναι ο προφανής –αν και όχι, για μεγάλο διάστημα, ο αδιαμφισβήτητος– υποψήφιος για τον ρόλο του οριστικού άρθρου ή της αντωνυμίας στα ρομανικά».

Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αυτή εξέλιξη, που έχει απασχολήσει και την παλαιότερη και τη σύγχρονη βιβλιογραφία, αποτελεί μια πρωτοτυπική περίπτωση γραμματικοποίησης, κατά την οποία από μια παλαιότερη και περισσότερο λεξική κατηγορία (την αντωνυμία) προκύπτει μια νέα και περισσότερο γραμματική κατηγορία (το άρθρο) με παράλληλη μεταβολή μορφής και σημασίας.

Σύμφωνα με την ανάλυση της Selig (1992), η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευτεί παρά μόνο πολυαιτιακά. Η ερμηνεία αποτελεί, δηλαδή, ένα «πιο περίπλοκο σενάριο», που μπορεί να περιγραφεί ως η «ανάδυση του άρθρου συνδεδεμένη με τη γραμματικοποίηση της δήλωσης οριστικότητας/αοριστίας, η οποία σχετίζεται με την επέκταση των οριστικών/αόριστων προσδιοριστών πέρα από τα περιορισμένα τους περιβάλλοντα χρήσης και με την ενίσχυση της συχνότητας των προσδιοριστικών εκφράσεων» (Selig 1992: 209).

Η διαδικασία αυτή, σύμφωνα με τη Selig, δεν είναι τελεολογική ούτε αναπόδραστη, και γι' αυτό η αιτιολογία που προτείνει είναι πολυπαραγοντική. Ως βασικότεροι αιτιολογικοί παράγοντες της ανάδυσης του άρθρου προτείνονται:

α) Η απώλεια των κλιτικών επιθημάτων πτώσης που διέθετε η λατινική κατά την ανάπτυξη των ρομανικών γλωσσών και η παρεπόμενη χρησιμοποίηση των προσδιοριστών και του άρθρου ως δεικτών πτώσης. Η απώλεια του κλιτικού συστήματος των πτώσεων προτεινόταν από την παλαιότερη βιβλιογραφία (πρβ. Tekančić 1980) ως η κύρια αιτία ανάδυσης του άρθρου. Η Selig, παρόλο που τη θεωρεί ως έναν από

τους παράγοντες που συντέλεσαν στην ανάδυση του άρθρου, δεν της αποδίδει τον πιο κεντρικό ρόλο, αλλά τη συσχετίζει και με τους επόμενους παράγοντες.

β) *Η λειτουργικοποίηση των προσδιοριστών για πραγματολογικούς/κειμενολογικούς σκοπούς, και συγκεκριμένα για την επιβεβαίωση της κειμενικής συνοχής.* Η Selig συνδέει τη χρήση των προσδιοριστών για την επιβεβαίωση της κειμενικής συνοχής με τη διάκριση ανάμεσα σε εννοιολογική «προφορικότητα» και εννοιολογική «γραπτότητα» και υποστηρίζει ότι η πρώτη –είτε εκδηλώνεται σε προφορικά είτε σε γραπτά κείμενα– απαιτεί λόγω της περιορισμένης «σχεδιακότητάς» της (Gerplantheit) μια συνοχή ποιοτικά διαφορετική από εκείνη της εννοιολογικής «γραπτότητας». Αυτή η συνοχή εξυπηρετείται από τις αναφορικές ονοματοδοτήσεις (anaphorische Nennungen), στις οποίες λειτουργικοποιούνται οι προσδιοριστές με αυξημένη συχνότητα και ωθούν στην ανάδυση του οριστικού άρθρου.

«Η ταυτοποίηση της ονοματοδότησης μέσω των οριστικών προσδιοριστών προσφέρει τη δυνατότητα να συνδεθούν ισχυρότερα τα αντικείμενα αναφοράς με τον ομιλητή και τον ακροατή και μέσω αυτής της σύνδεσης, συγχρόνως, να τονιστεί η εγγύτητα των μετόχων της επικοινωνίας. Εδώ, επίσης, βρίσκεται μια σαφής αφορμή για την αύξηση της συχνότητας των ρητών δεικτών οριστικότητας ακριβώς στην εκφραστική και στη συναισθηματική γλώσσα» (ό.π.: 196).

γ) *Η χρησιμοποίηση των προσδιοριστών ως μέσου για την ενίσχυση της σχέσης Θέματος-Ρήματος στην πρόταση.* Στην παλαιότερη βιβλιογραφία συχνά συνδεόταν η ανάδυση του άρθρου στις ρομανικές γλώσσες με την αυξημένη αναλυτικότητα των γλωσσών αυτών έναντι της συνθετικότητας της πρόγονής τους λατινικής. Η Selig δεν αποδέχεται την άποψη αυτή, γιατί θεωρεί την ανάπτυξη του άρθρου ως την ανάδυση μιας νέας κατηγορίας στο επίπεδο της έκφρασης και όχι μια αναλυτικότερη έκφραση της ίδιας κατηγορίας, όπως είναι, π.χ., η περιφραστική έκφραση του αόριστου ή της παθητικής.

Εκφράζει, επίσης, σκεπτικισμό για το εάν μπορεί να συσχετιστεί η αλλαγή στο επίπεδο της πρότασης της διαίρεσης Θέματος και Ρήματος με την ανάπτυξη του άρθρου: «Η διαίρεση Θέματος και Ρήματος έχει ως στόχο μια εσωτερική συσχέτιση των στοιχείων της πρότασης. Τα μέσα έκφρασης που ορίζονται για αυτό πρέπει να μπορούν να δώσουν εκφραστικά αυτήν την εσωτερική δόμηση της πρότασης. Αυτό συμβαίνει με τα μέσα της διαίρεσης Θέματος και Ρήματος είτε είναι μέσα της θέσης στην πρόταση είτε είναι μέσα επιτονισμού. Η σημασιολογική/πραγματολογική κατηγορία της οριστικότητας/αοριστίας άπτεται, αντιθέτως, του κειμενικού επιπέδου [...]. Είναι, επομένως, συζητήσιμο εάν η δήλωση της οριστικότητας/αοριστίας είναι ένα επαρκές υποκατάστατο για την ποικιλότητα της θέσης στην πρόταση» (ό.π.: 204).

Ωστόσο, σε ένα από τα κείμενα της έρευνάς της, το *Vita Eufrosine* (πριν από το 800 μ.Χ.), η Selig παρατηρεί ότι υπερισχύει η σειρά όρων SVO έναντι της σειράς όρων SOV της λατινικής και ότι οι ονοματικές φράσεις σε θέση υποκειμένου σημαδεύονται με τύπους είτε γενικής προσδιοριστικής είτε με κτητικές αντωνυμίες είτε με οριστικούς προσδιοριστές. «Η σειρά VS κωδικοποιεί μη τονισμένα θεματικά υποκείμενα, η σειρά SV κωδικοποιεί τονισμένα θεματικά υποκείμενα. Με τη σταθεροποίηση της σειράς των όρων ως μέσου για τη διαφοροποίηση μεταξύ υποκειμένου και άμεσου αντικειμένου χάνεται η δυνατότητα της ενίσχυσης του Θέματος. Αφού όλα τα υποκείμενα τώρα εξίσου πρέπει να βρίσκονται στην αρχή της πρότασης, δεν μπορεί η ποικιλότητα θέσης να χρησιμοποιηθεί για να διαφοροποιήσει τα θεματικά από τα τονισμένα θεματικά υποκείμενα. Ακριβώς σε αυτό το σημείο δίνεται τώρα μια δυνατότητα η επέκταση της δήλωσης της οριστικότητας/αοριστίας να συνδεθεί με τις αλλαγές στη σειρά των όρων: η δήλωση της οριστικότητας/αοριστίας δεν μπορεί να παρουσιαστεί ως αντικατάσταση των μέσων θέσης για την κωδικοποίηση του Θέματος-Ρήματος, αλλά μπορεί να αντικαταστήσει την ποικιλότητα θέσης ως διαδικασία της ενίσχυσης Θέματος-Ρήματος» (ό.π.: 207).

Είναι πιθανόν στη διαδικασία εξέλιξης των ονοματικών προσδιοριστών σε άρθρα να επέδρασαν και παράγοντες διαγλωσσικής επαφής, και συγκεκριμένα της επαφής της λατινικής με την ελληνική. Τέτοιες επιρροές της ελληνικής στη λατινική μπορεί να διαπιστωθούν στο έργο του Απουλήιου (2ος αι. μ.Χ.) και στις μεταφράσεις του Ευαγγελίου. Σύμφωνα με τον Renzi (1976: 27, 36), οι επιρροές της ελληνικής μπορεί να γίνουν ορατές σε κάποιες δομές, όπως, π.χ., στη δομή όνομα + άρθρο + επίθετο: *dicebant de abbate Macario illo maiore*, 'Μακαρίου του μεγάλου' *Vitae partum* (6ος αι.) ή στη δομή *illi latrines* 'οι ληστές (για τους οποίους μιλούσε)' του Απουλήιου.

Για τις ίδιες δομές ο Rohlf (1969: 25) θεωρεί ότι αποδεικνύουν την καθαρή επιρροή της ελληνικής στη λατινική, ενώ ο Renzi διαφοροποιείται ως προς τη βαρύτητα της επιρροής αυτών των δομών της ελληνικής στη διαμόρφωση του άρθρου.

Ο Renzi θεωρεί ότι η επιρροή της ελληνικής δεν μπορεί να θεωρηθεί καθοριστική για τον σχηματισμό των άρθρων των ρομανικών γλωσσών. Υποστηρίζει ότι (Renzi 1976: 37): «Η λατινική, αν και μπορεί να είχε επηρεαστεί από την ελληνική σε μεμονωμένες περιπτώσεις, δεν είχε επηρεαστεί αδιακρίτως: πήρε μόνο ό,τι υπήρχε ήδη στο σύστημά της – αλλά απέκρουσε τη χρήση της ελληνικής στο σύνολό της. Έφτασε (στο άρθρο) για δικό της λογαριασμό, όταν μάλιστα οι σχέσεις με την ελληνική είχαν υποχωρήσει (από τον 6ο αιώνα και μετά)».

Η πολυπαραγοντική διαδικασία εξέλιξης των δεικτικών αντωνυμιών της λατινικής σε άρθρα των ρομανικών γλωσσών είναι αυτονόητο ότι διήρκεσε αρκετούς αιώνες. Οι αντωνυμίες, δηλαδή, πριν ακόμα χάσουν την πλήρη μορφή τους, άρχισαν να επιτελούν ορισμένες κειμενικές λειτουργίες που αντιστοιχούν σε άρθρα. Ένας από τους παλαιότερους ερευνητές, ο Aebischer (1948), ονομάζει τα *ille* και *ipse* που εμφανίζονται στο έργο *Peregrinatio Aetherae* (τέλος 4ου αιώνα) «αρθροειδή».

Ο Renzi (ό.π.: 29) αναφέρει συγκεκριμένες περιπτώσεις από το έργο *Peregrinatio Aetherae* στις οποίες διαφαίνεται ένας καταμερισμός λειτουργιών μεταξύ του *ille* και του *ipse*, με το πρώτο να συνοδεύει το «κειμενικά γνωστό»:

per ualle illa, quam dixi ingens...

‘μέσα από εκείνη την κοιλάδα, την οποία ονόμασα πελώρια’

sancti monachi...sancti illi...illi sancti...

‘ιεροί μοναχοί...ιεροί εκείνοι...εκείνοι οι ιεροί’.

Η αρθρική πορεία των αντωνυμιών φαίνεται καθαρότερα στα κείμενα του 6ου αιώνα *La Regola di San Benedetto* και στο ιστορικό έργο του Gregorio di Tours.

Στο πρώτο έργο, σύμφωνα με τον Renzi (ό.π.: 31), εμφανίζεται για πρώτη φορά χρήση του *ipse* έξω από κειμενική αναφορά: *in ipsi autem pretiis non subripiat auaritia malum* ‘το κακό της απληστίας δεν κλέβει στις τιμές’.

Το *ipsi...preiis*, δηλαδή, δεν αναφέρεται σε κάτι που έχει προηγηθεί στο κείμενο, αλλά σε κάτι που προϋποτίθεται ως κοινή γνώση.

Παρόμοια είναι η χρήση του *ille* στο έργο του Gregorio di Tours, στο παράδειγμα: *cumque in illud coenosum lavacrum vi cogereturi immergi* ‘επειδή σε αυτό το βορβορώδες λουτρό αναγκάστηκε διά της βίας να καταδυθεί’.

Παρατηρούμε επομένως ότι, παρόλο που οι αντωνυμίες διατηρούν τη «λατινική» ή ίσως και «λατινίζουσα» μορφή τους, αρχίζουν και επιτελούν λειτουργίες που προσιδιάζουν στα άρθρα, δηλαδή, αρχικά, την αναφορά στο κειμενικά γνωστό και στη συνέχεια στο προϋποτιθέμενο γνωστό.

Ωστόσο, σαφέστερη αρθρική λειτουργία μπορούμε να εντοπίσουμε όταν και η μορφή των αντωνυμιών έχει μεταβληθεί και έχει μειωθεί ως *lo*, *la*. Μαρτυρίες για αυτήν τη συνεξέλιξη μορφής και σημασίας/λειτουργίας δεν έχουμε νωρίτερα από τον 8ο αιώνα.

9.2.2 *La parodia della ‘lex salica’* (8ος αι. μ.Χ.)

Η πρώτη αδιαμφισβήτητη παρουσία οριστικού άρθρου στην ιταλική βρίσκεται στο κείμενο του 2ου μισού του 8ου αιώνα *La parodia della ‘lex salica’* (PLS).

Όπως αναφέρει ο Aualle (1965: 363-364), ο πρώτος που επισήμανε τη σαφή χρήση του άρθρου ήταν ο Bourciez (1910) στο έργο του *Eléments de linguistique romane*. Η επισήμανση αυτή οδήγησε στην «επαναανάκλυψη» του έργου ως ενός δείγματος της «αγροτικής λογοτεχνίας» (*letteratura rustica*) και ως γλωσσικού μνημείου της εποχής ανάμεσα στη λατινική και στο *volgare*.

Σύμφωνα με τον Aualle (ό.π.: 377-378): «Το κριτήριο που ακολουθήθηκε από τον συγγραφέα της PLS μοιάζει να ήταν να αντιγράψει –αν και κατά προσέγγιση– την ομιλούμενη γλώσσα. Και όχι τόσο από άγνοια ή επειδή έλειπαν τα πρότυπα της γραπτής γλώσσας, δεδομένου ότι η εργασία υπονοεί μια σαφή γνώση των ορίων και των διαφορών μεταξύ της γλώσσας της γραπτής παράδοσης και της ομιλούμενης. Και ούτε, όπως πιστευόταν, επειδή θεωρούσε (ο συγγραφέας) το επίπεδο ύφους του *volgare*, δηλαδή το πραγματικό, ως πιο

κατάλληλο όργανο για να πετύχει “κωμικά” αποτελέσματα [...]. Στην πράξη, η PLS στοχεύει τη γλώσσα της *lex salica* και γενικά των ανθρώπων του νόμου, συμβολαιογράφων και δικηγόρων, ή καλύτερα τη συνήθειά τους να αποδίδουν με φράσεις παρμένες από το *volgare* τις φόρμουλες των νομικών κειμένων. Εδώ πρέπει να υπενθυμιστεί ότι η νομική φιλολογία του ύστερου Μεσαίωνα γεννήθηκε δίγλωσση και τέτοια παρέμεινε μέχρι τα τέλη της εποχής του Καρόλου και αργότερα».

Σε αυτό το μεικτό κειμενικό είδος έχουμε τις πρώτες μαρτυρίες για αρθρικές χρήσεις, οι οποίες συνυπάρχουν με τις παλαιότερες χρήσεις των λατινικών αντωνυμιών.

Όπως αναφέρει ο Tekančić (1980: 101), στο κείμενο της PLS συνυπάρχουν ρομανικοί τύποι με «πλήρεις» τύπους ακόμα λατινικούς:

et ipsa cuppa frangant la tota... ‘και την ίδια την κούπα ας τη σπάσουν ολόκληρη’
ad illo botiliario frangant lo cabo... ‘ας σπάσουν το κεφάλι αυτού που σερβίρει κρασί’
at illo scanciono tollant lis potionis... ‘ας πάρουν τα ποτά από τον οινοχόο’
sui vassali la tercia, bonum est... ‘στους κολίγους την τρίτη φορά, είναι καλό’.

Από τις παραπάνω περιπτώσεις ο Renzi (1976: 35) θεωρεί ότι το *la tercia* είναι αναφορικό με τη σημασία ‘την τρίτη φορά’, ότι το *lis potionis* αναφέρεται σε κοινές προϋποθέσεις με τη σημασία ‘τα ποτά’ και ότι το *lo cabo* είναι η πρώτη αρθρική παρουσία για τη δήλωση μη απομονώσιμης ιδιότητας μέλους του σώματος, με τη σημασία ‘το κεφάλι’.

Η ομιλούμενη γλώσσα, την οποία αποτυπώνει σε κάποιον βαθμό η *Parodia della ‘lex salica’*, επομένως, έχει αναπτύξει το οριστικό άρθρο γύρω στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα. Η επέκτασή του δεν μαρτυρείται αμέσως σε όλα τα γραπτά κείμενα. Όπως ισχυρίζεται ο Tekančić (1980: 102): «Τα πρώτα κείμενα (*Giuramenti, Placiti*) δεν το εμφανίζουν ακόμη, αλλά εκείνα που είναι λίγο κατοπινά (*Cantilena di Santa Eulalia, 880-890*, στη Γαλλία, *Formula di confessione umbra*, στα μέσα του 11ου αιώνα στην Ιταλία) το χρησιμοποιούν κανονικά. Επίσης, το άρθρο είναι ήδη παρόν και στα πρώτα σαρδηνιακά κείμενα (*Privilegio logudorese, 1080-1085 περίπου*)».

9.2.3 Dante, *La Divina Commedia* (13ος αι.)

Στη συνέχεια –ξεκινώντας από τον Δάντη– θα εξετάσουμε ορισμένα αντιπροσωπευτικά κείμενα από διάφορες περιόδους της ιταλικής ως προς την παρουσία του άρθρου σε συγκεκριμένες δομές. Συγκεκριμένα, θα εξεταστούν οι παρακάτω δομές:

- α) εμφάνιση του οριστικού άρθρου με κύρια ονόματα δηλωτικά προσώπων,
- β) εμφάνιση του οριστικού άρθρου με κύρια ονόματα δηλωτικά χωρών και εθνών,
- γ) εμφάνιση του οριστικού άρθρου με τους όρους συγγενείας και την κτητική αντωνυμία.

Επιλέχθηκαν οι παραπάνω δομές διότι εξετάστηκαν και στην περίπτωση του ελληνικού άρθρου (δες Κεφάλαιο 3) και διότι, όπως και εκεί αναφέρεται, η ιταλική διαφοροποιείται από τη νέα ελληνική στις δομές αυτές.

Η επιλογή των παραπάνω δομών έγινε, επίσης, γιατί, με βάση την τυπολογία του Greenberg (1978), στις τρεις παραπάνω δομές το οριστικό άρθρο δεν εμφανίζεται εάν το άρθρο είναι δεύτερου σταδίου. Δηλαδή, στο σύνολο κριτηρίων που διατυπώνει ο Greenberg (1978: 63-69) για να διαφοροποιήσει τα άρθρα δεύτερου σταδίου από εκείνα του τρίτου συμπεριλαμβάνει και τα εξής: «Το άρθρο δεν εμφανίζεται σε κάποιες περιπτώσεις, επειδή τα ονόματα είναι εγγενώς καθορισμένα (π.χ. κύρια ονόματα) ή επειδή καθορίζονται από μία άλλη δομή (π.χ. δεικτικός τροποποιητής) [...]. Οι όροι συγγενείας, ως μη απομονώσιμοι, εμφανίζουν λιγότερη συνάφεια με το οριστικό άρθρο».

Από τις δομές που εξετάστηκαν στην ελληνική δεν εξετάζεται η δομή οριστικό άρθρο + δεικτικός τροποποιητής, διότι τόσο στη σύγχρονη ιταλική όσο και στις παλαιότερες φάσεις της δεν εμφανίζεται έναρθρα η δομή με δεικτικό τροποποιητή, όπως αναμένεται για ένα άρθρο δεύτερου σταδίου, σύμφωνα με τον Greenberg.

Επίσης, τα κύρια ονόματα εξετάζονται στην ιταλική διαφοροποιημένα σε δηλωτικά προσώπων και σε δηλωτικά χωρών και εθνών, διότι εμφανίζονται ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους ως προς την εμφάνιση του οριστικού άρθρου.

Στη γλώσσα του padre della lingua, Δάντη, ο οποίος αφενός υποστήριξε τη χρήση της δημώδους γλώσσας και αφετέρου συνέβαλε στη διαμόρφωσή της, η παρουσία του άρθρου είναι πλέον ιδιαίτερα εκτεταμένη. Άλλωστε, ο τίτλος του μνημειώδους έργου του είναι *La Divina Commedia*. Όπως αναφέρει ο Rohlfs (1969: 25-26), στην *Divina Commedia* ο τύπος *l'Inferno* είναι πιο συχνός από τον τύπο *Inferno*, ενώ ο τύπος *Paradiso* είναι πιο συχνός από τον τύπο *il Paradiso*.

Μελετήθηκαν τα τρία πρώτα *canti* από το *Inferno* ως προς τις εξεταζόμενες δομές. Εκεί τα κύρια ονόματα δηλωτικά προσώπων εμφανίζονται άναρθρα, εκτός εάν συνοδεύονται από κάποιον προσδιορισμό, οπότε εμφανίζονται έναρθρα, π.χ.:

*Di quella umile Italia fia salute,
per cui morì la vergine Cammilla,
Eurialo e Turno e Niso di ferute. (I, στ. 108)*

Άναρθρα, επίσης, εμφανίζονται και τα ονόματα χωρών και εθνών, όπως αναφέρει ο Rohlfs (1969: 26):

che Italia chiude, e i suoi termini bagna (Inf. 10, 114)
così fia a lui chi Francia regge (Inf. 19, 87)

Επίσης, παρατηρήθηκε ότι τα ονόματα συγγενείας με κτητική αντωνυμία μπορούν να εκφερθούν και έναρθρα, π.χ.

Non credo che la sua madre più m'ami (Purg. 8, 73)

Η εκφορά αυτή είναι πιθανόν διαλεκτική, μιας και ακόμα και στη σύγχρονη ιταλική υπάρχουν διαλεκτικές διαφοροποιήσεις ως προς την παρουσία του άρθρου σε αυτήν τη δομή. Σύμφωνα με τον Renzi (1991), στη σύγχρονη ιταλική στην Τοσκάνη και στη βόρεια Ιταλία είναι αποδεκτοί τύποι όπως *il mio cugino*, που συνδυάζουν το άρθρο και το κτητικό και που δεν εμφανίζονται αλλού. Πιθανόν και το *la sua madre* του Δάντη να απηχεί την τοσκανική της εποχής του.

9.2.4 Giovanni Boccaccio, *Il Decameron* (14ος αι.)

Η χρονική απόσταση του Βοκκάκιου από τον Δάντη δεν είναι μεγάλη, ώστε να παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την εμφάνιση του άρθρου. Έχει, ωστόσο, αξία να δούμε την παρουσία του άρθρου σε ένα από τα πρώτα λογοτεχνικά κείμενα στην ιταλική γλώσσα, το *Δεκαήμερο*.

Μελετήθηκε το Προοίμιο (Proemio) και η Πρώτη Νουβέλα (Novella Prima) από το έργο ως προς τις εξεταζόμενες δομές.

Τα κύρια ονόματα δηλωτικά προσώπων εμφανίζονται τις περισσότερες φορές άναρθρα:

*Ma Filomena, la quale discretissima era, disse
così Pampinea cominciò a parlare
Disse allora Elisa*

Το όνομα *Dio* εμφανίζεται συχνά άναρθρα:

*et in altre guise a Dio
da giusta ira di Dio
del Figliuolo di Dio*

Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις έχει και τη –γνωστή από τον Δάντη– μορφή *Iddio* στην οποία το άρθρο *il* αφομοιώνεται με τον πρώτο φθόγγο του ονόματος, π.χ.:

Iddio e la verità per me l'arme prenderanno

Τα ονόματα των χωρών και των εθνών εμφανίζονται στις περισσότερες περιπτώσεις άναρθρα, π.χ.:

*fratello del re di Francia
dandosi a que' tempi in Francia
e dovendone in Toscana*

Εμφανίζεται όμως έναρθρα ο πληθυντικός των ονομάτων που δηλώνουν εθνική καταγωγή, π.χ.:

li Franceschi

Τα ονόματα συγγενείας με κτητική αντωνυμία εμφανίζονται άλλοτε άναρθρα, π.χ.:

Ma voi dovete sapere che mio padre mi lasciò ricco uomo

Και άλλοτε έναρθρα:

Così come io uscì del corpo della mamma mia

Αξίζει να σημειωθεί ότι η έναρθρη εκφορά ονομάτων συγγενείας με την κτητική αντωνυμία αφορά – όπως και στο προηγούμενο αντίστοιχο παράδειγμα από τον Δάντη– ονόματα θηλυκού γένους.

Τέλος, στο κείμενο του Βοκκάκιου παρατηρείται μια αυξημένη εμφάνιση έναρθρων απαρεμφάτων, π.χ. *il bere, il godere, l'andar, il parlare, l'usare*.

9.2.5 Galileo Galilei, *Dialogo dei massimi sistemi* (17ος αι.)

Η χρήση της ιταλικής στα επιστημονικά κείμενα από τον Γαλιλαίο υπήρξε γεγονός κορυφαίας σημασίας για την ανάδειξη της ομιλούμενης γλώσσας και την απομάκρυνση από τη λατινική, κατεξοχήν γλώσσα της επιστήμης έως τότε. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Migliorini (1998: 393), ο Γαλιλαίος «κατηγορήθηκε από τον Kepler για crimen laesae humanitatis, ενώ ξένοι εκδότες συνέχιζαν να ζητούν μεταφράσεις του έργου του στη λατινική».

Στον επιστημονικό λόγο του Γαλιλαίου η χρήση του οριστικού άρθρου επιδίδει ιδιαίτερα στα ονόματα που δηλώνουν αφηρημένες έννοιες και στις περιπτώσεις που αυτό χρησιμοποιείται για να συνοδεύσει τη δήλωση μεγεθών και εκτάσεων. Π.χ.:

Che poi venendo dalla semplice lunghezza costituita quella magnitudine che si chiama linea, aggiunta la larghezza si costituisca la superficie, e sopra giunta l'altezza o profondità ne risulti il corpo... (Giornata Prima)

Parmi, perché nel tempo che l'cadente passerà tutta la C B, lo scendente passerà nella C A una parte minor della C B... (Giornata Prima)

Παρατηρούμε, δηλαδή, εκτεταμένη χρήση του άρθρου για τον ορισμό και τον περιορισμό επιστημονικών εννοιών, παρόμοια με εκείνη που είχε επισημανθεί στον λόγο του Ευκλείδη.

Από τις εξεταζόμενες δομές στο έργο *Dialogo dei massimi sistemi* απαντούν εκείνες με τα κύρια ονόματα δηλωτικά προσώπων, τα οποία εμφανίζονται τόσο έναρθρα όσο και άναρθρα. Π.χ.:

È il primo passo del progresso peripatetico quello dove Aristotile prova la integrità...

Che i Pitagorici avessero in somma stima la scienza dei numeri e che Platone stesso ammirasse l'intelletto umano...

E perché, collocando il Copernico la Terra tra i corpi mobile del cielo...

Εμφανίζεται, επομένως, μια αστάθεια ως προς τη χρήση του άρθρου με τα κύρια ονόματα, η οποία χαρακτηρίζει και τη σύγχρονη ιταλική, εάν την εξετάσουμε διατοπικά και διαφασικά και δεν περιοριστούμε στην πρότυπη γλώσσα.

9.2.6 Alessandro Manzoni, *I Promessi Sposi* (19ος αι.)

Στο κλασικό έργο του Manzoni *I Promessi Sposi*, έργο-κανόνα για την πρότυπη ιταλική, είναι αναμενόμενο οι εξεταζόμενες δομές να είναι κοινές με τη σύγχρονη πρότυπη ιταλική.

Τα κύρια ονόματα δηλωτικά προσώπων εμφανίζονται άναρθρα, π.χ.:

Renzo fece un grande inchino (κεφ. 3)

Certo è che Attilio non aveva detta a caso quella parola (κεφ. 19)

disse Lucia... (κεφ. 6)

Εάν στο κύριο όνομα προηγείται κάποιος τίτλος, η δομή εμφανίζεται και έναρθρα και άναρθρα, π.χ.:

Il padre Cristoforo l'ha ditto (κεφ. 6)

Don Abbondio, che, pochi momenti prima, avrebbe dato un occhio per iscansarli... (κεφ. 1)

Το όνομα Dio εμφανίζεται άναρθρα, π.χ.:

E Dio che ha usato con me tanta misericordia, vi mandi il buon pensiero (κεφ. 14)

Τα ονόματα χωρών και περιοχών εμφανίζονται άναρθρα, π.χ.:

Il lettore sa che in quell'anno si combatteva per la sucesione al ducato di Mantova... (κεφ. 5)

... che aveva letto in fatti più d'una volta... i reali di Francia (κεφ. 14)

Η δομή ονόματος συγγενείας με κτητική αντωνυμία εμφανίζεται άναρθρα, π.χ.:

Corro a chiamar mia madre (κεφ. 2)

9.2.7 Οι διάφοροι τύποι του ιταλικού άρθρου

Το οριστικό άρθρο της ιταλικής στη διαχρονική διαμόρφωσή του εμφανίζει μια ιδιαιτερότητα που δεν συναντήσαμε στην ανάλυση του αντίστοιχου ελληνικού. Εμφανίζει διαφορά τύπων –ιδιαίτερα στο αρσενικό γένος–, και μάλιστα οι διάφοροι συγγραφείς στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος προτείνουν τον έναν ή τον άλλον τύπο.

Συγκεκριμένα, τον 14ο αιώνα υπάρχει συνύπαρξη των τύπων *il* και *el*. Όπως αναφέρει ο Migliorini (1998: 208): «Το *lo* χρησιμοποιείται σύμφωνα με τον κανόνα μετά από σύμφωνο, ειδικά μετά από το *per* και το *messer* (*per lo fresco, per lo pane, messer lo frate*). Ακόμα μεγαλύτερη είναι η ελευθερία στη χρήση των τύπων του πληθυντικού *i, li, gli* (*stracciò li vestimenti*)».

Τον 15ο αιώνα, σύμφωνα πάλι με τον Migliorini (1998: 263), «Είναι πολύ συχνοί οι τύποι *el*, πληθ. *e*. Κάπως λιγότερο το *il*, πληθ. *i*. Το *lo*, πληθ. *li* και *gli*, χάνει έδαφος. Η λέξη *re* παίρνει συνήθως ως άρθρο το *lo*». Η χρήση είτε του *el* είτε του *lo* πριν από σύμφωνο αποτελεί δείγμα λαϊκής γλώσσας και εμφανίζεται σε ορισμένα σονέτα, όπως αυτά του Giannantonio de Petrucciis.

Τον 16ο αιώνα, αιώνα μεγάλων διενέξεων για το γλωσσικό ζήτημα, ο «αρχαϊστής» Bembo χρησιμοποιεί μόνο το *il* και όχι το *el*. Γενικά, το *il* είναι ο τύπος που προτιμούν οι γραμματικοί, οι οποίοι, επίσης, συνιστούν τη χρήση του *lo* μπροστά από *s*. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ruscelli θεωρεί το *el* και τον πληθυντικό του *e* «όχι μόνο παράξενο, αλλά φρικτό και απαίσιο τέρας στη γλώσσα μας» (ό.π.: 354). Η διαμάχη θα συνεχιστεί και τον 17ο αιώνα ως προς το ποιος είναι ο σωστός τύπος για τον πληθυντικό ή για τη σωστή μορφή του άρθρου πριν από *z*.

Η συζήτηση για τους «ορθούς» τύπους του άρθρου στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος είναι, προφανώς, τμήμα της συζήτησης για το ποια θα έπρεπε να είναι η πρότυπη μορφή της ιταλικής. Η πρότυπη μορφή έπρεπε να οριοθετηθεί και από τις πολλές διαλεκτικές ποικιλίες και από παλαιότερες πρότυπες χρήσεις.

Για την παρούσα ανάλυση, όμως, έχει ιδιαίτερη σημασία ότι οι απόπειρες ρύθμισης της μορφής και της χρήσης του άρθρου μαρτυρούν αστάθεια στη χρήση του, η οποία προκύπτει από τη μικρή «σημασιολογική ηλικία» του, συγκριτικά βέβαια με το ελληνικό άρθρο.

Στο ελληνικό γλωσσικό ζήτημα όλων των περιόδων δεν απαντούν πολλές ανάλογες συστάσεις από τους ρυθμιστές, πέραν ίσως από κάποιους τύπους, π.χ. την αιτιατική πληθυντικού *τας* και όχι *τις* ή τη χρήση του τελικού *-ν* στην αιτιατική του αρσενικού *τον*. Αυτό μαρτυρεί τον σαφώς πιο «γραμματικό» χαρακτήρα του ελληνικού άρθρου, λόγω της μεγαλύτερης «σημασιολογικής ηλικίας» του. Γιατί, όπως είναι γνωστό, οι ρυθμιστικές προτάσεις δεν είναι εύκολο να επιβάλουν επιτυχώς αλλαγές χρήσης στο γραμματικό σύστημα μιας γλώσσας.

9.3 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στη γαλλική

9.3.1 Guillaume (1919, 1945)

Ο Guillaume, μαθητής του Meillet, και επηρεασμένος από τη σκέψη του Saussure, χρησιμοποιεί στις αναλύσεις του τη διχοτομία *langue/discourse*, παραπλήσια αλλά όχι ταυτόσημη με τη σωσσυριανή *langue/parole*. Κυρίως, όμως, αναπτύσσει στο έργο του τη θεωρία της «ψυχομηχανικής της γλώσσας» (*psychomécanique du langage*), ενδιαφέρεται δηλαδή να αναλύσει τις νοητικές διαδικασίες οι οποίες αποτυπώνονται στα διάφορα μέρη του λόγου.

Στο πρώτο βασικό έργο του *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française* (1919) αναλύει τα άρθρα της γαλλικής και τις διαφορετικές χρήσεις τους χρησιμοποιώντας τη συγκριτική μέθοδο του δασκάλου του, του Meillet, όχι όμως διαχρονικά αλλά εμμένοντας στις νοητικές διαδικασίες των ομιλητών.

Ορισμένες από τις παρατηρήσεις του Guillaume (1919: 14-27) είναι: Το άρθρο α) είναι δευτερεύον γεγονός της ανάπτυξης των γλωσσών, β) είναι δεικτικό στην καταγωγή του, γ) αναδύεται από μια αντίθεση ανάμεσα σε δύο δεικτικά άνισης ισχύος, δ) είναι λίγο πολύ αντωνυμικής φύσεως. Παρόμοιες παρατηρήσεις επαναλαμβάνονται στη βιβλιογραφία, τόσο στις γραμματικές πριν τον Guillaume όσο και στις επόμενες αναλύσεις των άρθρων.

Η πρωτοτυπία της ανάλυσης του Guillaume βρίσκεται στο ότι θεωρεί το οριστικό άρθρο έκφραση της διαφοράς ανάμεσα σε *langue* και *discourse*. Υποστηρίζει ότι «το γεγονός ότι τα άρθρα γίνονται αντιληπτά ως λιγότερο αναγκαία όταν η διαφορά ανάμεσα στο όνομα του *langue* και στο όνομα του *discourse* είναι μικρή υποβάλλει την ιδέα ότι το άρθρο εκφράζει αυτήν τη διαφορά» (Guillaume 1919: 21). Αναφέρεται, δηλαδή, στις περιπτώσεις ονομάτων που εκφράζουν αφηρημένες έννοιες ή έννοιες γενικού περιεχομένου, στις οποίες συχνά το οριστικό άρθρο λείπει (π.χ. στην πρόταση της αγγλικής *Europe, Asia and Africa are what we call the Old and America the New World*). Αυτές οι περιπτώσεις εγγενούς οριστικότητας –που έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τη βιβλιογραφία και χρησιμοποιούνται συχνά ως επιχείρημα για τη σημασία και τη λειτουργία του οριστικού άρθρου– θεωρούνται από τον Guillaume απόδειξη για το ότι το οριστικό άρθρο είναι περισσότερο απαραίτητο στο πεδίο του *discourse* και όχι τόσο του *langue*. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι το άρθρο λύνει το πρόβλημα που τίθεται από τη διαφορά ανάμεσα σε «δυνάμει όνομα» (*nom en puissance*) και σε «ενεργεία όνομα» (*nom en effet*) (Guillaume 1919: 25).

Στο άρθρο “*La question de l'article*” (1945) ο Guillaume επανέρχεται στην ανάλυση των άρθρων για να διατυπώσει συνολικά συμπεράσματα για το γλωσσικό σύστημα και υποστηρίζει: «Σε ένα γλωσσικό σύστημα –δεν είναι δυνατή η συστηματοποίησή του χωρίς αυτήν την πρωταρχική διάκριση– υπάρχει πάντα ένα *πριν* (*avant*) και ένα *μετά* (*après*), ο διαχωρισμός των οποίων υποχρεώνει το πνεύμα σε μια κίνηση μετάφρασης του πρώτου στο δεύτερο» (Guillaume 1945: 71-72).

«Τα άρθρα *un* και *le* παίρνουν την αξία χρήσης τους από το κατά πόσο η αναστολή της κίνησης που έχει διαφορετική ολοκλήρωση από τον λόγο είναι λίγο ή πολύ πρώιμη ή ύστερη και τα σύμβολα αυτής της αναστολής είναι τα άρθρα» (ό.π.: 77).

Διακρίνει το οριστικό από το αόριστο άρθρο, θεωρώντας το οριστικό ως αναμνηστικό (*memoriel*) και το αόριστο ως αντι-αναμνηστικό (*anti-memoriel*) (ό.π.: 80).

Μεταξύ των δύο αναλύσεων του Guillaume, εκείνης του 1919 και εκείνης του 1945, έχει μεσολαβήσει το έργο του *Tempes et Verbe* (1929), στο οποίο είχε την ευκαιρία να ολοκληρώσει τη θεωρία του για το νοητικό σύστημα της γλώσσας, το *ψυχοσύστημα* (*psychosysteme*), όπως το αποκάλεσε αργότερα.

Το έργο του Guillaume έμεινε εν πολλοίς άγνωστο στην αγγλοσαξονική σκέψη και δεν επηρέασε ιδιαίτερα τις επόμενες αναλύσεις για τα άρθρα. Όπως παραδέχεται ο Lyons (1999: 260), «αυτό το παράδειγμα (σ.σ. του Guillaume) ασκεί ακόμα μεγάλη επιρροή στον γαλλόφωνο κόσμο, αλλά είναι σχεδόν άγνωστο πέρα από αυτόν. Το πρόβλημα είναι ότι η βιβλιογραφία του Guillaume είναι εξαιρετικά μεταφορική και σκοτεινή».

Η σύγχρονη γλωσσολογική οπτική θα μπορούσε να διαφωνήσει σε πολλά σημεία της ανάλυσης του Guillaume για τα άρθρα. Σίγουρα, όμως, πρέπει να καταχωριστεί στην ιστορία της γλωσσολογικής σκέψης ως ένας από τους πρώτους γλωσσολόγους που διέκρινε την κομβική σημασία που μπορεί να έχουν τα άρθρα για την κατανόηση του τρόπου δόμησης των γλωσσικών συστημάτων, ως συστημάτων συμπύκνωσης των σημασιών σε λειτουργικές υποχρεωτικές κατηγορίες, δηλαδή σε γραμματική.

9.3.2 Epstein (1994)

Σύμφωνα με τον Epstein (1994), στην περίοδο της παλιάς γαλλικής η λατινική δεικτική αντωνυμία *ille* είχε ήδη εξελιχθεί στο οριστικό άρθρο *le*, το οποίο τότε χρησιμοποιούνταν με ονόματα των οποίων το αντικείμενο αναφοράς ήταν οντότητες μοναδικά ορισμένες. Μετά από αυτήν την περίοδο το οριστικό άρθρο σταδιακά επεκτάθηκε και σε γενικευτικά συμφραζόμενα τόσο με συγκεκριμένα (π.χ. *Le chat est un animal intelligent* ‘Η γάτα είναι έξυπνο ζώο’) όσο και με αφηρημένα ονόματα (π.χ. *Vous mourrez dans la honte* ‘Θα πεθάνετε στην

ντροπή'). Ωστόσο, ο Erstein επισημαίνει ότι υπάρχουν και δεδομένα που δεν επιβεβαιώνουν αυτήν την παραδοσιακή ανάλυση, καθώς εμφανίζονται διαφορετικές μορφές άρθρου, ενώ δεν ήταν αναμενόμενο.

Για παράδειγμα, στο έργο *La chanson de Roland*, ένα από τα παλαιότερα κείμενα της παλαιάς γαλλικής (περίπου 1080), ερευνήθηκαν οι εμφανίσεις των ονομάτων *mort* 'θάνατος' και *traisun* 'προδοσία'. Υπάρχουν 23 εμφανίσεις του *mort*, από τις οποίες 6 είναι έναρθρες και 17 άναρθρες. Π.χ.:

Se trois Rollant, de mort li duins fiancé 'Εάν βρω τον Ρολάνδο, του υπόσχομαι θάνατο'.

Co est li granz dulors por la mort de Rollant 'Είναι μεγάλη η θλίψη για τον θάνατο του Ρολάνδου'.

Στο ίδιο έργο υπάρχουν 14 εμφανίσεις του ονόματος *traisun*, 5 έναρθρες και 9 άναρθρες. Π.χ.

La traision ne poet estre celee 'Η προδοσία δεν μπορεί πλέον να κρυφτεί'.

Ne traision unkes amer ne volt 'Ποτέ δεν συμπαθούσε την προδοσία'.

Αλλά και σε κατοπινά κείμενα η εμφάνιση του άρθρου δεν είναι συστηματική. Π.χ. στο έργο *Aucassin et Nicolette* (περίπου 1200) εμφανίζεται:

Femmes ne puet tant amer l'oume con li hom fait le fenme 'Η γυναίκα δεν μπορεί να αγαπήσει τον άνδρα τόσο όσο ο άνδρας αγαπά τη γυναίκα'.

Για όλους αυτούς τους λόγους, κατά τον Erstein, μια αμιγώς σημασιολογική θεώρηση της κατανομής του οριστικού άρθρου δεν είναι επαρκής, αλλά αντιθέτως απαιτείται ο συνυπολογισμός γνωσιακών και πραγματολογικών παραγόντων, καθώς και παραγόντων ανάλυσης λόγου.

9.4 Διαχρονική εξέλιξη του οριστικού άρθρου στη γερμανική

9.4.1 Himmelmann (1997)

Η εργασία του Himmelmann (1997) είναι μια από τις πλέον ολοκληρωμένες σύγχρονες θεωρήσεις της Ονοματικής Φράσης, των δεικτικών στοιχείων και των άρθρων. Κινείται στο θεωρητικό πλαίσιο της γραμματικοποίησης και της ανάδυσης των γραμματικών κατηγοριών, όπως διαμορφώθηκε –μεταξύ άλλων– από τις εργασίες του Lehmann ([1982] 1995, 1985) και των Bybee et al. (1994). Δεν μελετά απομονωμένα το άρθρο της γερμανικής, αλλά σε σύγκριση με άρθρα άλλων γλωσσών μη συγγενών γενετικά.

Τα δεδομένα του Himmelmann αντλούνται από σώματα κειμένων προφορικής αφήγησης έξι γλωσσών (γερμανική, αγγλική, Tagalog [Φιλιππίνες], ινδονησιακά, Nunggbugu [αυστραλιανή], Usan [Νέα Γουινέα]) και σε αυτά μελετάται η γραμματικοποίηση των δεικτικών στοιχείων σε οριστικά άρθρα.

Δύο κομβικά στοιχεία στην ανάλυση του Himmelmann για την εξέλιξη των δεικτικών σε οριστικά άρθρα είναι: α) η έμφαση που δίνει στην «αναμνηστική» (anamnestische) λειτουργία και β) το βάρος που αποδίδει στο συγκεκριμένο περιβάλλον (Kontext).

α) Ο όρος «αναμνηστική» ανήκει στον Bühler (1934), ο οποίος, με τη σειρά του, συμφωνεί με τον Wackernagel (1924), κατά τον οποίο το οριστικό άρθρο χρησιμοποιείται για να δείξει «το δεδομένο για τον ομιλητή και τον ακροατή» (Himmelmann 1997: 61). Τα βασικά χαρακτηριστικά της αναμνηστικής χρήσης είναι:

- Η βασική δείξη της αναμνηστικής χρήσης είναι ο περιορισμός σε εξειδικευμένη γνώση, για την οποία ο ομιλητής υποθέτει ότι και ο ακροατής μοιράζεται.
- Από την πλευρά του ομιλητή υπάρχει μια αβεβαιότητα εάν όντως ο ακροατής διαθέτει αυτήν τη γνώση.
- Η αβεβαιότητα του ομιλητή μπορεί να μην αφορά μόνο τη γνώση του ακροατή, αλλά επίσης μπορεί να στηρίζεται στο ότι ο ίδιος ο ομιλητής δεν έχει δώσει κάποιο γλωσσικό αναγνωριστικό δείγμα του συγκεκριμένου αντικειμένου αναφοράς.
- Δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της αναμνηστικής χρήσης είναι τα φαινόμενα επιβράδυνσης, όπως και η συχνή χρήση ενεργών τροποποιητών, οι οποίοι μπορούν να υποστηρίξουν τον ακροατή στην ενεργοποίηση του συγκεκριμένου αντικειμένου αναφοράς (Himmelmann 1997: 81-82).

Η ιδιαιτερότητα της άποψης του Himmelmann βρίσκεται στο ότι υποστηρίζει ότι «η αναμνηστική χρήση –και όχι, όπως γενικά θεωρείται, η αναφορική– οικοδομεί το σημασιολογικό-πραγματολογικό σημείο εξόδου για τη γραμματικοποίηση του οριστικού άρθρου» (ό.π.: 34).

β) Η έμφαση στο συγκειμενικό περιβάλλον έγκειται στο ότι η γραμματικοποίηση των δεικτικών στοιχείων σε οριστικά άρθρα δεν πραγματοποιείται «σε απομόνωση», αλλά λαμβάνει χώρα πάντοτε ως γραμματικοποίηση εκφράσεων Ονόματος και Δεικτικού (N+D Ausdrücken). «Αποφασιστικό για τη γένεση ενός οριστικού άρθρου είναι να λάβει χώρα μια ποιοτική επέκταση των συμφραζομένων χρήσης, δηλαδή να χρησιμοποιείται ένα δεδομένο δεικτικό στοιχείο όχι μόνο σε πραγματολογικά καθορισμένα, αλλά και σε σημασιολογικά καθορισμένα συμφραζόμενα. Μια απλώς ποσοτική επέκταση της χρήσης σε πραγματολογικά καθορισμένα συμφραζόμενα, όπως π.χ. συνέβη [για το δεικτικό] στα ύστερα λατινικά, σε αναφορικά και αναμνηστικά περιβάλλοντα μπορεί να είναι μια ένδειξη για την επέκταση των συμφραζομένων, αλλά αυτό δεν είναι υποχρεωτικό» (Himmelman 1997: 94).

Η ανάλυση των άρθρων ως αποτελεσμάτων της γραμματικοποίησης των δεικτικών στοιχείων είναι προφανές ότι διακρίνει διαφορές ανάμεσα σε δεικτικά και άρθρα, και επομένως δεν αποδέχεται την κοινή κατηγοριοποίηση άρθρων, δεικτικών και άλλων στοιχείων ως Determinatoren (Determinants/ Προσδιοριστές). Στα βασικά επιχειρήματα του Himmelman κατά αυτής της κοινής κατηγοριοποίησης –που απηχούν και τις απόψεις του Dryer (1992)– ανήκουν:

- Άρθρα και δεικτικά πολλές φορές συνεμφανίζονται, όπως π.χ. στη νέα ελληνική.
- Τα δεικτικά μπορούν να εμφανιστούν μόνα τους, ενώ τα άρθρα όχι.
- Σε πολλές γλώσσες (π.χ. αγγλική) τα δεικτικά κλίνονται (π.χ. this/these), ενώ τα άρθρα όχι (Himmelman 1997: 132).

Η ανάλυση του Himmelman ολοκληρώνεται με την τυπολογία των επονοματικών γραμματικοποιημένων δεικτικών στοιχείων. Σύμφωνα με αυτήν, τα επονοματικά γραμματικοποιημένα δεικτικά στοιχεία μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο βασικές τάξεις, ανάλογα με την εξελικτική τους πορεία:

- «Το φραστικό άρθρο (Phrasenartikel): Το πρότερο δεικτικό στοιχείο βρίσκεται (στα αριστερά ή στα δεξιά) μιας ονοματικής έκφρασης. Το οριστικό άρθρο της αγγλικής ή της γερμανικής είναι τυπικά παραδείγματα.
- Το άρθρο-αρμός (Gelenkartikel): Το πρότερο δεικτικό στοιχείο βρίσκεται ανάμεσα σε μεμονωμένα συστατικά μιας σύνθετης ονοματικής έκφρασης. Το ονομαζόμενο linker στην Tagalog είναι τυπικό παράδειγμα» (Himmelman 1997: 158).

Τα φραστικά άρθρα, επιπλέον, διαιρούνται σε «άρθρα ονοματικής φράσης» (NP-Artikel) και σε «άρθρα-συμπληρώματα» (Komplementartikel). Τα πρώτα βρίσκονται τυπικά σε μια δομή με ένα ονοματικό στοιχείο, που αποτελεί τον σημασιολογικό πυρήνα της έκφρασης. Τα «άρθρα-συμπληρώματα» μπορούν να βρίσκονται σε μια δομή με ονοματικό στοιχείο ή με ένα κατηγορημα, όπως π.χ. το κλιτικό μόριο –mo στη γλώσσα Hua.

Τα άρθρα των δυτικοευρωπαϊκών γλωσσών είναι φραστικά άρθρα, και μάλιστα άρθρα ονοματικής φράσης. Η εποπτική όμως θέαση των αντίστοιχων φαινομένων σε διαγλωσσικό επίπεδο οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα ότι «το πασίγνωστο από τις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες οριστικό άρθρο σε μια συνολικότερη οπτική είναι ένα σχετικά εξωτικό φαινόμενο» (ό.π.: 189).

Εξίσου περιορισμένη στις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες μοιάζει να είναι και η αντίθεση μεταξύ οριστικού και αόριστου άρθρου.

Η ανάλυση του Himmelman εξετάζει εκ των πραγμάτων το ερώτημα του τι είναι «καθολικό» στη δομή της ονοματικής φράσης. Η διαγλωσσική εξέταση τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κατηγορίες Όνομα και Προσδιοριστής «δεν είναι ούτε καθολικές ούτε ομογενείς, αλλά η καθεμία πρέπει να θεάται ως αποτέλεσμα των διαδικασιών γραμματικοποίησης» (ό.π.: 229). Η καθολικότητα διαπιστώνεται στις γενικότερες λειτουργίες. «Μάλλον οι καθολικές λειτουργίες του λόγου και οι εικονικές αρχές ταξινόμησης για τη δόμηση των ονοματικών φράσεων παίζουν κεντρικό ρόλο» (ό.π.: 229).

9.4.2 Η τυπολογική πρόταση του Nocentini (1996)

Στην εργασία του Nocentini συζητούνται η τυπολογία και η γένεση των οριστικών άρθρων στις ευρωπαϊκές γλώσσες, με τη θεωρητική επιλογή του συνυπολογισμού του διαχρονικού παράγοντα ως απολύτως αναγκαίου για ένα ερμηνευτικό μοντέλο. Επομένως γίνεται αποδεκτή καταρχήν η υπόθεση του Delbrück (1909) για το άρθρο της ισλανδικής, σύμφωνα με την οποία αυτό προέκυψε από την εξέλιξη των δεικτικών

στοιχείων σε οριστικούς δείκτες και μάλιστα σε ακολουθίες Ο-Προσδ.-Επιθ./Ο, όπως, π.χ., στην ακολουθία *mar enn gamle* 'άνδρας ο ηλικιωμένος'. Ο Nocentini υποστηρίζει ότι αυτή είναι μια κοινή εξέλιξη για όλες τις γερμανικές γλώσσες. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι για τον δυτικό κλάδο των γερμανικών γλωσσών, που αντιπροσωπεύονται από τη γερμανική και την αγγλική, ο προσδιοριστής εξελίχθηκε στην αναφορική λειτουργία σχεδόν αποκλειστικά, ενώ στον νότιο κλάδο, που αντιπροσωπεύεται από την ισλανδική και την ελβετική, η λειτουργία της παράθεσης είναι πρωτεύουσα σε σχέση με την αναφορική, που είναι δευτερεύουσα.

Η πρωτογερμανική δεν διέθετε άρθρα. Στην παλαιά αγγλική έχουμε τις πρώτες ενδείξεις οριστικού άρθρου.

Στη γερμανική η απλή δεικτική αντωνυμία άρχισε να λαμβάνει λειτουργίες οριστικού άρθρου στην παλαιά άνω γερμανική (althochdeutsch, 750-1050). Από πλευράς μορφής, οριστικό άρθρο και δεικτική αντωνυμία ταυτίζονται: *der / die / das*.

9.5 Ο «κύκλος του οριστικού άρθρου» (Greenberg 1978) και τα οριστικά άρθρα της ελληνικής, της ιταλικής, της γαλλικής και της γερμανικής

Η άποψη του Greenberg (1978) διατυπώνεται ως «κύκλος του οριστικού άρθρου». Σύμφωνα με αυτήν, το μονοπάτι της γραμματικοποίησης για τα άρθρα που προέρχονται από τα δεικτικά (όπως τα οριστικά άρθρα) είναι: ΔΕΙΚΤΙΚΟ → ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ → ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ → ΟΝΟΜΑΤΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ.

Ο Greenberg αναφέρει ως στάδιο 0 αυτό στο οποίο μια γλώσσα περιέχει μόνο δεικτικά και στη συνέχεια περιγράφει σε τρία διακριτά στάδια την εξέλιξη των άρθρων. Παρόλο που προβλέπει πολλές μεταβατικές μεταξύ των σταδίων περιπτώσεις, περιγράφει ως κύρια χαρακτηριστικά του πρώτου σταδίου τα εξής:

«Το οριστικό άρθρο αναπτύσσεται από ένα καθαρά δεικτικό στοιχείο, το οποίο φέρεται να αναγνωρίζει ότι κάποιο στοιχείο έχει αναφερθεί νωρίτερα στον λόγο. Μια τέτοια χρήση είναι συχνά μια επιπρόσθετη λειτουργία ενός στοιχείου που είναι επίσης και καθαρά δεικτικό, αλλά μερικές φορές πρόκειται για ένα συγκεκριμένο δεικτικό που λαμβάνει την αρθρική λειτουργία ως τη βασική του [...]. Το σημείο στο οποίο ένα δεικτικό στοιχείο του λόγου γίνεται οριστικό άρθρο είναι όπου γίνεται αναγκαστικό και εξαπλώνεται μέχρι του σημείου να σημαίνει «αναγνωρισμένο» γενικά, άρα να περιλαμβάνει πράγματα που είναι γνωστά από τα συμφραζόμενα, τις γενικές γνώσεις ή να αναγνωρίζεται επειδή είναι το μόνο μέλος μιας τάξης» (Greenberg 1978: 61-62).

Στο δεύτερο στάδιο το οριστικό άρθρο είναι μη γενικευτικό / εξειδικευτικό (non-generic, specific article). Περιλαμβάνει, δηλαδή, μαζί με πιθανές άλλες χρήσεις «τόσο τον οριστικό καθορισμό όσο και μη οριστικές εξειδικευτικές χρήσεις. Η εξειδικευτική χρήση, που αντιτίθεται στη γενικευτική, είναι εκείνη που παρατηρείται σε περιβάλλοντα στα οποία αναφέρεται ένα ειδικό αλλά μη αναγνωρισμένο αντικείμενο, δηλαδή εκεί όπου υπάρχει μια προϋπόθεση αναφοράς» (Greenberg 1978: 62).

Στο στάδιο αυτό, κατά τον Greenberg (ό.π.: 62-63), «περιλαμβάνονται περιπτώσεις μη αναφορικής χρήσης με τρόπο που αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό με τις συνδυασμένες χρήσεις οριστικού και αόριστου άρθρου». Επίσης, τίθενται επιπλέον κριτήρια διαφοροποίησης των άρθρων του δεύτερου σταδίου από εκείνα του τρίτου, παρόλο που επισημαίνεται ότι «η γραμμή μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου σταδίου είναι κάπως αυθαίρετη» (ό.π.: 69).

Στο τρίτο στάδιο, σύμφωνα με τον Greenberg, το πρώην άρθρο είναι ένας απλός δείκτης που δεν έχει καμιά συγχρονική σχέση με την οριστικότητα ή την εξειδίκευση.

«Γενικά, ο έναρθρος τύπος εξαπλώνεται έως ότου να γίνει ο κανονικός τύπος του ονόματος. Εάν απουσιάζει σημαντική αντίθεση, υπάρχει μια αναλογική τάση ο ένας από τους δύο τύπους, συνήθως ο έναρθρος, να εξαπλωθεί σε όλα τα εναπομείναντα περιβάλλοντα, έτσι ώστε συγχρονικά η μάζα των κοινών ονομάτων να έχουν μόνο έναν απλό τύπο, συνήθως εκείνον που είναι ιστορικά η αντανάκλαση του έναρθρου τύπου» (Greenberg 1978: 69).

Η ανάλυση του Greenberg, παρά τις πιθανές ασάφειες που είχε στην πρώτη της διατύπωση, αποτέλεσε το έναυσμα για μια σειρά μελετών σε αυτήν την τυπολογική-λειτουργική κατεύθυνση, που διαφώτισαν σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη αντίληψη για τα άρθρα και τη λειτουργία τους. Παρόλο που η ίδια η ανάλυση

του Greenberg δεν εστιάζεται στις ευρωπαϊκές γλώσσες, σε επόμενες μελέτες αναλύονται τα άρθρα ευρωπαϊκών γλωσσών με βάση την αρχική πρόταση του Greenberg και την περαιτέρω εμβάθυνσή της, όπως μπορούμε να δούμε στα Harris (1980) για την αγγλική, Epstein (1993, 1994) και Carlier (2007) για τη γαλλική.

Οι βασικές κριτικές που έχουν γίνει στη πρόταση του Greenberg αφορούν:

α) Την κοινή καταγωγή των οριστικών άρθρων από τα δεικτικά. Π.χ. ο Frajzyngier (1997) υποστηρίζει ότι σε ορισμένες γλώσσες, όπως οι Chadic, δεικτικά στοιχεία και οριστικά άρθρα δεν σχετίζονται.

β) Την απόδοση στην αναφορική λειτουργία ρόλου πηγής για τη διαμόρφωση του οριστικού άρθρου. Ο Himmelmann (1997) θεωρεί πηγή της διαμόρφωσης την αναγνωριστική χρήση και την αναμνηστική λειτουργία.

Εάν ακολουθήσουμε, όμως, τις βασικές γραμμές της άποψης του Greenberg και με βάση τη διαχρονική εξέταση που προηγήθηκε, τα οριστικά άρθρα της ιταλικής, της γαλλικής και της γερμανικής ανήκουν στο δεύτερο στάδιο, ενώ εκείνο της ελληνικής έχει αρχίσει να λαμβάνει χαρακτηριστικά άρθρου τρίτου σταδίου. Αυτό οφείλεται στη σημασιολογική του ηλικία και μπορεί να διαπιστωθεί μόνο με τον συνυπολογισμό του διαχρονικού παράγοντα.

Βιβλιογραφία

- Aebischer, P. (1948). "Contribution à la protohistoire des articles ille et ipse dans les langues romanes". *Cultura Neolatina*, 8, 181-203.
- Alexiadou, A., Haegeman, L., & Stavrou, M. (2007). *Noun phrase in the generative perspective* (Studies in Generative Grammar, 71). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Allerton, D. J. (1987). "The Linguistic and Sociolinguistic Status of Proper Names. What are they, and who do they belong to?". *Journal of Pragmatics*, 11, 61-92.
- Αναγνωστόπουλος, Γ. (1922). «Περί του άρθρου (ήτοι ιστορική έρευνα της αναπτύξεως και της χρήσεως αυτού εν τε τη αρχαία και τη νεωτέρα Ελληνική)». *Αθηνά*, 33, 166-247.
- Avalle, D'Arco S. (1965). "La parodia della 'lex salica' (PLS)". Στο D'Arco Silvio Avalle (επιμ.), *Protostoria delle lingue romanze* (σσ. 363-414). Torino: Giappichelli.
- Blass, F., & Debrunner, A. ([1976] 1982). *Grammatica del Greco del Nuovo Testamento*. (επιμέλεια έκδοσης στα ιταλικά Giordana Pisi). Brescia: Paideia Editrice.
- Bouvier, E. (1972). "Le démonstratif latin ille et la formation de l'article défini des langues romanes". *Cahiers de Lexicologie*, 21, 75-86.
- Bybee, J., Perkins, R., & Pagliuca, W. (1994). *The evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2007). «Η ανάδυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική και την ιταλική: συγκριτική μελέτη». Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα 27. Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη* (σσ. 78-89). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών 2007.
- Carlier, A. (2007). "From preposition to article: The grammaticalization of the French partitive". *Studies in Language*, 31(1), 1-49.
- Chafe, W. L. (1976). "Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics, and Point of View". Στο Ch. Li (επιμ.), *Subject and Topic* (σσ. 25-55). New York: Academic Press.
- Chantraine, P. (1958). *Grammaire Homérique. Tome 1. Phonétique et Morphologie*. Paris: Librairie Klincksieck.
- Chila-Markopoulou, D. (2000). "The indefinite article in Greek. A diachronic approach". *Γλωσσολογία*, 11-12, 111-130.
- Croft, W. (2000). *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman Linguistics Library.
- Delbrück, B. (1909). "Das schwache Adjektivum und der Artikel im Germanischen". *Indogermanische Forschungen*, 26, 187-199.
- Δέτσης, Ν. (1981). «Το άρθρο στη νέα ελληνική». *Νέα Παιδεία*, 18, 200-208.
- Dryer, M. S. (1992). "The Greenbergian Word Order Correlations". *Language*, 68(1), 81-138.
- Epstein, R. (1993). "The later stages in the development of the definite article: evidence from French". Στο H. Andersen (επιμ.), *Historical Linguistics 1993 CILT 124* (σσ. 159-175). Amsterdam: Benjamins.
- Epstein, R. (1994). "The Development of the Definite Article in French". Στο W. Pagliuca (επιμ.), *Perspectives on Grammaticalization* (σσ. 63-80). Amsterdam: Benjamins.
- Ernout, A., & Thomas, F. (1953). *Syntaxe latine*. Paris, 1953.
- Frajzyngier, Z. (1997). "Grammaticalization of Number: From demonstratives to nominal and verbal plural". *Linguistic Typology*, 1, 193-242.

- Gamillscheg, Er. (1957). *Historische französische Syntax*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Greenberg, J. H. (1978). "How does a language acquire gender markers?" Στο J. H. Greenberg, Ch. Ferguson & E. Moravcsik (επιμ.), *Universals of Human Language*, τόμ. III (σσ. 47-82). Stanford: Stanford University Press.
- Guillaume, G. ([1919] 1975). *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française*. Paris: Librairie A.-G. Nizet.
- Guillaume, G. (1945). "La question de l'article". *Français Moderne*, 13, 70-82.
- Harris, M. (1980). "The marking of definiteness: a diachronic perspective". Στο El. C. Traugott, R. Labrum & S. Shepherd (επιμ.), *Papers from the 4th International Conference on Historical Linguistics CILT 14* (σσ. 75-86). Amsterdam: Benjamins.
- Himmelmann, N. P. (1997). *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Niemeyer.
- Himmelmann, N. P. (2001). "Articles". Στο M. Haspelmath, Ek. König, W. Oesterreicher & W. Raible (επιμ.), *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*, τόμ. 1 (σσ. 831-841). Berlin: Walter de Gruyter.
- Hofmann, J. B., & Szantyr, A. (1965). *Lateinische Syntax und Stilistik*. München: Beck.
- Κοντός, Π. (1973). *Το πρόβλημα της χρήσεως του άρθρου μετά των δεικτικών αντωνυμιών κατά την Μετασχηματιστική Γραμματική*. Αθήνα: Μυρτίδης (ανατύπωση εκ του Λειμωναρίου, σσ. 739-760).
- Laury, R. (1997). *Demonstratives in interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. Amsterdam: Benjamins.
- Lazaridou-Chatzigoga, D. (2009). On definiteness and the co-occurrence of the definite article with other determiners in Modern Greek. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Universidad Autonoma de Barcelona.
- Lehmann, Chr. ([1982] 1995). *Thoughts on Grammaticalization*. München: Lincom Europa.
- Lehmann, Chr. (1985). "Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change". *Lingua e Stile*, 20, 303-318.
- Lehmann, Chr. (2004). "Theory and method in grammaticalization". *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*, 32(2), 152-187.
- Lombardi Vallauri, Ed. (2002). "L' articolo greco fra identificabilità ed esclusività del referente". *Studi italiani di linguistica teorica e applicata*, 31(1), 7-33.
- Longobardi, G. (1994). "Reference and Proper Names: A Theory of N-Movement in Syntax and Logical Form". *Linguistic Inquiry*, 25(4), 609-665.
- Lüdtke, H. (1991). "Überlegungen zur Entstehung des bestimmten Artikels im Romanischen". *Linguistica*, 31(1), 81-97.
- Lyons, Chr. (1980). "The meaning of the English definite article". Στο J. van der Auwera (επιμ.), *The semantics of determiners* (σσ. 81-95). London: Croom Helm.
- Lyons, Chr. (1999). *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1975). "Deixis as the source of reference" Στο Ed. L. Keenan (επιμ.), *Formal Semantics of Natural Language* (σσ. 61-83). Cambridge: Cambridge University Press.
- Manolessou, I. (2000). *Greek noun phrases structure: a study in syntactic evolution*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. University of Cambridge.

- Manolessou, I., & Horrocks, G. (2007). "The development of the definite article in Greek". *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 224-236). Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Marmaridou-Protopapa, A. (1980). *The interaction of syntactic, semantic and pragmatic factors in the description of the definite article in Modern Greek*. M. Phil thesis. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία.
- Marmaridou-Protopapa, A. (1984). *The study of reference, attribution and genericness in the context of English and their grammaticalization in Modern Greek noun phrases*. PHD thesis. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Matushansky, O. (2008). "On the Linguistic Complexity of Proper Names". *Linguistics and Philosophy*, 21, 573-627.
- Migliorini, Br. (1998). *Storia della lingua italiana*. Firenze: Bompiani.
- Mirambel, A. (1955). "Morphologie et role fonctionnel de l'article dans les parlers néo-helleniques". *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 51, 57-79.
- Muller, F. (1924). "Zur Geschichte des Artikels und zur Wortfolge besonders in den italischen Sprachen". *Indogermanische Forschungen*, 42, 1-59.
- Nocentini, A. (1996). "Tipologia e genesi dell' articolo nelle lingue europee". *Archivio glottologico italiano*, 81, 3-44.
- Renzi, L. (1976). "Grammatica e storia dell' articolo italiano". *Studi di grammatica italiana*, 5, 5-42.
- Renzi, L. (επιμ.), (1991). *Grande grammatica italiana di consultazione*. Bologna: Il Mulino.
- Renzi, L. (2000a). "Teorie linguistiche antiche e moderne davanti allo studio dell' italiano antico". *Lingua e stile*, 35(4), 537-545.
- Renzi, L. (2000b). "ItalAnt: come e perché una grammatica dell' italiano antico". *Lingua e stile*, 35(4), 717-729.
- Renzi, L. (2001). "I dialetti italiani centro-meridionali tra le lingue romanze. Uno sguardo alla sintassi". *Lingua e stile*, 36(1), 81-96.
- Rohlf, G. (1969). *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. Torino: Einaudi.
- Rosén, H. (1988). "Early Greek Grammar and Thought in Heraclitus: the Emergence of the Article". *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 7(2), 21-62.
- Sansone, D. (1993). "Towards a New Doctrine of the Article in Greek: Some observations on the Definite Article in Plato". *Classical Philology*, 88, 191-205.
- Schütte, G. (1922). *Jysk og østdansk Artikelbrug*. Selsk. Hist.-filol. Medd. 7(2). Copenhagen.
- Selig, M. (1992). *Die Entwicklung der Nominaldeterminanten im Spätlatein*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Σετάτος, Μ. (1995). «Παρατηρήσεις στα άρθρα και στις αντωνυμίες της κοινής νεοελληνικής». *Επιστ. Επετηρ. ΦΛΣ Παν/μιου Θεσσαλονίκης (τεύχος Τμήματος Φιλολογίας)*, 5, 181-214.
- Snell, Br. (1975). *Die Entdeckung des Geistes*. Göttingen.
- Stark, El. (2002). "Indefiniteness and Specificity in Old Italian Texts". *Journal of Semantics*, 19, 315-332.
- Stavrou-Sifaki, M. (1995). "Erexegegesis vs. Apposition in Modern Greek". *Επιστ. Επετηρ. ΦΛΣ Παν/μιου Θεσσαλονίκης (τεύχος Τμήματος Φιλολογίας)*, 5, 217-250.
- Stavrou, M. (1996). "Adjectives in Modern Greek: an instance of predication, or an old issue revisited". *Journal of Linguistics*, 32, 79-112.
- Tekavčić, P. (1980). *Grammatica storica dell'italiano*. Bologna.
- Trager, G. L. (1932). *The Use of Latin Demonstratives (especially ille and ipse) up to 600 A.D. as the source of romance article*. New York.

Tsamadou-Jacobberger, I. (1998). *Le nom en grec moderne. Marqueurs et opérations de détermination*. Paris: L'Harmattan.

Χόρροκς, Τζ. (2006). *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* (μτφρ. Μελίτα Σταύρου & Μαρία Τζεβελέκου). Αθήνα: Εστία.

Πηγές πρωτότυπων κειμένων

Boccaccio, G. *Il Decameron*. (1922), (επιμ. G. Lipparini). Bologna: Zanichelli.

Comnenae, A. (1839). *Alexiades. Libri XV*. τόμ. I. Bonn.

Dante, A. (1993). *La Divina Commedia*. Edizioni Polaris.

Galileo Galilei (1959). (*Dialogo dei massimi sistemi*. (επιμ. F. Flora). Biblioteca Universale Rizzoli.

Jones, H. S. & J. E. Powell ([1942] 1976-1970). *Thucydides historiae*, 2 τόμοι. Oxford: Clarendon Press.

Καρτάνος, Ι. (2000). *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Μακρυγιάννης, Ι. (1907). *Απομνημονεύματα*. Αθήνα: εκδ. Ιωάννου Βλαχογιάννη.

Malale, Ioannis (1831). *Chronographia*. Bonn.

Manzoni, A. (1964). *I Promessi Sposi*. Firenze: Sansoni.

Marchant, E. C. ([1900]1968). *Xenophontis opera omnia*, τόμ. 1. Oxford: Clarendon Press.

Menge, H. (1896). *Euclidis opera omnia*, τόμ. 6. Leipzig: Teubner, 2-186.

Munro, D. & Th. Allen (1978). *Homeri Opera*. I. Oxford Classical Texts & εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Το Χρονικό του Μορέως (χ.χ.). Αθήνα: Εκάτη.

Westernick, L. G. (1948). *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, Nijmegen: Centrale Drukkereij N.V.

Ψελλός, Μιχαήλ *Χρονογραφία*. Ηλεκτρονική έκδοση από το Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΛΕΞΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 10 αναλύεται με βάση τις αρχές της αντιπαραθετικής προσέγγισης το μορφολογικό φαινόμενο της σύνθεσης λέξεων, καθώς και οι σημασιολογικές του διαστάσεις στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες. Η σύνθεση αποτελεί μία από τις βασικές διαδικασίες σχηματισμού λέξεων στα λεξιλόγια των ανθρώπινων γλωσσών και συνίσταται στη δημιουργία μιας νέας λεξικής μονάδας από τα θέματα δύο άλλων λέξεων ή από δύο άλλες λέξεις.

Περιγράφονται: α) οι διαφορετικοί τύποι συνθέτων που εμφανίζονται στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες, β) τα μέρη του λόγου που μπορούν να είναι σύνθετες λέξεις, γ) τα μέρη του λόγου που μπορεί να είναι πρώτα ή δεύτερα συνθετικά, δ) η ύπαρξη συνδετικού φωνήεντος ή συμφώνου, ε) η συμμετοχή θεμάτων ή ολόκληρων λέξεων κατά τη σύνθεση και στ) η παραγωγικότητα της σύνθεσης στην κάθε γλώσσα.

Τα μορφολογικά και σημασιολογικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης, στο γενικό θεωρητικό πλαίσιο της θεωρίας της γραμματικοποίησης, σύμφωνα με την οποία η σύνθεση νοείται ως διαδικασία λεξικοποίησης, είναι διαφορετικά –έως αντίθετα– από τη διαδικασία της γραμματικοποίησης, ενώ και οι δύο μετέχουν στη γλωσσική αλλαγή.

Πιο συγκεκριμένα, και σύμφωνα με τον *Cabrera (1998: 214-218)*, «η λεξικοποίηση α) είναι διαδικασία λεξικοτελική (πηγαίνει από τη σύνταξη στο λεξικό), β) επηρεάζει συντακτικά καθορισμένες λέξεις και φράσεις ή προτάσεις (είναι συντακτικο-γενετική διαδικασία), γ) συντηρεί την ιεραρχία της μετωνυμικής συγκεκριμενοποίησης, και δ) τροφοδοτεί το λεξικό και “αφαιμάσσει” τη σύνταξη».

Επιπλέον, συζητείται η νεοκλασική σύνθεση στα λεξιλόγια των ευρωπαϊκών γλωσσών, καθώς και η μεταφορική σημασία στη σύνθεση, και ιδιαίτερα όπως αναλύεται στο γενικό θεωρητικό πλαίσιο της θεωρίας της γραμματικοποίησης.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές έννοιες της μορφολογίας των γλωσσών: μόρφωμα, λέξη, διαδικασίες σχηματισμού των λέξεων (κλίση, παραγωγή, σύνθεση).

Οι λέξεις που αποτελούν το λεξιλόγιο μιας γλώσσας, εν προκειμένω της νέας ελληνικής, της ιταλικής, της γαλλικής και της γερμανικής, διαθέτουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους, τόσο ως προς τις σημασίες που εκφράζουν όσο και ως προς τον τρόπο που είναι «κατασκευασμένες», δηλαδή διαφέρουν ως προς τη δομή τους.

Ας παρατηρήσουμε τις λέξεις *αλάτι*, *πιπέρι* και *αλατοπίπερο*: εύκολα καταλαβαίνουμε ότι οι δύο πρώτες δίνουν, από τη μια πλευρά, πληροφορία για ένα υλικό (*αλατ-*, *πιπερ-*) και, από την άλλη, πληροφορία σχετική με το γένος και τον αριθμό (*-ι* και στις δύο περιπτώσεις), ενώ η τρίτη λέξη δίνει περισσότερο περίπλοκη πληροφορία για υλικό (και *αλατ-* και *πιπερ-*), καθώς επίσης και πληροφορία για το γένος και τον αριθμό (*-ο*).

Διακρίνουμε, επομένως, ότι η τρίτη λέξη αποτελεί συνδυασμό των δύο πρώτων, τόσο στη μορφή όσο και στη σημασία, είναι δηλαδή σύνθετη λέξη. Η διαδικασία με την οποία σχηματίζονται οι σύνθετες λέξεις ονομάζεται «σύνθεση».

Εκτός από τη σύνθεση, οι λέξεις μπορούν να αλλάζουν μορφή και σημασία μέσω δύο άλλων διαδικασιών, της κλίσης και της παραγωγής.

Για να παραχθεί μια σύνθετη λέξη στην ελληνική, συμμετέχουν τουλάχιστον δύο λέξεις, ή ακριβέστερα δύο θέματα λέξεων, τα οποία ονομάζονται «συνθετικά». Στο παραπάνω παράδειγμα *αλατ-ο-πίπερ-ο* το *αλατ-*

είναι το πρώτο συνθετικό, ενώ το *πιπερ-* είναι το δεύτερο συνθετικό. Πιο σπάνια είναι η περίπτωση συνθέτων με περισσότερα από δύο θέματα, π.χ. *Παρασκευ-ο-σαββατ-ο-κύριακ-ο*.

Οι σύνθετες λέξεις διαθέτουν α) ένα συνδετικό φωνήεν *-ο-*, με το οποίο συνδέονται τα δύο συνθετικά, β) νέο δικό τους τόνο, που μπορεί να μην σχετίζεται με τον τόνο των συνθετικών τους (π.χ. *αλατοπίπερο*, με τόνο που δεν ταυτίζεται με τον τόνο των συνθετικών), γ) νέα σημασία που γενικά προκύπτει από τη σημασία των συνθετικών (π.χ. *αλατοπίπερο*), αλλά μερικές φορές μπορεί να προκύπτει από τη μεταφορά (π.χ. *ποντικομαμή 'δύσμορφος και αντιπαθητικός άνθρωπος'*).

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης, καθώς και οι βασικοί τύποι σύνθετων λέξεων στη νέα ελληνική, στην ιταλική, στη γερμανική και στη γαλλική. Δεν πρόκειται για εξαντλητική περιγραφή της μορφολογίας της σύνθεσης των τεσσάρων εξεταζόμενων γλωσσών (σχετικές αναφορές δίνονται στη βιβλιογραφία), αλλά για επιλογή ορισμένων βασικών χαρακτηριστικών που αναδεικνύονται από την αντιπαραβολική μελέτη.

10.1 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στη νέα ελληνική

α) Λεξικές κατηγορίες συνθετικών

Τα περισσότερα μέρη του λόγου μπορούν να είναι πρώτα και δεύτερα συνθετικά, π.χ. *καρεκλ-* [Όνομα] - *ποδαρ-ο* [Όνομα] στη λέξη *καρεκλοπόδαρο*, *ανεβ-* [Ρήμα] *κατεβ-αίνω* [Ρήμα] στη λέξη *ανεβοκατεβαίνω*, *πισω-* [Επίρρημα] στη λέξη *πισώπλατα*, *-πέρα* [Επίρρημα] στη λέξη *παραπέρα*.

β) Λεξικές κατηγορίες συνθέτων

Οι σύνθετες λέξεις μπορούν να ανήκουν σε όλα τα βασικά μέρη του λόγου. Π.χ. *καρεκλοπόδαρο* [Όνομα], *στενόμακρος* [Επίθετο], *ανεβοκατεβαίνω* [Ρήμα], *καλόκαρδα* [Επίρρημα].

γ) Σύνθεση θεμάτων ή λέξεων;

Στη σύνθεση της ελληνικής μετέχουν θέματα λέξεων ή/και λέξεις, ενώ η σύνθετη λέξη που προκύπτει έχει κλιτικά επιθήματα που μπορεί να ταυτίζονται ή και να διαφέρουν από τα αντίστοιχα κλιτικά επιθήματα των λέξεων που αποτελούν τα συνθετικά μέρη. Π.χ. στη λεξική μονάδα *παλιοκαρέκλα* το κλιτικό επίθημα ταυτίζεται με το κλιτικό επίθημα του δεύτερου συνθετικού *καρέκλα*, ενώ στη λεξική μονάδα *καρεκλοπόδαρο* το κλιτικό επίθημα δεν ταυτίζεται με το κλιτικό επίθημα του δεύτερου συνθετικού *ποδάρι*. Στην ελληνική οι σύνθετες λέξεις αποτελούν μια νέα οντότητα και σε επίπεδο τονισμού και γι' αυτό συχνά διαθέτουν τόνο που δεν ταυτίζεται με τον τόνο κανενός από τα δύο συνθετικά, π.χ. *καρεκλοπόδαρο*. Οι σύνθετες λέξεις έχουν, όπως όλες οι λέξεις της ελληνικής, κατάληξη (ή αλλιώς κλιτικό επίθημα), που δίνει πληροφορίες για το γένος, τον αριθμό και την πτώση της λέξης, δηλαδή πληροφορίες κλίσης. Οι σύνθετες λέξεις μπορεί να έχουν κατάληξη που ταυτίζεται με την κατάληξη του δεύτερου συνθετικού, όπως π.χ. στη λέξη *παλιοκαρέκλα*, όπου η κατάληξη *-α* είναι ίδια με την κατάληξη του δεύτερου συνθετικού *καρέκλ-α*. Άλλες φορές, όμως, η κατάληξη μπορεί να είναι ιδιαίτερη της σύνθετης λέξης, όπως π.χ. στη λέξη *καρεκλοπόδαρο*, όπου η κατάληξη *-ο* δεν ταυτίζεται με την κατάληξη του δεύτερου συνθετικού *ποδάρι-ι*.

δ) Συνδετικό στοιχείο (φωνήεν)

Η σύνθεση των λέξεων είναι μια διαδικασία που υπήρχε σε όλες τις φάσεις της ιστορίας της ελληνικής, από την αρχαία, τη μεσαιωνική έως τη νέα ελληνική. Σε όλες αυτές τις φάσεις υπήρχε και το συνδετικό φωνήεν *-ο-*. Π.χ. αρχ. ελλην. *ιατρόμαντις* 'αυτός που έχει μαγική δύναμη να γιατρεύει τον νου', μεσαιων. *καρδοκουκουνάρια*, ν.ελλ. *ομορφόπαιδο*.

Υπάρχουν, βέβαια, και ορισμένες εξαιρέσεις συνθέτων όπου το *-ο-* δεν εμφανίζεται, π.χ. στη λέξη *παλιάνθρωπος* το *-ο-* δεν εμφανίζεται, για να είναι ευκολότερη η προφορά.

ε) Θέση της κεφαλής του συνθέτου

Κεφαλή μιας σύνθετης λέξης ονομάζεται εκείνο το στοιχείο, δηλαδή εκείνο το συνθετικό, που καθορίζει την κατηγορία λέξης στην οποία ανήκει η σύνθετη λέξη, τόσο από σημασιολογική όσο και από συντακτική πλευρά. Π.χ. η σημασία της λεξικής μονάδας *ομορφόπαιδο* είναι ότι το δηλούμενο πρόσωπο είναι μια περίπτωση παιδιού. Επομένως, το δεύτερο συνθετικό *-παιδ-* καθορίζει τόσο σημασιολογικά όσο και από πλευράς κατηγορίας λέξης όλο το σύνθετο. Το στοιχείο *-παιδ-* ονομάζεται «κεφαλή» του συνθέτου. Υπάρχουν, βέβαια, και σύνθετες λέξεις στις οποίες δεν είναι εύκολο να ανευρεθεί κεφαλή, και αυτό συνήθως παρατηρείται σε εκείνες τις σύνθετες λέξεις όπου η σχέση των δύο συνθετικών είναι παρατακτική, π.χ. στη λεξική μονάδα *μαχαιροπίρουνα* κατανοούμε ότι κανένα συνθετικό δεν έχει θέση κεφαλής, αφού η σημασία της λέξης είναι 'σύνολο αντικειμένων που χρησιμοποιούνται σε γεύμα', δηλαδή η λέξη δηλώνει και *πιρούνια* και *μαχαίρια*, και όχι 'μία υποκατηγορία μαχαιριών ή πιρουνιών'. Στην ελληνική, σε γενικές γραμμές, η κεφαλή βρίσκεται στα δεξιά του συνθέτου.

Υπάρχουν, βέβαια, και σύνθετες λέξεις στις οποίες τα δύο συνθετικά είναι ισοδύναμα και κανένα από τα δύο δεν έχει σημαντικότερο ρόλο, δηλαδή κανένα δεν είναι κεφαλή. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα σύνθετα ονομάζονται παρατακτικά, όπως π.χ. η λέξη *μαχαιροπίρουνα*, που έχει τη σημασία 'σύνολο αντικειμένων που χρησιμοποιούνται σε γεύμα', δηλαδή η λέξη δηλώνει και *πιρούνια* και *μαχαίρια*, και όχι 'μία περίπτωση μαχαιριών ή πιρουνιών'.

10.2 Τύποι συνθέτων της νέας ελληνικής

Τα σύνθετα στη νέα ελληνική χωρίζονται σε α) μονολεκτικά, δηλαδή εκείνα που αποτελούν μια λέξη, π.χ. *τραπεζομάντιλο* και σε β) πολυλεκτικά, δηλαδή όσα αποτελούνται από δύο λέξεις, π.χ. *ουράνιο τόξο*.

Τα μονολεκτικά –που είναι και η μεγαλύτερη κατηγορία– χωρίζονται σε δύο κατηγορίες ανάλογα με τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα δύο συνθετικά τους: εκείνα στα οποία εμφανίζεται σχέση παράταξης ανάμεσα στα συνθετικά (π.χ. *αλατοπίπερο*) και εκείνα στα οποία εμφανίζεται σχέση εξάρτησης ανάμεσα στα συνθετικά (π.χ. *σκληρόκαρδος*). Στη λέξη *αλατοπίπερο* η σημασία του πρώτου συνθετικού «παρατάσσεται» στη σημασία του δεύτερου και προκύπτει 'αλάτι και πιπέρι'. Στη λέξη *σκληρόκαρδος* το πρώτο συνθετικό προσδιορίζει το δεύτερο και προκύπτει 'αυτός που έχει σκληρή καρδιά'.

Τα σύνθετα με σχέση εξάρτησης μπορεί να δηλώνουν μια κατηγορία του δεύτερου συνθετικού, π.χ. η λέξη *αμπελοχώραφο* δηλώνει μια κατηγορία χωραφιού. Άλλα όμως σύνθετα με σχέση εξάρτησης δηλώνουν μια νέα οντότητα που δεν είναι κατηγορία του δεύτερου συνθετικού, π.χ. η λέξη *ανοιχτομάτης* δεν δηλώνει 'ένα ανοιχτό μάτι', αλλά 'έναν άνθρωπο που βλέπει (και καταλαβαίνει) καλά'.

Οι βασικοί τύποι των συνθέτων, ακολουθώντας τις περιγραφές των Ralli (1992) και Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1996), είναι:

Πίνακας 10.1 Τύποι συνθέτων της νέας ελληνικής.

	Κατηγορίες συνθετικών – σχέση μεταξύ τους	Κατηγορίες συνθέτων	Ενδοκεντρικά σύνθετα – η κεφαλή με πλάγια γραφή	Εξωκεντρικά σύνθετα	Παραδείγματα
α.	O + O, παρατακτικό	O	-	-	αλατ-ο-πίπερο
β.	E + E, παρατακτικό	E	-	-	μαυρ-ο-κόκκινος
γ.	O + O, σχέση προσδιορισμού	O	κεφαλή στα δεξιά	-	καρεκλ-ο-πόδαρο
δ.	P + P, παρατακτικό	P	-	-	ανεβ-ο-κατεβαίνω
ε.	O + E, σχέση προσδιορισμού	E	κεφαλή στα δεξιά	+	ηλι-ο-καμένος
στ.	Επιρ. + E, σχέση προσδιορισμού	E	κεφαλή στα δεξιά		καλ-ο-πληρωμένος
ζ.	O + P, σχέση προσδιορισμού	P	κεφαλή στα δεξιά		νυχτ-ο-περπατώ

η.	Επιρ. + Ρ, σχέση προσδιορισμού	Ρ	κεφαλή στα δεξιά	-	καλ-ο-ξυπνώ
θ.	Επιρ. + Ο, σχέση προσδιορισμού	Ο	κεφαλή στα δεξιά	-	πανω-σέντονο
ι.	Ε + Ο, σχέση προσδιορισμού	Ο		+	ξανθ-ο-μάλλης
ια.	Αριθ. + Ο, σχέση προσδιορισμού	Ε		+	επτά-λοφος

10.3 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στην ιταλική

α) Λεξικές κατηγορίες συνθετικών

Στην ιταλική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων μπορούν να αποτελούνται από συνθετικά της κατηγορίας του Ονόματος, π.χ. *campro-* στη λεξική μονάδα *camposanto*, του Επιθέτου, π.χ. *alto* στη λεξική μονάδα *altoriano*, του Ρήματος, π.χ. *sali* στη λεξική μονάδα *saliscendi*, της Πρόθεσης, π.χ. *senza* στη λεξική μονάδα *senzattetto*.

β) Λεξικές κατηγορίες συνθέτων

Στην ιταλική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων ανήκουν είτε στην κατηγορία του Ονόματος, π.χ. *camposanto*, *lanariatti* είτε στην κατηγορία του Επιθέτου, π.χ. *agrodolce*, ανεξάρτητα από το ότι τα συνθετικά μπορούν να ανήκουν και στις κατηγορίες του Ρήματος ή της Πρόθεσης, π.χ. $[[sali]_V [scendi]_V]_N$ 'το ανεβοκατέβασμα' 'ο σύρτης', $[[senza]_P [tetto]_N]_N$ 'ο άστεγος'.

γ) Σύνθεση θεμάτων ή λέξεων;

Στην ιταλική στη σύνθεση μετέχουν λέξεις και όχι θέματα και γι' αυτό οι σύνθετες λέξεις διαθέτουν το κλιτικό επίθημα της λέξης που είναι δεύτερο συνθετικό, π.χ. *campro+santo* → *camposanto* 'νεκροταφείο', *caro+stazione* → *carostazione* 'σταθμάρχης', *agro+dolce* → *agrodolce* 'γλυκόπικρος', *lava+riatti* → *lanariatti* 'πλυντήριο πιάτων', *alto+riano* → *altoriano* 'οροπέδιο'.

δ) Συνδετικό στοιχείο (φωνήεν)

Στην ιταλική δεν εμφανίζεται φαινόμενο συνδετικού φωνήεντος κατά τη σύνθεση λέξεων, π.χ. *camposanto*. Σε ορισμένα σύνθετα της ιταλικής, τα οποία ονομάζονται νεοκλασικά και προέρχονται από την αρχαία ελληνική ή από τη λατινική, μπορεί να εμφανιστούν τα συνθετικά φωνήεντα -ο- της αρχαίας ελληνικής ή -i- της λατινικής, π.χ. από την αρχαία ελληνική *bi-o-grafia* 'βιογραφία', *talass-o-crazia* 'θαλασσοκρατία', από τη λατινική *centr-i-fugo* 'φυγόκεντρος', *mult-i-forme* 'πολύμορφος'. Όμως τα νεοκλασικά σύνθετα δεν αποτελούν συγχρονικά παραγωγικό πρότυπο σύνθεσης στην ιταλική.

ε) Θέση της κεφαλής του συνθέτου

Στην ιταλική, σε γενικές γραμμές, η κεφαλή βρίσκεται στα αριστερά του συνθέτου. Π.χ. ενώ στη λεξική μονάδα της νέας ελληνικής *σκυλόψαρο* η κεφαλή είναι το δεύτερο συνθετικό *-ψαρο* και βρίσκεται στα δεξιά του συνθέτου, στην αντίστοιχη ιταλική *rescescane* η κεφαλή είναι το πρώτο συνθετικό *resce-* και βρίσκεται στα αριστερά του συνθέτου. Όσα αναφέρουμε για τη θέση της κεφαλής στις γλώσσες αφορούν τη γενική τάση και όχι όλα τα σύνθετα και επίσης αφορούν τα συγχρονικά παραγωγικά πρότυπα σύνθεσης και όχι σύνθετες λέξεις που δεν αναλύονται συγχρονικά.

10.4 Τύποι συνθέτων της ιταλικής

Στην ιταλική υπάρχουν σύνθετες λέξεις που σχηματίζονται με βάση πρότυπα που είναι συγχρονικά παραγωγικά, αλλά και άλλες που είναι σχηματισμένες με βάση πρότυπα που δεν είναι συγχρονικά παραγωγικά αλλά υπήρξαν σε παλαιότερες φάσεις της γλώσσας. Αυτή η θεμελιώδης διάκριση παρουσιάζεται από τους Scalise και Bisetto (2008: 119-120) ως εξής:

Πίνακας 10.2 Τύποι συνθέτων της ιταλικής.

	Κατηγορίες συνθετικών	υπαρκτό	παραγωγικό	παραδείγματα
α.	O + O	ναι	ναι	<i>capostazione</i> 'σταθμάρχης', <i>pescecane</i> 'σκυλόψαρο'
β.	E + E	ναι	ναι	<i>dolceamaro</i> 'γλυκόπικρος', <i>verdeazzurro</i> 'γαλαζοπράσινος'
γ.	P + P	ναι	όχι	<i>saliscendi</i> 'σύρτης, μάνταλο', <i>giravolta</i> 'στροφή, προδότης'
δ.	Επιρρ. + Επιρρ.	ναι	όχι	<i>malvolentieri</i> 'απρόθυμα', <i>sottosopra</i> 'άνω κάτω'
ε.	P + O	ναι	ναι	<i>scolapasta</i> 'σουρωτήρι', <i>cantastorie</i> 'αφηγητής'
στ.	P + Επιρρ.	ναι	όχι	<i>buttafuori</i> 'πορτιέρης, μπράβος', <i>cacasotto</i> 'φοβητσιάρης'
ζ.	O + E	ναι	όχι	<i>camposanto</i> 'νεκροταφείο', <i>cassaforte</i> 'χρηματοκιβώτιο'
η.	O + P	ναι	όχι	<i>manomettere</i> 'αναγκάζω', <i>crocefiggere</i> 'σταυρώνω'
θ.	E + O	ναι	όχι	<i>biancospino</i> 'λευκάγκαθο', <i>gentiluomo</i> 'ευγενής'
ι.	Προθ. + O	ναι	όχι	<i>sottopassagio</i> 'υπόγεια διάβαση', <i>oltretomba</i> 'Άδης, μετά θάνατον ζωή'
ια.	Προθ. + P	ναι	όχι	? <i>contraddire</i> 'διαψεύδω', ? <i>sottomettere</i> 'υποβάλλω, υποτάσσω'

10.5 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στη γαλλική

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στη γαλλική, όπως και σε άλλες ρομανικές γλώσσες και μάλιστα στην ιταλική, που προαναφέρθηκε, είναι ότι η κεφαλή τους βρίσκεται στα αριστερά. Αυτό τις διαφοροποιεί από την ελληνική, αλλά και από γερμανικές γλώσσες, όπως η αγγλική. Π.χ. η γαλλική λέξη *timbre-poste* 'γραμματόσημο' έχει την κεφαλή *timbre* στα αριστερά, ενώ η αντίστοιχη αγγλική *postage stamp* έχει την κεφαλή *stamp* στα δεξιά. Μια άλλη ιδιότητα που εμφανίζεται στη σύνθεση των ρομανικών γλωσσών, και ιδιαίτερα συχνά στη γαλλική, είναι ότι πολλές σύνθετες λέξεις μοιάζουν με συντακτικές δομές, και επομένως τα κριτήρια διάκρισης των σύνθετων λέξεων από τις δομές της πρότασης δεν είναι εύκολο να οριστούν ούτε βρίσκουν σύμφωνες όλες τις θεωρητικές αναλύσεις. Π.χ. η γαλλική σύνθετη λέξη *billet d'entrée* 'εισιτήριο εισόδου' έχει σαφώς δομή πρότασης, αλλά αποτελεί μια συντακτική οντότητα, στο εσωτερικό της οποίας δεν μπορούν να παρεμβληθούν άλλα στοιχεία.

α) Λεξικές κατηγορίες συνθετικών

Στη γαλλική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων μπορούν να αποτελούνται από συνθετικά της κατηγορίας του Ονόματος, π.χ. *timbre-* στη λεξική μονάδα *timbre-poste* 'γραμματόσημο', του Επιθέτου, π.χ. *aigre* στη λεξική μονάδα *aigre-doux* 'γλυκόπικρος', του Ρήματος, π.χ. *coudre* στη λεξική μονάδα *machine à coudre* 'ραπτομηχανή', της Πρόθεσης, π.χ. *sous* στη λεξική μονάδα *sous-chef* 'δεύτερος στην ιεραρχία' και του Επιρρήματος, π.χ. *arrière* στη λεξική μονάδα *arrière-pays* 'ενδοχώρα'.

β) Λεξικές κατηγορίες συνθέτων

Στη γαλλική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων ανήκουν στην κατηγορία του Ονόματος, π.χ. *timbre-poste*, στην κατηγορία του Επιθέτου, π.χ. *aigre-doux*, και στην κατηγορία του Ρήματος, π.χ. *rendre compte* ‘συνειδητοποιώ, δίνω λογαριασμό’, ανεξάρτητα από το ότι τα συνθετικά μπορούν να ανήκουν και στις κατηγορίες της Πρόθεσης ή του Επιρρήματος.

γ) Σύνθεση θεμάτων ή λέξεων;

Στη γαλλική στη σύνθεση μετέχουν λέξεις και όχι θέματα π.χ. *guide+interprète* → *guide-interprète* ‘οδηγός-μεταφραστής’, *peau+rouge* → *peau-rouge* ‘ερυθρόδερμος’, *carte+visite* → *carte de visite* επαγγελματική κάρτα’.

δ) Συνδετικό στοιχείο (φωνήεν)

Στη γαλλική δεν εμφανίζεται φαινόμενο συνδετικού φωνήεντος κατά τη σύνθεση λέξεων, όπως φάνηκε και από τα παραπάνω παραδείγματα. Σε ορισμένα σύνθετα της γαλλικής, τα οποία ονομάζονται «νεοκλασικά» και προέρχονται από την αρχαία ελληνική ή από τη λατινική μπορεί να εμφανιστούν τα συνθετικά φωνήεντα -ο- της αρχαίας ελληνικής ή -i- της λατινικής, π.χ. από την αρχαία ελληνική *mis-o-gyne* ‘μισογύνης’, από τη λατινική *mult-i-forme* ‘πολύμορφος’. Όμως τα νεοκλασικά σύνθετα δεν αποτελούν συγχρονικά παραγωγικό πρότυπο σύνθεσης στη γαλλική. Στο σύνολο της βιβλιογραφίας, και ανεξάρτητα από την ακριβή ορολογία που χρησιμοποιείται, υπάρχει η διάκριση ανάμεσα σε λαϊκή σύνθεση (*composition populaire*, π.χ. *chou-fleur* ‘κουνουπίδι’) και σε λόγια σύνθεση (*composition savante*, π.χ. *misogyne* ‘μισογύνης’).

Σύμφωνα με ορισμένες αναλύσεις (π.χ. Cadiot 1991, Bartning 1993, όπως αναφέρονται στη Ράλλη 2007: 53-54), σε σύνθετα του τύπου [Ο προθ. Ο], π.χ. *moulin à vent* ‘ανεμόμυλος’, οι προθέσεις θεωρούνται «άχρωμες προθέσεις» και δεν είναι φορείς σημασίας. Λειτουργούν, δηλαδή, ως δείκτες σύνθεσης με τρόπο παρόμοιο με τα συνδετικά φωνήεντα. Γι’ αυτό και μπορούν να παραλειφθούν, π.χ. η λεξική μονάδα *robe à fleurs* ‘φόρεμα με λουλούδια’ εμφανίζεται και ως *robe-fleurs*.

ε) Θέση της κεφαλής του συνθέτου

Στη γαλλική, σε γενικές γραμμές, η κεφαλή βρίσκεται στα αριστερά του συνθέτου, όπως και στην ιταλική, και ακολουθώντας τη δομή της πρότασης. Π.χ. *bleu clair* ‘γαλάζιο’, η κεφαλή είναι *bleu*, *carte de visite* ‘επαγγελματική κάρτα’, η κεφαλή είναι *carte*. Όσα αναφέρουμε για τη θέση της κεφαλής στις γλώσσες αφορούν τη γενική τάση και όχι όλα τα σύνθετα και επίσης αφορούν τα συγχρονικά παραγωγικά πρότυπα σύνθεσης και όχι σύνθετες λέξεις που δεν αναλύονται συγχρονικά.

Ειδικά στη γαλλική βιβλιογραφία, και με το ιδιαίτερο καθεστώς της διαδικασίας της σύνθεσης, έχει υπάρξει συζήτηση για το κατά πόσο θεωρούνται σύνθετες λέξεις όλες αυτές που ακολουθούν τη σειρά της σύνταξης και έχουν την κεφαλή στα αριστερά. Ήδη ο Darmesteter ([1875] 1967) διακρίνει ανάμεσα σε *παράθεση* (*juxtaposition*) και *σύνθεση* (*composition*). Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν λέξεις όπως *arc-en-ciel* ‘ουράνιο τόξο’, ενώ στη δεύτερη λέξεις όπως *timbre-poste* ‘γραμματόσημο’.

Ο Zwanenburg (1992) υποστηρίζει ότι η πραγματική σύνθεση της γαλλικής περιορίζεται στα ονόματα, επίθετα και ρήματα που έχουν ως πρώτο συνθετικό πρόθεση ή επίρρημα (π.χ. *en-lever* ‘αφαιρώ, απομακρύνω’) και υπ’ αυτόν τον περιορισμό έχει την κεφαλή στα δεξιά. Τις άλλες πολλές περιπτώσεις σύνθετων λέξεων τις θεωρεί «λεξικοποιημένες δομές» (*lexicalized phrases*). Η άποψη αυτή –που δεν είναι η κυρίαρχη– στηρίζεται στο ότι η σύνθεση της γαλλικής είναι πολύ κοντά στη σύνταξη της πρότασης. Η αβεβαιότητα για το στάτους των γαλλικών συνθέτων αποτυπώνεται και στην ορθογραφική μορφή και στη χρήση της συνδετικής παύλας ή του κενού ανάμεσα στα δύο συνθετικά. Δεν θα ακολουθήσουμε αυτήν την άποψη στην παρουσίαση των τύπων συνθέτων της γαλλικής, ωστόσο θα τη συζητήσουμε στη γενικότερη ερμηνεία της σύνθεσης από αντιπαραβολική σκοπιά.

10.6 Τύποι συνθέτων της γαλλικής

Παρ' όλη, ωστόσο, τη συζήτηση στη βιβλιογραφία για το ποιες λέξεις μπορούν να θεωρηθούν σύνθετες στη γαλλική και παρά την πολύ κοντινή σχέση σύνθεσης και σύνταξης στη γαλλική, οι βασικοί τύποι συνθέτων της γαλλικής, όπως δίνονται από τον Darmesteter ([1875] 1967) και τον (Zwanenburg (1992: 224) είναι:

Πίνακας 10.3 Τύποι συνθέτων της γαλλικής.

	Κατηγορίες συνθετικών/σχέση μεταξύ τους	Κατηγορίες συνθέτων	Ενδοκεντρικά σύνθετα /η κεφαλή με πλάγια γραφή	Εξωκεντρικά σύνθετα	Παραδείγματα
α.	O + O, παρατακτικό	O	-	-	guide-interprète 'οδηγός-μεταφραστής'
β.	E + E, παρατακτικό	E	-	-	aigre-doux 'γλυκόπικρος'
γ.	O + O, σχέση υπόταξης	O	κεφαλή στα αριστερά	-	carte de visite 'επαγγελματική κάρτα'
δ.	O + P, σχέση υπόταξης	P	κεφαλή στα δεξιά	-	maintenir 'διατηρώ'
ε.	O + E, σχέση προσδιορισμού	O	-	+	peau-rouge 'ερυθρόδερμος'
στ.	O + E, σχέση προσδιορισμού	O	κεφαλή στα αριστερά		poisson-rouge 'χρυσόψαρο'
ζ.	Επιρρ. + O, σχέση προσδιορισμού	O	κεφαλή στα δεξιά		arrière-pays 'ενδοχώρα'
η.	P + O, σχέση αντικειμένου	O		+	brise-glace 'παγοθραυστικό'
θ.	P + O, σχέση αντικειμένου	O		+	portefeuille 'φάκελος, πορτφόλιο'
ι	Προθ. + P	O		+	pourboire 'φιλοδώρημα'

10.7 Βασικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης στη γερμανική

α) Λεξικές κατηγορίες συνθετικών

Στη γερμανική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων μπορούν να αποτελούνται από συνθετικά της κατηγορίας του Ονόματος, π.χ. *Auto-* στη λεξική μονάδα *Autofahrer* 'οδηγός', του Επιθέτου, π.χ. *dunkel* στη λεξική μονάδα *dunkelblau* 'σκούρος μπλε', του Ρήματος, π.χ. *Machen* στη λεξική μονάδα *klarmachen* 'καθιστώ σαφές', της Πρόθεσης, π.χ. *hin* 'προς' στη λεξική μονάδα *nirgendwohin* 'προς το πουθενά' και του Επιρρήματος *nirgendwo* 'πουθενά'.

β) Λεξικές κατηγορίες συνθέτων

Στη γερμανική οι παραγωγικοί τύποι συνθέτων ανήκουν είτε στην κατηγορία του Ονόματος, π.χ. *Autofahrer*, 'οδηγός', είτε στην κατηγορία του Επιθέτου, π.χ. *dunkelblau* 'σκούρος μπλε', είτε στην κατηγορία του Ρήματος, π.χ. *klarmachen* 'καθιστώ σαφές', της Πρόθεσης, π.χ. *hin* 'προς' στη λεξική μονάδα *nirgendwohin* 'προς το πουθενά', και του Επιρρήματος *nirgendwo* 'πουθενά'.

γ) Σύνθεση θεμάτων ή λέξεων;

Στη γερμανική βιβλιογραφία υπάρχει μακρά και εκτενής συζήτηση για το εάν στη σύνθεση –διαδικασία εξαιρετικά παραγωγική στη συγκεκριμένη γλώσσα– μετέχουν θέματα ή λέξεις (για λεπτομερή περιγραφή της συζήτησης δεξ Κολιοπούλου 2013). Η μέση οδός, η οποία μας είναι χρήσιμη για την πρώτη περιγραφή της σύνθεσης στη γερμανική, υποστηρίζει ότι στη σύνθεση μετέχουν και θέματα και λέξεις. Δηλαδή εμφανίζονται τα δομικά σχήματα: [λέξη] + [λέξη], π.χ. *Liebe* ‘αγάπη’ + *voll* ‘γεμάτος’ → *liebervoll* ‘στοργικός’, αλλά και [θέμα] + [λέξη], π.χ. *Firm(a)* ‘επιχείρηση’ + *Sitz* ‘έδρα, κάθισμα’ → *Firmensitz* ‘έδρα επιχείρησης’.

δ) Συνδετικό στοιχείο

Στην εξαιρετικά παραγωγική σύνθεση της γερμανικής εμφανίζονται συνδετικά στοιχεία μεταξύ των συνθετικών. Με βάση τον Becker (1992: 10-11), αυτά μπορεί να είναι:

- s: *Wirt* + *Haus* → *Wirtshaus* ‘πανδοχείο’
- es: *Jahr* + *Zeit* → *Jahreszeit* ‘χρονική περίοδος’
- (e)n: *Affe* + *Haus* → *Affenhaus* ‘σπίτι μαϊμούδων’
- e: *Tag* + *Buch* → *Tagebuch* ‘ημερολόγιο’
- umlaut: *Mutter* + *Heim* → *Mütterheim* ‘κέντρο υποδοχής μητέρων’
- umlaut+er: *Haus* + *Bau* → *Häuserbau* ‘οικοδομή’
- αποκοπή του e: *Auge* + *Apfel* → *Augapfel* ‘βολβός ματιού’
- αποκοπή του e+s: *Geschichte* + *Buch* → *Geschichtsbuch* ‘βιβλίο ιστορίας’

Παρόλο που δεν είναι πάντα εύκολη η πρόβλεψη για το συνδετικό στοιχείο που θα χρησιμοποιηθεί, υπάρχουν ορισμένες γενικές τάσεις, που καθορίζονται από δύο παράγοντες, σύμφωνα με τον Becker (1992: 11): α) Την κλιτική κατηγορία της λέξης (σε πολλές περιπτώσεις το αλλόμορφο είναι ομώνυμο με την ονομαστική του ενικού, τη γενική του ενικού ή την ονομαστική πληθυντικού). Οι τύποι της δοτικής δεν χρησιμοποιούνται ποτέ ως συνδετικά στοιχεία. β) Τη μορφολογική κατηγορία της λέξης, δηλαδή το παραγωγικό επίθημα. Τα ονόματα με τα επιθήματα -ung, -heit, -keit, -schaft εμφανίζουν πάντοτε το στοιχείο -s-.

ε) Θέση της κεφαλής του συνθέτου

Στη γερμανική σύνθεση, σε γενικές γραμμές, η κεφαλή βρίσκεται στα δεξιά του συνθέτου. Το πρωτοτυπικό σύνθετο της γερμανικής είναι όνομα ή επίθετο με πρώτο συνθετικό όνομα, επίθετο ή ρήμα. Η κεφαλή βρίσκεται στα δεξιά, ενώ το αριστερό συστατικό είναι υποτασσόμενο και τροποποιεί το συστατικό στα δεξιά. Π.χ. *Geschichtsbuch* ‘βιβλίο ιστορίας’, η κεφαλή είναι στα δεξιά, -*buch*.

Βεβαίως υπάρχουν και εξωκεντρικά σύνθετα, π.χ. *grün-äu-ig* ‘πρασινόματης’, καθώς και παρατακτικά, π.χ. *Schriftsteller* ‘συγγραφέας’ + *kollege* ‘συνάδελφος’ → *Schriftstellerkollege* ‘συνάδελφος συγγραφέας’.

10.8 Τύποι συνθέτων της γερμανικής

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται οι βασικοί τύποι συνθέτων της γερμανικής ακολουθώντας τον Becker (1992) και την Κολιοπούλου (2013).

Πίνακας 10.4 Τύποι συνθέτων της γερμανικής.

	Κατηγορίες συνθετικών – σχέση μεταξύ τους	Κατηγορίες συνθέτων	Ενδοκεντρικά σύνθετα – η κεφαλή με πλάγια γραφή	Εξωκεντρικά σύνθετα	Παραδείγματα
α.	O + O, παρατακτικό	O	-	-	<i>Schriftstellerkollege</i> ‘συνάδελφος συγγραφέας’
β.	E + E, παρατακτικό	E	-	-	<i>nasskalt</i> ‘υγρός και ψυχρός’

γ.	O + O, σχέση υποτάξης	O	κεφαλή στα δεξιά	-	Stadt 'πόλη' + bahn 'τρένο' → Stadtbahn 'αστικό τρένο'
δ.	E + P, σχέση υποτάξης	P	κεφαλή στα δεξιά	-	klar 'καθαρό, σαφές' + machen 'κάνω, καθιστώ' → klarmachen 'καθιστώ σαφές'
ε.	E + O, σχέση προσδιορισμού	O	-	+	grün-ä-u-ig 'πρασινομάτης'
στ.	Επιρρ. + P, σχέση προσδιορισμού	P	κεφαλή στα δεξιά		weiter 'παραπέρα' + sagen 'λέω' → weitersagen 'διαδίδω'
ζ.	Επιρρ. + E, σχέση προσδιορισμού	E	κεφαλή στα δεξιά		wohl 'καλά' + geformt 'σχηματισμένος' → wohlgeformt 'καλοσχηματισμένος'
η.	Επιρρ. + Προθ.	Επιρρ.			nirgendwo 'πουθενά' + hin 'προς' → nirgendwohin 'προς το πουθενά'

10.9 Η νεοκλασική σύνθεση στις ευρωπαϊκές γλώσσες

Αγγλικά

Ήδη από το 1884 στο *Oxford English Dictionary* εισάγεται ο όρος *combining form* 'συνδυαστικός τύπος' (Asher 1994, τόμ. 9: 5026). Ο όρος χρησιμοποιείται και σήμερα στην αγγλική λεξικογραφία (*Oxford English Dictionary* 1989, *Webster's New International Dictionary* 1976, *Second Barnhart Dictionary of New English*) και καλύπτει τα δεσμευμένα λεξικά μορφήματα αρχαιοελληνικής ή λατινικής καταγωγής που χρησιμοποιούνται στους νεοκλασικούς συνδυασμούς (Neo-classical Combinations). Νεο-κλασικοί συνδυασμοί θεωρούνται λεξικές μονάδες του κοινού λεξιλογίου που έχουν ως αφετηρία τους τα ειδικά επιστημονικά λεξιλόγια, όπως *antibiotic*, *astronaut*, *geography*, ή των ειδικών επιστημονικών λεξιλογίων, όπως *morphology*, *neologism*, *metalexigraphy*. Οι συνδυασμοί¹⁴ αυτοί είναι δημιουργίες της εποχής μετά την Αναγέννηση, φτιάχτηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες των επιστημονικών και τεχνικών λεξιλογίων και συχνά δεν συναντώνται σε αρχαιοελληνικά ή λατινικά κείμενα (π.χ. *τηλέφωνο*).

Συχνά χρησιμοποιείται για αυτούς τους συνδυασμούς ο όρος *διεθνισμοί* (internationalisms) ή *ευρωπαϊσμοί* (europeanisms), γιατί παρουσιάζονται με αντίστοιχη μορφή και σημασία στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες και έχουν συνοδεύσει την ανάπτυξη της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας και την παγκόσμια εξάπλωσή της. Αποτελούν τον πυρήνα αυτού που το *Webster's Third New International Dictionary* ονομάζει *Διεθνές Επιστημονικό Λεξιλόγιο* (International Scientific Vocabulary, ISV) (Asher ό.π.).

Μάλιστα το *Webster's New International Dictionary* χρησιμοποιεί τον ειδικότερο όρο *Initial Combining Form* (ICF) «αρχικός συνδυαστικός τύπος», για τα συμφύματα που μπαίνουν σε θέση α' συνθετικού (π.χ. *pseudo-*). Παρόλο που χρησιμοποιείται το προσδιοριστικό «αρχικός» (initial), δεν αντιδιαστέλλεται από κάποιο προσδιοριστικό των συμφυμάτων που μπαίνουν σε θέση β' συνθετικού.

Το *Oxford English Dictionary* (1989) χρησιμοποιεί τον χαρακτηρισμό *combining form*, π.χ. για το *photo-*, ενώ για το *-phobia* δίνει ως ερμηνευμα ότι σχηματίζει αφηρημένα ουσιαστικά από τα επίθετα σε *-φόβος*,

¹⁴ Χρησιμοποιείται ο όρος *συνδυασμοί* (combinations) και όχι ο πιο συνηθισμένος *σύνθετα* (compounds), γιατί στην κοινή γλωσσολογική ορολογία ένα σύνθετο απαιτεί τη συμμετοχή ελεύθερων λεξικών μορφημάτων, συμμετοχή που δεν παρατηρείται στους σχηματισμούς με συμφύματα.

προέρχεται από το λατινικό *-phobia* και αυτό σύμφωνα με το ελληνικό *-φοβία*. Αυτή η έλλειψη συμμετρίας στην ορολογία δεν είναι απλή αβλεψία, αλλά σχετίζεται με τη λειτουργία των συμφυμάτων στη θέση β' συνθετικού και με το ότι αυτά είναι πιο επιρρεπή στη γραμματικοποίηση, όπως θα υποστηριχτεί στη συνέχεια της εργασίας.

Το *Barnhart Dictionary of Etymology* δίνει στο λήμμα «συνδυαστικός τύπος» (combining form) το ερμηνευμα: «τύπος λέξης που χρησιμοποιείται με άλλες λέξεις ή με άλλους συνδυαστικούς τύπους για να φτιάξει νέες λέξεις, όπως *astro-*, *hydro-*, *multi-*, *paleo-*, *semi-* και τα παρόμοια».

Ο Marchand (1969: 6-7), υιοθετώντας μια συγχρονική-διαχρονική προσέγγιση του σχηματισμού των λέξεων στην αγγλική, διακρίνει και τις τρεις διαδικασίες σχηματισμού των λέξεων (σύνθεση, προθηματοποίηση, επιθηματοποίηση) ανάλογα με το αν η βάση σχηματισμού είναι ιθαγενής ή ξένη (“With regard to compounding, prefixing, and suffixing, word-formation proceeds either on a native or on a foreign basis of coining”, σ. 6). Στην ξένη βάση σχηματισμού εντάσσει εκείνες τις λόγιες επιστημονικές ή τεχνικές λέξεις που σχηματίζονται στη μορφολογική βάση της λατινικής ή της αρχαίας ελληνικής. «Μπορούμε να ονομάσουμε αυτήν την παραγωγή ως σχηματισμό λέξεων σε νεολατινική βάση, καθώς τα νεολατινικά συμπεριλαμβάνουν επίσης και ελληνικά πρότυπα και συχνά έχουν επεκτείνει τόσο τα αρχαία ελληνικά πρότυπα, ώστε είναι περισσότερο νεολατινικά παρά αρχαία ελληνικά». Αναγνωρίζει ωστόσο διαφορετικές περιπτώσεις ως προς το πόσο «ξένα» είναι τα πρότυπα σχηματισμού των λέξεων: 1) λέξεις εντελώς ξένες για την αγγλική, σε νεολατινική μορφή, π.χ. *hyper-aesthesia*. 2) λέξεις με αγγλική μορφή, που δεν αναλύονται όμως σαν σύνθετες με αγγλική βάση, π.χ. *insecticide*, *amorphous*. 3) συνδυασμοί που παράγονται από νεολατινική βάση, αλλά τα στοιχεία τους μπορούν να αναλυθούν ως αλλόμορφα αγγλικών μορφημάτων, π.χ. *scient-ist*, όπου το *scient-* μπορεί να θεωρηθεί αλλόμορφο του *science*, και 4) συνδυασμοί που αποτελούνται από δύο μη εγγενή στοιχεία, τα οποία όμως συνδυάζονται με εγγενή βάση, π.χ. *action-al*, *hyper-sensitive*. Στον χαρακτηρισμό, ωστόσο, των συγκεκριμένων μορφημάτων ο Marchand δεν ακολουθεί κάποιον ιδιαίτερο χαρακτηρισμό για τα στοιχεία που μετέχουν στη νεολατινική βάση σχηματισμού των λέξεων. Έτσι, εντάσσει στα προθήματα μορφήματα όπως π.χ. *demi-*, *meta-*, *multi-*, *neo-*, *poly-*, *post-*, *pseudo-*, *super-*, *supra-*, *trans-*. Στο κεφάλαιο της προθηματοποίησης αναφέρεται στη διαδικασία προθηματοποίησης σε νεολατινική βάση σχηματισμού (“Neo-Latin basis of coining”, σσ. 131-134) και εντάσσει σε αυτήν μορφήματα όπως τα *ante-*, *extra-*, *multi-*, *omni-*. Στο κεφάλαιο της επιθηματοποίησης αναφέρεται στην επιθηματοποίηση σε νεολατινική βάση σχηματισμού (“Neo-Latin basis of coining”, σσ. 216-218) και εντάσσει σε αυτήν μορφήματα όπως τα *-ic*, *-ism*, *-ine*. Τόσο στην προθηματοποίηση όσο και στην επιθηματοποίηση διακρίνει τα στοιχεία της αγγλικής που μετέχουν σε νεολατινική βάση σε 3 υποκατηγορίες: 1) μορφήματα που υπήρξαν προθήματα (π.χ. *semi-*) ή επιθήματα (π.χ. *-ism*)¹⁵ στην αρχαία ελληνική ή στη λατινική, 2) μορφήματα που στην αρχαία ελληνική ή στη λατινική ήταν ανεξάρτητες προθέσεις ή μόρια (π.χ. *intra*, *hyper*) και δεύτερα συνθετικά (π.χ. *-scope*, *-tomy* στην αγγλοποιημένη μορφή τους), και 3) θέματα πλήρων λέξεων στην αρχαία ελληνική ή στη λατινική (π.χ. *multi-*, *hydro-*) ή επιστημονικά επιθήματα τεχνητά κατασκευασμένα που μοιάζουν (have the appearance) με αρχαία ελληνικά ή λατινικά επιθήματα (π.χ. *-ad*, *-ol*, *-one*). Θεωρεί και τις τρεις υποκατηγορίες προθήματα και επιθήματα αντίστοιχα στον αγγλικό σχηματισμό των λέξεων, αφού είναι δάνεια στοιχεία που δεν συναντώνται ως ανεξάρτητες λέξεις· θεωρεί δε εκτός του πεδίου του σχηματισμού των λέξεων της αγγλικής λ.μ. όπως *galvanoscope*, γιατί σε αυτήν δεν μπορεί να απομονωθεί βάση της αγγλικής.

Οι Quirk et al. (1985: 1520) αναφέρουν ότι: «Η παραγωγή με συνδυαστικούς τύπους όπως τα *psycho-*, *Anglo-*, *socio-*, *vice-* παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με την προθηματοποίηση και με την παραγωγή, αλλά δεν εντάσσεται καθαρά σε καμιά από τις δύο». Παραθέτουν ως νεοκλασικά προθήματα που μπορούν να θεωρηθούν συνδυαστικοί τύποι τα: *auto-*, *extra-*, *neo-*, *paleo-*, *pan-*, *proto-*, *tele-*, *vice-*, ως σύνθετο με συνδυαστικούς τύπους το *psycho-analysis* και ως συνδυαστικούς τύπους τα *-meter*, *-graph(y)*, *-gram*, *-logy*, ενώ θεωρούν ονοματικά επιθήματα τα: *-ism*, *-ocracy*, *-ship*. Επίσης, θεωρούν νεοκλασικά στοιχεία τα αριθμητικά προθήματα που συνδυάζονται σχετικά ελεύθερα, ιδιαίτερα στην ειδική ορολογία, με ονόματα και ονοματικά επίθετα, όπως τα: *bi-*, *poly-*, *multi-*, *semi-*, *demi-*, *tri-*, *uni-*, *mono-*.

¹⁵ Δεν υπάρχει κοινή συμφωνία ότι το επίθημα *-ισμ(ός)* υπήρξε στην αρχαία ελληνική. Οι Αναστασιάδη-Συμεωνίδη και Γαλανή (1994: 527) ορθά υποστηρίζουν ότι «το επίθημα *-ισμ(ός)* δεν υπήρξε στην αρχαία ελληνική και ότι τα ουσιαστικά σε *-ισμ(ός)* που εμφανίζονται στο αρχαιοελληνικό λεξιλόγιο κατασκευάστηκαν με το επίθημα *-μ(ός)* από ρήματα σε *-ίζ(ω)*».

Πέρα από τον παραδοσιακό πλέον όρο της αγγλικής λεξικογραφίας *combining form*, χρησιμοποιούνται στην έρευνα και άλλοι, όπως *root*, *stem*, *compound element*, *bound lexical base* (Asher, ό.π.). Ωστόσο, ο όρος *confix*¹⁶ είναι πιο λειτουργικός γιατί α) χρησιμοποιούνται τα αντίστοιχά του και σε άλλες γλώσσες (γαλλ. *confixe*, γερμανικά *Konfix*) και β) γιατί μπορεί να συνδυαστεί συνειρμικά με τον όρο *affix*, υποδεικνύοντας και τις κοινότητες και τις διαφορές ανάμεσα στους δύο τύπους μορφημάτων.

Ο Α. C. Kirkness στο λήμμα της Εγκυκλοπαίδειας του Asher (1994, τόμ. 9: 5026) “Word-formation: Neo-Classical Combinations” προτείνει να υπαχθούν οι όροι *affix* και *confix* στον υπερκείμενο όρο *combineme*, σε αντίστιξη με τον όρο *lexeme*, που δηλώνει τους ελεύθερους τύπους.

Η ανάπτυξη της ορολογίας για τα μορφήματα αυτά στην αγγλική είναι αφενός προϊόν της γενικότερης ανάπτυξης της γλωσσολογικής έρευνας, όπως δείχνει και η χρονολογία (1884) της πρώτης χρήσης του όρου *combining form* στο *Oxford English Dictionary* (αν και δεν πιστοποιεί ότι υπάρχει ολοκληρωμένη μελέτη των μορφημάτων αυτών από τότε, δείχνει ωστόσο τον σχετικό προβληματισμό των λεξικογράφων): αφετέρου είναι αποτέλεσμα της «ευκολότερης» αντιμετώπισης των συμφυμάτων στην αγγλική γλώσσα. Στην αγγλική τα συμφύματα βρίσκονται στους νεοκλασικούς συνδυασμούς, αποτελούν ενός τύπου δανεισμό και δεν συνυπάρχουν με τις παράλληλες λαϊκές εξελίξεις τους, όπως στα ελληνικά. Η έλλειψη διγλωσσικού παρελθόντος στην αγγλική διευκόλυνε την αναγνώρισή τους ως δάνεια από το διεθνές επιστημονικό λεξιλόγιο. Η μη παραλληλία τους με ανάλογα, σημασιολογικά πιο διαφανή, μορφήματα (είτε συνθετικά είτε παραθήματα) διευκόλυνε τη σχετικά ομογενή αντιμετώπισή τους στη λεξικογραφία. Συνοπτικά, μια «ισχυρή» σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο γλώσσα, όπως η αγγλική, μπορούσε να αναγνωρίζει τον δανεισμό χωρίς να θεωρείται αυτός φθορά ή παρακμή, καθώς επίσης μπορούσε να επιβάλλει το κύρος της χωρίς να έχει ανάγκη από την απόδειξη της συνέχειας με κάποια ενδοξότερη πρόγονη γλωσσική μορφή. Οι δύο τελευταίες δυνατότητες της αγγλικής λείπουν από γλώσσες όπως η ελληνική, που όντας «ασθενείς» στον σύγχρονο παγκόσμιο γλωσσικό καταμερισμό έχουν περιορισμένη αυτοσυνείδηση. Μετωνυμικά, βέβαια, τα παραπάνω υποκείμενα «αγγλική» και «ελληνική» αναφέρονται στους Άγγλους και Έλληνες ομιλητές αντίστοιχα.

Γαλλικά

Ο όρος *σύμφυμα* (*confixe*) εισάγεται στη γλωσσολογική ορολογία από τον Martinet (1979: 243-244), ο οποίος προτείνει να ονομάζονται έτσι τα μη ελευθερώσιμα μονήματα, συνήθως αρχαιοελληνικής ή λατινικής καταγωγής, τόσο των ειδικών λεξιλογίων όσο και του γενικού λεξιλογίου. Συγχρόνως προτείνονται οι όροι: *συμφυματοποίηση* (*confixation*) για τη διαδικασία σχηματισμού λέξεων με συμφύματα και *συμφυματική λέξη* (*confixé*) για το σύνθεμα που αποτελείται από δύο συμφύματα (π.χ. *polychrome*, *psychologue*). Για τις περιπτώσεις όπου έχουμε συμφυματοποίηση με στοιχεία ελληνικής και λατινικής καταγωγής στην ίδια συμφυματική λέξη, ο Martinet χρησιμοποιεί τον όρο *υβρίδια* (*hybrides*), π.χ. *monolingue*, *génocide*. Προβλέπει επίσης τον συνδυασμό συμφύματος και ελεύθερου μονήματος, π.χ. κατά το *autonome* (δύο συμφύματα) σχηματίζεται το *automobile* (σύμφυμα + λέξη).

Ο όρος δεν χρησιμοποιείται στα λεξικά της γαλλικής (*Grand Robert / Grand Trésor de la Langue*). Το *Robert* όμως αφιερώνει ειδικό τόμο για το λόγο λεξιλόγιο (*Dictionnaire des structures du vocabulaire savant*).

Γερμανικά

Σύμφωνα με τον Holst (1974: 83), που μεταφέρει την πληροφορία από τον Siebert (1968), ο όρος *Halbsuffix* (ημιεπίθημα) συναντάται για πρώτη φορά στη Stepanova (1953). Ο Becker (1933) μιλά για *Halbableiter* (ημπαράγωγα), ο Kann (1972) δηλώνει ως *Halbsuffixe* τα δεύτερα στοιχεία λέξεων όπως *lohnabhängig*, *umweltfeindlich*, *pressefreundlich*, *bestsellerverdächtig* κτλ.¹⁷ Ο ίδιος ο Holst (1974: 84) θεωρεί ότι ο όρος *Halbsuffix* μπορεί να δικαιολογηθεί στη διαχρονική θεώρηση, αλλά ότι συγχρονικά είναι άχρηστος, γιατί στη

¹⁶ Το *Oxford English Dictionary* (1989) δίνει δύο πιθανές ετυμολογίες για το *confix*: είτε προέρχεται από το θέμα της μετοχής του λατινικού ρήματος *config-ere* είτε προκύπτει από τον άμεσο συνδυασμό των *con-* και *-fix*. Οι χρονολογίες που δίνει ως παλαιότερες για τον όρο στην αγγλική είναι το 1603 και το 1859. Δεν τον καταχωρίζει στη γλωσσολογική ορολογία. Ο Martinet 1979 δεν ετυμολογεί τον όρο.

¹⁷ Τα στοιχεία αυτά δεν είναι αρχαιοελληνικής ή λατινικής καταγωγής αλλά εμφανίζονται με αυξημένη συχνότητα στη θέση του β' συνθετικού, χωρίς η σημασία τους να ταυτίζεται με τη σημασία του αντίστοιχου ελεύθερου μορφήματος.

συγχρονία υπάρχουν μόνο είτε επιθήματα είτε θέματα. Άλλοι ερευνητές όμως τον χρησιμοποιούν, όπως ο Vögeding (1981).

Σύμφωνα με το *Lexikon der Sprachwissenschaft* (1983), χρησιμοποιούνται στη γερμανική γλωσσολογική έρευνα ισοδύναμα οι όροι *Präfixoid* (προθηματοειδές) και *Halbpräfix* (ημιπρόθημα) και αντίστοιχα οι όροι *Suffixoid* (επιθηματοειδές) και *Halbsuffix* (ημιεπίθημα). Πιο πρόσφατα (δες Horpe et al. 1987) χρησιμοποιείται και ο όρος *Konfix* (σύμφυμα).

Ο Schmidt (1987) προτείνει τη διεύρυνση της ορολογίας και του πεδίου εννοιών για να καλυφθεί και ο σχηματισμός λέξεων με δάνεια στοιχεία και γι' αυτό κατασκευάζει το υπερώνυμο *Kombineme* (συνδυαστικά), που ορίζει ως «ενότητες του σχηματισμού των λέξεων, που εμφανίζονται μόνο σε συνδυασμούς και δεν είναι ικανές να αποτελέσουν λέξεις» (ό.π.: 50). Διακρίνει τα *Kombineme* (συνδυαστικά) σε *Konfixe* (συμφύματα) και *Affixe* (παραθήματα). Τα συμφύματα τα ορίζει ως «συνδυαστικά που είναι βάση ή/και μέλη συνθέτων». Περαιτέρω αυτά διαιρούνται σε *Komponeme* (συνδυαστικά που έχουν μόνο τη θέση συνθετικού), *Baseme* (συνδυαστικά που είναι μόνο βάσεις) και *Basokomponeme* (συνδυαστικά που είναι και βάσεις και συνθετικά). Τα *Komponeme* τα διακρίνει περαιτέρω σε *Präroneme* (που καταλαμβάνουν μόνο την πρώτη θέση), *Postroneme* (που καταλαμβάνουν μόνο τη δεύτερη θέση) και *Präpostroneme* (που καταλαμβάνουν και την πρώτη και τη δεύτερη θέση). Έτσι, στο σύστημα των όρων που προτείνει για τη σύνθεση, την παραγωγή και τον σχηματισμό λέξεων με δάνεια στοιχεία θεωρεί ότι οι ρίζες των λέξεων (*Wortstämme*), τα συμφύματα και τα παραθήματα διαφοροποιούνται «ως προς την ικανότητά τους να είναι λέξεις και την ικανότητά τους να αποτελούν βάσεις και μέλη συνθέτων» (ό.π.: 52).

Η γερμανική ορολογία και τα γλωσσικά στοιχεία που καλύπτει παρουσιάζουν δύο ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις από την αντίστοιχη αγγλική και την αντίστοιχη γαλλική. Η πρώτη είναι ότι πολύ λιγότερο στη γερμανική βιβλιογραφία βρίσκουμε αναφορές στα λατινικής και αρχαιοελληνικής καταγωγής στοιχεία που ονομάζουμε συμφύματα, και όσες βρίσκουμε είναι πιο πρόσφατες, π.χ. Horpe et al. 1987. Τέτοια στοιχεία υπάρχουν βέβαια στα γερμανικά στα ειδικά λεξιλόγια και στο κοινό λεξιλόγιο, αλλά παράλληλα υπήρξαν στα γερμανικά και κινήσεις καθαρισμού της γλώσσας (κοινού και ειδικών λεξιλογίων) από τις ξένες επιρροές και απόπειρες μετάφρασης στα γερμανικά αυτών των στοιχείων. Αυτές οι καθαριστικές κινήσεις εκδηλώθηκαν και στις αρχές του αιώνα (δες Τριανταφυλλίδης [1905] 1963) και στην εποχή του ναζισμού.

Η δεύτερη διαφοροποίηση αφορά το σχετικά με την αγγλική και τη γαλλική αυξημένο ενδιαφέρον της γερμανικής βιβλιογραφίας για συμφύματα που παράγονται από σύγχρονα στοιχεία της γλώσσας, και μάλιστα σε θέση β' συνθετικού (π.χ. τα *-frei*, *-gerecht*, *-abhängig*, *-feindlich*, *-freundlich* κτλ.).¹⁸ Αυτό πιθανόν σχετίζεται με τον αυξημένο ρόλο της σύνθεσης στη γερμανική και τη σταθεροποίηση της θέσης (σαν να ήταν παραθήματα) κάποιων συνθετικών. Είναι όμως εξαιρετικά χρήσιμη για τη γενική ανάλυση των συμφυμάτων και των θεωρητικών της παρεπομένων, γιατί δείχνει ότι οι ενδιάμεσες ανάμεσα στη σύνθεση και στην παραγωγή «ζώνες» είναι κάτι υπαρκτό που γεννά η γλωσσική χρήση και δεν είναι ένα περιθωριακό φαινόμενο που αφορά τη λόγια σύνθεση σε κάποιες γλώσσες και επομένως μικρού ενδιαφέροντος για τη γραμματική ανάλυση, που αναζητά νόμους και κανονικότητες σε καθολικό επίπεδο.

Στο λεξικό *Duden* δεν χρησιμοποιείται ο όρος *σύμφυμα*. Δίνεται όμως ο χαρακτηρισμός [+ελλην.] σε μορφήματα όπως τα *pseudo-*. Στον ειδικό τόμο του *Duden*, *Das Grosse Fremdwörterbuch*, περιέχονται αρκετές από τις λέξεις που περιέχουν ελληνικής ή λατινικής καταγωγής μορφήματα.

Ιταλικά

Χρησιμοποιούνται στη βιβλιογραφία οι όροι *prefissoidi* (επιθηματοειδή) και *pseudoprefissi* (ψευδοπροθήματα) και οι όροι *suffissoidi* (επιθηματοειδή) και *pseudosuffissi* (ψευδοεπιθήματα). Σύμφωνα με τον Tekančić (1980: 161), η πρώτη χρήση των όρων *pseudoprefissi/pseudosuffissi* ανήκει στον Dimitrescu (1965: 20). Ο Migliorini ήδη από το 1935 (1941α) χρησιμοποιεί τον όρο *prefissoidi* για τους τύπους *aero-* στο *aeromobile* και *radio-* στο *radiodiffusione*.

Οι όροι χρησιμοποιούνται στην ιταλική μορφολογική έρευνα (Dardano 1978, Tekančić 1980)· επίσης, πιο πρόσφατα χρησιμοποιείται ο όρος *semiparole* (ημιλέξεις), που προτάθηκε από τον Scalise (1990).

¹⁸ Τα μορφήματα αυτά παρουσιάζονται και ως ελεύθερα αλλά με διαφορετική σημασία από αυτήν που έχουν –και σταθεροποιούν– εν συνθέσει.

Στα λεξικά (*Grande Dizionario della Lingua Italiana UTET / Il Nuovo Zingarelli*) δεν χρησιμοποιούνται οι παραπάνω όροι, αλλά με κάποιον τρόπο δηλώνεται η ιδιαιτερότητα τέτοιων μορφημάτων, χωρίς ωστόσο ενότητα στη δήλωση. Π.χ. το *Grande Dizionario della Lingua Italiana* έχει το *pseudo* ως χωριστό λήμμα, με τον χαρακτηρισμό «επίθετο». Το *bio-* δεν το καταχωρίζει σε ξεχωριστό λήμμα και στο λήμμα της λέξης *biofilia* δηλώνει ότι είναι λόγια λέξη (*voce dotta*) σύνθετη από το *bio-* (από το ελλην. *βίος*) = *ζωή* και από το ελλην. *φιλία* = *αγάπη*.

Το *Il Nuovo Zingarelli* χρησιμοποιεί συχνά τον χαρακτηρισμό “*primo elemento che, in parole composte della terminologia dotta o scientifica significa...*” (πρώτο στοιχείο που σε σύνθετες λέξεις της λόγιας ή της επιστημονικής ορολογίας σημαίνει...) ή “*secondo elemento che in parole composte significa...*” (δεύτερο στοιχείο που σε σύνθετες λέξεις σημαίνει...). Πιο δύσκολα, βέβαια, ο χαρακτηρισμός αποδίδεται στα λατινογενή συμφύματα που έχουν και παράλληλη λαϊκή εξέλιξη στην ιταλική. Το *super-* π.χ. δίνεται ως ενιαίο λήμμα με ετυμολογία [από το λατιν. *super-* ‘*super*’, ινδοευρωπαϊκής καταγωγής] και χαρακτηρίζεται ως πρόθημα. Το ετυμολογικό λεξικό των Battisti-Alessio δίνει επίσης χαρακτηρισμούς (π.χ. *λόγιο*) και ετυμολογικές πληροφορίες που βοηθούν τον αναγνώστη να διακρίνει τα μορφήματα αυτά από άλλα συνθετικά ή παραθήματα (δες και παράρτημα 1 της παρούσας εργασίας για τις πληροφορίες αυτού του ετυμολογικού λεξικού).

Οι όροι *confisso* (σύμφυμα), *confissato* (συμφυματοποιημένο) συναντώνται στην ιταλική βιβλιογραφία (π.χ. Masseroli 1994) ως απόδοση των γαλλικών όρων *confixe*, *confixé*, αλλά δεν χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα στην ανάλυση τέτοιων μορφημάτων ή στη λεξικογραφία.

Από τη σύγκριση της ορολογίας για τα δεσμευμένα μορφήματα αρχαιοελληνικής ή λατινικής καταγωγής στις τέσσερις γλώσσες συμπεραίνουμε ότι: 1) Η σχετική ορολογία αναπτύσσεται πρώτα στην αγγλική ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. 2) Και οι τρεις άλλες γλώσσες (γαλλική, γερμανική, ιταλική) δημιουργούν στον αιώνα μας ορολογία για τα δεσμευμένα μορφήματα και μάλιστα ανεξάρτητα η μια από την άλλη (*confixe*, *Halbsuffix*, *prefissoidi/suffissoidi*, *pseudoprefissi/pseudosuffissi*). 3) Τη γαλλική ορολογία δανείζονται τις τελευταίες δεκαετίες και οι υπόλοιπες γλώσσες, έτσι ώστε ο όρος *confixe* (γαλλ.), *confix* (αγγλ.), *Konfix* (γερμ.), *confisso* (ιταλ.), καθώς και η ελληνική απόδοσή του ως *σύμφυμα*, έχει τη δυνατότητα να ενοποιήσει τη σχετική ορολογία και να διευκολύνει τη γλωσσολογική μελέτη.

Η διερεύνηση της ορολογίας στις τέσσερις γλώσσες επικεντρώθηκε στο ποιοι όροι υπάρχουν για τέτοια λόγια και «ενδιάμεσα» μορφήματα και στους χαρακτηρισμούς που δίνουν σε αυτά τα βασικότερα λεξικά. Από την έρευνα προέκυψε ότι η ορολογία των λεξικών είναι σχετικά συντηρητικότερη από τις προτάσεις ορολογίας που υπάρχουν στη μορφολογική έρευνα, πράγμα αναμενόμενο, και ότι η μελέτη των συμφυμάτων δεν έχει ακόμη πάρει τις διαστάσεις και το βάθος που απαιτεί το θέμα, όπως φαίνεται από τις πολλές και διάφορες κατατάξεις και χαρακτηρισμούς που κάνουν για αυτά οι ερευνητές από τις τέσσερις γλώσσες. Στα ετυμολογικά λεξικά των τεσσάρων γλωσσών δίνονται ωστόσο πληροφορίες για τις ιδιαιτερότητες καταγωγής και χρήσης των μορφημάτων αυτών.

Σε παρόμοιο συμπέρασμα για το επίπεδο της μελέτης των συμφυμάτων και των λεξικών μονάδων που τα περιέχουν –και μάλιστα για την αγγλική– καταλήγει και ο A. C. Kirkness στην Εγκυκλοπαίδεια του Asher (1994, τόμ. 9: 5026) στο λήμμα για τους νεοκλασικούς συνδυασμούς: «Παρόλο που είναι οικείοι και εξαπλώνονται πλατιά, ωστόσο η γλωσσολογική τους περιγραφή (των νεοκλασικών συνδυασμών) γενικά απέχει ακόμη πολύ από το επιθυμητό».

Η κοινά διαπιστωμένη ανεπάρκεια της μορφολογικής έρευνας για τα συμφύματα δεν αναιρεί τις επιμέρους διαφορές από γλώσσα σε γλώσσα ως προς τη μελέτη τους. Ωστόσο, το γεγονός ότι, τηρουμένων των αναλογιών, η μορφολογική έρευνα για τα συμφύματα στις τέσσερις ευρωπαϊκές γλώσσες δεν είναι ακόμη στο επιθυμητό επίπεδο, οφείλεται και στις γενικότερες απόψεις και στα μοντέλα ανάλυσης που ακολουθούνται σε αυτήν και δεν είναι απλώς θέμα αντιτιθέμενων ορολογιών.

10.10 Η μεταφορική σημασία στη σύνθεση

Θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια προτάσεις ερμηνείας της σημασίας συνθέτων που αναδεικνύουν την ιδιοσυστατική σχέση ανάμεσα στα συνθετικά μέρη ενός συνθέτου:

α. Lyons (1977)

Ο Lyons (1977, 2: 548-549) αναφέρει τα σύνθετα της αγγλικής *wet blanket* 'αυτός που ανακόπτει τη χαρά ή τον ενθουσιασμό των άλλων', *live wire*, *red cap* 'πορτιέρης', 'στρατιωτικός αστυνομικός', που ερμηνεύονται με τις διαδικασίες της μεταφοράς και της μετωνυμίας. Σημειώνει (ό.π.: 548-549) ότι «αυτό που έχει θεωρητικό ενδιαφέρον σχετικά με τη μεταφορά είναι ότι δεν μπορεί να ενταχτεί στην εμβέλεια ενός ντετερμινιστικού συστήματος γενετικών κανόνων και συνήθως συζητείται στο πλαίσιο της υφολογίας μάλλον παρά της σημασιολογίας· δεν είναι όμως καθόλου περιορισμένη σε αυτό που θεωρείται ποιητική χρήση της γλώσσας».

β. Downing (1977)

Η Downing (1977: 822) χρησιμοποιεί το παράδειγμα του *apple-juice seat*, που άντλησε από μια συνομιλία γύρω από ένα τραπέζι με χυμούς και τις αντίστοιχες καρέκλες. Θεωρεί ότι συγκεκριμένα σύνθετα σαν το παραπάνω στηρίζονται σε σχέσεις «δεικτικής εξειδίκευσης (*specificity*) και μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο με την παρουσία ουσιαστικής υποστήριξης από τα συμφραζόμενα».

γ. Lakoff (1987)

Ο Lakoff (1987: 147-148) συζητά την αλυσίδα συνθέτων *topless dress*, *topless waitress*, *topless dancer*, *topless bar*, *topless district* και καταλήγει ότι «η σημασία του όλου δεν μπορεί να προβλεφθεί από τη σημασία των μερών και τον τρόπο που αυτά συν-τάσσονται. Τα μέρη παίζουν ρόλο στη σημασία της όλης έκφρασης – αιτιολογούν τη σημασία–, αλλά απαιτούνται περισσότερα» (ό.π.: 147). Αυτό το «παραπάνω» που απαιτείται για την ερμηνεία του συνθέτου, κατά τον Lakoff, είναι ένα *Ιδεατό Γνωστικό Μοντέλο* (*Idealised Cognitive Model*, ICM). Κάθε μέρος του συνθέτου ταιριάζει με κάποιο στοιχείο αυτού του Ιδεατού Γνωστικού Μοντέλου. Και μάλιστα καταλήγει στο ότι «στις περισσότερες περιπτώσεις πρέπει να ξέρουμε ποιο είναι το Ιδεατό Γνωστικό Μοντέλο για κάθε σύνθετο» (Lakoff, ό.π.).

δ. Γαβριηλίδου (1996), Gavriilidou (1999)

Στην ελληνική βιβλιογραφία η Γαβριηλίδου (1996: 153 κ.ε.) θεωρεί ότι υπάρχουν μεταφορικά πολυλεκτικά παρατακτικά σύνθετα στα οποία αναπτύσσεται μεταφορική σχέση ανάμεσα στο α' και το β' συνθετικό, π.χ. *συζήτηση-μαραθώνιος*, *λεωφορείο-μαμούθ*, *στροφή-καρμανιόλα*. Η άποψη αναπτύσσεται και στη διατριβή της (Gavriilidou 1999, δεξ ιδιαίτερα σσ. 96-103).

Από την παραδοχή της διάκρισης ανάμεσα σε μεταφορά και μετωνυμία δεν μπορούμε να διατυπώσουμε έναν ισχυρό ισχυρισμό παρεμφερή με του Lakoff για την ένταξη σε Ιδεατό Γνωστικό Μοντέλο. Επιβεβαιώνεται ωστόσο η άποψη της Downing ότι η ερμηνεία των συνθέτων απαιτεί ουσιαστική υποστήριξη από τα συμφραζόμενα.

Συμπεραίνεται ότι: α) τα εξεταζόμενα σύνθετα δεν έχουν κυριολεκτική σημασία η οποία στη συνέχεια συγκεκριμενοποιήθηκε μετωνυμικά, αλλά η ίδια η διαδικασία της σύνθεσής τους πραγματοποιήθηκε ενεργοποιώντας τη μετωνυμία, και β) η διαδικασία που τους προσδίδει την «απροσδόκητη» σημασία δεν είναι η μεταφορά, γιατί αυτή κυρίως αφορά την αναπαράσταση, αλλά η μετωνυμία, καθώς παρατηρούμε μετατόπιση σημασίας που αφορά την έκφραση της υποκειμενικής στάσης του ομιλητή.

Η λειτουργία της μετωνυμίας, καθώς και η εξάρτηση από τα συμφραζόμενα κατά τη σύνθεση θα ενταχθεί στη συνέχεια της εργασίας στη θεωρία της γραμματικοποίησης.

10.11 Η σύνθεση στη θεωρία της γραμματικοποίησης

Προκειμένου να εξεταστεί η σύνθεση στο πλαίσιο της θεωρίας της γραμματικοποίησης, χρειάζεται να τονιστεί ότι η θεωρία δεν ταυτίζεται με τη διαδικασία με την οποία ένα λεξικό μόρφημα μετατρέπεται σε γραμματικό. Κάτι τέτοιο αφενός θα ήταν περιοριστικό για μια θεωρία της γλώσσας και αφετέρου δεν θα είχε ερμηνευτική ισχύ στην περίπτωση της σύνθεσης, που μας απασχολεί εδώ. Ακολουθείται, δηλαδή, η θεωρία

της αναδύομενης γραμματικής (emergent grammar, Hopper 1987 & 1988), η οποία «νοείται ως η θέση ότι η δομή ή η κανονικότητα προκύπτει από τον λόγο και αφενός παίρνει σχήμα από τον λόγο, αφετέρου δίνει σχήμα στον λόγο σε μια συνεχιζόμενη διαδικασία» (Hopper 1987: 141-142). Από αυτήν την ευρύτερη οπτική τόσο η παραδοσιακή γραμματικοποίηση (η μετατροπή του λεξικού υλικού σε γραμματικό) όσο και η λεξικοποίηση που θα υποστηρίξουμε ότι λαμβάνει χώρα στη σύνθεση είναι πλευρές της ανάδυσης της γραμματικής. Γι' αυτό και ο ίδιος ο Hopper σε επόμενο άρθρο (1998: 148-149) θεωρεί τον όρο *γραμματικοποίηση* πολύ στενό για τη θεωρία και ισχυρίζεται ότι ίσως θα έπρεπε να «υιοθετήσουμε τον όρο των κοινωνιολόγων *δόμηση* (structuration, Giddens) ή τον όρο του Haiman *routinization*».

Η σύνθεση εδώ νοείται ως διαδικασία λεξικοποίησης, διαθέτει διαφορετικά –έως αντιθετικά– χαρακτηριστικά από τη διαδικασία της γραμματικοποίησης, ενώ και οι δύο μετέχουν στη γλωσσική αλλαγή.

Οι σύνθετες λεξικές μονάδες που εξετάστηκαν και θα δοθούν ως παραδείγματα προέρχονται από τον ημερήσιο τύπο, είναι συνήθως ad hoc κατασκευές που δεν έχουν περάσει στο λεξιλόγιο της ν.ε. Είναι μονολεκτικά σύνθετα, αν και στη γραφή τους συχνά χρησιμοποιείται το ενωτικό ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο συνθετικό. Συχνά επίσης αποτελούν τίτλους άρθρων ή παραγράφων, γεγονός που εξηγείται από το ότι είναι εξαρτημένες από τη σημασία των συμφραζομένων. (Σε παρόμοιο συμπέρασμα για την κεντρικότητα του κειμενικού νοήματος σε νεολογικά πολυλεκτικά σύνθετα που απαντούν σε τίτλους κειμένων καταλήγει και η Christophidou [1997: 72].)

Η πλήρης κατανόηση της σημασίας τους απαιτεί συχνά την ανάγνωση της παραγράφου ή τουλάχιστον της πρώτης πρότασής της, ενώ συγχρόνως η δημιουργία τους με μονολεκτική μορφή προκαλεί τον αναγνώστη να διαβάσει την παράγραφο, να μάθει τι ονομάζει η καινούργια λέξη, μιας και με τα λόγια του Bolinger (1975): «Οι λέξεις δεν δημιουργούνται για να εξαχθούν οι σημασίες από τα στοιχεία τους και να συντεθεί μια καινούργια σημασία από αυτές. Η νέα σημασία υπάρχει *πρώτα*, και ο δημιουργός αναζητά τον καλύτερο τρόπο να την εκφράσει χωρίς πολλή φασαρία» (από Downing 1977: 838).

Παρουσιάζονται τέτοιες περιπτώσεις νεολογικών συνθέτων και ακολουθεί εντός εισαγωγικών η πρώτη παράγραφος του κειμένου ή σύντομη περιγραφή του περιεχομένου του κειμένου όπου είναι τίτλοι:

(1) *ναρκω-ανακρίβειες*

«Γιατί επιμένει να ανακριβολογεί ενσυνειδήτως η εθνική μας συντονίστρια για τα ναρκωτικά;»

(2) *ναρκω-σκούπα*

«Ο υπουργός ζήτησε γενικευμένη έφοδο για τα ναρκωτικά».

(3) *ναρκω-βλακεία / ναρκω-μακαρθισμός*

«Από την αναζήτηση παραδείσων στις ρατσιστικές διώξεις χρηστών».

(4) *παρκο-ρέστα*

«Σε πέντε μήνες οι επιστροφές χρημάτων από τα παράνομα πρόστιμα των παρκοεταρειών».

(5) *σοσιαλ-απουσίες*

«Απουσίασαν αρκετοί από τη Διάσκεψη των Σοσιαλιστών της Μεσογείου».

(6) *φοροδήμαρχοι*

«Έφοδος των εφοριακών στους δήμους της Μεσσηνίας». (ως *υποψήφιων δημάρχων*)

(7) *φορο-σωσίβιο* για τα ακίνητα

«Πώς δεν θα πληρώσετε τα σπασμένα της αύξησης των αντικειμενικών αξιών».

(8) «Κόκκινο» στους καφενο-πεζόδρομους (τίτλος για την απαγόρευση σε καταστήματα να καταλαμβάνουν τους πεζόδρομους με τις καρέκλες τους)

(9) *νεκρο-μετανάστες*

«Έκρυψαν 4 Ιρακινούς στη νεκροφόρα της μουφτείας Ξάνθης».

(10) *μαρκοδολλάρια* στη Σόφια

«Η Γερμανία και οι ΗΠΑ εισβάλλουν δυναμικά στη Βουλγαρία με τον μανδύα του ΔΝΤ»

(11) Πώς στήνουν την *τρομο-διπλωματία* (αναφέρεται στις διακρατικές συμφωνίες για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας)

Τα περισσότερα από τα παραπάνω παραδείγματα θα χαρακτηρίζονταν *nonce formations*. Ορισμένα, όπως τα (11) και (6), μπορούν να ερμηνευτούν από τον Έλληνα ομιλητή με βάση τους υπάρχοντες τύπους σύνθεσης με διαφορετικό τρόπο: το (6) ως 'οι δήμαρχοι των φόρων, που επιβάλλουν φόρους' και το (11) ως 'η διπλωματία του τρόμου, που στηρίζεται στην απειλή χρήσης βίας'.

Η εξέταση, ωστόσο, τέτοιων περιπτώσεων «αναδυόμενης» σύνθεσης αναδεικνύει τα χαρακτηριστικά της λεξικοποίησης «εν τω γεννάσθαι».

Η μελέτη των *nonce formations* δείχνει ότι: «Σε κάποιες περιπτώσεις ο ομιλητής έρχεται αντιμέτωπος με μια κατάσταση όπου επιθυμεί να δηλώσει μια οντότητα ή το μέλος μιας κατηγορίας που δεν είχε κάποιο προϋπάρχον όνομα, αλλά το οποίο θα διαθέτει εύκολη πρόσβαση στην επικοινωνία μέσω ενός λεξικού αντικείμενου παρά μέσω μιας περιγραφής» (Downing 1977: 823). Στις παραπάνω περιπτώσεις των νεολογικών σύνθετων λ.μ. που συναντώνται σε τίτλους εφημερίδων ο ομιλητής έχει την πρόσθετη ανάγκη να χρησιμοποιήσει ένα «δεικτικό τέχνασμα που έχει πιο πολλά κοινά με κύριο όνομα παρά με όνομα τάξης» (Downing 1977: 823).

Ο όρος *λεξικοποίηση* χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία και ειδικότερα στη θεωρία της γραμματικοποίησης για να δηλώσει διαφορετικά πράγματα. Εδώ θα χρησιμοποιηθεί με την πιο γενική σημασία του ως «η διαδικασία με την οποία το υλικό αναπτύσσεται ή «επιστρατεύεται» για να δημιουργήσει λεξικά αντικείμενα» (Horper & Traugott 1993: 224). Ο ορισμός αυτός χρησιμοποιείται για να αντιπαρατεθεί η λεξικοποίηση στη διαδικασία της γραμματικοποίησης. Προκειμένου να γίνει πιο σαφής αυτή η αντίστιξη, ακολουθείται η πρόταση του Cabrera (1998: 214-218), σύμφωνα με την οποία οι δύο διαδικασίες διαφοροποιούνται στα εξής βασικά χαρακτηριστικά:

Γραμματικοποίηση

1. Είναι διαδικασία συντακτικοτελική (πηγαίνει από το λεξικό στη σύνταξη).
2. Επηρεάζει τα λεξικά αντικείμενα (είναι λεξικογενετική διαδικασία).
3. Συντηρεί την ιεραρχία της μεταφορικής αφαίρεσης.
4. Τροφοδοτεί τη σύνταξη και «αφαιμάσσει» το λεξικό.

Λεξικοποίηση

1. Είναι διαδικασία λεξικοτελική (πηγαίνει από τη σύνταξη στο λεξικό).
2. Επηρεάζει συντακτικά καθορισμένες λέξεις και φράσεις ή προτάσεις (είναι συντακτικο-γενετική διαδικασία).
3. Συντηρεί την ιεραρχία της μετωνυμικής συγκεκριμενοποίησης.
4. Τροφοδοτεί το λεξικό και «αφαιμάσσει» τη σύνταξη.

Η σύνθεση όπως παρατηρείται στα παραπάνω νεολογικά σύνθετα είναι επομένως διαδικασία λεξικοποίησης με την έννοια αυτή. Τα σημεία (3) και (4) της παραπάνω πρότασης είναι κρίσιμα στην ανάλυση της σύνθεσης. Το ότι η σύνθεση είναι μια διαδικασία που επηρεάζει συντακτικά καθορισμένες λέξεις και φράσεις ή προτάσεις δεν σημαίνει ότι για κάθε σύνθετη λεξική μονάδα υπάρχει οπωσδήποτε μία και μόνη αντίστοιχη υποκείμενη πρόταση. Σημαίνει ωστόσο ότι σημασίες που παράγονται στη σύνταξη αποτελούν την αφορμή για να παραγάγει ο ομιλητής σύνθετες λέξεις όταν θέλει να σημασιοδοτήσει με νέο τρόπο φυσικές ή κοινωνικές οντότητες.

Όπως διατυπώνει ο Cabrera (1998: 217): «Οι μονάδες που αποτελούν την πηγή της λεξικοποίησης δεν είναι λεξικά αντικείμενα, αλλά συντακτικά καθορισμένες λέξεις ή φράσεις». Συνδυάζουμε αυτήν την άποψη με την προαναφερθείσα άποψη του Bolinger ότι οι σημασίες υπάρχουν πρώτα και καταλήγουμε στο ότι οι σημασίες παράγονται στη σύνταξη και ο ομιλητής τις λεξικοποιεί στη σύνθεση.

Και αυτή η πορεία μπορεί να ερμηνεύσει γιατί διαφέρουν από γλώσσα σε γλώσσα οι οντότητες που εκφράζονται με σύνθετες λέξεις. Γιατί «οι ομιλητές κωδικοποιούν ό,τι είναι εξέχον γι' αυτούς σε δεδομένα συμφραζόμενα» (Downing 1977: 839).

Κρίσιμο ρόλο σε αυτήν τη διαδικασία αλληλοεπηρεασμού σύνταξης και λεξικού κατά τη σύνθεση παίζει η διαδικασία της μετωνυμίας και η συντήρηση της ιεραρχίας της μετωνυμικής συγκεκριμενοποίησης. Με αυτήν νοείται ότι η διαδικασία της λεξικοποίησης υπακούει σε μια ιεραρχία από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, που εξυπηρετείται από τη μετωνυμία. Η διαδικασία της σύνθεσης είναι διαδικασία συγκεκριμενοποίησης: είτε στα ενταγμένα στο λεξιλόγιο «κανονικά» σύνθετα είτε στην πρώτη ομάδα συνθέτων που η σημασία τους παράγεται με τη μετωνυμία είτε στη δεύτερη ομάδα των νεολογικών συνθέτων το σύνθετο σχεδόν εξ ορισμού «επιλέγει μια πλευρά της οντότητας για να βασίσει μια ταξινόμηση» (Downing 1977: 820). Πολύ εμφανέστερη είναι η συγκεκριμενοποίηση στα ενταγμένα στο λεξιλόγιο μιας

γλώσσας σύνθετα, όπου οι ομιλητές έχουν κοινή γνώση της συμβατικοποιημένης σημασίας του συνθέτου. Π.χ. ο *σημαιοστολισμός* στη νέα ελληνική δηλώνει κατά κύριο λόγο τον στολισμό των σπιτιών με εθνικές σημαίες και όχι με τις σημαίες ποδοσφαιρικών ομάδων ή οποιεσδήποτε άλλες.

Η σύνθεση μπορεί να ερμηνευτεί στο πλαίσιο της θεωρίας της γραμματικοποίησης ως διαδικασία λεξικοποίησης. Η θεωρία της γραμματικοποίησης, επομένως, εάν αναγνωρίζει τη βαρύτητα των συμφραζομένων και –κατά την έκφραση του Horrer (1998: 153)– «δεν παραδίνεται στον πειρασμό να προϋποθέτει γνωστικά πρωτότυπα και γνωστικά άλματα στις αλυσίδες γραμματικοποίησης», μπορεί να αποβεί χρήσιμη στην ερμηνεία των φαινομένων της σύνθεσης.

10.12 Σημασιολογικές επισημάνσεις για τη σύνθεση στη νέα ελληνική

Εκτός από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις στο πλαίσιο των γραμματικών ή σε αυτόνομες μελέτες (Τσερεπής 1902, Τριανταφυλλίδης 1941, Παπαγεωργίου 1977, Τσοπανάκης 1994), η σύνθεση της ελληνικής τα τελευταία χρόνια έχει αναλυθεί από Ελληνίδες γλωσσολόγους στη βάση κυρίως των μορφολογικών, των συντακτικών και των φωνολογικών χαρακτηριστικών της (κυρίως: Ράλλη 1989, 1991, 1992, Ralli & Stavrou 1997, Ράλλη & Ραυτοπούλου 1999, Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1983, 1992, 1996, Μαλικούτη-Drachman 1996, 1997, Drachman & Malikouti-Drachman 1994). Οι μελέτες αυτές, που μετέχουν στον διάλογο της σύγχρονης διεθνούς θεωρίας, έχουν καταστήσει τη μελέτη της σύνθεσης της ελληνικής τόσο από τη διαχρονική όσο και από τη συγχρονική σκοπιά ένα πεδίο επεξεργασμένο που επιτρέπει στις νεότερες προσεγγίσεις να προχωρούν στην ανάδειξη νέων διαστάσεων της ανάλυσης των συνθέτων.

Η μελέτη της σημασιολογίας της σύνθεσης στη νέα ελληνική κινείται, όπως και άλλες μελέτες, από το γνωστό και ποικιλοτρόπως διατυπωμένο ερώτημα του πώς η σημασία του συνθέτου μπορεί να παραχθεί από τη σημασία των συνθετικών του· θέλει να εστιάσει, δηλαδή, σε αυτό που ο Wamelink-van Lint (Asher 1994, 2: 657) αποκαλεί «κρυμμένο παράγοντα» (hidden factor), τη σχέση δηλαδή ανάμεσα στα συνθετικά από σημασιολογική και πραγματολογική πλευρά.

Ο «κρυμμένος παράγων»

Εκτός από τα σύνθετα στα οποία η σημασία μπορεί να παραχθεί από τη συντακτική σχέση των συνθετικών τους, θα αναφερθούμε στη συνέχεια σε εκείνα τα σύνθετα στα οποία η συντακτική σχέση των μερών δεν είναι αρκετή για να ερμηνεύσει τη σημασία τους. Σε εκείνα δηλαδή στα οποία απαιτείται η συνέργεια της σημασιολογίας και κυρίως της πραγματολογίας για να ερμηνευτούν. Τέτοια σύνθετα η μελέτη των διαλέκτων της νέας ελληνικής μάς δίνει πολλά και πολύ ενδιαφέροντα.

Η εστίασή μας σε αυτό το τμήμα βρίσκεται σε αυτό που ο Wamelink-van Lint (1994, 2: 657) αποκαλεί «κρυμμένο παράγοντα» (hidden factor), δηλαδή τη σχέση μεταξύ των συνθετικών από σημασιολογική και πραγματολογική πλευρά.

Περιπτώσεις συνθέτων από διαλέκτους της νέας ελληνικής, όπως:

1. *σταφιδομαραίνομαι* 'γερνάω, φθείρομαι',
2. *κρεμμυδοτρώγω* 'περνώ φτωχικά',
3. *κουβαρομαζωμένος* 'συνεσταλμένος',
4. *ξυλοκουβεντιάζω* 'λέω ασυνάρτητες λέξεις',
5. *ξενοφωνάω* 'λέω τα πρώτα μου λόγια ως νήπιο',
6. *σκορδοκαίγομαι* 'ανησυχώ, νοιάζομαι',
7. *τυφλουπανιάζω* 'ξεγελώ',
8. *κλειδουστουμιάζω* 'μου κόβεται η όρεξη',
9. *αληγουρουδιμουνίζω* 'τσακίζω στο ξύλο κάποιον και μεταφορικά έλκω σεξουαλικά κάποιον'

για να περιοριστώ σε μόνο λίγα παραδείγματα, και μάλιστα ρηματικών συνθέτων, δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν παρά μόνο –για να χρησιμοποιήσω μια φράση της Downing 1977– «με την παρουσία ουσιαστικής υποστήριξης από τα συμφραζόμενα».

Σε ορισμένα από αυτά η γνώση των πραγματολογικών συνθηκών διαλευκαίνει την κατάσταση. Στο (1) επιτελείται η μεταφορά της εικόνας του ανθρώπου που γερνά με τη σταφίδα, στο (2) ενεργοποιείται η κοινή γνώση των ομιλητών για την αποκλειστική διατροφή με κρεμμύδια ως δείγμα μεγάλης ανέχειας, στο (3)

επιτελείται η παρομοίωση του συνεσταλμένου ανθρώπου με τη στάση του κάβουρα, στο (7) η σημασία του ξεγελώ αποδίδεται με το παιχνίδι της τυφλόμυγας, κατά το οποίο οι παίκτες έκλειναν τα μάτια τους με ένα πανί, στο (8) επιτελείται η μεταφορά του κλειδώματος στο κλείσιμο του στόματος λόγω ανορεξίας. Στα (9), (6), (5), (4) δεν είναι διαφανές –τουλάχιστον σε εμένα– ποια είναι η σημασιολογική διαδικασία που ωθεί σε αυτές τις παραγωγές. Σύμφωνα πάλι με την Downing (1977: 839): «Οι ομιλητές κωδικοποιούν ό,τι είναι εξέχον γι' αυτούς σε δεδομένα συμφραζόμενα». Εάν δεν μοιραζόμαστε τα συμφραζόμενα, δεν μας είναι κατανοητή και η νέα σημασία του συνθέτου. Η ετυμολογία βέβαια μπορεί να λύσει το πρόβλημα για τον ειδικό, για τον ομιλητή όμως «το παιχνίδι έχει χαθεί». Μοιάζει σαν να πρέπει κανείς να εξηγεί επί μακρόν τα ανέκδοτα που λέει.

Δύο σημεία εδώ πρέπει να τονιστούν ως σημαντικά:

α) Η μεταφορά εδώ ενεργοποιείται συγχρόνως με τη διαδικασία της σύνθεσης, δηλαδή τα σύνθετα αυτά δεν έχουν αρχικά κυριολεκτική σημασία και στη συνέχεια μεταφορική. Καθώς πραγματοποιείται η σύνθεση, ενεργοποιούνται οι μεταφορικές σημασίες των συνθετικών.

β) Ο κρυμμένος παράγοντας χρειάζεται να ανακληθεί και σε σύνθετα που δεν είναι μεταφορικά. Δηλαδή ακόμα και σε σύνθετα με κυριολεκτική σημασία μοιάζει συχνά να μην έχει ιδιαίτερο ρόλο η συντακτική σχέση μεταξύ των συνθετικών, αλλά απλώς να μετέχουν τα σημασιολογικά φορτία των δύο λεξικών μορφημάτων και να ανακαλούνται όλες οι πιθανές σημασιολογικές σχέσεις μεταξύ αυτών. Σε περιπτώσεις όπως *μπελογραδίζω* (Κ) 'μπλέκομαι σε συμφορά', *αντροκαλειούμαι* (Κ) 'κάνω τον παλικαρά', *αμουχλοκαίγομαι* (Κ) 'καίγομαι σιγά σιγά και σχηματίζεται ομίχλη' νομίζω ότι η παράφραση θα είχε ανάγκη από ολόκληρη την πρόταση –καλύτερα από όλο το εκφώνημα– για να αποδώσει τη σημασία. Όπως αναφέρει ο Wamelink-van Lint (ό.π.: 658): «Πολλοί γλωσσολόγοι είναι αντίθετοι στη διατύπωση ενός προκαθορισμένου συνόλου πιθανών σχέσεων (μεταξύ των μερών). Αφού η έρευνα έχει δείξει ότι πολλές περισσότερες σχέσεις είναι πιθανές, το σλοτ των σχέσεων πρέπει να είναι ικανό να αποδοθεί σε κάθε κατάλληλο περιεχόμενο».

Σύνθετες λεξικές μονάδες με «απροσδόκητη» σημασία

Η πρώτη ομάδα συνθέτων που θα παρουσιαστεί αποτελείται από λ.μ. των οποίων η σημασία δεν μπορεί να προβλεφθεί από τη συντακτική σχέση των συνθετικών τους. Παραδείγματα τέτοιων λ.μ. είναι (όλα τα ερμηνεύματα είναι από το ΑΚΝ 1998):

(1) *ποντικομαμή* [ποντικ- + μαμ-ή]

α. *χαρακτηρισμός για άνθρωπο πονηρό, δόλιο, που μηχανεύεται, που ψάχνει και δημιουργεί ζητήματα, σκάνδαλα και προκαλεί επεισόδια.*

β. *ως φυσιολογικό χαρακτηριστικό για άνθρωπο μικροκαμωμένο και ζαρωμένο ή που τα χαρακτηριστικά του θυμίζουν ποντίκι.*

(2) *κρασοκανάτα*

αυτός που αγαπάει πολύ το κρασί και πίνει συχνά και μεγάλη ποσότητα' κρασοπατέρας.

Αξίζει εδώ να παρατηρηθεί ότι για έναν Έλληνα ομιλητή η λ.μ. *κρασοκανάτα* θα μπορούσε με βάση τους κανόνες σύνθεσης να δηλώνει το δοχείο για το κρασί· όμως η σύνθεση μέσω μεταφοράς της λ.μ. για τον χαρακτηρισμό ανθρώπου έχει εγκαθιδρυθεί στη γλώσσα και δεν επιτρέπει τη χρήση της λ.μ. σε κυριολεκτική σημασία.

(3) *ζηλιάρογατα(-ο)*

χλευαστικά και χωρίς να γίνεται πάντοτε διάκριση φυσικού γένους, ως χαρακτηρισμός προσώπου που ζηλεύει υπερβολικά.

Εδώ πάλι δεν δηλώνεται το συγκεκριμένο ζώο, αλλά ενεργοποιείται ένα θεωρούμενο ως πρωτοτυπικό χαρακτηριστικό της γάτας (η ζήλια) για να χαρακτηριστεί ένας άνθρωπος.

(4) *τεμπελόσκυλο*

α. *σκυλί τεμπέλικο, νωθρό.*

β. (μτφ. υβρ.) *άνθρωπος τεμπέλης, αργόσχολος.*

Στην περίπτωση αυτή η σύνθεση μπορεί να πραγματοποιήθηκε αρχικά κυριολεκτικά, αφορώντας τον σκύλο. Παρατηρούμε όμως ότι η μεταφορική σημασία έχει κυριαρχήσει: συχνότερα χρησιμοποιείται η λέξη για ανθρώπους παρά για σκυλιά.

(5) *θαλασσοδάνειο*

α. δάνειο με υψηλό τόκο που δίνεται σε ιδιοκτήτη ή εκμισθωτή πλοίου και που η επιστροφή του εξαρτάται από την έκβαση της ναυτιλιακής επιχείρησης· ναυτοδάνειο.

β. (μτφ.) οποιοδήποτε δάνειο επισφαλές για τον δανειστή ή ασύμφορο για τον δανειζόμενο.

Πιθανό φαίνεται η σημασία να συνδέεται με συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα της ελληνικής, όπου τα δάνεια του κράτους προς τους εφοπλιστές ήταν συχνά ανεπίστρεπτα.

(6) κοψοχέρης

αυτός που έχει μετανιώσει για την ψήφο που έδωσε σε κάποιον που θα προτιμούσε να είχε κόψει το χέρι του παρά να είχε κάνει τη συγκεκριμένη επιλογή.

(7) στρογγυλοκάθομαι

α. κάθομαι άνετα και για πολλή ώρα.

β. παραμένω κάπου για μακρό χρόνο, περισσότερο του αναμενόμενου ή του κανονικού.

Παρατηρούμε ότι τα σύνθετα με σημασία μη προβλεπόμενη από τη συντακτική σχέση των μερών τους μπορούν να ανήκουν σε διάφορους τύπους συνθέτων: O + O (παρ. 1, 2, 5), Επιρ. + P (παρ. 7), Επιθ. + O (παρ. 3, 4). Από την τυπολογία της Ralli 1992 που ακολουθήθηκε δεν βρέθηκε τύπος συνθέτου P + O για την ένταξη του κοψοχέρης (6). Η Ralli (1992: 150) θεωρεί τα ονοματικά σύνθετα με το ρήμα στα αριστερά της δομής ως απομεινάρια των αρχαιοελληνικών συνθέτων (π.χ. *μισάνθρωπος*, *φιλόκαλος*, *φυγόπονος*). Η Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1996: 101 και 108) εντάσσει στην τυπολογία των συνθέτων την περίπτωση P + O → O με αντίστοιχο παράδειγμα το *χασομέρης* και επίσης θεωρεί ότι η αντιστροφή της σειράς όρισμα – κατηγορημα που συμβαίνει στην περίπτωση αυτή εμφανίζεται περιθωριακά.

Σε καθένα από τα παραπάνω παραδείγματα η ερμηνεία του συνθέτου απαιτεί, πέρα από τη σημασία των μερών και της συντακτικής τους σχέσης, «κάτι παραπάνω». Απαιτεί, με τα λόγια του Wamelink-van Lint (Asher 1994, 2: 657): «τη συμφωνία μεταξύ του ομιλητή και του ακροατή ως προς το ποια σχέση υπάρχει σε κάθε περίπτωση». Η συμφωνία αυτή εξαρτάται από την κοινή γνώση τους για πρωτοτυπικά χαρακτηριστικά φυσικών οντοτήτων (όπως στις περιπτώσεις των *ζηλιαρόγατα*, *τεμπελόσκυλο*, *ποντικομαμή*) συνδυασμένη με την κοινή τους γνώση για χαρακτηριστικά πολιτιστικά καθορισμένα (όπως στις περιπτώσεις των *θαλασσοδάνειο*, *κοψοχέρης*, *ποντικομαμή*, *κрасοκανάτα*). Με τα λόγια του Taylor (1989: 92): «Η αποδεκτότητα (δηλ. η γραμματικότητα) μιας έκφρασης δεν είναι απλώς η λειτουργία των σημασιολογικών και συντακτικών ιδιοτήτων των συστατικών της μερών. Η αποδεκτότητα είναι επίσης μια λειτουργία ικανότητας ερμηνείας, δεδομένου ενός συγκεκριμένου υπόβαθρου γνώσης».

Αυτό το «κάτι παραπάνω» στην περίπτωση των εξεταζόμενων συνθέτων είναι η μετωνυμία, η διαδικασία δηλαδή εκείνη «κατά την οποία ένα πράγμα παίρνει τη θέση κάποιου άλλου εξαιτίας διαφόρων εσωτερικών τους σχέσεων» (Dirven 1985: 96).

Διαπιστώνουμε ότι η διαδικασία της σύνθεσης, η οποία είναι ένας από τους βασικούς τρόπους επέκτασης του λεξιλογίου μιας γλώσσας, ενεργοποιεί και τη μεταφορική διαδικασία της μετωνυμίας, που επίσης είναι μέσο επέκτασης του λεξιλογίου. Θα επιμείνουμε ωστόσο ότι στην περίπτωση της σύνθεσης ενεργοποιείται η μετωνυμία και όχι η μεταφορά, και στη συνέχεια της εργασίας η γνώμη αυτή θα ενταχθεί στη γενικότερη σχέση της λεξικοποίησης και της γραμματικοποίησης στο πλαίσιο της θεωρίας της γραμματικοποίησης. Οι διαφορές που έχουν εντοπιστεί ανάμεσα στη μεταφορά και στη μετωνυμία είναι οι εξής:

«Η μεταφορική αλλαγή συμπεριλαμβάνει την εξειδίκευση ενός, συνήθως πιο πολύπλοκου, πράγματος με όρους ενός άλλου που δεν είναι παρόν στα συμφραζόμενα. Η μετωνυμική αλλαγή, από την άλλη πλευρά, περιλαμβάνει την εξειδίκευση μιας σημασίας με τους όρους μιας άλλης που είναι παρούσα, αν και αφανώς, στα συμφραζόμενα. Συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με μετατοπίσεις στη σημασία που τοποθετούνται στην υποκειμενική πίστη ή στάση του ομιλητή προς την περίσταση, συμπεριλαμβανομένης της γλωσσικής περιστασης. Ενώ η μεταφορά συσχετίζεται καταρχήν με την επίλυση του προβλήματος της αναπαράστασης, η μετωνυμία και η λεξικοποίηση των συνομιλιακών σημασιών συσχετίζονται με την επίλυση του προβλήματος της έκφρασης των στάσεων των ομιλητών» (Hopper & Traugott 1993: 87).

Θεωρούμε ότι στη δημιουργία των παραπάνω συνθέτων εκείνο που προέχει είναι η έκφραση από μέρους του ομιλητή της υποκειμενικής του στάσης και γι' αυτό ενεργοποιεί από τις σημασίες των συμφραζόμενων κάποιες για να ονομάσει με τρόπο συγκεκριμένο και εξειδικευμένο άλλες οντότητες. Γι' αυτό και τα περισσότερα από τα παραδείγματα είναι ονόματα ουσιαστικά που ονοματοδοτούν.

Βιβλιογραφία

- Anastasiadou, A. (1983). Le composition en grec moderne d'un point de vue diachronique. *Lalies*, 2, 77-90.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1992). «Νεοελληνική Συνθεματική». *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα* (53-59). Σορβόννη 14-15 Φεβρουαρίου 1992, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1994). *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής. Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και την αγγλοαμερικανική. Μορφοφωνολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1996). «Η Νεοελληνική Σύνθεση». Στο *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλώσσας. Διδακτική προσέγγιση* (επιστ. επιμ. Γ. Κατσιμαλή & Φ. Καβουκόπουλος, σσ. 97-120). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Asher, R. E. (επιμ.), (1994). *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, 10 τόμοι. Oxford: Pergamon.
- Becker, Th. (1992). "Compounding in German". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 5-36.
- Bolinger, D. (1973). "Truth is a Linguistic Question". *Language*, 49(3), 539-550.
- Γαβριηλίδου, Ζ. (1996). «Μερικές συντακτικές και σημασιολογικές παρατηρήσεις για το νεολογικό σχηματισμό των πολυλεκτικών παρατακτικών μεταφορικών συνθέτων». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 148-160). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Gavriilidou, Z. (1999). *Étude comparée des suites NN en français et en grec. Elaboration d' un lexique bilingue*. Septentrion. Presses Universitaires.
- Cabrera Moreno, J. C. (1998). "On the Relationships between Grammaticalization and Lexicalization". Στο A. Giacalone-Ramat & P. Hopper (επιμ.), *The limits of grammaticalization* (σσ. 211-228). Amsterdam: Benjamins.
- Christophidou, A. (1997). "A textlinguistic approach to the phenomenon of multi-word compounds in Greek". Στο Drachman et al. (επιμ.), *Ελληνική Γλωσσολογία*, 95. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ελληνική Γλωσσολογία, τόμ. 1 (σσ. 67-75). Graz: Neubauer Verlag.
- Dardano, M. (1978). *La formazione delle parole nell' italiano di oggi*. Roma: Bulzoni Editore.
- Darmesteter, A. ([1875] 1967). *Traité de la formation des noms composés dans la langue française comparée aux autres langues romanes et au latin*. Paris: Franck.
- Dirven, R. (1985). "Metaphor as a basic means for extending the lexicon". Στο W. Parpotté & R. Dirven (επιμ.), *The Ubiquity of Metaphor* (σσ. 84-119). Amsterdam: Benjamins.
- Downing, P. (1977). "On the Creation and Use of English Compound Nouns" *Language*, 53(4), 810-842.
- Drachman, G. & A. Malikouti-Drachman (1994). "Stress and Greek Compounding". *Phonologica* 1992. W. U. Dressler, M. Prinzhorn & J. Rennison (επιμ.), σσ. 55-65. Torino: Rosenberg & Sellier.
- Holst, Fr. (1974). *Untersuchungen zur Wortbildungstheorie mit besonderer Berücksichtigung der adjektive auf -gerecht im heutigen Deutsch*. Hamburg.
- Hoppe, G. et al. (1987). *Deutsche Lehnwortbildung. Beiträge zur Erforschung der Wortbildung mit entlehnten WB-Einheiten im Deutschen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Hopper, P. (1987). "Emergent Grammar". *Berkley Linguistic Society*, 13, 139-157.
- Hopper, P. (1988). "Emergent Grammar and the A Priori Grammar Postulate". Στο Deborah Tannen (επιμ.), *Linguistics in Context: Connecting Observation and Understanding* (σσ. 117-134). New Jersey: Ablex Publishing Corporation.

- Hopper, P. (1998). "The paradigm at the End of the Universe". Στο A. Giacalone-Ramat & P. Hopper (επιμ.), *The Limits of Grammaticalization* (σσ. 147-158). Amsterdam: Benjamins.
- Hopper, P. J. & E. C. Traugott (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirkness, A. C. (1994). "Word formation: Neo-classical Combinations". Στο R. E. Asher (επιμ.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τόμ. 9 (σσ. 5026-5028). Oxford: Pergamon.
- Κολιοπούλου, Μ. (2013). *Θέματα σύνθεσης της Ελληνικής και της Γερμανικής*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. τόμ. 1, 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μαλικούτη-Drachman, Α. (1996). «Προσωδιακές δομές προθηματικών και συνθέτων». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 92-104). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μαλικούτη-Drachman, Α. (1997). "Prosodic Domains in Greek Compounding". Στο Drachman et al. (επιμ.), *Ελληνική Γλωσσολογία 95*. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ελληνική Γλωσσολογία, τόμ. 1 (σσ. 87-96). Graz: Neubauer Verlag.
- Marchand, H. (1969). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach*. Μόναχο: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Martinet, A. (1979). *Grammaire fonctionnelle du français*. Paris: Didier.
- Masseroli, A. (1994). *Le semiparole nella lingua italiana contemporanea*. Διδακτορική διατριβή. Università di Pavia.
- Migliorini, B. (1941α). "I prefissoidi. Il tipo aeromobile, radiodiffusione". Στο *Saggi sulla lingua del novecento* (σσ. 7-54). Firenze: Sansoni.
- Migliorini, B. (1941β). "Fortuna del prefisso super-". Στο *Saggi sulla lingua del novecento* (σσ. 55-89). Firenze: Sansoni.
- Migliorini, B. (1975). *Parole d' autore (Onomaturgia)*. Firenze: Sansoni.
- Παπαγεωργίου, Γ. (1977). *Η παραγωγή και η σύνθεση στη Νέα Ελληνική Γλώσσα*. Αθήνα.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. & J. Svartvik (1985). *A comprehensive Grammar of the English language*. London: Longman.
- Ράλλη, Α. (1989). «Τα ρηματικά σύνθετα της νέας ελληνικής». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 205-221). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ράλλη, Α. (1991). «Λεξική Φράση: αντικείμενο μορφολογικού ενδιαφέροντος» *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 139-159). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ralli, A. (1992). "Compounds in Modern Greek". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 143-174.
- Ralli, A., & Stavrou, M. (1997). "A-N compounds vs. A-N constructs in Greek". Στο Drachman et al. (επιμ.), *Ελληνική Γλωσσολογία, 95*. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ελληνική Γλωσσολογία, τόμ. 1 (σσ. 97-106). Graz: Neubauer Verlag.
- Ράλλη, Α., & Ραυτοπούλου, Μ. (1999). «Η σύνθεση στην ελληνική ως διαχρονικό φαινόμενο σχηματισμού λέξεων». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 389-403). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ράλλη, Α. (2007). *Η σύνθεση λέξεων. Διαγλωσσική γλωσσική προσέγγιση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Scalise, S. (1990). *Morfologia e lessico*. Bologna: Il Mulino.
- Scalise, S., & Bisetto, A. (2008). *La struttura delle parole*. Bologna: Il Mulino.

- Schmidt, G. D. (1987). "Therm(o). Untersuchungen zu Morphosyntax, Gesichte, Semantik und anderen Aspekten einer produktives LWB-Einheit im heutigen Deutsch". Στο Hoppe et al., *Deutsche Lehnwortbildung. Beiträge zur Erforschung der Wortbildung mit entlehnten WB-Einheiten im Deutschen* (σσ. 409-440). Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Tekavčić, P. (1980). *Grammatica storica dell'italiano*. τόμ.. 3: Il lessico. Bologna: Il Mulino.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1905] 1963). «Ξενηλασία ή ισοτέλεια;». *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, 1ος τόμος. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1941] 1991). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τσερεπής, Γ. (1902). *Τα σύνθετα της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήναι.
- Τσοπανάκης, Α. (1994). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Vögeding, J. (1981). *Das Halbsuffix -frei. Zur Theorie der Wortbildung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Wamelink-van Lint, G. P. J. (1994). "Compounds: Semantics and Pragmatics". Στο R. E. Asher (επιμ.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τόμ. 2 (σσ. 657-659). Oxford: Pergamon.
- Zwanenburg, W. (1992). "Compounding in French". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 221-240.

Λεξικά

- Bussmann, H. (1983). *Lexicon der Sprachwissenschaft*. Alfred Kroener Verlag.
- Duden (1980). *Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim: Bibliographisches Institut AG Mannheim: Dudenverlag.
- Grande Dizionario Enciclopedico UTET* (1973). Torino: Unione Tipografico.
- Le Grand Robert de la langue française* (1992). Paris: Le Robert
- Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (ΛΚΝ) (1998). Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη] (υπεύθυνος για την ετυμολογία: Ευ. Πετρούνιας).
- The Oxford English Dictionary* (1989). 2η έκδοση. Oxford: Clarendon Press.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ, ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ: ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 11 αναλύεται με βάση τις αρχές της αντιπαραθετικής προσέγγισης το μορφολογικό φαινόμενο της σύνθεσης λέξεων ως προς τη διαχρονική του εξέλιξη στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες. Αναλύονται οι τύποι συνθέτων που υπήρξαν στις τέσσερις γλώσσες διαχρονικά, δίνονται στοιχεία για το εάν κάποιοι τύποι συνθέτων έπαψαν να είναι πλέον παραγωγικοί στη διαχρονία των γλωσσών και επομένως οι αντίστοιχες σύνθετες λεξικές μονάδες είναι μη αναλύσιμες για τους ομιλητές. Επίσης, παρουσιάζονται οι νεότεροι τύποι συνθέτων που εμφανίστηκαν (π.χ. παρατακτικά σύνθετα, όπως καρυδοκουκουνάρια, στην ιστορία της ελληνικής που εμφανίζονται στη μεσαιωνική φάση της γλώσσας), ενώ τα διαχρονικά στοιχεία συσχετίζονται με την παραγωγικότητα της σύνθεσης στην κάθε γλώσσα. Τέλος, η διαφορά παραγωγικότητας της σύνθεσης ανάμεσα στις τέσσερις γλώσσες συσχετίζεται με την παραγωγικότητα της παραγωγής, της άλλης δηλαδή διαδικασίας σχηματισμού λέξεων στα λεξιλόγια των γλωσσών. Επισημαίνεται ότι σημασιολογικές πληροφορίες που σε μια γλώσσα δίνονται με σύνθεση λέξεων μπορεί να δίνονται με παραγωγή λέξεων σε άλλη.

Επιπλέον, επισημαίνεται ότι ο διαχρονικός παράγοντας είναι καθοριστικός όχι μόνο για την κατανόηση της εξέλιξης του φαινομένου της σύνθεσης, αλλά και για τον εντοπισμό των οριακών περιπτώσεων μορφημάτων, η ανάλυση των οποίων έχει κρίσιμο θεωρητικό βάρος για τη μορφολογική θεωρία. Αναλύονται (με βάση τη θεωρία της γραμματικοποίησης) τα συμφύματα ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις οριακών μορφημάτων και καταγράφεται η παρουσία τους στην ελληνική και στην ιταλική βιβλιογραφία.

Προαπαιτούμενη γνώση

Βασικές αρχές μορφολογικής ανάλυσης (λέξη, μόρφημα) και διαδικασιών σχηματισμού λέξεων (κλίση, παραγωγή, σύνθεση), καθώς και διαχρονικής γλωσσολογίας (γλωσσική αλλαγή, γραμματικοποίηση, λεξικοποίηση, διαφάνεια, αδιαφάνεια).

11.1 Η διαχρονική εξέλιξη της σύνθεσης στην ελληνική, στην ιταλική, στη γαλλική και στη γερμανική

Προκειμένου να ερμηνευτούν οι διαφορές που εμφανίζονται ανάμεσα στις τέσσερις εξεταζόμενες γλώσσες ως προς τα χαρακτηριστικά της σύνθεσης, πρέπει να συνυπολογιστούν διάφοροι παράγοντες: α) οι συντακτικές δομές της κάθε γλώσσας, μιας και η σύνθεση είναι εκείνο το τμήμα της μορφολογίας που είναι πιο κοντά στη σύνταξη, β) τα χαρακτηριστικά της κλίσης της κάθε γλώσσας, αφού πλουσιότερο κλιτικό σύστημα (όπως π.χ. στη γερμανική και στην ελληνική) συνεπάγεται συμμετοχή των θεμάτων στη διαδικασία της σύνθεσης, ενώ φτωχότερο κλιτικό σύστημα (όπως π.χ. στη γαλλική και στην ιταλική) συνεπάγεται συμμετοχή λέξεων στη διαδικασία της σύνθεσης, και γ) ο διαχρονικός παράγοντας, δηλαδή ο τρόπος που η μορφολογική διαδικασία της σύνθεσης διαμορφώθηκε στη διαχρονία των γλωσσών, και επομένως ποια πρότυπα σύνθεσης ήταν παλαιότερα και επέζησαν στις σύγχρονες μορφές των γλωσσών, ποια εξέπεσαν, ποια νέα πρότυπα σύνθεσης αναδύθηκαν μέσα από την αναδιάταξη του συντακτικού και μορφολογικού τομέα. Επιπλέον, ο διαχρονικός παράγοντας καθορίζει και την παραγωγικότητα της σύνθεσης σε κάθε γλώσσα. Ως παραγωγικότητα θεωρείται «η ικανότητα του ομιλητή να παράγει νέους τύπους. Στη μορφολογία αυτό σημαίνει λεξήματα ή τύποι λέξεων οι οποίοι δεν είχαν παραχθεί νωρίτερα. Η παραγωγικότητα ωστόσο λαμβάνεται υπόψη όταν καθορίζεται από κανόνες» (Bauer 1994: 3357).

Στον διαχρονικό παράγοντα θα αναφερθούμε εκτενέστερα ανά γλώσσα:

Ελληνική

Στην ιστορία της ελληνικής η σύνθεση υπήρξε πάντοτε πανταχού παρούσα ήδη από τα ομηρικά έπη. Συγκεκριμένοι τύποι συνθέτων αναδύθηκαν στη μεσαιωνική ελληνική, π.χ. $P + P \rightarrow P$, π.χ. *πηγαιν-ο-έρχομαι*. Σύμφωνα με τη Ralli (2013: 2), η σύνθεση της νέας ελληνικής «όχι μόνο διατήρησε τις δομές που μαρτυρούνται στην αρχαία ελληνική, αλλά ανέπτυξε και νέες». Αρκετά από τα νέα πρότυπα σύνθεσης που ανέπτυξε η μεσαιωνική και η νέα ελληνική μαρτυρούνται κυρίως στις διαλέκτους και όχι τόσο στην κοινή νέα ελληνική.

Ο παράγοντας της «μορφολογικής ηλικίας» (δες Giannoulorouliou 2015) θα μπορούσε να μας διαφωτίσει για το εάν συγκεκριμένες διάλεκτοι διατηρούν παλαιότερες δομές συνθέτων, οι οποίες στην κοινή νεοελληνική έχουν υποχωρήσει. Κυρίως, όμως, έχει χρησιμότητα να ληφθεί υπόψη το ποιοι τύποι συνθέτων επέδωσαν στην κοινή νεοελληνική μετά και από τη μακριά ιστορία του γλωσσικού ζητήματος και την επιρροή της καθαρεύουσας. Να ληφθεί, δηλαδή, υπόψη η διαστρωματική ποικιλότητα που προτείνει ο Berruto (1993) συναρτημένη με το δίπολο λόγιου/λαϊκού στη νεοελληνική.

Η μεγαλύτερη επίδοση των συνθέτων στις διαλέκτους συγκριτικά με την κοινή είναι πιθανόν να οφείλεται στο ότι στις διαλέκτους διατηρήθηκαν –χωρίς τους περιορισμούς της λόγιας διόρθωσης– όλες οι συνθετικές δυνατότητες που ανέπτυξε η ελληνική μετά τη μεσαιωνική φάση της.

Ισχυρά επιχειρήματα υπέρ αυτής της υπόθεσης προσφέρονται από την εξαιρετική εργασία του Νικόλαου Ανδριώτη (1956), η οποία, πριν από περισσότερο από μισό αιώνα, θέτει με εξαιρετική πληρότητα όλα τα ζητήματα που οι σύγχρονες θεωρίες μας συζητούν. Στην εργασία αυτή ο Ανδριώτης (ό.π.: 23) παρατηρεί ότι «η συχνότητα των αντικειμενικών συνθέτων, καθώς και των τριών άλλων κατηγοριών (υποκειμενικών, συγκριτικών και χρονικών) είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη στην περιφέρεια του μητροπολιτικού ελληνικού χώρου, δηλαδή στα παράλια και τα νησιά (ιδίως Κρήτη, Κάρπαθο, Νάξο, Ίμβρο) και σχετικά μικρότερη στην ελληνική ενδοχώρα. Η άνιση αυτή γλωσσογεωγραφική κατανομή τους αντιστοιχεί εντελώς με τη γενικώτερη άνιση συνθετική δύναμη των νεοελληνικών ιδιωμάτων». Το πιο ενδιαφέρον όμως στοιχείο της εργασίας του Ανδριώτη έγκειται στο ότι περιγράφει με σαφήνεια την «απέχθεια» των καθαρολόγων, από τους αττικιστές γραμματικούς έως τον Κόντο,¹⁹ για τις νέες συνθετικές δυνατότητες της ελληνικής:

«Φυσικά οι αττικιστές γραμματικοί, καθώς αποτρέπουν γενικά από τη χρήση ρημάτων σύνθετων με άλλο μέρος του λόγου εκτός από πρόθεση, έτσι δεν εγκρίνουν και τη χρήση αντικειμενικών σύνθετων ρημάτων και συνιστούν την αντίστοιχη αναλυτική έκφραση: “Σιτομετρείσθαι μη λέγε, λύων δ’ ερείς σίτον μετρείσθαι”. “Χρεωλυτήσαι λέγει ο πολὺς λεώς· ἀλλ’ οἱ ολίγοι καὶ αττικοὶ τὰ χρέα διαλύσασθαι”. “Κεφαλοτομείν· ἀπόρριπτε τὸ ὄνομα καὶ θεόφραστον κεχηρημένον αὐτῷ”. “Εργοδότης οὐ κείται, τὸ δε εργοδοτεῖν παρὰ τινι τῶν νεωτέρων κωμωδῶν, οἱ καὶ αὐτοῖς οὐ πειστέον”, γράφει ο Φρύνιχος. Οι αττικιστές της ρωμαϊκής εποχής τον ακολούθησαν και σ’ αυτό το δίδαγμα του, όπως και σε πολλά άλλα, και η γραφόμενη ελληνική γλώσσα, καθώς είναι γνωστό, δούλεψε στους αρχαίους γραμματικούς κανόνες και στη ρωμαϊκή και στη βυζαντινή εποχή, τόσο πιστά όσο μεγαλύτερη ήταν η κατάρτιση των συγγραφέων, ιδίως των πεζογράφων, στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Και ο νεοελληνικός ακόμη αρχαιΐσμός δεν ενόμισε πως είναι πια καιρός να σεβαστή τη γλωσσική μας ιστορία. Ο Κ. Κόντος πραγματευόμενος τα αντίθετα προς τον κανόνα του Scaliger σύνθετα ρήματα της καθαρεύουσας, γράφει ότι “πάντα ταῦτα ἀνελλήνιστα ὄντα οφείλομεν ἰσχυρῶς νὰ ἀποδοκιμάζωμεν. Μόνον ἐν τῇ χυδαίᾳ λαλίᾳ δύναται τις νὰ λέγῃ κ.τ.λ.”, “οκνούμεν νὰ εγκρίνωμεν τὸ ὑπὸ τῶν νέων Ἑλλήνων ἐσηματισμένον φυλλο-μετρῶ, νομίζοντες δοκιμώτερον αὐτοῦ τὸ μετρῶ τὰ φύλλα”. Και οι ευρωπαίοι ελληνιστές παλαιότερα τα παρά τον κανόνα του Scaliger σύνθετα ρήματα τα ονομάζουν “verba cacosyntheta”. Όμως ο πολὺς λαὸς οὔτε εἶδηση πήρε ποτέ ἀπὸ τὰ διδάγματα τῶν αττικιστῶν, οὔτε, ἀν ἔπαιρνε, ἦταν ποτέ δυνατό νὰ ἐπηραστή ἀπὸ αὐτὰ σὲν αὐθόρμητη καὶ φυσικὴ γλωσσοπλαστικὴ τοῦ ἐνέργεια. Οι «ολίγοι και αττικοί» της εποχής του Φρύνιχου έμειναν πάντα ολίγοι και έξω από τη γλωσσική εποχή τους ως την εποχή του Κόντου. Τα παρά τον κανόνα σχηματισμένα σύνθετα ρήματα

¹⁹ Ο Κωνσταντίνος Κόντος (1834-1909) ήταν από τους γνωστότερους αρχαιΐστές του 19ου αιώνα, ο οποίος υποστήριζε τον περαιτέρω εξαρχαιΐσμό της καθαρεύουσας. Το έργο στο οποίο αναφέρεται ο Ανδριώτης είναι το *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν* (1882).

εξακολούθησαν να αυξάνουν σε όλες τις εποχές, ώσπου από τον κανόνα αυτόν δεν έμεινε σχεδόν τίποτε» (Ανδριώτης 1956: 7).

Είναι, επομένως, βάσιμη η υπόθεση ότι η διαμόρφωση της κοινής νεοελληνικής μετά τη λόγια διόρθωση δεν επέτρεψε την επιβίωση όλων των τύπων συνθέτων με τη ίδια παραγωγικότητα με την οποία επιζούν στις διαλέκτους. Πιθανόν δε και η διαφορετική επίδοση των συνθέτων στις νότιες διαλέκτους συγκριτικά με τις βόρειες, που υποστηρίζεται στο Γιαννουλοπούλου (2006), να οφείλεται όχι μόνο στις διαφορές αναλυτικότητας/συνθετικότητας, αλλά κυρίως στην επιρροή της κοινής στις βόρειες διαλέκτους μετά την κρατική ολοκλήρωση της Ελλάδας και την καθιέρωση της κοινής ως επίσημης γλώσσας. Επί αυτού είναι πολύ σημαντική η παρατήρηση του Κοντοσόπουλου (1985: 67):

«Η μεγάλη συνέπεια της ήττας της Ελλάδος στη μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922), η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, έδωσε σκληρό κτύπημα στις διαλέκτους και τα τοπικά ιδιώματα της γλώσσας μας *ιδίως στη βόρειο Ελλάδα* [έμφαση δική μου]. Ο ελληνόφωνος γεωγραφικός χάρτης περιορίστηκε πάρα πολύ και κάπου δύο εκατομμύρια Έλληνες, οι πιο πολλοί ελληνόφωνοι, κατέφυγαν στην Ελλάδα. Ο διαλεκτολογικός χάρτης της χώρας μεταβλήθηκε ριζικά. Εν τούτοις οι διαλεκτολόγοι συνέχισαν να μελετούν τα ιδιώματα με τις παραδοσιακές μεθόδους και αντιλήψεις χωρίς να παίρνουν υπ' όψη τους τη νέα γλωσσική κατάσταση της χώρας».

Η αξιολογούμενη παρατήρηση των Ανδρέου και Κολιοπούλου (2011) για την έλλειψη των δομών παρατακτικών συνθέτων στην κυπριακή και την επιβίωση των δομών του τύπου *τρώ(γ)ω τζαι πίνω* είναι πιθανόν να οφείλεται σε αρχαϊκή επιβίωση στην εν λόγω διάλεκτο, που ήταν απομακρυσμένη από την ελλαδική κρατική οντότητα.

Διαχρονικοί παράγοντες, επίσης, μπορούν να ερμηνεύσουν την ύπαρξη του συνδετικού φωνήεντος -ο- στη νέα ελληνική, το οποίο λειτουργεί ως δείκτης σύνθεσης. Το συνδετικό φωνήεν -ο- υπήρχε ήδη στην κλασική ελληνική, σε περιπτώσεις όπου το πρώτο συνθετικό τελείωνε σε σύμφωνο και το δεύτερο συνθετικό άρχιζε με σύμφωνο (π.χ. *μητρ-ο-κτόνος, φρεν-ο-βλαβής*) (Ράλλη και Ραυτοπούλου 1999). Η Ralli (2013: 60) υποστηρίζει ότι: «Η επανάλυση του -ο- από σχηματιστικό θέματος σε δείκτη σύνθεσης μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της μορφολογικοποίησης (ή ακόμη και γραμματικοποίησης), αφού αυτό το φωνήεν εξελίχθηκε από το να είναι μέρος ενός λεξήματος (του θέματος) σε δείκτη που δηλώνει μια μορφολογική/γραμματική διαδικασία (τη σύνθεση)».

Ιταλική

Η ιταλική διαφοροποιείται σημαντικά ως προς τη διαχρονική της εξέλιξη από την ελληνική. Η λατινική, η πρόγονη μορφή της ιταλικής, δεν παρουσίαζε ποτέ ιδιαίτερα παραγωγική σύνθεση. Επομένως, η μειωμένη παραγωγικότητα της σύνθεσης στη λατινική κληρονομήθηκε ως χαρακτηριστικό στην ιταλική (αλλά και στις άλλες ρομανικές γλώσσες). Ο Oniga (1992: 110) κάνει ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά:

«Οι περιορισμοί της παραγωγικότητας των κανόνων της σύνθεσης της λατινικής δεν ξεπεράστηκαν από τις ρομανικές γλώσσες. Εάν είναι αλήθεια ότι στη λατινική μπορεί να παρατηρηθεί μια αύξηση της παραγωγικότητας της σύνθεσης –ειδικά στις πιο πρόσφατες φάσεις της–, είναι φανερό ότι συγκεκριμένες αντιστάσεις στην παραγωγή των συνθέτων επιμένουν».

Ωστόσο, κατά τη διαδικασία ανάδυσης των ρομανικών γλωσσών –επομένως και της ιταλικής– νέα πρότυπα σύνθεσης επιδίδουν. Αυτά τα νέα πρότυπα είναι προϊόν της αναδιάταξης της σύνταξης στις γλώσσες αυτές και της αυξημένης –σε σχέση με την ύστερη λατινική– αναλυτικότητας των δομών τους.

Όπως διαπιστώνει ήδη ο Tollemache (1945: 272): «Πρωτότοκη κόρη της λατινικής, η ιταλική έμαθε όχι μόνο να διατηρεί ανέγγιχτη την κληρονομιά που της παραδόθηκε, αλλά την έχει αναπτύξει και αυξήσει, είτε σχηματίζοντας νέα σύνθετα στο πρότυπο των κληρονομημένων είτε προσθέτοντας νέα πρότυπα ξένα προς εκείνη (τη λατινική)».

Το πλέον χαρακτηριστικό από αυτά τα πρότυπα είναι εκείνο των εξωκεντρικών συνθέτων [P+O] O, π.χ. *apribottiglie* 'ανοιχτήρι'. Σύμφωνα με την Bisetto (2004: 45), αυτά τα σύνθετα είναι χαρακτηριστικά γενικά των ρομανικών γλωσσών και όχι μόνο της ιταλικής. Το διακριτικό τους χαρακτηριστικό, που τα διαφοροποιεί από άλλους τύπους εξαρτημένων συνθέτων, έγκειται στο ότι το δεύτερο συνθετικό τους είναι άμεσο αντικείμενο του ρηματικού συστατικού. Σύμφωνα με τον Tekančić (1972: 206), αυτός ο τύπος των συνθέτων είναι «μια από τις δημιουργίες των ρομανικών γλωσσών και επομένως της ύστερης προφορικής λατινικής».

Ήταν άγνωστος στα κλασικά λατινικά. Το γεγονός ότι είναι νέος τύπος επιβεβαιώνεται και από τη γραμμική σειρά των συστατικών (προσδιοριζόμενο + προσδιορίζον: το όνομα είναι λειτουργικά το προσδιορίζον του ρήματος)».

Ενώ οι Micheli και Stichauer (2020), μελετώντας αυτά τα σύνθετα, καταλήγουν: «Η ιστορία των συνθέτων [P+O] Ο από τις αρχές έως το κατώφλι του 20ού αιώνα έδειξε ότι το πρότυπο ήταν πάντοτε διαθέσιμο και αξιοποιήθηκε για διάφορα σημασιολογικά εξαγόμενα (αντικείμενα αναφοράς ανθρώπων που εμπλέκονται σε τυπικές δραστηριότητες, επαγγέλματα, ονόματα εργαλείων, ονόματα γεγονότων κ.λπ.), όπως επίσης και σε κατηγοριακά. Πράγματι, η επιθετική λειτουργία των συνθέτων [P+O] Ο, η οποία αντιπροσωπεύει σήμερα μια εξαιρετικά εκτεταμένη χρήση, έχει τις ρίζες της στη διαχρονία, στην οποία μπορούν να ανευρεθούν βέβαια παραδείγματα ήδη της περιόδου πριν το 1500 (π.χ. *rubacuori* 'καρδιοκατακτητής'). Η έρευνα επιβεβαιώνει ότι, αν και υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ρηματικών βάσεων που εμπλέκονται, η αυξημένη παραγωγικότητα των συνθέτων [P+O] Ο οφείλεται στη "συχνότητα του ρηματικού τύπου βάσης", δηλαδή στην υψηλή συχνότητα ενός περιορισμένου αριθμού ρηματικών βάσεων, όπως οι *guarda-*, *mangia-*, *batti-*, *salva-*, *para-*, *porta-*. Αυτή η τελευταία βάση είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επίσης διότι εμφανίζεται ως ένα υπο-σχήμα, όπως αυτό που συνδέεται με τη σημασιολογία του 'περιέχοντος', που έχει παρομοίως καταγωγή δάνεια από το γαλλικό *porte-feuille* 'φάκελος, πορτφόλιο' και λειτουργεί ως μοντέλο για περαιτέρω επεκτάσεις».

Το νέο αυτό πρότυπο πιθανότατα σχετίζεται με την αλλαγή της συντακτικής σειράς όρων από OV στη λατινική σε VO στην ιταλική (Gaeta 2008).

Το συγκεκριμένο πρότυπο που αναδύεται κατά τα προφορικά δημώδη λατινικά, σύμφωνα με τις κλασικές αναλύσεις του Tekančić (1972) και του Rohlf (1969), επιδίδει τους επόμενους αιώνες και ήδη το 1612 λημματογραφείται στο *Vocabolario degli Accademici della Crusca* με 11 λήμματα, ενώ στην έκδοση του 1728 με 27 (Micheli & Stichauer 2020: 139).

Γαλλική

Τα διαχρονικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν για τη σύνθεση της ιταλικής ισχύουν σε μεγάλο βαθμό και για τη σύνθεση της γαλλικής, τόσο ως προς τη «φτωχή» κληρονομιά της λατινικής όσο και ως προς την ανάδυση νέων τύπων συνθέτων, με χαρακτηριστικό εκπρόσωπο τα σύνθετα [P+O] Ο. Όπως αναφέρει ο Darmesteter ([1875] 1967: 168) για τα σύνθετα του τύπου *porte-feuille*, «η σύνθεση με φράσεις υπάρχει σε όλες τις ρομανικές, τις γερμανικές και τις σλαβικές γλώσσες». Ωστόσο, ο Rohlf (1969: 343) χρονολογεί με λεπτομέρεια ως εξής: «Η σύνθεση με ρηματικό τύπο δεν αύξησε τη βαρύτητά της παρά μόνο στην ύστερη δημώδη λατινική. Τον 8ο αιώνα μαρτυρείται το *vinceluna* 'νέο φεγγάρι', στις αρχές του 9ου αιώνα το *Tenegaudia* ως τοπωνύμιο, το *Zeccadenario* ως ανθρωπωνύμιο, τον 10ο αιώνα τα *Leone Cacafulfure*, *Cazzaralomba*, *Pizzicademons*. Τους επόμενους αιώνες αυτοί οι σχηματισμοί έγιναν πολύ πιο συχνοί».

Σε μια πολύ χρήσιμη έρευνα για τη διαχρονική παραγωγικότητα της σύνθεσης στη γαλλική η Voskovskaia (2013: 209-211) διαπιστώνει ότι η περίοδος 1606-1694 υπήρξε η πιο παραγωγική για τη διαδικασία της σύνθεσης στη γαλλική, καθώς είναι η εποχή που η λατινική έχει αρχίσει να χάνει τη βαρύτητά της και η γαλλική επεκτείνεται σε πολλά πεδία χρήσης. Στην περίοδο 1695-1798 τα σύνθετα ονόματα αυξάνουν εξαιρετικά την παραγωγικότητά τους, ενώ την περίοδο 1799-1872 τα ονοματικά σύνθετα του τύπου O+O, E+O, O+E, O-de-O εμφανίζουν μια σχετική πτώση της παραγωγικότητας, που οφείλεται στην είσοδο πολλών νεολογισμών. Τέλος, η Voskovskaia (2013) διαπιστώνει ότι από τις αρχές του 20ού αιώνα οι τεχνολογικές εξελίξεις και η διεθνοποίηση της ζωής επέφεραν μια ισχυρή επιρροή της αγγλικής και στη γαλλική σύνθεση.

Κεντρικό χαρακτηριστικό της γαλλικής σύνθεσης είναι η κεφαλή στα αριστερά, ενώ η αυξημένη συχνότητα χρήσης κάποιων σχηματιστικών εξηγεί την υψηλή παραγωγικότητά τους (π.χ. *porte-*, *avant-*, *contre-*).

Γερμανική

Η γερμανική, τόσο στη διαχρονία της όσο και στη συγχρονία της, θεωρείται μια γλώσσα «φιλική προς τη σύνθεση» (*kompositionsfreudige*). Σύμφωνα με τον Carr (1939: 161), ήδη στην αρχαϊκή γερμανική (Primitive Germanic) υπήρχαν οι εξής τύποι ονοματικών συνθέτων: παρατακτικά (O+O), προσδιοριστικά (O+O), (E+O),

(O+E), (E+E), εξωκεντρικά με αριθμητικό, επίθετο ή όνομα ως το πρώτο συνθετικό. Στη συνέχεια προστέθηκε ο τύπος P+O στην πρώιμη δυτική γερμανική (early West Germanic).

Στην ιστορική περιγραφή της γερμανικής (γερμ. Deutsch / αγγλ. German) ο Schmid (2017) αναφέρει ότι ήδη στην περίοδο 750-1050 (Althochdeutsch) εμφανίζονται ονοματικά σύνθετα, όπως, π.χ., *herbistmanoth* (στη σύγχρονη γερμανική *Herbstmonat* [φθινόπωρο + μήνας] 'Σεπτέμβριος'). Επικρατούν τα προσδιοριστικά σύνθετα, στα οποία το πρώτο συστατικό προσδιορίζει με κάποιον τρόπο το δεύτερο. Εμφανίζονται, επίσης, και κτητικά σύνθετα από την πρώιμη μεσαιωνική γλώσσα, αλλά είναι σαφώς σπανιότερα σε σχέση με τα προσδιοριστικά, π.χ. το εξωκεντρικό *niunouga* (στη σύγχρονη γερμανική *Neunauge* [εννέα + μάτια] 'μύρινα, είδος ψαριού').

Για την περίοδο 1350-1650 (Frühneuhochdeutsch) ο Schmid (2017) αναφέρει ότι η ονοματική σύνθεση εμμένει και αναπτύσσεται σχηματίζοντας: συγκεκριμένης σημασίας ουσιαστικά (π.χ. *agendbuch* 'ημερολόγιο'), αφηρημένης σημασίας ουσιαστικά (π.χ. *badenfurt* 'ταξίδι σε λουτρόπολη'), ουσιαστικά αρνητικής επίτασης (π.χ. *erznarr* 'αρχιβλάκας'), μεταφορικά σύνθετα (π.χ. *affenbuch* 'βιβλίο-μαϊμού', 'με ψεύτικα γραπτά'), αλλά και επιθετικά σύνθετα (π.χ. *allerwunderlichst* 'θαυμαστός').

Στη βιβλιογραφία για την αντιπαραβολική σύνθεση γίνεται αρκετή συζήτηση για τις διαφορές που εμφανίζονται ανάμεσα στη σύνθεση της γερμανικής και της αγγλικής. Παρόλο που και οι δύο γλώσσες ανήκουν ιστορικά στις δυτικές γερμανικές γλώσσες, εμφανίζουν σημαντικές διαφορές στη σύνθεσή τους, κυρίως λόγω των διαφορετικών κλιτικών τους συστημάτων (δες π.χ. Gast 2008 για τα σύνθετα P+O των δύο γλωσσών).

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι τέτοιες σημαντικές αποκλίσεις δεν εμφανίζονται ανάμεσα στη σύνθεση της ιταλικής και της γαλλικής που εξετάστηκαν παραπάνω.

11.2 Ο ρόλος της διαχρονίας στη μορφολογική ανάλυση

Η μελέτη της διαχρονίας δεν είναι καθοριστικός παράγοντας μόνο για τη μελέτη μιας μορφολογικής διαδικασίας όπως η σύνθεση, αλλά είναι επίσης κομβικός για τον εντοπισμό μορφημάτων που παρουσιάζουν οριακή ταυτότητα, δηλαδή των συμφυμάτων. Τα συμφύματα είναι μορφήματα που ανήκουν στη σύγχρονη μορφή μιας γλώσσας, αλλά συγχρόνως αποτελούν αναβίωση «παλιών» μορφημάτων ή μοιάζουν με «παλιά». Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι μορφήματα που είναι –ή μοιάζουν με– μορφήματα της αρχαίας ελληνικής ή της λατινικής χρησιμοποιούνται στα ειδικά λεξιλόγια για τη δημιουργία νεολογισμών.

Ακόμα και στα λαϊκής καταγωγής συμφύματα έχουμε τη διαίσθηση ως φυσικοί ομιλητές ότι οι γραμματικοποιημένες σημασίες είναι πιο νέες από τις κυριολεκτικές λεξικές (π.χ. η σημασία του *θεο-* στη λέξη *θεό-τρελος* συγκριτικά με τη σημασία της λέξης *θεός*).

Στο πλαίσιο της ανάλυσης των συμφυμάτων εντός της θεωρίας της γραμματικοποίησης, η αναβίωση των παλαιών σημασιών είναι μέρος της συμβατικοποίησης του υπονοήματος. Γενικότερα δε, για τη θεωρία της γραμματικοποίησης η διαχρονική εξέταση δεν ταυτίζεται απλώς με την περιγραφή της ιστορίας των μορφημάτων, αλλά επιχειρεί να ερμηνεύσει με τον συνυπολογισμό του διαχρονικού παράγοντα τη συγχρονική ποικιλία που γίνεται φανερή στα ειδικά λεξιλόγια, στο επίπεδο λόγου, αλλά –το κυριότερο– και στο επίπεδο της γραμματικής διαφοροποιώντας τα συμφύματα από τα παραθήματα. Όπως διατυπώνεται από τον Lehmann (1993: 333): «Μια ιστορική γραμματική αναζητά τα ίχνη μιας γλώσσας μέχρι το πρωιμότερο ανασυνθέσιμο στάδιο και περιγράφει τα βασικά ενδιάμεσα στάδια όπως καταγράφονται στο *corpus*. Κάνει αυτήν την περιγραφή χωρίς αναφορά στη συγχρονική συνάφεια των πρωιμότερων σταδίων. Μια ερμηνευτική και δυναμική περιγραφή αναπαριστά τη συγχρονική ποικιλότητα με έναν τρόπο που την καθιστά κατανοητή. Αυτό περιλαμβάνει την κατάταξη των ποικιλιών σε διαχρονική σειρά». Επομένως, στη θεωρία της γραμματικοποίησης αντιστοιχεί η ερμηνευτική και δυναμική περιγραφή σε διαχρονική σειρά.

Εάν σταθούμε στις μελέτες που, ενώ ανήκουν στη λεξική μορφολογία, δανείζονται στοιχεία και από τις λειτουργικές προσεγγίσεις, θα παρατηρήσουμε ότι συμπεριλαμβάνουν στον προβληματισμό τους τον διαχρονικό παράγοντα.

Στη μελέτη των Dimela και Ralli (2009: 104) που αφορά το μόρφημα *σα-* διαπιστώνεται ότι: «α) το *σα-* μπορεί να έχει γίνει σημασιολογικός εντατικός δείκτης (meaning intensifier), αλλά το αρχικό του νόημα είναι ακόμη διαφανές σε όλους τους σχηματισμούς με *σα-* και η εντατική του ιδιότητα χαρακτηρίζει επίσης

συγκεκριμένες περιπτώσεις των λέξεων *ίσα*, *β*) η μειωμένη μορφή *σα*- οφείλεται σε ανεξάρτητους φωνολογικούς λόγους και όχι σε ένα πιθανό καθεστώς προθήματος και *γ*) έχει περιορισμένη παραγωγικότητα, αφού συνδυάζεται μόνο με τοπικά επιρρήματα και όχι με όλα».

Στην ανάλυση αυτήν, επομένως, σε πλαίσια λεξικής μορφολογίας, βρίσκουμε μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση για την επιβίωση στη συγχρονία σημασιολογικών ιχνών της διαχρονίας, θέση που δεν είναι απόλυτα συμβατή με την απόλυτη διάκριση συγχρονίας και διαχρονίας που χαρακτήρισε όλο τον δομισμό και βέβαια, κυρίως, τον βασικό απόγονο του δομισμού, που είναι η γενετική προσέγγιση.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η Baeskow (2004), η οποία μελετά τα μη γηγενή (δηλαδή τα νεοκλασικά) μορφήματα της αγγλικής αλλά και της γερμανικής στο πλαίσιο του μινιμαλιστικού προγράμματος, προτείνει ότι ιδιότητες μορφημάτων που προκύπτουν από την προέλευσή τους (π.χ. τη ρηματική) μπορούν να συμπεριληφθούν σε έναν προαιρετικό ετυμολογικό τομέα του λήμματός τους, που είναι προσβάσιμος σε ομιλητές με καλύτερη γνώση της γλώσσας. Στην προσέγγιση αυτή, δηλαδή, η ετυμολογική/ιστορική πληροφορία τυποποιείται ως τομέας του λήμματος.

11.3 Η διάκριση σύνθεσης και παραγωγής και οι οριακές περιπτώσεις μορφημάτων

Επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας

Η ανάπτυξη της μορφολογικής θεωρίας και ανάλυσης της ελληνικής ακολουθεί, προφανώς, τις εξελίξεις της γενικότερης γλωσσολογικής θεωρίας. Προκειμένου να παρακολουθήσουμε αυτήν την ανάπτυξη, χρησιμοποιήσαμε δύο συνθετικές εργασίες: εκείνη του Μπαμπινιώτη (1983) που αφορά συνολικά τις γλωσσολογικές μελέτες της ελληνικής και εκείνη της Ralli (2003) που αφορά τις μορφολογικές έρευνες για την ελληνική. Η εικοσαετία που χωρίζει τις δύο εργασίες υπήρξε ιδιαίτερα παραγωγική για την ανάπτυξη των μορφολογικών ερευνών.

Στην εργασία του Μπαμπινιώτη οι μορφολογικές έρευνες (μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70) υπάγονται στο υποκεφάλαιο «Μορφοσύνταξη» και παρουσιάζονται με βάση τα θεωρητικά πρότυπα που ακολουθούν (κυρίως τα δομιστικά και τα πρώιμα γενετικά). Εκεί διαπιστώνεται ότι: «στην πολύ ενδιαφέρουσα σήμερα μορφοσυντακτική περιοχή της παραγωγής και της συνθέσεως, που συγκεντρώνει το ευρύτερο ενδιαφέρον των γλωσσολογικών ερευνών τα τελευταία χρόνια, πολύ λίγα πράγματα έχουν γίνει» (Μπαμπινιώτης 1983: 221). Επίσης, διαπιστώνεται ότι: «δεν διαθέτουμε ακόμη συνθετική εργασία με τις τελευταίες αντιλήψεις περί παραγωγής και συνθέσεως και βάσει της μετασηματιστικής ιδίως θεωρίας, που θα επέτρεπε γενικότερες θεωρήσεις και ερμηνείες των ποικίλων προβλημάτων μιας γλώσσας πλούσιας σε συνθετική και παραγωγική ικανότητα όπως η Νεοελληνική» (ό.π.: 222).

Το αίτημα, επομένως, για μια αμεσότερη εμπλοκή της θεωρίας στην ανάλυση των μορφολογικών διαδικασιών της σύνθεσης και της παραγωγής ήταν διατυπωμένο με έμφαση στα τέλη της δεκαετίας του '70.

Είκοσι χρόνια αργότερα η Ralli (2003: 78) διαπιστώνει ότι: «στην ελληνική γλωσσολογία, οι μορφολογικοί σχηματισμοί έχουν αναλυθεί στο πλαίσιο διαφόρων γλωσσολογικών σχολών, οδηγώντας σε αξιοσημείωτο αριθμό μελετών, τόσο περιγραφικών, όσο και ερμηνευτικών». Τα μορφολογικά φαινόμενα που έχουν ερευνηθεί και περιλαμβάνονται στη μελέτη είναι εκείνα της κλίσης, της παραγωγής και της σύνθεσης, ενώ γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε ζητήματα όπως η ρηματική αύξηση, η αλλομορφία, οι παθητικές μετοχές, τα ρηματικά παράγωγα, το συνδετικό φωνήεν κ.ά. Όσον αφορά τα ζητήματα θεωρίας, διαπιστώνεται ότι «υπάρχουν περιοχές που είναι σχετικά επαρκώς μελετημένες (π.χ. κλίση) σύμφωνα με διάφορα πλαίσια και άλλες που ακόμη επιζητούν μια διεπισδυτική έρευνα (π.χ. παραγωγή ή σύνθεση) [...]». Η μορφολογία είναι ένας τομέας που πάντοτε ισορροπούσε μεταξύ της φωνολογίας και της σύνταξης και που ακόμη αγωνίζεται για τη θέση της στο εσωτερικό της θεωρίας της γραμματικής» (ό.π.: 115). Η τελευταία διαπίστωση προκύπτει από την εκτεταμένη συζήτηση στο πλαίσιο της γενετικής θεωρίας για την αυτονομία ή μη της μορφολογίας, συζήτηση στην οποία η Ράλλη έχει λάβει μια ισχυρή λεξικαλιστική θέση, γεγονός που εξηγεί και το ότι εντάσσει στη μορφολογία τη διαδικασία της κλίσης. Η περιγραφή της μορφολογίας ως ενός τομέα αγωνιζόμενου να καταλάβει τη θέση του προφανώς δεν θα είχε νόημα στο πλαίσιο της παραδοσιακής γραμματικής θεωρίας ή της ιστορικο-συγκριτικής γλωσσολογίας, οι οποίες, εκκινώντας από τη μελέτη

γλωσσών όπως η αρχαία ελληνική ή η λατινική, έδιναν αναντίρρητο βάρος στη μελέτη των μορφολογικών διαδικασιών.

Από τη δεκαετία του '70 και έπειτα, επομένως, η μελέτη της μορφολογίας της ελληνικής πραγματοποιείται λαμβάνοντας υπόψη τη σύγχρονη γλωσσολογική συζήτηση και τις θεωρίες που επικρατούν σε αυτήν, κυρίως τον δομισμό και τις γενετικές προσεγγίσεις. Σε αυτό το θεωρητικό περιβάλλον αναπτύχθηκε και ο προβληματισμός για τα μορφήματα που δεν είναι εύκολα κατατάξιμα ούτε στη σύνθεση ούτε στην παραγωγή.

Η μελέτη παρόμοιων μορφημάτων ξεκινά ήδη από τη δεκαετία του '80 στην ελληνική βιβλιογραφία με τη μετάφραση των γαλλικών όρων *confix*, *confixation* ως *σύμφυμα* και *συμφυματοποίηση* αντίστοιχα στην ελληνική μετάφραση του έργου του Martinet (1985), αλλά και με την εργασία της Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1986) για το σχηματιστικό στοιχείο *-ποιώ*. Η συγκεκριμένη εργασία είναι η πρώτη μεθοδική παρουσίαση ενός στοιχείου με χαρακτηριστικά συμφύματος. Τον όρο «σύμφυμα» χρησιμοποιεί και ο Petrounias (1997). Ο όρος αναφέρεται σε μορφήματα που έχουν συνήθως λόγια καταγωγή, προέρχονται από την αρχαία ελληνική ή τη λατινική (π.χ. *νεο-*, *τηλε-*, *-λογία*, *-ποίηση*, *-ποιώ*) και απαντούν κυρίως στα ειδικά επιστημονικά λεξιλόγια ή στα δημόσια λεξιλόγια του τύπου και της πολιτικής. Σχετικές αναφορές δεν λείπουν και από την παλαιότερη βιβλιογραφία, που κινείται σε παραδοσιακά πλαίσια (Τριανταφυλλίδης 1941, Σετάτος 1969, Τομπαΐδης 1978).

Σύμφωνα με τη Ralli (1992), στοιχεία, όπως τα *-λόγος*, *-γράφος*, *-κτόνος*, *-πλόκος* θεωρούνται δεσμευμένα θέματα και αναλύονται στο πλαίσιο της λεξικής μορφολογίας της γενετικής θεωρίας.

Σε παλαιότερες μελέτες (πρβ. Γιαννουλοπούλου 2000, 2005, Γιαννουλοπούλου 2006) έχουν αναλυθεί τέτοιου τύπου μορφήματα στο πλαίσιο της «θεωρίας της γραμματικοποίησης», και πιο συγκεκριμένα της θεωρίας της «αναδυόμενης γραμματικής» (*emergent grammar*, Horner 1987, 1988), θεωρώντας ότι αυτές οι οριακές περιπτώσεις μορφημάτων που δείχνουν τη μετατροπή των λεξικών μορφημάτων σε γραμματικά απαιτούν θεωρήσεις που αποδέχονται τα ρευστά όρια μεταξύ των μορφολογικών διαδικασιών. Είναι προφανές ότι η ανάλυση αυτή είναι εκτός της γενετικής θεωρίας και ανήκει στις λεγόμενες *λειτουργιστικές* (*functional*) προσεγγίσεις. Ωστόσο, όπως ισχυρίζεται και η Helasuo (2009: 70): «Η αναδυόμενη γραμματική θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκει στη λειτουργική γλωσσολογία, αλλά με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να περιγραφεί ως αντιπροσωπευτική του κυρίαρχου λειτουργισμού».

Σε πιο πρόσφατες έρευνες (Dimela & Melissaropoulou 2009, Dimela & Ralli 2009) μελετώνται περιπτώσεις οριακών μορφημάτων τόσο της νέας ελληνικής όσο και των διαλέκτων της, με τη βοήθεια των αναλυτικών εργαλείων της γραμματικοποίησης, αλλά παραμένοντας στα θεωρητικά πλαίσια της λεξικής μορφολογίας. Στην πρώτη εργασία μελετώνται τα μορφήματα *σο-/σιο*, *σα-*, *ξω-*, *καλο-*, *κουτσο-*, *πολυ-*, *μισο-*, *ολο-*, ενώ στη δεύτερη το μόρφημα *σα-*.

Διακρίνεται, επομένως, από τη σύντομη επισκόπηση ότι τα οριακά μεταξύ της σύνθεσης και της παραγωγής μορφήματα της νέας ελληνικής μελετήθηκαν στο πλαίσιο της λειτουργικής γλωσσολογίας του Martinet, οπότε και χαρακτηρίστηκαν ως *συμφύματα* (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1986), στο πλαίσιο της λεξικής μορφολογίας ως *δεσμευμένα θέματα* (Ralli 1992), στο πλαίσιο της θεωρίας της γραμματικοποίησης και συγκεκριμένα της «αναδυόμενης γραμματικής» (Γιαννουλοπούλου 2000, 2005, Γιαννουλοπούλου 2006) διατηρώντας τον όρο «συμφύματα», καθώς και σε συνδυασμό γενετικών και λειτουργιστικών προσεγγίσεων (Dimela & Melissaropoulou 2009, Dimela & Ralli 2009).

11.4 Ανάλυση των οριακών μεταξύ της παραγωγής και της σύνθεσης μορφημάτων

Σε προηγούμενες εργασίες (Γιαννουλοπούλου 2000, Γιαννουλοπούλου 2006) μελετήθηκαν τα παρακάτω συμφύματα της νέας ελληνικής: *ευρω-*, *μετα-*, *νεο-*, *οικο-*, *παλαιο-*, *πολυ-*, *ραδιο-*, *τηλε-*, *ψευδο-*, *-ειδής*, *-θήκη*, *-ισμός*, *-κτονία*, *-κτόνος*, *-λογία*, *-λόγος*, *-ποιώ*, *-ποίηση*, *-ώδης*. Η σύγκριση ήταν αντιπαραθετική με τα αντίστοιχα μορφήματα της ιταλικής και διαπίστωσε ορισμένα συστατικά χαρακτηριστικά των εν λόγω μορφημάτων και για τις δύο γλώσσες.

Τα συμφύματα:

α) Δεν ταυτίζονται με θέματα αυτόνομων λέξεων στη σύγχρονη μορφή της γλώσσας ή, ακόμα και όταν ταυτίζονται από πλευράς μορφής, διαφοροποιούνται σημασιολογικά, π.χ. το σύμφυμα *-ποίηση* με τη σημασία 'μετατροπή σε', όπως στη λέξη *βαλκανοποίηση* συνυπάρχει με την αυτόνομη λέξη *ποίηση*, που σημαίνει τη συγκεκριμένη μορφή έντεχνου λόγου.

β) Εμφανίζονται κατά προτίμηση στις ονοματικές δομές. Πολύ λίγα είναι τα ρηματικά συμφύματα, π.χ. *-ποιώ*.

γ) Παραμένουν φωνολογικά αδιαφοροποίητα σε σχέση με το αυτόνομο θέμα από το οποίο προέρχονται, π.χ. *παλαιο-*, *ψευδο-* από τα *παλαιός*, *ψευδής*.

Οι συμφυματικές λεξικές μονάδες:

α) Σχηματίζονται συχνά ακολουθώντας μια λέξη-μοντέλο, π.χ. οι λέξεις με το σύμφυμα *οικο-* και τη σημασία 'ισορροπία φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος' σχηματίστηκαν αρχικά στη γερμανική στη βάση της λέξης *Oekologie*, που κατασκευάστηκε από τον Γερμανό βιολόγο Haeckel το 1866 (πληροφορία από τον Migliorini 1975).

β) Εμφανίζουν σημασιολογική ανακατανομή, π.χ. οι λέξεις με το σύμφυμα *ευρω-*, όπως *ευρωστρατός*, εξειδικεύουν στη σημασία 'σχετικός με τον θεσμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης' και όχι στη σημασία της Ευρώπης γενικά ως γεωγραφικής περιοχής.

γ) Ειδικά στην ιταλική διαθέτουν εσωτερική σειρά συστατικών αντίστροφη από εκείνη της σύνθεσης, δηλαδή η κεφαλή των συμφυματοποιημένων λέξεων της ιταλικής είναι στα δεξιά (π.χ. *francofilo* 'γαλλόφιλος'), ενώ στις σύνθεση της ιταλικής η κεφαλή βρίσκεται στα αριστερά (π.χ. *pescecane* ψάρι+σκύλος, 'σκυλόψαρο').

Τα χαρακτηριστικά αυτά συσχετίστηκαν με τις παραμέτρους και τις διαδικασίες της γραμματικοποίησης όπως προτείνονται από τον Lehmann (1985: 309), ως εξής:

Τα συμφύματα:

1. Ως προς την *ακεραιότητα* (integrity) βρίσκονται σε αδύναμη γραμματικοποίηση, μιας και διαθέτουν δέσμη σημασιολογικών χαρακτηριστικών και υφίστανται τη διαδικασία της *εξασθένησης* (weakening) συγκριτικά με τα αντίστοιχά τους ελεύθερα μορφήματα. Τα επιφύματα (όσα βρίσκονται σε τελική θέση) είναι περισσότερο γραμματικοποιημένα από τα προφύματα (όσα βρίσκονται σε αρχική θέση), π.χ. το *-ποίηση* με τη σημασία 'μετατροπή σε', όπως στη λέξη *βαλκανοποίηση*, είναι πιο γραμματικοποιημένο από το *νεο-* με τη σημασία 'νέα εκδοχή', όπως στη λέξη *νεοορθόδοξος*.

2. Ως προς την *παραδειγματικότητα* (paradigmaticity) βρίσκονται σε αδύναμη γραμματικοποίηση, αφού συμμετέχουν χαλαρά σε σημασιολογικό πεδίο και δεν υφίστανται παραδειγματικοποίηση.

3. Ως προς την *παραδειγματική ποικιλότητα* (paradigmatic variability) βρίσκονται σε αδύναμη γραμματικοποίηση, αφού η επιλογή τους γίνεται ελεύθερα με βάση επικοινωνιακούς σκοπούς και δεν υποχρεωτικοποιούνται, γι' αυτό και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν παραθήματα.

4. Ως προς την *εμβέλεια* (scope) παρουσιάζουν μια διαδικασία *συμπύκνωσης* (condensation) και τείνουν προς γραμματικοποίηση, αφού τροποποιούν το θέμα της λέξης.

5. Ως προς τη *δεσμευσιμότητα* (bondedness) παρουσιάζουν *ανάμειξη* (coalescence), μιας και είναι εξ ορισμού δεσμευμένα, χωρίς όμως να γίνονται παραθήματα.

6. Ως προς τη *συνταγματική ποικιλότητα* (syntagmatic variability) παρουσιάζουν σταθεροποίηση, αφού καταλαμβάνουν σταθερή θέση είτε στην αρχή είτε στο τέλος της λέξης.

Επομένως, τα συμφύματα ως προς τις παραδειγματικές πλευρές (1, 2, 3) παρουσιάζουν αδύναμη γραμματικοποίηση, ενώ ως προς τις συνταγματικές πλευρές (4, 5, 6) ισχυρότερη. Τα συμφύματα, με άλλα λόγια, διαθέτουν τόσο χαρακτηριστικά λεξικών μορφημάτων (από παραδειγματική πλευρά) όσο και γραμματικών μορφημάτων (από συνταγματική πλευρά). Όμως, η δυναμική φύση αυτής της συνύπαρξης δεν καλύπτεται από τη συστηματοποίηση του Lehmann, γιατί αυτή αφορά τύπους και δομές προχωρημένης γραμματικοποίησης.

Για να διαγνωστεί η γραμματικοποίηση σε πιο ασταθείς τύπους φαινομένων, όπως η συμφυματική παραγωγή, τα ευρετικά κριτήρια του Horper (1991: 22) είναι περισσότερο κατάλληλα. Έτσι, τα χαρακτηριστικά των συμφυμάτων συνδέονται με τα ευρετικά κριτήρια του Horper ως εξής:

Με τη στρωμάτωση (layering) και την απόκλιση (divergence) συνδέεται η συνύπαρξη μορφημάτων σε μη αναλύσιμες / λεξικοποιημένες λεξικές μονάδες με μορφήματα, τα οποία, αφού αποσπάστηκαν και επανααναλύθηκαν σημασιολογικά, δημιουργούν μοντέλα συμφυματικής παραγωγής. Π.χ. στην ελληνική το σύμφυμα *οικο-* με τη σημασία 'ισορροπία μεταξύ φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος' συνυπάρχει με το μη αναλύσιμο θέμα *οικο-* σε λέξεις όπως *οικονομία*.

Με την *εξειδίκευση* (specialization) συνδέεται ο σημασιολογικός αποχρωματισμός των συμφυμάτων μέσω της συμβατικοποίησης του υπονοήματος και η περιορισμένη συγκριτικά με τα ελεύθερα μορφήματα σημασιολογική τους κινητικότητα. Π.χ. το σύμφυμα *ευρω-* με τη συμβατικοποιημένη σημασία 'σχετικό με τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης' δεν μπορεί να σημάνει οτιδήποτε σχετικό με την Ευρώπη ως γεωγραφική περιοχή.

Με την *επιμονή* (persistence) συνδέεται η επιβίωση των ιχνών της διαχρονικής σημασίας στη συγχρονία, επιβίωση που έχει ενισχυθεί από την αναβίωση κάποιων μορφημάτων και ορισμένων σημασιών τους που πραγματοποιείται στα ειδικά λεξιλόγια. Π.χ. το σύμφυμα *οικο-*, που προαναφέρθηκε, συνυπάρχει με το ελεύθερο θέμα *οίκος* 'σπίτι', που έχει περιοριστεί σε κάποιες εκφράσεις.

Με την *αποκατηγοριοποίηση* (decategorialization) συνδέεται η μη ταύτιση των συμφυμάτων με αυτόνομα θέματα, καθώς και η τάση τους να μετατρέπουν τη σειρά των συστατικών των σύνθετων λέξεων και να λαμβάνουν σειρά στοιχείων παραγωγής (ειδικά για την ιταλική). Χάνουν, δηλαδή, σταδιακά ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της κατηγορίας του ελεύθερου θέματος.

Μελετώντας τα συμφύματα, παρακολουθούμε τη γέννηση γραμματικών μορφημάτων στις «συνθήκες εργαστηρίου» των ειδικών λεξιλογίων και τη δυνατότητα διάχυσής τους στο κοινό λεξιλόγιο μέσω των δημοσίων λεξιλογίων, παρακολουθούμε δηλαδή την «ανάδυση» (με τη σημασία που δίνει στην έννοια ο Horpper) της γραμματικής. Οι οριακές αυτές περιπτώσεις μορφημάτων δείχνουν τη διαλεκτική σχέση λεξικού και γραμματικής *in statu nascendi*. Η διάχυση στο κοινό λεξιλόγιο θα κρίνει την πλήρη γραμματικοποίηση ή μη των μορφημάτων μέσω της αυτοματοποίησης που προκαλεί η κοινή χρήση και η επανάληψη.

Η μελέτη αντίστοιχων με τα συμφύματα μορφημάτων, αλλά λαϊκής καταγωγής, όπως τα *θεο-*, *ψιλο-* και *-φέρνω* (δες Γιαννουλοπούλου 2005) ανέδειξε ότι και αυτά βρίσκονται στα όρια ανάμεσα στην παραγωγή και στη σύνθεση, είναι «ατελή παραθήματα» ή «παραθήματα που φτιάχνονται». Η σημαντικότερη διαφορά που εμφανίζουν με τα λόγια καταγωγής συμφύματα είναι ότι τα λόγια καταγωγής έχουν εξειδικευμένη σημασία, ενώ τα λαϊκής καταγωγής έχουν γενικευμένη σημασία σε σχέση με τα αντίστοιχα τους ελεύθερα μορφήματα (π.χ. *θεό-τρελος* 'εξαιρετικά τρελός' vs. *θεός* 'συγκεκριμένη υπερφυσική οντότητα'). Αυτή η γενικευμένη σημασία αποτελεί ένδειξη ότι τα λαϊκής καταγωγής συμφύματα έχουν αυξημένες πιθανότητες να καταλήξουν σε παραθήματα.

Από την παραπάνω συνοπτική περιγραφή των χαρακτηριστικών των συμφυμάτων προκύπτει ότι αυτά διαθέτουν δύο ορίζοντα χαρακτηριστικά που καθιστούν τη μελέτη τους ενδιαφέρουσα, αλλά και προκλητική για τα ερμηνευτικά όρια των γλωσσολογικών θεωριών. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι: α) η οριακή μεταξύ της σύνθεσης και της παραγωγής θέση τους, β) ο ιδιαίτερος ρόλος που παίζει η διαχρονία για την ανάλυσή τους. Σε αυτά τα δύο χαρακτηριστικά θα επιμείνουμε, σε συνάρτηση με τις πρόσφατες γλωσσολογικές θεωρήσεις τέτοιων μορφημάτων, ανεξάρτητα αν χαρακτηρίζονται σε αυτές «συμφύματα».

11.5 Οι οριακές περιπτώσεις στη μορφολογία ως κρίσιμο θεωρητικό ζήτημα

Η διάκριση μεταξύ της σύνθεσης και της παραγωγής αποτέλεσε και αποτελεί ένα από τα κεντρικά ζητήματα για τη μορφολογική θεωρία. Ποικιλία κριτηρίων έχουν προταθεί προκειμένου να διακριθούν οι δύο διαδικασίες (πρβ. Γιαννουλοπούλου 2000: 53-134 για μια επισκόπηση των βασικότερων απόψεων). Την τελευταία δεκαετία έχει ενταθεί ο προβληματισμός και για τις οριακές περιπτώσεις μεταξύ της σύνθεσης και της παραγωγής (δες μεταξύ άλλων Dressler et al. 2005, Ralli 2010).

Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η αναγνώριση οριακών περιπτώσεων μεταξύ των διαδικασιών δεν αποτελεί μια θεωρητικά «αθώα» διαπίστωση, αλλά αντίθετα προϋποθέτει συγκεκριμένες επιστημολογικές παραδοχές που σχετίζονται με την περιγραφή και τον καθορισμό των κατηγοριών στη γλώσσα, αλλά και γενικότερα με τη γνωστική σύλληψη της πραγματικότητας. Η θεωρία που κατ' αρχήν θέτει σε αμφισβήτηση το κλασικό αριστοτελικό μοντέλο για τη διάκριση των κατηγοριών είναι η «θεωρία του πρωτοτύπου» που

διαμορφώνεται στον χώρο της γνωστικής ψυχολογίας από τη Rosch (1973). Η θεωρία αυτή στη διευρυμένη εκδοχή της των «οικογενειακών ομοιοτήτων» βρίσκει πρόσφορο έδαφος στη γλωσσολογία και αναπτύσσεται από τους Taylor (1989), Kleiber (1990), Luraghi (1993) σε γενικό θεωρητικό επίπεδο. Στη μορφολογία σε αυτήν τη θεωρητική κατεύθυνση εντάσσονται οι εργασίες των Bybee και Moder (1983) για μία τάξη ισχυρών ρημάτων της αγγλικής, του Dressler (1989) για τη συνάντηση θεωρίας του πρωτοτύπου και φυσικής μορφολογίας μέσω της διατύπωσης ενός διακατηγοριακού συνεχούς ανάμεσα στις κατηγορίες της κλίσης και της παραγωγής, του Ramat (1990) για τον πρωτοτυπικό ορισμό της λέξης, της Masseroli (1994) για τις «ημιλέξεις» της ιταλικής (που αντιστοιχούν στα μορφήματα που αποκαλούμε «συμφύματα»).

Βασική θέση της «θεωρίας του πρωτοτύπου» στη γλωσσολογική ανάλυση είναι ότι οι κατηγορίες δεν διακρίνονται μεταξύ τους αυστηρότατα αλλά αλληλοεπικαλύπτονται, δηλαδή ορισμένα γλωσσικά στοιχεία διαθέτουν χαρακτηριστικά που ανήκουν σε περισσότερες από μία κατηγορίες. Όπως διατυπώνεται από τον Lakoff (1987: 153):

- Η δομή της σκέψης χαρακτηρίζεται από γνωστικά μοντέλα.
- Οι κατηγορίες του νου αντιστοιχούν με στοιχεία σε αυτά τα μοντέλα.
- Κάποια γνωστικά μοντέλα είναι κλιμακωτά. Συνεπάγονται κατηγορίες με βαθμούς ένταξης. Αυτές είναι η πηγή ορισμένων πρωτοτυπικών επιδράσεων.
- Κάποια γνωστικά μοντέλα είναι κλασικά. Έχουν, δηλαδή, αυστηρά όρια και ορίζονται από αναγκαίες και ικανές συνθήκες. Μπορούν να είναι η πηγή πρωτοτυπικών επιδράσεων όταν οι υποκείμενες συνθήκες τους είναι μερικώς συμβατές με τη γνώση μας για συγκεκριμένες ενότητες.

Η αδιαμφισβήτητη συνεισφορά της θεωρίας του πρωτοτύπου είναι η ένταξη της γλωσσικής παραγωγής σε γενικά γνωστικά μοντέλα, ενώ εμφανίζει σχετικό «έλλειμμα» στον συνυπολογισμό «εξωγλωσσικών» παραγόντων, όπως η κειμενική χρήση, η παλαιότητα, η *ad hoc* δημιουργία λεξικών μονάδων όπως συμβαίνει στα ειδικά λεξιλόγια, ο γλωσσικός δανεισμός. Τέτοιοι παράγοντες αναδεικνύονται καθοριστικοί κατά τη μελέτη των συμφυμάτων.

Θα δώσουμε, στη συνέχεια, έμφαση στο πώς βασικά διδάγματα της θεωρίας του πρωτοτύπου, όπως η αλληλοεπικάλυψη των γλωσσικών κατηγοριών και η χρήση του διακατηγοριακού συνεχούς, χρησιμοποιούνται από τυπικές θεωρήσεις, όπως η λεξική μορφολογία, και ποιες θεωρητικές συνέπειες έχει αυτή η «πρόσμειση».

Σε πρόσφατη έρευνα (Dimela & Melissaroglou 2009) μελετώνται τα μορφήματα *σο-/σιο, σα-, ξω-, καλο-, κουτσο-, πολυ-, μισο-, ολο-* και διαπιστώνεται ότι τα εξεταζόμενα μορφήματα δεν έχουν σαφώς καθορισμένη ταυτότητα, είναι οριακά μεταξύ σύνθεσης και παραγωγής και χαρακτηρίζονται ως “*prefix like adverbs*”.

Οι Dimela και Melissaroglou (2009: 72) διατυπώνουν «μια ιεραρχία παραμέτρων ικανών να αναδείξουν τη μορφολογική ταυτότητα των στοιχείων, καθώς και τη θέση τους στο μορφολογικό συνεχές». Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι «η φωνολογική αλλαγή είναι παράγων που συμβάλλει, αλλά όχι αυτός που θα μπορούσε μόνος να καθορίσει αυτήν την αλλαγή, ενώ η σημασιολογική μετατροπή είναι εκείνη που ενεργοποιεί τη μετάβαση από τη σύνθεση στην προθηματοποίηση. Αποφασιστικά, η μετάβαση από μια λιγότερο σε μια περισσότερο γραμματική υπόσταση μοιάζει να καθορίζεται στη βάση των δομικών σχέσεων που εγκαθίστανται ανάμεσα στα μορφολογικά στοιχεία του σχηματισμού» (ό.π.).

Η παραπάνω ερμηνεία, επομένως, α) αποδίδει τη μετατόπιση στο μορφολογικό επίπεδο σε παράγοντες κατά πρώτο λόγο σημασιολογικούς και κατά δεύτερο φωνολογικούς, δηλαδή περιορίζεται στο εσωτερικό του γλωσσικού συστήματος και συνεπώς είναι μονο-αιτιακή και ανεξάρτητη από το συγκεκριμένο, και β) παραμετροποιεί τα χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, οι Dimela και Melissaroglou (2009: 76) υποστηρίζουν ότι: «υπάρχει ανάγκη για μια ιεραρχική πρόταση επικεντρωμένη στην ιδιοσυγκρασιακή δομική συμπεριφορά των ενδιάμεσων αντικειμένων». Επομένως, οι δύο ερευνήτριες αφενός αποδέχονται την πρόταση για μορφολογικό συνεχές, η οποία έλκει την καταγωγή της από τον λειτουργισμό (Bybee 1985), αφετέρου χρησιμοποιούν την παραμετροποίηση των χαρακτηριστικών, η οποία είναι γνωστό ότι στον χώρο της γενετικής θεωρίας είναι εκείνη που ερμηνεύει την ποικιλομορφία.

11.6 Η παρουσία των οριακών μορφημάτων στην ελληνική βιβλιογραφία

Τα «αχώριστα μόρια» στη Νεοελληνική Γραμματική του Μ. Τριανταφυλλίδη (1941)

Η πρώτη²⁰ αξιωματική αναφορά της ελληνικής βιβλιογραφίας σε λόγια στοιχεία και στην ενδεχόμενη διαφορετική λειτουργία τους βρίσκεται στη *Νεοελληνική Γραμματική* του Μ. Τριανταφυλλίδη ([1941] 1991). Εκεί, στο Δεύτερο Μέρος: *Οι λέξεις*, στη δεύτερη υποδιαίρεση: *Ο σχηματισμός των λέξεων*, το Δ' Κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη σύνθεση (§§ 308-415, σσ. 142-183). Περιγράφοντας και αναλύοντας τη σύνθεση της νέας ελληνικής, ο Τριανταφυλλίδης υποχρεώνεται συχνά να αναφερθεί ιδιαίτερα στη λόγια σύνθεση. Κάνει μια αρχική διάκριση των «αχώριστων μορίων» σε λαϊκά και λόγια και καταχωρίζει στα «λόγια αχώριστα μόρια» τις αρχαίες προθέσεις: *εισ, εκ/ εξ, εν, προ, συν, διά, αμφί, επί, περί, υπό, υπέρ* (σσ. 143-144), αλλά στον σχετικό πίνακα (σσ. 145-146) θεωρεί λόγια αχώριστα μόρια και τα: *αρχι-, διχο-, ενδο-, ημι-, ομο-, τηλε-, υπο-, ψι-*. Στη συνέχεια, στη μελέτη του πρώτου συνθετικού παρουσιάζει ως λόγια σύνθετα με ανωμαλίες στο θέμα τα: *γεωλογία, γεωγραφία, γήλοφος* (σ. 158), ενώ στη μελέτη του δεύτερου συνθετικού κατατάσσει στη λόγια σύνθεση τις λέξεις με δεύτερο συνθετικό το *-λογία* (*κενολογία, περιαιτολογία, τροπολογία*) (σ. 164). Τέλος, παραθέτει (σσ. 171-175) και πίνακα των λόγων συνθετικών, όπου θα συναντήσουμε μεταξύ άλλων λέξεις σύνθετες με το *άλγος* (*κεφαλαλγία, νευραλγία*), με το *ύδωρ* (*υδρόγειος, υδραγωγείο, υδροδυναμική*), με το *λέγω* «συνάζω, καταγίνομαι» (*γεωλογία, γραμματολογία, ψυχολογία*), με το *σκοπώ* (*τηλεσκοπιο, αστεροσκοπείο*). Κλείνοντας το κεφάλαιο της σύνθεσης, ο Τριανταφυλλίδης επισημαίνει την εκφραστικότητα που προσέδωσε στη γλώσσα η λόγια σύνθεση, τονίζοντας ωστόσο ότι δεν πρέπει να γίνεται κατάχρηση των λόγων σύνθετων, ιδίως των ρηματικών, όταν «φτάνουν τα απλά για να εκφράσουν το ίδιο» (σ. 182).

Παρόμοια προβληματική για την ύπαρξη λαϊκής και λόγιας εκδοχής εκθέτει ο Τριανταφυλλίδης και για την παραγωγή (σ. 111).

Η *Νεοελληνική Γραμματική* είναι ένα έργο του 1941 και επίσης είναι γενικό έργο και όχι ειδικευμένη μορφολογική μελέτη. Είναι επομένως αναμενόμενη η περιορισμένη αναφορά στα συμφύματα και στις λέξεις που σχηματίζουν. Είναι ήδη σημαντικό το γεγονός ότι γίνεται σε αυτήν η διάκριση λαϊκού και λόγιου στοιχείου στη νεοελληνική σύνθεση και παραγωγή. Στο λόγιο τμήμα της νεοελληνικής σύνθεσης και παραγωγής, που ορίζει ο Τριανταφυλλίδης, θα έπρεπε να αναζητηθούν τα συμφύματα, οι συμφυματικές λέξεις και άρα η διαδικασία της συμφυματοποίησης. Από τους μελετητές που ακολούθησαν χρονικά τον Τριανταφυλλίδη, ο Ανδριώτης ακολουθεί τη διάκριση λαϊκού και λόγιου και δίνει στο λεξικό του διαφωτιστικές ετυμολογικές πληροφορίες. Εάν είχε ακολουθηθεί με την ίδια συνέπεια η διάκριση λαϊκού και λόγιου και από άλλους ερευνητές, ίσως η νεοελληνική βιβλιογραφία να ήταν πιο πλούσια στο θέμα των συμφυμάτων.

Τα «τέρματα» στο Αντίστροφον Λεξικόν του Γ. Κουρμούλη (1967)

Χαρακτηριστικό έργο για τον παραμερισμό της διάκρισης λόγιου και λαϊκού στοιχείου στη ν.ε. είναι το *Αντίστροφον Λεξικόν της Νέας Ελληνικής* (1967). Εκεί, στο παράρτημα III επιχειρείται η σύγκριση των «ληκτικών συστημάτων αρχαίας και νέας ελληνικής» (σσ. 732-764). Ορίζονται –χωρίς περαιτέρω διακρίσεις– ως «τέρματα»: «αι απλαιοί ή παραγωγικοί καταλήξεις, τα παραγωγικά ή σχηματιστικά επιθήματα, τα ποικίλα μορφήματα και τα β' συνθετικά εκείνα που δεν απαντούν ως αυτοτελείς λέξεις, τουλάχιστον εις την σημερινήν μορφήν της γλώσσης. Τοιαύτα είναι π.χ. τα: *-αλγία, -αλέος, -γράφος, -εια, -ετης, -ιμος, -κτονος, -ληπτος, -μαχία, -μορφος, -νοια, -ουργος, -πάθεια, -ποιός, -πώλης, -σύνη, -τρια, -φανής, -χρωμος, -ώδης, -ωπός* κ.λπ.» (σ. 734). Καταγράφονται λέξεις της αρχαίας ελληνικής με τέτοια «τέρματα», λέξεις της νέας ελληνικής με τα ίδια «τέρματα», και στις λέξεις της νέας ελληνικής γίνεται η διάκριση μεταξύ «παραδοθεισών» και «νεόπλαστων». Στους παρατιθέμενους πίνακες γίνεται σύγκριση της χρήσης αυτών των τερμάτων στη νέα

²⁰ Από τις γραμματικές της ελληνικής των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μικρές αναφορές στο θέμα των λόγων στοιχείων υπάρχουν στη γραμματική του Roussel (1921). Στο κεφάλαιο της Προθηματοποίησης (§§ 845-872) ορισμένα προθήματα δηλώνονται ως νεκρά (*morte*), που συναντώνται σε λόγιες δημιουργίες (*créations savants*). Τέτοια χαρακτηριστικά αποδίδονται στα: *υπέρ-, ημι-, επί, αμφι-*. Δεν αποδίδονται όμως σε επιθήματα, αλλά ούτε και στο κεφάλαιο της Σύνθεσης γίνεται αναφορά σε λόγιους τύπους.

ελληνική και των αντιστοιχών τους στη γαλλική, ιταλική, ρουμανική, ρωσική και σερβοκροατική. Στον συγκεντρωτικό πίνακα σύγκρισης των τερμάτων της αρχαίας και νέας ελληνικής (σσ. 753-764) διακρίνονται όσα τέρματα έχουν γίνει «καταλήξεις» (σ. 737), όπως, π.χ., -αλέος, -άτος, -εια, -εινός, -ερός, -ίσκος, -ισσα, -οστός, -σμα κ.λπ.

Η εργασία σύνθεσης ενός *Αντίστροφου Λεξικού* οδήγησε τους συντάκτες του στην ορθή διάγνωση ότι κάποια στοιχεία της ν.ε. παρουσιάζουν μια ιδιαιτερότητα, ότι μετέχουν στη σύνθεση, ενώ δεν απαντούν ως αυτοτελείς λέξεις. Στην ορθή επίσης διάγνωση ότι κάποια από αυτά έχουν γίνει «καταλήξεις», έχουν δηλαδή γραμματικοποιηθεί, όπως θα λέγαμε με τη σύγχρονη ορολογία. Όμως, όταν οι συντάκτες αυτού του Λεξικού πρέπει να ερμηνεύσουν τον τρόπο εισόδου των στοιχείων αυτών στη ν.ε. και τη γενικότερη παρουσία τους στο σύστημά της, προβαίνουν στις εξής διαπιστώσεις: «Τα εν λόγω συστήματα, ως και πλήθος άλλων, έχουν αποκτήσει σήμερα διεθνή χρήση, εισαχθέντα κατά τους τελευταίους αιώνες ως δάνεια εις τας πολιτιστικές γλώσσας και διαρκώς αυξανόμενα εις αριθμόν παραδειγμάτων, δηλωτικών κυρίως όρων πασών των επιστημών. Διά τοιούτων και αναλόγων στοιχείων δημιουργείται μέγας αριθμός λέξεων του διεθνούς επιστημονικού λεξιλογίου και διαδίδεται μετ' ευχερείας από γλώσσης εις γλώσσαν, καθισταμένης ούτω της νέας ελληνικής διεθνούς γλώσσης των πνευματικών ανθρώπων όλου του κόσμου. Τόσον μεγάλη είναι η ζωτικότητα των συστημάτων, ώστε είναι δυνατόν και σύνηθες εις πλείστας γλώσσας να δημιουργούνται διαρκώς νέα λέξεις, ελληνικής κυρίως, αλλά και μη ελληνικής αρχής, με ελληνικά πρώτα ή δεύτερα συνθετικά ή με ελληνικά καταλήξεις. Μέγας αριθμός εκ των λέξεων αυτών εισέρχονται εν είδει αντιδανείων εις την γλώσσαν μας, όπου αι ελληνικής αρχής γίνονται αποδεκταί και αισθηταί ως γηγενή γλωσσικά στοιχεία» (σ. 733). Και έτσι «επιβεβαιούται νυν και στατιστικώς η γλωσσική διδασκαλία του Γ. Χατζιδάκι και της σχολής του, περί της αδιασπάστου συνεχείας της ελληνικής γλωσσικής παραδόσεως» (σ. 737).

Οι ορθές επομένως διαπιστώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω καλούνται στο εν λόγω λεξικό να τεκμηριώσουν την αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικής και την ταυτότητα της νέας ελληνικής ως «διεθνούς γλώσσης των πνευματικών ανθρώπων όλου του κόσμου». Όμως έτσι πιθανόν να χάνουν τη δυνατότητα να γίνουν αφορμή για την περαιτέρω μελέτη των στοιχείων αυτών στο σύστημα της ν.ε. Καθώς επίσης το συγκεκριμένο λεξικό δεν ασχολείται με τη διάκριση λόγιων και λαϊκών στοιχείων της ν.ε. και επιλέγει αυθαίρετα να συγκρίνει τα ληκτικά συστήματα της ελληνικής «κατά δύο περιόδους, την αρχαία και τη νέα», χωρίς να ορίζει πότε αρχίζει και πότε τελειώνει η καθεμιά και τι συμβαίνει με τις ενδιάμεσες περιόδους, δημιουργεί μια σύγχυση και για τη λειτουργία των μορφημάτων αυτών, αλλά το κυριότερο για την ιστορία της ελληνικής.

Η επίμονη μελέτη της μορφολογίας της ν.ε., η ανάλυση της λειτουργίας και της σημασίας των λόγιων στοιχείων, των δανείων και των αντιδανείων θα δημιουργούσε πολύ περισσότερη «αυτοπεποίθηση» και «θαυμασμό» για τη νέα ελληνική, που, όπως όλες οι γλώσσες του κόσμου, μπορεί να ενσωματώνει διαφοροποιώντας ό,τι της είναι χρήσιμο και να απορρίπτει ό,τι δεν είναι λειτουργικό. Ίσως τότε οι Έλληνες ερευνητές να μην αναλώνονταν στο αν η ελληνική δάνεισε «τας πολιτιστικές γλώσσας», και άρα δικαιούται τον τίτλο της «διεθνούς γλώσσης των πνευματικών ανθρώπων». Όμως αυτό προϋποθέτει ένα εντελώς διαφορετικό ιδεολογικό περιβάλλον διεξαγωγής της επιστημονικής έρευνας.

Τα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη λόγιων και δημοτικών λέξεων της Κοινής Νεοελληνικής (Σετάτος 1969)

Ωστόσο ήδη από τη δεκαετία του '60 δεν έλειψαν εργασίες που επιχειρούν να μελετήσουν τα λόγια και τα λαϊκά στοιχεία της ν.ε., έχοντας αφομοιώσει πιο δημιουργικά τα διδάγματα του Τριανταφυλλίδη. Μια τέτοια μελέτη είναι του Μ. Σετάτου (1969), *Τα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη λόγιων και δημοτικών λέξεων της Κοινής Νεοελληνικής*. Σε αυτήν γίνεται αναφορά στη διατήρηση αρχαϊστικών στοιχείων στις επαγγελματικές γλώσσες, επιστημονικές και τεχνικές [Sondersprachen] (σ. 5), καθώς και στα λόγια στοιχεία. Λόγια στοιχεία είναι, κατά τον συγγραφέα, οι λόγιες παραγωγικές καταλήξεις, η λόγια σύνθεση, τα λόγια αρχαϊκά φωνητικά συμπλέγματα, η λόγια κλίση, το λόγιο λεξιλόγιο (σ. 9). Περιγράφεται δε μια ιδιαίτερη κατηγορία ετυμολογικών σημασιολογικών ζευγών, εκείνα που παρουσιάζουν διαφορά παραγωγικών καταλήξεων (σ. 80), π.χ. *εγκάρδιος* – *καρδιακός*. Η μελέτη αυτή έχει ως βασικό θετικό χαρακτηριστικό τη στόχευσή της να μελετήσει τα λόγια και τα λαϊκά στοιχεία της ν.ε., χωρίς αξιολογικές διακρίσεις – πράγμα όχι αυτονόητο την εποχή που γράφτηκε. Ωστόσο, κυρίως περιγράφει και κατά δεύτερο λόγο αναλύει, γι' αυτό και αποδίδει στα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη την «αντίθεση ύφους (μαζί με το αίσθημα της ετυμολογικής συγγένειας ή

κοινής καταγωγής και συνήθως διαφορετική σημασία)» (σ. 2) ως βασικό χαρακτηριστικό. Δεν θέτει όμως το ερώτημα –ούτε το προκαλεί– αν η υφολογική και η σημασιολογική διαφοροποίηση είναι πιθανόν να οδηγήσει και σε λειτουργική διαφοροποίηση για όσα λόγια στοιχεία επιβίωσαν ή αναβίωσαν στο σύστημα της ν.ε. Αυτό κυρίως οφείλεται στο ότι μελετά ζεύγη λέξεων και όχι μορφήματα, αλλά εν μέρει και στο ότι θέλει να ενσωματώσει τη «μελέτη των ετυμολογικών σημασιολογικών ζευγών σε μια γενική θεώρηση της αλληλεπίδρασης δημοτικής και καθαρεύουσας και της δημιουργίας της Κοινής νεοελληνικής» (σελ. 90). Αλληλεπίδραση υπαρκτή μεν, αλλά με επίσης υπαρκτή την ανισοτιμία ανάμεσα στα δύο μέρη της: ανισοτιμία κύρους και θεσμικής ενίσχυσης υπέρ της καθαρεύουσας, αλλά και ασυμμετρία ανάμεσα στους αλληλεπιδρώντες πόλους, αφού ο ένας (δημοτική) είναι φυσική γλώσσα, ενώ ο άλλος (καθαρεύουσα) τεχνητή.

Τα συνωνυμικά ζεύγη λόγων και λαϊκών λέξεων της Κοινής Νεοελληνικής (Τομπαΐδης 1978)

Στην ίδια κατεύθυνση με τη μελέτη του Σετάτου βρίσκεται και η μελέτη του Τομπαΐδη *Τα συνωνυμικά ζεύγη λόγων και λαϊκών λέξεων της Κοινής Νεοελληνικής* (1978). Σε ένα υποκεφάλαιο (σ. 47) περιγράφονται οι: «ελληνογενείς ξένες λέξεις». Αυτές είναι «μια μεγάλη κατηγορία λόγων λέξεων που πλάστηκαν από τους Ευρωπαίους από προθέματα, επιθήματα ή συνθετικά μέρη αρχαία ελληνικά (κάποτε συνδυασμένα με λατινικά), και τις λέξεις αυτές τις παραλάβαμε αυτούσιες. Οι λέξεις αυτές έχουν υποστεί γενικά προσαρμογή στο τυπικό της ελληνικής, ενώ η φωνητική προσαρμογή τους έγινε μόνο στις περιπτώσεις που την επέβαλλε η φύση του (αρχαίου συνήθως) ελληνικού συμφωνισμού ή φωνηεντισμού», με αντίστοιχα παραδείγματα: *βιολογία* < *biologie*, *βιβλιογραφία* < *bibliographie* (σσ. 47-48). Ούτε σε αυτήν τη μελέτη γίνεται μορφολογική ανάλυση, παρατίθενται όμως (σσ. 48-52) κατάλογοι των «ελληνογενών ξένων λέξεων», στις οποίες μπορεί να αναγνωριστεί συμφυματική παραγωγή, όπως π.χ. στις λέξεις *γεωλογία*, *ορυκτολογία*, *τηλέφωνο*, *υδρόφιλος*, *υδρόσφαιρα*, *αυτοβιογραφία*, *βιογράφος*. Ο ίδιος ο χαρακτηρισμός «ελληνογενείς» είναι ασαφής, αφού αφορά μόνο την προέλευση –και μάλιστα όχι όλων των λ.μ., αφού υπάρχουν και λατινικής καταγωγής– και δεν αφορά άλλο χαρακτηριστικό τους, όπως π.χ. τα λεξιλόγια χρήσης τους ή τον λόγιο χαρακτήρα τους.

Η εισαγωγή των όρων confixation, confixé, confixé (1985)

Η τυπική, έστω, λύση του γλωσσικού ζητήματος με την καθιέρωση της δημοτικής το 1976 ως επίσημης γλώσσας του κράτους και η τάση για εκσυγχρονισμό των πανεπιστημιακών σπουδών έδωσε ώθηση και στη γλωσσολογική έρευνα. Στη δεκαετία του '80 παρατηρείται ανάπτυξη των γλωσσολογικών μελετών. Οι μεταφράσεις γλωσσολογικών έργων είναι πιο συχνές και ο προβληματισμός εμπλουτίζεται. Το 1985 μεταφράζεται στα ελληνικά η συλλογή κειμένων του Α. Martinet *Θέματα λειτουργικής σύνταξης* (μεταφραστές: Ε. Βέλτσου, Φ. Καβουκόπουλος, Γ. Μαγουλάς, Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου), όπου οι όροι *confixation, confixe* μεταφράζονται ως *συμφυματοποίηση* και *σύμφυμα* αντίστοιχα (σσ. 242-243).

Οι μελέτες για τη συμφυματοποίηση της Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1986α, 1986β, 1988, 1994)

Τον όρο *σύμφυμα* χρησιμοποιεί η Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1986β) στη μελέτη «Η φύση και η παραγωγικότητα του σχηματιστικού στοιχείου -ποιώ». Η εργασία αυτή είναι, από όσο γνωρίζω, η πρώτη μεθοδική παρουσίαση στην ελληνική βιβλιογραφία ενός στοιχείου με χαρακτηριστικά συμφύματος. Σε αυτήν παρουσιάζεται η ορολογία του Martinet (1979) για τη συμφυματοποίηση (σ. 51). Το -ποιώ χαρακτηρίζεται «αναμφισβήτητα σύμφυμα» (σ. 52), και επίσης γίνεται σύγκριση του κανόνα παραγωγής του -ποιώ με τον κανόνα παραγωγής του εκ-/εξ-. Η εξέταση καταλήγει στην αυξημένη παραγωγικότητα του -ποιώ συγκριτικά με το εκ-/εξ-. Η ίδια γλωσσολόγος το 1988 δημοσιεύει τη μελέτη “La confixation en grec moderne”, την πρώτη μελέτη στην Ελλάδα για το φαινόμενο της συμφυματοποίησης με τη χρήση της σύγχρονης ορολογίας.

Η Αναστασιάδη-Συμεωνίδη ήδη στη διδακτορική διατριβή της (1986α, *Η νεολογία στην Κοινή Νεοελληνική*) αντιμετωπίζει με σύγχρονο επιστημονικό τρόπο τα λόγια στοιχεία και την παραγωγικότητά τους. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι «ακόμη και ο δανεισμός στη νέα ελληνική (ν.ε.) λ.μ. ή μορφημάτων από τα ΑΕ ανήκει στο φαινόμενο της νεολογίας» (σ. 53), ενώ στην αναφορά στους λόγιους τύπους (σ. 62) αναφέρει: «Η έννοια *λόγιος τύπος* προκαλεί συχνά σύγχυση, γιατί είναι αμφίσημη: αποδίδει συγχρόνως τη χρήση της λ.μ., π.χ. σε κάποια επιστήμη, αλλά και τον τρόπο σχηματισμού της –που είναι διαφορετικός από

τον τρόπο σχηματισμού των λαϊκών τύπων—, πράγμα που δυσκολεύει την απομνημόνευση και τη χρήση του νεολογισμού από τους μη ειδικούς. Αυτή η εγγενής δυσκολία μεγαλώνει ακόμα περισσότερο με την παρεμβολή συστήματος άλλης γλώσσας, όπως της αγγλικής ή της γαλλικής, η οποία, αφού δανείστηκε την ΑΕ (αρχαιοελληνική) βάση, δανείζει στη ΝΕ (νέα ελληνική) το νέο όρο που έχει σχηματιστεί σύμφωνα με τους σημασιο-συντακτικούς κανόνες της ξένης γλώσσας». Και ορθά παρατηρεί η Α.-Σ. στο κεφάλαιο «Παραγωγικότητα ορισμένων στοιχείων» (σσ. 66-68) ότι ορισμένα νεολογικά στοιχεία «δεν ακολουθούν τη διαδικασία από το λόγο στη γλώσσα, αλλά διανύουν μια αντίθετη πορεία, από τη γλώσσα προς το λόγο». Ως τέτοια στοιχεία αναφέρονται μεταξύ άλλων «τα προθήματα *αντι-, ανα-, αυτο-, απο-*, τα επιθήματα *-της*, ή τα επιθηματικά στοιχεία *-ποίηση, -ποιώ, -ποιητικός*» (σ. 66). Στη διατριβή της η Α.-Σ. (1986α) δεν χρησιμοποιεί ακόμα τον όρο «σύμφυμα», τον οποίο θα χρησιμοποιήσει λίγο μετά στη μελέτη “*La confixation en grec moderne*”, που εκδόθηκε το 1988, αλλά αποτελεί ανακοίνωση στο 13ο Διεθνές Συνέδριο Λειτουργικής Γλωσσολογίας (Αύγουστος 1986), καθώς και στη μελέτη για το *-ποιώ* που προαναφέρθηκε.

Στη μελέτη του 1994 (σ. 108) η Α.-Σ. αναφέρει ότι «αρχαιοελληνικά στοιχεία που εισάγονται στη νέα ελληνική μέσω της Γλώσσας 2 (διεθνισμοί), η οποία ανέτρεξε στην αρχαία ελληνική ή που τα περιείχε ως ρομανικά στοιχεία απώτερης αρχαιοελληνικής καταγωγής, αυξάνουν την παραγωγικότητα των αντίστοιχων αρχαιοελληνικών στοιχείων της νέας ελληνικής: π.χ. *πολυ-, -ισμός, -ικός*».

Η σημαντικότερη παρατήρηση της Α.-Σ. (1986α: 66-68) είναι ότι κάποια παραγωγικά στοιχεία διανύουν την πορεία από τη γλώσσα προς τον λόγο, αντί για την πορεία από τον λόγο προς τη γλώσσα. Αυτή η «ιδιαιτερότητα της πορείας» μπορεί να δημιουργήσει έναν γόνιμο προβληματισμό στους ερευνητές για τη σχέση γλώσσας και λόγου, προβληματισμός που αναπτύχθηκε και από τους θεωρητικούς της γραμματικοποίησης.

Οι οριακές περιπτώσεις ανάμεσα στη σύνθεση και στην παραγωγή στη Ralli (1992)

Στη μελέτη του 1992 “*Compounds in Modern Greek*” η Ράλλη αναφέρεται στις οριακές περιπτώσεις ανάμεσα στη σύνθεση και στην παραγωγή. Είναι εκείνες στις οποίες το «ένα συνθετικό του συνθέτου (συνήθως το δεξιό μέλος) δεν εμφανίζεται ποτέ ως ανεξάρτητη λέξη, ακόμα και αφού έχει υποστεί διαδικασία κλίσης» (Ralli 1992: 159). Ως σχετικά παραδείγματα δίνει μεταξύ άλλων τα **λόγος, *γράφος, *κτόνος *πλόκος* σε λ.μ. όπως *γλωσσολόγος, σειсмоγράφος, πατροκτόνος, δολοπλόκος*. Κατά τη Ράλλη, σε λίγες περιπτώσεις αριστερά μέλη ενός συνθέτου μπορεί να παρουσιάζουν την ίδια κατάσταση (π.χ. *τήλε-*).

Η Ράλλη θεωρεί ότι οι διαφορές των περιπτώσεων αυτών από τα παραθήματα είναι οι εξής: α) Αντίθετα με τα παραθήματα, δεν έχουν πλαίσιο υποκατηγοριοποίησης σύμφωνα με το οποίο μια συγκεκριμένη βάση πρέπει να επιλέγεται στη διαδικασία της παραγωγής. β) Αντικείμενα ρηματικής κατηγορίας από τις παραπάνω περιπτώσεις μπορεί να συνδυάζονται με πολύ παραγωγικά προθήματα (π.χ. *-ποιώ*). γ) Οι δομές με τέτοια αντικείμενα εμφανίζουν πάντοτε το συνδετικό φωνήεν *-ο-* ανάμεσα στα δύο μέλη, χαρακτηριστικό της ελληνικής σύνθεσης και όχι της παραγωγής. Με βάση αυτές τις διαφορές, η Ράλλη καταλήγει ότι τα αντικείμενα αυτά πρέπει να θεωρούνται *θέματα (stems)*, παρόλο που αναγνωρίζει ότι και αυτή η λύση παρουσιάζει μειονεκτήματα, γιατί αυτά τα θέματα αφενός δεν εμφανίζονται ποτέ ως ελεύθερες λέξεις και αφετέρου συνήθως καταλαμβάνουν τη δεξιά θέση, αντίθετα με τα περισσότερα θέματα, που μπορούν να εμφανίζονται σε οποιαδήποτε θέση του συνθέτου.

Το διεθνές επιστημονικό λεξιλόγιο, οι διεθνισμοί και τα συμφύματα στις μελέτες του Ευ. Πετρούνια (1984, 1993, 1997α)

Λίγο νωρίτερα από το 1985 και τη μετάφραση του έργου του Martinet που έδωσε την ώθηση για τη χρήση των όρων: «συμφυματοποίηση, σύμφυμα, συμφυματική λέξη» στο έργο του Πετρούνια (1984) *Νεοελληνική Γραμματική και Συγκριτική Ανάλυση* παρουσιάζεται το ζήτημα της διεθνούς επιστημονικής ορολογίας που στηρίζεται σε αρχαία ελληνικά στοιχεία. Εκεί, χωρίς το «άγχος» της τεκμηρίωσης της αδιάσπαστης συνέχειας της ελληνικής, αναφέρεται: «Επειδή έχει δημιουργηθεί διεθνώς η παράδοση να χρησιμοποιούνται αρχαία ελληνικά (και λατινικά) γλωσσικά στοιχεία για τη δημιουργία καινούργιων επιστημονικών και τεχνικών όρων, πολλοί απ’ αυτούς δημιουργούν την εντύπωση, προπαντός στο διάβασμα, ότι είναι λέξεις ελληνικές. Τα φαινόμενα όμως συχνά απατούν. Οι λέξεις αυτές δημιουργούνται με βάση αρχαία ελληνικά ή λατινικά γλωσσικά στοιχεία, σκοπός τους όμως είναι να εξυπηρετήσουν σημασιολογικά τις επιστημονικές ανάγκες του

νεότερου κόσμου, και προσαρμόζονται περισσότερο ή λιγότερο στην προφορά και στη μορφολογία των νεότερων γλωσσών. Στα νέα ελληνικά έρχονται αφού έχουν πάρει συγκεκριμένη μορφή και σημασία στις ξένες γλώσσες. Αλλά ακόμη κι αν τέτοιες λέξεις ταιριάζανε απόλυτα στο φωνολογικό, μορφολογικό και σημασιολογικό σύστημα των αρχαίων ελληνικών, και πάλι δε θα ήτανε ιδιαίτερα κατάλληλες για το νεοελληνικό σύστημα, αφού [...] η νεότερη και η αρχαία μορφή της γλώσσας διαφέρουν σημαντικά στο φωνολογικό τομέα» (σ. 419). Δεν έχουμε εδώ τη χρήση του όρου *σύμφυμα* και των σχετικών με αυτόν, μιας και η συγκεκριμένη μελέτη δεν είναι μορφολογική: έχουμε όμως μια πολύπλευρη περιγραφή και ανάλυση των στοιχείων αυτών, της δημιουργίας τους και των διαδρομών τους στις γλώσσες, και –το κυριότερο– ο συγγραφέας τονίζει τις φωνολογικές, μορφολογικές και σημασιολογικές συνισταμένες, καθώς και τον τρόπο δημιουργίας –την εξωγλωσσική παρέμβαση–, που θα έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη πριν χαρακτηριστούν τα στοιχεία αυτά.

Στις επόμενες μελέτες του ο Πετρούνιας (1993, 1997α) ασχολείται πιο συγκεκριμένα με τα φαινόμενα της συμφυματοποίησης δίνοντας έμφαση –και αυτή είναι η διαφορά του από τους ερευνητές που αναφέρθηκαν πιο πάνω– στην ιδιαιτερότητα των συμφυμάτων της ν.ε. «Στα νέα ελληνικά όμως υπάρχουν ειδικοί λόγοι για την παρουσίασή τους [των συμφυμάτων]. Πολλοί από τους διεθνισμούς στηρίζονται εν μέρει ή και ολικά σε αρχαία ελληνικά λεξικά στοιχεία, αλλά η σημασία τους και συχνά και η μορφή τους έχουν τροποποιηθεί σημαντικά. Λέξεις όμως με ίδια καταγωγή μπορεί να υπάρχουν στη νέα ελληνική γλώσσα αλλά με διαφορετική σημασία. Το γεγονός αυτό προκαλεί σοβαρές παρανοήσεις στους Έλληνες που αντιμετωπίζουν τέτοιους όρους» (1993: 12). Η συνύπαρξη του «αρχαίου» στοιχείου με την απόγονή του μορφή, π.χ. του γλωσσικού στοιχείου *αλλο-* από τους διεθνισμούς με τη σημασία: ‘παραλλαγή βασικής ιδιότητας’ και του θέματος *αλλο-* της ν.ε. λέξης *άλλος* με τη σημασία: ‘διαφορετικός’, στο σύστημα της ν.ε., απαιτεί, σύμφωνα με τον Πετρούνιας, «σωστή παρουσίαση, μαζί με διαφωτιστική ετυμολογία για να καταπολεμηθεί η διαστρεβλωτική και γελοία αντίληψη πολλών μορφωμένων στη χώρα μας που εκφράζεται με την απλοϊκή αντίληψη: “από μας τα πήρανε”» (1993: 13).

Modern Greek word formation (Olga Eleftheriades 1993)

Η μονογραφία προτίθεται να καλύψει το κενό της ελληνικής βιβλιογραφίας σε ειδικές μελέτες για τον σχηματισμό των λέξεων, όπως δηλώνεται στην εισαγωγή. Η γνώση του σχηματισμού των λέξεων έχει ιδιαίτερη αξία, σύμφωνα με τη συγγραφέα, για τους ξένους που θέλουν να μάθουν την ελληνική. Επίσης, σύμφωνα με τη συγγραφέα, «η κατανόηση και η γνώση του νεοελληνικού σχηματισμού των λέξεων θα διαφωτίσει τη σημασία πολλών αγγλικών λέξεων με ελληνική βάση ή παράθημα, ειδικά λέξεων που ανήκουν στην επιστήμη, στην τεχνολογία και άλλα ειδικευμένα λεξιλόγια» (σ. XVI της εισαγωγής). Οι διαδικασίες σχηματισμού λέξεων που μελετά η συγγραφέας είναι η προθηματοποίηση, η επιθηματοποίηση, η σύνθεση και κάποιες πιο περιθωριακές, όπως η αλλαγή γραμματικής κατηγορίας (conversion), ο αναδιπλασιασμός, η ονοματοποιία, η ακρωνυμία. Δεν αναγνωρίζει τη συμφυματοποίηση ως διακριτή διαδικασία ανάμεσα στη σύνθεση και στην παραγωγή.

Εισάγοντας το κεφάλαιο της προθηματοποίησης (σσ. 21-22), η συγγραφέας δηλώνει τη δυσκολία ορισμού του προθήματος, τη δυσκολία διάκρισής του από το πρώτο συνθετικό αλλά και από τα combining forms, όρο που χρησιμοποιεί για τα νεολατινικά στοιχεία. Καταγράφει τις ασυνέπειες ως προς τον χαρακτηρισμό διαφόρων μορφημάτων²¹ (π.χ. το *Oxford Dictionary of English Etymology* θεωρεί τα *hyper-*, *meta-*, *para-* ως συνδυαστικούς τύπους, ενώ τα *hypo-*, *anti-* ως προθήματα). Ωστόσο δηλώνει ότι είναι πέρα από τους σκοπούς της εργασίας της η περαιτέρω επεξεργασία αυτού του θέματος. Γι’ αυτό εντάσσει στα προθήματα και όλα τα προθηματοειδή.

Τον ίδιο προβληματισμό εκθέτει και εισάγοντας το κεφάλαιο της σύνθεσης (σσ. 131-132) για τη διάκριση επιθηματοποίησης και σύνθεσης, χωρίς όμως να κάνει διάκριση β’ συνθετικών και επιθηματοειδών. Όλα τα επιθηματοειδή τα εντάσσει στα β’ συνθετικά και όχι στα επιθήματα.

Υπάρχει, βέβαια, μια αντίφαση στην πρόθεση της συγγραφέως να κάνει μια ειδική μελέτη για το θέμα του σχηματισμού των λέξεων στη ν.ε. αφενός και στο ότι δεν αντιμετωπίζει τις οριακές περιπτώσεις μεταξύ

²¹ Για τη δυσκολία οριοθέτησης των φαινομένων της παραγωγής, της σύνθεσης και της συμφυματοποίησης στη νέα ελληνική δες Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1996: 98).

σύνθεσης και παραγωγής, όπως τα συμφύματα, αφετέρου. Αν σε μια γραμματική είναι δικαιολογημένη η απουσία «λεπτών» διακρίσεων, σε μια ειδική μορφολογική μελέτη δεν είναι. Και αυτό δεν είναι αφηρημένο θεωρητικό αίτημα. Είναι ανάγκη για όσους μαθαίνουν τα ελληνικά σαν ξένη γλώσσα να μπορούν να διακρίνουν το *αντιπλοίαρχος* από το *ανταλλάσσω*, το *μεταβυζαντινός* από το *μεταγλώσσα* και άλλα παρόμοια στα νέα ελληνικά. Ακόμα, η παραπομπή στο αντίστοιχο αγγλικό μόρφημα που κάνει η συγγραφέας μάλλον δεν βοηθά τον Αμερικανό που μαθαίνει ελληνικά ή θέλει να μάθει για τις ελληνικές ρίζες στη γλώσσα του, όταν στο μόρφημα *μετα-* δίνεται το αγγλικό παράλληλο στα μη αναλύσιμα *metaphor*, *metonym*, ή το *παρα-* του *παραγιάς* και *παραδουλεύτρα* παραλληλίζεται με τα αγγλικά *paralanguage*, *paramilitary* (σσ. 42, 43, 44).

Νεοελληνική Γραμματική (Αγαπητός Τσοπανάκης 1994)

Η γραμματική αυτή, κατά τον συγγραφέα, «γράφεται με την πρόθεση να δείξει ότι οι έως τώρα απόπειρες να συστηματοποιηθούν οι κανόνες της δημοτικής στηρίζονταν στην προφορική της κυρίως παράδοση, και ότι η γλωσσική μας εξέλιξη, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, έφερε στην επιφάνεια καινούργιες ανάγκες, και ενίσχυσε το γραπτό επίπεδο του λόγου. Υπάρχουν επομένως δύο γλωσσικά επίπεδα, το προφορικό και το γραπτό –τελείως άσχετα από την καθαρεύουσα–, και δύο είδη λόγου, ο συναισθηματικός και ο αντικειμενικός, με κοινά και διαφορετικά στοιχεία στην φωνητική, την μορφολογία, την σύνταξη και το λεξιλόγιο» (σσ. 75-76). Ο συγγραφέας θεωρεί ότι «το λογιότερο επίπεδο άρχισε να εισχωρεί από τον Μεσοπόλεμο (1920-1940) και να επεκτείνεται από τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ως σήμερα, κατά περίεργον τρόπο σε άλλα πενήντα χρόνια» (σ. 76) και επίσης ότι «η γνώση αυτή ήταν πρόωρη για την εποχή του Μ. Τριανταφυλλίδη, έστω κι αν αυτό που έκαμε ο ίδιος ήταν το καλύτερο για την εποχή του» (σ. 76).

Η δηλωμένη πρόθεση του συγγραφέα είναι, επομένως, να εκσυγχρονιστεί η γραμματική του Τριανταφυλλίδη, ως προς τις εξελίξεις στη ν.ε. που αφορούν την «είσοδο» του λόγιου επιπέδου. Ο συγγραφέας δημιουργεί ένα δίπολο προφορικού/γραπτού λόγου, όπου με τον προφορικό ταυτίζεται η συναισθηματική χρήση και τα διαλεκτικά στοιχεία, ενώ με τον γραπτό ταυτίζεται η «αντικειμενικότητα» και οι ανάγκες της κοινής νεοελληνικής. Μια τέτοια γενική διάκριση δεν θα ήταν λανθασμένη ούτε άχρηστη για τη σύνταξη μιας γραμματικής· όμως ο συγγραφέας αφενός δεν λαμβάνει υπόψη του ότι τόσο ο γραπτός λόγος μπορεί να εκφράσει «συναισθηματικά» στοιχεία όσο και ο προφορικός να εκφράσει την «αντικειμενικότητα», και αφετέρου αγνοεί το διγλωσσικό παρελθόν της ν.ε. και τις συνέπειες που αυτό είχε για τη γραπτή μορφή της. Όπως ρητά δηλώνει, ασχολούμενος με το τελικό -ν, «η υπερίσχυση του προφορικού λόγου επάνω στον γραπτό στους έως τώρα σχετικούς κανόνες της γραμματικής δεν μπορεί να θεωρηθεί κάτι σωστό» (σ. 75).

Η άποψη του Τσοπανάκη παρουσιάζει τρεις βασικές αδυναμίες:

α. Θεωρεί ότι οι κανόνες του γραπτού λόγου πρέπει να αποτελούν οδηγό για τον συντάκτη της γραμματικής, άρα υποβιβάζει τον προφορικό λόγο, αντίθετα με τις σύγχρονες γλωσσολογικές απόψεις.

β. Δεν δίνει σημασία στο ότι σε γλώσσες με διγλωσσικό παρελθόν, όπως η ν.ε., η διάκριση γραπτού και προφορικού λόγου δεν είναι τόσο «αθώα», ώστε να εστιάζεται απλώς σε διαφορετικές επικοινωνιακές ανάγκες. Η χρήση του γραπτού λόγου για τη δημιουργία υπέρθετης ποικιλίας (*superposed variety*) –βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής διγλωσσίας (*diglossia*)– προκαλεί την υπερβολική αυτονόμηση του γραπτού λόγου (στην περίπτωση μας της καθαρεύουσας) και την ανάδειξή του στον κώδικα που διαθέτει κύρος. Αυτή η ανάδειξη συμβαδίζει με τον υποβιβασμό και την περιφρόνηση του προφορικού λόγου, την ταύτισή του με τις διαλέκτους και τις συναισθηματικές χρήσεις ή με κάθε είδους αδυναμίες. Σύμφωνα με τον συγγραφέα: «Μια παράξενη όσο και απρόβλεπτη παραλλαγή της προφορικής δημοτικής οφείλεται στην αδυναμία πολλών Ελλήνων να προφέρουν σωστά, να αρθρώσουν δηλαδή ορισμένα σύμφωνα ή συμφωνικά συμπλέγματα, επειδή μεταφέρουν στην κοινή νεοελληνική τις διαλεκτικές τους συνήθειες» (σσ. 76-77).

γ) Ειδικά για τη μελέτη της ν.ε. είναι αναγκαίο να διακριθεί το λόγιο χαρακτηριστικό ως προς τη χρήση από το λόγιο χαρακτηριστικό ως προς την καταγωγή. Λόγια στοιχεία ως προς την καταγωγή αρκετές φορές περνούν και στην κοινή γλώσσα (συνήθως λεξικές μονάδες, όπως π.χ. *εφημερίδα*, *λεωφορείο*). Άλλα στοιχεία λόγιας καταγωγής παραμένουν λόγια και στη χρήση τους ή, ακόμα και αν είχαν περιθωριοποιηθεί,

επανενεργοποιούνται συνήθως για τη δήλωση κάποιας μεταγλωσσικής άποψης από τον μορφωμένο ομιλητή που τα χρησιμοποιεί.²²

Ωστόσο, παρόλο που ο τρόπος που αντιμετωπίζεται στη γραμματική η σχέση λόγιων και λαϊκών στοιχείων στη ν.ε. δεν οδηγεί σε εμβάθυνση για τη σημασία και τη λειτουργία των λόγιων στοιχείων, αναφορές σε αυτά υπάρχουν. Ήδη στο τμήμα «Λεξιλόγιο» (σσ. 47-48) του κεφαλαίου «Στοιχεία της Γλώσσας» αναφέρεται ότι «οι επιστημονικοί όροι, κατά το μέγιστό τους ποσοστό, σχηματίζονταν από επιστήμονες όλου του κόσμου με σύνθεση αρχαιοελληνικών λέξεων ή δανεισμό ελληνικών όρων» και προστίθεται –χωρίς να αποδεικνύεται– ότι «τώρα που τα αρχαία ελληνικά δεν διδάσκονται πια στο πρωτότυπο, ούτε στα ευρωπαϊκά, ούτε στα ελληνικά Γυμνάσια, το αποτέλεσμα είναι ότι και οι επιστημονικοί όροι έπαψαν να στηρίζονται στα αρχαία ελληνικά».

Στο κεφάλαιο της Σύνθεσης (σσ. 682-697) πληθαίνουν οι ονομαστικές αναφορές στα λόγια στοιχεία. Αναφέρονται τα «αριθμητικά προθέματα ημι-, δι-, τρι-, που τα περισσότερα είναι κατάλοιπα ή αναστημένα από την ΑΕ γλώσσα» (σ. 685), οι «λόγιες προθέσεις ως α' συνθετικά»: *αμφί, αντί, κατά, μετά, περί* και πολλές άλλες (σσ. 686-687), τα «λόγια επιρρήματα και επιρρηματικά θέματα ως α' συνθετικά»: *άρτι, άρχι-, ενδο-, τήλε-, κ.ά.* (σσ. 688-689). Δεν γίνεται όμως καμιά διαφοροποίηση και επεξεργασία αυτών των στοιχείων για το πώς μπήκαν στη ν.ε., για το αν είναι δεσμευμένα ή αυτόνομα, ακόμα και όταν άλλα δίνονται ως αυτόνομες λ.μ. και άλλα με παύλα (π.χ. *τήλε-*). Συγκεκριμένα το *τηλε-*, θεωρείται ότι προέρχεται από το ΑΕ επίρρημα *τηλε, τηλού=μακριά* και τα παραδείγματα που το συνοδεύουν είναι: *τηλεόραση, τηλέφωνο, τηλεσκόπιο* κ.λπ.

Η μόνη αναφορά για τον τρόπο εισόδου στη ν.ε. επιστημονικών όρων είναι στο υποκεφάλαιο «Γαλλικά δάνεια», όπου αναφέρεται ότι «πολλοί επιστημονικοί όροι μοιάζουν ελληνικοί ή είναι σύνθετοι από ελληνικές λέξεις, δεν παύουν όμως να είναι δάνεια σ' εμάς από την γαλλική γλώσσα» (σ. 779). Ο συγγραφέας δεν χρησιμοποιεί τους σχετικούς με τη συμφυματοποίηση όρους.

Στο τμήμα «Ξένα Γλωσσικά Στοιχεία» (σσ. 747-812), όπου εξετάζονται τα δάνεια (λατινικά, νεολατινικά, αγγλογερμανικά, σλαβικά, αλβανικά, αραβικά, τουρκικά κ.ά.) δεν αναφέρεται ούτε χρησιμοποιείται καθόλου ο όρος και η έννοια «μεταφραστικά δάνεια», δεν γίνεται καμιά διάκριση μεταξύ λαϊκών και λόγιων δανείων και δεν αναφέρονται τα επιστημονικά δάνεια από τα νεολατινικά.²³

Ενώ στη θέση του α' συνθετικού αναγνωρίζεται η παρουσία λόγιων στοιχείων, δεν συμβαίνει το ίδιο στη θέση του β' συνθετικού (σσ. 709-713). Έτσι, κατηγοριοποιούνται από κοινού τα: *δωδεκάμηνος, μεγαλόπνοος* και τα: *ζωοκτόνος, υδροχόος*.

Ψευδοεπιθήματα και ψευδοπροθήματα στη Γραμματική της Νέας Ελληνικής (Χ. Κλαίρης – Γ. Μπαμπινιώτης 1996)

Το 1996 εκδίδεται η πρώτη γραμματική που αναφέρεται στα συμφύματα και στη συμφυματική παραγωγή. Πρόκειται για το πρώτο τεύχος (*Το Όνομα*) της *Γραμματικής της Νέας Ελληνικής, Δομολειτουργικής-Επικοινωνιακής* των Χ. Κλαίρη και Γ. Μπαμπινιώτη. Στο κεφάλαιο «Παραγωγή ονομάτων» (σσ. 74-92) αναφέρεται: «Ιδιαίτερη περίπτωση σχηματισμού ονομάτων αποτελεί η παραγωγή με την προσθήκη στο θέμα παλαιότερων και νεότερων λεξικών στοιχείων που δεν έχουν αυτοτελή παρουσία στη Νέα Ελληνική. Αυτού του είδους τα λεξικά στοιχεία σε αντίθεση με τα συνήθη προσφύματα τα αποκαλούμε ψευδοπροθήματα και ψευδοεπιθήματα, διακρίνοντας αντίστοιχα προσφυματική (προθήματα – επιθήματα) και συμφυματική παραγωγή (ψευδοπροθήματα – ψευδοεπιθήματα). Τα ψευδοπροθήματα και ψευδοεπιθήματα θα

²² Π.χ. η χρήση τον τελευταίο καιρό της γενικής των θηλυκών σε *-εως*, αντί για *-ης, της κυβερνήσεως* αντί της *κυβέρνησης*, από τους παρουσιαστές των ειδήσεων της δεκαετίας του '90, που διεκδικούν όχι πια την καθαρεύουσα αλλά τα «καλά ελληνικά».

²³ Ο Πετρούνιας (1995: 227) αποδίδει τις εξής ανεπάρκειες στο κεφάλαιο για τα ξένα γλωσσικά στοιχεία της γραμματικής του Τσοπανάκη: α) Δεν γίνεται η βασική διάκριση ανάμεσα σε δάνεια λαϊκής και λόγιας προέλευσης. β) Παραγνωρίζεται σε μεγάλο βαθμό (με εξαίρεση λίγα ευκαιριακά παραδείγματα για δάνεια από τα γαλλικά όπως: *αμίαντος, διφθερίτιδα, ορμόνη*) ο τεράστιος αριθμός επιστημονικών κ.τ.λ. δανείων από τα νεολατινικά ή και τις επιμέρους «νεολατινικές γλώσσες» ή από τη διεθνή επιστημονική ορολογία, δάνεια που δίνουν πλαστήν εντύπωση αρχαίων ελληνικών λέξεων (π.χ. *μικρόβιο, μικροσκόπιο*). γ) Δεν αναφέρεται ο τεράστιος αριθμός μεταφραστικών δανείων (π.χ. *τηλεόραση, υπολογιστής*) που συχνά αλλοιώνουν τη σημασία αρχαίων λέξεων (π.χ. *εσωτερικός, ενδόμυχος*). Χρησιμότερη θα ήταν μια συνολική παρουσίαση της σύστασης του νεοελληνικού λεξιλογίου».

μπορούσαν να θεωρηθούν και ως πρώτα ή δεύτερα συνθετικά, αντίστοιχα. Επειδή όμως εμφανίζουν επίδοση ανάλογη προς τα άλλα προθήματα και επιθήματα, τα εντάσσουμε στην παραγωγή. Αυτή η διαδικασία σχηματισμού νέων ονομάτων είναι συνήθης στην επιστημονική ορολογία, πολλές δε τέτοιες λέξεις αποτελούν μεταφραστικά δάνεια και μάλιστα αντιδάνεια» (σσ. 75-76). Στους πίνακες που ακολουθούν δίνονται «ψευδοπροθήματα» (*αρχι-, αυτο-, γεω-, ενδο-, ευρω-, ημι-, παν-, υδατο-, υδρο-*) και «ψευδοεπιθήματα» (*-αλγία, -κομία, -κτονία, -κτόνος, -κτόνο, -λογία, -λόγος, -ποίηση, -ποιείο, -ποιία, -σκόπηση, -σκόπιο*), η σημασία τους και ορισμένα παραδείγματα.

Είναι αναμφισβήτητο θετικό το γεγονός ότι παρουσιάζονται για πρώτη φορά σε γραμματική της νέας ελληνικής τα συμφύματα και η συμφυματική παραγωγή. Ωστόσο, ο τρόπος της παρουσίασής τους εμφανίζει ορισμένες αδυναμίες. Οι συγγραφείς της γραμματικής εντάσσουν τα συμφύματα στην παραγωγή λόγω της «επίδοσής» τους, ενώ «θα μπορούσαν να θεωρηθούν συνθετικά». Το βασικό όμως χαρακτηριστικό των συμφυμάτων είναι ακριβώς ότι βρίσκονται ανάμεσα στη σύνθεση και στην παραγωγή, και αυτό χρειάζεται να δηλώνεται.

Χρησιμοποιείται το σύμφυμα «ψευδο-» για να ονομαστούν, γεγονός που δημιουργεί ασάφεια στην ορολογία α) γιατί έτσι τα μορφήματα αυτά εμφανίζονται σαν να είναι πλαστά, κάτι «λιγότερο από επιθήματα ή προθήματα» – όμως ως προς την αυτοδύναμη σημασία τα συμφύματα είναι «κάτι περισσότερο από επιθήματα ή προθήματα», και β) γιατί είναι ασύμμετρο με τον όρο *συμφυματική παραγωγή* που χρησιμοποιούν. Η χρήση του όρου *σύμφυμα* θα προσέδιδε ενότητα στην ορολογία.

Οι συγγραφείς θεωρούν ότι πολλές συμφυματικές λέξεις «αποτελούν μεταφραστικά δάνεια και μάλιστα αντιδάνεια» (σ. 76), χωρίς να διευκρινίζουν ποια είναι η δανείστρια γλώσσα (η αρχαία ελληνική, η νέα ελληνική;) ποια η δανειζόμενη (κάποια ευρωπαϊκή γλώσσα;) και ποια αυτή που δέχεται το αντιδάνειο.²⁴ Δεν συνυπολογίζουν ότι η επιστημονική ορολογία συχνά κατασκευάζει *ad hoc* λεξικές μονάδες από στοιχεία αρχαία ελληνικά ή λατινικά, οι οποίες ακολουθούν μια ιδιαίτερη πορεία δανεισμού ανάμεσα στις γλώσσες.

Η ανυπαρξία της διάκρισης λόγιου και λαϊκού, καθώς και των διάφορων φάσεων της ελληνικής, δημιουργεί προβλήματα στην απόδοση της σημασίας των συμφυμάτων, και έτσι το *-λογία* θεωρείται ότι σημαίνει, μεταξύ άλλων, και 'συγκέντρωση, συλλογή ή σύνολο', ενώ το *μετα-* (που μάλιστα θεωρείται πρόθημα) σημαίνει τη 'διάδοχη κατάσταση' σε λ.μ. όπως *μεταγλώσσα, μεταπολίτευση*. Δεν γίνεται σαφές γιατί το *μετα-* και το *υπερ-* θεωρούνται προθήματα, ενώ το *ημι-* και το *ευρω-* θεωρούνται ψευδοπροθήματα. Μάλιστα όταν τα παραδείγματα που δίνονται και για τα τέσσερα παραπάνω μορφήματα είναι μεταφραστικά δάνεια από τις ευρωπαϊκές γλώσσες: *μεταγλώσσα, υπερπαραγωγή, υπερπληθυσμός, υπερδύναμη, ημιδιατροφή, ημιαναισθησία, ευρωβουλή, ευρωβουλευτής*.

Παρόμοια προβλήματα παρουσιάζονται και στην παρουσίαση του *-ποίηση*, όπου με μια υποσημείωση (σ. 76) διευκρινίζεται ότι «δεν αναφέρεται στην ποίηση ως είδος της λογοτεχνίας», ενώ στον σχετικό πίνακα (σ. 91) η σημασία που του αποδίδεται είναι 'δράση', με συνοδευτικά παραδείγματα τα: *γελοιοποίηση, θεοποίηση, κακοποίηση, κρατικοποίηση, οικοπεδοποίηση*. Ο συνυπολογισμός του γεγονότος ότι το *-ποίηση* χρησιμοποιείται συχνά για να αποδώσει τα μεταφραστικά δάνεια από τις ευρωπαϊκές γλώσσες που περιέχουν τα μορφήματα *-ization, -isation* ή *-ierung*, καθώς και του γεγονότος ότι συχνά τα συμφύματα συμπίπτουν με μια αυτόνομη λέξη ή με θέμα της ν.ε. με άλλη σημασία θα διευκόλυνε πολύ τα πράγματα.

Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα της παρουσίασης των συμφυμάτων στην εν λόγω γραμματική βρίσκεται στο ότι δεν διακρίνει τις συγχρονικά αναλύσιμες από τους ομιλητές λέξεις και τις μη αναλύσιμες,

²⁴ Η Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (1986β) συζητώντας τα πεδία χρήσης του όρου «αντιδάνειο» υποστηρίζει ορθά ότι «τα αντιδάνεια είναι γενικά λαϊκές λέξεις» (σ. 262), γεγονός που αποδίδει στην «αναπόφευκτη προσαρμογή του δανείου στον αμέσως προηγούμενο κρίκο» (σ. 262). Προτείνει επίσης (σ. 264) «να μην θεωρούνται αντιδάνεια οι λόγιες λέξεις που δημιούργησαν οι ξένες γλώσσες “υψηλού πολιτισμού” με βάση αρχαιοελληνικά στοιχεία, τις οποίες δανείστηκε στη συνέχεια η νέα ελληνική», όπως π.χ. *αεροπλάνο, φωτογραφία*. Τα βασικά επιχειρήματα της Α.-Σ. που πείθουν για την αποφυγή του όρου «αντιδάνειο» σε τέτοιες περιπτώσεις είναι (σ. 264): «1) στη μια άκρη της αλυσίδας (στα αρχαία ελληνικά) δεν έχουμε λεξική μονάδα αλλά στοιχεία, 2) το σημασιολογικό περιεχόμενο έχει αλλάξει σημαντικά ανάμεσα στον πρωταρχικό κρίκο και τους ενδιάμεσους, 3) η δημιουργία σύνθετης λεξικής μονάδας έγινε σε ενδιάμεσο κρίκο σύμφωνα με τους κατασκευαστικούς κανόνες (σειρά των όρων κ.τ.λ.) της ξένης γλώσσας και όχι της αρχαίας ελληνικής», και συμπεραίνει ότι λεξικές μονάδες όπως *φωτογραφία* ή *μαγνητικός* «δεν αποτελούν αντιδάνεια αλλά δάνεια από τη γλώσσα από την οποία τα δανείστηκε η νέα ελληνική» (σ. 266).

αδιαφανείς, που μόνο από τη διαχρονική γλωσσολογική μελέτη ή από κάποιους μορφωμένους ομιλητές μπορούν να αναλυθούν. Δεν διακρίνει δηλαδή τη συγχρονική από τη διαχρονική θεώρηση της γλώσσας. Έτσι, κατά τους συγγραφείς, και η *ανθολογία* αλλά και η *εθνολογία* σχηματίζονται με το ίδιο σύμφυμα -λογία (με περιληπτική σημασία για το πρώτο), και ο *μετασεισμός* και η *μεταγλώσσα* με το ίδιο πρόθημα *μετα-* και την ίδια σημασία της 'διάδοξης κατάστασης'. Τα παραδείγματα που συνοδεύουν το πρόθημα *υπερ-* είναι όλα μεταφραστικά δάνεια με το *υπερ-* να σημαίνει το 'περισσότερο από το κανονικό' (*υπερπαραγωγή, υπερπληθυσμός, υπερπληθωρισμός, υπερδύναμη, υπερευαισθησία, υπερωρία*) και δεν υπάρχει κάποιο παράδειγμα ονόματος στο οποίο το *υπερ-* είναι αδιαφανές, μη αναλύσιμο, καθότι παλαιότερο και άρα η λ.μ. λεξικοποιημένη (π.χ. *υπεράσπιση, υπερβολή*).

Greek. A Comprehensive Grammar of the Modern Language (D. Holton, P. Mackridge & I. Phillipaki-Warbuton 1997)

Η γραμματική σκοπεύει, κατά τους συγγραφείς της, να παράσχει μια «περιεκτική ερμηνευτική και διαφωτιστική περιγραφή και ανάλυση της σύγχρονης ελληνικής, έτσι ώστε να βοηθήσει τους χρήστες της στην προφορική και τη γραπτή επικοινωνία [...]. Δεν στοχεύει πρωτίστως στη θεωρητική γλωσσολογία [...]. Στοχεύει στο να μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μία ευρεία γκάμα ανθρώπων χωρίς επίσημη γλωσσολογική παιδεία, ξεκινώντας από τους ενήλικους που έχουν μόνο βασική γνώση της ελληνικής έως εκείνους που διαθέτουν υψηλή ικανότητα στην προφορική και/ή στη γραπτή επικοινωνία, συμπεριλαμβανομένων των φυσικών ομιλητών» (xvί της Εισαγωγής).

Στο κεφάλαιο "Derivational Morphology" (σσ. 176-184), όπου εξετάζονται η επιθηματοποίηση, η προθηματοποίηση και η σύνθεση, δεν υπάρχει καμία αναφορά στη συμφυματική παραγωγή, στον όρο *σύμφυμα* ή γενικότερα στις ενδιάμεσες στη σύνθεση και στην παραγωγή διαδικασίες.

Χαρακτηριστικά αναφέρω πώς ταξινομούνται ορισμένα μορφήματα που θα απασχολήσουν στη συνέχεια την εργασία: το *-ειδής* εντάσσεται στην επιθηματοποίηση, το *μετα-* στην προθηματοποίηση. Το *μετα-* θεωρείται (σσ. 180-181) ως προθετικό πρόθημα που είναι ακόμη παραγωγικό στη σύγχρονη γλώσσα, μεταφράζεται με τα αγγλικά 'post-' και 'meta-' και τα παραδείγματα που το ακολουθούν είναι: *μεταμοντερνισμός, μεταπολεμικός, μεταγλώσσα*.

Το *πολυ-* θεωρείται ορθά συνθετικό, με αντίστοιχο παράδειγμα το *πολυασχολούμαι*, αλλά δεν λαμβάνεται υπόψη μια εκδοχή του *πολυ-* της ονοματικής παραγωγής που έχει διαφοροποιημένη σημασία και αποτελεί μετάφραση των *multi-, poly-* των ευρωπαϊκών γλωσσών (π.χ. *πολυπολιτισμικότητα* < αγγλ. *multiculturalism*).

Το *νεο-* θεωρείται επίσης συνθετικό, με αντίστοιχα παραδείγματα τα *νεόπλοτος, νεοσύστατος, νεοκλασικός*.

Τέλος (σ. 184) αναφέρεται ως φωνήεν που συνδέει τα συνθετικά ενός συνθέτου το *-ο-* και στα παραδείγματα που ακολουθούν αναφέρονται μεταξύ άλλων τα *βίος + γράφω* → *βιογραφία, βίος + μηχανή* → *βιομηχανία*.

Παρόλο που το συγκεκριμένο έργο δεν απευθύνεται σε ειδικευμένο κοινό και στοχεύει κυρίως στον μέσο μορφωμένο αναγνώστη, έχει ωστόσο τη δυνατότητα να αναφέρεται έστω και ακροθιγώς στη διακρίσιμότητα της λειτουργίας και της σημασίας των λόγιων στοιχείων, των δανείων από τις ευρωπαϊκές γλώσσες και το διεθνές επιστημονικό λεξιλόγιο στη ν.ε. Ιδιαίτερα όταν είναι ένα έργο που εκδίδεται το 1997, όπως το συγκεκριμένο, οπότε οι διενέξεις του γλωσσικού ζητήματος ανήκουν στο παρελθόν της μεταγλωσσικής συζήτησης για την ελληνική. Μια τέτοια στάση δεν ακολουθείται από τους συγγραφείς του εν λόγω έργου. Πιθανόν αυτό εξηγείται από την άποψή τους ότι: «ενόψει του γεγονότος ότι η κοινωνική διγλωσσία (η συνύπαρξη δύο διαφοροποιημένων ποικιλιών της ίδιας γλώσσας που χρησιμοποιούνται για διαφορετικούς σκοπούς) κυριάρχησε στην Ελλάδα μέχρι το 1976, η κοινωνιογλωσσική κατάσταση είναι πολύ σύνθετη και δεν θα προσπαθήσουμε να υιοθετήσουμε μια κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση στην περιγραφή της ελληνικής» (σ. xvii της Εισαγωγής).

Η αποφυγή όμως της υιοθέτησης μιας κοινωνιογλωσσολογικής προσέγγισης –έστω και ως προαπαιτούμενου– έχει, όπως φαίνεται, συνέπειες και στην απλή περιγραφή της ν.ε.

Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (Γ. Μπαμπινιώτης 1998)

Στο λεξικό αυτό τοποθετείται για πρώτη φορά σε ξεχωριστό λήμμα ο όρος *σύμφυμα* –χωρίς ετυμολογία– με το ακόλουθο ερμηνευμα: «ιδίως παλαιότερο αλλά και νεότερο λεξικό στοιχείο που δεν έχει αυτοτελή χρήση στη Νέα Ελληνική και λειτουργεί μόνο ως παραγωγικό στοιχείο, π.χ. *ενδο-*, *-κομία*».

Ωστόσο, στα αντίστοιχα λήμματα για τα *ενδο-* και *-κομία*, αλλά και για άλλα στοιχεία που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν συμφύματα (π.χ. *-λογία*), δεν χρησιμοποιείται ο χαρακτηρισμός *σύμφυμα*.

Το *μεν -κομία* χαρακτηρίζεται ως «β' συνθετικό λέξεων που δηλώνει την καλλιέργεια, την οργανωμένη φροντίδα ή παραγωγή αυτού που σημαίνει το α' συνθετικό», ενώ το *ενδο-* χαρακτηρίζεται ως α' συνθετικό. Το *ενδο-* ετυμολογείται ως α' συνθετικό της μεταγενέστερης και νέας ελληνικής, που προέρχεται από το επίρρημα *ένδον*. Στις πρόσθετες πληροφορίες που δίνονται στο λήμμα αναφέρεται ότι οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν το *ενδο-* ως α' συνθετικό σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, αλλά «σε νεότερους χρόνους, κυρίως με τη δημιουργία επιστημονικών όρων που σχηματίστηκαν από την ελληνική σε ξένες γλώσσες, το *ενδο-* επέδωσε ως α' συνθετικό πολλών όρων (συνήθως αντιδανείων), δηλώνοντας το “μέσα σε, στο εσωτερικό”».

Η ετυμολογία που δίνεται για το *-κομία* είναι: [β' συνθετικό της αρχαίας και νέας ελληνικής, όπως και οι μορφές *-κομος*, *-κομείο*, που προέρχεται από το αρχ. ρήμα *κομώ (-έω)* φροντίζω, μεταπτωτικός βαθμός του θέματος *kam-, για το οποίο βλ. λ. *κάμνω*]. Η ετυμολογία που δίνεται για το *-λογία* είναι: [β' συνθετικό της αρχαίας και νέας ελληνικής που προέρχεται από σύνθετα σε *-λόγος*, *-λογία* < *λέγω* ή αποτελούν ελληνογενείς ξένους όρους, λ.χ. *geo-logy*].

Παρουσιάζονται, επομένως, στο λεξικό οι σύγχρονοι γλωσσολογικοί όροι, οι οποίοι όμως μένουν ανεκμετάλλευτοι στην οργάνωση και επεξεργασία του λεξικού. Παράλληλα, το ετυμολογικό μέρος δεν δια φωτίζει τον χρήστη του λεξικού, αφού συγχέει τη σύνθεση της αρχαίας και της νέας ελληνικής. Έτσι, σύμφωνα με τις ετυμολογίες του λεξικού, στη νέα ελληνική υπάρχει σύνθεση με το αρχαιοελληνικό ρήμα *κομέω*, ενώ το *-λογία* είναι β' συνθετικό ανεξάρτητα αν πρόκειται για το *βιο-λογία* ή για το *απεραντο-λογία*, στα οποία όμως δηλώνεται από το ερμηνευμα του λεξικού η σημασιολογική διαφορά: 'επιστημονική ενασχόληση' για το πρώτο, 'ομιλία που πραγματοποιείται' για το δεύτερο. Προβληματικός είναι και ο χαρακτηρισμός ως αντιδανείων των λ.μ. με το *ενδο-* που δημιουργήθηκαν στις ξένες γλώσσες και τις δανείστηκε η ν.ε. (δες παραπάνω, υποσημείωση 24, για την άποψη περί αντιδανείων).

Αυτή η γενική ανεπάρκεια έχει και άμεσες αρνητικές συνέπειες, δηλαδή τις συγκεκριμένες ασυνέπειες του να δίνονται ως παραδείγματα συμφυμάτων τα *ενδο-* και *-κομία*, ενώ αυτά σε άλλο μέρος του λεξικού χαρακτηρίζονται συνθετικά.

Οπότε ο όρος *σύμφυμα* περιλαμβάνεται στο λεξικό μάλλον για εγκυκλοπαιδικούς λόγους.

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (ΛΚΝ) (1998, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών)

Στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (ΛΚΝ) του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών²⁵ δεν χρησιμοποιείται επίσης ο όρος *σύμφυμα* για τον χαρακτηρισμό μορφημάτων. Όμως στο ετυμολογικό μέρος (υπευθ.: Ευ. Πετρούνιας) του λήμματος δίνονται πληροφορίες που διαφοροποιούν τα μορφήματα ανάλογα με τον τρόπο εισόδου τους στη νέα ελληνική, τον τρόπο κατασκευής τους στα επιστημονικά λεξιλόγια με την ενεργοποίηση αρχαιοελληνικών ή λατινικών στοιχείων. Η αντιπαραβολή με την ετυμολογία των αντίστοιχων λαϊκών στοιχείων (π.χ. *παλιο-/παλαιο-*, *νιο-/νεο-* κτλ.) βοηθά τον χρήστη του λεξικού να κατανοήσει τις σημασιολογικές και λειτουργικές διαφοροποιήσεις που συνεπάγεται στη ν.ε. η συνύπαρξη και η διάκριση του λόγιου και του λαϊκού επιπέδου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Πετρούνια (1997α: 794-795) για τη σύγκριση των προθημάτων *ξε-* και *εκ-*: από τα 440 λήμματα του ΛΚΝ με το λαϊκό πρόθημα *ξε-* μόνο ένα, το *ξεφυλλίζω*, είναι πιθανόν μεταφραστικό δάνειο από το γαλλ. *feuilleter*. Από τα 640 λήμματα με το *εκ-* περίπου τα 220 (34%) είναι μεταφραστικά δάνεια (10,5% είναι αρχαιοελληνικές λέξεις με εντελώς αλλαγμένη σημασία), ενώ 6 προέρχονται από το Διεθνές Επιστημονικό Λεξιλόγιο. Από τα 130 λήμματα με το *υπερ-* περίπου 40 (31%) είναι μεταφραστικά δάνεια (11 προέρχονται από το Διεθνές Επιστημονικό Λεξιλόγιο).

Από την «περιήγηση» στην ελληνική βιβλιογραφία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μελέτη των συμφυμάτων της νέας ελληνικής πρέπει να καλύψει τρεις διαστάσεις:

²⁵ Το ΛΚΝ εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1998, ενώ το δείγμα ψηφίων ΖΗΘΙ εκδόθηκε το 1987.

1. Διαφωτιστική ετυμολογία και ορθή παρουσίασή τους στη λεξικογραφία, μιας και σε κανένα από τα λεξικά της νέας ελληνικής δεν χρησιμοποιείται μέχρι στιγμής ο όρος *σύμφυμα*.
2. Κατάδειξη μέσω της ετυμολογίας και της ορθής παρουσιάσής τους του πόσο επιφανειακή, αντιεπιστημονική, αλλά και εμπόδιο για τη γλωσσική συνειδητοποίηση των σύγχρονων Ελλήνων είναι η άποψη που θεωρεί τους διεθνισμούς των επιστημονικών λεξιλογίων απόδειξη για την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της ελληνικής ανά τις γλώσσες και τις εποχές.
3. Εμβάθυνση στα χαρακτηριστικά των συμφυμάτων, ώστε να εμπλουτιστεί ο προβληματισμός της γλωσσικής θεωρίας για το τι είναι γραμματικό και τι λεξικό, για τα όρια των γραμματικών κατηγοριών και για το αν και με ποιον τρόπο οι εξωγλωσσικές παράμετροι (δανεισμός, μεταβαλλόμενη εξωγλωσσική πραγματικότητα), λαμβάνονται υπόψη στην εξέταση του γλωσσικού συστήματος.

11.7 Η παρουσία των οριακών μορφημάτων στην ιταλική βιβλιογραφία

Η ιταλική βιβλιογραφία είναι σαφώς πιο πλούσια από την ελληνική στο ζήτημα των συμφυμάτων, όσον αφορά και τις αναφορές του όρου στη λεξικογραφία και την παρουσία των συμφυμάτων στις μορφολογικές μελέτες και στις συγκεκριμένες θεωρητικές επεξεργασίες συμφυμάτων. Η αναφορά που θα ακολουθήσει καλύπτει τις κυριότερες περιπτώσεις, δηλαδή τα κυριότερα μορφολογικά έργα.

Τα προθηματοειδή (prefissoidi) και τα επιθηματοειδή (suffissoidi) στον Migliorini (1941a)

Το 1941 ο Migliorini στο έργο του *Saggi sulla lingua del Novecento*, στο δοκίμιο “I Prefissoidi. Il tipo aeromobile, radiodiffusione”,²⁶ ορίζει ως προθηματοειδή «ορισμένα στοιχεία των συνθέτων που χρησιμοποιούνται πιο συχνά και έχουν καταλήξει να προσλαμβάνουν μια αξία σαν να ήταν προθήματα (un valore quasi di prefissi), έχουν αποκτήσει δηλαδή τη δυνατότητα να προτίθενται σε οποιονδήποτε όρο του λεξικού, που σημασιολογικά το επιτρέπει» (σ. 7). Ως πιο αντιπροσωπευτικούς τύπους ο Μ. αναφέρει τα: *auto*, *cine-*, *elettro-*, *fono-*, *foto-*, *moto-*, *radio-*, επειδή απαντούν συχνά στη σύγχρονη γλώσσα, αλλά και τα λιγότερο διαδεδομένα: *ciclo-*, *dattilo-*, *geo-*, *idro-*, *piro-*, *carbo-*, *oleo-*, καθώς και τα λατινικά ή σύγχρονα: *audio-* (π.χ. στο *audioregolatore*), *loco-* (π.χ. στο *locomotiva*). Θεωρεί επίσης προθηματοειδή επιθετικούς ή επιρρηματικούς τύπους ελληνικής ή λατινικής καταγωγής, όπως, π.χ., *megalo-*, *micro-*, *mono-*, *neo-*, *omo-*, *paleo-*, *poli-*, *proto-*, *pseudo-* κ.ά., για τους οποίους ο Μ. αναφέρει: «Ήδη από παλιά, ορισμένα στοιχεία ακολούθησαν μια συγκεκριμένη αυτονομία [...]. Μπορούν να καταχωριστούν ως προθηματοειδή, συνδεδεμένα με ιταλικούς όρους, όχι μόνο στη σύγχρονη γλώσσα, αλλά ήδη στον 19ο αιώνα, και κάποια πολύ νωρίτερα, π.χ. *protomedico*, *pseudodottore*» (σ. 23).

Ο Μ. κάνει στο ίδιο κείμενο μια σύντομη αναφορά στα επιθηματοειδή (σσ. 30-33). Σε αυτά καταχωρίζει στοιχεία ελληνικής ή λατινικής καταγωγής, όπως τα: *-dromo*, *-cida*, *-colo*, *-filia*, *-grafo*, *-logia*, *-teca*, *-voro*, για τα οποία όμως τονίζει: «Ενώ η ελευθερία σύνθεσης που έχουν αποκτήσει είναι ανάλογη με των προθημάτων, ωστόσο μένει πάντα κάτι να συμπληρωθεί, δηλαδή εκείνος που σχηματίζει έναν καινούργιο όρο με ένα γνωστό επίθημα πρέπει να κάνει τη «συρραφή» με το πρώτο στοιχείο» (σ. 30). «Ο μηχανισμός της σύνθεσης δημιουργεί μεγαλύτερες δυσκολίες για την απελευθέρωση των επιθημάτων παρά των προθημάτων» (σ. 31), αναφέρει, αντικαθιστώντας τους αναμενόμενους όρους *επιθηματοειδή* και *προθηματοειδή* με τους όρους *επιθήματα* και *προθήματα*.

Η εργασία του Migliorini αποφεύγει να δώσει έναν σαφή ορισμό των προθηματοειδών και των επιθηματοειδών. Ωστόσο, η περιγραφή των παραθηματοειδών που κάνει αγγίζει πολλά από τα ορίζοντα χαρακτηριστικά τους. Πρώτο τέτοιο βασικό χαρακτηριστικό των παραθηματοειδών είναι το ότι προέρχονται από τα τεχνικά και τα επιστημονικά λεξιλόγια, όπου αρχικά δημιουργήθηκαν και στη συνέχεια κάποια από αυτά πέρασαν στην κοινή γλώσσα. «Στον ύστερο 16ο και στον 17ο αιώνα, όταν δημιουργούνται νέες επιστήμες και ως εκ τούτου νέες ονοματολογίες, αρχίζουν να διαμορφώνονται πολλές σύνθετες με ελληνικά στοιχεία λέξεις [...]. Στον 18ο αιώνα δημιουργούνται διαρκώς νέες ορολογίες και “φιλτράρονται” αργά στην κοινή γλώσσα» (σ. 37), αναφέρει ο Μ.

²⁶ Το δοκίμιο εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Archivio glottologico italiano XXVII (1935).

Καθοριστική για τη διάδοση ορισμένων παραθηματοειδών είναι, σύμφωνα με τον Μ., η εκλαΐκευση των επιστημονικών ορολογιών από τον τύπο και τη διαφήμιση, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ο Μ. δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στη συμβολή της δημοσιογραφίας και της διαφήμισης, καθώς και της ανάγκης για δημιουργία μειωτικών ή περιπαικτικών νεολογισμών,²⁷ για τη δημιουργία και τη διάδοση νεολογισμών που περιέχουν παραθηματοειδή (σ. 50).

Εκτός από τις παρατηρήσεις για τα περιβάλλοντα δημιουργίας, χρήσης και διάδοσης των συμφυματικών λέξεων, ο Μ. επιμένει και στα συστημικά, τα εσωγλωσσικά τους χαρακτηριστικά.

Σημαντικότερο μορφολογικό χαρακτηριστικό των προθηματοειδών είναι η ύπαρξη του τελικού φωνήεντος -ο- (*aero-*, *demo-*, *radio-*). Μάλιστα, ο Μ. αναφέρει (σ. 26) ότι ήδη από τον 16ο αιώνα υπήρχαν στη γλώσσα των μορφωμένων επίθετα με παρατακτική σχέση των στοιχείων τους, του τύπου *storico-critica*,²⁸ (*memoria storico-critica* 'ιστορική κριτική μνήμη'). Αυτά ήταν κυρίως όσα στηρίζονταν σε ελληνικά στοιχεία, και αργότερα αυτό το πρότυπο σχέσης των στοιχείων επεκτάθηκε στα λατινογενή και στην κοινή γλώσσα. Πέρα από την απόδοση του θεματικού φωνήεντος -ο- στα ελληνικής καταγωγής στοιχεία, ο Μ., χωρίς να το δηλώνει ρητά, περιγράφει τη σημασία που έχει για τη διάδοση των παραθηματοειδών η λέξη-μοντέλο που πρωτοπαρουσιάζεται σε μια γλώσσα.

Ως σημαντικότερο σημασιολογικό χαρακτηριστικό ο Μ. αναφέρει τη «σύννοψη»-«συμπύκνωση» (*compendio*) της αξίας μιας ολόκληρης σύνθετης λέξης, που αντιπροσωπεύει η σημασία του προθηματοειδούς. «Αν εξετάσουμε το σημασιολογικό περιβάλλον των προθηματοειδών, θα δούμε ότι πρόκειται πάντοτε για επιστήμη ή τεχνική» (σ. 47). Αυτή η παρατήρηση για το σημασιολογικό περιβάλλον μπορεί να μην έχει την απόλυτη ισχύ που της αποδίδει ο Μ., αλλά πιο γενική ισχύ φαίνεται να έχει η «σημασιολογική σύννοψη» που χαρακτηρίζει τα προθηματοειδή. Αν αναπτύξουμε περισσότερο τον συλλογισμό του Μ., πρέπει να συνδυάσουμε τη σημασιολογική σύννοψη με την *ad hoc* κατασκευή των προθηματοειδών στα ειδικά λεξιλόγια για να εκφραστούν οι ανάγκες της εξωγλωσσικής πραγματικότητας. Για να ανταποκριθούν στις νέες δηλωτικές ανάγκες, τα προθηματοειδή «υποχρεώνονται» να συμπυκνωθούν σημασιολογικά. Διατηρούν όμως έντονα τα ίχνη της προέλευσής τους, η συμπύκνωση είναι ορατή. Αν σε κάθε γλωσσικό σημείο υπάρχει η σημασιολογική σχέση της αναφοράς, που παραπέμπει στην εξωγλωσσική πραγματικότητα, και η έννοια που προσδιορίζεται ενδογλωσσικά, στις λεξικές μονάδες που περιέχουν παραθηματοειδή κυριαρχεί η σημασιολογική σχέση της αναφοράς.

Άλλο χαρακτηριστικό των προθηματοειδών, και μάλιστα αντιπροσωπευτικό της κατηγορίας, είναι η δυνατότητά τους να τοποθετηθούν στα δεξιά του βασικού όρου, διατηρώντας την αξία του προσδιορισμού. «Συντάγματα όπως *propaganda radio*· ο τύπος *propaganda radio* ανασυνδέεται με τον τύπο *treno merci*, *vendita mobili*, μόνο που το *radio* μοιάζει με επίθετο που ακολουθεί το προσδιοριζόμενο, χωρίς να διαφοροποιείται» (σ. 19), ισχυρίζεται ο Μ. Είναι όμως αμφίβολο αν σε αυτήν τη δομή το *radio* διατηρεί τα χαρακτηριστικά του προθηματοειδούς ή έχουμε μια νέα λειτουργία. Η Masseroli (1994: 25) θεωρεί αυτήν τη δομή εντελώς κανονική του τύπου Ο+Ο με κεφαλή στα αριστερά.

Τέλος, ο Μ. αναφέρεται στη σειρά των στοιχείων στις λέξεις που περιέχουν προθηματοειδή. Ενώ δηλαδή η συνηθισμένη σειρά όρων στα ρομανικά σύνθετα είναι *Determinato + Determinante*: *Dto + Dnte*, τα σύνθετα που περιέχουν κάποιο παραθηματοειδές έχουν σειρά όρων *Dnte + Dto*. Γι' αυτό και θεωρεί ατυχείς τους όρους *autopubblica* 'αυτοκίνητο δημόσιας χρήσης', *motoleggera* 'μοτοσικλέτα μικρού κυβισμού', στους οποίους χρησιμοποιούνται τα προθηματοειδή που αυτονομήθηκαν από επίθετα για να σχηματίσουν ουσιαστικά (σ. 54). Σε αυτό το σημείο διακρίνουμε μάλλον μια ρυθμιστική τάση του Μ.,²⁹ που μοιάζει αναντίστοιχη με τη σύγχρονη γλωσσική πραγματικότητα, μιας και πολλά από τα παραθηματοειδή έχουν ενταχθεί στις δομές της γλώσσας τους και ακολουθούν τους κανόνες σειράς των όρων στη λέξη. Στις λεξικές μονάδες π.χ. *autopubblica*, *motoleggera* έχουμε μια παρατακτική σχέση (*giustapposizione*) ανάμεσα στα στοιχεία και όχι σχέση προσδιοριστικής υπόταξης. Άρα τα παραθηματοειδή όταν μπαίνουν σε μια γλώσσα

²⁷ Όπως, π.χ., οι νεολογισμοί σε *-logia*, *-mania*, που κατά τον Migliorini είναι πολυάριθμοι ήδη από το 1700.

²⁸ Ο Migliorini αναφέρει την πρώτη παρουσία του επιθέτου στο *Lexicon Graecolatinum*, Basilea 1537.

²⁹ Αν και ο Migliorini θεωρεί ότι ο σχηματισμός με προθηματοειδή «νίκησε την αρχική αντίδραση σε αυτά από τους καθαρευουσιάνους» (*vincendo completamente la resistenza opposta sugl' inizi dai puristi*) (σ. 7).

μεταφέρουν σε αυτήν το πρότυπο σύνθεσης από τη γλώσσα με βάση τους κανόνες της οποίας κατασκευάστηκαν, και επηρεάζουν τα πρότυπα σύνθεσης της γλώσσας που τα δέχεται.³⁰

Τέλος, ο M. αποδίδει στα προθηματοειδή μια σημαντική ιδιότητα, χωρίς ο ίδιος να τη θεωρεί ορίζον χαρακτηριστικό τους: θεωρεί, δηλαδή, κάποια προθηματοειδή ως τα αντιπροσωπευτικά της κατηγορίας. Πρόκειται για προθηματοειδή που προήλθαν με αποκοπή (*accorciamento*) κάποιου προϋπάρχοντος σύνθετου όρου. Πράγματι, κάποια προθηματοειδή μοιάζουν να διαθέτουν περισσότερα χαρακτηριστικά της κατηγορίας τους από ό,τι άλλα. Μερικά τείνουν προς τη σύνθεση, άλλα τείνουν προς την παραγωγή και κάποια μπορούν να «σταθεροποιούνται» στο ενδιάμεσο, τα πιο αντιπροσωπευτικά. Αυτή η διαφορετική συμμετοχή στα χαρακτηριστικά της κατηγορίας δημιουργεί αμφιβολίες για τα όρια των κατηγοριών, που η θεωρία της γραμματικοποίησης προσπαθεί να αντιμετωπίσει. Τέλος, η αναγνώριση αντιπροσωπευτικών μελών της κατηγορίας υπονοεί την ύπαρξη περιφερειακών μελών. Οι νεότερες προσεγγίσεις –ιδιαίτερα η ανάλυση των συμφυμάτων με βάση τη θεωρία των πρωτοτύπων (Rosch 1973, Masseroli 1994)– ωφελήθηκαν σημαντικά από την ανάλυση του Migliorini.

Τα ελληνικά και τα λατινικά θέματα στη Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti του G. Rohlfs (1969)

Ο G. Rohlfs αφιερώνει τον τρίτο τόμο από το τρίτομο έργο του για την ιστορική γραμματική της ιταλικής στη «Σύνταξη και στον σχηματισμό των λέξεων».

Στοιχεία όπως τα *anti-*, *para-*, *post-*, *supra-* εντάσσονται στα προθήματα και στοιχεία όπως τα *-ista*, *-azione*, *-izzare*, *-evole* εντάσσονται στα επιθήματα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στο *supra* (*super*) (σ. 361). «Το λατινικό *supra* έχει πάρει στα ιταλικά τη θέση του *super*. Στα *sopralzare*, *soprannotare*, *soprastare*, *soprabbuono* [...] Το λατινικό *super* έχει διατηρηθεί σε κάποιες περιπτώσεις: *sormontare*, *sorprendere*, *sorpassare*, *sorvegliare*».³¹ Θέλοντας, δηλαδή, ο R. να καταδείξει κυρίως την εξέλιξη του *supra* και του *super* από τη λατινική στην ιταλική, δεν ασχολείται ούτε με το λεξικοποιημένο *super-* στα *superazione*, *superbia*, *superfice* ούτε με το σύμφυμα *super-* των *superabbondanza*, *superfettazione*, *superclasse*, *superfamiglia*.

Ένα στοιχείο ελληνικής καταγωγής όμως είναι πιο εύκολο να διαγνωστεί ως ιδιαίτερο στην ιταλική. Έτσι, στην παρουσίαση του *para-* (σ. 358) βρίσκουμε: «Ως ελληνισμός (*grecismo*) το *para-* βρίσκεται σε σύνθετα της γραπτής γλώσσας, π.χ. *parastatale*, *paramilitare*, και σε λόγιους ελληνισμούς, όπως *paradosso*, *paragone*, *paragrafo*, *parassita*».

Τέλος, μια αναφορά στην ιδιαιτερότητα των ελληνικών και λατινικών θεμάτων βρίσκουμε και στο κεφάλαιο για τη σύνθεση, και συγκεκριμένα στην ανάλυση του τύπου *grillotalpa* ‘γρυλλασπάλαξ, κοινώς κολοκυθοκόφτης’ (σσ. 342-343). Σε αυτήν την ανάλυση ο R. αναφέρεται στην ιδιότητα κάποιων ουσιαστικών της λατινικής να λειτουργούν επιθετικά σε ένα δεύτερο ουσιαστικό: *exercitus victor*, *locus virgo*. Την ίδια ιδιότητα παρατηρεί και στα ιταλικά: *terra amica*, *paese nemico*, *lingua sorella*. Ιδιότητα που υπάρχει και στη σύνθεση: *grillotalpa*, *arcobaleno*, *cassapanca*. Και ο R. αποδίδει την ίδια ιδιότητα στα δάνεια από τα αγγλικά ή τα γαλλικά: *cartamoneta* (< *papermoney*), *ferrovia* (< *ironroad*), *scuola modello* (< *école modèle*) και στα πολυάριθμα σύνθετα που σχηματίζονται από λατινικά ή ελληνικά θέματα: *calorifero*, *locomotiva*, *telegrafo*, *fotografia*, *oleodotto*, *termometro*, *francofobo* κ.ά.

Συμπερασματικά, ο R. δεν κάνει μια διακριτή αναφορά στα παραθηματοειδή στην ιστορική γραμματική του· διακρίνει ευκολότερα μια ιδιαιτερότητα σε στοιχεία ελληνικής καταγωγής παρά λατινικής, δηλαδή τα χαρακτηρίζει «ελληνισμούς» αλλά όχι «λατινισμούς»· κάνει μια σημαντική παρατήρηση για τη δομή κάποιων σύνθετων λέξεων, διακρίνει μια ιδιαιτερότητα στη δομή O+O, όπου το πρώτο O προσδιορίζει το δεύτερο: αυτή η ιδιαιτερότητα αφορά κάποια «κληρονομιά» της λατινικής στην ιταλική, τα μεταφραστικά δάνεια από τα αγγλικά και τα γαλλικά, και τα σύνθετα με λατινικά και ελληνικά θέματα. Σε αυτή την τελευταία υποπερίπτωση μπορούμε να απομονώσουμε τα –με τη σύγχρονη ορολογία– συμφύματα: *-grafo*, *-grafia*, *-metro*, *-fobo* κ.ά.

³⁰ Για τα νέα ελληνικά η κατάσταση είναι πιο περίπλοκη όσον αφορά την επιρροή τουλάχιστον των αρχαιοελληνικών μοντέλων σύνθεσης.

³¹ Λατ. *super* < λατ. *supra* < ιταλ. *sopra* ή *sovra*, κατά το Zingarelli.

Ο σχηματισμός λέξεων με τα επιστημονικά στοιχεία (προθηματοειδή και επιθηματοειδή) στην *Grammatica storica dell'italiano* του P. Tekančić (1980)

Στη γραμματική αυτή βρίσκουμε μια ολοκληρωμένη –για τα δεδομένα της εποχής– παρουσίαση και ανάλυση των παραθηματοειδών, με σημαντικότερο στοιχείο της την ένταξή τους σε μια διακριτή κατηγορία του σχηματισμού των λέξεων, ανεξάρτητη από την παραγωγή και από τη σύνθεση: *Formazione con gli elementi scientifici (prefissoidi e suffissoidi)* (σσ. 160-165 του 3ου τόμου: *il lessico*).

Ήδη από την εισαγωγή (σσ. 13-16) του τρίτου τόμου ο Tekančić μας προειδοποιεί ότι η δυϊκή διάκριση, η διχοτόμηση (*biartizione*) σε σύνθεση και παραγωγή με βάση την αυτονομία ή τη μη αυτονομία των μορφημάτων που μετέχουν σε αυτές, δεν είναι επαρκής για όλες τις διαδικασίες σχηματισμού των λέξεων (*non possiamo adottare questa distinzione come criterio per la classifica di tutti i procedimenti formativi*). Ως περιπτώσεις που δεν καλύπτονται από τη διάκριση σε παραγωγή και σύνθεση ο Τ. θεωρεί:

1. Την προθηματοποίηση λόγω της ανομοιογένειας των προθημάτων. Κάποια προθήματα είναι αποκλειστικά προθήματα, όπως το *ri-* στο *ripassare*, ενώ άλλα διαθέτουν αυτονομία λέξης, όπως το *sopra-* στο *soprannaturale*.
2. Τους παρασυνθετικούς σχηματισμούς που *συγχρόνως* πραγματοποιούν περισσότερες από μία διαδικασίες, είτε προθηματοποίηση και αλλαγή κατηγορίας (*rosso > arrossire*) είτε προθηματοποίηση, επιθηματοποίηση και αλλαγή κατηγορίας (*trono > intronizzare*).
3. Την αλλαγή κατηγορίας χωρίς ειδικά μορφήματα (*telefono > telefonare, propogare > propoga*), μιας και ο Τ. δεν θεωρεί σχηματιστικά μορφήματα όσα έχουν μια απολύτως γραμματική λειτουργία (*-are, -a*).
4. Τα σχηματιστικά επιστημονικά και τεχνικά στοιχεία ελληνικής ή λατινικής καταγωγής (συνήθως ονομαζόμενα *prefissoidi* και *suffissoidi* ή *pseudoprefissi* και *pseudosuffissi*). Αυτά θα μπορούσαν με γραμμικό τρόπο να υπαχθούν τα μεν προθηματοειδή στα προθήματα, τα δε επιθηματοειδή στα επιθήματα, αλλά «η σαφής διαφορά είναι η μεγάλη απόσταση ανάμεσα σε ένα αδιαμφισβήτητο επίθημα όπως το *-ezza* και σε ένα επιθηματοειδές όπως το *-fobia*, ή η διαφορά ανάμεσα σε ένα εξίσου αδιαμφισβήτητο πρόθημα όπως το *ri-* και ένα προθηματοειδές του τύπου *elettro-, bronco-*» (σ. 15).

Ο Τ. θεωρεί ότι οι τέσσερις παραπάνω περιπτώσεις δεν μπορούν να υπαχθούν στη δυϊκή διάκριση σε παραγωγή και σύνθεση, και γι' αυτό, παρόλο που δέχεται την ισχύ της, τη συμπληρώνει ως εξής: Σχηματιστικές διαδικασίες: 1. παραγωγή 2. προθηματοποίηση 3. σύνθεση 4. σχηματισμός με αλλαγή κατηγορίας 5. επιστημονικός σχηματισμός (με προθηματοειδή και επιθηματοειδή).

Έχοντας ως δεδομένη αυτήν τη διάκριση των διαδικασιών σχηματισμού λέξεων, ο Τ. στο αντίστοιχο κεφάλαιο για τα προθηματοειδή και τα επιθηματοειδή πραγματοποιεί μια συγκροτημένη παρουσίαση. Κύρια σημεία αυτής της παρουσίασης είναι:

1. Η επιλογή του όρου «σχηματιστικά επιστημονικά στοιχεία» (*elementi formativi scientifici, EFS*) αντί για τους όρους *prefissoidi, suffissoidi, pseudoprefissi, pseudosuffissi*. Ο Τ. επιλέγει τον πρώτο όρο ως «πιο ακίνδυνο από όλους», μιας και οι όροι με το *pseudo-* υποδηλώνουν μια αξιολόγηση, ενώ οι όροι σε *-oidi* επίσης ονομάζουν τα στοιχεία σε σχέση με κάποια άλλα.
2. Η περιγραφή της ενδιάμεσης υπόστασης των EFS, που διακρίνονται και από τα συνθετικά, γιατί δεν συμπίπτουν με μια αυτόνομη λέξη, αλλά και από τα επιθήματα (η προθηματοποίηση, κατά τον Τ., είναι μια διακριτή διαδικασία), γιατί έχουν μια συγκεκριμένη σημασία. «Γενικά, δεν υπάρχουν κριτήρια τυπικά ή συντακτικά για μια καθαρή και συνεπή διάκριση μεταξύ προθημάτων και προθηματοειδών, επιθημάτων και επιθηματοειδών, και έτσι το μόνο κριτήριο τουλάχιστον μερικά ισχυρό παραμένει το σημασιολογικό» (σ. 161).
3. Η διάκριση που κάνει ανάμεσα σε λεξικοποιημένες και μη λ.μ. που περιέχουν EFS. Κάποιες τέτοιες λ.μ., σύμφωνα με τον Τ., είναι μη αναλύσιμες, όπως οι *multiforme, uniforme*, και άλλες είναι αναλύσιμες, όπως οι *cuneiforme, filiforme*. Ο Τ. δεν επιμένει στη λεξικοποίηση, στην αναλυσιμότητα ή μη, αλλά επανέρχεται σε αυτήν όταν παρουσιάζει τις δυσκολίες στην κατηγοριοποίηση των λέξεων που περιέχουν το *-ficio*. Από αυτές άλλες είναι ημιαναλύσιμες ή μη αναλύσιμες (οι κληρονομημένες από τα λατινικά, όπως, π.χ., *beneficio, maleficio, edificio*), άλλες είναι αναλύσιμες με το *-ficio* να δηλώνει 'τον τόπο όπου παράγεται αυτό που δηλώνει το πρώτο μέρος του συνθέτου', όπως οι *dolcificio, panificio, pastificio*. Σε αυτήν τη δεύτερη κατηγορία ο Τ. απομονώνει ένα EFS *-ficio*, που μόνο από ετυμολογική

άποψη το χαρακτηρίζει έτσι, μιας και «για τη σύγχρονη γλωσσική συνείδηση δεν έχει σημασία από μόνο του».

4. Η παρατήρηση ότι ορισμένες φορές ένα δεδομένο EFS χρησιμοποιείται ως σημείο εκκίνησης για άλλους σχηματισμούς, με σημασία διαφορετική από την αρχική, και έτσι δημιουργούνται δύο EFS «αυτόνομα, ομόηχα, αλλά σημασιολογικά διαφορετικά»: π.χ. *auto1* = από μόνο του, *auto2* = το σχετικό με την αυτοκίνηση / *radio1* = το σχετικό με το ράδιο, *radio2* = το σχετικό με τη ραδιοφωνία.

5. Η ενασχόληση του Τ. με EFS διαφόρων καταγωγών, και ελληνικής (-*metro*, *auto-*) και λατινικής (-*forme*, *petti-*) αλλά και με αυτά που παράγει η σύγχρονη γλώσσα (-*via*, στο *ferrovia* που, κατά τον Τ., είναι μεταφραστικό δάνειο από το γερμανικό *Eisenbahn* και όχι από το αγγλικό *ironroad*, όπως υποστηρίζει ο Rohlf). Ο Τ. δεν διαφοροποιεί την ανάλυσή του ανάλογα με τα λεξιλόγια όπου συναντώνται τα στοιχεία, και γι' αυτό τα ονομάζει όλα EFS, ανεξάρτητα από το αν κάποια είναι περιορισμένα στα επιστημονικά λεξιλόγια και άλλα έχουν διαχυθεί και στην κοινή χρήση (π.χ. το -*via*).

Από την παράθεση των σημαντικότερων σημείων της ανάλυσης του Τ. έγινε φανερό ότι πρόκειται για μια θεώρηση που άγγιξε πολλά από τα ερωτήματα που θέτει η μελέτη των συμφυμάτων. Και στο πλαίσιο της εποχής του και των γλωσσολογικών απόψεων που υπήρχαν τα αντιμετώπισε επαρκώς. Αξίζει όμως να γίνει μια παρατήρηση: όταν ο Τ. διαβλέπει την ανεπάρκεια της δυϊκής διάκρισης σε σύνθεση και παραγωγή για την ένταξη κάποιων διαδικασιών σχηματισμού λέξεων και μεταξύ αυτών και της συμφυματοποίησης, απαντά στην ανεπάρκεια αυτή προτείνοντας νέα ταξινόμηση και νέες κατηγορίες. Δεν θέτει σε αμφισβήτηση τη διάκριση την ίδια. Δεν μπορεί να παραγάγει ένα σχήμα, ένα «θεωρητικό μοντέλο» που να είναι ρευστό το ίδιο για να μπορέσει να ερμηνεύσει τη ρευστότητα των δεδομένων που πολύ ορθά παρατηρεί. Ένα τέτοιο «μοντέλο» θα έπρεπε να ενσωματώνει τη ρευστότητα των κατηγοριών, να κάνει χρήση της έννοιας του συνεχούς, να συνυπολογίζει τη συγχρονική και τη διαχρονική θεώρηση, συνυπολογισμό που ο Τ. πρακτικά κάνει (στην περίπτωση του -*ficie* π.χ.), αλλά θεωρητικά δεν διατυπώνει.

Όταν ο Τ. αντιμετωπίζει τα *auto1*, *auto2*, *radio1*, *radio2*, *foto1*, *foto2*, πολύ ορθά παρατηρεί ότι τα πρώτα μέλη κάθε ζευγαριού λειτουργούν ως σημεία εκκίνησης για τα δεύτερα, αλλά σπεύδει να μας μιλήσει για «αυτόνομα, ομόηχα και σημασιολογικά διαφορετικά» στοιχεία. Η λεξικογραφία ίσως πράγματι έχει ανάγκη από τέτοιους χαρακτηρισμούς. Όμως η μορφολογική ανάλυση δεν έχει ανάγκη τουλάχιστον από μια λεπτομερή περιγραφή και στη συνέχεια ονομασία της διαδικασίας αυτής της παραγωγής ομοήχων; Πρόκειται για επέκταση της σημασίας, για περιορισμό της σημασίας, για απόσπαση (*secretion*) με μεταφορά σημασίας, όπως ισχυρίζονται νεότεροι ερευνητές (Warren 1990); Πρέπει να επιχειρηθεί η απάντηση πριν γίνει η αρίθμηση.

Οι παραπάνω περιορισμοί στις απαντήσεις που δίνει ο Τ. σχετίζονται περισσότερο με τα θεωρητικά παραδείγματα που επικράτησαν στη γλωσσολογική σκέψη τα τελευταία χρόνια και δεν οφείλονται σε δική του ανεπάρκεια. Μάλιστα, ο Τ. είναι από τους ερευνητές που στο συγκεκριμένο θέμα των συμφυμάτων απέδειξε το πώς η ενασχόληση με τα γλωσσικά δεδομένα μπορεί να οδηγήσει σε διαφωτιστικά συμπεράσματα και σε ερεθιστικά για τους επόμενους ερευνητές ερωτήματα, ανεξάρτητα από τα θεωρητικά «μοντέλα» που επικρατούν σε κάθε εποχή.

Η αλλογενής σύνθεση (composizione allogena) και η λόγια μορφή (forma colta) στο La formazione delle parole nell' italiano di oggi (Dardano 1978)

Η εργασία του Dardano, γνωστή ως μια από τις πιο λεπτομερείς εργασίες ειδικά για τον σχηματισμό των λέξεων της σύγχρονης ιταλικής, ακολουθεί τη θεωρία της Γενετικής Μετασχηματιστικής Γραμματικής (ΓΜΓ) και ιδιαίτερα εμπνέεται από τη μελέτη του Guilbert (1971) *Fondements lexicologiques du dictionnaire* (εισαγωγή στο *Grand Larousse de la Langue Francaise*).

Η επιλογή της μετασχηματιστικής θεωρίας συνεπάγεται την παραδοχή ότι μια υποκείμενη φράση πρέπει να αναζητηθεί για κάθε μη απλή λέξη. Σύμφωνα με τον Dardano, «η ανάδειξη της υποκείμενης φράσης είναι σε θέση να διαφωτίσει όχι μόνο τη λειτουργική μετάθεση, που προέρχεται αποκλειστικά από τη γραμματική, αλλά και τη σημασιολογική μετάθεση, που αφορά και το λεξικό και που σε τελευταία ανάλυση εξαρτάται από τη διαχρονική αλλαγή» (σσ. 16-17).

Βασικό, λοιπόν, αίτημα της έρευνας του σχηματισμού των λέξεων η αναζήτηση της υποκείμενης φράσης που αποδίδει τόσο τα λειτουργικά όσο και τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά. Αξίζει να σημειωθεί

ότι σε αυτήν την τάση της μετασηματιστικής θεωρίας έχουν ασκηθεί πολλές κριτικές, ήδη από την εποχή του άρθρου του Chomsky (1970) *Remarks on Nominalization*, κριτικές που οδήγησαν στη διατύπωση της *Λεξικαλιστικής Υπόθεσης* από τον Jackendoff. Στο ίδιο κριτικό πνεύμα κινήθηκε και η προγραμματική πρόταση του Morris Halle (1973) *Prolegomena to a Theory of Word Formation*, που διατυπώνει ότι οι λέξεις μπορούν να είναι ιδιοσυγκρασιακές με πλήθος τρόπων: σημασιολογικά, φωνολογικά και μορφολογικά.

Ο Dardano όμως, ακολουθώντας μια πρώιμη μορφή της μετασηματιστικής θεωρίας, διακρίνει τις διαδικασίες του σχηματισμού των λέξεων: «Με το να υπάρχουν τρεις τρόποι μιας ενιαίας διαδικασίας μετασηματισμού, οι τρεις τάξεις του σχηματισμού των λέξεων μπορούν να διακριθούν σε δύο γύρους: στην επιθηματοποίηση είναι βασική η παραδειγματική σχέση, ενώ στην προθηματοποίηση και στη σύνθεση εμφανίζεται σε πρώτο επίπεδο η συνταγματική σχέση» (Dardano 1978: 19).

Με βάση αυτές τις διακρίσεις, ο D. αντιμετωπίζει τα συμφύματα και τις συμφυματικές λέξεις ως μέρος της σύνθεσης, και μάλιστα τα κατατάσσει στην αλλογενή σύνθεση (*composizione allogena*): συγκεκριμένα στην αλλογενή σύνθεση κατατάσσει «τα ελληνολατινικά σύνθετα μαζί με τα ξένα στοιχεία» (σ. 145), που, όπως αναγνωρίζει, έχουν δημιουργήσει πολλές δυσκολίες στους γλωσσολόγους.

Ειδικότερα στις παραγράφους “*I composti con base verbale e con forma colta*” (σσ. 154-165) και “*I composti con base verbale non colta e con primo elemento di forma colta*” (σσ. 165-169) ο Dardano ασχολείται με τα «επιθηματοειδή και τα προθηματοειδή», ορολογία την οποία δεν αποδέχεται, γιατί «αν και εκ πρώτης όψης φαίνεται χρήσιμη, στο τέλος αποδεικνύεται παραπλανητική» (σ. 155).

Ο D. προσπαθεί να είναι συνεπής με τις διακρίσεις των διαδικασιών σχηματισμού των λέξεων που δέχτηκε στο πλαίσιο της θεωρίας του, να αποδείξει ότι η τρέχουσα ορολογία είναι παραπλανητική, να ανεύρει υποκείμενη φράση για τις συμφυματικές λέξεις και να περιγράψει τα γλωσσικά δεδομένα των συμφυματικών λέξεων. Και έτσι προβαίνει σε διαπιστώσεις αντιφατικές και σίγουρα όχι ικανές να καλύψουν όλους τους παραπάνω στόχους ταυτοχρόνως. Διαπιστώνει ότι:

1. «Είναι απολύτως νόμιμη η αναζήτηση μιας υποκείμενης φράσης» (σ. 156), αλλά αμέσως παρακάτω ισχυρίζεται ότι μια ερμηνεία για το *iprodromo* με την υποκείμενη φράση: *ciò che fa che i cavalli corrono* είναι «ελάχιστα οικονομική, πολύ αφηρημένη, μέχρι και ελάχιστα εύλογη». Και φυσικά δεν αποτελεί διέξοδο η άποψη ότι «μια πιο προσεκτική παρατήρηση θα δείξει ότι πρόκειται για διαφορετικές οπτικές γωνίες περισσότερο παρά για ουσιαστικές διαφορές» με την οποία κλείνει τη σχετική παράγραφο.

2. Για να καλύψει την παραπάνω ασυνέπεια, αποδίδει στα λόγια σύνθετα τα εξής δύο χαρακτηριστικά: α) την αλλογενή μορφή των συστατικών τους και β) τη συνταγματική σειρά. Με το πρώτο εννοεί ότι δεν υπάρχει τυπική αντιστοιχία μεταξύ της λέξης της υποκείμενης φράσης και του στοιχείου του συνθέτου, το οποίο δεν είναι αυτόνομο. Με το δεύτερο μας θυμίζει «ότι η αντίστροφη σειρά Dnte + Dto είναι φυσιολογική στα λόγια σύνθετα» (με την εξαίρεση του *filo-* και του *miso-*), πρόταση που είναι ταυτολογική και δεν ερμηνεύει τίποτα.

3. Διακρίνει την καθοριστική λειτουργία του αναλογικού μηχανισμού μόνο σε όσα στοιχεία βρίσκονται σε θέση β' συνθετικού. Αποδίδει π.χ. τον πολλαπλασιασμό των συνθέτων με βάση τα *-grafia / -grafo* ή τα *-logia / -logo* στην αναλογία και υποστηρίζει ότι σε αυτά τα σύνθετα «η παραδειγματική σχέση φαίνεται να υπερέχει της συνταγματικής» (σ. 157). Μάλιστα, για τα ζευγάρια *-grafia / -grafo, -logia / -logo* υποστηρίζει ότι «μπορούν να μελετηθούν και από την οπτική γωνία της σύνθεσης (σχέση με τη βάση) και από την οπτική γωνία της παραγωγής (σχέση ανάμεσα στα δύο στοιχεία του ζευγαριού)» (σ. 157). Όμως δεν αποδίδει στον αναλογικό σχηματισμό τον πολλαπλασιασμό των λ.μ. με μορφήματα σε θέση α' συνθετικού, όπως, π.χ., τα *tele-, pseudo-, super-* κτλ. Αυτή η διαφορετική αντιμετώπιση «προθηματοειδών» και «επιθηματοειδών» γίνεται για να τεκμηριωθεί η βασική του θέση ότι: «στη μεν επιθηματοποίηση είναι βασική η παραδειγματική σχέση, ενώ στην προθηματοποίηση και στη σύνθεση είναι ριζική η συνταγματική σχέση» (σ. 19).

Όμως η συμφυματική παραγωγή χαρακτηρίζεται από τη βαρύτητα των παραδειγματικών σχέσεων, από τον αναλογικό σχηματισμό στη βάση της λέξης-μοντέλου, είτε είναι προ- είτε επιφυματοποίηση. Άρα, οι αυστηρές διακρίσεις που έθεσε ως προϋπόθεση της ανάλυσής του ο D. δεν επαληθεύονται από τη μελέτη των δεδομένων των συμφυματικών λέξεων. Χωρίς, όμως, να θέτει σε αμφισβήτηση τις διακρίσεις του, ισχυρίζεται για την ικανότητα των συμφυματικών λέξεων να μελετώνται και στη σύνθεση και στην παραγωγή:

«Αυτή η διπλή ερμηνεία δεν πρέπει να μας εκπλήσσει: πρόκειται για οπτικές γωνίες διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές, που αφορούν οριακές ζώνες που δεν ερμηνεύονται εύκολα. Γενικώς υπάρχουν καταστάσεις που οδηγούν στην πριμοδότηση της μίας όψης έναντι της άλλης» (σσ. 157-158).

Ο D. όμως, επειδή δεν νομιμοποιεί θεωρητικά τις ενδιάμεσες καταστάσεις, καταχωρίζει στα προθήματα ένα σύνολο μορφημάτων με λεξική σημασία αλλά και λόγια καταγωγή (*post-, super-, trans-, meta-, para-, semi-, eu-, caco-*), ενώ άλλα με παρόμοια χαρακτηριστικά τα καταχωρίζει στην αλλογενή σύνθεση (*aero-, elettro-, fono-, foto-, moto-*). Τα πράγματα είναι πιο σαφή στην επιθηματοποίηση, στην οποία καταχωρίζει όλα τα παραγωγικά επιθήματα, ενώ τα «επιθηματοειδή» τα καταχωρίζει στην αλλογενή σύνθεση (*-crazia, -filia, -fobia, -grafia, -logia* κτλ.).

Τέλος, δεν είναι κατανοητό γιατί ο D. θεωρεί την ορολογία «επιθηματοειδή» και «προθηματοειδή» παραπλανητική. Η ορολογία αυτή, όσο προβληματική και ίσως αξιολογικά χρωματισμένη και να είναι, προσπαθεί να αποδώσει τον ρευστό χαρακτήρα των στοιχείων αυτών. Η κατάταξη των στοιχείων σε κατηγορίες με αυστηρά διαχωριστικά όρια που πραγματοποιεί ο D. δεν μοιάζει να ξεκαθαρίζει τα πράγματα. Άλλωστε και ο ίδιος ο D. χρησιμοποιεί παρεμπιπτόντως για τα λόγια στοιχεία των ειδικών λεξιλογίων έναν ιδιαίτερα πετυχημένο και ιδιαίτερα ασαφή όρο: *euogrecismi, euolatinismi* 'ευρωελληνισμοί, ευρωλατινισμοί'. Τόσο μεικτό όσο και οι ανάγκες δήλωσης της εξωγλωσσικής πραγματικότητας με τα παλιά γλωσσικά υλικά στην εποχή της δημιουργίας των σύγχρονων επιστημονικών ονοματολογιών στην Ευρώπη του 15ου και του 16ου αιώνα.

Στην ιταλική βιβλιογραφία παρατηρήθηκε μια αυξημένη –συγκριτικά με την ελληνική– προσοχή στο φαινόμενο της συμφυματικής παραγωγής, η οποία έχει οδηγήσει και σε πιο εξειδικευμένες μελέτες. Ωστόσο, η μελέτη των συμφυμάτων δεν έχει προχωρήσει ιδιαίτερα, γιατί προϋποθέτει τη διερεύνηση των ορίων ανάμεσα στη σύνθεση και στην παραγωγή και στην αναγνώριση οριακών περιπτώσεων. Η αναγνώριση όμως αυτή σχετίζεται με τον τύπο των κατηγοριοποιήσεων που πραγματοποιεί η γλωσσολογική έρευνα ως απόρροια των επιστημολογικών παραδοχών της.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1986α). *Η νεολογία στην Κοινή Νεοελληνική*. Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 65.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1986β). «Η φύση και η παραγωγικότητα του σχηματιστικού στοιχείου -ποιώ» *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 49-70). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1988). "La confixation en grec modern". Στα *Πρακτικά του 13ου Διεθνούς Συνεδρίου Λειτουργικής Γλωσσολογίας* (Κέρκυρα 24-29 Αυγούστου 1986, σσ. 163-166). Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1994). *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής. Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και την αγγλοαμερικανική. Μορφολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων.
- Ανδρέου, Μ., & Κολιοπούλου, Μ. (2011). «Η σύνθεση στην κυπριακή και καλύμνικη διάλεκτο: μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση». *Νεοελληνική Διαλεκτολογία*, 6, 7-29.
- Ανδριώτης, Ν. Π. (1956). *Συμβολή στη νεοελληνική σύνθεση*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Baeskow, H. (2004). *Lexical Properties of Selected Non-native Morphemes in English*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Bauer, L. (1994). "Productivity". Στο R. E. Asher (επιμ.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τόμ. 6 (σσ. 3354-3357). Oxford: Pergamon.
- Berruto, G. (1993). "Varietà diamesiche, diastratiche, diafasiche". Στο A. A. Sobrero (επιμ.), *Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi* (σσ. 37-92). Roma: Laterza.
- Bisetto, A. (2004). "Composizione con elementi italiani". Στο M. Grossmann & F. Rainer (επιμ.), *La formazione delle parole in italiano* (σσ. 33-51, 53-55). Tübingen: Niemeyer.
- Bybee, J., & Moder, C. (1983). "Morphological Classes as Natural Categories". *Language*, 59(2), 251-270.
- Carr, Ch. (1939). *Nominal Compounds in Germanic*. London: Oxford University Press.
- Chomsky, N. (1970). "Remarks on Nominalization". Στο R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum (επιμ.), *Readings in English Transformational Grammar* (σσ. 184-221). Massachusetts: Waltham Ginn and Co.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2000). *Μορφοσημασιολογική σύγκριση παραθημάτων και συμφυμάτων στα νέα ελληνικά και τα ιταλικά*. Θεσσαλονίκη: Ενυάλιο Κληροδότημα.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2005). «Μορφήματα στα όρια ανάμεσα στην παραγωγή και τη σύνθεση: η περίπτωση των *θεο-*, *ψιλο-* και *-φέρνω*». Στα *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, τόμ. 1 (σσ. 121-128). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Giannouloupoulou, G. (2006). "Dialectological Research and Linguistic Theory: The Case of Compounding". Στο M. Janse, B. D. Joseph & A. Ralli (επιμ.), *Proceedings of the 2nd International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory* (σσ. 68-82). Patras: University of Patras.
- Giannouloupoulou, G. (2015). "Morphological Contrasts between Modern Greek and Italian: the Case of Compounding". *Languages in Contrast*, 15(1), 65-80.
- Dardano, M. (1978). *La formazione delle parole nell'italiano di oggi*. Roma: Bulzoni Editore.
- Darmesteter, A. ([1875] 1967). *Traité de la formation des noms composés dans la langue française comparée aux autres langues romanes et au latin*. Paris: Franck.
- Dimela, E., & Melissaropoulou, D. (2009). "On Prefix like Adverbs in Modern Greek". *Patras Working Papers in Linguistics*, 1, 72-94.

- Dimela, E., & Ralli, A. (2009). "Prefixation versus Compounding: A case study from the dialects of Aivali and Moschonisia". *Patras Working Papers in Linguistics*, 1, 95-106.
- Dressler, W. (1989). "Prototypical Differences between Inflection and Derivation". *ZPSK* 42(1), 3-10.
- Dressler, W., Kastovsky, D., Pfeiffer, O., & Reiner, F. (επιμ.), (2005). *Morphology and its Demarcations*. Amsterdam: Benjamins.
- Eleftheriades, O. (1993). *Modern Greek Word formation*. Minnesota Mediterranean and East European Monographs. Minneapolis: University of Minnesota.
- Gaeta, L. (2008). "Constituent order in compounds and syntax: typology and diachrony". *Morphology*, 18(2), 117-141.
- Gast, V. (2008). "Verb-noun compounds in English and German". *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik (ZAA)* 56(3), 269-282.
- Halle, M. (1973). "Prolegomena to a Theory of Word Formation". *Linguistic Inquiry*, 4(1), 3 -16.
- Helasruo, M.-L. (2009). "Emergent Grammar". Στο F. Brisard, J. Ostman & J. Verschüren (επιμ.), *Grammar, Meaning and Pragmatics* (σσ. 66-73). Amsterdam: Benjamins.
- Holton, D., Mackridge, P., & Phillipaki-Warbuton, I. (1997). *Greek. A Comprehensive Grammar of the Modern Language*. London: Routledge.
- Hopper, P. (1987). "Emergent Grammar". *Berkley Linguistic Society*, 13, 139-157.
- Hopper, P. (1988). "Emergent Grammar and the A Priori Grammar Postulate". Στο Deborah Tannen (επιμ.), *Linguistics in Context: Connecting Observation and Understanding* (σσ. 117-134), New Jersey: Ablex Publishing Corporation.
- Hopper, P. (1991). "On some principles of grammaticalization". Στο C. E. Traugott & B. Heine (επιμ.), *Approaches to Grammaticalization*, Amsterdam: Benjamins, 1, 17-35.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (2005). *Γραμματική της νέας ελληνικής. Δομολειτουργική – επικοινωνιακή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kleiber, G. (1990). *La sémantique du prototype. Catégories et sense lexical*. Paris: Presses Universitaires Françaises.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (1985). «Νέοι προσανατολισμοί στη διαλεκτολογική έρευνα στην Ελλάδα». Στο *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα. Πρακτικά 5ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας ΑΠΘ, 2-4 Μαΐου 1984* (σσ. 65-72). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lehmann, Ch. (1985). "Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change". *Lingua e Stile*, 3, 303-319.
- Lehmann, Ch. (1993). "Theoretical implications of grammaticalization phenomena". Στο W. Foley (επιμ.), *The Role of Theory in Language Description* (σσ. 315-340). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Luraghi, S. (1993). "Il concetto di prototipicità in linguistica". *Lingua e stile*, 28(4), 511-530.
- Martinet, A. (1985). *Θέματα Λειτουργικής Σύνταξης* (μτφρ. Ε. Βέλτσου, Φ. Καβουκόπουλος, Γ. Μαγουλάς, Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου). Αθήνα: Νεφέλη.
- Masseroli, A. (1994). *Le semiparole nella lingua italiana contemporanea*. Διδακτορική διατριβή. Università di Pavia.
- Micheli, M.-S., & Stichauer, P. (2020). "Sulla diacronia della composizione verbo-nominale in italiano". *Linguistica Pragensia*, 30(2), 71-94.

- Migliorini, B. (1941). "I prefissoidi. Il tipo aeromobile, radiodiffusione". Στο *Saggi sulla lingua del novecento* (σσ. 7-54). Firenze: Sansoni.
- Migliorini, B. (1975). *Parole d' autore (Onomaturgia)*. Firenze: Sansoni.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1983). «Συνοπτικό διάγραμμα της σημερινής καταστάσεως των γλωσσολογικών σπουδών στην Ελλάδα». Στα *Πρακτικά του β' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου* (σσ. 209-240). Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.
- Oniga, R. (1992). "Compounding in Latin". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 97-116.
- Πετρούνιας, Ευ. (1984). *Νεοελληνική Γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πετρούνιας, Ευ. (1993). *Αρχές μορφολογικής ανάλυσης για λεξικογραφικούς σκοπούς*. αντί χηφ. Θεσσαλονίκη.
- Petrounias, E. (1997α). "Loan Translations and the Etymologies of Modern Greek". Στο *Greek Linguistics '95. Proceedings of the 2nd International Conference on Greek Linguistics* (2, 791-801). Salzburg: University of Salzburg.
- Πετρούνιας, Ευ. (1997β). *Νεοελληνική Γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Τόμ. Α. Φωνητική και εισαγωγή στη φωνολογία. Μέρος Β' Ασκήσεις. Θεματικός Κατάλογος. Θεσσαλονίκη: Ζήτης.
- Ralli, A. (1992). "Compounds in Modern Greek". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 143-174.
- Ράλλη, Α. & Μ. Ραυτοπούλου (1999). «Η σύνθεση στην ελληνική ως διαχρονικό φαινόμενο σχηματισμού λέξεων». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 389-403). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ralli, A. (2003). "Morphology in Greek Linguistics. The State of the Art". *Journal of Greek Linguistics*, 4, 77-129.
- Ralli, A. (2010). "Compounding vs. derivation". Στο S. Scalise & I. Vogel (επιμ.), *Cross-disciplinary issues in compounding* (σσ. 57-74). Amsterdam: Benjamins.
- Ralli, A. (2013). *Compounding in Modern Greek*. Springer.
- Ramat, P. (1990). "Definizione di 'parola' e sua tipologia". Στο M. Berretta et al. (επιμ.), *Parallela 4. Morfologia* (σσ. 3-15). Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Rohlf, G. (1969). *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. Torino: Piccola Biblioteca Einaudi.
- Rosch, E. (1973). "Natural Categories". *Cognitive Psychology*, 4, 328-350.
- Schmid, H. U. (2017). *Einführung in die deutsche Sprachgeschichte*. Metzler Verlag.
- Σετάτος, Μ. (1969). *Τα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη λόγων και δημοτικών λέξεων της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη.
- Taylor, J. (1989). *Linguistic categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Tollemache, F. (1945). *Le parole composte nella lingua italiana*. Roma: Roes.
- Tekavčić, P. (1980). *Grammatica storica dell' italiano*. τόμ. 3: Il lessico. Bologna: Il Mulino.
- Τομπαΐδης, Δ. (1978). *Τα συνωνυμικά ζεύγη λόγων και λαϊκών λέξεων της κοινής νεοελληνικής*. Αθήνα.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1941] 1991). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τσοπανάκης, Α. (1994). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Voskovskaia, E. (2013). *La productivité des noms composés en français du XVII au début du XX siècle*. Διδακτορική διατριβή. University of Toronto.

Λεξικά

Κουρμούλης, Γ. (1967). *Αντίστροφον Λεξικόν της Νέας Ελληνικής*. Αθήναι.

Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (ΛΚΝ) (1998). Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη] (υπεύθυνος για την ετυμολογία: Ευ. Πετρούνιας).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ – ΕΠΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΕΡΟΥΣ (ΚΕΦΑΛΑΙΑ 8-11)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ

Σύνοψη

Στο Κεφάλαιο 12 γίνεται ανακεφαλαίωση των κεφαλαίων 8-11 και περιλαμβάνονται ασκήσεις που αφορούν το οριστικό άρθρο στις τέσσερις εξεταζόμενες γλώσσες (ελληνικά, ιταλικά, γαλλικά, γερμανικά) για διδακτική χρήση, ασκήσεις διαχρονικής εξέτασης της εμφάνισης του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες, καθώς επίσης και ασκήσεις μορφολογικής ανάλυσης της σύνθεσης για θεωρητικούς και πρακτικούς σκοπούς στις παραπάνω γλώσσες.

Προαπαιτούμενη γνώση

Η αντιπαραθετική ανάλυση του οριστικού άρθρου στις τέσσερις εξεταζόμενες γλώσσες (ελληνική, ιταλική, γαλλική και γερμανική) τόσο από ως προς τη συγχρονική του κατανομή όσο και ως προς τη διαχρονική του εξέλιξη. Η αντιπαραθετική ανάλυση του φαινομένου της σύνθεσης των λέξεων στις τέσσερις εξεταζόμενες γλώσσες (ελληνική, ιταλική, γαλλική και γερμανική) τόσο ως προς τα συγχρονικά μορφολογικά και σημασιολογικά χαρακτηριστικά όσο και ως προς τη διαχρονία του μορφολογικού φαινομένου της σύνθεσης στις τέσσερις γλώσσες (παλαιοί και νέοι τύποι συνθέτων, λεξικοποίηση και σημασιολογική αδιαφάνεια, παραγωγικότητα τύπων συνθέτων).

12.1 Επανάληψη κεφαλαίων 8-11

Στο Κεφάλαιο 8 πραγματοποιήθηκε αντιπαραθετική ανάλυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική, στην ιταλική, στη γαλλική και στη γερμανική ως προς τη συγχρονική του κατανομή. Συγκεκριμένα, εξετάστηκαν η εμφάνιση ή μη, η μορφή, η θέση και η σημασιολογία του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες. Στο οριστικό άρθρο αποδίδονται τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά: α) της οριστικής ειδικευτικής αναφοράς και β) της οριστικής γενικευτικής αναφοράς.

Η αντιπαραθετική εξέταση αποκαλύπτει τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές στη συγχρονική κατανομή του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες.

Επιπλέον, παρουσιάστηκαν οι βασικές γλωσσολογικές αναλύσεις του οριστικού άρθρου, στις οποίες εμπλέκονται δεδομένα από πολλές γλώσσες, με έμφαση στις διαφορές των γλωσσολογικών προσεγγίσεων, εκκινώντας από τις παραδοσιακές έως τις σύγχρονες. Έγινε φανερό ότι στο πεδίο της μελέτης του οριστικού άρθρου ο διάλογος μεταξύ γενετικών και λειτουργιστικών προσεγγίσεων είναι παραγωγικός.

Στο Κεφάλαιο 9 πραγματοποιήθηκε αντιπαραθετική ανάλυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική, στην ιταλική, στη γαλλική και στη γερμανική ως προς τη διαχρονική του εξέλιξη. Συγκεκριμένα, αναπτύχθηκε η γενικά παραδεκτή γλωσσολογική άποψη για την προέλευση των οριστικών άρθρων από δεικτικές αντωνυμίες και αναλύθηκε η πορεία: δεικτικό στοιχείο → αναφορικό στοιχείο → οριστικό άρθρο, μέσα από τη μελέτη κειμένων των διαφόρων περιόδων της κάθε γλώσσας. Αναλύθηκε ο τρόπος που ο βαθμός «παλαιότητας» ενός άρθρου στη γλώσσα ερμηνεύει την εμφάνιση/μη εμφάνισή του, καθώς και τη συγχρονική κατανομή του, και διαπιστώθηκε ότι το οριστικό άρθρο της ελληνικής είναι το παλαιότερο στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες, γεγονός που ερμηνεύει και την πανταχού παρουσία του στα δεδομένα της ελληνικής. Τα άρθρα των τεσσάρων γλωσσών ανήκουν σε διαφορετικά σημεία του «κύκλου του οριστικού άρθρου» και, επομένως, τεκμηριώθηκε η ανάγκη του συνυπολογισμού διαχρονικής και συγχρονικής ερμηνείας στην αντιπαραθετική γλωσσολογία.

Στο Κεφάλαιο 10 αναλύθηκε με βάση τις αρχές της αντιπαραθετικής προσέγγισης το μορφολογικό φαινόμενο της σύνθεσης λέξεων, καθώς και οι σημασιολογικές του διαστάσεις στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες. Η σύνθεση αποτελεί μία από τις βασικές διαδικασίες σχηματισμού λέξεων στα λεξιλόγια των

ανθρώπινων γλωσσών και συνίσταται στη δημιουργία μιας νέας λεξικής μονάδας από τα θέματα δύο άλλων λέξεων ή από δύο άλλες λέξεις.

Περιγράφηκαν: α) οι διαφορετικοί τύποι συνθέτων που εμφανίζονται στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες, β) τα μέρη του λόγου που μπορούν να είναι σύνθετες λέξεις, γ) τα μέρη του λόγου που μπορεί να είναι πρώτα ή δεύτερα συνθετικά, δ) η ύπαρξη συνδετικού φωνήεντος ή συμφώνου, ε) η συμμετοχή θεμάτων ή ολόκληρων λέξεων κατά τη σύνθεση και στ) η παραγωγικότητα της σύνθεσης στην κάθε γλώσσα.

Επιπλέον, συζητήθηκε η νεοκλασική σύνθεση στις ευρωπαϊκές γλώσσες, καθώς και η μεταφορική σημασία στη σύνθεση, και ιδιαίτερα, όπως αναλύεται στο γενικό θεωρητικό πλαίσιο, η θεωρία της γραμματικοποίησης.

Στο Κεφάλαιο 11 αναλύθηκαν με βάση τις αρχές της αντιπαραθετικής προσέγγισης το μορφολογικό φαινόμενο της σύνθεσης λέξεων ως προς τη διαχρονική του εξέλιξη στις τέσσερις συγκρινόμενες γλώσσες. Αναλύθηκαν οι τύποι συνθέτων που υπήρξαν στις τέσσερις γλώσσες διαχρονικά, δόθηκαν στοιχεία για το εάν κάποιος τύπος συνθέτων έπαψαν να είναι πλέον παραγωγικοί στη διαχρονία των γλωσσών και επομένως οι αντίστοιχες σύνθετες λεξικές μονάδες είναι μη αναλύσιμες για τους ομιλητές.

Επιπλέον, επισημάνθηκε ότι ο διαχρονικός παράγοντας είναι καθοριστικός όχι μόνο για την κατανόηση της εξέλιξης του φαινομένου της σύνθεσης, αλλά και για τον εντοπισμό των οριακών περιπτώσεων μορφημάτων, η ανάλυση των οποίων έχει κρίσιμο θεωρητικό βάρος για τη μορφολογική θεωρία. Αναλύθηκαν (με βάση τη θεωρία της γραμματικοποίησης) τα συμφύματα ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις οριακών μορφημάτων και καταγράφηκε η παρουσία τους στην ελληνική και στην ιταλική βιβλιογραφία.

12.2 Ασκήσεις

12.2.1 Ασκήσεις επί του οριστικού άρθρου για διδακτική χρήση

Ιταλικά

α) Να βάλετε τον σωστό τύπο του οριστικού άρθρου της ιταλικής:

1. _____ pasta.
2. _____ ombrello.
3. _____ bambini.
4. _____ mogli.
5. _____ banco.
6. _____ orologi.
7. _____ uscita.
8. _____ studio.
9. _____ stivali.
10. _____ albero.
11. _____ amiche.
12. _____ piedi.

β) Να διαλέξετε τη σωστή πρόταση:

1. a) Devo comprare il pane. b) Devo comprare lo pane.
2. a) Non riesco a trovare il errore. b) Non riesco a trovare l'errore.
3. a) Il mio televisione non funziona. b) La mia televisione non funziona.
4. a) Lo orologio di Silvia è rotto. b) L'orologio di Silvia è rotto.
5. a) La mia radio non funziona. b) Il mio radio non funziona.
6. a) I studenti vanno a scuola. b) Gli studenti vanno a scuola.

γ) Να διαλέξετε τον σωστό τύπο του άρθρου:

1. Il / Lo / L' ufficio.
2. La / Il / Le mano.
3. Il / Gli / Lo zio.
4. I / Le / Gli alberi.
5. Gli / Le / I scuole.
6. Lo / La / Il cuore.
7. I / Lo / Le figli.
8. La / Il / L' amica.

δ) Να βάλετε τον σωστό τύπο αόριστου άρθρου:

1. _____ sorella.
2. _____ animale.
3. _____ cane.
4. _____ psicologo.
5. _____ amica.
6. _____ camicia.
7. _____ ristorante.
8. _____ stella.
9. _____ avvocato.
10. _____ zio.

ε) Να συμπληρώσετε με το αόριστο άρθρο:

1. La finestra aperta. Una finestra aperta.
2. L'orologio nuovo. _____ orologio nuovo.
3. Il gatto bianco. _____ gatto bianco.

4. La ragazza bella. _____ ragazza bella.
5. Lo zaino rosa. _____ zaino rosa.
6. La casa nuova. _____ casa nuova.
7. L'amica di Milano. _____ amica di Milano.
8. Lo zio simpatico. _____ zio simpatico.

στ) Συμπληρώστε τα κενά με τα σωστά οριστικά ή αόριστα άρθρα:

Francesca è _____ ragazza molto simpatica e intelligente. Ha _____ appartamento a Roma con _____ balcone e fa spesso feste con _____ amici. _____ suo fidanzato si chiama Davide ed è _____ psicologo. Amano _____ animali, soprattutto _____ cani, infatti hanno _____ cagnolina e _____ iguana! Francesca esce spesso con _____ amiche per _____ shopping e andare a pranzo fuori. _____ aragosta è _____ suo piatto preferito ma ama anche _____ pasta!

Γαλλικά

α) Συμπληρώστε τις προτάσεις με τους εμπρόθετους τύπους του άρθρου που είναι στην παρένθεση:

J'aime boire (*de + le*) lait.

Hier nous avons fait (*de + les*) gâteaux.

Est-ce que vous jouez (*à + le*) tennis tous les mardis?

Demain ils feront (*de + le*) badminton.

Est-ce que tu es allé (*à + les*) Halles à Paris?

β) Διαβάστε τις προτάσεις και επιλέξτε εάν θα χρησιμοποιήσετε άρθρο μετά το μεριστικό *de (le partitif)*.

J'ai acheté _____ glace pour le dessert.

Est-ce que tu as encore beaucoup _____ sucre?

Il a déjà lu la moitié _____ livre.

Nous faisons _____ gymnastique tous les lundis.

Ils ne mangent plus _____ viande, car ils sont végétariens.

Est-ce que je peux avoir _____ eau?

Γερμανικά

α) Συμπληρώστε με τους σωστούς τύπους του οριστικού και του αόριστου άρθρου:

Das ist _____ Krokodile.

_____ lebt in Brasilien.

Dort steht _____ Giraffe.

_____ hat einen laugen Hals.

Das ist _____ Affe.

_____ Affe frisst jeden Tag viele Bananen.

Hier ist _____ Löwe.

_____ Löwe hat grösse Zähne.

Das ist _____ Schlange.

_____ Schlange ist giftig.

12.2.2 Ασκήσεις μορφολογικής ανάλυσης

Ορισμένες ασκήσεις έχουν αντληθεί από Πετρούνιας (1999) και Alber (2015) και έχουν προσαρμοστεί στις ανάγκες του παρόντος συγγράμματος, ενώ άλλες έχουν συνταχθεί από τη συγγραφέα.

α) Οι παρακάτω λέξεις είναι «μη απλές». Ποιες θεωρείτε ότι είναι αποτέλεσμα παραγωγής, ποιες σύνθεσης ή ίσως συνδυασμού των δύο διαδικασιών; Διαπιστώνετε κάποια τρίτη δυνατότητα;

Ελληνικά: *ξελέω, άκακος, παλιόπαιδο, τραπεζομάχαιρο, αναλήθεια, άσκεφτος, παράφαγα, πολύμορφος, αλλόθρησκος, αλλόφωνο, μικροβιολογία, υδρότοπος, υδρολογία, φιλολογία, ξεπαπαπαδεύω, καλοσύνη, καλοσυνάτος, μικροαμπέρ, ξεδοντιάρης, πολύπαθος, αγριάδα, ανθρωπότητα, κακομαθημένος, ξεκάλτσωτος.*

Ιταλικά: *sdentato, Castelnuevo, cristiano, cristianesimo, finestrino, sfortunatamente, ragazzone, ragazzona, telecomunicazioni, credibile, incredibile, apribottiglie, impazzire, coprifuoco, portaceneri, idrologia, ipersensibile.*

Γαλλικά: *exterminer, extraordinaire, incroyable, indéfini, plate-forme, garde-côtes, arc-en-ciel, déplaire, anglomanie, anglo-saxon, anglophone, documentaire, entre-temps, toxicologie, toxicomanie.*

Γερμανικά: *besprechen, widerstehen, Haltestelle, Hauptbahnhof, unwiderstehlich, Sauwetter, Bundesländerhauptschule, Warenangebot, hydroelektrisch, unglücklich, glücklicherweise, Dodekaphonie, ultraviolet, Aerodynamik, aerodynamisch.*

β) Στις παρακάτω σύνθετες λέξεις της ιταλικής να εντοπίσετε την κεφαλή:

pescecane, manoscritto, gentiluomo, camposanto, cassaforte, terremoto, scuolabus.

γ) Να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω σύνθετες λέξεις της γερμανικής ως προς τη σχέση μεταξύ των συστατικών τους:

Kinderbetreuung, Rothaut, Strumpfhose, Wäschetrockner, Geld-zurück-Garantie, Fünfjahresplan, Linkshänder, Bahnhofsvorsteher, Autodieb, die Muskel-für-Muskel-Methode, Löwenzahn, Österreich-Ungarn.

δ) Να εντοπίσετε σε ποιο μέρος του λόγου ανήκουν τα συνθετικά και σε ποιο τα σύνθετα στα παρακάτω δεδομένα της γαλλικής:

casse-tête, poisson-chat, pomme de terre, cerf-volant, laissez-passer.

ε) Να χωρίσετε σε μορφήματα τις παρακάτω λέξεις της ελληνικής και της ιταλικής:

ξεγράφω, ξεπουλώ, ξεκάνω, νήπιο, νηπιαγωγείο, εκποιώ, φεμινισμός, φασισμός, σοσιαλισμός, αντιστέκομαι, μαχαιροπύριον, φιλόλογος, γλωσσολόγος, παραποίηση, προσγείωση, αμοραλιστής, παντρεύομαι, αγωγή, εισάγω, εισαγωγή.

resistere (αντέχω, αντιστέκομαι), produrre (παράγω), ridurre (μειώνω, ελαττώνω), consistere (συνίσταμαι, αποτελούμαι), smarrimento (απώλεια, λιγοθυμιά), razionalizzare (αιτιολογώ), adempimento (εκπλήρωση), atterraggio (προσγείωση), lattiera (γαλατιέρα), procedure (περπατώ, εξακολουθώ), prevedere (προβλέπω), parasole (ομπρέλα για τον ήλιο), abbellimento (καλλωπισμός), contento (ευχαριστημένος), bambino (παιδί), casona (σπιταρώνα), ragazzino (παιδάκι), incontro (συνάντηση), portalettere (ταχυδρόμος), sviare (εκτρέπω, παραπληροφωρώ).

12.2.3 Ασκήσεις διαχρονικής εξέλιξης του οριστικού άρθρου στις τέσσερις γλώσσες

α) Στο παρακάτω απόσπασμα από τα «Στοιχεία» του Ευκλείδη να περιγράψετε τη λειτουργία του οριστικού άρθρου. Διακρίνετε διαφορές από τη νέα ελληνική;

Τα προς το αυτόν τον αυτόν έχοντα λόγον ίσα ἀλλήλοις ἐστίν· και προς α το αυτόν τον αυτόν έχει λόγον, εκείνα ίσα ἐστίν.

Εχέτω γαρ ἐκάτερον των Α, Β προς το Γ τον αυτόν λόγον· λέγω, ὅτι ἴσον ἐστί το Α τω Β.

Εἰ γαρ μη, οὐκ αν ἐκάτερον των Α, Β προς το Γ τον αυτόν εἶχε λόγον· ἐχει δε· ἴσον ἀρα ἐστί το Α τω Β.

Εχέτω δη πάλιν το Γ προς ἐκάτερον των Α, Β τον αυτόν λόγον· λέγω, ὅτι ἴσον ἐστί το Α τω Β (πρόταση 9, Βιβλίο 5).

β) Στα πρώτα κεφάλαια από τη *Χρονογραφία* του Μιχαήλ Ψελλού (11ος αιώνας) να εντοπίσετε τους τύπους και τη λειτουργία του οριστικού άρθρου. Διακρίνετε διαφορές από τη νέα ελληνική;

Χρονογραφία πονηθεῖσα τῷ πανσόφῳ μοναχῷ Μιχαήλ τῷ ὑπερτίμῳ, ἰστοροῦσα τὰς πράξεις τῶν βασιλέων, τοῦ τε Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου τῶν πορφυρογεννητῶν, τοῦ τε μετ' αὐτούς Ῥωμανοῦ τοῦ Ἀργυροπώλου, τοῦ μετ' ἐκεῖνον Μιχαήλ τοῦ Παφλαγόνος, τοῦ ἀπὸ καισάρων ἄρξαντος μετ' αὐτὸν ἀνεψιοῦ τούτου Μιχαήλ, τῶν ἐξῆς δύο αὐταδέλφων καὶ πορφυρογεννητῶν τῆς τε κυρᾶς Ζωῆς καὶ τῆς κυρᾶς Θεοδώρας, τοῦ σὺν αὐταῖς Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, τῆς μονοκρατορίσεως θατέρας τῶν δύο ἀδελφῶν κυρᾶς Θεοδώρας, τῶν ἐναντίων ἐλάσσων ἐτύγχανεν ὦν, ὅσῳ τῇ τέχνῃ καὶ τοῖς στρατηγήμασι κρείττων ἐδόκει καὶ γενναιότερος.

Ἐθάρρησαν γοῦν ποτε πρὸς ἀλλήλους καὶ οἱ τῶν ἀντικειμένων ἡγεμόνες ταγμάτων καὶ μονομαχῆσαι ἐκ συνθήματος εἶλοντο· καὶ μέντοιγε συνελάσαντες εἷς τι μεταίχιμιον, εἶδόν τε ἀλλήλους καὶ ἐν συμβολαῖς εὐθύς ἐγεγόνεισαν. Καὶ πρῶτός γε ὁ τυραννεύων Σκληρὸς, οὐκ ἐπισχῶν ἑαυτὸν τῆς ὀρμῆς, ἀλλ' εὐθύς νόμους ἀγωνίας παραβηκῶς, ὁμοῦ τε ἀγχοῦ τῷ Φωκᾷ ἐγεγόνει καὶ παίει τοῦτον ὡς εἶχε κατὰ κεφαλῆς, δυναμώσας τὴν χεῖρα τῇ φορᾷ τῆς ὀρμῆς· καὶ ὁ πεπληγὼς πρὸς τὸ ἀδόκητον τῆς πληγῆς βραχύ τι τοῦ χαλινοῦ γεγονῶς ἀκρατῆς, αὐθις συνηθοῖκει τοὺς λογισμοὺς, καὶ κατὰ ταύτου μέλους τὸν πλήξαντα παίσας, τῆς πολεμικῆς ὀρμῆς ἔπαυσε καὶ φυγεῖν παρεσκεύασεν. 1.9 Αὕτη τελευτέρα κρίσις καὶ δημοτελεστέρα ἀμφοῖν ἔδοξε· καὶ ὁ Σκληρὸς τοῖς ὅλοις ἐξαπορηθεὶς, καὶ μήτε πρὸς τὸν Φωκᾶν ἀντιστῆναι ἔτι δυνάμενος, προσδραμεῖν τε τῷ βασιλεῖ αἰσχυρόμενος, βουλὴν βουλευέται οὔτε συνετω τάτην οὔτε ἀσφαλεστάτην· ἀπάρας γὰρ ἐκ τῶν Ῥωμαϊκῶν ὀρίων εἰς τὴν τῶν Ἀσσυρίων μετὰ πασῶν αὐτοῦ τῶν δυνάμεων συνήλασε γῆν, καὶ δῆλον αὐτὸν καταστήσας Χοσρὸν τῷ βασιλεῖ, εἰς ὑποψίαν ἐκίνησεν· οὗτος γὰρ τό τε πλῆθος φοβηθεὶς τῶν ἀνδρῶν, ἴσως δὲ καὶ ὑποπτεύσας τὴν ἀθρόαν ἔφοδον, δεσμῶτας πεποικῶς ἐν ἀσφαλεῖ κατεῖχε φρουρᾷ. 1.10 Περὶ τῆς ἀποστασίας Βάρδα τοῦ Φωκᾶ. Ὁ δὲ γε Φωκᾶς Βάρδας τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων ἐπαναζεύγνυσι, καὶ τῆς τε τροπαιοφόρου ἐτετυχήκει πομ πῆς, τοῖς τε περὶ τὸν βασιλέα συναρίθμιος ἐτύγχανεν ὦν. Οὕτω μὲν οὖν ἡ πρώτη τυραννὶς καταλέλυται, καὶ ὁ βασιλεὺς Βασίλειος ἀπηλλάχθαι πραγμάτων ἔδοξε· ἡ δὲ δόξασα αὕτη κατάλυσις ἀρχὴ πολλῶν ὠδίνων οὔσα ἐτύγχα νεν. Ὁ γὰρ τοι Φωκᾶς πρῶτα μὲν μειζόνων ἀξιωθεὶς, ἔπειτα ἐλαττόνων, καὶ αὐθις ὑπορρεούσας αὐτῷ τὰς ἐλπίδας ὀρῶν, ἅμα δὲ καὶ μὴ προδεδωκέναι τὴν πίστιν οἰόμενος, ἐπὶ ῥητοῖς προσβᾶσαν καὶ φυλαχθεῖσαν, σὺν τῷ κρατίστῳ μέρει τοῦ στρατοπέδου βαρυτέραν τε καὶ χαλεπωτέραν κατὰ τοῦ Βασιλείου τυραννίδα ἀνίστησι· καὶ τὰ πρῶτα γένη τῶν τότε δυναμένων

ἀναρτησάμενος, καὶ εἰς ἀντίπαλον μοῖραν ἀπο κριθεῖς, στράτευμά τε Ἰβηρικὸν ἀπολεξάμενος ἑαυτῶ (ἄνδρες δὲ οὗτοι τό τε μέγεθος εἰς δέκατον πόδα ἀνεστη κότες καὶ τὴν ὄφρυν σοβαρὰν ἔλκοντες), οὐκ ἔτι ἐν ὑπονοίαις, ἀλλὰ μετὰ τῆς βασιλικῆς τιάρας καὶ τοῦ ἐπισήμου χρώματος τὴν τυραννικὴν στολὴν ἀμφιέννυται. 1.11 Εἴτα γίνεται τι τοιοῦτον· πόλεμός τις ἀλλόφυλος καταλαμβάνει τὸν Βαβυλώνιον, ὃ προσπεφευγότες οἱ περὶ τὸν Σκληρόν, ὡσπερ δῆπου ὁ λόγος ἐγνώρισε, ἀντιστρόφους εὖροντο τὰς ἐλπίδας, καὶ ὁ πόλεμος βαρὺς καὶ δεινὸς καὶ πολλῶν δεόμενος τῶν ἀντιστησομένων χειρῶν καὶ δυνάμεων· καὶ ἐπειδὴ οὐκ εἶχεν οὗτος τῶ οἰκείῳ μόνῳ στρατοπέδῳ θαρρεῖν, ἐπὶ τοὺς φυγάδας τίθεται τὰς ἐλπίδας, καὶ λύει μὲν εὐθύς τῶν δεσμῶν, ἐξάγει δὲ τῆς φρουρᾶς, ὀπλίζει τε καρτερῶς, καὶ κατ' εὐθύ τῆς ἐναντίας ἴστησι φάλαγγος. Οἱ δὲ, ἅτε γενναῖοι ἄνδρες καὶ μάχιμοι, καὶ τάξεις εἰδότες ὀπλιτικάς, ἐκατέρωθεν διαστάντες, εἴτα δὴ ἀθρόον ἐξιπασάμενοι καὶ τὸ ἐνυάλιον ἀλαλάξαντες, τοὺς μὲν αὐτοῦ κτεῖ νοσι, τοὺς δὲ τρέψαντες εἰς φυγὴν, εἴτ' ἄχρι τοῦ χάρακος ἐξελάσαντες, ἄρδην ἅπαντας ἀνηρήκασιν· ἀναζευγνύντες δὲ, ὡσπερ ἐκ ταύτου συνθήματος τῆς ψυχῆς, πρὸς φυγὴν ἐτρέψαντο ἑαυτούς· ἐδεδοίκεσαν γὰρ αὖθις τὸν βάρβαρον, ὡς οὐ δεξιῶς τούτοις προσενεχθισόμενον, ἀλλὰ πάλιν ἐν πέδαις καθείρξοντα. Κοινῇ γοῦν ἀνὰ κράτος φεύγοντες, ἐπειδὴ πλεῖστον τῆς Ἀσσυρίων ἀπεληλύθεισαν γῆς, καὶ ἡ φυγὴ καταφανῆς τῶ βαρβάρῳ ἐγένετο, τοῖς ἐπιτυχοῦσι τότε τοῦ συνηθροισμένου στρατεύματος τὴν ἐπιδίωξιν αὐτῶν ἐγκελεύεται· καὶ πολὺ τι πλῆθος κατὰ νώτου τούτοις συνεισπεσόντες, ἐγνώσαν ὅσῳ τῶ μέτρῳ τῆς τῶν Ῥωμαίων ὑστεροῦσι χειρός· οἱ γὰρ τοὶ φυγάδες ἀθρόον τοὺς χαλινούς στρέψαντες, καὶ ἐλάττους πρὸς πολλαπλασίους ἀγωνιζόμενοι, βραχυτέρους ἑαυτῶν τοὺς καταλελειμμένους πρὸς τὴν φυγὴν πεποιήκασιν. 1.12 Ὁ μὲν οὖν Σκληρὸς τυραννεύσειν τε αὖθις ὤετο καὶ τὰς ὄλας καθέξειν δυνάμεις, ἀνακεχωρηκὸς τε τοῦ Φωκᾶ ἤδη καὶ πάσης τῆς βασιλείου διασκεδασθείσης δυνάμεως· ἐπεὶ δὲ πρὸς τοῖς Ῥωμαίκοις ὀρίοις γενόμενος, τὸν Φωκᾶν ἐμεμαθήκει βασιλειῶντα, ἐπειδὴ οὐχ οἶός τε ἦν καὶ τῶ βασιλεῖ μάχεσθαι, τὸν μὲν καὶ αὖθις ὑβρίσας, τῶ δὲ μετὰ τοῦ ἐλάττονος προσεληλυθῶς σχήματος, ἐκείνον μὲν τῶν πρωτείων ἠξίωσε, αὐτὸς δὲ μετ' ἐκείνον ὠμολόγησε τὰτ τεσθαί· εἴτα δὴ διχῆ διελόμενοι τὰς δυνάμεις, μακρῶ τὴν τυραννίδα εὐσθενεστέραν εἰργάσαντο. Οἱ μὲν οὖν τάξεις καὶ παρεμβολαῖς ἐπεποιήσαν, καὶ μέχρι τῆς Προποντίδος καὶ τῶν παραλίῶν ἐν ταύτῃ χωρίῳ κατεληλύθεισαν, ἐπ' ἀσφαλοῦς τοὺς χάρακας θέμενοι, καὶ μονοῦ ὑπεράλλεσθαι καὶ αὐτὴν ἐπιχειροῦντες τὴν θάλασσαν. 1.13 Ὁ δὲ βασιλεὺς Βασίλειος τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀγνωμοσύνης κατεγνωνκῶς, ἐπειδὴ περ οὐ πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τῶν ἐν τῶ Ταύρῳ Σκυθῶν λογάς πρὸς αὐτὸν ἐφοίτησεν ἀξιόμαχος, τούτους δὲ συγκροτήσας, καὶ ξενικὴν ἐτέραν ξυλλοχισάμενος δύναμιν, κατὰ τῆς ἀντικειμένης ἐκπέμπει φάλαγγος· οἱ δὲ καὶ ἐκ τοῦ παρ' ἐλπίδας ἐπιφανέντες αὐτοῖς, οὐ πρὸς μάχην διεγνηγερμένοι, ἀλλὰ πρὸς μέθην κατακεκλιμένοι, οὐκ ὀλίγους τε αὐτῶν ἀνηρήκασιν καὶ τοὺς καταλελειμμένους ἄλλους ἀλλαχόσε διέσπειραν· συνίσταται δὲ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Φωκᾶν στάσις αὐτοῖς καρτερά. 1.14 Συμπαρῆν δὲ τῶ τῶν Ῥωμαίων στρατῶ καὶ ὁ βασιλεὺς Βασίλειος ἄρτι γενειάζων καὶ τὴν πρὸς τοὺς πολέμους ἐμπειρίαν λαμβάνων· ἀλλ' οὐδὲ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος ἀπῆν τῆς παρεμβολῆς· ἀλλὰ καὶ οὗτος θώρακά τε περιβαλλόμενος καὶ δόρυ μακρὸν ἐπίσειων, μέρος τῆς φάλαγγος ἦν.

γ) Στο παρακάτω απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη (μεταγραφή από το πρωτότυπο του Γιάννη Βλαχογιάννη, επεξεργασμένη από τον καθηγητὴ Γιάννη Καζάζη) να εντοπίσετε: α) εμφανίσεις του οριστικού άρθρου που αποκλίνουν από τη σημερινή χρήση της νέας ελληνικής και β) σύνθετες και παράγωγες λέξεις, επισημαίνοντας εάν είναι ενεργές και στη σημερινή μορφή της νέας ελληνικής.

Εἰς τὴν Μπαυαρίαν τοῦ εἶπε ὁ πατέρας τοῦ τοῦ Βασιλέα κ' ἔφερε μαζί του τὸν Ρουντχάρτη να τὸν βάλῃ εἰς τὸν τόπον τοῦ Ἀρμασπέρη. Τα 1837 Φλεβαρίου 3 ἦρθε ὁ Βασιλέας καὶ ἡ ἀγαθὴ Βασίλισσα. Πήγαν οἱ πρέσβεις εἰς τὴν φεργάδα· τοὺς εἶπε ὅτι ὁ Ἀρχικατζελάριος εἶναι παμένος κ' εὐτὺς ν' ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὸ κράτος. Τότε πέθανε κ' ὁ Κατζελάριος κ' ὁ φίλος τοῦ ὁ πρέσβυς τῆς Ἀγγλίας. Πάσκισε να τὸν βαστήξῃ· του-κάκου. Πήγαμε καὶ συνοδέψαμε τοὺς Βασιλεῖς με μεγάλη παράταξη κ' ὅλοι οἱ πολῖτες. Σε δυο ἡμέρες φκειάνω μιαν ἀναφορά τῆς Μεγαλειότητος τοῦ καὶ τοῦ ξηγῶμαι δια τὴν ἀναφορά ὁπού 'στεῖλα εἰς τὴν Μπαυαρίαν τι δοκίμασα καὶ τι ἀντενέργειες τοῦ κἀναν δια-να μην ματαγυρίση ὀπίσου εἰς τὴν Ελλάδα· καὶ ἡ Ἀγγλία τι σκοπούς ἔχει καὶ πῶς ρήμαξε τὸ ταμείον ὁ Ἀρμασπέρης κ' ὁ ὑπουργὸς τῆς μπιστοσύνης τοῦ, τῆς Οικονομίας τι πήραν μαζί· καὶ τα καλύτερα υποστατικά, σταφίδες, μύλους κ' ἄλλα τα μέρασαν (τα ὅποια φαίνονται ὡς σήμερα)· καὶ γύμνωσαν τὴν δυστυχισμένη πατρίδα. Καὶ εἰς τὸ Κράτος τοῦ μένει ἡ δυστυχία. Χάλευε ὁ Ἀρμασπέρης καὶ ἡ συντροφιά τοῦ να κάμουν τὸν Λασσάνη συνταματάρχη, καὶ διαμαρτυρήθηκα κ' ἔμεινε. Τοὺς βαθμούς τοὺς δῶσαν τῶν ληστών καὶ οἱ ἀγωνισταὶ μείναν δυστυχεῖς. Παρουσιάστηκα καὶ μίλησα αὐτὰ

του Βασιλέως και το 'δωσα και την αναφορά μου και του έλεγα· 'σ-το-εξής δεν είμαι άξιος τοιούτως να δουλέψω, ότι δεν μου το συχωράει η υγεία μου και να μου δώση την άδεια να βάλω την κόπια της αναφοράς μου εις τον τύπον. Μου είπε να μην την βάλω. Τότε, αφού έμαθε αυτά ο Αρμασπέρης 'νέργησε να με καταδικάσουνε. Του παραγγέλνω είμαι έτοιμος σε ό,τι αγαπάη, εις τους νόμους της πατρίδος μου να κριθώ, και δεν θέλω κ' αβοκάτους, ότι έχω την ίδια-μου αλήθεια αβοκάτο. Τότε σιώπησε κ' έμεινε. Το 'δωσε ο Βασιλέας εκατό-χιλιάδες δραχμές του Αρμασπέρη, πήρε και κάνα-μυλλιούνη τάλλαρα και πάγει 'σ την δουλειά του. Ήταν ψειργιασμένος κόντης κ' έγινε πραγματικός. 'Σ το φευγάκι του έκαμεν ένα τραπέζι μεγάλο και κάλεσε τους συντρόφους του Κριτζώτη, Γριβαίγους, Μαμούρη, Ρούκη, Κολιόπουλον, Γενναίον, Τζόκρη κ' άλλους τοιούτους, οπού τους έκαμεν με υποστατικά και με χρήματα -τους έδινε ένα αυτεινών κ' έπαιρνε αυτός εκατό. Τους πήρε και φάγαν ψωμί· σηκώθη κ' έπγε ένα γιομάτο και λέγει· «Εις υγείαν εσάς των αγαθών Ελλήνων οπού συντρώμεν σήμερα κ' αποχαιρετιώμαστε». Άρχισαν κ' έκλαιγαν όλοι. Τους είπε πολλά τοιούτα παραπονευτικά λόγια. Τέτοιοι είμαστε εμείς. Όταν φεύγουν οι τύραννοι, οι κλέφτες, εκείνοι οπού θέλουν να βουλιάξουν την πατρίδα, κλαίμεν και λυπώμαστε· κ' όταν την γυμνώνουν, γελάμεν και χαιρόμαστε. Όταν ήμουν φυλακισμένος, όλοι αυτεινοί με βρίζαν και με κακοσούσταιναν· κ' αν κάθεταν ο Αρμασπέρης πίσου, ήμουν χαμένος. Ότ' η αλήθεια κατατρέχεται. Τότε έφυγε ο Αρμασπέρης και τον συντρόφεψαν όλοι οι φίλοι του κάτου εις το καράβι. Πήγα κ' αντάμωσα τον Ρουντχάρτη, οπού έμεινε εις το ποδάρι εκεινού. Του είπα όλα αυτά. Τον ζήτησα να 'ρθη εις το σπίτι μου να φάμεν. Μου είπε· «Σου μιλώ δι' αυτό». Ρώτησε τον Βασιλέα, του είπε να 'ρθη· ότι πήγα κ' εγώ, του είπε, εις τον Μακρυγιάννη. Μου είπε ότι έρχεται. Κάλεσα και τον μαρσιάλη του παλατιού κ' όλους τους αυλικούς και Κουντουργιώτη, Κολοκοτρώνη κ' άλλους πολλούς πολιτικούς και στρατιωτικούς. Τους έκαμα ένα τραπέζι πολλά καλό. Τότε έπιαμεν υπέρ της Μεγαλειότης του και του Ρουντχάρτη ύστερα και είπα· «Από δικαιοσύνη διψάγει η πατρίδα και 'λικρίνεια· όποιοι την κυβερνούνε ο Θεός να τους φωτίση και να τους οδηγήση εις αυτό. Έπγε κ' ο Ρουντχάρτης δια 'μένα. Είναι η αλήθεια του Θεού, όσον καιρόν κυβέρνησε αυτός μεγάλη δικαιοσύνη και 'λικρίνεια είδαμεν· και ξόδιαζε κ' εξ ιδίων του πολλά. Αλλά την αρετή εις την Ελλάδα η 'διοτέλεια την κάνει κακία. Δεν τον θέλει τον καλόν άνθρωπον ο Λάγινης, δεν τον θέλουν οι άλλοι πρέσβες, δεν τον θέλουν οι εδικοί-μας οι απατεώνες. Καθώς το 'λεγαν αυτεινοί να κυβερνήση δεν τους έκανε το κέφι τους· έδωσε την απαραίτησίη του. Τον Βασιλέα τον απάτησαν οι άλλοι οι Μπαυαρέζοι οπού ήταν στρωματίδες των ξένων· αντενεργούσαν όλοι κ' έφυγε από την πατρίδα μας ο καλός κ' αγαθός άνθρωπος· και εις τον δρόμον πέθανε από την πίκρα του. Ο Θεός να το 'χη την ψυχή του αυτεινού του αγαθού ανθρώπου· και των αλλουνών όσοι ήρθανε εις την πατρίδα μας να την χάσουνε να την δώση την ψυχή τους του αναθεματισμένου και να τους δικιώση· και να τους κάμη την ανταμοιβή της κακίας τους δια όσα έκαμαν γενικώς εις τους Έλληνες και - Κάμαμεν νέες εκλογές και βάλαμεν δήμαρχο τον Καλλεφουρνά και μπήκα κ' εγώ μ' άλλους σύνβουλος από το μέρος των τίμιων πολιτών. Τότε μπήκε και το χαρτόσημον και 'πιτηδέματα 'σ ενέργεια δια-να βασταχτούμεν. Ότι τα δάνεια εμείς δώσαμεν υπόσκεση ότι τα δανειστήκαμεν και η Μπαυαρία τα ρούφηξε με τον Αρμασπέρη και συντροφιά. Εις την Πάτρα τον ζωγράφισαν και τον έκαψαν σαν τον Γιούδα για την καλωσύνη οπού 'καμεν εις την Ελλάδα. Κι' ο Θεός ξέρει τα υστερνά μας. Όμως η καλή 'μέρα φαίνεται από την αυγή. Πατρίδα, πατρίδα, ήσουνε άτυχη από ανθρώπους να σε κυβερνήσουν! Μόνος ο Θεός, μόνος ο αληθινός αυτός κ' ο δικιος κυβερνήτης σε κυβερνεί και σε διατηρεί ακόμα! Ο Αρμασπέρης δια 'μένα άφησε κακές σύστασες εις τον Βασιλέα και τους οπαδούς του, οπού άφησε εδώ και εις το Παλάτι, πάντοτες να με κατατρέχουν. Και την παραγγελίαν του την ξακολουθούν όλοι. Άνοιξαν οι πληγές του σώματός μου· και είχα εννιά γιατρούς πέντε μήνους και μ' αποφάσισαν εις τον θάνατον. Γύρεψα απ' ό,τι μου χρωστάει η Κυβέρνησις να μου δώσουν να ξεκονομηθώ· δεν στάθη τρόπος. Μόνον μιαν χάρη μο' 'καμαν· μάθαν ότι πέθανα και κάμαν τη μουσική έτοιμη να με χώσουνε με παράταξιν. Όταν στείλαν και τους είπανε ότι ζω ακόμα, πικράθηκα πολύ. Είδα αυτεινών την αρετή και των συνπολιτών μου την λύπη· και γιόμοζαν τα σουκάκια να μάθουν πως είμαι. Αφού μίλησα του Βασιλέα δια τον Λασσάνη, τις μεγάλες κατάχρησες οπού 'καμεν αυτός και οι συντρόφοι του, κ' αφάνισε την πατρίδα, και του Σπυρομήλιου το 'δωσε την Λιβαδόστρατα εις την Φήβα κ' άλλα, τον έβγαλε τον Λασσάνη από την 'Κονομίαν και τον έβαλε εις την Λογιστική 'πιτροπή με βαρειόν μιστόν να διορθώση τις κατάχρησες, αυτός τις δικές-του και των φίλωνέ του· και οι αγωνισταί και χήρες των σκοτωμένων κ' αρφανά παιδιά τους, κ' εκείνοι οπού θυσιάσαν το δικόν τους 'σ τα δεινά της πατρίδος ας γκεζερούν εις τους δρόμους ξυπόλυτοι και ταλαιπωρεμένοι κι ας λένε ψωμάκι. Οι ακαθαρσίες της Κωσταντινόπολης και της Ευρώπης καρότζες, μπάλους, πολυτέλειες, λούσια πλήθος. Αυτεινοί αφεντάδες μας κ' εμείς είλωτές τους. Πήραν τα

καλύτερα υποστατικά, τις καλύτερες θέσες τους σπιτότοπους, 'σ τα υπουργεία βαρειούς μιστούς· δανείζουν τα χρήματά τους δυο και τρία τα εκατό τον μήνα, παίρνουν υποθήκες -'σ ένα χρόνο και λιγώτερον κάνει δέκα το παίρνει ένα· γίνηκαν όλοι 'διοχτήτες. Κριταί αυτείνοι, αφεντάδες αυτείνοι· όπου να πάνε οι Έλληνες όλο ξυλιές τρώνε. Η φτώχεια άζηνε· λίγον φταιξίμο να κάμη ο αγωνιστής, χάψη άλλος επί ζωγής, άλλος κόψιμον με την τζελατίνα. Όλο τέτοιες καλωσύνες έχομεν. Γιόμωσαν οι χάψεις του κράτους. Και θησαύρισαν οι κριταί μας και οι αβοκάτοι μας. Το κράτος έτσι πάγει πολλά ομπρός! Μιαν ημέρα πέρναγε ο Υπουργός του Πολέμου ο Σμάλτζης· δεν είχα τη νιφόρμα μου -δεν τον χαιρέτησα. Ευτύς με προσκαλεί και μου λέγει διατί δεν έχω τη νιφόρμα μου και δεν τον χαιρέτησα. Του λέγω· «Σκαλίζω τον κήπο μου να γένουν λάχανα να φάγω με τα παιδιά μου και με τόσες φαμελιές των σκοτωμένων οπού 'ναι εις το σπίτι μου. Οι αγωνισταί, οπού αγωνίστηκαν, δεν τους δώσετε ούτε ένα αριστείον· ενταυτώ όσοι ήταν μακριά-από τους κινύνους όλους τους δικιώσετε -βαθμούς, μιστούς πλουσιοπάροχους! Κί' αυτείνοι οπού αγωνίστηκαν περπατούνε εις τον έναν και εις τον άλλον να φάνε κομμάτι ψωμί. Έχω καμπόσους τοιούτους εις το σπίτι μου, κύριε Υπουργέ, οπού τους θρέφω να μην πάνε δια ψωμί σε κακές στρατές και τους βάλετε εις τους νόμους και τους κόψη η τζελατίνα -θα τους χρειαστούμεν καμμίαν βολά· δι' αυτό σκαλίζω και δεν βάνω νιφόρμα, ότι κορνιαχτίζεται από το σκαλιστήρι. Κί' όταν βγαίνω με-χωρίς νιφόρμα, κί' ο Βασιλέας να είναι δεν τον χαιρετώ -ούτε τον καταφρονώ». Αφού του είπα πολλά, τον έβαλα σε συμπάθειον και πήγε και μίλησε του Βασιλέως και μερεμέτησε καμπόσους αγωνιστάς -και πάλε περισσότερους βάλαν μην έχοντας δικαιώματα· και πάλε άφησαν τόσα λιοντάρια· και σ' έπαιρνε η νίλα να τους βλέπη. Τότε σηκώθηκα πήγα εις τον Βασιλέα και του μίλησα. Μου λέγει· Τους δίκωσα και τραβέται. Τότε τον πιάνω πίσω. Αγανάχτησε αναντίον μου. Ματά τον πιάνω, και δάκρυσαν τα μάτια μου, και του λέγω· «Είμαι άτιμος στρατιωτικός αν σε απατώ· είναι καλύτεροι πολλοί από 'μένα, Βασιλέα!» Τότε σαν μ' είδε οπού 'κλαψα, μπήκε σε συμπάθεια και ήρθε και μου μίλησε. Μου είπε· «Το-λοιπόν μ' απάτησαν! -Έτζ' είναι, Βασιλέα μου, και θέλει τους ιδής». Την άλλη ημέρα τους είπα και πήγαν εις το Παλάτι και τους είδε· τους εσπλαχνίστη και τους δίκωσε. Ότι ξύσαν το μητρώον και βάναν ανθρώπους χωρίς δικιώματα εις τους βαθμούς. Όποτε βρη την αλήθεια ο Βασιλέας, έχει δικαιοσύνη -που αφήνει η ακαθαρσία της ανθρωπότης; Αυτείνοι οπού καταφάνισαν την πατρίδα βάνουν τους δούλους τους και κόλακές τους, εκείνους οπού 'χουν ίσια την αρετή κί' αγώνες, και τους εγκωμιάζουν εις τις 'φημερίδες κάθε ολίγον και φκειάνουν και 'στορίες. Φκειάνει μιαν ιστορία ο Αλέξανδρος Σούτζος εις το Γαλλικόν και λέγει σωτήρες της Ελλάδος τους φίλους του. Βάνει κί' ο Κωλέτης τον Σουρμελή, στενόν φίλον του Γκούρα και της φατριάς τους, και φκειάνει 'στορίαν και κατηγοράγει ασυστόλως τον Δυσσέα, τον οχτρό του Κωλέτη, κ' εγκωμιάζει πολύ τον Γκούρα και τους φίλους του. Με τέτοια αρετή γένεται 'στορία; Να μην του ειπής και τα καλά του και τα κακά του κάθε-ενού, αλλά παθητικώς; Ρωτάτε πότε ήρθε αυτός από την Κωσταντινόπολη, ποιους είχε φατρία, τι διαγωγή έχει δείξη. Εις του κάστρου τις πολιορκίες, αν οι φίλοι του έκαμαν ένα, το κάνει πενήντα· ό,τι κάναν εκείνοι οπού δεν είναι της φατριάς του και δεν μπορεί να το χωνέψη, «το 'καμαν οι ημέτεροι» λέγει.

δ) Στο παρακάτω απόσπασμα από το Decameron του Boccaccio (Milano, Rizoli, 2013) να εντοπίσετε τη μορφή και την κατανομή του οριστικού άρθρου και να εντοπίσετε τυχόν διαφορές με τις αντίστοιχες της σύγχρονης ιταλικής.

Dovete adunque sapere che Coppo di Borghese Domenichi, il quale fu nella nostra città, e forse ancora è, uomo di grande e di reverenda autorità né di nostri, e per costumi e per virtù molto più che per nobiltà di sangue chiarissimo e degno d'eterna fama, essendo già d'anni peno, spesso volte delle cose passate co'suoi vicini e con altri si diletta di ragionare: la qual cosa egli meglio e con più ordine e con maggior memoria e ornato parlare che altro uomo seppe fare. Era usato di dire, tra l'altre sue belle cose, che in Firenze fu già un giovane chiamato Federigo di messer Filippo Alberighi, in opera d'arme e in cortesia pregiato sopra ogni altro donzel di Toscana. Il quale, sì come il più de'gentili uomini avviene, d'una gentil donna chiamata monna Giovanna s'innamorò, né suoi tempi tenuta delle più belle donne e delle più leggiadre che in Firenze fossero; e acciò che egli l'amor di lei acquistar potesse, giostrava, armeggiava, faceva feste e donava, e il suo senza alcun ritegno spendeva; ma ella, non meno onesta che bella, niente di queste cose per lei fatte né di colui si curava che le faceva.

Spendendo adunque Federigo oltre a ogni suo potere molto e niente acquistando, sì come di leggiere avviene, le ricchezze mancarono e esso rimase povero, senza altra cosa che un suo poderetto piccolo essergli rimasa,

delle rendite del quale strettissimamente vivea, e oltre a questo un suo falcone de' miglior del mondo. Per che, amando più che mai né parendo gli più potere essere cittadino come desiderava, a Campi, là dove il suo poderetto era, se n'andò a stare. Quivi, quando poteva uccellando e senza alcuna persona richiedere, pazientemente la sua povertà comportava.

Ora avvenne un dì che, essendo così Federigo divenuto allo stremo, che il marito di monna Giovanna infermò, e veggendosi alla morte venire fece testamento, e essendo ricchissimo, in quello lasciò suo erede un suo figliuolo già grandicello e appresso questo, avendo molto amata monna Giovanna, lei, se avvenisse che il figliuolo senza erede legittimo morisse, suo erede substitui, e morissi.

Rimasa adunque vedova monna Giovanna, come usanza è delle nostre donne, l'anno di state con questo suo figliuolo se n'andava in contado a una sua possessione assai vicina a quella di Federigo. Per che avvenne che questo garzoncello s'incominciò a dimesticare con Federigo e a dilettersi d'uccelli e di cani; e avendo veduto molte volte il falcon di Federigo volare e stranamente piacendogli, forte desiderava d'averlo ma pure non s'attentava di domandarlo, veggendolo a lui esser cotanto caro.

E così stando la cosa, avvenne che il garzoncello infermò: di che la madre dolorosa molto, come colei che più non n'avea e lui amava quanto più si poteva, tutto il dì standogli dintorno non restava di confortarlo e spesse volte il domandava se alcuna cosa era la quale egli desiderasse, pregandolo gliele dicesse, che per certo, se possibile fosse a avere, procaccerebbe come l'avesse.

Il giovanetto, udite molte volte queste proferte, disse:

– Madre mia, se voi fa che io abbia il falcone di Federigo, io mi credo prestamente guerire.

La donna, udendo questo, alquanto sopra sé stette e cominciò a pensar quello che far dovesse. Ella sapeva che Federigo lungamente l'aveva amata, né mai da lei una sola guatatura aveva avuta, per che ella diceva: – Come manderò io o andrò a domandargli questo falcone che è, per quel che io oda, il migliore che mai volasse e oltre a ciò il mantien nel mondo? E come sarò io sì sconoscente, che a un gentile uomo al quale niuno altro diletto è più rimaso, io questo gli voglia torre?

E in così fatto pensiero impacciata, come che ella fosse certissima d'averlo se '1 domandasse, senza sapere che dover dire, non rispondeva al figliuolo ma si stava.

Ultimamente tanto la vinse l'amor del figliuolo, che ella seco dispose, per contentarlo che che esser ne dovesse, di non mandare ma d'andare ella medesima per esso e di recargliele e risposegli:

– Figliuol mio, confortati e pensa di guerire di forza, ché io ti prometto che la prima cosa che io farò domattina, io andrò per esso e sì il ti recherò.

Di che il fanciullo lieto il dì medesimo mostrò alcun miglioramento.

La donna la mattina seguente, presa un'altra donna in compagnia, per modo di diporto se n'andò alla piccola casetta di Federigo e fecelo adimandare. Egli, per ciò che non era tempo, né era stato a quei dì, d'uccellare, era in un suo orto e faceva certi suoi lavorietti acconciare; il quale, udendo che monna Giovanna il domandava alla porta, maravigliandosi forte, lieto là corse.

La quale vedendol venire, con una donnesca piacevolezza levatagli si incontrò, avendola già Federigo reverentemente salutata, disse:

– Bene stea Federigo! – e seguitò: -Io sono venuta a ristorarti de'danni li quali tu hai già avuti per me amandomi più che stato non ti sarebbe bisogno: e il ristoro è cotale che io intendo con questa mia compagna insieme destinar teco dimesticamente stamane.

Alla qual Federigo umilmente rispose:

– Madonna, niun danno mi ricorda mai avere ricevuto per voi ma tanto di bene che, se io mai alcuna cosa valsi, per lo vostro valore e per l'amore che portato v'ho adivenne. E per certo questa vostra liberale venuta m'è troppo più cara che non sarebbe se da capo mi fosse dato da spendere quanto per adietro ho già speso, come che a povero oste siate venuta.

E così detto, vergognosamente dentro alla sua casa la ricevette e di quella nel suo giardino la condusse, e quivi non avendo a cui farle tenere compagnia a altrui, disse:

– Madonna, poi che altri non c'è, questa buona donna moglie di questo lavoratore vi terrà compagnia tanto che io vada a far metter la tavola.

Egli, con tutto che la sua povertà fosse strema, non s'era ancor tanto avveduto quanto bisogno gli faceva che egli avesse fuor d'ordine spese le sue ricchezze, ma questa mattina niuna cosa trovandosi di che potere onorar la donna, per amor della quale egli già infiniti uomini onorati avea, il fé ravedere. E oltre modo angosciato, seco stesso maledicendo la sua fortuna, come uomo che fuor di sé fosse or qua e or là trascorrendo, né denari né pegno trovandosi, essendo l'ora tarda e il desiderio grande di pure onorar d'alcuna cosa la gentil donna e non volendo, non che altrui, ma il lavorator suo stesso richiedere gli corse agli occhi il suo buon falcone, il quale nella sua saletta vide sopra la stanga per che, non avendo a che altro ricorrere, presolo e trovatolo grasso, pensò lui esser degna vivanda di cotal donna. E però, senza più pensare, tiratogli il collo, a una sua fanticella il fé prestamente, pelato e acconcio, mettere in uno schedone e arrostito diligentemente; e messa la tavola con tovaglie bianchissime, delle quali alcuna ancora avea, con lieto viso ritornò alla donna nel suo giardino e il desinare, che per lui far si potea, disse essere apparecchiato.

ε) Στο παρακάτω απόσπασμα από το *Dialogo sopra i due massimi sistemi* του Galileo Galilei (Milano, Rizzoli, 2014) να εντοπίσετε τη μορφή και την κατανομή του οριστικού άρθρου και να εντοπίσετε τυχόν διαφορές με τις αντίστοιχες της σύγχρονης ιταλικής.

SALV. Le diversioni di ieri, che ci torsero dal dritto filo de' nostri principali discorsi, furon tante e tali, ch'io non so se potrò senza l'aiuto vostro rimettermi su la traccia, per poter procedere avanti.

SAGR. Io non mi meraviglio che voi, che avete ripiena e ingombrata la fantasia tanto delle cose dette quanto di quelle che restan da dirsi, vi troviate in qualche confusione; ma io, che per esser semplice ascoltatore, altro non ritengo che le cose udite, potrò per avventura, col ricordarle sommariamente, rimettere il ragionamento su 'l suo filo. Per quello dunque che mi è restato in mente, fu la somma de i discorsi di ieri l'andar esaminando da i fondamenti loro, qual delle due opinioni sia più probabile e ragionevole: quella che tiene, la sustanza de i corpi celesti esser ingenerabile, incorruttibile, inalterabile, impassibile, ed in somma esente da ogni mutazione, fuor che dalla locale, e però essere una quinta essenza diversissima da questa de i nostri corpi elementari, generabili, corruttibili, alterabili, etc.; o pur l'altra che, levando tal difformità di parti dal mondo, reputa la Terra goder delle medesime perfezioni che gli altri corpi integranti dell'universo, ed esser in somma un globo mobile e vagante non men che la Luna, Giove, Venere o altro pianeta. Fecersi in ultimo molti paralleli particolari tra essa Terra e la Luna, e più con la Luna che con altro pianeta forse per aver noi di quella maggiore e più sensata notizia, mediante la sua minor lontananza. Ed avendo finalmente concluso, questa seconda opinione aver più del verisimile dell'altra, parmi che 'l progresso ne tirasse a cominciare a esaminare se la Terra si deva stimare immobile, come da i più è stato sin qui creduto, o pur mobile, come alcuni antichi filosofi credettero ed altri da non molto tempo in qua stimano, e se mobile, qual possa essere il suo movimento.

SALV. Già comprendo e riconosco il segno del nostro cammino; ma innanzi che si cominci a procedere più oltre, devo dirvi non so che sopra queste ultime parole che avete detto, dell'essersi concluso la opinione che tien la Terra dotata delle medesime condizioni de i corpi celesti esser più verisimile della contraria: imperocchè questo non ho io concluso, sì come non son nè anco per concludere verun'altra delle proposizioni controverse; ma solo ho auta intenzione di produrre, tanto per l'una quanto per l'altra parte, quelle ragioni e risposte, istanze e soluzioni, che ad altri sin qui sono sovvenute, con qualche altra ancora che a me, nel lungamente pensarvi, è cascata in mente, lasciando poi la decisione all'altrui giudizio.

SAGR. Io mi era lasciato trasportare dal mio proprio sentimento, e credendo che in altri dovesse esser quel che io sentiva in me, feci universale quella conclusione che doveva far particolare; e veramente ho errato, e massime non sapendo il concetto del signor Simplicio qui presente.

SIMP. Io vi confesso che tutta questa notte sono andato ruminando le cose di ieri, e veramente trovo di molte belle nuove e gagliarde considerazioni; con tutto ciò mi sento stringer assai più dall'autorità di tanti grandi scrittori, ed in particolare... Voi scotete la testa, signor Sagredo, e sogghignate, come se io dicessi qualche grande esorbitanza.

SAGR. Io sogghigno solamente, ma crediatemi ch'io scoppio nel voler far forza di ritener le risa maggiori, perchè mi avete fatto sovvenire di un bellissimo caso, al quale io mi trovai presente non sono molti anni, insieme con alcuni altri nobili amici miei, i quali vi potrei ancora nominare.

SALV. Sarà ben che voi ce lo raccontiate, acciò forse il signor Simplicio non continuasse di creder d'avervi esso mosse le risa.

SAGR. Risposta ridicola di un filosofo nel determinar dove sia l'origine de i nervi. Son contento. Mi trovai un giorno in casa un medico molto stimato in Venezia, dove alcuni per loro studio, ed altri per curiosità, convenivano tal volta a veder qualche taglio di notomia per mano di uno veramente non men dotto che diligente e pratico notomista. Ed accadde quel giorno, che si andava ricercando l'origine e nascimento, sopra di che è famosa controversia tra i medici galenisti ed i Peripatetici; e mostrando il notomista come, partendosi dal cervello e passando per la nuca, il grandissimo ceppo de i nervi si andava poi distendendo per la spinale e diramandosi per tutto il corpo, e che solo un filo sottilissimo come il refe arrivava al cuore, voltosi ad un gentil uomo ch'egli conosceva per filosofo peripatetico, e per la presenza del quale egli aveva con straordinaria diligenza Origine de i nervi secondo Aristotile e secondo i medici. Scoperto e mostrato il tutto, gli domandò s'ei restava ben pago e sicuro, l'origine de i nervi venir dal cervello e non dal cuore; al quale il filosofo, doppo essere stato alquanto sopra di sé, rispose: "Voi mi avete fatto veder questa cosa talmente aperta e sensata, che quando il testo d'Aristotile non fusse in contrario, che apertamente dice, i nervi nascer dal cuore, bisognerebbe per forza confessarla per vera".

SIMP. Signori, io voglio che voi sappiate che questa disputa dell'origine de i nervi non è miga così smaltita e decisa come forse alcuno si persuade.

SAGR. Né sarà mai al sicuro, come si abbiano di simili contraddittori; ma questo che voi dite non diminuisce punto la stravaganza della risposta del Peripatetico, il quale contro a così sensata esperienza non produsse altre esperienze o ragioni d'Aristotile, ma la sola autorità ed il puro *Ipse dixit*.

SIMP. Aristotile non si è acquistata sì grande autorità se non per la forza delle sue dimostrazioni e della profondità de i suoi discorsi: ma bisogna intenderlo, Requisiti per poter ben filosofare in via d'Aristotile. e non solamente intenderlo, ma aver tanta gran pratica ne' suoi libri, che se ne sia formata un'idea perfettissima, in modo che ogni suo detto vi sia sempre innanzi alla mente; perchè e' non ha scritto per il volgo, nè si è obbligato a infilzare i suoi silogismi col metodo triviale ordinato, anzi, servendosi del perturbato, ha messo talvolta la prova di una proposizione fra testi che par che trattino di ogni altra cosa: e però bisogna aver tutta quella grande idea, e saper combinar questo passo con quello, accozzar questo testo con un altro remotissimo; ch'è non è dubbio che chi averà questa pratica, saprà cavar da' suoi libri le dimostrazioni di ogni scibile, perchè in essi è ogni cosa.

SAGR. Ma, signor Simplicio mio, come l'esser le cose disseminate in qua e in là non vi dà fastidio, e che voi crediate con l'accozzamento e con la combinazione di varie particelle trarne il sugo, questo che voi Artificio arguto per apprendere la filosofia da qualsivoglia libro, e gli altri filosofi bravi farete con i testi d'Aristotile, farò io con i versi di Virgilio o di Ovidio, formandone centoni ed esplicando con quelli tutti gli affari de gli uomini e i segreti della natura. Ma che dico io di Virgilio o di altro poeta? io ho un libretto assai più breve d'Aristotile e d'Ovidio, nel quale si contengono tutte le scienze, e con pochissimo studio altri se ne può formare una perfettissima idea: e questo è l'alfabeto; e non è dubbio che quello che saprà ben accoppiare e ordinare questa e quella vocale con quelle consonanti o con quell'altre, ne caverà le risposte verissime a tutti i dubbi e ne trarrà gli insegnamenti di tutte le scienze e di tutte le arti, in quella maniera appunto che il pittore da i semplici colori diversi, separatamente posti sopra la tavolozza, va, con l'accozzare un poco di questo con un poco di quello e

di quell'altro, figurando uomini, piante, fabbriche, uccelli, pesci, ed in somma imitando tutti gli oggetti visibili, senza che su la tavolozza sieno nè occhi nè penne nè squamme nè foglie nè sassi: anzi pure è necessario che nessuna delle cose da imitarsi, o parte alcuna di quelle, sieno attualmente tra i colori, volendo che con essi si possano rappresentare tutte le cose; chè se vi fussero, verbigrazia, penne, queste non servirebbero per dipignere altro che uccelli o pennacchi.

SALV. E' son vivi e sani alcuni gentil uomini che furon presenti quando un dottor leggente in uno Studio famoso, nel sentir circoscrivere il telescopio, da sé non ancor veduto, disse che l'invenzione era presa da Aristotile; Invenzione dei telescopio cavata da Aristotile. e fattosi portare un testo, trovò certo luogo dove si rende la ragione onde avvenga che dal fondo d'un pozzo molto cupo si possano di giorno veder le stelle in cielo; e disse a i circostanti: "Eccovi il pozzo, che denota il cannone; eccovi i vapori grossi, da i quali è tolta l'invenzione de i cristalli; ed eccovi finalmente fortificata la vista nel passare i raggi per il diafano più denso e oscuro".

SAGR. Questo è un modo di contener tutti gli scibili assai simile a quello col quale un marmo contiene in sé una bellissima, anzi mille bellissime statue; ma il punto sta a saperle scoprire: o vogliam dire che e' sia simile alle profezie di Giovacchino o a' responsi degli oracoli de' gentili, che non s'intendono se non doppo gli eventi delle cose profetizzate.

SALV. E dove lasciate voi le predizioni de' genetliaci, che tanto chiaramente doppo l'esito si veggono nel tema o vogliam dire nella figura celeste?

SAGR. Alchimisti interpretano le favole de poeti per segreti da far l'oro. In questa guisa trovano gli alchimisti, guidati dall'umor melanconico, tutti i più elevati ingegni del mondo non aver veramente scritto mai d'altro che del modo di far l'oro, ma, per dirlo senza palesarlo al volgo, esser andati ghiribizzando chi questa e chi quell'altra maniera di adombrarlo sotto varie coperte: e piacevolissima cosa è il sentire i comenti loro sopra i poeti antichi, ritrovando i misteri importantissimi che sotto le favole loro si nascondono, e quello che importino gli amori della Luna, e 'l suo scendere in Terra per Endimione, l'ira sua contro Atteone, e quando Giove si converte in pioggia d'oro, e quando in fiamme ardenti, e quanti gran segreti dell'arte sieno in quel Mercurio interprete, in quei ratti di Plutone, in quei rami d'oro.

SIMP. Io credo, e in parte so, che non mancano al mondo de' cervelli molto stravaganti, le vanità de' quali non dovrebbero ridondare in pregiudizio d'Aristotile, del quale mi par che voi parliate talvolta con troppo poco rispetto; e la sola antichità, e 'l gran nome che si è acquistato nelle menti di tanti uomini segnalati, dovrebbe bastar a renderlo riguardevole appresso di tutti i letterati.

SALV. Alcuni seguaci d'Aristotile sciemano la reputazione di quello col troppo volergliela accrescere. Il fatto non cammina così, signor Semplice: sono alcuni suoi seguaci troppo pusillanimi, che danno occasione, o, per dir meglio, che darebbero occasione, di stimarlo meno, quando noi volessimo applaudere alle loro leggerezze. E voi, ditemi in grazia, sete così semplice che non intendiate che quando Aristotile fusse stato presente a sentir il dottor che lo voleva far autor del telescopio, si sarebbe molto più alterato contro di lui che contro quelli che del dottore e delle sue interpretazioni si ridevano? Avete voi forse dubbio che quando Aristotile vedesse le novità scoperte in cielo, e' non fusse per mutar opinione e per emendar i suoi libri e per accostarsi alle più sensate dottrine, discacciando da sé quei così poveretti di cervello che troppo pusillanamente s'inducono a voler sostenere ogni suo detto, senza intendere che quando Aristotile fusse tale quale essi se lo figurano, sarebbe un cervello indocile, una mente ostinata, un animo pieno di barbarie, un voler tirannico, che, reputando tutti gli altri come pecore stolide, volesse che i suoi decreti fussero anteposti a i sensi, alle esperienze, alla natura istessa? Sono i suoi seguaci che hanno data l'autorità ad Aristotile, e non esso che se la sia usurpata o presa; e perchè è più facile il coprirsi sotto lo scudo d'un altro che 'l comparire a faccia aperta, temono nè si ardiscono d'allontanarsi un sol passo, e più tosto che mettere qualche alterazione nel cielo di Aristotile, vogliono impertinentemente negar quelle che veggono nel cielo della natura.

SAGR. Questi tali mi fanno sovvenire di quello scultore, che avendo ridotto un gran pezzo di marmo all'immagine non so se d'un Ercole Caso ridicolo di certo scultore. o di un Giove fulminante, e datogli con mirabile artificio tanta vivacità e fierezza che moveva spavento a chiunque lo rimirava, esso ancora cominciò ad averne paura, se ben tutto lo spirito e la movenza era opera delle sue mani; e 'l terrore era tale, che più non si sarebbe ardito di affrontarlo con le subbie e 'l mazzuolo.

SALV. Io mi son più volte meravigliato come possa esser che questi puntuali mantenitori d'ogni detto d'Aristotile non si accorgano di quanto gran progiudizio e' sieno alla reputazione ed al credito di quello, e quanto, nel volergli accrescere autorità, gliene detraggano; perchè, mentre io gli veggio ostinati in voler sostener proposizioni le quali io tocchi con mano esser manifestamente false, ed in volermi persuadere che così far convenga al vero filosofo e che così farebbe Aristotile medesimo, molto si diminuisce in me l'opinione che egli abbia rettamente filosofato intorno ad altre conclusioni a me più recondite: chè quando io gli vedessi cedere e mutare opinione per le verità manifeste, io crederei che in quelle dove e' persistessero, potessero avere salde dimostrazioni, da me non intese o sentite.

στ) Στο παρακάτω απόσπασμα από το θεατρικό έργο *La Farce de Maître Pathelin* (ανώνυμου συγγραφέα, γραμμένο περίπου στα 1456-1460 στη μεσαιωνική γαλλική) να εντοπίσετε τη μορφή και την κατανομή του οριστικού άρθρου και να εντοπίσετε τυχόν διαφορές με τις αντίστοιχες της σύγχρονης γαλλικής.

Le juge

Avant! achevez de plaider.

Sus! concluez appertement.

Le drapier

C'est il, sans aultre, vrayement! par la
croix ou Dieu s'estendit!

C'est a vous a qui je vendi
six aulnes de drap, maistre Pierre!

Le juge

Qu'esse qu'il dit de drap?

Pathelin

Il erre.

Il cuide a son propos venir,
et il n'y scet plus advenir,
pour ce qu'il ne l'a pas aprins.

Le drapier

Pendu soye s'aultre l'a prins,
mon drap, par la sanglante gorge!

Pathelin

Comment le meschant homme forge
de loing pour fournir son libelle!
Il veult dire (est il bien rebelle!)
que son bergier avoit vendu
la laine (je l'ay entendu)
dont fut fait le drap de ma robe,
comme s'il dist qu'il le desrobe
et qu'il luy a emblé les laines de ses
brebis.

Le drapier

Male sepmaine
m'envoie Dieu se vous ne l'avez!

Le juge

Paix! par le dyable! vous bavez!
Et ne sçavez vous revenir

a vostre propos, sans tenir
la Court de telle baverie?

ζ) Στα παρακάτω αποσπάσματα 1. από το έργο *Der Ackermann aus Böhmen* (του Johannes von Tepl, γραμμένο περίπου στα 1400) και 2. από τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης του Λούθηρου (*Übersetzung des Neuen Testaments*, 1522) να εντοπίσετε τη μορφή και την κατανομή του οριστικού άρθρου και να εντοπίσετε τυχόν διαφορές με τις αντίστοιχες της σύγχρονης γερμανικής:

Der Ackermann aus Böhmen

Grimmiger tilger aller lande, schedlicher echter aller werlte, freissamer morder aller guten leute, ir Tot, euch sei verfluchet! got, ewer tirmen, hasse euch, vnselden merung wone euch bei, vngeluck hause gewaltiglich zu euch: zumale geschant seit immer! Angst, not vnd jamer verlassen euch nicht, wo ir wandert; leit, betrubnuß vnd kummer beleiten euch allenthalben; leidige anfechtung, schentliche zuversicht vnd schemliche verserung die betwingen euch groblich an aller stat; himel, erde, sunne, mone, gestirne, mer, wag, berg, gefilde, tal, awe, der helle abgrunt, auch alles, das leben vnd wesen hat, sei euch vnholt, vngunstig vnd fluchend ewiglichen! In bosheit versinket, in jamerigem ellende verswindet vnd in der vnwiderbringenden swersten achte gotes, aller leute vnd ieglicher schepfung alle zukunfftige zeit beleibet! Vnuerschampter bosewicht, ewer bose gedechtnuß lebe vnd tauere hin on ende; grawe vnd forchte scheiden von euch nicht, wo ir wandert vnd wonet: Von mir vnd aller menniglich sei stetiglichen vber euch ernstlich zeter geschriren mit gewundenen henden!

Lutherbibel

Es were wol recht vnd billich, das dis buch on alle vorrhede vnnd frembden namen außgieng, vnnd nur seyn selbs eygen namen vnd rede furete, Aber die weyl durch manche wilde deuttung vnd vorrhede, der Christen synn da hyn vertrieben ist, das man schier nit mehr weys, was Euangeli oder gesetz, new oder alt testament, heysse, fodert die noddurfft eyn antzeygen vnd vorrhede zu stellen, da mit der eynfelltige man, aus seynem allten wahn, auff die rechte ban gefuret vnd vnterrichtet werde, wes er ynn disem buch gewartten solle, auff das er nicht gepott vnnd gesetzte suche, da er Euangeli vnd verheyssung Gottis suchen sollt.

Darumb ist auff die erste zu wissen, das abtzu thun ist der wahn, das vier Euangelia vnd nur vier Euangelisten sind, vnd gantz zuverwerffen, das etlich des newen testaments bucher teyllen, ynn legales, historiales, Prophetales, vnnd sapientiales, vermeynen damit (weyß nicht wie) das newe, dem alten testament zuuergleychen, Sondern festiglich zu halten, das gleych wie das alte testament ist eyn buch, darynnen Gottis gesetz vnd gepot, da neben die geschichte beyde dere die selben gehalten vnd nicht gehalten haben, geschrieben sind, Also ist das newe testament, eyn buch, darynnen das Euangelion vnd Gottis verheyssung, danebe auch geschichte beyde, dere die dran glewben vnd nit glewben, geschrieben sind, Also das man gewisß sey, das nur eyn Euangelion sey, gleych wie nur eyn buch des newen testaments, vnd nur eyn glawb, vnd nur eyn Gott, der do verheysset.

Denn Euangelion ist eyn kriechisch wort, vnd heyst auff deutsch, gute botschafft, gute meher, gutte newzeytung, gutt geschrey, dauon man singet, saget vnd frolich ist, gleych als do Dauid den grossen Goliath vberwand, kam eyn gutt geschrey, vnd trostlich newtzeyttung vnter das Judisch volck, das yhrer grewlicher feynd erschlagen, vnd sie erloset, zu freud vnd frid gestellet weren, dauon sie sunge vnd sprungen vnnd frolich waren, Also ist dis Euangelion Gottis vnnd new testament, eyn gutte meher vnd geschrey ynn alle welt erschollen durch die Apostell, von eynem rechten Dauid, der mit der sund, tod vnnd teuffel gestritten, vnd vberwunden hab, vnnd damit alle die, so ynn sunden gefangen, mit dem todt geplagt, vom teuffel vberweldiget gewesen, on yhr verdienst erloset, rechtfertig, lebendig vnd selig gemacht hat, vnd da mit zu frid gestellet, vnd Gott wider heym bracht, dauon sie singen, dancken Gott, loben vnd frolich sind ewiglich, so sie des anders fest glawben, vnd ym glawben bestendig bleyben.

Βιβλιογραφία

Alber, B. (2015). *Einführung in die Morphologie des Deutschen*. QuiEdit.

Πετρούνιας, Ευ. (1999). *Νεοελληνική Γραμματική και Συγκριτική (αντιπαραθετική) Ανάλυση. Τόμος α', Φωνητική και Εισαγωγή στη Φωνολογία. Μέρος β', Ασκήσεις*. Θεσσαλονίκη: Ζήτηρ.

Γενική Βιβλιογραφία όλων των κεφαλαίων

- Abney, St. (1987). *The English noun phrase in its sentential aspect*. Ph. D. dissertation, MIT.
- Aebischer, P. (1948). "Contribution à la protohistoire des articles ille et ipse dans les langues romanes". *Cultura Neolatina*, 8, 181-203.
- Alatis, J. (επιμ.), (1968). *Contrastive Linguistics and its Pedagogical Implications*. Monograph Series on Languages and Linguistics, 21, Georgetown University Press.
- Alber, B. (2015). *Einführung in die Morphologie des Deutschen*. QuiEdit.
- Alexiadou, A., Haegeman, L., & Stavrou, M. (2007). *Noun phrase in the generative perspective* (Studies in Generative Grammar, 71). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Allerton, D. J. (1987). "The Linguistic and Sociolinguistic Status of Proper Names. What are they, and who do they belong to?". *Journal of Pragmatics*, 11, 61-92.
- Amato, A., Salvi, S. R., Andreoni, F. M., & Poggi, L. C.. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia*. Roma: Bulzoni.
- Αναγνωστόπουλος, Γ. (1922). «Περί του άρθρου (ήτοι ιστορική έρευνα της αναπτύξεως και της χρήσεως αυτού εν τε τη αρχαία και τη νεωτέρα Ελληνική)». *Αθηνά*, 33, 166-247.
- Anagnostopoulos, G. P. (1925). "Les Études linguistiques en Grèce pendant ces dernières années". *Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines*, II, 601-606.
- Αναγνωστόπουλος, Γ. Π. (1927). *Σύντομος ιστορία των γλωσσικών μελετών*. Αθήνα: Σακελλάριος.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1986α). *Η νεολογία στην Κοινή Νεοελληνική*. Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 65.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1986β). «Η φύση και η παραγωγικότητα του σχηματιστικού στοιχείου -ποιώ» *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 49-70). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1988). "La confixation en grec modern". Στα *Πρακτικά του 13ου Διεθνούς Συνεδρίου Λειτουργικής Γλωσσολογίας* (Κέρκυρα 24-29 Αυγούστου 1986, σσ. 163-166). Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1992). «Νεοελληνική Συνθεματική». *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα* (σσ. 53-59). Σορβόννη 14-15 Φεβρουαρίου 1992, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1994). *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής. Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και την αγγλοαμερικανική. Μορφολογική ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. (1996). «Η Νεοελληνική Σύθεση». Στο *Ζητήματα Νεοελληνικής Γλώσσας. Διδακτική προσέγγιση* (επιστ. επιμ. Γ. Κατσιμαλή & Φ. Καβουκόπουλος, σσ. 97-120). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Anastasiadou, A. (1983). Le composition en grec moderne d'un point de vue diachronique. *Lalies*, 2, 77-90.
- Andreoni, F. M. (1988). "Webster e il primo dizionario, il Compendious Dictionary (1806)". Στο Amato et al. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia* (σσ. 96-103). Roma: Bulzoni.
- Andreoni, F. M. (1988). "Webster e il primo dizionario, il Compendious Dictionary (1806)". Στο Amato et al.
- Ανδρέου, Μ., & Κολιοπούλου, Μ. (2011). «Η σύνθεση στην κυπριακή και καλύμνικη διάλεκτο: μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση». *Νεοελληνική Διαλεκτολογία*, 6, 7-29.
- Ανδριώτης, Ν. Π. (1940). «Γλωσσική λαογραφία» (σσ. 57-86). Στο *Αφιέρωμα εις Κ. Άμαντον*, Αθήναι.

- Ανδριώτης, Ν. Π. (1950). «Η προσφορά της γλωσσικής επιστήμης στον αιώνα μας». *Νέα Εστία*. Ιούλιος-Δεκέμβριος 1950, 237-243.
- Ανδριώτης, Ν. Π. (1956). *Συμβολή στη νεοελληνική σύνθεση*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Anttila, R. (1989). *Historical and comparative linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Αποστολόπουλος, Φ. (2001). *Επισκόπηση της ιστορίας της γλωσσικής σκέψης. Δομική Γλωσσολογία*. Αθήνα: Στιγμή.
- Ascoli, G. I. (1882). *L'Italia dialettale*. Firenze: Loescher.
- Asher R. E. (επιμ.), (1994). *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, 10 τόμοι. Oxford: Pergamon.
- Avalle, D'Arco S. (1965). "La parodia della 'lex salica' (PLS)". Στο D'Arco Silvio Avalle (επιμ.), *Protostoria delle lingue romanze* (σσ. 363-414). Torino: Giappichelli.
- Baeskow, H. (2004). *Lexical Properties of Selected Non-native Morphemes in English*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Bassarak, Ar. (1985). "Zur Abgrenzung zwischen Flexion und Derivation (anhand türkischer Verbformen)". *Linguistische Studien (Akademie der Wissenschaft der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft)*. A 126, 1-50.
- Bauer, L. (1994). "Productivity". Στο R. E. Asher (επιμ.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τόμ. 6 (σσ. 3354-3357). Oxford: Pergamon.
- Becker, Th. (1992). "Compounding in German". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 5-36.
- Beekes, R. (2004). *Εισαγωγή στη Συγκριτική Ινδοευρωπαϊκή Γλωσσολογία* (μτφρ. Γιώργος Παπαναστασίου-Συμεών Τσολακίδης). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Beekes, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, τόμ. 10). The Netherlands: Brill.
- Berruto, G., & Berretta, M. (1980). *Lezioni di sociolinguistica e linguistica applicata*. Napoli: Liguori.
- Berruto, G. (1993). "Varietà dialesiche, diastratiche, diafasiche". Στο A. A. Sobrero (επιμ.), *Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi* (σσ. 37-92). Roma: Laterza.
- Bisang, W. (2004). "Dialectology and typology. An integrative perspective". Στο B. Kortmann (επιμ.), *Dialectology meets typology. Dialect grammar from a cross-linguistic perspective* (σσ. 11-45). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Bisetto, A. (2004). "Composizione con elementi italiani". Στο M. Grossmann & F. Rainer (επιμ.), *La formazione delle parole in italiano* (σσ. 33-51, 53-55). Tübingen: Niemeyer.
- Βλαντής, Σπ. (1924). *Το γλωσσικόν ζήτημα των Ελλήνων και των Ιταλών*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης.
- Blass, F., & Debrunner, A. ([1976] 1982). *Grammatica del Greco del Nuovo Testamento*. (επιμέλεια έκδοσης στα ιταλικά Giordana Pisi). Brescia: Paideia Editrice.
- Bloomfield, L. (1923). "Review of Cours de Linguistique Générale", *Modern Language Journal*, 8, 317-319.
- Bolinger D. (1973). "Truth is a Linguistic Question". *Language*, 49(3), 539-550.
- Bouvier, E. (1972). "Le démonstratif latin ille et la formation de l'article défini des langues romanes". *Cahiers de Lexicologie*, 21, 75-86.
- Bray, L. (1986). "Richelet's *Dictionnaire François* (1680) as a Source of *La Porte des Sciences* (1682) and Le Roux's *Dictionnaire Comique* (1718)". Στο R. Hartmann (επιμ.), *The History of Lexicography* (σσ. 13-22). Amsterdam: Benjamins.

- Browning, R. (1972). *Η ελληνική γλώσσα, μεσαιωνική και νέα* (μτφρ. Δ. Σωτηρόπουλος). Αθήνα: Παπαδήμας.
- Bybee, J., & Moder, C. (1983). "Morphological Classes as Natural Categories". *Language*, 59(2), 251-270.
- Bybee, J. L. (1988). "The diachronic dimension in explanation". Στο John Hawkins (επιμ.), *Explaining Language Universals* (σσ. 350-379). Oxford: Blackwell.
- Bybee, J., Perkins, R., & Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the languages of the World*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bybee, J. L. (2006). «From usage to grammar: the mind's response to repetition». *Language* 82(4), 711-733.
- Γαβριηλίδου, Ζ. (1996). «Μερικές συντακτικές και σημασιολογικές παρατηρήσεις για το νεολογικό σχηματισμό των πολυλεκτικών παρατακτικών μεταφορικών συνθέτων». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 148-160). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Gavriliidou, Z. (1999). *Étude comparée des suites NN en français et en grec. Elaboration d' un lexique bilingue*. Septentrion. Presses Universitaires.
- Γεωργούδης, Ντ. (1984). «Τα λεξικογραφικά του Κοραή. Ανάλυση και περιγραφή της "γλωσσογεωγραφίας" του». Στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή* (Πρακτικά Συνεδρίου), 59-69.
- Γεωργούλης, Κ. Δ. ([1938] 1964). *Η μελέτη των ελληνικών ανθρωπιστικών γραμμάτων*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Γιαννάκης, Γ. Κ. (2015). *Οι Ινδοευρωπαίοι. Πρώτο μέρος: Γλώσσα & Πολιτισμός*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (1996). «Το εθνικό γλωσσικό ζήτημα και το "παράδειγμα" των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών», Στο *"Ισχυρές" και "ασθενείς" γλώσσες στην Ε.Ε. Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, Πρακτικά Ημερίδας, 25/4/1996* (σσ. 77-84). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2000). *Μορφοσημασιολογική σύγκριση παραθημάτων και συμφυμάτων στα νέα ελληνικά και τα ιταλικά*. Θεσσαλονίκη: Ενωάλειο Κληροδότημα.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2005). «Μορφήματα στα όρια ανάμεσα στην παραγωγή και τη σύνθεση: η περίπτωση των *θεο-*, *ψιλο-* και *-φέρνω*». Στα *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, τόμ. Ι (σσ. 121-128). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Giannouloroulou, G. (2006). "Dialectological Research and Linguistic Theory: The Case of Compounding". Στο M. Janse, B. D. Joseph & A. Ralli (επιμ.), *Proceedings of the 2nd International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory* (σσ. 68-82). Patras: University of Patras.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2007). «Η ανάδυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική και την ιταλική: συγκριτική μελέτη». Στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα 27. Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη* (σσ. 78-89). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών 2007.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2008). «Η "κοινωνική διγλωσσία" στην Ελλάδα και την Ιταλία και η σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογική έρευνα», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα, 28. Γλώσσα και Κοινωνία*, 138-146.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2012). «Η γλωσσολογική θεωρία στην Ιταλία και οι επιδράσεις της στην ελληνική γλωσσολογική σκέψη». Στα *Πρακτικά της επιστημονικής ημερίδας: Ελλάδα-Ιταλία: πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις* (σσ. 93-107), Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2015). «Η εισαγωγή του δομισμού και της γενετικής θεωρίας στην ελληνική γλωσσολογική έρευνα», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα, 35*, 193-203.
- Giannouloroulou, G. (2015). "Morphological contrasts between Modern Greek and Italian: the case of compounding", *Languages in Contrast*, 15(1), 65-80.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2016). *Ζητήματα Σύγκρισης Γλωσσών. Η ανάδυση του οριστικού άρθρου στην ελληνική και την ιταλική*. Αθήνα: Γρηγόρης.

- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2019). «Σύγκριση γλωσσών και σύγκριση διαλέκτων: μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα». Στο Α. Αρχάκης, Ν. Κουτσούκος, Γ. Ξυδόπουλος, Δ. Παπαζαχαρίου (επιμ.), *Γλωσσική ποικιλία: Μελέτες αφιερωμένες στην Αγγελική Ράλλη* (σσ. 121-136), Αθήνα: Κάπα Εκδοτική.
- Γιαννουλοπούλου, Γ. (2020). «Υπάρχει “γλωσσική στροφή” στη γλωσσολογία; Γλωσσικές σπουδές και μεταμοντέρνο», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 40, 73-81.
- Giannouloroulou, G. (2020). “Preface”. Στο M. Georgiafentis, G. Giannouloroulou, M. Kolioroulou & A. Tsokoglou (επιμ.), *Contrastive Studies in Morphology and Syntax* (σσ. xi-xviii). London: Bloomsbury.
- Γλωσσολογία/Glossologia*, 26 (2018). «Η Ελληνική υπό τη σκοπιά της Αντιπαραβολικής Γλωσσολογίας» (επιστημονική επιμελήτρια Γ. Γιαννουλοπούλου).
- Cabrera Moreno, J. C. (1998). “On the Relationships between Grammaticalization and Lexicalization”. Στο Α. Giacalone-Ramat & P. Hopper (επιμ.), *The limits of grammaticalization* (σσ. 211-228). Amsterdam: Benjamins.
- Campbell, L. (2001). “What’s wrong with grammaticalization?”. *Language Sciences*, 23, 113-161.
- Carlier, A. (2007). “From preposition to article: The grammaticalization of the French partitive”. *Studies in Language*, 31(1), 1-49.
- Carlucci, A. (2010). “Gramsci and Saussure: Similarities and Possible Links”. <http://www.gramscitalia.it>
- Carr, Ch. (1939). *Nominal Compounds in Germanic*. Oxford University Press.
- Carstairs-MacCarthy, A. (1992). *Current Morphology*. London: Routledge.
- Caserta, E. (1985). “Croce e la linguistica”, *Rivista di studi italiani*, 1, 105-115.
- Chafe, W. L. (1976). “Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics, and Point of View”. Στο Ch. Li (επιμ.), *Subject and Topic* (σσ. 25-55). New York: Academic Press.
- Chambers, J. K., & Trudgill, P. (1998). *Dialectology* (2η έκδοση). Cambridge: Cambridge University Press.
- Chantraine, P. (1958). *Grammaire Homérique. Tome 1. Phonétique et Morphologie*. Paris: Librairie Klincksieck.
- Chesterman, A. (1991). *On definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chesterman, A. (1998). *Contrastive Functional Analysis*. Amsterdam: Benjamins.
- Chien, D. & Th. Creamer (1986). “A Brief History of Chinese Bilingual Lexicography”. Στο R. Hartmann (επιμ.), *The History of Lexicography* (σσ. 35-45). Amsterdam: Benjamins.
- Chila-Markopoulou, D. (2000). “The indefinite article in Greek. A diachronic approach”. *Γλωσσολογία*, 11-12, 111-130.
- Chomsky, N. (1962). “A transformational approach to syntax”. Ανατύπωση στο J. Fodor & J. Katz (επιμ.), *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language* (σσ. 211-245). Prentice-Hall 1964.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press.
- Chomsky, N. (1970). “Remarks on Nominalization”. Στο R. A. Jacobs & P. S. Rosenbaum (επιμ.), *Readings in English Transformational Grammar* (σσ. 184-221). Massachusetts: Waltham Ginn and Co.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. The MIT Press.
- Christmann, H. H. (1982). “Neuere Italienische Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft”. *Historiographia Linguistica*, 9(3), 515-540.
- Christophersen, P. (1939). *The Articles. A study of their theory and use in English*. Copenhagen: Einar Munksgaard.

- Christophidou, A. (1997). "A textlinguistic approach to the phenomenon of multi-word compounds in Greek". Στο Drachman et al. (επιμ.), *Ελληνική Γλωσσολογία*, 95. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ελληνική Γλωσσολογία, τόμ. 1 (σσ. 67-75). Graz: Neubauer Verlag.
- Collison, R. L. (1982). *A History of Foreign-Language Dictionaries*. London: André Deutsch.
- Creamer, Th. E. B. (1991). "Chinese Lexicography". Στο Hausmann, Reichmann, Ernst Wiegand & Zgusta (επιμ.), τόμ. 3, 2595-2612.
- Croce, B. (1946). "Sulla natura e l'ufficio della linguistica", *Quaderni della Critica*, 6, 33-37.
- Croft, W. (2000). *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman Linguistics Library.
- Dardano, M. (1978). *La formazione delle parole nell'italiano di oggi*. Roma: Bulzoni Editore.
- Dardano, M., & Trifone, P. (1997), (ανατύπωση 2001). *La Nuova Grammatica della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Darmesteter, A. ([1875] 1967). *Traité de la formation des noms composés dans la langue française comparée aux autres langues romanes et au latin*. Paris: Franck.
- Darnell, M., Moravcsik, E. A., Noonan, M., Newmeyer, F. J., & Wheatley, K. (επιμ.), (1999). *Functionalism and Formalism in Linguistics*. τόμ. I & II. Amsterdam: Benjamins.
- Δελβερούδη, Ρ. (1999). «Γλωσσικό ζήτημα και νεοελληνικά ιδιώματα (1880-1910)». Στο Α-Φ. Χριστίδης (επιμ.), "Ισχυρές" και "ασθενείς" γλώσσες στην Ε.Ε. Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, τόμ. Β (σσ. 553-560). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- De Boer, M. (1972). "Il concetto di articolo con speciale riguardo all'italiano". *Studi italiani di linguistica teorica e applicata*, τόμ. I, 511-536.
- Delbrück, B. (1909). "Das schwache Adjektivum und der Artikel im Germanischen". *Indogermanische Forschungen*, 26, 187-199.
- Δέτσης, Ν. (1981). «Το άρθρο στη νέα ελληνική». *Νέα Παιδεία*, 18, 200-208.
- Δημαράς, Κ. Θ. (1980). «Προλεγόμενα» στη *Συναγωγή νέων λέξεων* του Στ. Κουμανούδη (σσ. viii-ixiv). Αθήνα: Ερμής.
- Diessel, H. (1999). *Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins.
- Dimela, E., & Melissaropoulou, D. (2009). "On Prefix like Adverbs in Modern Greek". *Patras Working Papers in Linguistics*, 1, 72-94.
- Dimela, E., & Ralli, A. (2009). "Prefixation versus Compounding: A case study from the dialects of Aivali and Moschonisia". *Patras Working Papers in Linguistics*, 1, 95-106.
- Dirven, R. (1985). "Metaphor as a basic means for extending the lexicon". Στο W. Parpotté & R. Dirven (επιμ.), *The Ubiquity of Metaphor* (σσ. 84-119). Amsterdam: Benjamins.
- Downing, P. (1977). "On the Creation and Use of English Compound Nouns" *Language*, 53(4), 810-842.
- Drachman, G., & Malikouti-Drachman, A. (1994). "Stress and Greek Compounding". *Phonologica* 1992. W. U. Dressler, M. Prinzhorn & J. Rennison (επιμ.), σσ. 55-65. Torino: Rosenberg & Sellier.
- Δρανδάκης, Π. (1926-1934). *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμοι Η, ΚΒ. Αθήνα: Πυρσός.
- Dressler, W. (1989). "Prototypical Differences between Inflection and Derivation". *ZPSK* 42(1), 3-10.
- Dressler, W., Kastovsky, D., Pfeiffer, O., & Reiner, F. (επιμ.), (2005). *Morphology and its Demarcations*. Amsterdam: Benjamins.
- Dryer, M. S. (1992). "The Greenbergian Word Order Correlations". *Language*, 68(1), 81-138.

- Du Bois, J. W. (1980). "Beyond definiteness: The trace of identity in discourse". Στο W. L. Chafe (επιμ.), *The Pear Stories: Cognitive, cultural and linguistic aspects of narrative production* (σσ. 203-274). Norwood, New Jersey: Ablex.
- Ebeling, J. (2016). "Contrastive linguistics in a new key", *Nordic Journal of English Studies* 15(3), 7-14.
- Eleftheriades, O. (1993). *Modern Greek Word formation*. Minnesota Mediterranean and East European Monographs. Minneapolis: University of Minnesota.
- Epstein, R. (1993). "The later stages in the development of the definite article: evidence from French". Στο H. Andersen (επιμ.), *Historical Linguistics 1993 CILT* 124 (σσ. 159-175). Amsterdam: Benjamins.
- Epstein, R. (1994). "The Development of the Definite Article in French". Στο W. Pagliuca (επιμ.), *Perspectives on Grammaticalization* (σσ. 63-80). Amsterdam: Benjamins.
- Ernout, A., & Thomas, F. (1953). *Syntaxe latine*. Paris: 1953.
- Ευθυμίου, Λ. (2015). «Η ιστορία της κατάρτισης εκπαιδευτικών ξένων γλωσσών στην Ελλάδα: ένα από τα ανοικτά ζητήματα στην ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης». Στο *Ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης. Επανεκτιμήσεις και προοπτικές* (σσ. 455-472). Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Θεοφανοπούλου-Κοντού, Δ., Κατσιμαλή, Γ., Μόζερ, Α., Νικηφορίδου, Β., & Χειλά-Μαρκοπούλου, Δ. (επιμ.), (1998). *Θέματα Νεοελληνικής Σύνταξης*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Feilke, H. (1996). *Sprache als soziale Gestalt. Ausdruck, Prägung und die Ordnung der sprachlichen Typik*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Fillmore, Ch. (1981). "Remarks on contrastive pragmatics". Στο J. Fisiak (επιμ.), *Contrastive Linguistics. Prospects and Problems* (σσ. 119-141). The Hague: Mouton.
- Fisiak, J. (επιμ.), (1980). *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Fisiak, J. (επιμ.), (1984). *Contrastive Linguistics. Prospects and Problems*. Berlin: Mouton Publishers.
- Foley, J. (1977). *Foundations of Theoretical Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frajzyngier, Z. (1997). "Grammaticalization of Number: From demonstratives to nominal and verbal plural". *Linguistic Typology*, 1, 193-242.
- Fries, C. C. (1945). *Teaching and Learning English as a Foreign Language*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Gaeta, L. (2005). "Word Formation and Typology: Which Language Universals?" Στο G. Booij, E. Guevara, A. Ralli, S. SgROI & S. Scalise (επιμ.), *Morphology and Linguistic Typology. On-line Proceedings of the Fourth Mediterranean Morphology Meeting (MMM4), Κατάνια 21-23 September 2003*, University of Bologna. <http://morbo.lingue.unibo.it/mmm/>
- Gaeta, L. (2008). "Constituent order in compounds and syntax: typology and diachrony". *Morphology*, 18(2), 117-141.
- Gamillscheg, Er. (1957). *Historische französische Syntax*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Gast, V. (2008). "Verb-noun compounds in English and German". *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik (ZAA)* 56(3), 269-282.
- Gensini, St. (2011). "Le date-chiave della linguistica europea dal Settecento alla prima metà del Novecento". www.uniroma1.it

- Giusti, G. (2002). "The functional structure of noun phrases. A bare phrase structure approach". Στο G. Cinque (επιμ.), *Functional Structure in DP and IP: The cartography of syntactic structures* (σσ. 54-90). Oxford: Oxford University Press.
- Givón, T. (1978). "Definiteness and Referentiality". Στο J. H. Greenberg, Ch. A. Ferguson & Ed. A. Moravcsik (επιμ.), *Universals of Human Language*, τόμ. IV: Syntax (σσ. 291-330). Stanford: Stanford University Press.
- Givón, T. (1981). "On the development of the numeral 'one' as an indefinite marker". *Folia Linguistica Historica*, (2)1, 35-53.
- Gramsci, A. (1975). *Quaderni del carcere* (επιμ. V. Gerratana), τόμ. V. Torino: Einaudi.
- Grasserie, de la R. (1896). "De l'article". *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* (9)4, 285-322, 381-394.
- Greenberg, J. H. (1954). "A quantitative approach to the morphological typology of language". Στο Spencer, R. F. (επιμ.). *Method and Perspective in Anthropology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Greenberg, J. H. ([1963] 1966). "Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements". Στο J. H. Greenberg (επιμ.), *Universals of Language* (σσ. 73-113). Cambridge: The MIT Press.
- Greenberg, J. H. (1978). "How does a language acquire gender markers?" Στο J. H. Greenberg, Ch. Ferguson & E. Moravcsik (επιμ.), *Universals of Human Language*, τόμ. III (σσ. 47-82). Stanford: Stanford University Press.
- Guillaume, G. ([1919] 1975). *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française*. Paris: Librairie A.-G. Nizet.
- Guillaume, G. (1945). "La question de l'article". *Français Moderne*, 13, 70-82.
- Hall, C. J. (1992). "Integrating Diachronic and Processing Principles in Explaining the Suffixing Preference". Στο J. A. Hawkins (επιμ.), *Explaining Language Universals* (σσ. 321-349). Oxford: Basil Blackwell, 1992.
- Halle, M. (1973). "Prolegomena to a Theory of Word Formation". *Linguistic Inquiry*, 4(1), 3 -16.
- Halliday, M. A. K. (1985). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Harris, M. (1980). "The marking of definiteness: a diachronic perspective". Στο El. C. Traugott, R. Labrum & S. Shepherd (επιμ.), *Papers from the 4th International Conference on Historical Linguistics CILT 14* (σσ. 75-86). Amsterdam: Benjamins.
- Harris, R. (1990). "On Redefining Linguistics". Στο Hayley G. Davies & Talbot Taylor (επιμ.), *Redefining Linguistics* (σσ. 8-52). London: Routledge.
- Hartmann, R. (επιμ.), (1986). *The History of Lexicography*. Amsterdam: Benjamins.
- Hartmann, R. R. K. (επιμ.), (2003). *Lexicography: Critical Concepts*, τόμ. 1-3. London: Routledge.
- Hass, Ul. (2010). "In search of the European dimension of lexicography". *Plenary Paper held at the Fifth International Conference for Historical Lexicography and Lexicology*, Oxford, St. Anna's College, 16-18 June 2010.
- Hatzidakis, G. (1892). *Einleitung in die neugriechische Grammatik*. Leipzig.
- Hausmann, F. J., Reichmann, O., Wiegand, H. E., & Zgusta, L. (επιμ.), (1991). *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*, τόμ. 3. Berlin: W. de Gruyter. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 5).
- Hawkins, J. A. (1978). *Definiteness and Indefiniteness*. London: Croom Helm.

- Hawkins, J. A. (1986). *A comparative Typology of English and German: Unifying the contrasts*. London: Croom Helm.
- Hawkins, J. A. (1991). "On (in)definite articles: implicatures and (un)grammaticality prediction". *Journal of Linguistics*, 27, 405-422.
- Hawkins, J. A. (1992), (επιμ.), *Explaining Language Universals*. Oxford: Basil Blackwell.
- Haywood, J. A. (1986). "The Entry in Medieval Arabic Monolingual Dictionaries: Some aspects of arrangement and content". Στο R. Hartmann (επιμ.), *The History of Lexicography* (σσ. 107-113). Amsterdam: Benjamins.
- Haywood, J. A. (1991a). "Arabic Lexicography". Στο Hausmann, Reichmann, Ernst Wiegand & Zgusta (επιμ.), τόμ. 3, 2438-2448.
- Haywood, J. A. (1991b). "Bilingual Lexicography with Arabic". Στο Hausmann, Reichmann, Ernst Wiegand & Zgusta (επιμ.), τόμ. 3, 3086-3096.
- Heine, B. (1994). "Grammaticalization as an Explanatory Parameter". Στο W. Pagliuca (επιμ.), *Perspectives on Grammaticalization* (σσ. 255-287). Amsterdam: Benjamins.
- Heine, B., Claudi, Ul., & Hünnemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Helasruo, M.-L. (2009). "Emergent Grammar". Στο F. Brisard, J. Ostman & J. Verschüren (επιμ.), *Grammar, Meaning and Pragmatics* (σσ. 66-73). Amsterdam: Benjamins.
- Himmelmann, N. P. (1997). *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Niemeyer.
- Himmelmann, N. P. (2001). "Articles". Στο M. Haspelmath, Ek. König, W. Oesterreicher & W. Raible (επιμ.), *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*, τόμ. 1 (σσ. 831-841). Berlin: Walter de Gruyter.
- Hofmann, J. B. & Szantyr, A. (1965). *Lateinische Syntax und Stilistik*. München: Beck.
- Holst, Fr. (1974). *Untersuchungen zur Wortbildungstheorie mit besonderer Berücksichtigung der adjektive auf -gerecht im heutigen Deutsch*. Hamburg.
- Holton, D., Mackridge, P., & Philippaki-Warbuton, I. (1997). *Greek. A Comprehensive Grammar of the Modern Language*. London: Routledge.
- Hoppe, G. et al. (1987). *Deutsche Lehnwortbildung. Beiträge zur Erforschung der Wortbildung mit entlehnten WB-Einheiten im Deutschen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Hopper, P. (1987). "Emergent Grammar". *BLS*, 13, 139-157.
- Hopper, P. (1988). "Emergent Grammar and the A Priori Grammar Postulate". Στο Deborah Tannen (επιμ.), *Linguistics in Context: Connecting Observation and Understanding* (σσ. 117-134). New Jersey: Ablex Publishing Corporation.
- Hopper, P. (1991). "On some principles of grammaticalization". Στο C. E. Traugott & B. Heine (επιμ.), *Approaches to Grammaticalization*, Amsterdam: Benjamins, 1, 17-35.
- Hopper, P. (1998). "The paradigm at the End of the Universe". Στο A. Giacalone-Ramat & P. Hopper (επιμ.), *The Limits of Grammaticalization* (σσ. 147-158). Amsterdam: Benjamins.
- Hopper, P. (1999). "Was Bakhtin a Proto-Integrationalist?". ResearchGate.
- Hopper, P. (2007). "Linguistics and Micro-Rhetoric: A Twenty-First Century Encounter", *Journal of English Linguistics*, 35(3), 236-252.

- Hopper, P. (2012). "Emergent Grammar". Στο J. P. Gee & M. Handford (επιμ.), *Handbook of Discourse Analysis* (σσ. 301-314). London: Routledge.
- Hopper, P. (2018). "Timely Notes on Saussure and Hermann Paul after 1968". Υπό έκδοση στο H. Boas & M. Pierce (επιμ.), *New Directions for Historical Linguistics*.
- Hopper, P., & Traugott, E. C. (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: The Cambridge University Press.
- Householder, F., Kazazis, K. & A. Koutsoudas (1964). *Reference Grammar of Literary Dhimotiki*. Bloomington: Indiana University / Mouton & Co.
- Hüning, M. (2009). "Semantic niches and analogy in word formation. Evidence from contrastive linguistics". *Languages in Contrast*, 9(2), 183-201.
- Ives, P. (1997). "The Grammar of Hegemony". *Left History*, (5)1, 85-103.
- Jackendoff, R. (1977). *X'-Syntax. A Study of Phrase Structure*. Cambridge: MIT Press.
- James, C. 1980. *Contrastive Analysis*. Essex: Longman.
- James, C. ([1980] 2009). *Αντιπαραβολική Ανάλυση*. (ελληνική μετάφραση: Α. Αποστόλου-Πανάρα, Β. Ζούκα). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Jespersen, O. (1924). *Die Sprache, Ihre Natur, Entwicklung und Entstehung*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Jia, H., & Tian, J. (2012). "Contrastive Analysis in China: Today and Yesterday", *Theory and Practice in Language Studies*, (2)11, 2269-2276.
- Johnson, S. ([1747] 2003). "The Plan of a Dictionary of the English Language". Στο R. R. K. Hartmann (επιμ.), *Lexicography: Critical Concepts*, τόμ. 1 (σσ. 29-44). London: Routledge.
- Joseph, B., & Philippaki-Warbuton, I. (1987). *Modern Greek*. London: Routledge.
- Juvonen, P. (2000). *Grammaticalizing the definite article. A study of definite adnominal determiners in a genre of spoken Finnish*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Stockholm University.
- Kachru, B., & Kahane, H. (επιμ.), (1995). *Cultures, Ideologies and the Dictionary*. Tübingen: Niemeyer.
- Kaltenböck, G. (2011). "Explaining diverging evidence: the case of clause-initial *I think*". Στο D. Scönefeld (επιμ.), *Converging Evidence. Methodological and Theoretical Issues for Linguistic Research* (σσ. 81-112). Amsterdam: Benjamins.
- Κατσαρός, Β. (2002). «Εισαγωγή» στο *Βασιλικό Λεξικό Σουίδα* (σσ. 7-17). Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Καψαμπέλη, Κ., Κωσταντάκης, Ν., & Τζεβελέκου, Μ. (1998). «Μειονοτικά σχολεία Θράκης: Δυσκολίες του μαθητικού κοινού στην εκμάθηση της ελληνικής (Παραδοτέο Π1)». Στο *Λογισμικό για την εκμάθηση της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης*. Αθήνα: Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου.
- Kibbee, D. A. (1995). "The 'New Historiography', the History of French and 'Le Bon Usage' in Nicot's Dictionary (1606)". Στο Kachru & Kahane (επιμ.), 103-118.
- Kirkness A. C. (1994). "Word formation: Neo-classical Combinations". Στο Asher 1994, τομ. 9, 5026-5028.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής (Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή)*, τόμ. I, *Το όνομα της νέας ελληνικής. Αναφορά στον κόσμο της πραγματικότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (1999). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής (Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή)*, τόμ. II, *Το ρήμα – Η οργάνωση του μηνύματος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (σε συνεργασία με τους Α. Μόζερ, Αικ. Μπακάκου-Ορφανού, Στ. Σκοπετέα), (2005). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kleiber, G. (1990). *La sémantique du prototype. Catégories et sense lexical*. Paris: Presses Universitaires Françaises.
- Koerner, E. F. K. (2004a). *Essays in the History of Linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Koerner, E. F. K. (2004b). "On the place of linguistic historiography within the sciences of language, again". Στο E. F.K. Koerner (επιμ.), *Essays in the History of Linguistics* (σσ. 3-17). Amsterdam: Benjamins.
- Κολιοπούλου, Μ. (2013). *Θέματα σύνθεσης της Ελληνικής και της Γερμανικής*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Koliopoulou, M. & T. Leuschner (2014). "Einleitung: Perspektiven der kontrastiven Linguistik". *Germanistische Mitteilungen. Zeitschrift für deutsche Sprache, Literatur und Kultur*, Heft 40(1), 5-14.
- König, Ek. (2012). "Contrastive linguistics and language comparison", *Languages in Contrast*, 12(1), 3-26.
- König, Ek., & Gast, V. (2008). *Understanding English – German contrasts*. Berlin: Ench Schmidt Verlag.
- Κοντός, Π. (1973). *Το πρόβλημα της χρήσεως του άρθρου μετά των δεικτικών αντωνυμιών κατά την Μετασχηματιστική Γραμματική*. Αθήνα: Μυρτίδης. (ανατύπωση εκ του Λειμωναρίου, σσ. 739-760).
- Κοντοσόπουλος, Ν. (1983-1984). «La Grèce du τι et la Grèce du είντα», *Γλωσσολογία*, 2-3, 149-162.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (1985). «Νέοι προσανατολισμοί στη διαλεκτολογική έρευνα στην Ελλάδα». Στο *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα. Πρακτικά 5ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας ΑΠΘ*, 2-4 Μαΐου 1984 (σσ. 65-72). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Kortmann, B., & van der Auwera, J. (επιμ.), (2011). *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Κοτζιά, Ε., Ευθυμίου, Ε., & Τσόκογλου, Α. (επιμ.), (2001). *Γενετική Γραμματική και Συγκριτική ανάλυση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Krámský, J. (1972). *The article and the concept of definiteness in language*. The Hague: Mouton.
- Krzyszowski, T. P. (1984). "Tertium Comparationis", Στο J. Fisiak (επιμ.), (1984). *Contrastive Linguistics. Prospects and Problems* (σσ. 301-312). Berlin: Mouton.
- Krzyszowski, T. (1990). *Contrasting Languages. The Scope of Contrastive Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lado, R. (1957). *Linguistics across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers*. University of Michigan Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakshman, S. ([1920-27] 1967). *The Nighantu and the Nirukta. The Oldest Indian Treatise on Etymology, Philology and Semantics*. Delhi: Banarsidass.
- Laury, R. (1997). *Demonstratives in interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. Amsterdam: Benjamins.
- Lazaridou-Chatzigoga, D. (2009). "On definiteness and the co-occurrence of the definite article with other determiners in Modern Greek". Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Universidad Autonoma de Barcelona.
- Lefter, M-A. & B. Cartoni (2011). "Prefixes in Contrast. Towards a meaning-based contrastive methodology for lexical morphology". *Languages in Contrast*, 11(1), 87-105.
- Lehmann, Chr. ([1982] 1995). *Thoughts on Grammaticalization*. München: Lincom Europa.

- Lehmann, Chr. (1985). "Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change". *Lingua e Stile*, 20, 303-318.
- Lehmann, Ch. (1993). "Theoretical implications of grammaticalization phenomena". Στο W. Foley (επιμ.), *The Role of Theory in Language Description* (σσ. 315-340). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lehmann, Chr. (2004). "Theory and method in grammaticalization". *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*, 32(2), 152-187.
- Lehmann, W. P. (1973). "A structural principle of language and its implications". *Language*, 49, 47-66.
- Levinson, St. (1987). "Pragmatics and the grammar of anaphora: a partial pragmatic reduction of Binding and Control phenomena". *Journal of Linguistics*, 23, 379-434.
- Lipinska, M. (1980). "Contrastive Analysis and the Modern Theory of Language", Στο J. Fisiak (επιμ.), *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics* (σσ. 127-184). Amsterdam: Benjamins.
- Lombardi Vallauri, Ed. (2002). "L' articolo greco fra identificabilità ed esclusività del referente". *Studi italiani di linguistica teorica e applicata*, 31(1), 7-33.
- Longobardi, G. (1994). "Reference and Proper Names: A Theory of N-Movement in Syntax and Logical Form". *Linguistic Inquiry*, 25(4), 609-665.
- Lo Piparo, F. (1979). *Lingua, intellettuali, egemonia in Gramsci*. Roma: Laterza.
- Lüdtke, H. (1991). "Überlegungen zur Entstehung des bestimmten Artikels im Romanischen". *Linguistica*, 31(1), 81-97.
- Luraghi, S. (1993). "Il concetto di prototipicità in linguistica". *Lingua e stile*, 28(4), 511-530.
- Lyons, Chr. (1980). "The meaning of the English definite article". Στο J. van der Auwera (επιμ.), *The semantics of determiners* (σσ. 81-95). London: Croom Helm.
- Lyons, Chr. (1999). *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1975). "Deixis as the source of reference" Στο Ed. L. Keenan (επιμ.), *Formal Semantics of Natural Language* (σσ. 61-83). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. τόμ. 1, 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maciejewska, A. (1996). *Η λειτουργία και η εξέλιξη των οριστικών και αόριστων άρθρων*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη.
- Mackridge, P. (1985). *The Modern Greek Language. A descriptive analysis of Standard Modern Greek*. Oxford: Oxford University Press.
- Makaev, Èn. Ah. (1969). "Les rapports entre grammaire comparée, grammaire contrastive et grammaire typologique". *Langages*, 15(32-42). *La linguistique en URSS*.
- Μαλαγαρδή, Ι. (1995). *Συγκριτική ανάλυση 'να' και 'για να' δομών της νέας ελληνικής με αντίστοιχες δομές της γερμανικής και εφαρμογή στη μηχανική μετάφραση*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή: ΕΚΠΑ.
- Μαλικούτη-Drachman, A. (1996). «Προσωδιακές δομές προθηματικών και συνθέτων». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 92-104). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μαλικούτη-Drachman, A. (1997). "Prosodic Domains in Greek Compounding". Στο Drachman et al. (επιμ.), *Ελληνική Γλωσσολογία 95*. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ελληνική Γλωσσολογία, τόμ. 1 (σσ. 87-96). Graz: Neubauer Verlag.
- Manolessou, I. (2000). *Greek noun phrases structure: a study in syntactic evolution*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. University of Cambridge.
- Manolessou, I., & Horrocks, G. (2007). "The development of the definite article in Greek". *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 224-236). Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.

- Marchand, H. (1969). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach*. München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Marmaridou-Protopapa, A. (1980). *The interaction of syntactic, semantic and pragmatic factors in the description of the definite article in Modern Greek*. M. Phil thesis. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία.
- Marmaridou-Protopapa, A. (1984). *The study of reference, attribution and genericness in the context of English and their grammaticalization in Modern Greek noun phrases*. PHD thesis. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Martinet, A. (1979). *Grammaire fonctionnelle du français*. Paris: Didier.
- Martinet, A. (1985). *Θέματα Λειτουργικής Σύνταξης* (μτφρ. Ε. Βέλτσου, Φ. Καβουκόπουλος, Γ. Μαγουλάς, Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου). Αθήνα: Νεφέλη.
- Masseroli A. (1994). *Le semiparole nella lingua italiana contemporanea*. Διδακτορική διατριβή. Università di Pavia.
- Matushansky, O. (2008). "On the Linguistic Complexity of Proper Names". *Linguistics and Philosophy*, 21, 573-627.
- Merkin, R. ([1983] 2003). "Historical Dictionaries". Στο R. R. K. Hartmann (επιμ.), *Lexicography: Critical Concepts*, τόμ. III (σς. 90-100). London: Routledge.
- Micheli, M.-S., & Stichauer, P. (2020). "Sulla diacronia della composizione verbo-nominale in italiano". *Linguistica Pragensia*, 30(2), 71-94.
- Migliorini, B. (1941a). "I prefissoidi. Il tipo aeromobile, radiodiffusione". Στο *Saggi sulla lingua del novecento* (σς. 7-54). Firenze: Sansoni.
- Migliorini, B. (1941b). "Fortuna del prefisso super-". Στο *Saggi sulla lingua del novecento* (σς. 55-89). Firenze: Sansoni.
- Migliorini, B. (1975). *Parole d' autore (Onomaturgia)*. Firenze: Sansoni.
- Migliorini, B. (1978). *Storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni.
- Migliorini, B. (1998). *Storia della lingua italiana*. Firenze: Bompiani.
- Μιννίτι-Γκώνια, Ντ. (1996). *Λαϊκή γλώσσα, λογοτεχνία και πολιτισμός στον Σεφέρη και τον Γκράμσι*. Πανεπιστήμιο Αθηνών (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
- Minniti-Gonias, D. (2008). "Lingua e 'popolo' negli scritti di Gramsci e Seferis". *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. ΛΘ', 323-338.
- Mirambel, A. (1955). "Morphologie et role fonctionnel de l'article dans les parlers néo-helleniques". *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 51, 57-79.
- Mirambel, A. (1959). *La langue grecque moderne: description et analyse*. Paris: Klincksieck.
- Moravcsik, Ed. A. (1969). "Determination". *Working Papers on Language Universals*, 1 (σς. 64-98). Stanford, CA: Stanford University.
- Μότσιου, Β. (1994). *Στοιχεία λεξικολογίας*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1983). «Συνοπτικό διάγραμμα της σημερινής καταστάσεως των γλωσσολογικών σπουδών στην Ελλάδα». Στο *Πρακτικά του Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου* (σς. 209-240). Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.
- Μπαμπινιώτης, Γ. ([1998] 2002). *Λεξικογραφικό Επίμετρο: Τα λεξικά της Νέας Ελληνικής στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (σς. 2033-2064). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Muller, F. (1924). "Zur Geschichte des Artikels und zur Wortfolge besonders in den italischen Sprachen". *Indogermanische Forschungen*, 42, 1-59.

- Murray, J. A. H. ([1993] 2003). "The evolution of English Lexicography". Στο R. R. K. Hartmann (επιμ.), *Lexicography: Critical Concepts*, τόμ. 1 (σς. 45-69). London: Routledge.
- Newmeyer, F. J. (2001). "Deconstructing Grammaticalization". *Language Sciences*, 23, 187-229.
- Newmeyer, F. J. (2003). "Grammar is Grammar and Usage is Usage", *Language* 79(4), 682-707.
- Newton, B. (1972). *The Generative Interpretation of Dialect. A Study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nichols, J., & Timberlake, A. (1991). "Grammaticalization as retextualization". Στο E. C. Traugot & B. Heine (επιμ.), *Approaches to Grammaticalization* (τόμ. 1, σσ. 129-146). Amsterdam: Benjamins.
- Nocentini, A. (1996). "Tipologia e genesi dell' articolo nelle lingue europee". *Archivio glottologico italiano*, 81, 3-44.
- Ξυδόπουλος, Γ. (2008). *Λεξικολογία. Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*. Αθήνα: Πατάκης.
- Oniga, R. (1992). "Compounding in Latin". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 97-116.
- Orlandi, C. (2007). "La riflessione linguistica nei Quaderni del carcere". *Lares*, 73, 55-87. <http://www.gramscitalia.it>
- Παπαγεωργίου Γ. (1977). *Η παραγωγή και η σύνθεση στη Νέα Ελληνική Γλώσσα*. Αθήνα.
- Παπαναστασίου, Γ. (2001). «Λεξικά της νέας ελληνικής». Στην Πύλη για την ελληνική γλώσσα, www.greek-language.gr
- Pellegrini, G. B. (1975). *Saggi di linguistica italiana*. Torino: Boringhieri.
- Pennycook, A. (2004). "Critical Applied Linguistics". Στο A. Davies & C. Elder (επιμ.), *The Handbook of Applied Linguistics* (σσ. 784-807). Oxford: Blackwell.
- Περάκης, Σ. (1994). *Λεξικολογία και λεξικογραφία. Νεοελληνική λεξικογραφία (1523-1974)*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ.
- Perlmutter, D. M. (1970). "On the Article in English". Στο M. Bierwisch & K. E. Heidolph (επιμ.), *Progress in Linguistics. A collection of papers* (σσ. 233-248). The Hague: Mouton.
- Petrounias, Ev. (1976). "The Modern Greek Language and Diglossia". Στο Spyros Vrionis jr (επιμ.), *Byzantina kai Metabyzantina*, 1 (σσ. 193-220). Malibu, Cal.
- Πετρούνιας, Ευ. ([1984] 2002, 2005). *Νεοελληνική Γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πετρούνιας, Ευ. (1993). *Αρχές μορφολογικής ανάλυσης για λεξικογραφικούς σκοπούς*. αντί χφ. Θεσσαλονίκη.
- Petrounias, E. (1997α). "Loan Translations and the Etymologies of Modern Greek". Στο *Greek Linguistics '95. Proceedings of the 2nd International Conference on Greek Linguistics* (2, 791-801). Salzburg: University of Salzburg.
- Πετρούνιας, Ευ. (1997β). *Νεοελληνική Γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Τόμ. Α. Φωνητική και εισαγωγή στη φωνολογία. Μέρος Β' Ασκήσεις. Θεματικός Κατάλογος. Θεσσαλονίκη: Ζήτης.
- Πετρούνιας, Ευ. (1999). *Νεοελληνική Γραμματική και Συγκριτική (αντιπαραθετική) Ανάλυση*. Τόμος α', Φωνητική και Εισαγωγή στη Φωνολογία. Μέρος β', Ασκήσεις. Θεσσαλονίκη: Ζήτης.
- Πετρούνιας Ευ. ([1984] 2002, 2005). *Νεοελληνική Γραμματική και συγκριτική (αντιπαραθετική) ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

- Postal, P. M. (1966). "On so-called 'pronouns' in English". Στο F. Dinneen (επιμ.), *Report of the 17th Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies* (σσ. 177-206). Washington: Georgetown University Press.
- Προφίλη, Ο. (1999). «Η ελληνική στη Νότια Ιταλία». Στο Α.-Φ. Χριστίδης σε συνεργασία με τις Μ. Αραποπούλου & Γ. Γιαννουλοπούλου (επιμ.), *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας* (σσ. 31-37). Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A comprehensive Grammar of the English language*. London: Longman.
- Ράλλη, Α. (1989). «Τα ρηματικά σύνθετα της νέας ελληνικής». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* (σσ. 205-221). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ράλλη, Α. (1991). «Λεξική Φράση: αντικείμενο μορφολογικού ενδιαφέροντος» *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 139-159). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ralli, A. (1992). "Compounds in Modern Greek". *Rivista di Linguistica*, 4(1), 143-174.
- Ralli, A. & M. Stavrou (1997). "A-N compounds vs. A-N constructs in Greek". Στο Drachman et al. (επιμ.), *Ελληνική Γλωσσολογία*, 95. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ελληνική Γλωσσολογία, τόμ. 1 (σσ. 97-106). Graz: Neubauer Verlag.
- Ράλλη, Α. & Μ. Ραυτοπούλου (1999). «Η σύνθεση στην ελληνική ως διαχρονικό φαινόμενο σχηματισμού λέξεων». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 389-403). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Ralli, A. (2000). "A feature-based analysis of Greek nominal inflection". *Glossologia*, 11-12, 201-227.
- Ralli, A. (2003). "Morphology in Greek Linguistics. The State of the Art". *Journal of Greek Linguistics*, 4, 77-129.
- Ράλλη, Α. (2007). *Η σύνθεση λέξεων. Διαγλωσσική γλωσσική προσέγγιση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ralli, A. (2010). "Compounding vs. derivation". Στο S. Scalise & I. Vogel (επιμ.), *Cross-disciplinary issues in compounding* (σσ. 57-74). Amsterdam: Benjamins.
- Ralli, A. (2013). *Compounding in Modern Greek*. Springer.
- Ramat, P. (1990). "Definizione di 'parola' e sua tipologia". Στο M. Berretta et al. (επιμ.), *Parallela 4. Morfologia* (σσ. 3-15). Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Reddick, A. (1996). *The making of Johnson's Dictionary (1746-1773)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renzi, L. (1976). "Grammatica e storia dell' articolo italiano". *Studi di grammatica italiana*, 5, 5-42.
- Renzi, L. (επιμ.), (1991). *Grande grammatica italiana di consultazione*. Bologna: Il Mulino.
- Renzi, L. (2000a). "Teorie linguistiche antiche e moderne davanti allo studio dell' italiano antico". *Lingua e stile*, 35(4), 537-545.
- Renzi, L. (2000b). "ItalAnt: come e perché una grammatica dell' italiano antico". *Lingua e stile*, 35(4), 717-729.
- Renzi, L. (2001). "I dialetti italiani centro-meridionali tra le lingue romanze. Uno sguardo alla sintassi". *Lingua e stile*, 36(1), 81-96.
- Ringbom, H. (1994). "Contrastive Analysis", Στο R. E. Asher & J. M. Y. Simpson (επιμ.), *The Encyclopedia of Languages and Linguistics* (σσ. 737-742), Oxford: Pergamon Press.
- Roberts, I., & Roussou, A. (1999). "A formal approach to grammaticalization". *Linguistics*, (37)6, 1011-1041.
- Roberts, D. (1995). "Croce in America: Influence, Misunderstanding, and Neglect", *Humanitas*, 8(2), 1-22.
- Robins, R. H. (1989). *Σύντομη Ιστορία της Γλωσσολογίας* (μτφρ. Αθ. Μουδοπούλου). Αθήνα: Νεφέλη.
- Rohlf, G. (1969). *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. Torino: Einaudi.

- Rosch, E. (1973). "Natural Categories". *Cognitive Psychology*, 4, 328-350.
- Rosén, H. (1988). "Early Greek Grammar and Thought in Heraclitus: the Emergence of the Article". *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 7(2), 21-62.
- Rosiello, L. (1982). "Linguistica e marxismo nel pensiero di Antonio Gramsci", *Historiographia Linguistica*, (9)3, 431-452.
- Rotolo, V. (1984). «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα». Στο *Διήμερο Κοραή. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή* (Πρακτικά Συνεδρίου), 45-58.
- Sajavaara, K. (1996). "New Challenges for Contrastive Linguistics". Στο K. Aijmer, B. Altenberg & M. Johansson (επιμ.), *Papers from a Symposium on Text-based Cross-linguistic Studies*. Lund 4-5 March 1994 (σσ. 17-36). Lund University Press.
- Σακελλαριάδης, Γ. (1979). *Εισαγωγή στη μετασχηματιστική γραμματική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Salvi, R. (1988a). "Il secolo XVII, ovvero 'the appeal to authority'". Στο A. Amato et al. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia* (σσ. 21-38). Roma: Bulzoni.
- Salvi, R. (1988b). "Il secolo di Johnson". Στο A. Amato et al. (επιμ.), *Lessicografi e lessicografia* (σσ. 38-74). Roma: Bulzoni.
- Sansone, D. (1993). "Towards a New Doctrine of the Article in Greek: Some observations on the Definite Article in Plato". *Classical Philology*, 88, 191-205.
- Sapir, Ed. (1921). *Language. An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt.
- Saussure de, F. ([1916] 1967). *Corso di linguistica generale. Introduzione, traduzione e commento di Tullio De Mauro*. Roma: Laterza.
- Saussure de, F. ([1916] 1979). *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*. Μετάφραση – σχόλια – προλογικό σημείωμα Φ. Δ. Αποστολόπουλος. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Scalise S. (1990). *Morfologia e lessico*. Bologna: il Mulino.
- Scalise, S., & Bisetto, A. (2008). *La struttura delle parole*. Bologna: Il Mulino.
- Schmid, H. U. (2017). *Einführung in die deutsche Sprachgeschichte*. Metzler Verlag.
- Schmidt, G. D. (1987). "Therm(o). Untersuchungen zu Morphosyntax, Gesichte, Semantik und anderen Aspekten einer produktives LWB-Einheit im heutigen Deutsch". Στο Hoppe et al., *Deutsche Lehnwortbildung. Beiträge zur Erforschung der Wortbildung mit entlehnten WB-Einheiten im Deutschen* (σσ. 409-440). Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Schütte, G. (1922). *Jysk og østdansk Artikelbrug*. Selsk. Hist.-filol. Medd. 7(2). Copenhagen.
- Selig, M. (1992). *Die Entwicklung der Nominaldeterminanten im Spätlatein*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Σελλά-Μάζη, Ελ. (1993). *Στοιχεία αντιπαραβολικής γραμματικής ελληνικής – τουρκικής*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Σετάτος, Μ. (1969). *Τα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη λόγιων και δημοτικών λέξεων της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη.
- Setatos, M. (1969). *Phonological problems of Modern Greek Koine*. Θεσσαλονίκη.
- Σετάτος, Μ. (1971). *Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας*. Θεσσαλονίκη.
- Σετάτος, Μ. (1995). «Παρατηρήσεις στα άρθρα και στις αντωνυμίες της κοινής νεοελληνικής». *Επιστ. Επετηρ. ΦΛΣ Παν/μιου Θεσσαλονίκης* (τεύχος Τμήματος Φιλολογίας), 5, 181-214.
- Sledd, J. H., & Kolb, G. L. (1955). *Dr. Johnson's Dictionary: Essays in the Biography of a Book*. Chicago.

- Snell, Br. (1975). *Die Entdeckung des Geistes*. Göttingen.
- Sobrero, A. (επιμ.), ([1993] 2003). *Introduzione all' italiano contemporaneo. La variazione e gli usi*. Bari: Laterza.
- Sommerstein, A. H. (1972). "On the so-called definite article in English". *Linguistic Inquiry*, 3, 197-209.
- Sotiropoulos, D. (1972). *Noun Morphology of Modern Demotic Greek. A descriptive Analysis*. Paris: Mouton.
- Stark, El. (2002). "Indefiniteness and Specificity in Old Italian Texts". *Journal of Semantics*, 19, 315-332.
- Starnes, de Witt T., & Noyes, G. ([1946] 1991). *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson (1604-1755)*. Amsterdam: Benjamins.
- Stavrou-Sifaki, M. (1995). "Ερeexegesis vs. Apposition in Modern Greek". *Επιστ. Επετηρ. ΦΛΣ Παν/μιου Θεσσαλονίκης (τεύχος Τμήματος Φιλολογίας)*, 5, 217-250.
- Stavrou, M. (1996). "Adjectives in Modern Greek: an instance of predication, or an old issue revisited". *Journal of Linguistics*, 32, 79-112.
- Sun, K., & Rong, W. (2009). "Review of Pan Wenguo and ThamWaiMun (2007)". *Languages in Contrast*, 9(2), 291-295.
- Svartvik, J. (επιμ.), (1973). *Errata. Papers in Error Analysis*. Lund: CWK Gleerup.
- Szabolsci, A. (1983/84). "The possessor that ran away from home". *The Linguistic Review*, 3, 89-102.
- Taylor, J. (1989). *Linguistic categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Tekavčić, P. (1980a). *Grammatica storica dell'italiano*. Bologna.
- Tekavčić, P. (1980b). *Grammatica storica dell'italiano*. τόμ. 3: Il lessico. Bologna: Il Mulino.
- Thomson, G. (1989). *Η ελληνική γλώσσα αρχαία και νέα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Τζιτζιλής, Χρ. (2000). «Νεοελληνικές διάλεκτοι και νεοελληνική διαλεκτολογία». Στο *Η Ελληνική Γλώσσα και οι διάλεκτοί της* (σσ. 15-22). Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Thorne, J. P. (1972). "On the notion definite". *Foundations of Language*, 8, 562-568.
- Thumb, Al. (1910). *Handbuch der Neugriechischen Volkssprache*. Strassburg: Trübner.
- Tollemache, F. (1945). *Le parole composte nella lingua italiana*. Roma: Roes.
- Τομπαΐδης, Δ. (1978). *Τα συνωνυμικά ζεύγη λόγιων και λαϊκών λέξεων της κοινής νεοελληνικής*. Αθήνα.
- Trager, G. L. (1932). *The Use of Latin Demonstratives (especially ille and ipse) up to 600 A.D. as the source of romance article*. New York.
- Traugott, E. C. (1982). "From propositional to textual and expressive meanings; some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization". Στο W. P. Lehmann & Y. Malkiel (επιμ.), *From propositional to textual and expressive meanings; some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. Perspectives on Historical Linguistics* (σσ. 245-271). Amsterdam: Benjamins.
- Traugott, E. C. (1986). "From polysemy to internal semantic reconstruction". *Proceedings of the Twelfth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 539-550.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1905] 1963). «Ξενηλασία ή ισοτέλεια;». *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, 1ος τόμος. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1938). *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Αθήνα. Επανέκδοση ως 3ος τόμ. του *Άπαντα*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 1963.

- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1941] 1991). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. ([1946] 1965). «Οι ξένες γλώσσες και η αγωγή». *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη* (σσ. 407-560). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, τόμος έβδομος.
- Tsamadou-Jacoberger, I. (1998). *Le nom en grec moderne. Marqueurs et opérations de détermination*. Paris: L' Harmattan.
- Tsangalidis, A. (1999). *Will and Tha: A Comparative Study of the Category Future*. Thessaloniki: University Studio Press.
- Τσερεπής, Γ. (1902). *Τα σύνθετα της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήναι.
- Tsorpanakes, A. (1955). "Eine dorische Dialektzone im Neugriechischen". *BZ*(48), 49-72.
- Τσοπανάκης, Α. (1994). *Νεοελληνική Γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Φασουλίδης, Π. (2019). *Η συγκριτική μέθοδος στην Ιστορικοσυγκριτική Γλωσσολογία*. Θεματική εργασία. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Van Buren, P. (1980). "Contrastive Analysis". Στο J. Fisiak (επιμ.), *Theoretical Issues in Contrastive Linguistics* (σσ. 83-117). Amsterdam: Benjamins.
- van der Auwera, J. (2012). "From contrastive linguistics to linguistic typology". *Languages in Contrast*, 12(1), 69-86.
- Van Goethem, K. (2007). "French and Dutch preverbs in contrast. A case study of French *sur-* and Dutch *op-* and *over-*". *Languages in Contrast*, 7(1), 83-99.
- Vennemann, T. (1974). "Topics, subjects and Word Order: From SXV to SVX via TVX". Στο J. Anderson & C. Jones (επιμ.), *Historical Linguistics: Proceedings of the First International Congress of Historical Linguistics, Edinburgh, September 1973*, τόμ. II (σσ. 339-376). Amsterdam: North-Holland.
- Vitale, M. (1978). *La questione della lingua*, Palermo: Palumbo editore.
- Vögeding, J. (1981). *Das Halbsuffix -frei. Zur Theorie der Wortbildung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Von Humboldt, W. (1822.) "Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung" ["On the comparative study of language and its relation to the different periods of language development". Ανατύπωση στο T. Harden and D. Farrelly (επιμ.). 1997. *Essays on Language/Wilhelm von Humboldt* (σσ. 1-22). Frankfurt am Mein: Peter Lang.
- Voskovskaia, E. (2013). *La productivité des noms composés en français du XVII au début du XX siècle*. Διδακτορική διατριβή. University of Toronto.
- Wamelink-van Lint, G. P. J. (1994). "Compounds: Semantics and Pragmatics". Στο R. E. Asher (επιμ.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τόμ. 2 (σσ. 657-659). Oxford: Pergamon.
- Wardhaugh, R. (1970). "The Contrastive Analysis Hypothesis", *TESOL Quarterly*, 4(2), 123-160.
- Weber, T. (1997). "The emergence of linguistic structure: Paul Hopper's emergent grammar hypothesis revisited", *Language Sciences*, 19(2), 177-96.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York.
- Wenguo, P., & Wai Mun, T. (2007), *Contrastive Linguistics: History, Philosophy and Methodology*. London: Bloomsbury.
- Whorf, B. L. (1941). "Language and Logic". Στο J. Carrol (επιμ.), *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (σσ. 233-245). The MIT Press.

- Willems, D., Defrancq, B., Coleman, T., & Noël, D. (επιμ.), (2004). *Contrastive Analysis in Language. Identifying Linguistic Units of Comparison*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*. Oxford.
- Χόρροκς, Τζ. (2006). *Ελληνικά: Ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της* (μτφρ. Μελίτα Σταύρου & Μαρία Τζεβελέκου). Αθήνα: Εστία.
- Χριστίδης, Α.-Φ. (1996). «Η Νέα Ελληνική Γλώσσα και η Ιστορία της». Στο *Η Ελληνική Γλώσσα* (σσ. 13-17). Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- Χριστίδης, Α.-Φ. σε συνεργασία με τις Μ. Αραποπούλου & Γ. Γιαννουλοπούλου (επιμ.), (1999). *Διαλεκτικοί θύλακοι της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Yotsukura, S. (1970). *The Articles in English. A Structural Analysis of Usage*. The Hague: Mouton.
- Zamparelli, R. (2008). Review of Alexiadou, A., L. Haegeman & M. Stavrou (2007). *Journal of Linguistics*, 44, 743-752.
- Ziem, A. (2015). “Desiderata und Perspektiven einer Social Construction Grammar”. Στο A. Ziem & A. Lasch (επιμ.), *Konstruktionsgrammatik IV. Konstruktionensoziale Konventionen und cognitive Routinen* (σσ. 2-22). Tübingen: Stauffenburg.
- Zwanenburg, W. (1992). “Compounding in French”. *Rivista di Linguistica*, 4(1), 221-240.

Λεξικά

- Βασιλικό Λεξικό Σουίδα* (2002). (Εισαγωγή Βασίλη Κατσαρού). Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Bussmann H. (1983). *Lexicon der Sprachwissenschaft*. Alfred Kroener Verlag.
- Duden (1980). *Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim: Bibliographisches Institut AG Mannheim: Dudenverlag.
- Grande Dizionario Enciclopedico UTET* (1973). Torino: Unione Tipografico.
- Κουμανούδης, Στ. ([1900] 1980). *Συναγωγή νέων λέξεων*. (Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά). Αθήνα: Ερμής.
- Κουρμούλης, Γ. (1967). *Αντίστροφον Λεξικόν της Νέας Ελληνικής*. Αθήναι.
- Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (ΛΚΝ)* (1998). Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη] (υπεύθυνος για την ετυμολογία: Ευ. Πετρούνιας).
- Le Grand Robert de la langue française* (1992). Paris: Le Robert.
- Μπαμπινιώτης, Γ. ([1998] 2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- The Oxford English Dictionary* (1989). 2η έκδοση. Oxford: Clarendon Press.
- Χαραλαμπίκης, Χρ. (επιμ.), (2014). *Χρηστικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Πηγές πρωτότυπων κειμένων

- Boccaccio, G. (1922). *Il Decameron* (επιμ. G. Lipparini). Bologna: Zanichelli.
- Comnenae, A. (1839). *Alexiades*. Libri XV., τόμ. I. Bonn.
- Dante, A. (1993). *La Divina Commedia*. Edizioni Polaris.
- Galileo Galilei (1959). *Dialogo dei massimi sistemi* (επιμ. F. Flora). Biblioteca Universale Rizzoli.
- Jones, H. S. & J. E. Powell ([1942] 1976-1970). *Thucydides historiae*, 2 τόμοι. Oxford: Clarendon Press.
- Καρτάνος, Ι. (2000). *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Μακρυγιάννης, Ι. (1907). *Απομνημονεύματα*. Αθήνα: εκδ. Ιωάννου Βλαχογιάννη.
- Malale, Ioannis (1831). *Chronographia*. Bonn.
- Manzoni, A. (1964). *I Promessi Sposi*. Firenze: Sansoni.
- Marchant, E.C. ([1900] 1968). *Xenophontis opera omnia*, τόμ. 1. Oxford: Clarendon Press.
- Menge, H. (1896). *Euclidis opera omnia*, τόμ. 6. Leipzig: Teubner, 2-186.
- Munro, D. & Th. Allen (1978). *Homeri Opera*. τόμ. I. Oxford Classical Texts & εκδόσεις Καρδαμίτσα.
Το Χρονικό του Μορέως (χ.χ.). Αθήνα: Εκάτη.
- Westernick, L. G. (1948). *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, Nijmegen: Centrale Drukkereij N.V.
- Ψελλός, Μιχαήλ. *Χρονογραφία*. Ηλεκτρονική έκδοση από το Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας.

Το βιβλίο αποτελεί εισαγωγή στις βασικές έννοιες και στη μεθοδολογία της αντιπαραθετικής (αντιπαραβολικής) γλωσσολογίας (contrastive linguistics). Η αντιπαραθετική γλωσσολογία είναι ένας από τους κλάδους της σύγκρισης των γλωσσών, η οποία συγκρίνει μικρό αριθμό γλωσσών (συνήθως δύο έως τέσσερις) σε συγχρονικό επίπεδο και ανεξάρτητα από τη γενετική συγγένεια που εμφανίζουν οι συγκρινόμενες γλώσσες. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου αναλύονται οι βασικές έννοιες και η μεθοδολογία της αντιπαραθετικής γλωσσολογίας, περιγράφονται οι σχέσεις της τόσο με την ιστορική-συγκριτική γλωσσολογία, όσο και με την τυπολογία των γλωσσών και συζητείται ο τρόπος με τον οποίο οι βασικές γλωσσολογικές θεωρήσεις (οι γενετικές και οι λειτουργιστικές) διαφοροποιούνται ως προς την αντιπαραθετική ανάλυση. Αναλύεται επίσης η διαγλωσσική σύγκριση σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (φωνητική – φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία), αλλά και στην πραγματολογία. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου περιέχονται συγκεκριμένες αντιπαραθετικές αναλύσεις γλωσσικών φαινομένων σε τέσσερις γλώσσες (ελληνική, ιταλική, γαλλική, γερμανική). Τα γλωσσικά φαινόμενα που περιλαμβάνονται είναι: α) το οριστικό άρθρο, στο οποίο εμπλέκονται η σύνταξη, η σημασιολογία αλλά και η μορφολογία και β) η σύνθεση των λέξεων, φαινόμενο της μορφολογίας αλλά και της σημασιολογίας. Η θεώρηση των γλωσσικών φαινομένων είναι κατά βάση συγχρονική, ωστόσο για κάθε φαινόμενο περιλαμβάνεται και διαχρονική θεώρηση, για λόγους ερμηνευτικής πληρότητας. Στο βιβλίο περιλαμβάνονται ασκήσεις εμπέδωσης τόσο της θεωρίας, όσο και των εφαρμογών αυτής.

Το παρόν σύγγραμμα δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του Έργου ΚΑΛΛΙΠΟΣ+	
Χρηματοδότης	Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Προγράμματα ΠΔΕ, ΕΠΑ 2020-2025
Φορέας υλοποίησης	ΕΛΚΕ ΕΜΠ
Φορέας λειτουργίας	ΣΕΑΒ/Παράρτημα ΕΜΠ/Μονάδα Εκδόσεων
Διάρκεια 2ης Φάσης	2020-2023
Σκοπός	Η δημιουργία ακαδημαϊκών ψηφιακών συγγραμμάτων ανοικτής πρόσβασης (περισσότερων από 700) <ul style="list-style-type: none">• Προπτυχιακών και μεταπτυχιακών εγχειριδίων• Μονογραφιών• Μεταφράσεων ανοικτών textbooks• Βιβλιογραφικών Οδηγών
Επιστημονικά Υπεύθυνος	Νικόλαος Μήτρου, Καθηγητής ΣΗΜΜΥ ΕΜΠ
ISBN: 978-618-5726-93-5	DOI: http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-222

Το παρόν σύγγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων του Υπουργείου Παιδείας